RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

GROTE SERIE

268

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1605-1791

DEEL III

Gouvernement Banda
1625-1790

BEZORGD DOOR H.E. NIEMEIJER EN TH. VAN DEN END

huygens ing

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Derde deel

Grote Serie 268

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Derde deel

Gouvernement Banda

1622 – 1790

Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End

m.m.v. G.J. Schutte

Huygens ING (KNAW)

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Literatuurfonds Locher van de Stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland.

© 2015, 2018 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2e druk 2018

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-661-9 (Softcover)
978-90-8890-662-6 (Hardcover)
978-90-8890-663-3 (PDF e-book)

ISSN 0921-90 / NUR 680
ISBN 1ste druk: 978-90-5216-188-4

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

Inhoud

Lijst van documenten VII
Documenten 1 – 265 1

Lijst van documenten

1. Resolutie genomen op Banda door ds. A.J. Hulsebos e.a. Banda Neira, 15-17 maart 1622.
2. Rekest van ds. A.J. Hulsebos c.s. aan de Politieke Raad van Banda betreffende de oprichting van een kerkenraad. Banda Neira, 17 maart 1622.
3. Antwoord van de Politieke Raad van Banda op het rekest van ds. A.J. Hulsebos c.s. Banda Neira, 28 maart 1622.
4. Besluit van ds. A.J. Hulsebos c.s. nopens de beroeping van ds. W. Melchiorsz Vitriarius tot predikant in Banda. Banda Neira, 4 april 1622.
5. Besluit betreffende de verkiezing van ouderlingen in Banda. Banda Neira, 10 april 1622.
6. Belofte van de ouderlingen van Banda. Banda Neira, 24 april 1622.
7. Resolutie betreffende de bediening van het H. Avondmaal in Banda. Banda Neira, 26 april 1622.
8. Geloofsbelijdenis ondertekend door hen die deelnamen aan de eerste avondmaalsviering in Banda. Banda, z.d.
9. Instructie voor predikant en ouderlingen in Banda. Banda Neira, 28 april 1622.
10. Attestatie voor de ziekentrooster Adriaen Cornelisz Pauw. Banda, 28 april 1622.
11. Brief van ds. A.J. Hulsebos aan de Politieke Raad van Banda. Banda-Neira, 1 mei 1622.
12. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 4 mei 1622.
13. Brief van de kerkenraad van Banda aan de Politieke Raad betreffende de godsdienstoefening op Pulau Ai. Banda Neira, 17 mei 1622.
14. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende de godsdienstoefening op Pulau Ai. Banda Neira, 17 mei 1622.
15. Brief van de kerkenraad van Banda aan ds. Seb. Danckaerts te Ambon. Banda Neira, 26 mei 1622.
16. Rekest van de kerkenraad van Banda aan Gouverneur Martinus Sonck betreffende de verkiezing van diakenen, en andere kerkelijke zaken. Banda Neira, 9 augustus 1622.
17. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende de doop van kinderen van moslims en heidenen. Pulau Ai, 9 augustus 1622.
18. Kerkenraadsbesluit over het kerkzegel van de kerk van Banda. Pulau Ai, 12 augustus 1622.
19. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 19 augustus 1622.
20. Verslag betreffende bekeringswerk op Rozengain door ds. W. Melchiorsz Vitriarius en vrijburger Jeuriaen Pietersz. Banda Neira, 31 augustus 1622.
21. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 24 september 1622.
22. Rekest van de kerkenraad van Banda aan de Politieke Raad van Banda. Banda Neira, 17 april 1623.
23. Rekest van de kerkenraad van Banda aan de Politieke Raad van Banda betreffende de opvoeding van moslimkinderen. Pulau Ai, 6 juni 1623.
24. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classes Amsterdam, Walcheren en Enkhuizen. Banda, 30 augustus 1623.
25. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 1 september 1623.
26. Brief van ds. Anthony Dirckx te Batavia aan de kerkenraad van Banda. Batavia, 21 oktober 1623.

27. Resolutie van de kerkenraad van Banda Neira betreffende de doop van schoolkinderen op Pulau Ai. Pulau Ai, 6 november 1623.
28. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 10 april 1624.
29. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classes Amsterdam, Walcheren en Enkhuizen. Banda Neira, 20 augustus 1624.
30. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 20 augustus 1624.
31. Rekest van de kerkenraad van Banda aan de Politieke Raad van Banda. Pulau Ai, 7 en 8 februari 1625.
32. Resolutie van de Politieke Raad van Banda betreffende de bevordering van de publieke christelijke religie. Banda Neira, 1 april 1625.
33. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 12 mei 1625.
34. Resolutie van de Bandase kerkenraad betreffende de moslimkinderen in de school op Lonthoir. Banda, 16 juni 1625.
35. Verslag door twee Bandase ouderlingen van hun bezoek aan de moslims van Pulau Run. Banda, 18 juni 1625.
36. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Enkhuizen. Banda-Neira, z.d. [augustus 1625].
37. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda, 10 augustus 1626.
38. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda, 30 april 1629.
39. Resolutie van de kerkenraad van Banda over het accepteren van een commissarispolitiek, 21 maart 1633.
40. Bericht van ds. G. Bastiaansz en ds. W. Holtenius over kerken en scholen op Banda Neira en Lonthoir. Banda-Neira, 4 april 1633.
41. Bericht van ds. M. Clarenbeeck aan commissaris Antonio van den Heuvel betreffende de groei van kerk en school op Pulau Ai. Banda, 8 april 1633.
42. Brief van ds. M. Clarenbeeck aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Banda, 4 september 1633.
43. Brief van ds. W. Holthenius aan gouverneur-generael Hendrick Brouwer. Banda, 6 september 1633.
44. Verslag over de staat van kerken en scholen op Banda. Banda Neira, 3 september 1635.
45. Acta van de kerkenraad van Pulau Ai, 28 april 1643.
46. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 28 augustus 1643.
47. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia, Banda-Neira, 22 maart 1644.
48. Acta van de kerkenraadsvergadering op Pulau Ai, 19 april 1644.
49. Acta van de kerkenraadsvergadering op Pulau Ai, 24 mei 1644.
50. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Walcheren. Banda-Neira, 2 augustus 1644.
51. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 augustus 1644.
52. Enige artikelen rakende ds. M. Gideonsz, predikant op Pulau Ai. Banda Neira, 2 augustus 1644.
53. Extract uit de acta van de kerkenraad van Banda-Neira. Banda-Neira, 2 augustus 1644.
54. Attestatie gegeven door ouderling Harmen van Staeden en diaken Jan Pietersen Gorter ten laste van ds. M. Gideonsz. Banda Neira, 3 augustus 1644.

55. Repliek van gouverneur Witsen op het antwoord van ds. M. Gideonsz. Banda-Neira, 20 augustus 1644.
56. Brief van ds. Marinus Gideonsz aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 september 1644.
57. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 7 april 1645.
58. Verslag van ds. J. Vertrecht betreffende een reis naar Tanimbar, Kei en Aru. Tanimbar, 9 april 1646.
59. Extract van een brief van ds. J. Vertrecht aan de classis Amsterdam, z.d. [medio 1646].
60. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 9 augustus 1646.
61. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 maart 1647.
62. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, september 1647.
63. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 augustus 1648.
64. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 23 april 1649.
65. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 12 augustus 1650.
66. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 11 september 1651.
67. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda-Neira, 11 september 1651.
68. Brief van ds. Guilielmus Panterus aan Arnold de Vlaming van Outshoorn. Banda Neira, 11 september 1651.
69. Brief van ds. Guilielmus Panterus aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 22 september 1651.
70. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 4 september 1652.
71. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda-Neira, 4 september 1652.
72. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 5 augustus 1653.
73. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 14 september 1654.
74. Brief van ds. Daniël Brouwerius aan de kerkenraad van Batavia. Batavia, 14 september 1654.
75. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda-Neira, 14 september 1654.
76. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, september 1655.
77. Brief van ds. Daniël Brouwerius aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 28 april 1656.
78. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 30 april 1656.
79. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 31 augustus 1656.
80. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 15 september 1658.

81. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 12 september 1659.
82. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 7 september 1662.
83. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda Neira, 7 september 1662.
84. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 26 april 1663.
85. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 april 1664.
86. Brief van ds. M. Mazius aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 30 april 1664.
87. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 28 augustus 1664.
88. Brief van ds. Marcus Mazius aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 14 augustus 1665.
89. Brief van ds. Petrus Casier aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 20 september 1665.
90. Brief van Gouverneur-Generaal Joan Maetsuycker aan de Politieke Raad van Banda. Batavia, 11 november 1665.
91. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 31 mei 1666.
92. Brief van de kerkenraad van Banda aan de Hoge Regering. Banda Neira, 2 juni 1666.
93. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 7 september 1666.
94. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 29 mei 1668.
95. Instructie van de kerkenraad van Banda voor Daniël Nieuwkerk, krankbezoeker op Lonthoir, betreffende de voortplanting van de christelijke religie op Aru. Banda, 27 november 1669.
96. Orders voor krankbezoeker Daniël Nieuwkerk betreffende de voortplanting van de christelijke religie op Aru. Banda, 20 maart 1670.
97. Beschrijving van het land Aru. Banda, 20 maart 1670.
98. Brief van gouverneur Anthonio Hurdt aan de orangkaja van Aru. Banda, 20 maart 1670.
99. Verzoek van orangkaja Kerre van Damar om onderwijs in de christelijke religie en een schoolmeester. Damar, 19 april 1670.
100. Brief van krankbezoeker Daniël Nieuwkerk aan gouverneur Anthonio Hurdt. Wokam, 27 april 1670.
101. Brief van krankbezoeker Daniël Nieuwkerk c.s. aan de gouverneur van Banda betreffende de kerken en scholen op Aru. Aru, 11 oktober 1670.
102. Brief van gouverneur en Raad van Banda aan krankbezoeker Daniël Nieuwkerk op Aru. Banda, 20 december 1670.
103. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 15 september 1671.
104. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 september 1672.
105. Brief van ds. W. de Bitter en ds. C. Manteau aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 17 september 1672.
106. Noodzakelijk vertoog door ds. W. de Bitter aan de Hoge Regering te Batavia. Banda Neira, september 1672.
107. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 20 september 1673.

108. Besluit van de Politieke Raad van Banda om ds. C. Manteau naar Aru te zenden voor een visitatie. Banda Neira, 20 maart 1674.
109. Brief van gouverneur Willem Maatsuyker aan de orangkaja van Aru. Banda-Neira, 3 april 1674.
110. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, [september] 1674.
111. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 september 1675.
112. Verslag van ds. C. Manteau betreffende een reis naar Aru met het sloepje 'de Dolphijn'. z.p.d. [Banda-Neira, mei 1676].
113. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, z.d. [september 1676]. – – –
114. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, z.d. [september 1678].
115. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 mei 1679.
116. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 september 1679.
117. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 september 1680.
118. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1681.
119. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 september 1681.
120. Brief van krankbezoeker Zacharias Matthijsz aan gouverneur Willem van Zijll en de Politieke Raad te Banda. Wokam, op Aru, 28 februari 1682.
121. Instructie voor schoolmeester Lourens Pays betreffende het onderwijzen van de bewoners van Tanimbar. Banda, 1 maart 1683.
122. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [september 1683].
123. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 september 1684.
124. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 4 september 1685.
125. Brief van gouverneur Willem van Zijll aan krankbezoeker Jan de Graaf op Pulau Ai. Banda-Neira, 7 februari 1686.
126. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 september 1686.
127. Instructie voor onderkoopman Gijsbert van Rijckes en stuurman Hendrick Wilder vertrekkende met de chialoup de Piesangh naar Aru ter gelegenheid van de kerkvisitatie door ds. J. du Bois. Banda-Neira, 21 maart 1687.
128. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 september 1687.
129. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 juni 1688.
130. Brief van krankbezoeker J. de Graaff te Banda Neira aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 september 1688.
131. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 september 1688.
132. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [september 1689].

133. Brief van ds. F. Gobius te Pulau Ai aan de kerkenraad van Batavia. Pulau Ai, 26 augustus 1690.
134. Brief van ds. Th. van Symei aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [augustus/september 1690].
135. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 8 september 1690.
136. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [september 1691].
137. Rapport van een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden door ds. J. de Graaf, 6 juni 1692.
138. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 september 1692.
139. Brief van ds. H.W. Gordon aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 april 1693.
140. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 september 1693.
141. Brief van krankbezoeker Burgardus Knipping op Aru aan gouverneur Joannes Cops. Aru, Wokam, 27 september 1693.
142. Rapport over de constitutie van de armenhuizen op Neira, Lonthoir en Poulau Ai. Banda-Neira, 30 september en 2 oktober 1693.
143. Brief van gouverneur Joannes Cops aan krankbezoeker Burgardus Knipping op Aru. Banda-Neira, 11 december 1693.
144. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1694.
145. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 25 september 1694.
146. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 mei 1695.
147. Brief van ds. Abr. Feylingius aan gouverneur Balthasar Coyett. Pulau Ai, 28 juni 1695.
148. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 september 1695.
149. Rapport betreffende een visitatierapport van kerken en scholen op de Aru-eilanden door ds. J. de Graaf. Banda, 26 juni 1696.
150. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 16 augustus 1696.
151. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 22 augustus 1697.
152. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 mei 1698.
153. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 16 september 1698.
154. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 mei 1699.
155. Resolutie van de kerkenraad van Banda inzake de weigering van L. van Hoff zijn benoeming tot diaken te accepteren. Banda Neira, 2 juni 1700.
156. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 september 1700.
157. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1701.
158. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 29 september 1701.

159. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 september 1702.
160. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden door ds. J. Stampioen. Banda, 3 februari 1703.
161. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 mei 1703.
162. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 september 1703.
163. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Aru-eilanden door ds. P. Boterkooper. Banda, 28 april 1704.
164. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 8 mei 1704.
165. Brief van de gewezen diaken Andries Spankert aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, september 1704.
166. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [september 1705].
167. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 september 1706.
168. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 september 1707.
169. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 25 augustus 1708.
170. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Aru-eilanden door ds. P. Boterkooper. Banda, april 1709.
171. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 23 augustus 1709.
172. Brief van krankbezoeker Paulus Jansz aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 augustus 1709.
173. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 augustus 1710.
174. Brief van krankbezoeker Paulus Jansz aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1710.
175. Instructie voor de gezaghebber van de chialoep de Keffing gaande naar de Zuidwester eilanden met ds. P. Boterkooper. Banda-Neira, 30 augustus 1710.
176. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 27 augustus 1711.
177. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 augustus 1712.
178. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 september 1713.
179. Attestatie van ouderling Jan van den Broucke en diaken Joseph Kithil ten behoeve van ds. Nicolaus van Schie, predikant te Pulau Ai. Banda-Neira, 20 maart 1714.
180. Kerkelijke attestatie ten behoeve van ds. Nicolaus van Schie, predikant te Pulau Ai. Banda-Neira, 17 april 1714.
181. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 april 1714.
182. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 16 augustus 1714.
183. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1715.
184. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 9 april 1716.

185. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1717.
186. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 6 mei 1718.
187. Brief van H. Maasland aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 augustus 1718.
188. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, mei 1719.
189. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 augustus 1720.
190. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1721.
191. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1722.
192. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 mei 1723.
193. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 juli 1724.
194. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1725.
195. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, [augustus] 1726.
196. Extract uit de notulen van de Politieke Raad van Banda betreffende het gedrag van ds. J.W. Loyal. Banda-Neira, 9 mei 1727.
197. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 mei 1727.
198. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1727.
199. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 augustus 1728.
200. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1729.
201. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 6 mei 1730.
202. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 april 1731.
203. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1732.
204. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 augustus 1733.
205. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 mei 1734.
206. Rapport wegens de op Lonthoir te bouwen kerk. Banda-Neira, 20 juli 1735.
207. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 4 augustus 1735.
208. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 augustus 1738.
209. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1739.
210. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1740.

211. Brief van de krankbezoeker Johannes Honselaar aan de kerkenraad van Batavia, 20 augustus 1740.
212. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1741.
213. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 augustus 1742.
214. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, augustus 1743.
215. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira,1 september 1744.
216. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 augustus 1745.
217. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 6 september 1747.
218. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 juni 1748.
219. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, augustus 1749.
220. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 5 september 1749.
221. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende de overkomst van ds. H.S. Seylsma uit Timor. Banda-Neira, 6 maart 1750.
222. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1750.
223. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 5 juni 1751.
224. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1752.
225. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 8 september 1753.
226. Brief van ds. Hermanus Haiko van der Veen aan ds. Johannes Temminck te Amsterdam. Banda-Neira, 26 mei 1754.
227. Brief van ds. Hermanus Haiko van der Veen aan ds. Johannes Temminck te Amsterdam. Banda-Neira, 28 augustus 1754.
228. Brief van de kerkenraad van Banda aan Heren XVII. Banda-Neira, 2 september 1754.
229. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 september 1754.
230. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 3 september 1755.
231. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 mei 1756.
232. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden door ds. Gerardus Verbeet, 19 januari 1757.
233. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 mei 1757.
234. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 24 mei 1758.
235. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden door ds. Gerardus Verbeet. Banda-Neira, 2 juni 1759.
236. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, medio augustus 1759.

237. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende het ontslag van ds. Gerardus Verbeet. Banda-Neira, 21 mei 1760.
238. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 juni 1760.
239. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 25 augustus 1760.
240. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1761.
241. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1762.
242. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 24 augustus 1763.
243. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 7 september 1763.
244. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 september 1764.
245. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1765.
246. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 25 augustus 1766.
247. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 augustus 1768.
248. Brief van ds. U. van Sinderen aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1768.
249. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [augustus 1769].
250. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 augustus 1770.
251. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 12 augustus 1771.
252. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia, Banda-Neira, 19 augustus 1772.
253. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, medio augustus 1774.
254. Brief van ds. Joh. Vos aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 juli 1779.
255. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 juli 1780.
256. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 juli 1781.
257. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1783.
258. Brief van ds. Joh. Fr. Rousselet aan de kerkenraad van Banda. Banda-Neira, 15 maart 1784.
259. Aparte resolutie van de Politieke Raad van Banda betreffende de conflicten met ds. Johan Friedrich Rousselet. Banda-Neira, 9 juni 1784.
260. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 23 augustus 1784.
261. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 augustus 1786.
262. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 8 februari 1787.

263. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1788.
264. Jaarrekening van de Bandase diaconie over 1789-1790. Banda-Neira, 28 februari 1790.
265. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden en Timor-Kupang door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 31 juli 1790.

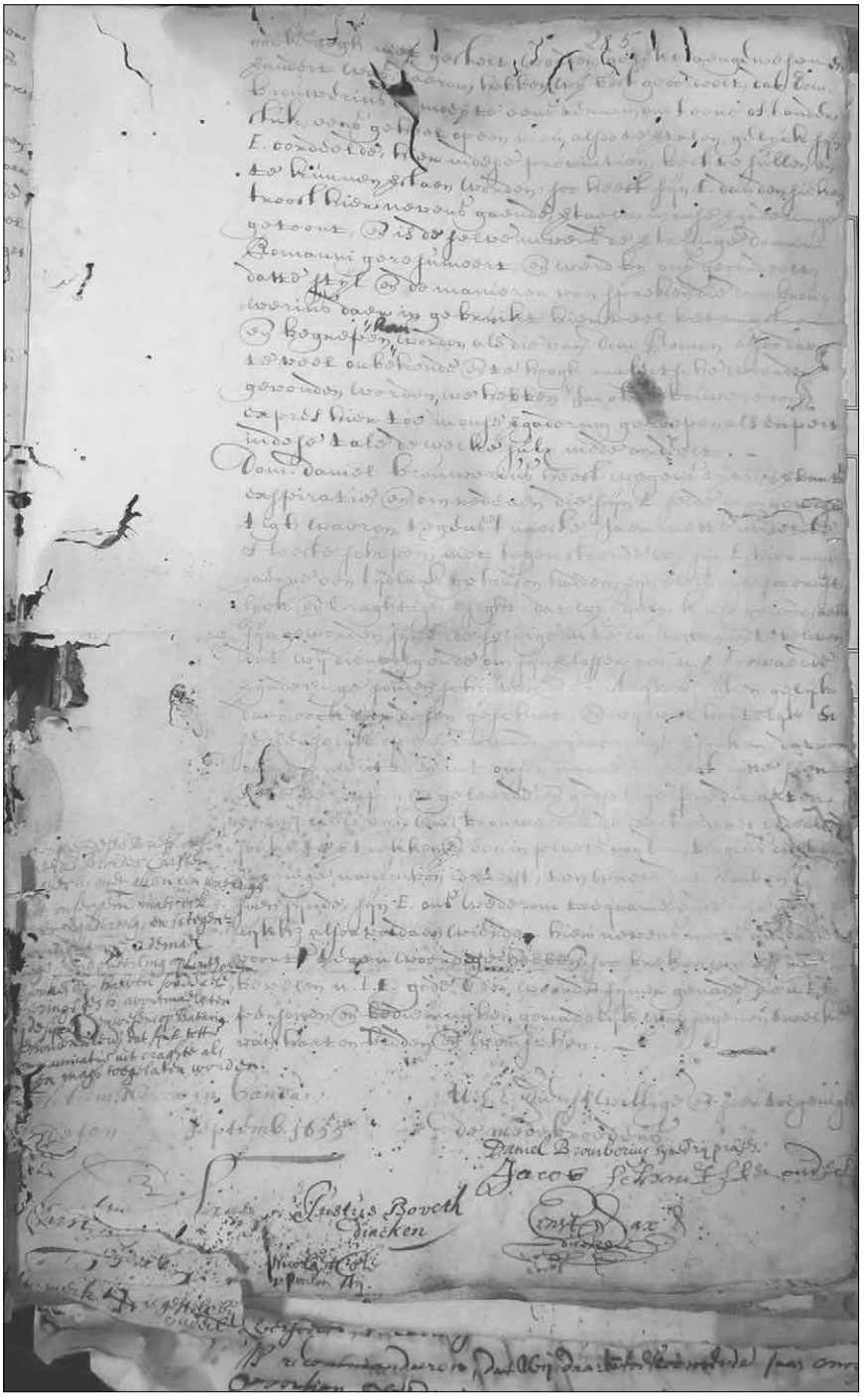

Slot brief kerkenraad van Banda aan kerkenraad van Batavia, september 1655.

1. RESOLUTIE GENOMEN OP BANDA DOOR DS. A.J. HULSEBOS E.A. Banda-Neira, 15-17 maart 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 1-2. Afschrift.[1]

Resolutie ghenoomen den 15^{en}, 16^{en}, ende 17^{en} martii anno 1622 in Banda.

Wij ondergheschreven, bij kennisse van den Ed. Heer Martinus Sonck, raet van Indiën ende gouverneur des lants Banda, ten beroepe van den Eerw. Adriaen Jacobsz Hulsebos,[2] dienaer des H. Evangeliums, in desen bij den E.Edelen Gouverneur Generael Jan Pietersz Coene ende sijne E. raede ende de Eerwaerdighen kerckenraet der stede Batavia gevolmachticht,

rijppelijck acht ghenoomen hebbende op den teghenwoordighen staet der kercke Godts ende der christenheyt alhier, soo in 't gemeyn als in 't perticulier, insonderheyt hoe Godt Almachtich 'tselfde met de eylanden van dien in den voorleden jaere door de ghesegende interpryse ende conqueste 'tselfde goedichlijck onder 't recht ende tytel 't Christendom heeft toegevoecht ende verseeckert, voor 'twelcke (als sijnde een bijsondere ende uytsteeckende genade Godts) oordeelen hem eenen onstervelijcken lof ende danckbaerheyt behoort opgedraghen te worden,

over welck dit, beneffens yders godtsalich leven, niet en is te achten als het geringhste dat sijn H. woort ende Evangelium alle inghesetenen deser landen alomme vercondicht, de H. sacramenten recht bedient, ende elcke door wettelijcke middelen tot het gelove in Christo ende boetveerdicheyt des levens geroepen, vermaent ende genodicht worde,

'twelck opdattet alles in forme ende ordre met vrucht soude gheschieden, so is 't dat wij ondergheschrevene ghesaementlijck ende voor hoochnoodich hebben geacht ende inghesien den E. Heer Governeur ende raden deses lants aen te dienen ende in bedenckinghe te recommandeeren 'tgeene volcht.

1. Eerstelijck, beneffens de ceremoniën des godtsdienst te lande alhier duslanghe in usu gheweest, oock de communicatie des H. avontmaels aengevanghen ende inghevoert werde.
2. Of 't tot sulcken eynde volghens de kercke onses vaderlants niet noodich waere eerst te nomineeren ende te licentieeren seeckere collegium van kerckelijcke persoonen, daervan sijnde sommighe in den dienst als teghenwoordich, ende sommeghe tot het ampt van ouderlinghschap, omme op behoorlijcken tijt t'saemen te coomen, tot beste bevorderinghe ende stichtinghe derselve voornoemt.
3. Of 't (overmits het voorgheschreven gheensints stichtelijck soude connen gheschieden ten ware de plaetse, tenminsten het gheheele lant Banda, neffens seeckere cranckbesoeckers, mede met een wettelijck bevesticht leeraer besorght waere) haere Ed. ghelieve in consideratie ende resolutie te trecken 'tgheene bij haer Ed. (deser ghelegentheyt ende saecke aengaende) raetsaem ende oirbaerlijst mocht gheoordeelt werden so tot de staet der kercke deses lants dienstich ende stichtelijckst te sijn, ende alsdan aen ons haere Ed. meyninghe ende ghestatueerde te verclaeren, ende dat in sulcke forme als bij de remonstrantie daerop aenstaende sal worden geacht ende het bequaemst ende vruchtbaerst te sijn.

Ende alhoewel ons gaerne deser wercken wille ontslaghen saghen, als sijnde een saecke van gantsch ende overgroote gewichte, nochtans – ten respecte van ons ampt in 't gemeen, ende de besondere commissie des Eerweerdighen Adriaen Jacobsz Hulsebos voornoemt (als

[1] Dit en de volgende documenten maken deel uit van een bundel (*Copyeboek*) met kopieën van stukken betreffende de kerkelijke zaken van Banda van 1622 tot 1625, aangelegd door ds. Wouter Melchiorsz Vitriarius voor zijn vertrek naar Nederland en overhandigd aan de Amsterdamse kerkenraad.

[2] Adriaan Jacobsz Hulsebos, schoolmeester in Waterland, 1615 als predikant uitgezonden naar Indië, vloot- en legerpredikant, vanaf 1617 te Jacatra/Batavia. In 1622 uit Batavia vertrokken voor de ordening van de kerken in oostelijk Indonesië, verdronk bij het inzeilen van de baai van Ambon.

boven gheseght is), bij des Ed. Heer Generael ende kerckenraets der stat Batavia daertoe verleent ende belast, ende 'tgheene des aengaende bij de laeste missive der E. classen van Walcheren den staet der kercken in dese landen van Indiën concernerende gheraen ende gerecommandeert is in dato 25[en] janwarii anno 1621,[3] daervan het toucherende de remonstrantie sal werden gheïnsureert[4] – hebben (des kenne Godt), vermits gheen andere ghelegentheyt, noch uyt het vaderlant noch de Indiën alhier in veel aenstaende jaren apparentelijck is te verwachten, eensamentlijck verstaen dit ter meerder stichtinghe effect te sorteeren, alsoo 't behoort. Waerheenen van nu af bij ons alle middelen aenghevanghen en in 't werck ghestelt sullen worden, daertoe wij hertelijck wenschen ende verhoopen dat den almachtigen Godt, om sijnder eeren ende deses lants christenheyts wille, sijnen genadighen seghen ter meester salicheyt goedichlijck sal verleenen.

Aldus ghedaen in onse vergaderinghe in 't fort Nassauw op 't eylant Neira in Banda ady 15, 16, 17[e] martii anno 1622. Was onderteeckent Adriaen Jacobsz Hulsebos, Wouter Melchiorsz Vitriarius, Hendrick van Soust,[5] Adam Isbrantsz,[6] Adriaen Cornelisz Pau,[7] Hendrick Teuwisz,[8] Joost Cornelisz.[9]

2. Rekest van ds. A.J. Hulsebos c.s. aan de Politieke Raad van Banda betreffende de oprichting van een kerkenraad. Banda Neira, 17 maart 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 3-6. Afschrift.[10]

Erentfeste, wijse, voorsinighe, seer discreten Heere, Heer Gouverneur Marten Sonck, ende sijne presente ende eersame raden.

In solemnele vergaderinghe (ten beroepe van den eerwaerdighen Adriaen Jacobsz Hulsebos, predicant, in desen ter kennisse van den Ed. Heer Generael Coene bij den kerckenraet der stadt Batavia gevolmacht) rijpelijcken ende met bedachtsaemheyt overleght sijnde den jegenwoordighen staet deses lants Banda, item hoe Godt Almachtigh 'tselve met de omliggende eylanden van dien in den voorleden jaere, door den ghesegende interprise ende conqueste van dien, goedichlijck onder 't recht ende tytel Christendom heeft toegevoucht ende verseeckert, daer vooren (als sijnde een seer ghewichtighe ende uytnemende saecke van weldaet) wij alle geerne belijden hem eene onsterffelijcken loff ter danckbaerheyt behoort opgedraghen te worden, tot het welcken, beneffens yders godtsalich leven, dit oock niet het geringhste en is, naementlijck dat sijn H. woort ende Evangelium allen ingesetene van dien al-

---

3 Een brief van deze datum niet aangetroffen (vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* I, 182); zie echter brieven van de classis Walcheren aan kkr Batavia over dezelfde materie d.d. 30 november 1620 en 25 november 1621, opgenomen in de notulen van de Bataviase kerkenraad (Mooij, *Bouwstoffen* I, 160-164 resp. 182-184).

4 Geïnsereert, ingevoegd.

5 Hendrik van Soest, onderwijzer, 1613 als krankbezoeker naar Indië, als proponent geplaatst op Banda, voor het laatst genoemd in 1623 (doc. 23). Hij keerde terug naar Nederland. Zie Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 102.

6 Adam Isbransen of IJsbrants, omstreeks 1615-1625 krankbezoeker in Indië, voer samen met A. Hulsebos naar de Molukken, werd geplaatst op Pulau Ai (Banda). Zie Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 108.

7 Adriaan Cornelisz Pauw, in 1622 werkzaam op Banda, verdronk bij de scheepsramp waarbij ook Hulsebos omkwam.

8 Hendrik Teeuwisz, als krankbezoeker in Indië werkzaam, overleefde waarschijnlijk de scheepsramp waarbij Hulsebos omkwam. Zie Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 103.

9 Joost Cornelisz, afkomstig uit Delft, schoolmeester op Banda (zie doc. 5), later ook ouderling en armmeester, opperregent van de scholen op Banda; in de kerkelijke stukken voor het laatst genoemd in augustus 1625.

10 Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 133-135.

omme vercondicht, de H. Sacramenten recht bedient, ende yder door wettelijcke middelen tot het gelove in Christo ende boetveerdicheyt des levens geroepen ende genodicht werde. Daertoe opdattet na ordre, stichtelijck ende met hoope van vrucht geschiede: so is 't dat wij ghesamentlijck voor hoochnoodich geacht ende inghesien hebben U.Ed. ende raden eerbiedentlijck in bedenckinghe aen te dienen ende te recommandeeren het 'tgeene volght:

Naementlijck off het haere E.Ed. tot vestinghe ende goeden staet der gemeyner christenheyt deses lants noodich ende raetsaem dunckt, nevens het bedienen des woort Godts in Duytsche ende Maylaysche tale, item de bedieninghe des H. doops (nu alrede eenen goeden tijt alhier gefrequenteert), mede het gebruyck van 't H. sacrament des avontmaels inghevoert ende aengevanghen werde, als in sichselfs een saecke ofte acte dienende niet alleen tot versterkinghe des gelooffs ende beteringhe des levens onder ons die alrede door de genade Godts Christo door den gelove sijn ingelijft, maer oock tot een goet exempel dergener die haer in dese verre gelegene quaertieren alrede het Christendom hebben onderworpen, ja oock selfs veeler mooren ende heydenen, die de Heere door d'een oft d'andere middel, d'eene of d'andere tijt, mede ten gelove ende eeuwighe salicheyt, in sijnen gecruysten soone Christo, door den kerckendienst, mochte gelieven te roepen, sijnde in forme hetgeene bij d'Eerwaerde classe des lants Walcheren ende hare gecommitteerde seer hoochlijcken wert gerecommandeert, onder dese woorden: – – –[11]

Tot welcken eynde U.Ed. mede ghelieve te overweghen of 't volgens de loffbare ordre der kercken onses vaderlants[12] noodich waere eerst te nomineeren ende te licentieeren seeckere collegium van kerckelijcke persoonen, als daer sijn sommighe in 't ampt, ende ouderlingen, wiens werck is behoorlijcken tijt samen te coomen, het beste der kercken ende der stichtinghe te bevorderen ende yder in goede exempel voorgaen etc., waervan de voornoemde classe aldus seght: – – –[13]

Ende vermits het voorgheschreven niet ofte geensints stichtelijck en can geschieden ten waere dese plaetse, neffens de crancbesoeckers ende de genomineerde persoonen ende staet, mede met een wettelijck ende ghevolmachticht bevesticht leraer ofte predicant en wierde versorght, om uyt cracht des beroeps sulx te verrichten als tot sodanighe bedieninghe na eysch behoorde, so gelieve oock haere Ed. in consideratie ende resolutie te trecken 'tgeene haere Ed. het oirbaerst ende raetsaemste sullen oordeelen te sijn, om also naer ghelegentheyt der plaets, tijt ende persoonen eenstemmelijck bij der hant te neemen dat tot meeste voordeel ter eeren Godts, staet der kercken ende ghemeyner christenheyt dienstich is, yder na dat sijn opgheleyde concerneert ende luyt, hetgeene ons mede des aengaende van de voorgenoemde classe gecoomen, is van woorde tot woorde als volght: – – –[14]

Op welcke dit ons voorslagh wij eerbiedentlijck versoecken ende verhoopen dat bij sijne Ed. ende raden christelijck ende de gemeynte Godts ten goeden resolutie ende uytspraeke

---

[11] Hierna volgt een passage uit een brief van de classis Walcheren aan de predikanten te Jacatra, 30 november 1620, overgenomen in de notulen kkr Bataviase en afgedrukt in Mooij, *Bouwstoffen* I, 160-164. De classis klaagt dat in Oost-Indië het Avondmaal nauwelijks wordt gevierd. De predikanten moeten zich beijveren op alle plaatsen de viering in te stellen, ook al is het maar met enkele personen. Zie voor de desbetreffende passage: Mooij, *Bouwstoffen* I, 163, 2e alinea.

[12] Vermoedelijk is reeds de kerkorde bedoeld die in 1619 ter Synode van Dordrecht werd vastgesteld.

[13] *Ibidem*, p. 161 3e alinea, waarin de classis Walcheren schrijft dat het 'seer oirbair' is dat op enkele plaatsen, zoals Jacatra, Ambon, Ternate en de kust van Coromandel, kerkenraden worden opgericht die met elkaar in onderlinge correspondentie zouden moeten treden.

[14] Volgt een passage afgedrukt *ibidem*, p. 161 laatste alinea, en p. 162 2e alinea, waarin de classis Walcheren schrijft dat het nodig is dat meer predikanten naar de Oost gezonden worden, maar dat de provincie Zeeland alleen niet voldoende personen kan leveren. Vermogende burgers, die hun kinderen hebben laten studeren, zien hen liever niet naar de Oost vertrekken. Het is nodig de predikanten die Maleis kennen te overreden langer te blijven, maar de selectie moet geschieden door kerkenraad en magistraat gezamenlijk en zij moeten overeenkomstig de kerkenorde worden bevestigd.

sal gheschieden, waerom wij ondergheschrevene alsdan ende t'allen tijden ons presenteeren perticuliere ende speciaele nader verclaringhe ende reden te verthoonen, sulx als naer noot, eysch, ende stichtinghe sal behooren, 'twelck doende etc.

Ghedaen ter vergaderinghe voornoemt op 't eylant Neira desen 17^{en} Martii anno 1622. Onder stont: Uyt last ende aller naeme Adriaen Jacobsz Hulsebos, dienaer des woorts Godts ende der vergaderinghe presis, Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbransen.

3. Antwoord van de Politieke Raad van Banda op het rekest van ds. A.J. Hulsebos c.s. Banda Neira, 28 maart 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 7-8. Afschrift.

Antwoort op de voorgaende remonstrantie van den raet.[15]

Ghesien ende ghelesen bij den Ed. Heer gouverneur ende sijne presente raden de remonstrantie in dato den 17^{en} martii, bij den Eerweerdighen Adriaen Jacobsz Hulsebos, dienaer des goddelijcken woorts, Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbrantsz ende andere haere E.E. medebroederen overghelevert, ende uyt den inhout van dien verstaen ende overwoghen hebbende haerer E.E. christelijcken ijver tot bevorderinghe van de eere Godes, die door sijne sonderlinghe liefde ende ghenadighen, miltrijcken seghen belieft heeft dese eylanden, die voor desen in aller duysternisse versmoort laghen, met de fackel sijnes H. woorts te verlichten, voor welcke sonderlinghe groote weldaet wij gaerne bekennen dat wij sijne Mayesteyt niet alleen met woorden, maer oock met wercken den gantschen tijt onses levens danckbaerheyt behooren te bethoonen, hebben derhalven haer Eerweerde voornoemt tot antwoort 'tgheen volght te laeten geworden:

In den eersten, also bij de Eerwaerdige broeders voornoemt voorgestelt wort oft niet tot vestinghe ende goeden stant der gemeener christenheyt noodich ende raetsaem sij dat nevens de bedieninghe des H. woort Godts in de Duytsche ende Maleysche tale, alsmede de bedieninghe des H. doops nu eenighen tijt in dese quaertieren ghefrequenteert, van ghelijcken het gebruyck van 't H. avontmael ghevordert ende aengevanghen werde. Ende voorders met aendacht ghelet hebbende op 'tgeene desen aengaende bij de Eerweerdighe classe des lants Walcheren ende haere ghecommitteerde ten hoochsten wort gerecommandeert,[16] hebben wij eenstemmich raetsaem ende noodich geacht dat het H. sacrament des avontmaels in dese quaertieren gecelebreert worde, met wenschinghe dat so goddelijcken, heerlijcken, ende voor de christenheyt in dese quaertieren seer nodighe saecke met den eersten sijn voortganck mach hebben.

Ten anderen, als haer eenighen ghepresenteert sullen hebben omme ter gedachtenisse onses Heeren ende salichmaeckers Jhesu Christi het H. avondmael te willen ghenieten, vinden goet dat twee ouderlinghen tot bedieninghe des H. avontmaels uyt deselvighe genomineert ende gecooren worde, ghelijck mede dat haer met succes van tijt ende kennisse der persoonen eenighe bequaeme lieden sullen bijgevoucht worden omme op alle voorvallende saecken de kercke conserneerende te letten ende het beste van dien te bevorderen.

Mede wert seer bij ons allen ghewenscht, opdat alles 'tgheen ter eeren Godes, opbouwinghe ende stichtinghe der kercke Jhesu Christi vereyscht wort met meerder aensien ende stichtinghe ghevoordert worde, dat dese quaertieren, ja yder plaetse van dien, met een wettelijck ende bevesticht leeraer versorght mochte worden.

---

15 Zie hiervoor, doc. 2.

16 Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 1 en 2.

Hiertoe, ende tot 'tgeen ons meer van noode is, wil ons den almachtighen goeden Godt ende hemelsche Vader sijn seghen verleenen, ende geven dat alles mach strecken tot grootmakinghe sijnes heyligen naems, opbouwinghe der kercken Jhesu Christi, stichtinghe ende vermeerderinge der christenen in dese quaertieren, amen.

In 't Casteel Nassouw op Neira in Banda, ady 28^{en} Martii anno 1622. Was onderteeckent Martinus Sonck, Vesterman, J. Cuingnet, Cornelis Gerritsz Verloorenarbeyt,[17] J. Elant.[18]

4. Besluit van ds. A.J. Hulsebos c.s. nopens de beroeping van ds. W. Melchiorsz Vitriarius tot predikant in Banda. Banda Neira, 4 april 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 11. Afschrift.

Resolutie aengaende 't beroepen des predicants.

Wij ondergheschrevenen, volghens de recommandatie ons bij den Eerwaerde uyt 't vaderlant van dito laeste november anno 1620 ende 25^{en} januari anno 1621[19] nopende de staet ende bevorderinghe der kercke Christi in dese landen van Indiën geworden, na seeckeren besonderen voorslagh bij de kerckenraet der stat Batavia in dato 13 ende 19^{en} october anno 1621,[20] ten beroepe, ter presentie ende met overeenstemminghe sommiger broederen daerover ghehoort, ende jegenwoordich naer ghelegentheyt van plaetsen gheconsidereert ende gedelibreert hebbende op de staet deses lants ende de quaertieren van Banda, denwelcken goetgevonden is, nevens het invoeren van 't gebruyck des H. avontmaels ende verkiesen van twee persoonen tot het ouderlinghschap, mede met een wettelijck predicant ofte beroepene leeraer te versorghen, opdat alles met behoorlijcke ordre ende authoriteyt gheschiede, blijckende sulx nader uyt de resolutie van dato 15, 16 ende 17^{en} Martii,[21] remonstrantie ende acten van dato 20, 28, 29 ende 31^{en} passado,[22] daerover tusschen ons ende de Ed. magestraet alhier gevallen, ende endelijck volcoomelijck geaprobeert,

so is 't, dat wij voornoemt (coomende ter nominatie, electie van sodanighe persoon, het predicampt weerdich ende ghenoechsaem), naer voorstellinghe van Hendrick van Sous, uytgevaren met het schip Amsterdam anno 1613, ende Wouter Melchiorsz, uytgevaren met het schip den Eenhoorn anno 1617, beyde proponenten alhier (d'eene becleedende de plaese van Neira, ende d'ander het eylant Ay) na verscheyde consideratie, overweginghe, schriftelijcke advysen ende 'tgheene wijders de gewichticheyt der saecke in sulcx vereyschte, so in 't perticulier als ter presentie van den Ed. Heer gouverneur ende sijnen rade, naer loop der meester stemmen eensamentlijck gestemt ende gh'eligeert hebben, gelijck wij (onsenthalven) bij desen stemmen, eligeeren ende dienvolgende oock beroepen tot het ampt voornoemt den persoon van Wouter Melchiorsz, wiens bequaemheyt, gaven ende stichtelijck leven ons bewust en bij verscheyden looffwaerdighe ghetuyghen ons bekent ende ver-

---

17 In september 1624 opperkoopman, waarschijnlijk te Batavia (Mooij, *Bouwstoffen I*, 192).

18 Hulsebos reageerde op 29 maart 1622. Hij maakte de Raad erop attent dat de gekozen ouderlingen met de predikanten een kerkenraad zouden uitmaken, die zichzelf telkens zou aanvullen met nieuwe. Uit Hulsebos' brief van 29 maart, en uit het antwoord daarop van de PR van 31 maart 1622, blijkt dat de PR van Banda aanvankelijk niet akkoord wilde gaan met de oprichting van een formele kerkenraad. De PR meende dat er onvoldoende predikanten waren om een vast kerkelijk college op te richten, maar wilde wel een aanvang maken met de reguliere viering van het Avondmaal en daartoe de aanstelling van enkele ouderlingen approberen. Zie *Copyeboeck*, fol. 9-10.

19 Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 1 en 2.

20 Niet aangetroffen; zie notulen kkr Batavia d.d. 14 en 28 oktober 1621 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 128-130).

21 Zie hiervoor, doc. 1 en 2.

22 Niet aangetroffen.

seeckert is, om dienvolghens ter naester gelegentheyt, te weten op aenstaende 24^en^ aprillis, naer behoorlicke examen ende drie kerckelijcke proclamatie, solumenelijck in het ampt, met oplegginghe der handen ende kerckelijcke ceremoniën bevesticht, ende de christenheyt te lande alhier gheappliceert ende gerecommandeert te worden, also wij (des kenne Godt) bevonden sulx ter eeren Godts ende meeste stichtinghe deses lants ende der kercke Godts te behooren.

Ghedaen in onse vergaderinghe, op Neira in 't fort Nassauw in Banda desen 4^en^ april anno 1622. Onder stont: Adriaen Jacobsz Hulsebos, Hendrick van Soust, Adam Isbrantsz, Hendrick Teuwisz, Adriaen Cornelisz Pauw, Joost Cornelisz.[23]

5. BESLUIT BETREFFENDE DE VERKIEZING VAN OUDERLINGEN. Banda Neira, 10 april 1622. SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 12. Afschrift.

Resolutie van de ouderlinghen.

Also mede goetgevonden ende verstaen is dese plaets, 't lant Banda, tot welstant, ende verseeckeringhe der communicatie des H. avontmaels ende de staet der christenheyt alhier, twee persoonen, gheoeffent in de H. leere ende stichtelijck van leven uyt te soecken, te eligeeren ende in het ampt van 't ouderlinghschap te bevestinghen,

so is 't, dat wij ondergheschrevenen, in desen considererende ende lettende op 'tgheene daarop ons in desen te letten stonde, hebben uytghevonden ende geëligeert, gelijck wij uytvinden, nomineeren ende eligeeren bij desen, den persoon van Elias Gerritsz van Ghestell,[24] cranckbesoecker uytgevaren van Amsterdam met het schip den Eenhoorn anno 1620, omme de plaetse van Lonthoir beyde als cranckbesoecker ende ouderlingh te becleeden, ende Joost Cornelisz, schoolmeester, residerende op Poulou-Ay, als van haerder beyder gaven ende bequaemheyt des levens ghenouch verseeckert ende bewust sijnde, omme op toecoomende 24^en^ aprillis in het ampt voornoemt solemnelijck voor het eerste jaer bevesticht te worden, alles in ordre ende conformiteyt als de Nederlantsche kerckordeninghe[25] vordert ende vereyscht. Ghedaen in 't schip den Eendracht, ligghende ter rede voor Neira in Banda, desen 10^en^ aprillis anno 1622.

Was onderteeckent: Adriaen Jacobsz Hulsebos, Wouter Melchiorsz Vitriarius, Hendrick van Soust, Tobias Canisius,[26] Adam Isbrantsz, Hendrick Teuwisz, Adriaen Cornelisz Pauw.[27]

---

[23] Ofschoon Hendrik van Soest reeds vanaf 1613 in dienst van de Compagnie was, werd hij gepasseerd ten gunste van Wouter Melchiorsz. Op 27 april 1622 delibereerde de Bandase kerkenraad over de verlenging van zijn dienstverband. Van Soest verklaarde niet tot verlenging genegen te zijn tenzij hij de schriftelijke garantie verkreeg dat hij binnen een jaar eveneens tot predikant op Pulau Ai bevorderd zou worden. De kerkenraad oordeelde echter dat één predikant vooreerst voldoende was, en hield hem voor dat, indien hij voor drie jaren opnieuw bijtekende, er goede kans was dat hij tot predikant zou worden bevorderd. Werd hij binnen een jaar niet beroepen, dan stond het hem vrij te repatriëren. Van Soust ging hiermee niet accoord. Hij werd opgevolgd door de proponent Adam Isbrantsen. De kerkenraad besloot tevens dat de andere krankenbezoekers (Canisius, Teeuwisz en Adriaan Pauw) door ds. Hulsebos zouden worden medegenomen naar Ambon en Ternate. Zie *Copyeboeck*, fol. 18-20; res. KR Banda 27 april 1622, gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 137-139.

[24] Vermoedelijk dezelfde als de Elias Gerritsen in de notulen kkr Batavia (arr. Batavia maart 1622, 1624 op de schepen, wil 1625 repatriëren, Mooij, *Bouwstoffen* I, 178, 197, 214).

[25] De verkiezing en bevestiging van ouderlingen wordt geregeld in art. 22 van de Dordtse Kerkorde van 1619.

[26] Arr. Batavia 1620 als krankbezoeker. Naar Ternate, in 1622 terug naar Batavia en samen met Hulsebos op visitatiereis; verdronk evenals deze en zijn collega Pauw hij bij het vergaan van hun schip.

[27] Op 28 april 1622 gaf de Bandase kerkenraad aan Adriaen Cornelisz Pauw een positieve attestatie mee. Zie *Copyeboeck*, fol. 25.

6. BELOFTE VAN DE OUDERLINGEN VAN BANDA. Banda Neira, 24 april 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 13. Afschrift.

Beloften van de ouderlinghen.[28]

Wij ondergheschrevene, als wettelijcke ouderlinghen deses lants Banda gecooren ende bevesticht, bekennen warachtich ende schriftmatich te sijn den christelijcken Palsch Catechismus,[29] de 37 artyckelen der Nederlantsche confessie ende de vijff bekende hooftpointen der H. leere in de Eerwaerde Sinode tot Dordrecht laest ghestelt ende geaprobeert,[30]

beloven oock ter goeder trouwen beneffens 'tgheene anders onsen ampte, de weldraghentheyt onses levens ende 'tgheene daer meer toe behoort ter goeder trouwen: dese t'allen tijden voor sodanich te houden, te erkennen ende ons in onsen opgheleyden dienst ende schuldighen amptsplicht volgens onse beloften voor de vergaderingh in onse bevestinghe gedaen, naer desen ghetrouwelijck te reguleeren, ende bij faute deses (dat Godt verhoede) ons gaerne de kerckelijcke ordre ende disciplyne te onderwerpen.

Des ten oirconde dit met onsen eyghen handen onderteeckent ter presentie van de vergadering alhier. Gedaen in 't fort Nassauw op 't eylant Neira in Banda desen 24^{en} aprillis anno 1622.

Onder stont: Elias Gerritsz, Joost Cornelisz.

7. RESOLUTIE BETREFFENDE DE BEDIENING VAN HET HEILIG AVONDMAAL IN BANDA. Banda Neira, 26 april 1622.[31]
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 14-17. Afschrift.

Wij ondergheschrevene, ten beroepe van onse Eerwaerdighe broeder Adriaen Jacobsz Hulsebos, predicant ende deser vergaderinghe presis, bij de kerckenraet der stat Batavia daertoe gecommitteert, t'samenghecoomen sijnde in Banda ter plaetse daertoe geordineert, ende ghehoort hebbende sijne propositie hoe ende op wat maniere dat binnen Batavia voornoemt gheresolveert is de bedieninghe des H. avontmaels aldaer met 'tgheene daeraen dependeert te verrichten,[32] hebben na aenroepinghe des naems Godts, ende met rijpe deliberatie ende overweginghe van alles, so veel ons moghelijck is gheweest, eenstemmelijck verstaen ende goetghevonden alhier ter plaetse in 't stuck van deselve bedieninge te houden alsulcke ordre als volght.

I. Dat men de bedieninghe van 't H. avontmael des Heeren hier ter plaetse in Banda eerstdaechs ende soo haest als 't mogelijck is sal aenvanghen ende beginnen, doch dat eerst de vercondiginge daervan aen de ghemeente in volle vergaderinghe sal worden ghedaen, ende ondertusschen alle moghelijcke vlijt aenwenden om bequame communicanten te versamelen ende bijeen te brenghen.

II. Dat men degheene die hen tot 't gebruyck des H. avontmaels ende des Heeren gemeynte sal willen begeven, ende tot noch toe bij ghene gereformeerde kercken sijn aenghe-

[28] Ook te Batavia was bij de vorming van de kerkenraad een 'belofte' opgesteld die door de ouderlingen moest worden gedaan en ondertekend. De tekst daarvan verschilt sterk van de Bandase belofte. Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 99.

[29] De Heidelbergse Catechismus.

[30] De Vijf Artikelen tegen de Remonstranten, vastgesteld in de Synode van Dordrecht 1618-1619.

[31] De tekst van de navolgende artikelen is vrijwel gelijk aan die van de Bataviase artikelen (Mooij, *Bouwstoffen* I, 91-95), met uitzondering van art. XVI-XVIII.

[32] 'Resolutie van het Avontmael des Heeren', 20 artikelen, vastgesteld in de vergadering van de Bataviase kerkenraad op 15 december 1620, Mooij, *Bouwstoffen* I, 91-95.

teeckent ofte communicanten gheweest, in 't eerste met de hoochste ondersoeckinghe ende examinatie in relegie ofte gelove niet en sal beswaren, sullen die nochtans boven mondeling antwoort ende beloften ghehouden sijn (beneffens medebrengende attestatie van goet getuygenisse haeres wellevens) t'onderteeckenen seecker cort formelier, in sich vervaetende de voornaemste pointen der christelijcker gereformeerde relegie,[33] tot dien eynde daertoe gestelt ende geformeert, mits haer mede onderwerpende de chrystelijcke disciplyne als dat behoort.

III. Dat degeene die in 't vaderlant ofte elders litmaeten der ghemeente geweest sijn, sullen voor haere communicatie ghehouden sijn haer attestatie ofte getuyghen daervan mede te brenghen ende te thoonen, ofte anders deselve ordre, examinatie ende teeckeninghe onderworpen te sijn als diegheene die nieus tot de gemeynte sal aengenoomen worden.

IV. Dat alleene voor litmaten deser kercke sullen aenghenoomen ende gehouden worden diegeene die haer residentie ende woonplaetse te lande, in de forten ofte buyten deselve, houden, hetsij dan vrijborgers, ofte die noch in Compagniesdienst sijn. d'Andere, die gheen vaste plaetse te lande vercooren hebben, sullen sijn ende blijven litmaeten der kercken daer sij haere belijdenisse gedaen, ofte lest dit sacrament genooten hebben.

V. Dat degeene die te scheep varende ende noyt geen communicatie gedaen hebben, niet en sullen als litmaeten aengenoomen werden, maer sullen moeten hun onthouden tot hunne nader gelegentheyt, vermits op 't schip varende, sij nimmer blijvende plaets en hebben, maer nu hier ende daer vertrecken. Diegeene nochtans scheepvarende ende litmaeten sijn (sullen als voorseyt is) tot de taffel des Heeren gelicentieert worden so dickwils als sij in de bedieninghe present sijn.

VI. Tot het avontmael des Heeren en sal vooreerst noch niemant toegelaeten worden dan alleene diegeene die kennisse hebben van de Duytsche taele, daerin het warachtighe woort Godts vercondicht wert. De resterende, van wat geslachte, lant ofte natie sij sijn, sullen worden opghehouden totdat se de Duytsche spraecke geleert hebben, ofte het woort Godts in haere taele sal worden gepredict.

VII. Dat men d'Enghelsche die mede onder de jurisdictie van dese plaets behooren, ende met ons in eene confessie van religie sijn (sulx yet op ons off d'onse versoeckende, provisioneelijck tot nader ende andere goetvindinghe, 'tsij van de kercke in 't vaderlant, ofte de meeste stemmen der kerckendienaeren in Indië sijnde) sal met redenen soecken te induceeren tot communicatie met hun eyghen natie, volck ofte kercke, sonder daerin (als boven) yet voorder te doen, vermits in 't uytreycken een gheheel ende gantsch andere ordre hebben als bij de kercke in 't vaderlant en bij ons alhier gebruyckt wert, oock een ander Compagnie dienen, ende men niet en weet hoe hen de saecke door den tyt[34] mochte toedraghen, ende oock de meeste onder hen de Nederlantsche taele niet en connen verstaen, ende sij oock haere bijsondere leeraers ende disciplyne hebben.

VIII. Dat het avontmael des Heeren niet en sal te water ofte te scheepe, maer alleenelijck te lande in de predickplaetse ende voor de geheele gemeynte publicquelijck sal worden bedient en geëxerceert, ende dat 3 à 4 mael des jaers.

IX. Dat alle persoonen die in hen jaren ofte oude manbaere daghen op de belijdenisse haers gelooffs gedoopt sijn, mede als litmaeten sullen moghen de taffel des Heeren ghebruycken, so dickwils als hun sal geleghen comen, mits volghens ende voldoende d'ordre als vooren.

X. Dat als de bedieninghe des H. avontmaels aenstaet, sal men de gemeynte 14 daghen tevooren vercondighen ende aendienen, opdat haere de litmaeten behoorlijck prepareeren mogen tot hetselve, ende d'aencoomelinghen haer bequaemelijck daerna voughen moghen

---

[33] Zie hierna, doc. 8.

[34] 'Tijt' in het afschrift weggevallen, ingevoegd vanuit het Bataviase artikel.

dat voor de bedieninghe des H. avontmaels de proeffpredicatie ofte belijdenisse des gelooffs sal worden gedaen, ende dat naer ofte als den tijt best sal connen lijden ofte toelaeten.[35]

XI. Dat de litmaeten te lande haere residentie hebbende, so sij comen te vertrecken, 'tsij naer vaederlant ofte elders daer men mede het avontmael uytreyckt, haere attestatie van hier sal medeghedeelt worden, om hun te dienen nae 't behoort.

XII. Dat men na de naeste gelegentheyt uyt d'opgheteeckende ledemaeten ofte communicanten (met believen van de hoochghe magestraet) sal soecken uyt te vinden ende te kiesen twee bequaeme persoonen, ghesont in ghelove, hebbende goet ghetuygenisse haers levens, ende deselve, na voorstellinghe aen de ghemeynte, in den dienste des ouderlinghschaps bevestighen, om beneffens de kerckendienaer opsicht te hebben op de leer ende cudde, alle swackheden der ledemaeten ende ergernisse te weeren, ende den welstant der kercken te helpen versorghen so veel moghelijck is, ofte sal zijn.

XIII. De bedieninghe van de ouderlinghen sal sijn een geheel jaer ende niet langher, daerna sullen[36] telcken uyt de gemeynte andere ghestelt worden. So ondertusschen d'een ofte d'ander sal coomen te vertrecken, ofte aflijvich te worden, sal een ander in hen plaetse ghestelt worden, opdat altijt de kerckelijcke vergaderinghe niet minder dan uyt vijff persoonen en bestaen.

XIV. Dat de ouderlinghen sullen ghehouden sijn (volgens hun ampt) niet alleen somtijts de swacken te besoecken, eenighe te troosten, te vermaenen ofte aen te spreecken, maer oock alle drie maenden voor de communicatie alle de ledemaeten der ghemeynten te besoecken, ende te verneemen off daer yets hinderlijcx ofte ergerlijcx voorgevallen sij, opdattet intijts soo veel doenlijck is worde geremedieert, ofte bij hen, ofte bij de kercke, ofte ander middel, naer nooteysch des tijts, plaes ende persoonen.

XV. Dat de kerckelijcke vergaderinghe, presenteerende de gheheele ghemeynte nevens haer eygene perticuliere ledemaeten, sal hebben behoorlijck vermoghen om te doen dat goet, raetsaem ende noodich is, soo in 't stuck des oordeels als der disciplyne, vermaenende, bestraffende, waerschouwende, driegende etc. ende 'tgheene daeraff dependeert, opdattet alles in goede ordre aenvanghe, voortgae, ende continueere ter stichtinghe.

XVI. Dat met geene litmaeten, 'tsij uyt vaderlant gecoomen off alhier aengenoomen ende inghesetene deses plaetse sijnde, door verloop van leere ofte leven en sal moghen tot d'uyterste excommunicatie ende afsnijdinghe geprocedeurt worden, ten ware bij kennisse ende uyt toestaen van de kercke in 't vaderlant ende Batavia voornoemt.

XVII. De vergaderinghe der broederen sal gehouden worden ter tijde als sulx noodich sij, ende sal ten beroepe van den dienaer gheschieden.

XVIII. Alle 'tgeene sijnde van eenighe importantie, als daer sijn resolutie, remonstrantie ende andere notable actiën, item de naemen, ofte ten minsten het ghetal, so van de gedoopte, ghetroude als oock mede de ledemaeten, sal 't 's jaers omtrent augustus aen de kerckenraet van Batavia worden geadviseert ende claerlijck bekentgemaeckt, om te dienen so als behoort ende de kercken in 't vaderlant bequaemelijck de wete ende kennisse der staet te doen.

Aldus ghedaen in de vergaderinghe op 't eylant Neira in Banda desen 26[en] aprillis anno 1622. Was onderteeckent Wouter Melchiorsz Vitriarius dienaer des H. evangely, Adam Isbrantsz, Elias Geraetsz ouderlingh, Joost Cornelisz ouderlingh, Adriaen de Keersmaker.[37]

---

[35] Op 27 april 1622 besloot de kerkenraad dat het Avondmaal voor het eerst zou worden bediend op Eerste Pinksterdag 15 mei 1622, op Banda Neira, zie *Copyeboeck*, fol. 19.

[36] Het handschrift heeft 'sulcken'.

[37] De Keersmaker, afkomstig uit Antwerpen, lidmaat van de Amsterdamse kerk, werd op 27 april 1622 krankenbezoeker in redoute Wayer op Lonthoir. *Copyeboeck*, fol. 19; res. KR Banda 27 april 1622. Uit de notulen kkr Batavia blijkt dat hij in 1625 nog als krankbezoeker op Pulau Run dienst deed en in 1626 terug was te Batavia om te repatriëren. In 1627 weer te Batavia; in 1636 krankbezoeker in de Molukken en zal hij verlost worden (Mooij, *Bouwstoffen* I, zie register s.v. Kaersmaecker).

8. GELOOFSBELIJDENIS ONDERTEKEND DOOR HEN DIE DEELNAMEN AAN DE AVONDMAALSVIERING OP BANDA. Banda, z.d. [1622].[38]
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol.142-147. Afschrift.

Forma van belijdenisse des gheloofs, ghedaen ende gheteeckent bij de communicanten des lants Banda.[39]

Ick ghelove datter is een eenich ende eeuwich Godt, in 't wesen drievuldich, in persoon Vader, Soon ende H. Gheest, ende dat de Vader, door sijn eenich selffs bestaende Woort ofte Soone, door cracht des H. Gheests, hemel, aerde, zee, ende alles watter in is, uyt niet gheschapen heeft, ende noch het gheschapene werck ende alle dinghen door sijn voorsichticheyt[40] ende eeuwighen raet also onderhout ende regeert dat ons, noch niemant, bij gevalle ghene, maer alle dinghen van sijn wijsheyt ende hant toecomen.

Ick gelove dat Godt de mensche gheschapen heeft na sijn eyghen beelt ende gelijckenisse, in heylicheyt ende gerechticheyt, ende dat de mensche in desen stant der scheppingh niet en is gebleven, maer heeft door ingeven des duyvels ende door moetwillighe ongehoorsaemheyt hemselven ende alle sijne nacomelinghen van dese gaven berooft, ende ghebracht in eeuwich verderff na lichaem ende ziele, alsso dat wij door d'erfsonde voor hem t'eenemael onreyn ende kinderen des thoorns gebooren worden.

Ick gelove dat de Vader sijn eenichgebooren Soon van eeuwicheyt (uyt hem gegenereert), alleen uyt liefde ende grondeloose barmherticheyt tot ons beweecht sijnde, in de volheyt des tijts in de werelt heeft ghesonden, ghebooren uyt de vrouwe, de maghet Maria, ons in allen gelijck uytghenoomen de sonde, sijnde in eenen persoon ware Godt ende ware mensche, die onder de richter Pontio Pilato heeft gheleden; is gecruyst, gestorven, ende begraven, nedergedaelt ter hellen: ten derden daghe weder opghestaen van den dooden, sittende ter rechterhant Godts sijns almachtighen Vaders, van waer hij coomen sal te oordeelen de levendighe ende de dooden, ende dat dese is de eenighe richter ende salichmaker der werelt.

Ick gelove dat de H. Gheest, met de Vader en de Soone sijnde de eenighe warachtighen Godt, van eeuwicheyt van hun beyde uytgaende ende mijn gegeven om het gelove Christi ende aller sijner ghaven delachtich te maken, te stercken, te troosten ende te regeeren, ende dat Godt door deselfde ende sijn heylich Woort hem uyt het gantsche menschelijcke geslacht een gemeynte ende christenheyt ten eeuwighen leven uytvercooren heeft, ende die door eenicheyt des warachtighen ghelooffs van den beginne tot den eynde des werelts toe vergadert, beschermt ende onderhout, hebbende onder haer eenich hooft Christo onderlinghe ghemeenschap aen de vergevinghe der sonden, opstandingh des vleesch, ende het eeuwighe leven.

Ick gelove datter sijn twee H. Sacramenten, Doop ende Avontmael, ende dat het eerste, namentlijck den H. Doop, een teecken ende seghel is des verbonts Godts, ons beteeckenende ende verseeckerende de afwassinghe der sonden door den Gheest ende bloede Christi Jesu, welck H. teecken oock den gelovighen ende haren sade toecomt ende dat het (namentlijck) H. Avontmael ons in het selvighe lichaem ende geestelijck leven, vercreghen door de inlijvinghe Jesu Christo, so langhs so meer voet ende onderhout.

---

[38] Het stuk is ongedateerd, maar wordt reeds gevolgd door de handtekeningen van de communicanten bij de eerste bediening van het Avondmaal. De laatste groep communicanten die het stuk hebben ondertekend is die van de 16e viering, op 18 mei 1625 (fol. 147).

[39] De tekst van deze belijdenis is behoudens de spelling gelijk aan die van de Bataviase geloofsbelijdenis (Mooij, *Bouwstoffen* I, 98-99). Het laatste gedeelte, vanaf de woorden 'belove oock ter goeder trouwen', ontbreekt echter in de Bataviase versie. De verwijzing naar de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten is later hierin ingevoegd.

[40] Voorzienigheid.

Ick gelove dat ick dese selver ghemeynte (die van alle andere secten des Satans door de vercondinghe des H. Evangeliums, suyver gebruyck der H. Sacramenten, ende door christelijcke disciplyne onderscheyden is) een levendich litmaet ben ende blijven sal.

Verclare mij oversulx verplicht ende ghesint te sijn mij te houden ende te draghen in gevoelen, gesintheyt ende gelove, in alles, na de leere des H. Woorts Godts ende christelijcke gereformeerde relegie cortelijck in de Nederlantsche confessie en de Palsch catechismi, de 37 artyckelen der Nederlantsche confessie ende de vijff bekende hooftpoincten in de Eerw. Sinode binnen Dordrecht laest gestelt ende geaprobeert, belove oock ter goeder trouwen deselve t'allen tijde voor sodanich te houden ende te erkennen, ende mij in leven, wandel ende ommeganck getrouw, cuysch, matich ende eerlijck, also het een oprecht christen betaemt, mij te draghen, tot hetwelcke ick alles in mijne swackheyt de hulpe Godts met eernstighe gebeden wil versoecken, ende mij (des Godt verhoede) in gelooff ende leven vergrijpende, garn de christelijcke vermaninghe, berispinghe, waerschouwinghe, bestraffinghe ende disciplyne te onderwerpen. Tot seeckerheyt deses met mijn eygen hant onderteecken.

Ons present: Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. Evangely, Elias Geraertsz, ouderlingh. Adam Isbrantsz, Joost Cornelisz ouderlingh.[41]

9. Instructie voor predikant en ouderlingen in Banda. Banda Neira, 28 april 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 21-23. Afschrift.

Instructie voor de predicant ende sijn collegium.

Den predicant ende het colegium der kerckelijcke persoonen deses lants Banda sullen haer in voorvallende saecken hebben te reguleeren naer 'tgheene volght.

I. Voor warachtich ende schriftmatich[42] aenneemen, houden ende verclaren de Schrift des Ouden ende Nieuwen Testaments, welcke in somma ende extract gestelt ende vervaet is in de Palsch catechismo, Nederlantsche Confessie, en de vijff bekende hooftpointen der H. leere in de laeste Sinode van Dordrecht ghestelt ende geaprobeert.

II. De begonnen kerckelijcke ordre, als daer is 't continueeren van een wettelijck predicant vergheselschapt ten minsten met twee ouderlinghen, ende de veranderinghe van dien, mede de bedieninghe des H. Avontmaels na tijt ofte ordre des vaderlants, dienvolghens in de ondergheschrevene persoonen, hij sij predicant, proponent, cranckbesoecker ofte ouderlinghen, sijn plaets niet en sal moghen verlaeten ten 'tsij bij advys van de E. Heer gouverneur ende de broederen der vergaderinghe alsdan present, ofte immers het advys der kercke uyt Batavia.

III. Sullen alle jaers na gelegentheyt van tijt ende persoon moghen procedeeren tot veranderinghe van ouderlinghen of continueeren van dien (naer stichtinghe), doch gheensints bevestinghe van wettelijcke predicanten, 'tsij bij kennisse ende advys der kerckenraet uyt het vaderlant, ofte Batavia, daervan oock d'ander omligghende plaetsen daer beroepen dienaeren sijn mede verwitticht ende hen advys versocht worde.

IV. In gelegene tijden sullen oock moghen yder plaetsze als Neira, Lonthoir, Wayar, met een besonder ouderlingh uyt de litmaeten, alsoock met een ontfanger der almossen, dat doch na soo verre mogelijck is (sonder bevestinghe) te versorghen, opdat oock ter noot de armen behoorlijck bedient worden.

---

[41] Volgen de handtekeningen van 17 personen, beginnend met de gouverneur, Martinus Sonck, 'litmaet der kercke van Batavia', waarna van zestien vieringen de namen van de voor de eerste maal communicerenden worden gegeven (zie hierna, doc. 23).

[42] In overeenstemming met de Heilige Schrift.

V. De schoole te houden in sullcken goede ordre als tegenwoordich bij Hendrick van Soust ende Mr Joost Cornelisz gedaen wort, mits versorgende dat den aenwas dagelijcx meerder ende meerder werde, item de plaes Poulou Ay tot dien gerecommandeert te houden, ten ware bij verseeckeringe ander bequaeme plaets ende ordre conde geraemt worden.

VI. Sullen moghen de wettelijcke persoonen 't cranckbesoeckerschap bedienende op Poulou Ay, Lonthoir ofte Wayer, bequaem ende stichtelijck van leven sijnde, tot bedieninghe des H. doops ende, des noodich sijnde, hiernaer tot het ouderlinghschap ofte diakenschap te authoriseeren.

VII. Den predicant ofte het collegium sal hebben te verhandelen alleene 'tghene den staet ende plaetse van Banda conserneert, sonder buyten 'tselve lant ende de lemiten[43] op dien eenighe authorisatie ofte bijsonder meerder commissie te geven als yder, te weten 't scheepvarende persoonen van andere plaetsen, selfs medeghebracht heeft,[44] maer het 'tselfde de vader- ofte Batavische kercke te laten, sonder dat daerbij vercort wort haere vermoghen over 'tgeene den staet der gemeynte in Banda vereyscht wort, ende sullen de commissie alhier in Banda gegeven ophouden alse mede van daer vertrecken, totdat bij andere kercken ordre ghestelt wort. Mede in de bedieninghe des H. avontmales t'onderhouden alsulcke pointen als daertoe apart geresolveert ende gheteekent zijn,[45] ende de cermonie bij de kercke van 't vaderlant ende Batavia in ghebruyck sijn.

VIII. Den predicant ofte leeraer sal seer op alle stucken voordesen in geene resolutie ghetrocken, t'allen tijde t'samen roepen ende hooren alsulcke persoonen als in 'tselve lant in dienst sijn, als proponenten, ouderlinghen, ende 'tselfde bij resolutie t'samen stellen.

IX. Ende ghelijck alle leeraren ende kerckelijcke versamelinghen haer opsicht hebben tot een meerder, also sal den leeraer ende het collegium alhier sich voeghen ende verplicht houden, in dese Indiaensche quaertieren, aen de kercke ofte classe der stadt Batavia, van daer haere staet gevoordert is.

X. Altijt teghen de bedieninghe des H. avontmaels 't oirdinaere collegium t'samenroepen, om te delibeeren[46] op 'tgeene dat voorgevallen ofte noodich mochte sijn, ende sullen alle de ledematen, so oude als nieuwe, teeckenen d'acte daertoe ghemaeckt.[47]

XI. Aparte ende gewisse boecken te houden van de passeerende acten, als resolutie, doop, trouwe, communicanten, copieboeck, ende alsulcke als soude moghen meer sijn, om t'allen tijden 't vervolgh van saecken bijeen ende in goede verseeckeringhe te hebben, ende sullen alsulcke pampieren, boecken etc. berusten onder den predicant aldaer.

XII. Alle saecken, als de naemen van de gedoopte, communicanten (ofte het getal van dien), oock mede de copie van de resolutie, remonstrantie, authorisatie, missive, op ende 'tgheen daertoe behoort alle jaers tegen de classicaele vergaderinghe aen de kercke van Batavia overseynden, met oock 'tgheene bij hen niet afgedaen ofte in questie gecoomen is, om van daer antwoort ofte naerder advys uyt vaderlant, ofte van de vergaderinge aldaer hun antwoort ende ordre te verwachten.

XIII. De acten ofte resolutie toucheerende eenighe bijsondere voortreffelijcke saecken den Ed. Heer gouverneur ende raet te communiceeren, ende daertoe haer aprobatie ende hulpe te versoecken.

Actum in Banda in 't fort Nassauw op 't eylant Neira desen 28^en^ april anno 1622. Was onderteeckent: Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbrantsz, Elias Geraetsz ouderlingh, Joost Cornelisz ouderlingh, Adriaen Keersmaker.

---

43 Limieten, grenzen.
44 Dit betreft krankbezoekers die met de schepen meekomen.
45 Zie hiervoor, doc. 7.
46 Delibereren.
47 Zie hiervoor, doc. 8.

10. ATTESTATIE VOOR DE ZIEKENTROOSTER ADRIAEN CORNELISZ PAUW. Banda, 28 april 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 25. Afschrift.

Attestatie van Adriaen Cornelisz Pauw sieckentrooster op sijn vertreck hem medegegeven.

Alsoo Adriaen Cornelisz Pauw (sijnde op sijn vertreck) op ons onderschrevene versocht heeft een attestatie tot getuygenisse sijns levens ende diensts die hij in Banda alhier gefrequenteert heeft, ende wij hem sulkx niet hebben connen weygeren, so is 't dat wij van hem ghetuyghen (aengaende sijn dienst) een goet genoeghen ghehat ende ons ende de ghemeynte daerin voldaen heeft, ende wel wenschen dat het met hem (so wij verhoopen) sal continueeren ende voortgaen, ende het selfde oock met sijn leven, woort ende voorts sal verstercken, tot Godts eere ende opbouw der gemeynte ende t'sijner zielen salicheyt.

Endighende also onse attestatie hem verleent, ende bidden alle kerckendienaeren, proponenten, cranckbesoeckers bij wien hij soude moghen coomen, hem alle liefde te bewijsen, om daerdoor tot meerder ijver opgeweckt te worden.

Aldus gedaen in 't fort Nassauw op 't eylant Neira in Banda, desen 28[en] april anno 1622.

Onder stont: uyt last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. Evangely, Elias Geraertsz ouderling.

11. BRIEF VAN DS. A.J. HULSEBOS AAN DE POLITIEKE RAAD VAN BANDA. Banda-Neira, 1 mei 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 23-24. Afschrift.[48]

Edele Erentfeste, wijse, voorsienighe ende seer discreten Heere d'heer Martijn Sonck, Raet van Indiën ende Gouverneur van Banda.

Hebben U.Ed. ende rade hoochlijcken te bedancken wegen het faveur ende hulpe ons in 't verbeeteren van den kerckelijcken staet alhier goetwillichlijcken gedaen. Verhoopen ende bidden oock den almogende Godt, om Christi wille, wiens eere insonderheyt, neffens het welvaeren ende behouden van verscheyden zielen, daer ten hoochsten aen geleghen ende gevordert is, alle acten, handelinghen ende successen van dien genadelijck te seghenen. Het is, Ed. heere ende rade, noch overich U.Ed. heeren, volghens onsen ampte, in consideratie ende recommandatie te geven 'tgheene volght.

Dat de moorssche rabby ofte ymans,[49] residerende op Poulou Run, ende dat met merckelijcke nadeel ende diseere[50] van reputatie ende weerdicheyt onser christenheyt, onder wiens tytel het Gode belieft heeft het lant Banda ende d'eylanden van dien te submitteeren, soo haest eenighe merckelijcke ende notable reden oft ocasiën conden werden ghevonden, van daer te weeren, ende uyt der menschen ooghen ende memoriën te royen, volghens den last des Heeren Duttr. 7:2, Exodi 34:12, ende het exempel der heylige mannen 2 Regum 11:18 en 2 Croni. 23:17.[51]

De Gousseratten[52] ende mooren woonende op Neira haere openbaere moorssche exercitiën, waerdoor niet alleen veele Bandaneese ende andere mooren seer in haer opienie gestijft, ende oock eenighe vrouwen ende kinderen door houwelijck ende andersints het recht

[48] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 139-141.
[49] Imam, 'priester', prediker in de moskee.
[50] Oneer.
[51] Respectievelijk de bijbelboeken Deuteronomium, Exodus, 2 Koningen.en 2 Kronieken.
[52] Gudjarati, personen afkomstig uit Gudjarat (sultanaat in westelijk India).

ende den naem des Christendoms onttrocken ofte ten minsten onthouden worden, af te schaffen ende te verbieden.

Alsmede, so veel doenelijck is, te versorghen dat op den sabbathdienst niet alleen de ghemeene borgherie yder op sijn plaetse, maer oock de slaven (ten waere in de plucktijt, ofte andere noot) wat naerstiger ten gehoor van Godts woort (naer gelegenheyt des dienst) frequenteerden als men siet dat dagelijcx gheschiet, vermits weynich sijn die haer daertoe benaerstighen naer behoorlijcke plicht.

Mede te versorghen dat de schoole mochte worden niet alleen ghehouden in alsulcken goede ordre als alrede is, maer oock den dagelijckschen aenwas ende vergrootinghe derselver, als sijnde een bijsonder middel waerdoor de voortreffelijckheyt der christenheyt alderbequaemlijckst ende vruchtbaerlijckst staet te worden. Ingelijcks de hant ghetrouwelijcken (als voesterheeren) te houden, aen de vorderinghe der gemeynte Godts ende den H. godesdienst.

Den predicant met sijn collegium ende gheselschap in alles naer vermooghen ter stichtinghe favorabel ende behulpich te sijn, gelijck wij van harten toevertrouwen.

Ende also ons wel bekent is, dese ende diergelijcke dinghen door tijt ende middelen moeten worden inghevoert, so gelieve haere Ed. in desen de goede ghelegentheyt ende bequaeme noot also te gedencken dat alles ter meester stichtinghe, so haest doenlijck is, ter eeren Godts gevordert werde, daer aen beyde U.Ed. insondere eere ende ons een welgevallen sal gheschieden.

Hiermede, Edele, Erentfeste, wijse, voorsienighe heere, den Heer der Heeren in salighe welvaert bevoolen.

Gedaen in 't schip den Eendracht geanckert op de rede voor Neira in Banda desen eersten may anno 1622. Onder stont: uyt last en aller naeme Adriaen Jacobsz Hulsebos, dienaer des H. Evangeliums.

12. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 4 mei 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 235. Afschrift.

Aen de kerckenraet van Batavia in 't Coninckrijk van Jaccatra, in Asia[53] Mayor.

Emanuel

Eerwaerde broederen, also de gelegentheyt niet toegelaten heeft (door de cortheyt des tijts ende het subitelijck vertreck van den Eerwaerde ende onse seer lieve medebroeder Adriaen Jacobsz Hulsebos) wijtlopich te schrijven, hebben nochtans niet connen nalaten met dese weynige letteren U.E. t'samen te begroeten ende onse E. broeder Jacob Anthonisz[54] geluck ende des Heeren segen toe te wenschen in sijne wettelijcke beroepinge tot het predickampt, in welcken dienst wij bidden ende vertrouwen Godt Almachtich hem met sodanige gaven daertoe nodich sijnde meer ende meer sal verrijcken, tot opbouwinge sijner gemeynte in dese verre gelegene landen. Hier beneffens bedancken de broederen voor haare voorsichticheyt, dat sodanighe nodighe ende gansch weerdighe saecke bij der hant genoomen hebben, 'twelck alhier tot een goet eynde gebracht is, want daer onse E. broeder Hulsebos van U.E. toe gecommitteert hebt, is dusverre volbrocht.

[53] Vermoedelijk een verschrijving voor 'Java'.
[54] Ds. Jacob Anthonisz Dubbeltrijck. Betreffende deze benoeming zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 124-125, 134-135 (Res. HR, 15 jan. 1622).

Wij hebben vercregen een wettelijck leeraer, ende daerbeneffens twee ouderlingen, ook mede door het vertreck van Hendrick van Soust hebben Poulou Ay wederom met Adam Isbrantsz becleet, en Wayar, sijnde een plaetse op Groot Banda, daer hebben geleght een persoon opnieus tot cranckbesoecker aengenoomen, ghenaemt Adriaen de Keersmaker, litmaet der gemeinte Christi van Amsterdam, sodat ons collegium des kerckenraets is bestaende uyt vijff persoonen.

Wat wijders aengaet 'tgeene bij ons verhandelt ende afgedaen is, sal U.Eerw. met de comste van onse Eerw. broeder Adriaen Jacobsz Hulsebos cont gedaen worden, dewijle hij met hem brenght resolutie, remonstrantie, antwoort op deselve etc., alsmede de naemen der gedoopte ende getroude.

Hiermede, Eerw. seer discreten (na hertgrondige gebiedenisse) ter zalicheyt bevelende.

Ady 4^{en} may anno 1622 in 't fort Nassauw op Neira in Banda. Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. evangely, Elias Gerritsz ouderlingh.

13. Brief van de kerkenraad van Banda aan de Politieke Raad betreffende de godsdienstoefening op Pulau Ai. Banda Neira, 17 mei 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 27. Afschrift.

Erentfeste, manhafte, ghestrenghe, welwijse, hoochgheleerde, seer voorsichtighe Heere d'heer gouverneur Martinus Sonck ende sijn presente raden.

Bij de kerckevergaderinghe deser plaetse Banda, rijpelijck gelet sijnde op de staet der gemeynte Godts ende der gemeyner christenheyt ter plaetse ende lande alhier, is bedacht hoeseer hoochnoodich het is dat in de bequaemste plaetse den godesdienst gefrequenteert mochte worden, ende door de vrije borgers een huys ghecocht is in dewelcke de Malaysche dienst gheëxerceert wort, sullen derhalven U.Ed. ende raeden eerbiedentlijck in bedenckinghe aendienen ende recommandeeren het 'tgheene volght.[55]

Ofte het niet stichtelijcker soude sijn dat in deselve plaetse daer nu de Malaysche dienst des sondaechs gheschiedt op Poulou Ay, oock den Duytschen dienst des sondaechs gedaen werde, ende des tijt sijnde, het hoochweerdich sacrament des H. avontmaels aldaer gecelebreert worde, opdat de inwoonders, als swarten met Duytschen ghetrouwt ende andere, dit hoochweerdich sacrament mede in gedachtenisse moghen houden oft ten minsten haer bekent ghemaeckt worden.

Ten anderen, ofte het niet raetsaem soude sijn dat op Neira het avontghebedt voor den eten (gelijck op Poulou Ay gheschiet) gedaen worde, alsoo somtijts maer 8 à 9 persoonen coomen om Godt Almachtich aen te roepen.

Op 'twelcke dit ons voorslach wij eerbiedentlijck versoecken (ende verhoopen) dat bij sijn Ed. ende rade de ghemeynte Godts ten goeden resolutie ende uytspraeck sal geschieden, hetwelcke wij onderschrevene goedichlijck sijn verwachtende.

Aldus ghedaen ter vergaderinghe voornoemt ten beroepe van de Eerw. Wouter Melchiorsz desen 17^{en} may anno 1622, in 't fort Nassauw op 't eylant Neira in Banda.

Den inhoudt deses in alles vergunt door den raet.

Onder stont: uyt last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. evangely, Adam Isbrantsz, Joost Cornelisz ouderlingh.

[55] Zie voor de desbetreffende Bandase kerkenraadsresolutie (17 mei 1622) *Copyeboeck*, fol. 26. Tijdens deze vergadering werd Elias Geraertsz, krankbezoeker, tot scriba van de kerkenraad aangesteld.

14. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende de godsdienstoefening op Pulau Ai. Banda Neira, 17 mei 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 28. Afschrift.[56]

Resolutie ghenoomen 17[en] may anno 1622.

Wij onderschrevene, rijpelijck acht genoomen hebbende op den staet der kercke Godes hier te lande, ende wat tot de meeste stichtinghe derselver is behoorende, hebben eenstemmelijck goetgevonden ende gheresolveert, ghelijck wij bij desen stemmen ende resolveeren, dat op Poulou Ay sal onderhouden worden 't verhandelen van de Heydelberghse Catechismi, ende dat om de 14 daghen, op welcken tijt de kinderen sullen opsegghen deselve vraghen die verhandelt sullen worden. Oock so sullen in de Malaysche dienst de cleene vraghen door den Ed. Heer van St. Aldegonde gestelt, diewelcke oock tot dien eynde in 't Maleysch sijn overgheset,[57] onderhouden worden, alsoock mede dat in de Duytsche ende Maleysche godesdienst, eer gesonghen wort, de thien ghebooden ende de twaelff artyckelen des gelooffs sal voorghelesen worden. Alsoock mede de schoole in sulcken ordre te laeten als alrede ghebracht is, welverstaende 'tgheene dat tot meerder onderwijs der kinderen in de christelijcke leere mochte strecken wel sal moghen bij der hant ghenoomen worden ende in 't werk stellen.

Aldus gedaen in onse kerkelijcke vergaderinghe, actum ut supra, in 't fort Nassauw op 't eyland Neira in Banda.

Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. evangely, Adam Isbrantsz, Elias Geraertsz ouderlingh, Joost Cornelisz ouderlingh, Adriaen de Keersmaker.[58]

15. Brief van de kerkenraad van Banda aan ds. Seb. Danckaerts te Ambon. Banda Neira, 26 mei 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 237. Afschrift.

Broeder in Christo.

Eerwarde, met groetenisse dient desen om U.E. onse gesontheyt ende de stant der kercke Godts alhier cortelijcken te verwittigen. Wat aengaet de gemeinte nu onlanghs opgerecht, is in bloyende stant, so oock de schoole, als U.E. door brenger deser, Jan Handaen, verstaen sult connen. In 't bijwesen van onsen medebroeder A. Jacobsz Hulsebos hebben geresolveert den 15 may, sijnde Pinsteren, met de bedieninghe des H. avontmaels aen te vanghen, 'twelck geschiet is, ende met ons hebben gecommuniceert 23 persoonen, waeronder geweest zijn elff oude litmaeten so van de Batavische kercke als uyt Nederlant. Godt de Heere geve dat sulcx mach strecken tot voortplantinghe van sijn H. gemeynte in dese verre gelegene landen.

Op den 17 dito hebben onse eerste vergaderinghe gehouden, en geresolveert op den eersten sondach in augusty aencomende voor de twede mael met de bedieninge aen te vangen, op 't Poulou Ay, doch dat 14 dagen te vooren de proclamatie op alle plaetsen in Banda daervan aen de gemeinte sal worden gedaen, opdat de communicanten haer daertoe bequamelijck moghen bereyden, ende des sondachs te vooren sal de belijdenisse des gelooffs gedaen worden, dewijle voor de eerste bedieninge de proeffpredicatie gedaen hebbe.

---

[56] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 141-142.
[57] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 03.
[58] In een afzonderlijke resolutie besloot de kerkenraad dat de tweede viering van het Avondmaal op Pulau Ai zou plaatsvinden, en wel op de eerste zondag van augustus 1622, nadat veertien dagen tevoren in alle plaatsen de viering was afgekondigd. Zie *Copyeboeck*, fol. 29.

Wijders en occurreert niet dan willen U.E. gebeden hebben met schrijvens wat goede gemeenschap met ons te houden, sulx sal aen ons niet gebreecken, gelijck U.E. oock toevertrouwen. Hiermede, Eerw., (na hertgrondighe gebiedenisse) beneffens de broederen aldaer ter salicheyt bevelende.

Ady 26 mei 1622 op Neira in 't fort Nassauw. Onder stont: uyt last en aller naem Wouter Melchiorsz Vitriarius, Elias Gerritsz ouderlingh.

16. Rekest van de kerkenraad van Banda aan Gouverneur Martinus Sonck betreffende de verkiezing van diakenen, en andere kerkelijke zaken. Banda Neira, 9 augustus 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam, no. 184, fol. 32. Afschrift.

Erentfeste, manhafte, hoochgeleerde, voorsichtighe Heere, heer gouverneur Martinus Sonck.

In solemneele vergaderinge der kercke[59] beneffens de gecommitteerde, rijpelijck geleth hebbende op de welstant der kercke Godes ende de meeste stichtinghe van dien, is geresolveert ende goetgevonden onse gebesjuneerde[60] sijne Ed. te verthoonen, in forme als volght.

Eerstelijck, dat armmeesters sullen vercooren werden, een op Neira, desgelijcken op Lonthoir ende Poulou Ay, ende tot deselve den raet dubbel ghetal voorstellen, om na haer goetvinden deselve uyt het getal te verkiesen.

Ten anderen, dat so langhe als het stichtelijcken can geschieden, op Kersmis, Paeschen, ende halff augustus het hoochweerdich avontmael des Heeren sal uytgereyckt worden, so op Lonthoir, Neira en Poulou Ay, na gelegentheyt des tijts.

Ten derden, dat in absentie van de E. Wouter Melchiorsz[61] provisionelijck de plaetse op Neira door Elias Gerritsz, ouderlingh en cranckbesoecker, sal becleet worden als volght: de geheele weeck op Neira blijvende, om de crancken na vereysch te vertroosten, de avontgebeden doen, ende om de andere sondach, so op Neira ende Lonthoir, den behoorlijcken dienst te exerceeren.

Ten vierden, dat d'ondertrouwinghe dergeener die haer tot den houwelijcken staet willen begeven met kennisse van eenige uyt den raet sal gheschieden, ende een jaer verloopen sijnde, alle de naemen der ghetroude persoonen haer verthoonen, die deselve alsdan tot verseekeringhe onderteekenen sullen.

Endelijck, so wort oock vriendelijcken aen sijn E. versocht ons te willen vergunnen acte uyt de resolutie nopende het vertreck van de E. Wouter Melchiorsz na Rosengeyn, ende daer beneffens dat sijne Ed. beliefde te verbieden dat geen onbehoorlijcke dinghen in de kercke geschiede door dronckaerts, als voordesen gebeurt is.

Op hetwelcke wij sijn verwachtende U.E. finaele uytspraecke, hetwelcke wij vertrouwen dat tot bevorderinge van Godts kercke ende stichtinghe sijner gemeynte sal dienen.

Aldus gedaen ende geresolveert desen 9[en] augusti anno 1622, op 't eylant Ay. Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbrantsz, Elias Geraertsz ouderlingh, Joost Cornelisz ouderlingh, Adriaen de Keersmaker.

---

[59] Op 8 augustus 1622 nam de kerkenraad verschillende resoluties aan, welke alle zijn vervat in dit rekest. Zie *Copyeboeck*, fol. 31 voor de tekst van de kerkenraadsresoluties.

[60] Gebesoigneerde, verhandelde.

[61] Bij resolutie van 9 augustus 1622 (zie *Copyeboeck*, fol. 30, eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 146-147) besloot de kerkenraad ds. Melchiorsz als zendeling naar Rosengain (Pulau Hatta) af te vaardigen, aangezien de bewoners van dat eiland aan gouverneur Sonck verzocht hadden in de christelijke religie onderwezen te worden, en de kerkenraad zich verantwoordelijk achtte 'om in alles na beste stichtinghe te handelen, tot opbouwinghe van Godts kerck ende ghemeynte en haerder zielen eeuwighe salicheyt'.

Als gecommitteerde onder stont: Jan Cuingnet, Cornelis Gerritsz Verloorenarbeyt.[62]

17. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende de doop van kinderen van moslims en heidenen. Pulau Ai, 9 augustus 1622.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 34-35. Afschrift.[63]

Resolutie van de doop der volwassen ende jonghe kinderen van moorse off heydense afcomste.

Is geresolveert, gelijck behoorlijck is, gheen kinderen den heylighen doop mede te deylen tensij dan saecke dat d'ouders, ofte ten minsten een van beyden, ofte voechden, die denselve ten doop presenteeren, alsoock mede de ghetuyghen die over den doop staen, met ons het christelijck gelove aenghenoomen, ende daerop gedoopt sijn.

Van gelijcken sullen oock d'ouders ende ghetuyghen gehouden sijn ongeveynsdelijck te antwoorden op 'tgheen haer volgens 't formilier des doops 'twelck in 't vaderlant in de kercke gebruyckelijck is sal afgevraecht worden, oock meteenen beloven (so veele mogelijck is) 't kint ofte kinderen in de christelijcke relegie te onderwijsen ende te doen onderwijsen.

Ten anderen, hebben geresolveert dat de oude persoonen die den christelijcken doop begeeren te ontfanghen, onderwesen sullen werden in de fondamenten der christelijcker relegie, ten minsten haer per memorie leeren de thien geboden des Heeren, de 12 artyckelen des gelooffs ende het gebet des Heeren, dewelcke sij dan voor den doop voor de volle vergaderinghe sullen gehouden sijn op te seggen, ofte, so sij door bloodicheyt ofte andersints 'tselfde te doen voor de volle vergaderinghe niet en dorsten bestaen, sullen ten minsten gehouden sijn 'tselfde te doen voor den kerckendienaer alleen, ofte degeene die hier is in plaets eens kerckendienaers, ten ware het sulcke persoonen waren die door ouderdom ofte andersints onbequaem waren om 'tselfde van buyten te leeren, ende sal haer hierboven dese sekere vraghen (hieronder ghestelt) voor de vergaderinghe voorgestelt werden, die sij onbeveynstdelijck met Ja sullen beantwoorden. Ende sullen gehouden sijn ten minsten twee getuyghen mede te brengen, die voor de vergaderinghe sullen beloven de goede hant daeraen te houden dat se in deselfde relegie meer ende meer moghten onderwesen worden, daerop hen dan den doop uut cracht onses opgeleyden ampts ende beroepinghe sal medegedeelt worden.

Ghedaen in onse vergaderinghe desen 9^{en} augusti anno 1622 op Poulou Ay. Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbrantsz, Elias Geraertsz ouderlingh, Joost Cornelisz ouderlingh, Adriaen de Keersmaker.

Vraghen die de swarten sullen voorgestelt worden, ende sijn tot dien eynde in 't Maleys gestelt:

N.N. Ghelooft ende bekent ghij, dat dit gelove warachtich is ende tot de salicheyt noodich?

Antwoort: Ja.

---

[62] Nog dezelfde dag ontving de kerkenraad een gunstig antwoord op zijn verzoeken van gouverneur Martin Sonck, die zich op dat moment bevond in het fort Revengie op Ai. De PR ging accoord met de aanstelling van een diaken op Neira, Lonthoir en Pulau Ai en stelde voor zes keer per jaar het Avondmaal te vieren, op elk der genoemde eilanden twee keer per jaar. De PR ging eveneens akkoord met de verzochte tijdelijke plaatsing van Elias Gerritsz op Neira, in plaats van ds. Melchiorsz, die op het punt stond de inwoners van Rozengein tot het Christendom te brengen, en bepaalde voorts dat de ondertrouw zou geschieden ter presentie van enkele raadspersonen, die dan tevens de acte van ondertrouw konden ondertekenen. *Copyeboeck*, fol. 36.

[63] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 148-149.

Belooft ghij dan den eenighen waren Godt, Vader, Soone ende H. Geest, dat ghij denselven alleen wilt aenhanghen ende dienen, ende na de leere sijns H. Woorts, door de propheten ende apostelen beschreven, als een nieuw ghebooren mensche ende kint Godes gehoorsamentlijck te leven?

Antwoort: Ja.

Wilt ghij dan op dit gelove leven ende sterven, ende daerop den H. doop als een teecken des verbonts Godts ende zeeghel des kintschap Godts ontfanghen?

Antwoort: Ja.

Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius.[64]

18. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 19 augustus 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 236-237. Afschrift.[65]

Godt met ons

Eerwaerde Broederen.

De gelegentheyt voorgevallen sijnde, hebben niet connen nalaeten U.E. met dese onse missive te begroeten ende onder andere te laten weten dat Willem Abbady, onderschoolmeester op Poulou Ay, overleden is, den 17^{en} july passado. So Godt de Heere belieft hadde hem langer te sparen, soude noch groote dienst de kercke connen gedaen hebben. Voorders, also d'inwoonders op 't eylant Rosengeyn, sijnde Bandanese, aen de E. Heer gouverneur Martinus Sonck versoeck gedaen hebben om door ymant in de christelijcke leere onderwesen te worden, ende na voorgaende onderwijsinge haer den H. doop mededelen. Op welck haer versoeck sijne E. en de raet gelet hebben ende daerbij ons advys versocht, gesamentlijck geresolveert dat de E. Wouter Melchiorsz tot dien eynde na Rosengeyn sal vertrecken, om haer (soo veel mogelijck is) t'onderwijsen, tot hetwelcke wij verhoopen Godt Almachtich haer naerstige arbeyt niet vruchteloos sal laeten, maer hem hierdoor tot meerder ijver verwecken, tot behoudenisse van veler menschen zalicheyt.

In de hanthavinge (nopende d'oprechtinge van Godts kercke) van de Ed. Heer Sonck hebben een goet genoeghen, doch voornaemelijck aen de hulpe die hij ons doet tot aenwas van de schoole, dewelcke nae 't vertreck van Hendrick van Soust seer toegenoomen heeft, sodat wij verhoopen eer corten tijt deselve wel hondert kinderen sal sterck wesen, tot welcke schoole sijn E. een seer bequae huys doet maecken, om eenige kinderen in de cost te houden die ter schoole coomen so van Neira, Lonthoir ende d'andere plaetsen, op welck vooreerst opsicht sal hebben de huysvrouwe van Joost Cornelisz, schoolmeester ende ouderlingh, ende beneffens haer eenigh slaven ende slaeffinnen, die de kinderen behoorlijcke hantrijckinge sullen doen. Vertrouwen dat Godt de Heere hem in dese sijnen ijver sal laeten continueren.

Op Poulou Ay is den 7 augusty de tweede reyse het H. Avontmael uytgedeelt, ende opnieus sijn aengenoomen elff litmaeten.[66]

---

[64] De Maleise tekst van de vragen niet aangetroffen; de Nederlandse tekst is geheel verschillend van die van de vijf vragen in het Nederlandse formulier voor de doop van volwassenen, dat zoals hiervoor vermeld ook op Banda werd gebruikt. De oudste gedrukte Maleise vertaling van dit formulier staat in de veel latere Ichtitsaar (1685, p. 92-95, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24). In het notulenboek van de Bataviase kerkenraad, sub 27 mei 1627, staan de Maleise en de Portugese tekst vermeld van veertien (weer geheel anders luidende) doopvragen (Mooij, *Bouwstoffen* I, 294-295).

[65] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 150-151.

[66] Zie voor de namen hierna, doc. 23 (waar als datum 9 augustus wordt genoemd).

Wijders en occurreert niet dan soude wel garen sien (soo 't mogelijck waer) dat met de aencoomende scheepen een cranckbesoecker herwaerts gesonden werde, dewijl ogenscheynelijck Rosengeyn sal moeten met een versorght worden, vermits het een eylant is, verre van de andere landen gelegen, ende in het oostelijcke mousson qualijck vaerthuych derwaerts comen can. Mede so dient wel sorge gedragen te worden dat een goede pertije schoolboecken gesonden werden, principaelijck A.B.C. boecken, alsmede eenige boecken voor de cranckbesoeckers, also Elias Geraertsz ende Adriaen de Keersmaker gansch niet versien sijn etc.

Hiermede, Eerw. (na hertgrondige gebiedenisse) ter salicheyt bevolen.

Ady 19 augusty anno 1622 op Neira in Banda. Onder stont: uyt last ende aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius dienaer des H. Evangelii, Joost Cornelisz ouderlingh.

19. Verslag betreffende bekeringswerk op Rosengain door ds. W. Melchiorsz Vitriarius en vrijburger Jeuriaen Pietersz. Banda Neira, 31 augustus 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 46-56. Afschrift.[67]

Corte beschrijvinghe hoe ende op wat maniere met de Roosengeynders (volgens haer versoeck) om christenen te worden, gehandelt is.

Onse hulpe bestaet in den naeme des Heeren, die de hemel, aerde, zee ende alles watter in is uyt niet geschapen ende gemaeckt heeft. Amen.

In de resolutie bij de magistraet ghenoomen (nopende 't versoeck van de inwoonders op Rosengeyn) hebben haer E. beslooten (alsmede in onsen kerckenrade, als blijckt bij resolutie van den 8[en] augusty)[68] dat de Eerw. Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. Evangeliums, sich na Rosengeyn sal vervoeghen, omme d'inwoonders aldaer (so veel mogelijck is) t'onderwijsen, ende haer alsdan den christelijcken doop mededeelen ende in den houwelijcken staet bevestighen, tot hetwelcke wij vastelijck vertrouwen dat Godt Almachtich sijnen miltrijcken seghen verleenen soude, indien haerlieder begeerte voortquam uyt een oprecht onbeveynst herte. Om sulx als verhaelt is in 't werck te stellen, is Wouter Melchiorsz met Jeuriaen Pietersz, vrijborger ende litmaet der gemeynte alhier (hem van sijn E. Martinus Sonck, gouverneur, en de raet vergunt mede te neemen, als wel in de Malaysche taele ervaren sijnde), derwaerts getrocken, wesende den 11[en] augusty omtrent de middach ende des avonts gearriveert, wel vriendelijcken (soo 't scheen) ontfanghen, als becoomen hebbende 'tghene sij met uytgereckten halse ende naerstich ommesien verwacht hadden.

Ende des 's morgens, sijnde den 12 dach van dito, hebben wij met de opperste ofte princepaelste orangcaya's gesprooken, wanneer dattet hen best gelegen soude sijn om met alle de princepaelste van 't lant t'samen te comen, om haerlieden te doen verstaen tot wat eynde (hij voornoemt) aldaer gecoomen was. Hebben geantwoort dat sulx den 13 van de maent verhaelt (na onse reeckeninghe) geschieden soude, als blijckelijck worde, want niet alleen de orangcays, maer oock alle de vrije lieden die 't eylant bewoonde alsdoen t'samen vergaderden, dicht onder een cleen reduitgien, 'twelck bewaert wiert omtrent van 10 Hollanders. Aldaer hebben wij geopenbaert dat ons comste was tot anders gheen eynde dan om door Godts genade te volvoeren daer sijlieden om geschreven hadden aen de Ed. Heer gouverneur Martinus Sonck, als tesamen geresolveert sijnde om 't Christengelove aen te neemen. Op hetwelcke sijlieden terstont geantwoort hebben van sulcken brief niet te weten, maer wel dat se met de sergiant aldaer, genoemt Christoffel Sobre, vraechswijse gesproocken hebben,

[67] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 152-167

[68] Vgl. de aantekening bij het begin van doc. 16.

waerom haer kinderen van 't lant genoomen waren ('twelck haer nochtans niet onbekent was, maer met haer wille geschiede), om deselve in de Duytsche schoole op Poulou Ay sijnde in de christelijcke leere t'onderwijsen), hoewel sij vertrouwden dat deselve niet qualijck gehandelt worden, maer nochtans bevreest waren om schier ofte morghen alle van 't lant genoomen te worden door sulcke middelen, ende daerom liever hadde dat een leeraer op Rosengeyn gesonden worde, om niet alleen haer kinderen in de christelijcke leere t'onderwijsen, maer oock haerselven ende haere vrouwen, ende also metter tijt sien ofte Christum conden leeren kennen ofte niet. Maer, so het de Ed. Heer gouverneur geliefde, souden garen blijven woonen, noch de mahometische ofte christelijcke leere te exerceeren. Dit was hetgheene sijlieden de sergiant geseght hadden, ende op welck sij begeerden dat hij aen sijn E. soude schrijven.

Op hetwelck wij haer antwoort ghegeven hebben als volght: O ghijlieden, wij bidden u, wilt eens bij uselven overlegghen wat vruchten ende nutticheden daeruyt tegen u ontstaen sullen, wanneer het christengelove van u tesamen wort aengenoomen ende u voucht om Christum recht te leeren kennen, namenlijck dat ghij met ons christenen altijt in eeuwighe vrientschap sult leven, ende dat ghij van ons teghen alle vijanden die u gewelt ofte overlast aendoen, sult beschermt worden.

Ten anderen, dat se immers wel merckelijck gesien hadden hoe heerlijcken dat Godt Almachtich ons christenen sijnen seghen heeft toegesonden, in verwinnen van alle onse vijanden in dese eylanden sijnde, ende haer verradelijcke aenslaghen ontdekt die sij aen ons in 't werck meenden te stellen, ende ter contrarie haerlieden ogenschijnelijcken ghestraft heeft, niet alleen met d'overwinninghe van haer landen ende ontdeckinge van haer raetslaghen, maer oock dat de hant Godts swaer op haer was met groote pestilentiale sieckte, waerdoor sij haestelijck storven, ende oock door den honger verteert wierden, dat se bij groot getal op de wegen, in de bosschen ende in haere huysen doot gevonden werden, niet alleen de oude mannen ende vrouwen, maer oock de jongelinghen ende kinderen, waerdoor dat alle eerbaerheyt onder hunlieden plaetse verlooren heeft, waervan wij geloven dat de principaelste oorsaecke is dat Godt een grouwel aen haer valsche godtsdienst is hebbende, ende haer daerom rechtveerdelijcken gestraft heeft.

Op hetwelcke sij geëyscht hebben dat haer een weynich van Godt uyt het boeck hetwelck ons de bevelen Godts leert, mochte voorghestelt worden, hetwelcke terstont gheschiet is.

I. Eerstelijck, dat Godt de Heere, onse hemelsche vader, in den beginne de hemelen, d'aerde, zee ende alles wat daer in is, sienelijcke ende onsienelijcke dinghen, uyt niet, alleenelijck door sijn Woort ende Gheest heeft geschapen (welck Woort sijnen soone Christus Jesus is), also oock de mensche, opdat se hem souden eeren ende dienen, maer alle de gedierte, 'tsij viervoetighe ende andere, heeft Godt om der menschen wil gheschapen. De mensche die de Heere eerst geschapen heeft, was genoemt Adam, ende was een manspersoon, welcken mensch van Godt in een seer heerlijcken lusthoff gestelt wiert, ende ontfingh een gebodt. 't Gebodt was: etet vrij van alle vruchten, doch van dien boom die midden in den lusthove staet en sult ghij niet eten, ende in wat daghe ofte tijt dat ghij daervan eet, so sult ghij sterven. In desen lusthove liet de Heer door sijne almachticheyt eenen diepen slaep op Adam vallen, ende nam een ribbe uyt sijn lichaem ende sloot de stede wederom toe met vleesch, ende maeckte van die ribbe een vrouwe, ende Adam ontwaeckt sijnde, noemde se Maninne, dewelcke wij nu noemen Eva. Van dese twee menschen sijn alle menschen voortgecoomen. Dese menschen hebben 't gebodt Godts voorverhaelt overghetreden, ende daerdoor grouwelijck tegen Godt gesondicht, ende wij menschen alle in hun sijnde, sijn de sonden deelachtich, overmits wij noch in haer lendenen waren, sodat wij, gelijck als sij, alle moeten sterven ende onder de thoorn Godts ende verdoemenisse liggen.

II. Dese eerste menschen hebben tot troost ontfanghen de eerste beloften, van de wederoprechtinghe door het saet der vrouwen (welck is Christus Jesus), in de volheyt des tijts ghesonden, ghebooren uyt een maghet, sijnde warachtich rechtveerdich mensche ende mede warachtich Godt in één persoon, ons van den vader uyt liefde ende barmharticheyt gegeven. Dese is endelijck ten laesten aen een houte cruyce opghehanghen, ende den doot ghestorven, waerdoor alle degeene die warachtelijcken in hem geloven van Godts thoorn bevrijdt sijn. Hij, te weten die gecruyst was ende gestorven is, is begraven in de aerde, maer in deselve niet gebleven, ten derden dach opgestaen, om te bewijsen ende ons te verseeckeren dat hij de doot overwonnen heeft. Alsdoen heeft hij hemselven wederom laeten sien, tasten ende handelen, opdat wij souden geloven en niet twijffelen ofte hij waer deselve die doot gheweest was voor ons ende wederom voor ons is levendich geworden. Endelijck is hij wederom ten hemel opghenoomen, voor d'ooghen van veele, ende gegaen daer hij vandaen ghecoomen was, in dewelcke hij alle die in hem onbeveinsdelijck geloven ten laesten sal opneemen. In dewelcke de vreucht soo groot is, dat se gheen oore gehoort, noch gheen ooghe gesien en heeft, ende de grootheyt van die vreuchde van niemaent (in desen leven) uytgesproocken ofte gevoelt can worden.

Ende dit is dan ten deele het christelijck gelove cortelijcken verhaelt. God de Heere wil het in uwe herten ontsteecken.

Hierop hebben se geantwoort, mettertijt sulx wel te willen aenneemen, ende haer in hetselfde gewillichlijcken laeten onderwijsen.

Boven dit alles, hebben haer oock d'inhout des wets verhaelt, wat Godt de Heere gebiet ende verbiet, 't scheen haer alles wel te behaghen.

Hiervan sijn se wederom tot haer kinderen ghetreden, ende vraechden wat die op Poulou Ay geleert wierden.

Hebben haer geantwoort: de beveelen Godts, streckende tot haer eyghen tijdelijcken welvaert ende salicheyt der zielen, ende dat se daerbeneffens van alle nootdruft, als eten ende drincken, wel besorght worden, tot welcken eynde dat de Ed. Heer gouverneur een bequaem huys ghetimmert heeft, om oock des nachts haer behoorlijcke ruste te becoomen.

Hierop is haerlieden gevraecht of se haer niet tot het christengelove begeven wilde. Indien se niet alle so gesint sijn, offer niet eenighe souden gevonden connen werden.

Antwoorden, met malcanderen eerst te willen spreeken, ende alsdan ons wederom de wete doen. Ende also sijn wij van haer ghescheyden, ende met lijtsaemheyt blijven verwachten op d'uytcomste die ons soude moghen gegeven worden.

Den 15[en] dito namiddach sijn twee orangcays, ende een die de Ed. Heer gouverneur marinja[69] ghemaeckt hadde, om des noodich sijnde te doen wat sijn Ed. belaste, met ons tesamen na een plaetse aen d'ander sijde van 't lant gelegen, genaemt Outra, gegaen, onderwech altijt discourende van de christelijcke leere, ende wat nutticheyt, daeruyt (so haer daertoe begaven) soude toecoomen.

d'Antwoort die se ons gaven was anders niet dan dat se bevreest waren voor d'inwoonders van Poulou Runt, die de Ed. Heer Generael Jan Pietersz Coene vergunt hadde opentlijck, vrij ende onverhindert haer moorsche mahometise dienst t'exerceeren, ende tot verseeckeringe hiervan haer schrift gegeven heeft ende bij hem selfs onderteeckent.[70]

Waerop wij haer wederom antwoorden, dat se gheen vrese voor d'inwoonders op Poulou Runt behoeven te hebben, dewijle sij haer gheen overlast connen doen, oock niet connen beschermen. Alsmede, bijaldien de Poulourunders haer eenighe overlast deden (alse het christengelove hadde aengenoomen), dat het de Ed. Heer gouverneur sonder twijffel wederom vreecken soude.

---

[69] In margine: 'marinja is so eene, als een die d'andere tot eenich werck aendrijft'.

[70] *Corpus Diplomaticum* I, 160-170, in het bijzonder 164.

Alsdoen hebben sij ons (bovengenoemt) gevraecht off wij haer kinderen wilden christen maecken.

Hierop is haer geantwoort dat sulx onbehoorlijck soude sijn ende strijdende tegen Godes bevel, indien d'ouders der kinderen moorsch bleven.

Hebben wederom geseght haer wat te willen beraden.

Op Outra coomende, hebben sij voornoemt, ons gevraecht of de Hollanders, als se christen worden, haer oock schaede in huysen ofte aen haer souden doen, waerop wij antwoorden dat sijn Ed. wel verbieden souden dat niemant in haer huysen soude coomen dan met haer eyghen believen.

Voorders vraechden se of wij langhe op Rosengeyn bij haerlieden souden blijven.

Op hetwelcke geantwoort is, indien sijlieden het christengelove aennaemen, dat wij aldaer blijven souden totdat de schepen van de custe Java alhier arriveerden, 'twelck gemenelijck is in de maent january, ende onderwijle haer geduerich in de christelijcke leere onderwijsen, uytgenoomen dat wij alle twee maenden eens op Neira, Poulou Ay ende Groot Banda mosten wesen, maer als de schepen gearriveert waren, dat alsdan voor een jaer twee ofte drie, een persoon bequaem om haerlieden t'onderwijsen soude geleyt worden.

Noch sijn se bij haere beraet gebleven.

Den 16^{en} dito is de marinja Assam also genoemt, met noch drie ofte vier andere jonghelieden, bij ons gecoomen, ende wederom ghevraecht, indien se christenen worden, off de heer gouverneur soude willen verbieden dat de Hollanders uyt haerlieder huysen bleven ende haer vrouwen met vreden laeten.

Hebben haer gheseght, als voordesen, dat se daeraen niet en behoeven te twijffelen.

Dese, soo 't scheen, quamen als gesanten uyt haer aller naeme ende belooffden, eer dat se van ons ginghen, op morghen met malcanderen de saecke tot noch toe voorghestelt, t'overweghen. Doch een weynich ghescheyden sijnde, sijn datelijck wederom ghecomen ende gevraecht ('twelck ons seer dede verwonderen): of ymant hier op aerden machtich was om de sonden te vergeven?

Hebben haer hierin onderwesen ende gheseght dat het niemant doen en conde dan Godt allene, ende dat wij door 't gelove ons moeten toeëyghenen de verdienste Christi, ende ondertusschen tot Godt vierighe gebeden doen.

De 17^{en} dito is een orangcay, genaemt Rommalana, met Assam voornoemt ende een groot deel andere, ten huyse daer wij ons residentie hielden gecoomen, ende hebben ons aengheseght op heden ofte morghen, den 18^{en} deser, t'samen te coomen, ende alsdan volcoomen uytspraecke doen, waertoe wij gewenscht hebben dat Godt gelieve sijn seghen te verleenen, dat niet allenelijck sij, maer oock alle die noch van de waerheyt vervreemt sijn Christum toegevoert moghen worden.

Terstont hebben weder getracht om haerlieden te onderwijsen, ende haer gheseght, bijaldien (gelijck wij vertrouwen) dat Godt de Vader door sijnen Geest haer Christum leerde kennen, dat se alsdan in de kennisse altijt mosten trachten te continueeren en toe te nemen, ende tot Godt ernstelijck bidden: bekeert ons ende dan sullen wij ons tot u bekeeren, doch waren seer haestich om van ons te scheyden etc.

Den 18^{en} dito hebben d'orangcays ende alle de vrije lieden ons bij haer ontboden, om met haer wat geraden was, te resolveeren. Aldaer coomende hebben wij haer gevraecht waerom sij tesamen gecoomen waren.

Hebben geantwoort: om te resolveeren wie d'eerste van haer sijn soude om 't christengelove aen te neemen, waervan sij belooffden terstont de uytspraeck te sullen doen, dewelcke wij met blijschap verwacht hebben, doch omtrent twee uren vertoeft hebbende, in welcken tijt sij in een tale ons onbekent gesprooken hebben, is endelijck d'uytspraeck geschiet in dusdanighe maniere.

Aenhoort 'tgheene wij raetsaem vinden. De heer gouverneur, wiens ondersaeten wij sijn, heeft drie marinja's over ons gestelt, ende wat die doen ofte segghen, dat willen wij naecoomen.

Waerop wij antwoorden dat se wel overlegghen souden wat sij met malcanderen beraetslaechden, want wij alle haer woorden aen sijn E. wederom souden overschrijven, opdat hij haer gevoelen sien mochte, ende hem dan daernae reguleeren.

De tweede uytspraeck die se ons gegeven hebben, was dat se de E. Heer gouverneur wilden gehoorsaem sijn, ende achtervolgen wat haerlieden van hem geboden wert, alsoock mede waertoe hij ons derwaerts hadde ghesonden.

Hebben haer gevraecht of sij dan bereyt waren de heer gouverneurs versoeck te volbrenghen, om haer tot het christengelove te begeven.

Hebben geantwoort, indien wij haer wilden verseeckeren dat se niet van 't lant ghenoomen souden worden, dat se haer tot het christengelove wilden begeven.

Hebben haer sulx verseeckert, waerop sij wederom met malcanderen gesproocken hebben, ende alsdoen, daernae volcoomen uytcomste gegeven, ende was dese.

Hebben onder malcanderen goetghevonden dat de drie marinjes, die sijn E. over ons gestelt heeft, eerst sullen christen worden.

Waerop wij wederom gevraecht hebben, indien de drie voorghestelde persoonen christen worden, off er niet meer also ghesint waren?

Hebben geantwoort, ja, allegader, uytsonderende drie persoonen, twee orangcays ende een ander, vrijman.

Hebben haer geseght dat se sulx niet uut vreese ofte dwangh doen mosten, maer na dat haer herte in haer ghetuychde, ende wij niemant dwinghen wilde om christen te worden.

Antwoorde, dat se niet en spreecken uit dwanck, ofte vrese, maer nae 't ghetuygenisse dat se inwendig in haer gevoelen etc.

Den 19^{en} dito geheel dien dach doende geweest om de drie voornoemde persoonen in de christelijcke leere t'onderwijsen, ende alsdoen is het gebet onses Heeren, beginnende onse vader etc. in de Malaysche tale met de Arabische letter, onder haer gebruyckelijck, van een orangcaya genaemt Rommalana uytgeschreven, ende dat tot dien eynde, opdat het van haerlieden geleert ende in memorie onthouden mocht worden.

Den 20^{en} en 21^{en} altijt naerstich als voor desen doende geweest om de drie persoonen Christum te leeren kennen, hebbe haer op denselven dach den H. doop volgens haer ernstighe begeerte medegedeelt, ende alsdoen is op 't eylant Rosengeyn d'eerste christelijcke godesdienst gedaen, in de Maleysche tale.

Den 22^{en} dito op Outra wederom den gheheelen dach doorgebracht om d'orangcay Matissi ende eenighe vrije lieden in de christelijcke leere t'onderwijsen. Alsdoen hebben se beloften gedaen dat op sondach aencoomende van hunlieden eenighe christen sullen worden.

Den 23^{en} dito sijn wij op 't hooghe fort genaemt Salamassa geweest, alwaer wij gevonden hebben een persoon die na eenighe redenen die wij met hem hadden, belooft heeft tweemaal des daechs bij ons te coomen, om hem te laeten onderwijsen ende alsdan christen te worden.

Den 24^{en} wederom op Outra geweest om degeene die christen wilde worden t'onderwijsen.

Den 25^{en} en 26^{en} dito doende geweest als vooren. Alsdoen hebben verscheyde persoonen begeert om op morghen bij ons te moghen coomen ende wat breder als voordesen met malcanderen te spreeken, hetwelck wij haerlieden ghewillichlijck hebben geconsenteert.

Den 27^{en} dito 's morgens sijn d'orangcays met veel andere bij ons ghecoomen, ende terstont gevracht

I. hoe langhe het geleden was dat Christus gecoomen waer?

Gaven tot antwoort dat hij was van eeuwicheyt, ende voor alle dinghen, met Godt sijnen Vader, ende dat hij uyt het eyghen wesen sijns Vaders is gegenereert, ende in de volheyt des tijt in de werelt gesonden, menschelijcke natuere aengenoomen hebbende, ende ons in alles gelijck geworden, uytghenoomen de sonde, hetwelck omtrent 1622 jaren geleden is.

II. Voorders hebben se gevraecht waertoe hij (te weten Christus) mensche is geworden?

Hebben haer geleert waerom dit gheschiet is, te weten, om ons metten Vader te versoenen, ende dat hij in die menschelijcke nature, in dewelcke wij gesondicht hadde, den gantschen thoorn Godts moste draghen, om ons also te verlossen van de slaevernie des duyvels, daeronder wij door d'overtredinghe Adams (te vooren aengeroert) gecoomen waren, ende dit alles volbracht hebbende is hij opgevaren in den hemel, om ons aldaer plaetse te bereyden etc.

III. Ten derden is van haer wederom gevraecht, offer na dit leven noch straffe over de sonden sal gedaen worden?

Gaven tot antwoort: ja, over de goddeloosen, dat is die in desen Jhesum geloven ende met de wercken hem verlochenen, oock over degeene die dese Jhesus wort aengebooden (als ulieden) en hem nochtans niet aennemet, maer haer herte verstockt blijft, ende die in alle godtloosheyt voortgaen en continueeren. Voor dese sullen alle de straffen t'samen coomen om hen te tormenteeren, so dat se de doot sullen soecken ende niet vinden connen, want haer pijne sal dueren sonder ophouden, van eeuwicheyt tot eeuwicheyt. Ende daerenteghen, die desen Jhesum kennen voor haren Salichmaker, dat is verlosser van sonde, ende tot hem coomen met een warachtich gelove haerder zielen, ende dit vasthouden totten eynde, voor die is sulcken vreuchde ende blijschap bereydet, die niet uytghesprooken can worden etc.

Dit geloven alle christenen, ende behouden 't totten eynde toe, om haer in alle verdruckinghe te vertroosten, dat se, alhoewel sij langhe in 't stoff der aerden ligghen sullen, ende haer verteeren sal, nochtans wederom sullen verrijssen, om dese vreuchde te genieten, ende de godtloosen in dese pijne te aenschouwen.

IV. Ten vierden hebben se gevraecht, off dan de menschen wederom sullen sterven?

Hebben geantwoort: neen, noch goede, noch oock niet de quaede, maer in hetwelcke yder ghestelt wort ten jonghsten dage, daerin sal hij eeuwelijck blijven, sonder daeruyt te scheyden.

V. Ten vijffden hebben se gevraecht off wij oock eenighe kennise van de propheet Machomet (so sij hem noemen) hebben, waerop haer met ja geantwoort is.

VI. Ten sesden vraechden se hoelange hij te voorschijn geweest waer met sijne leere, waerop wij antwoorden omtrent 1020 jaren.

VII. Ten sevensten vraechden se wat hij voor een geweest waer.

Hebben haer hierin onderwesen, te weten dat hij is geweest een Arabische coopman, ende daerna een leytsman van een deel dieven, rovers ende moordenaers, ende dat hij tot sijn gheselschap gehat heeft een Jootsche tovenaer, ende noch andere godtslasteraers ende verleyders, die t'samen een boeck gemaeckt hebben genaemt den ALCORAN, Ulieden welbekent, 'twelck oock ten deele van de moorsche Nabis, ofte papen, gebruyckt wort.

VIII. Ten achsten hebben se gevraecht of wij kennisse hadden wat in dat boeck geschreven stont?

Hebben haer geantwoort ja, dat ons sulx niet was verborghen, waervan de princepaelste dinghen (bij u bekent) dese sijn:

1. Eerstelijck so gebiet hij in sijn boeck dat alle menschen moeten besneden worden. Hetwelck Godt de Heere eerstelijck met Abraham, de vader aller gelovighen, heeft opgerecht, tot een teeken des verbonts dat hij de Godt Abrahams ende sijns saets Godt sijn wilde eeuwelijck. Maer door de comste Christi is in plaetse van de besnijdenisse het sacrament des doopsels ingestelt, hetwelcke van Godt uyt den hemel selve bevesticht is, ende geduerich

van ons christenen gebruyckt wort, tot een teeken dat wij warachtelijcken door den bloede Christi, dat hij aen den cruyse heeft uytgestort, gewasschen ende gereynicht sijn van onse sonden. Niet dat wij dan geen sonden meer hebben, maer dat de gelovighe de sonden niet toegereeckent worden.

2. Ten anderen, dat se haer moeten onthouden van verckensvleesch te eten ende van stercken dranck te drincken, hetwelck Godt in de oude wet verboden hadde, maer in de comste Christi is 't geoorloft worden t'eten, als het met danckseggingh genoomen wort, want het wort door 't gebedt geheylicht. Van gelijcken mede wijn te drincken, maer niet om ons daermede vol, dat is droncken te drincken, maer tot verquickinghe van ons selfs te gebruycken, ende die het in overdaet gebruycken swaerlijck teghen Godt sondighen etc.

Item dat se seekere maenden moeten vasten (hetwelck de Bandanese Poassa noemen) in welcken tijt hij gebiet des daechs te vasten, maer des 's nachts vrijlijck moghen eten etc. 't Welck Gods gebodt contrary is, die den dach heeft gheordineert om te arbeyden, ende ondertusschen ons met eten te verstercken, ende den nacht heeft hij verordineert tot ruste der menschen ende ghedierte, om also des daechs wederom bequaem tot het werck haerder beroepinghe te sijn etc.

3. Ten derden, hij laet toe so veel vrouwen ten houwelijck te neemen als men onderhouden can, strijdende tegen 't ghebodt dat Godt de Heere eerst in den lusthove Eden heeft ingestelt, alwaer hij schiep een man, ende nam een ribbe uyt den man, ende maeckte daervan een vrouwe tot sijn hulpe, ende niet veel vrouwen etc.

4. Ten vierden, de ALCORAN belooft sijn navolgers een paradijs ofte een lustighe plaetse vol van soete wateren, met allerley vruchten, ende met seer schoone, suyvere vrouwen, in somma, wat het vleesch soude moghen lusten etc., van welcken het boeck Godts nergens weet te spreecken, noch oock niet Christus, die hij voor een groot propheet hout, niet anders dan alleen van de hemelsche vreuchde vooren verhaelt etc.

Hetwelck haer scheen (so wij bemerckten) wel te behaghen, sodat wij raetsaem vonden hiervan niet langer te spreeken, ende hebben de reden omgewendt, ende de grouwelijcke daden van Mahometh ontdeckt, als de toverie met de duyve die haer spijse uyt de ooren Machometh wist te haelen, ofte de schijn van een duyve, waerdoor hij 't volck verleyde, wijsmakende dat de H. Geest Godes hem sijnen wille te verstaen gaff. Oock dat hij geen propheet conde wesen, dewijle hij dat van hem selfs getuychde, daer het der propheten ampt is niet van haer selfs maer van een ander getuygenisse te geven, namelijck die hem tot een propheet gestelt ende beroepen heeft etc.

Daerenteghen hebben wij bewesen dat Christus degeene is van dewelcke alle onse propheten gesproocken hebben, welcker prophetiën alle in desen Jesum, sijnde Godt ende des menschen soone, volcoomelijcken vervult geworden, sodat alle diegheene sondighen die de leere Machometh aenhanghen, ende t'sijnder tijt van Godt Almachtich swaerlijck gestraft sullen worden.

5. Eindelijcken hebben se gevraecht of se op morghen mochten coomen om yet van Godes wet ende waerheyt uyt te schrijven, om het met malcanderen beter te connen oversien.

Hebben haer tot antwoort gegeven dat al wat se van ons begeerden haer sullen laeten uytschrijven, ende bereyt sullen sijn wanneer sij coomen haer te onderwijsen, hebben het hier wederom dien dach bij laeten berusten.

Den 28^{en} dito sijn se niet ghecoomen, uyt oorsaecke dat een van de Poulourunders op Rosengeyn gecoomen was, dewelcke openbaerde een verradische aenslagh die de Poulourunders voorgenoomen hadden eer corten tijt te volbrenghen, dewelcke wij over op Neira aen de gouverneur met de Rosengeynders sonden.

Den 29^{en} doende geweest om de voorverhaelde persoonen t'onderwijsen die haer tot het christengelove begeven wilden.

Den 30[en] dito doende geweest als vooren, doch also sij seer ernstelijck (soo 't scheen) versochten om op morghen te moghen gedoopt worden, opdat sijne Ed. sien mochte dat sij het van ganscher herten meenden, hebben 't haer ghecontenteert, dat op morghen gheschieden sal.

Den laesten dito hebbe den Maleyschen godtsdienst wederom gedaen, ende nadat d'instellinghe des doops ghelesen was, hebben se openbaerlijck de leere Machometh verlochent ende de christelijcke leere voor warachtich verclaert ende aengenoomen, waerop elff persoonen den H. doop medegedeelt is worden.

Op denselven dito 's avonts is ons van sijne Ed. dese navolgende brief toeghesonden, dewelcke wij hier mede ghestelt hebben, ende luyt als volght:

> Domine Wouter Melchiorsz.
> Soo haest U.E. desen behandicht wort, is goet gevonden met sijn persoon ende de soldaten met sergiant daer wesende, haer met de arambayck[71] daer dese mede gaet datelijck op Neira transporteeren, mede brengende alle het vleesch ende speck dat daer soude moghen wesen.
> Oock sal U.E. orangcay Assam aendienen ende segghen dat hij met so veel vrije lieden daer wesende, met haer orangbayck op Neira aencoomen, ende het gheweer dat bij haer is medebrenghen, sijnde omme de Ed. Heer gouverneur, also se mede ondersaeten sijn, in dese tocht te helpen. Mede daer een persoon van de Rosengeynders te ordineeren die den rijs daer dagelijckx aen het volc uytdelen, ende segghen dat men haer met rijs naer behooren sal versien, ende tot geen anderen eynde. Weest, naer groetenisse, Godt bevolen. Actum op Poulou Ay in 't Casteel Revengie den laesten augusty anno 1622. Onder stont: U.E. goetgunstighe vriendt, Martinus Sonck.

De persoonen die op Rosengeyn den H. doop ontfanghen hebben den 21[en] augusty, sijn de navolgende:
Orangcay Assam, ende wert genoemt Marten
Lepou, ende wert genoemt Abraham
Matissi, ende wert genoemt Jan

Op den laesten augusty dese navolgende:
Somboc, ende wert genoemt Mosis
Loutan, ende wert genoemt Davidt
Mandouron, ende wert ghenoemt Isaac
Senin, ende wert ghenoemt Jacob
Singir, ende wert genoemt Lucas
Souta, ende wert genoemt Hendrick
Cammis, ende wert ghenoemt Pieter
Boas, ende wiert ghenoemt Nicolaus, is van d'Ed. Heer gouverneur op Poulou Ay t'school geleyt also hij noch jonck is
Mattandau, ende wert genoemt Joris, mede op Poulou Ay t'school geleyt
Roac, ende wert genoemt Ismael
Fait, ende wert genoemt Jeuriaen

Over dese persoonen stonden als ghetuyghen Jeuriaen Pietersz van Weesph, lidmaet der gemeynte Christi van Banda, ende Harmen Swart van Cassel, corporael onder de compagnie van de Ed. Johan Cuingnes, capiteyn.

Doch so haest als wij van Rosengeyn op Neira quamen wiert ons aengheseght dat alle de Rosengeynders mede met de Poulourunders ghepitsjaert hadden om alle de Hollanders op

[71] Orembaai.

Rosengeyn sijnde te vermoorden, ende dan van 't lant te vluchten. Waeromme sij alle van Rosengeyn door de Ed. Heer gouverneur gehaelt sijn, ende in gevanckenisse gestelt. Doch verhoort sijnde werden onschuldich verclaert, ende alsdoen is andermael geresolveert dat de E. Wouter Melchiorsz op Rosengeyn soude trecken om, als begonnen, haer alle in de christelijcke leere t'onderwijsen, 'twelck sij alle seer ernstelijck versochten, maer niet tot een goet eynde, gelijck d'uytcomste daernaer geleert heeft. Want Wouter Melchiorsz, door de bedieninghe des H. Avontmael verhindert wiert om haestelijck op Rosengeyn te coomen, heeft moeten wachten totdat de municatie[72] gheschiet was, welcke geschiede den 9^{en} dach in october op 't eylant Neira. Den 10^{en} dito, also Wouter Melchiorsz naer Rosengeyn meende te trecken, quam de tijdinghe dat se alle van 't lant na de custe van Ciram ofte een ander plaetse gevlucht waren, sodat de tijt genoech geleert ende bekentghemaeckt heeft dat se, onder den schijn van 't christengelove aen te neemen, niet anders ghesocht hebben dan 't christenbloet te vergieten. Doch Godt de Heere, sulcx verhindert hebbende, sij loff, prijs ende eerlijckheyt[73] in der eeuwicheyt. Amen.

Onder stont: Wouter Melchiorsz, Jeuriaen Pietersz.

20. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 24 september 1622.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 239-240. Afschrift.[74]

Eerwaerde broederen.

Cort na de gesonden missive met 't schip den Eenhoorn is ons de droevighe tijdinge cont gedaan (door een tingan comende uyt Amboyna) belangende 't verlies van 't schip den Eendracht, ende de doot van onse seer lieve ende welbeminde broeder A. Jacobsz Hulsebos, ende daer beneffens Tobias Canisius ende Adriaen Cornelisz Pauw, met dewelcke so vresen dat alle de pampieren nopende de staet der kercken Godes hier te lande die onder de E. Hulsebos berustende waren, gebleven sijn.[75] Derhalven, om U.E. van alles te verwittigen (opdat de kercke in 't vaderlant daeraf cuntschap mach crijgen) sende door haest de geheele handelinghe concernerende de stant der kercken die met 't verlies van 't schip den Eendracht achtergebleven sijn. Soude se wel perfectelijc ghesonden hebben, dan is door het onverwacht vertreck van de tingan niet connen gheschieden. Wilt ons derweghen geëxcuseert houden.

Voorders, also in de laeste gesondene[76] mentie gemaeckt hebben belangende het versoeck van de Rosengeynders, doch also de E. Wouter Melchiorsz daer een corten tijt geweest hadde, ende na vermoghen haer dagelijcx in de christelijcke leere onderwees, sijn 13 persoonen den H. doop medegedeelt, maer ondertusschen 't verraet dat de Poulourunders voorgenoomen hadden te doen, uytbraeck, is sijn E. van Rosengeyn ontboden, also in 't examineeren van de Poulourunders, de Rosengeynders mede beschuldicht worde van het voorgenomen verraet te weten, hetwelck anders bevonden is, so dat van de Poulourunders, so orangcays als vrije lieden, omtrent ghevierendeelt als onthalst sijn 160 persoonen, ende de Rosengeynders sijn alle vrij gekent, als van 't verraet niet wetende, en na Rosengeyn toegevaren. Dit verhalen wij uyt oorsaecke dat Adam Isbrantsz, terwijle Wouter Melchiorsz op Rosengeyn was, een cleen briefken in de overgesondene missive gesteecken heeft, ende

---

72 Avondmaalsviering, zie hierna, doc. 23.

73 Heerlijkheid.

74 Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 168-169.

75 Het schip de Eendracht verging 13 mei 1622 bij het binnenvaren van de baai van Ambon. Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 1.

76 Zie hiervoor, doc. 18.

daerin verhaelt dat de Rosengeynders verraet in 't sin hadde, onder 't decxsel van 't christengelove aen te neemen etc.

Wijders, also in onse missive van den 19^en^ augusty geschreven hebben[77] dat eer corten tijt de schoole op Poulou Ay wel 100 kinderen sterck wesen soude, 't getal is nu omtrent 150. Daerom dient vooral wel sorge gedragen te worden dat met de eerste aencoomende schepen schoolboecken derwaerts gesonden worden, doch meest ABC boecken, ende indien sulx niet geschiet sullen genootsaeckt sijn de schoole te verminderen, 'twelck wij niet gaerne sien souden, want aen de schoole te veel gelegen is, oock van de E. H^r^ Martinus Sonck met grooten ijver gehanthaeft wort.

Op den 9 augusty sijn door den Raet drie armmeesters gestelt, waervan d'eene is op Neira, genaemt Jeuriaen Pietersz, vrijborger, litmaet der gemeinte alhier, eene op Lonthoir genaemt Wijnant Brants, capiteyn, mede litmaet der gemeinte alhier, de derde op Poulou Ay, genaemt Huybert Robbertsz, litmaet alhier.

Alsdoen hebben mede geresolveert dat 6 mael in 't jaer des Heeren H. avontmael uytgereyckt sal werden, te weten 3 mael op Lonthoir ende Neira, desgelijck drie mael op Poulou Ay, ende dat overmits d'ongelegentheyt voor de litmaten om elcke rijse over te comen. D'aencomende bedieninghe sal geschiede op Neira den 9^en^ october, ende dit sal sijn de derde bedieninghe.[78]

Wat aengaet 't getal der gedoopte persoonen alhier in Banda, is 153, ende de getroude 85 paer, de litmaten 33 persoonen. Haere naemen en hebbe niet connen oversenden, om redenen boven verhaelt. Degeene die door Hendrick van Soust gedoopt ende getrout sijn werden hier niet bij gerekent, also hij deselve heeft mede ghenoomen, sonder copie ofte ghetal te willen laeten.

Wijders en occurreert niet, sal desen eindighen, ende wat voorders de staet der kercken ende oprechtinge van dien nae 't vertreck van A. Jacobsz Hulsebos aengaet, sal met de naestcomende schepen 't notabelste overgesonden werden.

Ady 24 september 1622 op Neira in Banda. Onder stont: uuth last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. evangely, Elias Gerritsz ouderlingh.

21. REKEST VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE POLITIEKE RAAD VAN BANDA. Banda Neira, 17 april 1623.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 67-68. Afschrift.[79]

Erentfeste, welwijse, hoochgheleerde, voorsienighe, seer discreten Heere, heer president ende sijne E. rade, etc.

Also wij voordesen op den 27^en^ december anno 1622[80] in onse vergaderinghe ghelet hebben op de staet der kercken in dese quaertieren, is bedacht seer hoochnodich te sijn dat Poulou Run beneffens d'andere eylanden met een bequaem cranckbesoecker besorght worde, ende door de E. Martinus Sonck goetghevonden was om Adriaen Keersmaker, op Wayer liggende, derwaerts te senden, so is 't dat wij na loop der meeste stemmen goetghevonden hadden te wachten tot de comste van de schepen, ende so ons, gelijck wij verhoopen, een bequaem persoon van Java toeghesonden werde, met deselve Poulou Run te bekleden, so niet, dat alsdan Wayer soude ontbloten ende Adriaen voornoemt aldaer legghen om den Duytschen godtsdienst te bedienen, ende ondertusschen sien oft hij onder d'inwoonders aldaer (dewelcke meest in de Spaensche oft Portugische tale ervaren sijn, ende hij de-

[77] Vgl. doc. 18.
[78] Zie hierna, doc. 23.
[79] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 176-177.
[80] De tekst van deze resolutie in *Copyeboeck*, fol. 58.

selve oock tamelijck can spreken) eenighe winninghe conde doen, om deselve tot Christum te leyden. Hetwelcke wij (also ons gheen bequaeme persoonen toeghesonden sijn, om aldaer te ligghen) nu goet gevonden hebben U.E. dit in bedenckinghe te geven, ende hier beneffens 'tgeene volgt.

Ofte het niet raetsaem soude sijn dat op Lonthoir een schoole opgerecht worde, also op Groot Banda ende Neira een goet deel jonghe kinderen sijn, dewelcke nu op het bequaemste soude sijn om in de schoole in de christelijcke leere t'onderwijsen. Wel is waer dat op Poulou Ay school gehouden wert, maer 't en valt (ons bedunckens) so aenghenaem niet voor d'ouders om haere kinderen van dese voornoemde plaetse aldaer te senden. Oock, so wert de schole seer sterck van kinderen, dat niet (so deselve noch vermeerdert werden) met goede ordre sal connen onderhouden werden.

Ten tweede, so U.E. goet ende geraden vint op Lonthoir een schoole op te rechten, souden dan tot deselve recommanderen den persoon van Hendrick Jansz Jonghe Bruyn, voor cranckbesoecker op 't schip Edam teghenwoordigh varende, doch tot noch toe voor deselve bedieninghe gheen gagie genooten hebbende. hetwelcke hij voornoemt so hem hiertoe blieven te imploieren wel in des E. Heers discretie begeert te stellen. Ende wij hem oock tot sodanighen dienst bewillicht hebben, ende oock dat hij boven den schooldienst, wanneer Wouter Melchiorsz na Poulou Ay (om de bedieninghe des H. hooghweerdighen avondmaels te bedienen) overtreckt, den Duytschen godtsdienst als voorleser sal bedienen, ende alle sondaghen voor ende na de predicatie voorsinghen. Op hetwelcke wij verwachten U.E. favorable uytspracke, welcke wij verhoopen dat tot meeste stichtinghe van Godts kercke ende ghemeynte in dese verre gelegene landen sal gedijen.

Aldus gedaen in onse vergaderinghe den 17^{en} april anno 1623 op 't eylant Neira in Banda.

Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbrantsz, Elias Geraertsz ouderlingh, Joost Cornelisz ouderlingh, Adriaen de Keersmaker.[81]

22. Rekest van de kerkenraad van Banda aan de Politieke Raad van Banda betreffende de opvoeding van moslimkinderen. Pulau Ai, 6 juni 1623.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 70-72. Afschrift.[82]

Erentfeste, manhafte, welwijse, hoochgeleerde Heere de heer president ende sijne E. rade etc.

Also wij in onse vergaderinghe op den 17^{en} marty passado goet gevonden hadden U.E. door remonstrantie den gebesoineerde in bedenckinghe te geven, ofte het niet nodich waer dat op Lonthoir beneffens Poulou Ay een Duytsche schoole opgherecht werde, desgelijckx om Adriaen Keersmaecker van Wayer op Poulou Runt te legghen, het welcke de heeren nae christelijcker overweginghe ons vergunt hebben, ende so veel ons aengaet, sullen altijt ons uyterste vermoghen (so tot de godtsdienst als oock mede tot de schoole) doen, ende ondertusschen Godt Almachtich bidden dat hij ghelieve U.E. ende raet als ghetrouwe voesterheeren meer ende meer met oprechten ijver t'ontsteecken, tot opbouwinghe sijner kercke in dese verre ghelegene landen.

Maer also op een tijt niet alles dat wel nodich sijn soude can bedacht werden, so is 't dat wij andermael goet gevonden hebben (dewijle Adriaen Keersmaker nu op Poulou Runt geleght wort, ende oock met d'aencoomende schepen Adam Isbrantsz ende Elias Geraertsz

[81] Achter dit document is opgenomen de resolutie PR van 10 juni 1623, waarbij de kerkelijke voorstellen werden goedgekeurd.

[82] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 178-179.

geresolveert sijn om naer patriam te vertrecken) U.E. in bedenckinghe te geven 't gheene volght.

Eerste, het niet nodich is dat nae 't vertreck van Keersmaker de plaetse op Wayer weder met een bequaem persoon (om den volcke des sondaechs yet uyt Godts H. Woort ofte der ghesonder gereformeerde autheurs voorgelesen worde ende de ghemeene ghebeden doen) versien worde, opdat, soo ons het aencoomende jaer gheen twee persoonen om den godtsdienst so op Poulou Ay ende Neira te bedienen toeghesonden werde (om dewelcke wij nochtans niet nalatich sullen wesen te schrijven), een persoon mochten hebben om een van de plaetse voornoemt te laeten becleeden, ende indien 't dit de E. Heeren raetsaem vinden, recommandeeren tot den dienst als cranckbesoecker den persoon van Adriaen Titens,[83] litmaet der ghemeynte Christi, dewelcke van Godt de Heere met een tamelijcke kennisse in Godts woort begaeft is, ende daerbeneffens een vroom christelijck leven sonder ymant uytterlijck ergernisse te geven is leydende.

Ten anderen, also wij voor desen van de E. Martinus Sonck en de raet vercreghen hebben op yeder plaetse, so Neira, Lonthoir ende Poulou Ay, een besonder armmeester, die beneffens de predicant, proponent ofte cranckbesoecker opsicht op de almoesse die uyt liefde den armen medegedeelt worden souden hebben, om deselve des noodich sijnde aen de behoeftighen te besteden, ende nu van Lonthoir Wijnant Brants, capiteyn, tot armmeester gecooren was, vertrocken is, ende van Neira Jeuriaen Pietersz nu tegenwoordich op Poulou Ay woonende, ende met het schip Edam na Java meent te vertrecken, so soude ons bedunckens wel nodich sijn dat in plaetse van de twee voornoemde andere armmeesters gesteld worde, tot dewelcke wij voorstellen dese naervolghende persoonen: Op Neira: Jacques Sennepeert, ondercoopman, litmaet der kercke Christi van Batavia; Jacob 't Jaerts, litmaet der kercke Christi van Banda. Op Lonthoir: Hendrick Jansz Jonghe Bruyn, schoolmeester, litmaet der kercke Christi van Sevenhuysen; Arnout Corts, corperael van de adelborsten. Uut dewelcke wij verhoopen dat de E. Heeren op yeder plaetse een uyt de voornoemde sullen verkiesen. Doch wat Poulou Ay belanght, Huybert Robbertsz, nu onlanghs beroepen sijnde tot ouderlingh, blijft noch als armmeester continueeren.

Ten derden, versoecken aen U.E. dat ons mochte cont gedaen worden of de kinderen in de schoole op Poulou Ay, so van Poulou Runt als Rosengeyn, bij haer ouders weder bestelt sullen worden, terwijle sij moorsch sijn, dan of deselve hun ouders ondthouden sullen worden totdat se tot haer jaren gecoomen sijn. d'Oorsaeck van dit ons versoeck is, so U.E. goetvint de kinderen in de christelijcke leere, als alrede begonst is, te laeten onderwijsen, oft dan altemet niet eenighe naer voorgaend onderwijs den H. doop soude moghen medeghedeelt worden, ende alleynskens sien ofte deselve van 't Moorschdom tot het Christendom ghebracht connen worden.

Endelijck bidden de Heeren dat het gebodt nu onlanghs op Poulou Ay afgelesen, namelijck dat degheene, 'tsij swarte of blancke, des sondaechs te kercke moeten coomen, op de verbeurte van een quaert reael van achten, op Lonthoir mochte vernieut worden, welcke boete comt tot profijt van de gemeene armen, te weten de helft, ende d'ander helft voor de geweldigher, die deselve inhaelt.

Ende also op Lonthoir nu een schoole opgerecht wort, hoopen dat de kinderen die de heele weeck schoolcoomen elck vijff pont rijs sullen moghen van de bottelier, ofte die daertoe ghestelt is, haelen, also dat de schoolkinderen die niet in de cost op Poulou Ay gaen van de Ed. Heer Generael Coene vergunt is, om daerdoor de kinderen te meer tot de schoole te trecken.

Waerop wij sijn verwachtende U.E. ende raets favorable apostille, die verhoope dat sal wesen tot Godts eere, opbouwinghe sijner gemeynte in dese verre gelegene quartieren.

---

[83] Adriaan Titens, van Engen (Zuid-Duitsland), soldaat, juli 1623 krankbezoeker, repatrieert 1625.

Aldus gedaen in onse vergaderingh desen 6[en] junii anno 1623 op Poulou Ay. Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, Adam Isbrantsz, Joost Cornelisz ouderlingh, Jan Jansz Visscher ouderlingh, Elias Geraertsz, Huybert Robbertsz ouderlingh, Joos Bovet[84] ouderlingh.[85]

23. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classes Amsterdam, Walcheren en Enkhuizen. Banda, 30 augustus 1623.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 247-259. Afschrift.

Emanuel

Eerwaerde broederen.

Also tot noch toe uyt de eylanden van Banda (volgens ons gevoelen) geen rechte kennisse gehat hebt nopende de staet van Godts kercke ende gemeente dan allenelijck (so wij verstaen hebben) uyt het schrijven van onsen medebroeder Jacob Anthonisz Dubbeltrijck[86] de eerste begintselen van de oprechtinghe der kercke in 't bijwesen van onse Eerw. broeder Adriaen Jacobsz Hulsebos zaliger gepasseert is – om dan U.E.Eerw. broederen volcomelijck cuntschap te doen van de tegenwoordighe staet der kercke Godes in dese onse quaertieren, so sal U.E. eerstelijck weten als dat in den jare anno 1622 den 15 martius geresolveert is, in de vergaderinge ten bewese van[87] onse E. broeder A. Jacobsz Hulsebos predicant, den raet van Banda in bedenckinge te geven 'tgeene volght. – – –[88]

Op hetwelcke de magistraet na rijpe deliberatie schriftelijck antwoort hebben gegeven, den 28 marty, als volgt. – – –[89]

Ende dat[90] bij ons ('tgeene van de magistraet fynalijck geresolveert was) alle 't voorgaende wel was overwogen, sijn na aenroepinge des naems Godts gecomen tot nominatie van sodanighe persoon het predickampt weerdich ende ghenoechsaem, na voorstellinge van Hendrick van Soust, uytgevaren met het schip Amsterdam in den jare 1613, ende Wouter Melchiorsz, uytgevaren met het schip den Eenhoorn in den jare 1617, beyde proponenten alhier, d'eene becledende de plaetse van Neira, ende d'ander Poulou Ay, na verscheyde consideratie, overweginge, schriftelijcke advysen, ende 'tgheene wijders de wichticheyt der saecke in sulcx vereyschte, so in 't particulier als ter presentie van de Ed. Heer Martinus Sonck gouverneur ende sijne E. rade, na loop der meester stemmen eensamentlijck gestemt hebben ende dienvolgende oock beroepen tot het predicampt den persoon van Wouter

---

84 Vaandrig, in 1644 luitenant op P. Ai.

85 *Copyeboeck*, fol. 72 is het antwoord van de PR van 11 juni 1623 afgeschreven. Adriaen Titens werd krankbezoeker en voorlezer op Wayer, tot diaken op Neira werd Jaques Sennepaert (onderkoopman en lid van de PR) gekozen, en tot diaken op Lonthoir Hendrick Jansz Jonghe Bruyn, schoolmeester. De schoolkinderen van Pulau Run en Pulau Rosengain die in de school op Ai waren, moesten daar blijven, 'totdat se tot meerder kennisse en jaren sullen wesen gecoomen, ende dat uyt deselvighe sodanighe sullen moghen werden gedoopt die sulx begeeren, ende rekenschap van haer gelove matigherwijse sullen connen geven'. Het plakkaat ter bevordering van de kerkgang werd vernieuwd; kinderen die de gehele week ter school kwamen zouden elke week vijf pond rijst ontvangen.

86 Niet aangetroffen; wellicht is bedoeld een van de brieven die in 1621-1622 door de Bataviase kerkenraad aan de kerken in Nederland werden gezonden, afgedrukt in Mooij, *Bouwstoffen* I, 164-172, 173-175, 180-182.

87 In aanwezigheid van.

88 Hier volgt een gedeelte van de tekst van het rekest aan de Politieke Raad van 17 maart 1622 (zie hiervoor, doc. 2), onder verwijzing naar de brief van de classis Walcheren d.d. 25 januari 1621 (zie aantekeningen bij doc. 1 en 2).

89 Zie hiervoor, doc. 3. Betreffende de brief van de kerkenraad d.d. 29 maart 1622 en het antwoord van de PR d.d. 31 maart, zie de aantekening bij het slot van doc. 3.

90 Lees: nadat.

Melchiorsz, wiens bequaemheyt, gaven ende stichtelijck leven ons bewust is, ende bij verscheyde looffweerdige getuygen ons bekent ende verseekert is, om dienvolgens ter naester ghelegentheyt (te weten op den 24 april) na drie voorgaende proclamatie solemnelijck in het ampt met oplegginge der handen ende kerckelijcke cermoniën bevesticht ende de christenheyt alhier te lande geapliceert ende gerecommandeert te worden.

Dit's aldus gepasseert tusschen den 15 marty totten 4[en] april tusschen de magistraet ende de kerckelijcke persoonen.

De kerckelijke sijn geweest dese navolgende:

Adriaen Jacobsz Hulsebos, predicant, geboortich van Amsterdam, van de kerckenraet tot Batavia gecommitteert ende van de Ed. Heer Generael Jan Pietersz Coene daertoe bevolmacht

Hendrick van Soust, proponent

Tobias Canisius van Brugge, proponent

Adam Isbrantsz van Groeningen, proponent

Hendrick Teuwisz, sieckentrooster

Adriaen Cornelisz Pauw van Hoorn, sieckentrooster

Joost Cornelisz van Delft, schoolmeester

Uuth den magistraet:

Martinus Sonck, doctor in beyde de rechten, gouverneur van Banda, Raet van Indiën, geboortich van Amsterdam, litmaet der gemeinte Christi van Batavia

Volckert Hero Vesterman, oppercoopman, geboortich van Enckhuysen

Joncker Johan Cuingnet, capiteyn, geboortich van Iperen, litmaet der gemeinte Christi van Amonsfoort[91]

Cornelis Gerritsz Verlooren Arbeyt, oppercoopman, geboortich van Amsterdam, litmaet der gemeinte Christi aldaer

Isaac de Brune, doctor in beyde de rechten, doen varende op 't schip d'Eendracht, litmaet der gemeinte Christi van Middelburgh ende aldaer geboortich

Johan Elant, coopman, geboortich van Londen in Engelant, litmaet der Nederlantsche gemeynte Christy aldaer.

Doch also hoochnodich werde bevonden dat beneffens den predicant twee ouderlingen vercoren ende bevesticht worde, hebben na loop der meester stemmen tot het ouderlinghsampt vercoren den persoon van Elias Geraertsz van Gestel, sieckentrooster, ende Joost Cornelisz van Delft, schoolmeester,[92] om van gelijcken op den 24 april na drie voorgaende proclamatie in 't voornoemde ampt solemnelijck te bevestigen, hetwelck nadat sij den Heydelbersche Catechismus, de 37 artyckelen der Nederlantsche confessie, de vijf bekende hooftpointen in de Sinode tot Dordrecht laest gestelt ende geaprobeert onderteeckent hadden, geschiet is.[93]

Den 26 april hebben, na de bevestiginge tevooren aengeroert, onse eerste vergaderinge gehouden, ende eenige artyckelen gheraemt nopende de bedieninge des Heeren hoochwerdighen avontmaels, als volght.

Eerstelijck, dat met de bedieninge van 't H. avontmael des Heren ter plase in Banda eerstdaechs, ende so haest als mogelijck is, sal aengevangen worden, doch dat eerst de vercondinghe[94] daervan aen de gemeinte sal worden gedaen, ende ondertusschen alle mogelijcke vlijt aenwenden om bequaeme litmaeten te versamelen ende bijeen te brengen.[95]

---

91 Waarschijnlijk Amersfoort.

92 Zie het besluit van 10 april 1622, hiervoor doc. 5.

93 Zie de gelofte van 24 april 1622, hiervoor doc. 6.

94 Afkondiging.

95 Zie de avondmaalsartikelen van 26 april 1622 hiervoor, doc. 7.

De eerste communicatie ofte bedieninge des avontmaels in Banda is geschiet door de E. Wouter Melchiorsz, als te vooren in 't predickampt bevesticht sijnde den 15 may, wesende Pinsteren, ende alsdoen hebben gecommuniceert (nadat se de belijdenisse des gelooffs onderteeckent hadden)[96] dese navolgende persoonen:
Wouter Melchiorsz, predicant
Elias Geraertsz, ouderlingh
Adam Isbrantsz, proponent
Joost Cornelisz, ouderlingh
Adriaen de Keersmaker, sieckentrooster
Martinus Sonck, litmaet der kercke van Batavia
Johan Cuingnet capiteyn, litmaet der kercke van Amonsfoort
Cornelis Gerritsz Verlooren Arbeyt, coopman, litmaet der kercke van Amsterdam
Johan Elant, litmaet der Nederlantsche gemeinte tot Londen
Pieter Coplijn van Enckhuysen, nieuw litmaet van Banda
Ive Jonckens, litmaet van Banda
Donies Jansz van Naamen, litmaet van Banda
Adriaen de Marees, litmaet der france gemeinte tot Rouaen in Noormandiën
Jan Jansz van Leuwarden, litmaet van Banda
Gelijn de Witte van Drannouter in Westvlaenderen, litmaet van Banda
Hans Dragon, litmaet tot Nieuhaene
Jeuriaen Claetsen, litmaet tot Hoorn
Huybrecht Robbertsz, litmaet van Banda
Jan Boulion van Middelburgh, litmaet van Banda
Jan van Halteren, litmaet van Banda
Ide Idensz, litmaet van Banda
Jan Handaen, litmaet der christelijke gemeinte van Batavia
Ten tweden – – –.[97]

Ende also de bedieninge des Avontmaels in dese quaertieren door Godes genade opgerecht sijnde, hebben goetgevonden aen de magistraet te versoecken dat de bedieninge in de kercke alsoock mede den Duytschen godesdienst (die duslange in 't fort op Poulou Ay in de eetsale geschiet is) neffens de Malaysche gedaen mach worden, ende daerbeneffens hebben den persoon van Elias Geritsz, ouderlingh ende cranckbesoecker, uytgevaren van Amsterdam, tot schriba vercoren, om alle actiën ende handelinghe perfectelijck te boeck te stellen, ende sulx gedaen sijnde deselve boecken wederom in handen van den dienaer over te leveren, die deselve in alle bijeencomsten sal verthonen, sonder dat de schriba sal vermoghen deselve boecken in 't besonder voor hem uyt te schrijven dan met advys ende kennisse van 't gehele collegium.

Ten anderen, also in 't jaer anno 1621 op Poulou Ay een Duytsche schole opgerecht hebben, in dewelcke de jeucht met verwonderinge seer toeneemt in 't lesen, 'twelck een bequaeme middel om door Godes genade de christelijcke relegie hier in dese landen te doen wassen ende toe te neemen, hebben goetgevonden dat om de 14 dagen de Heydelbersche Catechismus in 't Duytsch sal verhandelt worden, ende dat alsdan de kinderen de sondaechse vragen in de vergaderinghe sullen opseggen.

Ende in de Maleysche dienst de vraghe van den Ed. Heer Sint Aldegonde gemaeckt ende bijeengestelt, ende nu in de Malaysche tale sijn overgeset,[98] mede van de kinderen voor de

[96] Zie doc. 7, aantekening.
[97] Zie de artikelen betreffende de avondmaalsbediening in doc. 7, vanaf art. II. Artikel XII, XIII en XIV zijn in deze brief weggelaten.
[98] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 03.

vergaderinge sal opgeseght worden, mitsgaders de 10 geboden ende de 12 artyckelen des christelijcken gelooffs voorlesen.

Ende also het avontmael des Heren op 't eylant Neira de eerste mael uytgereyckt is op den 15 may, sijnde Pinsteren, hebben goetgevonden dat de twede reyse des Heeren avontmael sal gehouden worden op Poulou Ay den 9 dagh van den maent augustus. Aldus gedaen den 17 may in den jare voornoemt.

Den 9[en] augusty sijn op nieus aengenomen ende hebben gecommuniceert beneffens de voorschreven ledematen, ende sijn tesamen litmaten van de kercke van Banda: Adriaen Titens van Engen, Jeuriaen Pietersz van Weesp,[99] Hans Jeuriaensz, Hendrick Jacobsz van Woerden, Jacob Pietersz van Groeninghen, Wijnant Brants Capiteyn, van Heusden, Jan Jansz van Vlissingen, Matheus Berger van Schlesiën,[100] Andries Hendrickxz van Jeveren, Wonas Milt van Sighen.[101]

De twede bedieninge geschiet zijnde, so is ons voorgecomen van de E. Heer Martinus Sonck, dewelcke van de Rosengeynders, die altesamen noch mooren sijn, een brieff hadde ontfangen in welcken sij versochten ofte niet een leraer op 't lant Rosengeyn geleght mochte worden, ende sijne E. met Adam Isbrantsz, proponent, ende Joost Cornelisz, ouderlingh, gesproocken hebbende, vonden goet dat de E. Wouter Melchiorsz, predicant, tot dien eynde derwaerts soude gesonden worden, hetwelcke wij in onse vergaderinghe overwogen hebben, ende hunlieden voornoemt daerin toegestemt, alles sijnde een seer gantsch nodige saecke.[102]

Ende hierbeneffens is ons door den raet in bedenckinge ghegeven ofte het niet raetsaem ende stichtelijcken soude wesen dat des woensdaechs 's avonts den Duytschen godesdienst in alle de eylanden van Banda gedaen worde, hetwelcke bij ons overleyt sijnde, ende goetgevonden is dat op den 18 dito sal aengevangen worden, doch dat men daervan eerst de proclamatie aen de ghemeente sal doen, in volle vergaderinge, 'twelck geschiet is.[103]

Item, also wij garen sagen dat Wouter Melchiorsz metten eersten na Rosengeyn vertrocke, hebben op dese navolgende poincten gecommitteerde uyt de magistraet versocht om fynalijck met ons daerover te resolveeren:

1. Eerstelijck, ofte het niet raetsaem soude sijn dat Lonthoir, sijnde op het groote lant Banda, met een armmeester versorght werde, van gelijcken 't eylant Neira en Poulou Ay.
2. Ten anderen, dat op de drie hoochtijden, als Paeschen, Pinxteren ende Chrismus, het H. Avontmael des Heeren uytgereyckt werde volgens het 53 artyckel van de kerckenordeninge in den jare 1591 binnen Middelburgh in Zeelant geraemt, ende tot dien eynde om ons daerna provisionelijck te reguleeren, aen ons gesonden.[104]

---

[99] Het handschrift heeft 'Weepsch'.

[100] Silezië.

[101] Resp. Jever in Oost-Friesland en Siegen in het lutherse graafschap Nassau (Duitsland).

[102] Zie hiervoor, doc. 19, begin.

[103] Ibidem.

[104] De kerkorde vastgesteld (voor Zeeland alleen) door de provinciale synode van Zeeland, gehouden te Middelburg in 1591, niet te verwarren met de aldaar in 1581 gehouden derde nationale synode. De acta van deze synode in Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere Synoden*, deel V; de kerkorde aldaar, p. 15-32. Op het Avondmaal hebben betrekking de artikelen 51-53, waarin wordt bepaald dat alleen personen die belijdenis van de gereformeerde religie gedaan hebben en getuigenis hebben van een vrome levenswandel tot het Avondmaal worden toegelaten (51); dat de gemeenten behoren te streven naar uniformiteit in de wijze van avondmaalsviering (52); dat het Avondmaal elke twee maanden eens gehouden zal worden en bij voorkeur op de hoge feestdagen (Pasen, Pinksteren, Kerst). In de DKO 1619 zijn dit de artikelen 61-63. De Zeeuwse kerkorde van 1591 volgde in grote lijnen de kerkorde die voor het gehele Nederlandse gebied was opgesteld op de eerste synode, te Emden 1571, en op de volgende algemene synoden was uitgebreid en aangepast aan de veranderende situatie, waarna zij haar definitieve vorm kreeg op de Synode van Dordrecht 1618-1619 (zie Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden*. Art. 51-53 van Middelburg 1591 stemmen overeen met art. 54-56 van de toen meest recente versie van de de nationale kerkorde

3. Ten derden, ofte het niet nodich en waer dat de plaetse Neira met een ander persoon provisionelijck becleet werde terwijle de E. Wouter Melchiorsz op Rosengeyn blijft.
4. Ten vierden, dat d'ondertrouwinge dergener die hen totten houwelijcken staet willen begeven op een behoorlijcken tijt ende met goede ordre mach geschieden.

Waerop ons twee gecommitteerde (sijnde litmaten) uyt den raet sijn toegesonden, doch wel bevolmachticht sijnde om met ons te resolveeren ende te concluderen, dan dat evenwel 't gheresolveerde den gouverneur Martinus Sonck moste verthoont worden. De gecommitteerde waren: joncker Johan Cuingnet capiteyn, geboortich van Iperen, ende Cornelis Gerritsz Verloren Arbeyt van Amsterdam. Met dewelcke wij raetsaem gevonden hebben dat drie armmeesters sullen door den raet gestelt worden, waertoe wij haer sullen dubbel getal voorstellen. Ten anderen, dat op de drie hoochtijden het H. avontmael des Heeren sal uytgereyckt worden. Ten derden, dat Elias Geraertsz, cranckbesoecker ende ouderlingh, 't eylant Neira provisionelijck sal becleden etc. Ten vierden dat d'ondertrouw sal geschieden in 't bijwesen van een uyt den magistraet.

Hetwelcke den E. Heer gouverneur verthoont sijnde, heeft daer niet tegen gehat dan dat hij een volcomen tijt wilde stellen wanneer in 't geheele jaer hier in de eylanden van Banda het avontmael soude uytgereyckt worden, waertoe hij goet vont dat de bedieninghe alle twee maenden gheschieden soude, ende dat so vervolgens eerst op Neira, dan op Lonthoir, ten laesten op Poulou Ay, hetwelcke de gecommitteerde voornoemt met sijne E. onderteekent hadden.[105] Maer also ons oordeels sulx den raet niet toequam om daervan resolutie te trecken, hebben het tegengesproocken, ende bij ons in resolutie getrocken[106] dat de bedieninghe ses mael in 't jaer sal geschieden, ende dat in ordre als volght:

Op 't eylant Neira den 9 dagh in october ofte de twede sondagh in dito maent.
De twede reyse op Poulou Ay op den Christdagh.
De derdemael op Paeschen, op 't groote lant Banda, ofte Neira, daer de bequaemste plaetse sal geoordeelt worden.
De vierde reyse op Pinxterdagh op Poulou Ay.
De vijffde reyse op Neira, ofte Groot Banda, de twede sondagh in de maent augusty.
Ende de seste reyse wederom op Poulou Ay, de twede sondagh in de maent october.

Dese ordre wert alhier onderhouden, ende sal vooreerst blijven continueren, want also het lant Poulou Ay omtrent drie mijlen van Banda ofte Neira is leggende en connen de communicanten altijt niet wel overcomen als de communicatie op Neira ende Groot Banda geschiet, noch die van Neira niet op Poulou Ay, maer van Neira en Banda comen se tesamen, dewijle het omtrent een groote schoot wech van malcanderen leyt, ende also connen de litmaten in dese eylanden omtrent om de 4 à 5 maenden het avontmael des Heeren genieten.

Nu om wederom te comen tot de armmeesters, hebben den raet dubbel getal voorgestelt, om uyt deselve het halve deel te verkiesen, dewelcke sijn dese:

Op Poulou Ay: Huybert Robbertsz van Bergen in Noorwegen, borger op Poulou Ay ende litmaet van Banda; Ive Joukens van Dochum, bottelier, litmaet van Banda.
Op Neira: Jeuriaen Pietersz van Weesph, vrijborger, litmaet van Banda; Hans Jeuriaensz, sergiant, litmaet van Banda.
Op Banda: Willem Jansz van Mullem,[107] luytenant van de borgers, noch geen litmaet sijnde; Adriaen Titens van Engen, soldaet, litmaet van Banda.

(versie 1586); het belangrijkste verschil is dat de nadruk niet wordt gelegd op de vrijheid van de gemeenten in de inrichting van de avondmaalsviering, maar op de wenselijkheid van uniformiteit.

105 Zie hiervoor, aantekening bij het slot van doc. 16, waarin een samenvatting van de brief van Sonck aan de kerkenraad van 9 augustus 1622; *Copyeboeck*, fol. 36.

106 Zie kerkenraadsresolutie 11 augustus 1622, *Copyeboeck*, fol. 40.

107 Mullem bij Venlo (in Dld) of misschien Mühlheim aan de Ruhr (Dld), in het hertogdom Berg.

Uuth dewelcke bij den raet vercoren ende tot armmeesters ghestelt sijn:[108] op Poulou Ay: Huybert Robbertsz, op Neira: Jeuriaen Pietersz, op Groot Banda: Wijnant Brants, capiteyn, litmaet der gemeinte Christi van Banda.

Ende op yder van dese plaetse is in de predickplaets een armbos ghestelt, daer dese voornoemde personen elck een sleutel van hebben, en de predicant en proponent ende cranckbesoecker hebben elck beneffens haer een sleutel, dewelcke t'samen vermoghen het ghelt daer uyt te lichten ende aen de behoeftighen te bestedighen, mits dat yder rekenschap daervan t'sijner tijt sal gehouden wesen te geven.

Dit voorgaende hebben den 9^{en} augusty op Poulou Ay begonnen ende 10 dito geëyndicht.

Om nu te comen tot voldoeninghe van de resolutie aengaende 't vertreck Wouter Melchiorsz na Rosengeyn, is den 11^{en} augusty begonnen ende den laesten dito door de E. Heer gouverneur Martinus Sonck van daer ontboden. Ende also in sijn E. comste schriftelijck medebracht hoe ende op wat maniere met de inwoonders op Rosengeyn gehandelt is, hebben nodich geacht de E. broederen mede te deylen. Siet folio 46 de beschrijvinge van de handel met de Rosengeynders.[109]

Op den 9^{en} october is de derde mael des Heeren avontmael uytgedeelt in dese eylanden, te weten op Neira, ende opnieus sijn aengenoomen tot litmaten van de gemeinte in Banda: Rokus Aritsz van Delft, bottelier, Dirck van Beveringhe, uyt den Haghe, Joost Bovet, geboortich van Engen.

Ende nadat de communicatie geschiet was, hebben goetgevonden dat van nu voortaen, wanneer de bedieninghe des avontmaels sal geschieden, dat des sondaechs te vooren de proeffpredicatie ende des woensdaechs daeraen de belijdenisse des gelooffs sal ghedaen worden, 'twelck van dien tijt af begonst is.[110]

De vierde communicatie is geschiet op Kersdagh op Poulou Ay, ende alsdoen is tot litmaet aengenoomen Adriaen van den Berghe, vrijborger.

Den 27 december sijn wederom tesamen vergadert, ende also door een seecker litmaet (om redenen sijn naem versweghen) groote ergernisse de nieuwe opgerichte gemeinte gegeven was, hebben het 'tselfde door menichvuldige vermaninge ende berispinghe volgens de kercke-ordre geremidieert, ende de sondigende broeder tot boetveerdicheyt gebracht.[111]

Voorders hebben alsdoen door remonstrantie aen de magistraet voorgestelt ofte het niet nodich waer dat alle jaren op den elfsten marty een algemene danckseggingе tot Godt in alle de eylanden van Banda gedaen worde, vanwegen de gesegende interpryse ons in den jare 1621 op den elfden marty verleent met het veroveren van 't groote lant Banda. d'Apostille van de magistraet is gegeven dat sulx voornoemt alle jaren continueelijck sal gheschieden.[112]

Van gelijcken is geresolveert bij ons kerckendienaren dat op den dagh van Christy hemelvaert den Duytschen ende Maleyschen godtsdienst sal gedaen worden, ende also den

---

[108] Zie de kerkenraadsresolutie d.d. 10 augustus 1622, en de approbatie van de Politieke Raad op diezelfde datum, *Copyeboeck*, fol. 38-39.

[109] Zie hiervoor, doc. 19.

[110] Zie kerkenraadsresolutie 10 october 1622, *Copyeboeck*, fol. 41. De kerkenraad besloot op deze datum tevens dat voortaan op Lonthoir een Maleistalige godsdienstoefening gehouden zou worden. De krankenbezoeker en ouderling Elias Geraertsz begon na de Nederlandse dienst opnieuw, zong in het Maleis enkele psalmen of gezangen, verrichtte de gebeden voor en na de predikatie, las de tien geboden en de twaalf artikelen des geloofs, 'doch hemselven cloeck genoech bevindende om eenighe Maleysche predicatie den volcke voor te lesen, sal in sijn believen staen'.

[111] Dit betreft Johan Cuingnet, kapitein van het garnizoen van fort Nassau op Neira, afkomstig uit Amersfoort, die zich schuldig maakte aan 'overdadighe dronckenschap'. De kerkenraad besloot tevens hem bij vertrek een kritische attestatie mee te geven voor de Amersfoortse kerk, want men wilde niet tot het uiterste middel, d.w.z. excommunicatie, overgaan. Zie kerkenraadsresolutie 27 december 1622, *Copyeboeck*, fol. 43.

[112] Kerkenraadsresolutie 27 december 1622, *Copyeboeck*, fol. 44.

tijt nakende is dat d'ouderlingen moeten verandert worden, ende andere in hun plaets gestelt, is goet ende raetsaem gevonden dat een yder van ons, hij sij predicant, proponent ofte sieckentrooster, sal vernemen na sodanige bequaeme persoonen het ouderlinghsampt weerdich, om in de maent april ofte may aencomende na drie voorgaende proclamatie in den dienst solemnelijck te bevestighen, doch dat wij in de verkiesinge van de ouderlingen onderhouden sullen 'tgene daeraf binnen Middelburgh in Zelant in den jare 1591 is geraemt, als blijckt in de kercke-ordre artyckel 19, desgelijcx tot Dordrecht in den jare 1574 artyckel 27, ende tot Embden in den jare 1571 bij de kerke geraemt ende geconcludeert is.[113]

Duslange heeft sijn Ed. ende raet voornoemt ons als getrouwe voesterheren tot de nieuwe opgerechte gemeinte de behulpsame hant geboden. Maer also wij daerna sagen dat de hoererij ende overspel onder de Engelsche[114] seer in swanck ginck, hebben wij syn E. gebeden sulcx te willen weren, volgens de publicatie die over het stuck van 't concubinaetschap ten tijde van de heer gouverneur Willem van Antzen gedaen was, ende door de Heer Sonck wederom vernieuwt, maer heeft sulx niet bij der hant genomen, noch willen verbieden. Wat daervan de oorsaeck geweest is, sullen wij laeten berusten, overmits dat hij uyt Banda gelight, ende een ander als president in sijn plaetse geleght is worden.[115]

Den 16^{en} april is de vijffde reyse het H. avontmael des Heeren uytgedeylt op den Paeschdagh, en geschiede op Lonthoir, welck is de voornaemste plaetse op 't groote lant Banda, alwaer een seer bequaeme kerck gebout is. Na ons oordeels achten deselve de beste in de Indias te wesen, ende is breet 32 houtvoeten, lanck 64 voet, de binten sijn hooch 13 voeten ende heeft een seer bequame predicstoel, en rontsom deselve een coorken met gedrayde pilaren. Op desen dagh is in de kerck de eerste predicatie gedaen, maer tevooren was door Elias Geraertsz, ouderlingh ende cranckbesoecker, voorlesinghe geschiet, ende op dees tijt hebben opnieuws dese litmaten aengenoomen: Isaac de Brune, president, out-litmaet der gemeinte tot Middelburgh in Zelant; Jan Jansz Visscher van Amsterdam, litmaet aldaer; Benedictus Pistorius van Nurenburgh, litmaet der kercke Christy van Heydelbergh in de Onderpalsch; Jaecques Sennepaert van Amsterdam, litmaet tot Batavia; Hendrick Jansz Jonge Bruyn van Sevenhuysen, litmaet aldaer; Gerrit Jansz van Benewijsent,[116] litmaet der kercke Christi van Banda; Jan Marithsz van Wijmer, nieu litmaet van Banda.

Den 17 april, collegium tesamen gecomen sijnde, hebben overleyt hoeveel ouderlingen dit jaer sullen afgaen, ende vonden goet dat Elias Gerritsz soude afgaen, vermits hij cranckbesoecker ende schriba van ons collegium was, ende dat Joost Cornelisz soude blijven continueeren, achtervolgens het 24 artyckel van de kercke-ordeninge binnen Middelburgh in Zelant anno 1591 geraemt, luydende als volght: 'De ouderlingen sullen 2 jaren dienen ende alle jaer sal het halve deel verandert ende andere in hun plaetse gestelt worden, ten ware de gelegentheyt der kercke anders vereyschte'.

---

[113] Kerkenraadsresolutie 27 december 1622, *Copyeboeck*, fol. 58. Het gaat hier om opeenvolgende versies van dezelfde kerkorde, zie de aantekening hiervoor. Emden 1571, art. 13 en 14: '13. De dienaren des woords sullen van den Consistorie met het oordeel ende goet duncken der Classischer versamelinge, [...] vercooren worden.' '14. Dieselve wijse salmen oock in die verkiesinghe der ouderlinghen ende diaconen houden, behalven datmen niet behoeven en sal 't ghevoelen des classis ofte der omlegghende kercken-dienaren te verwachten.' Dordrecht 1574, art. 27: 'Aengaende 't verkiesen der ouderlinghen ende diaconen, dat sal geschieden na het uutwijsen des 14 artikels der Embdtsche versamelinghe, dat namelick de consistorie 't recht der verkiesinghe hebben sal'. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden*, 61-62 resp. 136.

[114] De Engelsen waren tot 1667 in de Banda-archipel aanwezig; zij hadden een steunpunt op Pulau Run. Bij de Vrede van Breda trokken zij zich geheel uit de Molukken terug.

[115] Kerkenraadsresolutie 27 december 1622, *Copyeboeck*, fol. 59. De kerkenraad klaagde in het bijzonder over de Engelse gouverneur Welding, die op Pulau Ai een concubine hield genaamd Maria van Siau.

[116] Binnen-Wijzend, bij Westwoud (West-Friesland).

Nochtans is bij ons hoochnodich geacht dat in plaetse van de afgaende ouderlingen een ander vercoren worde, mitsgaders 't getal derselver te verdubbelen. So is 't dat wij, met believen van de magistraet, tot ouderlingen vercoren ende na drie voorgaende proclamatie bevesticht hebben, nadat se de Palsch catechismus,[117] 37 artyckelen der Nederlantsche confessie, de 5 bekende hooftpoincten in de Eerw. Sinode tot Dordrecht laest gestelt ende geaprobeert etc., onderteekent hadden.

Op Groot Banda: Joost Bovet van Engen

Op Neira: Jan Jansz Visscher van Amsterdam

Op Poulou Ay: Huybert Robbertsz van Bergen in Noorweghen

Sodat het collegium in de eylanden van Banda bestaet in dese navolgende persoonen: Wouter Melchiorsz Vitriarius, predicant; Adam Isbrantsz, proponent; Elias Geraerts, schriba; Joost Cornelisz, ouderlingh; Jan Jansz Visscher, ouderlingh; Joost Bovet, ouderlingh; Huybert Robbertsz, ouderlingh; Adriaen de Keersmaker, cranckbesoecker.[118]

Nu om tot de schoole te comen die voor twee jaren op Poulou Ay is opgerecht, is in goede ordre, ende wert bij Joost Cornelisz voornoemt wel waergenoomen, welcke schoole omtrent van kinderen sterck is 150 zielen.[119]

Den 4 juny, sijnde Pinxster, nadat de bedieninghe des H. avontmaels de seste reyse verricht was, hebben remonstrantie overgegeven aen de E. Heer president Isaac de Brune ende raet om op 't groote lant Banda, de plaetse genoemt Lonthoir, een schoole op te rechten,[120] daertoe wij gerecommandeert hebben den persoon van Hendrick Jansz Jonghe Bruyn van Sevenhuyse, dewelcke omtrent aldaer 7 jaren schoolmeester geweest is, 'twelck ons is vergunt worden. d'Opcomste daervan sullen U.E.Eerw. met de naeste gelegentheyt adviseeren. Voor de schoole dient wel sorge gedragen te worden dat vrij 4 à 5 duysent[121] van de houte ABC bordekens met hoorn overslagen[122] ghesonden worden, een van die sal meer als 4 andere strecken. De litmaeten die aengenomen sijn met dese bedieninghe is dese: Hendrick Marcusz van Ditmaers.

Dit's also cortelijcken wat de staet der kercke in Banda aengaet. Van 't voorgaende hebben U.E. 't voorleden jaer de Batavische kercke, so niet en twijffele, cuntschap gedaen. Godt Almachtich geve dat het voortaen vruchtbaerlijcken mach blijven continueren, waeraen wij niet en twijffelen, is 't maer dat de broeders sorge draghen dat bevestichde leraeren herwaerts gesonden worden, want wat Wouter Melchiorsz aengaet, is geresolveert van nu af over twee jaren nae 't patriam te vertrecken also hij dan sijn tijt drie mael uytgedient heeft etc.

---

[117] De Heidelbergse Catechismus.

[118] Brief kkr Banda aan PR Banda, 17 april 1623, *Copyeboeck*, fol. 62-63, en het antwoord van de PR d.d. 22 april, ibidem, fol. 64. Op fol. 64 de geloften der drie nieuwe ouderlingen. Hiermee werd het aantal ouderlingen verdubbeld, namelijk twee op elk der drie eilanden. De kerkenraad vergaderde op wisselende plaatsen, hetgeen op 6 juni leidde tot het besluit dat ouderlingen die absent waren zich zouden voegen naar een meerderheidsbesluit; ibidem, fol. 73.

[119] De kerkenraad verzocht op 17 april (zie vorige noot) of de kerkelijke dienaar van Pulau Ay eens per twee maanden Pulau Run mocht bezoeken om de 700 zielen aldaar in de christelijke religie te onderwijzen. De Politieke Raad besloot daarop ds. Melchiorsz op Lonthoir te plaatsen, en hem op te dragen Run af en toe te visiteren. Op 6 juni echter werd Adriaen de Keersmaker op Run gelegd, aangezien hij wat Spaans kende en de meeste mensen op Run die taal verstonden. Het ging om christenen die door de VOC van Siau waren gehaald om Run te herbevolken. Op 21 augustus 1623 vergaderde de kerkenraad op Run, en stelde hij enkele artikelen op waaraan De Keersmaker zich moest houden. Zie kerkenraadsresoluties 6 juni en 21 augustus 1623, *Copyeboeck*, fol. 74 en 84; artikelen voor de school op Run, ibidem, fol. 85. Zie ook de brief aan de Nederlandse classes van 20 augustus 1624, doc. 29.

[120] Zie hiervoor, doc. 21.

[121] Verschrijving van de kopiïst voor 'dosijn'?

[122] Schrijfplankjes met een rand van hoorn.

Hiermede, Eerw. broederen etc.

Ady 30 augusty anno 1623 in Banda.

Onder stont: uuth last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer des H. evangely in de gemeinte Christi van Banda, Adam Isbrantsz proponent, Elias Geraertsz schriba, Joost Cornelisz ouderlingh, Jan Jansz Visscher ouderlingh.

24. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 1 september 1623.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 245-246. Afschrift.[123]

Waerde broederen in Christo.

U.E. missive van 28 october en 4 february 1623[124] hebbe met droeffenisse ontfanghen, vermits de droevige stant daer de kercke op 't vertreck van den Heer Generael Coene in gecomen is,[125] doch hopen dat Godt de Heere ons aller bede sal verhooren etc. Maer also wij niet weten hoe 't met de kercke bij U.E. tegenwoordich is gestelt, hebbe alle de staet der kercke van Banda aen de kerckenraet van Amsterdam perfectelijck overgesonden,[126] ende om dier oorsaecke voorgenoomen tegenwoordich niet wijtlopich aen U.E. te schrijven, vermits met de naestcoomende schepen Adam Isbrantsz ende Elias Gerritsz, welcker tijt dan volcomelijck geëxpireert is, van sin sijn om van hier nae 't vaderlant te vertrecken, van dewelcke U.E. dan van alles dat in dese voorleden jare concernerende Godts kercke ende gemeynte alhier gepasseert is, volcomen kennisse sult connen crijgen.

Maer om de tegenwoordige staet der kercken een weynich aen te roeren, deselve is noch in bloyende fleur, ende na de laetste missive aen U.E. gesonden van 21 september 1622,[127] hebbe boven de 33 litmaten noch 12 nieuwe aengenoomen. Op den 8 may hebben het getal der ouderlingen verdubbelt, en in plaetse van Elias Gerritsz tot ouderlingh vercoren Jan Jansz Visscher, geboortich van Amsterdam, oppercoopman, doch in geen bewint van coopmanschap sijnde, dewijle alle de comptoiren met cooplieden versien sijn. d'Ouderlingen die tegenwoordich in dienst sijn, sijn dese: Joost Cornelisz van Delft, out ouderlingh op Poulou Ay, ende Huybert Robbertsz van Bergen in Noorwegen, vrijborger op Poulou Ay; op Neira Jan Jansz Visscher voornoemt, ende op Groot Banda Joost Bovet van Engen, vaendrigh. Yder van dese voornoemende hebbe, elck op de plaetse daer se woonachtich sijn, na drie voorgaende proclamatie solemnelijck bevesticht, ende aen de gemeynte gerecommandeert. d'Oorsaecke dat het getal verdubbelt hebben is omdat d'eylanden van Banda ver van malcander verscheyde leggen, als Poulou Ay, welck van Banda leyt omtrent drie mijlen, ende Poulou Runt, van dito omtrent vijff mijlen, sodat wanneer de predicant van d'een plaetse na d'ander treckt alle tijt 2 ouderlinghen bij hem can hebben om over 't voorgevallene te disponeeren.

De school op Poulou Ay begint, tot verwonderinge van veele, groot proffijt te doen, sodat metter tijt door sulcke middelen de moorsche religie wel t'eenemael mocht comen te vervallen, hetwelcke wij aengemerckt hebben, is door remonstrantie den raet aengedient off het niet nodich waer dat op Lonthoir beneffens Poulou Ay een Duytsche schoole opgerecht

[123] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 181-183.

[124] Niet aangetroffen.

[125] Begin 1623 werd ds. Dubbeltrijck van Batavia wegens wangedrag naar Ambon overgeplaatst; daarmee was de gemeente te Batavia zonder predikant. Te zelfder tijd verbood Coen het houden van kerkenraadsvergaderingen. Dit verbod bleef ongeveer een half jaar geldig (zie hierna, doc. 25 en 27).

[126] Zie het hiervoorgaande document.

[127] Zie doc. 20; bedoeld zal zijn 24 september.

werde, hetwelck ons van den E. president Isaac de Brune en sijne E. Raet vergunt is.[128] Sodat wij tot de schoole aengenomen hebben den persoon van Hendric Jansz Jonghe Bruyn, van Sevenhuyse, dewelcke omtrent 8 jaren schoolmeester geweest is te Raer,[129] sodat ons daertoe anders niet gebreckt als groot ABC boecken, voor dewelcke wel sorge dient gedragen te worden, also wij tot noch toe niet wel daervan versien sijn worden, alhoewel dat uyt U.E. schrijvens verstaen hebben dat met de Eenhoorn boecken tot de schoole ende psalmboecken ons gesonden werden, hebben nochtans anders niet vernomen als eenige Morgenweckers[130] en Arnoldi Corneli over 't Vader Ons,[131] met eenige catechismen en 34 à 35 groot ABC boecken, gantsch geen psalmboecken, om dewelcke wij geheel verlegen sijn. En so ons hierna eenige toegesonden werden, dient belast te worden dat deselve in Amboyna niet overgegeven werden, gelijck dit jaer geschiet is.

Jan Jansz van Heusden, die aen ons gerecommandeert hadt, hebbe niet vernomen, sodat de plaetse die met hem meenden te becleeden noch onversien blijft. Oock so is hoochnodich dat met de aencomende schepen twee personen ons toegesonden werden omme de plaetse op Poulou Ay ende Neira, in plaetse van Adam Isbrantsz ende Elias Geraertsz, te becleden, welcke plaetse niet onversien dienen te blijven. Ons bedunckens soude raetsaem sijn dat Michael Seroyen herwaerts worde gesonden om de plaetse van Poulou Ay te becleden, so eenichsints in de Malaysche taele ervaren is, ofte deselve tamelijcken can lesen, also de Malaysche dienst op Poulou Ay nodiger gedaen moet worden als de Duytsche, ende wij onmogelijc houden dat Wouter Melchiorsz de plaetse alle tegelijck bedienen can, oock mede so begint sijn tijt cort te worden. So geen predicanten derwaerts gesonden worden, na sijn vertreck Michael voornoemt, volgens de recommandatie in de missive uyt het E. classis van Walcheren ons toegesonden,[132] en volgens U.E. advys aldaer, na beproevinge van sijne gaven, ende sulx met sijn leven waerdich sijnde, in sijn plaetse op de stichtelijckste maniere mochte treden.

So op Batavia met de schepen eenige brieven alhier in Banda behorende waren, wilt deselve metten aldereersten herwaerts na toe senden.

Hiermede sall desen endigen ende U.E.Eerw. broederen (beneffens de vrienden aldaer) in schut Christi bevolen.

Ady eersten september anno 1623 op Banda, de plaetse genoemt Lonthoir. Onder stont: uuth last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius, Elias Geraertsz schriba.

25. Brief van ds. Anthony Dirckx te Batavia aan de kerkenraad van Banda. Batavia, 21 oktober 1623.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 259-260. Afschrift.[133]

Seer lieve ende weerde broeders ende medearbeyders in den oost[134] des Heeren.

---

[128] Kerkenraadsresolutie 10 juni 1623, *Copyeboeck*, fol. 75.

[129] Raer: misschien Raard bij Dokkum, Friesland.

[130] Willem Baudartius, *Morgen wecker der vrije Nederlantsche provintiën, ofte een cort verhael van de bloedighe vervolginghen ende wreetheden door de Spaenjaerden ende hare adherenten* [...], eerste uitgave Danzig 1610.

[131] Arent (Arnoldus) Cornelisz, *Christelicke betrachtingen der geloviger zielen over het gebed onses Heeren Jesu Christi [...]*, Leiden 1606. Zie betreffende Cornelisz (1547-1605) *BLGNP* IV, 104-107. De *Betrachtingen* zijn preken, na zijn dood uitgegeven door de classis Delft.

[132] Een brief van classis Walcheren aan Banda niet aangetroffen; misschien is bedoeld de brief van cl. Walcheren aan kkr Batavia d.d. 30 november 1620, waarin dit advies wordt gegeven (Mooij, *Bouwstoffen* I, 161v).

[133] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 184-185.

[134] Oogst.

Ons schrijvens en is voor ditmael niet veel besonders dan alleen dat wij U.l. hertelijcken seer bedancken dat ghijlieden ons verwitticht hebt de staet der kercke ende de gelegentheyt van dien. Daerover dat wij hertelijcken seer verblijt sijn dat de kercke ende schole in sulcken goeden doen sijn. Wij verhopen dat Godt de Heere hoe langer hoe meer sijnen segen ende wasdom daerover sal geven.

Aengaende, broeders, dat ghij ons geschreven hebt om een bevesticht predicant ende twee cranckbesoeckers,[135] deselve en hebben wij voor desen tijt niet connen senden, want hier binnen Batavia maer een bevestichde en is, die gesonden is uyt Middelburgh van de classe van Walcheren.[136] Ende alhoewel dat die van Walcheren ons twee predicanten afgesonden hadde, alsoock die van Enckhuysen een, oock een van Amsterdam, so en isser maer een overghecoomen, met naemen Anthonius Dircksz. De andere sijn gestorven, ende oversulcx so en connen wij voor dit mael U.l. gene senden. Maer wat wij hierna met de naeste schepen doen sullen, dat sal den tijt leeren, also dat hier twee mannen sijn van goede verstant, die wij wel meynen dat sij eerlange de oplegginge der handen vercrijgen sullen: eene met namen Michael Seroyen,[137] dewelcke omtrent de tijt van negen jaren hier in dese lande geweest is, ende eenen Constantinus Cithraeus, een seer treffelijck teologant, die van jonckx op in Duytslant in de hoghe schole[138] is geleert ende opgebracht geweest, ende hij is nu maer eerst in 't lant gecomen den 16 augusty 1623 met het Wapen van Enckhuysen.

Aengaende de cranckbesoeckeren, wij sullen ons uyterste beste doen om met de eerste gelegentheyt die te senden. Wij hadden wel vooren genomen dat wij se alsnu souden medegesonden hebben, maer also het 'tschip eer is comen te vertrecken dan wij wel gemeynt hadden, so en hebben wij 't niet connen bijbrengen, also door het vertreck ende ongeluck van J. Anth. Dubbeltrijck[139] de kerckelijcke ordeninge t'eenemael onder de voet lagh. Doch hij is nu wederom door de genade des Heeren met consent van de E. Heer Generael opgerecht, ende wij hebben op den eersten october het H. Avontmael uytgedeylt, ende waren sterck 84 communicanten, sodatter meer litmaten sijn dan voor desen tijt geweest hebben.

Aengaende het dopen van de kinderen der heydenen, daer ghij ons van geschreven hebt,[140] daervan en hebben wij noch geen resolutie genoomen, maer hebben alle de cranckbesoeckers van de schepen ontboden, dat sij haer advys daerover schriftelijck tegen dysendagh, wesende den 24 october, souden overleveren. Doch ick hebbe voorgenomen hetselfde over te schrijven aen de classe van Walcheren, ende also het een saecke is die niet wel van ons sal connen afgedaen worden. Doch voor so veele mijn gevoelen aengaet, ick houde 't daer voren dat men geen swaricheyt en behoorde te maecken om sodanige kinderen te doopen, so wanneer de getuygen sijn litmaten van de gemeente dewelcke haer gelove ende belijdenisse met een heyliche ende godtsalige wandelinge vercieren. Want wij moeten weten dat de deure der genaden ende der zalicheyt nu veel wijder open staet dan sij dede ten tijde des ouden testaments, want doen en stont sij maer alleen op voor de Joden, maer nu voor alle geslachte, tonghen ende natie. Doch ick geve 't de broederen in bedenckinghe, overmits

---

[135] Zie het hiervoorgaande document.

[136] Anthonius Dircxz.

[137] Michiel Seroyen, 1614-1618 krankbezoeker, in 1619 opnieuw als zodanig uitgevaren met het jacht de Vrede; enige tijd werkzaam aan de Cust Coromandel, later provisioneel predikant en regent van de zg. Groote Schoole en het vrouwenhof (waarvan zijn zuster Catharina Seroyen gouvernante werd) te Batavia, overleden voor december 1633. Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 100v; Niemeijer, *Batavia*, 38.

[138] Constantinus Citharaeus (geb. 1596 in Hessen), magister artium, te Batavia 1623-1628 als krankbezoeker (niet: predikant, als vermeld in Troostenburg en *NNBW* 4), daarna in Nederland, sterfjaar onbekend. Waar hij studeerde is onbekend, vermoedelijk in Marburg. In 1626 bezocht hij Banda tijdens een scheepsreis (Mooij, *Bouwstoffen* I, 252).

[139] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 24.

[140] Zie betreffende deze kwestie hiervoor, doc. 17.

het een seer becommerlijcke ende sware saecke is. Voort broeders, so willen wij u hiermede den Heere bevelen, ende wij senden U.l. 70 à 80 stucx psalmboecken.

Actum uyt Batavia den 21[en] october anno 1623. Onder stondt: Anthonius Dirckx, dienaer des H. evangely binnen Batavia.[141]

26. Resolutie van de kerkenraad van Banda Neira betreffende de doop van schoolkinderen op Pulau Ai. Pulau Ai, 6 november 1623.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 88. Afschrift.[142]

Resolutie nopende de doop der schoolkinderen op Poulou Ay.

Op heden den 6[en] november 1623, sijnde maendach, is bij ons na rijpe deliberatie ende overweginghe van alle swaricheyt ende onstichtinghe die namaels soude moghen voortcoomen aengaende de bedieninghe des H. doops aen sodanighe kinderen welcker ouderen noch niet tot de christelijcke relegie sijn gecoomen, noch deselve niet aengenoomen en hebben, maer hertneckichlijcken in de machometische leere sijn volherdende, sonder dat se haer eenichsints hebben willen laeten overreden om van deselve af te wijcken dan allenelijck eenighe op 't eylant Rosengeyn voordesen aldaer woonachtich sijnde, doch naderhant bewesen dat se 'tselfde niet van herten meenden, alhoewel eenighe kinderen van haer in de christelijcke schoole op Poulou Ay geleght, ende na haer vlucht in deselve gelaeten sijn,

so is 't nochtans dat wij goetgevonden hebben, gelijck wij doen bij desen, dat sonder eenighe schreuble[143] sodanighe kinderen wiens ouders gevlucht, ende oock eenighe welcker ouderen noch op d'eylanden Banda woonachtich sijn, volgens haer begeerte, ende na voorgaende christelijcke belijdenisse des gelooffs, in volle ende publique vergaderinghe, na gedaene gewoonelijcke godesdienst, den H. christelijcken doop sal moghen medegedeelt worden, mits dat eerst degeene die als getuyghen over den doop van sodanighe kinderen staen gehouden sullen sijn te beloven (soo veel haer mogelijck is) sorghe te draghen dat deselve kinderen voorts in deselve leere, op welcken sij den H. doop ontfanghen, onderwesen moghen werden.

Wel is waer dat de christelijcke leere (volgens Godts woort) sodanighe kinderen den H. doop niet mede en deelt voor ende aleer dat se de machometische leere verlochent hebben, ende Christum den gecruysten voor haere volcoomen salichmaker bekennen, hetwelck volgens de vrage en forme des H. doops geschiet. Daerop dan 4 à 5 van de sodanighe eerstdaechs den christelijcken doop sal medegedeelt worden, ende alsoo sien of d'andre mettertijt, die noch in de schoole van de sodanighe sijn, ende dagelijcx onderwijs gedaen wort, mede gewonnen moghen worden.

Aldus gedaen op Poulou Ay in onse vergaderinghe ten beroepe van de E. Wouter Melchiorsz. Actum ut supra. On derstont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, Joost Cornelisz ouderlingh, Huybert Robbertsz ouderlingh, Elias Geraertsz schriba, Joost Bovet ouderlingh, Adam Isbrantsz.

---

[141] In een schrijven d.d. 15 februari 1624 bevestigde de Bataviase kerkenraad de ontvangst van de brief uit Banda d.d. 30 augustus 1623 (hiervoor, doc. 23). Te Batavia is op 1 januari 1624 het Avondmaal gevierd met 83 communicanten. Betreffende de doopkwestie schrijft de kerkenraad dat, aangezien Hulsebos en Dubbeltrijck aan zulke kinderen de doop hebben bediend, en Bandase notabelen de kinderen hebben geadopteerd en hebben beloofd ze in de christelijke religie te zullen opvoeden, Batavia in afwachting van nader bericht uit het vaderland dit beleid zal continueren.

[142] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 179-180.

[143] Scrupule.

27. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 10 april 1624.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 262-263. Afschrift.[144]

Weerde broeders ende medearbeyders etc.

Uwe missive van 21 october[145] ende 15 february[146] sijn ons wel behandicht, uyt dewelcke wij aen d'een sijde verstaen hebben het droevich overlijden van de dienaeren des woorts,[147] ende daerbeneffens de vervallinge der H. gemeinte ten tijde van onsen Eerw. broeder J. Anthonisz Dubbeltrijck, alsmede door sijn vertreck, 'twelck ons seer dede bedroeven, vermits de gemeynte aldaer in den eersten schier bij fijn gout (volgens den roep die ons alhier te vooren quam) mochte vergeleken worden, dat deselve daerna den aerden potten gelijck wort. Aen d'ander sijde is ons vreuchde geweest dat de vervallinghe derselver wederom door onsen lieven medebroeder A. Dircksz ten delen opgerecht is worden.[148] Godt de Heere wil sijnen miltrijcken segen over U allen uytstorten, dat sijnen acker daerdoor bevouchticht mach worden, tot voortplantinghe van sijn H. gemeente ende ons aller heyl etc.

Voorders 't heeft ons seer doen verwonderen dat van de twee persoonen die eer corten tijt (na meninghe) d'oplegginge der handen souden becomen hebben, onder dewelcke nae 't schrijven eenen seer treffelijcken theologant is,[149] ons gantsch geen mentie gedaen wort. Hoe 't daermede gestelt is, ofte wat dingen voorgevallen sijn die sulx verhinderen ofte ophouden, aengesien den oogst groot is etc. So eenige stoffe is, waerom geen beroep voor deselve gemaeckt? Also de gemeynte met de aencomende schepen in Banda van haren dienaer ogenschijnelijck sal ontbloot worden, also hij deselve in dese Indische quaertieren vrij eenen langen tijt sal gedient hebben, langer als oyt ymant van d'onse de kercke alhier op een tijt sal gedient hebben, sal dan de gemeinte van haren dienaer verlaten blijven? Daer nochtans stoffe genoech is (als blijckt uyt de missive van 21 october) op Batavia? Ofte sal alhier een dienaer so seer aen de gemeente verbonden blijven dat hij vrouw ende kint sal moeten verlaten, regelrecht tegen 'tgeene d'apostel seght: 'is 't dat ymant den sijnen ende sijnen huysgenoten niet en versiet, etc.',[150] 'twelck een dienaer die van vrou ende kint is niet meer als ten dele can volbrengen. 'k Laet de broederen eens hierover oordeelen, ende alhoewel in den voorleden jaren goede hoope gegeven was met het senden van predicanten, sal nu wederom seer geswaeckt sijn door 't overlijden derselver. Daerom dese saecke wel ende voorsichtelijck dient overwogen te worden, opdat de gemeente die in Banda opgerecht is ende seer heerlijcken, tot verwonderinge van veelen, is bloyende, niet wederom door gebreck van beroepene predicanten comt te vervallen, gelijck de Batavische kercke wedervaren is.

Bij de broederen dient oock wel sorghe gedragen te worden dat vooral ABC boecken herwaerts gesonden worden, waerin wij groote nalaticheyt bevinden niet alleen nu, maer oock voor dees tijt bevonden hebben, evenals of de schoole van Banda (dewelcke drie sijn, d'eene van 160, d'ander van 100, de derde van 50 kinderen) met gewelt ter neder gehouden, ende

---

144 Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 199-200.
145 Zie doc. 25.
146 Zie de aantekening aan het slot van doc. 25. Niet aangetroffen in het Bataviase kerkenraadsarchief.
147 Drie (uit vier) predikanten die december 1622 uit Nederland waren afgezonden; alleen ds. Dirksz overleefde de reis. De vier predikanten die een jaar later vertrokken arriveerden in juli 1624 allen behouden te Batavia.
148 Wegens de verwarring ontstaan door het wangedrag van ds. Dubbeltrijck, maar misschien ook omdat de kerkenraad weigerde politieke commissarissen in haar vergaderingen toe te laten, had Coen vlak voor zijn vertrek naar Nederland hem verbodennog bijeen te komen. Coens opvolger De Carpentier had dit verbod gehandhaafd. Van 2 februari tot 6 september 1623 werden geen vergaderingen gehouden. Zie Mooij, *Geschiedenis der Protestantsche Kerk*, 120v.
149 Zie hiervoor, doc. 25 en de aantakening daarbij.
150 Vermoedelijk een verwijzing naar 1 Timoteüs 3:4-5.

de wasdom derselver benijt wert. Want wij niet alleen nu in de eerste gesondene missive goede hoope cregen om sodanige boecken met het navolgende schip te becomen, maer gecoomen sijnde, in de missive geschreven vinden dat sodanige boecken met onsen E. broeder Jan Jansz Visscher gesonden waren, 'twelck wij nochtans anders hebben bevonden. Doch wat de broeders daermede voorhebben, can den tijt bekent maecken. Doch ons gevoelen is dat geen groote, ja nodige, eendrachtighijt onderhouden wert, ofte dat het comt uyt traecheyt, ja om beter te spreecken groote onachtsaemheyt die wij bij de Batavische kercke bespeuren, daer wij duslange anders van gehoopt hadden. Traecheyt connen wij bevinden uyt 'tgeene verhaelt is, als oock dat ons tot noch toe niet verwitticht hebben ofte de broederen uyt 't vaderlant yet aen de Indiaensche kercke schrijven ofte niet. Wij souden schier niet twijffelen ofte daer wort ten minsten alle jaren eens (van de gecommitteerde over 't ministerium van Indiën binnen Walcheren residerende) aen ons geschreven, 'twelck de broederen ten minsten ons behoorden mede te deelen, om door sulcke middelen ons vast aen hen te verbinden, als te samen litmaeten van ons eenich hooft Christus Jesus sijnde.

Wijders, also ons een cranckbesoecker toegesonden is met namen Dirck Jansz Nagel, ende hem ten dele aen ons gerecommandeert hebt, daervoor de broederen bedancken, sijn oock van meeninge met hem Poulou Ay te becleden in plaetse van Adam Isbrantsz, dewelcke wij niet en twijffelen oft zal met het navolgende schip de broeders wijder bescheyt brengen. d'Oorsaecke dat sulx nu niet en geschiet is omdat de tijt van 't veranderen der ouderlingen voor de deure staet, ende de broeders niet soude connen mededelen welcke persoonen af- ende aengecomen sijn. De brenger deses is onsen seer lieven ende welbeminde broeder Elias Gerritsz geweest, de eerste ouderling van Banda ende schriba, becleedt hebbende 't eylant Neira, dat nu becleet wert met Victor Evertsz, van welcken wij verwondert sijn dat gantsch geen mentie gedaen wort in uwe missive dan alleen met het verhael van de bloote name.

Ende alsoo ons jaerlijcx een groot pertije slaven toegesonden werden, dient mede wel op gelet te worden dat alle die christenen ende getrout sijn bescheyt daervan medegegeven wert, alsoock mede 't getal, ende haere naemen aen ons overschrijven. Want wij niet en twijffelen ofte daer sijn alrede eenige van de soodanige bij de mooren gecocht, ende 't Christendom ontrocken. So dit niet can geschieden, 't waer beter dat se sonder onderwijs den H. doop niet medegedeelt worde.[151]

Eindelijck dat de broederen schrijven, so uyt patria predicanten gesonden worden, ons in Banda (oock eenen) sullen toesenden, wild' wel dat reden gegeven worden, wat plaets nodiger als Banda dient versorght te worden, dewijle noch anders geen gemeynten opgerecht sijn in deze quaertieren dan op Batavia ende Banda etc.

Hiermede, Eerwaerde broederen, blijft Godt ende 't woort sijner genade bevolen.

Ady 10 april anno 1624 in onsen kerckenrade der gemeynte Christi van Banda.

Onder stondt: uuth last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius dienaer der gemeynte Christi van Banda, Joost Cornelisz ouderlingh.

28. KERKENRAADSBESLUIT OVER HET KERKZEGEL VAN DE KERK VAN BANDA. Pulau Ai, 12 augustus 1624.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 114. Afschrift.

In onse vergaderinghe geleth hebbende hoe ende op wat manieren de kerckelijcke acten best versekert moghen werden, hebben na rijpe diliberatie goetgevonden, gelijck als doen bij

[151] Zie ook hierna, doc. 41, en uit later tijd de aantekening bij deel II-2, doc. 230.

desen, voor 't seghel der kercken ofte gemeynte[152] Christi in Banda t'erkennen een Lelye spruytende uyt onder de doornen, ende daer om geschreven dese navolgende woorden: Als een Lelye onder de doornen; so is etc. Cantica Cant.[153] 2:2. Tot hetwelcke Adam Isbrantsz ghelt off verseekeringh sal medegeven worden, om 't seghel in forma aldus op Batavia te doen maecken, sonder nu, ofte in andere tijden, geen ander te erkennen.

Aldus gedaen in onsen kerckenraet op Poulou Ay in Banda desen 12 augusty anno 1624.

Onder stondt: Wouter Melchiorsz Vitriarius, Dirck Jansz Naghel, Victor Evertsz ouderlingh, Pieter van Beuninghen ouderlingh, Jan Jansz Visscher[154] ouderlingh, Huybert Robbertsz ouderlingh.

29. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classes Amsterdam, Walcheren en Enkhuizen. Banda Neira, 20 augustus 1624.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 184, fol. 264-277. Afschrift.[155]

Weerde, godtsalige, seer lieve broederen ende medearbeyders etc.

In den voorleden jare hebben U.Eerw. medegedeelt alles 'tgeene de staet ende oprechtinge der kercke Godts alhier in dese quaertieren is concerneerende,[156] doch wat de Batavische kercke aengaet, twijffelen niet ofte de broeders hebben de staet derselver U.Eerw. verwitticht, dewelcke in den voorleden jare seer sober gestaen heeft. d'Oorsaecke daervan en hebben niet nodich geacht van hier te adviseeren, maer 'tselfde de Batavische kercke gelaten, die (so vermerckt hebben uyt haer laeste schrijvens) 't hoofd wederom een weynich begint boven te crijgen, door onsen seer lieven medebroeder Anthonius Dircxsz, dewelcke alleen van de 4 predicanten (die uytgecoomen sijn) op Batavia gearriveert is, de drie andere sijn in den Heere ontslapen. 't Waer wel te wenschen geweest dat de Heere haer langer gespaert hadde, om sijne eere alhier te verbreyden, dan doch d'onveranderlijcke Raet Godts en heeft sulcx niet toegelaten, maer 'tselfde gebracht tottet eynde, nae 't eeuwich besluyt sijns willens etc.

Om dan te comen tottet geene wij voor dees tijt voorgenoomen hebben U.E.Eerw. t'adviseeren, so wetet dat wij deselfde maniere sullen achtervolgen in dese onse missive als voorleden jare (so verhopen) van ons ontfangen hebt, beginnende van 15 maart anno 1622 tot 4 juny 1623, sijnde Pinxsteren, op welcken tijt de seste mael in dese quaertiere des Heeren H. Avontmael bedient was etc. Sullen van daer uuytgelaten hebben weder beginnen, en U.E. voorts alle 't vervolgh mededeelen.

Den 6 dito voornoemt hebben goetgevonden den persoon van Hendrick Jansz Jonge Bruyn, schoolmeester op Lonthoir, te bevolmachten (so wanneer de E. Wouter Melchiorsz, dienaers des Woorts, om yet op andere plaetsen te verrichten, vertreckt) om in de vergaderinge des sondaechs voorlesinge te doen, niet alleen in 't afwesen van den dienaer, maer oock in sijn tegenwoordicheyt, voor de predicatie, met een cappittel ende de 10 geboden des Heeren.[157] Ende also wij voor desen den persoon van Adriaen de Keersmaker cranck-

[152] Het handschrift heeft 'gemeyne'. Zie Niemeijer, 'Als een Lelye onder de doornen', 2-24. Een afbeelding van het zegel in deel IV, illustraties, afbeelding onderzijde avondmaalsbekers.
[153] Cantica Canticorum, het Hooglied van Salomo. Het is niet duidelijk aan welke bijbelvertaling de tekst is ontleend: zowel de Liesveltbijbel als de Deux-Aesbijbel hebben niet lelie, maar 'roose'.
[154] Jan Jansz Visscher, eind 1622 als opperkoopman naar Amboina, oktober 1623 naar Banda, februari 1625 naar Batavia. Van oktober 1627 tot 1 september 1629 was hij tijdelijk president van Banda; hij repatrieerde december 1629. Zie ook *GM* 1, 260-262.
[155] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 207-212.
[156] Zie brief kkr Banda aan de Nederlandse classes d.d. 30 augustus 1623, hiervoor, doc. 23.
[157] Kerkenraadsresolutie 6 juni 1623, *Copyeboeck*, fol. 75.

besoecker van Wayer (sijnde een plaetse op Groot Banda) genoomen, ende op Poulou Runt geleght, also 'tselfde eylant met veele inwoonders so van de eygen natie als andere bewoont wort, ende een oogmerck hebben om metter tijt aldaer een Duytsche schoole op te rechten,[158] hebben de magistraet door remonstrantie aengedient 'tgeen volght, onder dese woorden:

> Maer also op een tijt dat wel nodich soude sijn niet can bedacht worden, so is 't dat wij andermael goetgevonden hebben (dewijle Adriaen Keersmaker op Poulou Runt geleght wort, ende met de aencomende schepen Adam Isbrantsz ende Elias Gerritsz na patriam vertrecken) U.E. in bedenckinghe te geven 'tgene volght:
> Ofte het niet nodich soude sijn dat nae 't vertreck van Keersmaker de plaetse op Wayer weder met een bequaem persoon (om den volcke des sondaechs uyt Godts woort ofte der gesonder gereformeerder autheuren voorgelesen ende de gemeene gebeden gedaen worde) versorght wert, opdat, so ons 't aencomende jaer geen twee cranckbesoeckers toegesonden worden om den godtsdienst op Poulou Ay ende Neira waer te neemen, met de persoon van Wayer een van beyde de plaetsen te becleeden ende, so de heeren sulx raetsaem vinden, recommanderen den persoon van Adriaen Titens, litmaet der gemeinte alhier, tot den dienst als cranckbesoecker, als wel bewust sijnde, van bequame gaven ende gesont in den gelove sijnde, dat hij vroom ende stichtelijck van leven is, volgens bevindinghe ende getuygenisse van hem gegeven sijnde.[159]

Ten anderen, also wij voordesen geschreven hebben dat bij de E. Heer Sonckx tijt vercregen hebben op yder plaets van de princepaelste eylanden (als te weten: Neira, Lonthoir, ende Poulou Ay) een besonder armmeester ende armbos, die beneffens de predicant, proponent ofte cranckbesoecker op de almossen die den armen medegedeelt worden opsicht hebben, om deselve des nodich sijnde aen de behoeftighen te bestedigen, ende van Lonthoir Wijnant Brants vertrocken ende Jeuriaen Pietersz overleden is, hebben in deselfde remonstrantie gevoecht 'tgeene volght:

> Ofte het niet nodich ende raetsaem soude sijn dat in plaetse van de twee voornoemde armmeesters andere gestelt ende vercooren werde, ende wij bevinden dat de verkiesinge der armmeester de magistraet toecomt, hebben haer tot deselve dese navolgende persoonen voorgestelt: Op Neira Jaecques Sennepaert van Amsterdam, litmaet der gemeinte Christi van Batavia, Jacob 't Jaerts, litmaet der kercke van Banda, Hendrick Jansz Jonge Bruyn, schoolmeesters op Lonthoir, litmaet der kercke van Sevenhuysen, Arnout Gorts, noch geen litmaet sijnde maer gesont van leven.

Ten derden, also verscheyde kinderen (so van de Rosengeynders als d'inwoonders van Poulou Runt, welcker ouders om haer verraderie gedoot sijn) in de schoole op Poulou Ay geleght sijn, om aldaer onderwesen te worden, hebben aen den raet versocht tot wat eynde sulx geschiet, ofte waertoe de voorschreven kinderen in de schoole gehouden worden, ende dat onder dese woorden:

---

[158] Ibidem, fol. 74.

[159] De autorisatie van Adriaen Titens d.d. 20 juli 1623 hield in: 'Ten eersten sal hij de ghemeene gebeden doen; ten tweeden sal hij, des versocht sijnde, de crancken vlijtich onderwijsen ende vertroosten, na gelegentheyt der saecken; ten derden sal hij met Godts woort in 't perticulier vermaenen dengheenen die sulcke vermaninghe sullen begeeren, ofte van node hebben; ten vierden sal hij ter gelegener tijt, sondaechs ofte anders, uyt Godts H. woort ofte uyt andere boecken der gereformeerde leeraren, een cappittel oft sermoen voorlesen'; *Copyeboeck*, fol. 77.

> So wanneer de heeren uyt de voorgenoemde persoonen armmeesters vercooren ende gestelt hebben, ons mede mach cont gedaen worden tot wat eynde de kinderen in de schoole gehouden werden: of deselve na eenen seekeren tijt bij haer ouders (die noch leven ende moorsch sijn) sullen bestelt worden, dan of se in de schoole sullen onderwesen werden ter tijt toe dat se tot hunne jaren gecomen sijn. d'Oorsaecke van dit ons versoeck is (so U.E. ende raet goetvint, de kinderen in de christelijcke leere voorts te laeten onderwijsen, gelijck alrede begonst is) den H. doop mach medegedeelt worden na voorgaende onderwijsinge ende haer eygen versoeck, ende so allenskens sien off deselve niet van het Moorsdom tot de chrystelijcke relegie soude connen gebracht werden etc. Endelijck is mede versoeck gedaen voor de kinderen die op Lonthoir (also de schoole eerst opgerecht is om den wasdom derselver te vermeerderen) die de geheele weeck school comen, vijff pont rijs mach vergunt worden etc.[160]

Op alle hetwelcke wij den vijffden july dese navolgende antwoorde becomen hebben:[161]

> Den president ende raet van Banda admitteren volgens het versoeck Adriaen Titens tot cranckbesoecker ofte voorleser op Wayer; verkiesen tot armmeesters: op Neira Jaecques Sennepaert ondercoopman, op Lonthoir Hendrick Jansz Jonge Bruyn schoolmeester.
> Ordonneeren dat de schoolkinderen op Poulou Ay, so Rosengeynsche als Poulou Runtsche, aldaer sullen blijven totdat se tot meerder kennisse ende jaren sullen gecomen wesen, ende dat uyt de sodanige eenige sullen mogen werden gedoopt die sulx begeren ende rekenschap van haer gelove matigerwijse sullen weten te geven, ende staen toe dat de kinderen die op Lonthoir de geheele weeck in de school comen, yder vijff pont rijs ter weeck sullen halen ende hebben etc.
> Was onderteekent: Isaac de Brune, J. Elant, Jan Jansz Visscher, Barnardus Multhoff, Lenert Gosens, Hendric Spits, Jaecques Sennepaert.

Den 13 augusty is de sevende reyse des Heeren H. avontmael uytgedeelt, ende geschiede op Lonthoir. Alsdoen is opnieus tot litmaet aengenoomen Sandert Jansz, geboortich van Schotlant.

Ende also wij dagelijx seer groote mitsbruycken bespeurt hebben in 't stuck van de onderlinge beloften des houwelijcx, hebben op den 14 dito geresolveert aen de magistraet te versoecken dat haere E. gelieven een volcomen ordre te raemen aengaende 't houwelijck, opdat de mitsbruycken geweert mogen worden, en dat wij volcomen macht ende authoriteyt hebben mogen in 'tselfde. Ende in de remonstrantie, die tot dien eynde aen haerlieden overgaven, ons hebben beroepen op 'tgeene van de Ed. Hoochmogende Heeren Staten tot dien eynde geraemt is, ende daerbeneffens hare Ed. voorgestelt 'tgeene in eenige kerckeordeninge, so nationale, provintiaele, classicale t'samencomste geraemt ende geconcludeert is, alsoock mede so yet stichtelijcx daerover bij de magistraet gedaen wert, mach afgepubliceert worden door alle de eylanden van Banda.[162]

't Gene in de remonstrantie bij ons aen de raet overgegeven hebben verhaelt is, luyt als volght:

> Ende is genomen uyt de acte ofte handelinge der Nederlantsche kercken die onder 't cruys geseten hebben, ende in Duytslant ende Oostvryslant verstroyt sijn geweest, ende is

[160] Niet aangetroffen, vgl. echter het rekest van 6 juni 1623 (hiervoor, doc. 22).
[161] Niet aangetroffen.
[162] Kerkenraadsresolutie 14 augustus 1623, *Copyeboeck*, fol. 78.

gehouden tot Embden den 5 october 1571, in dewelcke dit volgende verhaelt wort, als blijckt uyt 22 ende 23 artyckel:[163]
Niemant die onder de macht sijner ouderen staet, ofte degene die in plaets van de ouderen sijn, en behoort hemselven sonder hare bewilliginge in den houwelijcken staet te begeven, ende de houwelijcken ofte beloften sonder haer consent gedaen is van geender weerden.
So der nochtans eenige van de ouders hierin sich so onbescheyden ende hart bewesen dat se in geenderley maniere wilden bewilligen ('twelck somtijts geschiet uyt haet der relegie, ofte andere oorsaecken), alsdan sal het in 't oordeel staen des consistorie, ofte daer eenige billicke oorsaecke sij sulck eene H. ordre te breecken ofte te verhinderen etc.
De ondertrouw wettelijck gedaen sijnde en sal geensints mogen gebroocken worden, al waer 't dat beyde pertije daerin bewillichde etc.
Desgelijckx in de kerckeordeninge ofte nationael sinode der Nederlantsche, Duytsche ende Walsche kercke, so wel inlantsche als uutlantsche, gehouden tot Dordregt begonnen den tweden juny ende voleynt den 18 des selven maents anno 1578, gelijck blijckt uyt 78, 79, 80, 83, 84, 85, 89, 90 ende 91^{en} artyckel.[164]
De houwelijcks-ondertrouwinge sal geschieden per verba de presentibus, dat is: met woorden die tegenwoordige beloftenisse ende verbindinge medebrenghen ende uytdrucken. De heymelijcke beloften sullen van geender weerden sijn. Ende die sullen voor heymetlijck gehouden worden dewelcke niet in tegenwoordicheyt van 2 à 3 van de vrienden, bloetverwanten, ofte van andere gelooffweerdige personen aen beyde sijde sullen gedaen sijn.
Item geen onderjarige (waervan men de verclaringe neemen sal uyt de rechten ende coustuymen des lants) dewelcke onder de macht haerder ouderen sijn sullen, ofte in plaetse der ouderen staen, sullen sonder haer consent geen beloften mogen doen etc.
Ende alhoewel Paulus den weduwen geenen seeckeren tijt voorschrijft wanneer sij weder houwelijcken moghen, nochtans, dewijle hij se vermaent dat se in den Heer trouwen sullen,[165] so en leyt de eerlijckheyt, ja oock de nootsaeckelijckheyt niet dat se voor 4½ maent wederom houwelijcken mogen, dewijle bij keyserlijcke rechten haer een rouwjaer, dat is den tijt van 9 maenden, voorgheschreven is etc.
De dienaeren des woorts sullen de pertije die door overspel van de andere pertije ongelijck geschiet is vermaenen dat se haer versoenen ende etc.
Endelijck in houwelijcksche saecken wanneer eenige swaricheyt voorvalt, so sal de overheyt gebeden worden dat se 2 à 3 van de haren ordonneeren die met de dienaren des woorts deselfde swaricheyt nederleggen.

Welcke poincten wij haere E. te verstaen gegeven hebben tot dien eynde, dat van haer hierover een stichtelijcke resolutie mochte genomen werden, opdat alle mitsbruycken, ja godtverdrietende hoererie ende overspel, geweert mach worden, ende wij te meer van de dagelijcxsche quade gevolge die hier (Godt betert) al te veel bespeurt worden, ontlast mogen sijn etc.[166]

d'Antwoort hierop die wij verwacht hebben van dato deser, is ons den 7^{en} december geworden, doch stucxwijs, vermits de plaetse ende 't lant Banda met een ander overhooft versorght wert, dewelcke wij 't geordineerde over dese voorgaende remonstrantie sullen

[163] Vgl. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden*, 66-67.
[164] Rutgers, *Acta*, 253-256.
[165] 1 Korintiërs 7:9.
[166] Remonstrantie aan de Politieke Raad nopens de huwelijksorde, 17 augustus 1623, *Copyeboeck*, fol. 79-82.

verthoonen, ende de conclusie daerop verwachten, mitsgaders dat hetselfde door alle de eylanden van Banda mach afgepubliceert worden.

d'Antwoort die ons op de voornoemde remonstrantie is geworden van de E. president is dit volgende:[167]

> Eerstelijck, dat van nu voortaen geen houwelijksche beloften sullen mogen gedaen werden, offe ten minsten niet verbinden sullen, tensij deselve geschiede present eenen kerckendienaer ende twee van onsen rade, ende sullen sodanige beloften datelijcken worden aengeteeckent, bij de eerste gelegentheyt, 'tsij woensdaechs ofte sondaechs, geproclameert ende affgecondicht worden, ende het houwelijck also sonder langer uytstel te mogen soecken (gheen belet gecomen sijnde) ten eersten moeten werden geconsumeert, hetwelck omdat te beter sal effect sorteeren, so en sal naer desen niemant sijn ondertrouwde bij hem mogen neemen, ofte met haer huyshouden, voor ende aleer hij deselve sal hebben getrout, op peene van ses maenden te sullen prinswercken,[168] ende so wie binnen de maent hunne beloften niet en voltrecken ofte trouwen (sonder merckelijcke redenen daervan gegeven te hebben), sullen verbeuren 25 realen van achten, ende bij gebreck van dien aen compagnieswercken moeten verdienen.
>
> Ten anderen, minderjarige onder de macht haerder ouderen staende, gelijck tot geene contracten capabel sijn, alsoo mede hier niet, oversulx sijn de beloften van deselve gedaen nul ende van onweerden.
>
> Dewelcke op hoope van toecomende houwelijcken haer laeten bedriegen voor ende aleer in manieren voorschreven verseeckert sijn, sullen wanneer sij clagen niet werden gehoort, noch sodanigen bedrieger daerover aen ymant verbonden blijven, dan sal evenwel daervoor en na discretie van den president ende rade worden gemulcteert.[169]
>
> Die men weet in 't vaderlant ofte elders getrout ofte ondertrouwt geweest te sijn en sullen totte voorschreven houwelijcken niet werden geadmitteert voor ende aleer sullen hebben doen blijcken dat van hunne pertije door den doot ofte anders wettelijck sijn ontslagen etc.
>
> Was onderteeckent: Isaac de Brune, Johan Elant.[170]

In de vergaderinge gehouden den 14[en] augusty voornoemt hebben overwogen hoe ende op wat maniere de kinderen van de moren geboren en van hunne ouders genoomen ende in de schoole op Poulou Ay gehouden worden, hebben geoordeelt dat, alhoewel de kinderen van ongelovige ouders gebooren, na voorgaende onderwijsinge den H. doop sal medegedeelt worden, mits getuygen neemende die de ware relegie bekennen ende beloven de hant aen sodanige te houden, dat se niet wederom tot de moorsche relegie comen te vervallen.

Doch op dit stuck hebben d'advys van de Batavische kercke verwacht, hetwelcke wij in forme aldus hebben ontfangen:[171]

> Aengaende het doopen der heydensche kinderen, daerop dat U.E. ons advys sijt verwachtende, also sij voordesen van A. Jacobsz Hulsebos zal. ende Jacob Anthonisz Dubbeltrijck sijn gedoopt worden so wanneer dat de magistraet ofte eenige andere perticuliere christenen deselve voor haere kinderen aennaemen ende belooffden dat sij se in de christelijcke relegie souden opbrengen, so hebben wij goetgevonden, om geen disordre in de kercke te brengen, denselven voet van onsen voorgangeren te volgen, ter tijt toe dat wij nader bescheet hiervan sullen crijgen uyt het vaderlant. Aldus geraemt in den kerckenraet

---

[167] Niet aangetroffen.
[168] 'Werken voor de prins', d.w.z. dwangarbeid voor de overheid verrichten.
[169] Beboet.
[170] Brief PR Banda aan kkr Banda 7 december 1623, *Copyeboeck*, fol. 91-92.
[171] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 25.

van Batavia den 15 february anno 1624. Ende was onderteeckent: uyt last en alle naeme Anthonius Dirckx, dienaer des H. evangely, Michael Seroyen.

Op hetwelcke bovenverhaelt wij U.E.Eerw. broederen advys ende goetvindinge sijn verwachtende, opdat wij een vast ende onverbreecklijck richtsnoer ende regel hebben mogen waerna wij ons in dese Indische christelijcke kercken sullen reguleeren.

Den 21^{en} dito hebben goetgevonden Adriaen Keersmaker te ordonneeren om op Poulou Runt de eerste begintselen van een Duytsche schoole op te rechten, tot de naeste vergadering, om alsdan te besichtigen ofte het nodich is aldaer een volcomen schoole op te rechten ofte niet, ende dat hij hem aldaer sal houden ende reguleeren naer 'tgeene volght.

Eerstelijck sal hij voornoemt voorsichtelijck handelen met de kinderen, 'tsij jonck ofte out, die den christelijcken doop begeeren, dat se (so veel mogelijck is) eerst onderwesen worden, ende de kinderen die den H. doop toecomt moeten ten minsten van sodanige ouders gebooren sijn daervan een van beyde christenen sijn ende de ware relegie bekennen, hij sij vader ofte moeder, anders so sulx niet en is, so sijn deselve onreyn, ende hen behoort den H. doop niet toe. Ende de kinderen die noch heel jonck sijn ende van moorsche ouderen gebooren, so degene die de kinderen ten doop presenteeren christenen sijn, sullen, eer 't kint den doop medegedeelt wort, gehouden sijn te beloven sodanige kint ofte kinderen te versorgen dattet in de christelijcke relegie onderwesen wort, mitsgaders dattet niet wederom tot het Moorschdom comt te vervallen. Ende dit sal 't uytterste eynde sijn, met de kinderen van onchristenen gebooren te handelen.

Ten anderen sal niet eer aen de broederen van overcomen schrijven (in 't afwesen van W. Melchiorsz predicant) om sodanige bovenverhaelt den H. doop mede te delen, voor ende aleer volcomen versekeringe sal becomen hebben van 't bovenverhaelde.

Ten derden, soo 't eenichsints den tijt ende gelegentheyt can lijden, sal, eer hij aen ymant schrijft om te doopen off houwelijcken te vesten, ten langhsten de persoonen uytstel doen van ses weken eer haer versoeck volbracht wort, off ten ware de noot anders vereyschte. Dit's also geresolveert in de eerste vergaderinge op Poulou Runt gehouden.[172]

Ende also wij weder van Poulou Runt quamen wert ons een requeste door den magistraet overgelevert 'twelck toebehoorde eenen Andries Queck, sergiant, geboortich van Basel, 'twelck hij aen den raet overgegeven hadde, in welcke hij versocht om van sijn vrouwe ontslagen te wesen, die haer tot verscheyde reyse, volgens d'attestatie daervan sijnde alsmede haer eygen confessie, in overspel met een ander verlopen hadde, welcke requeste wij overwogen hebben, ende en vonden niet raetsaem de echtscheydinge aen ons te neemen, maer wel om deselve met sijn pertije wederom te versoenen, bij so verre als het mogelijck waer, maer sulx niet connende te wege brengen, hebben schriftelijck dit navolgende aen de magistraet overgelevert, genomen uyt de kerckordeninge gehouden tot Dordrecht anno 1574 artyckel 89:[173]

d'Onschuldige pertije haer pertije in overspel bevonden hebbende, sal van de overheyt een uytspraecke van scheydinge begeeren, ende so de overheyt dat niet begeert te doen, so sal se van deselve overheyt soecken te vercrijgen dat de kerckenraet toegelaeten werde te doen, sulx als se uyt Godts woort oordelen sal recht te wesen etc.

[172] Kerkenraadsresolutie 21 augustus 1621 en artikelen betreffende de school op Run, *Copyeboeck*, fol. 84-85.

[173] Zie Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden*, 157.

't Geene voorders des supliants versoeck is in de requeste, wij vertrouwen dat den raet naer behooren daerover sal disponeren na uytwijsen so van goddelijcke als wereltlijcke rechten. Op hetwelck de magistraet hem Andries Queck van sijne vrouwe ontslagen hebben.[174]

Den 9en november hebben de achtste reyse des Heeren H. avontmael uytgedeelt, ende geschiede op Poulou Ay. Alsdoen is tot litmaet aengenomen Chaerle de Lespyne van Bel in Vlaenderen.

Den 16en dito, in de vergaderinge op Poulou Ay gehouden, hebben eenige gesangen die in de Maleysche tale overgeset sijn ghevisiteert, ende vonden deselve in haren volcomen sin overgeset te wesen. Is goet gevonden deselve des sondaechs beneffens de twee gewonelijcke gesangen mede in te voeren, om in de ghemeinte gesongen te worden, als te weten de 10 geboden, 't vader onse, psalm 100, de heymenis Christi ofte avontgebedt.[175]

Den 9e bedieninge is gehouden op den Christdagh op Lonthoir, een plaetse op Groot Banda. Alsdoen sijn tot litmaeten aengenomen dese navolgende persoonen: Hendrick Jacobsz van den Briel, Pieter Jansz van Beuningen van Amsterdam, Octavia Ieppema, Gerrit Cornelisz van Alckmaer, Willem Jansz, gouverneur, geboortich van Amsterdam.

Den 2 janawary anno 1624, also seekere persoonen, te weten een verlater van wijff ende een ander verlater (door 't gebot dat de Heer Willem Jansz, dewelcke in plaets van de voorgenoemde president gecomen was tegen de hoererie ende godtverdrietende overspel door geheel Banda dede publiceren),[176] versochten aen de magistraet om haer in den houwelijcken staet te mogen begeven, maer de heeren versochten daerover eerst ons advys, hetwelcke haer is geworden, in forme als te sien is folie 94, hetwelcke wij hierbij gevoecht hebben.[177]

Op hetwelcke de magistraet tot antwoort heeft gegeven 'tgeene volght:

> Wij hebben U.E. missive seer wel becomen, de nevensgaende remonstrantie geopent ende doorlesen. Daerbij gesien hebben hoe 't met de verlaten huysvrouwe van Don Philips, ende Don Matheus ten anderen sijde stont – die na Ul. aller meninghe behoorden in den houwelijcken staet bevesticht te worden, om voort te comen de grouwelen die hier soude comen t'ontspringen. Ende also U.E. bij U.E. missive adviseert dat wel scherpelijck vernoomen hebt off Don Matheus geen bloetverwant en is van Don Isabella, dewelcke van hem Don Matheus bekent bevrucht te wesen – hebben wij goetgevonden na U.E. aenwijsinge in ghemelde remonstrantie dat naer goddelijcke wetten, ende tot stichtinge aller menschen, mocht den voornoemden Don Mattheus ende Isabella, in echten staet metten anderen vereenigen, hiermede Ul. bevelende in de schut des Alderhoochsten.
> Actum in 't Casteel Nassauw op Neira in Banda desen 13 janawary anno 1624.
> Onder stondt: U.E. goetgunstige vriendt, Willem Jansz.[178]

Waerop wij goetgevonden hebben de voornoemde persoonen in den houwelijcken staet te vereenigen, opdat se niet als beesten ghelijck (so voordesen gedaen hebben) haer lichaemen met vele gemeyn makende, oock om 't placcaet door den Ed. Heer Generael Pieter de

---

[174] Kerkenraadsresolutie 29 september 1623, *Copyeboeck*, fol. 87.
[175] Zie Bijlage Maleise Geschriften.
[176] Niet aangetroffen.
[177] Zie kerkenraadsresolutie en bijbehorend rekest aan de Politieke Raad van 2 januari 1624, *Copyeboeck*, fol. 93-94. Don Matheus wordt omschreven als 'de rechte erffconingh van Siau'. Hij liep in 1622 van de Spanjaarden over naar de Nederlanders, en was door de paters van het Spaanse fort te Gammalama op Ternate gehuwd met zekere Hironima, die naderhand de concubine werd van diverse VOC-dienaren.
[178] *Copyeboeck*, fol. 97.

Carpentier, in december voorleden alhier in Banda gesonden,[179] in dewelcke hij d'overtreders van Godts gebodt, te weten d'overspeelders ende hoereerders, metter doot sonder eenighe sumulatie[180] gebiet te straffen, opdat in dese groyende republicque sodanige grouwelen geweert mogen werden.

Den 7 april op Paeschen is de 10e mael des Heeren H. avontmael uytgedeelt en geschiede op Poulou Ay. Alsdoen sijn tot litmaeten aengenoomen Arnout Gorts van Antwerpen, Christoffel Heus van Hanauw.

Den 9en dito is bij ons goet gevonden (also des woensdaechs op alle plaetse in Banda den Nederduytsche predicatie gedaen was, ende een goeden tijt gedeurt heeft, ende wij bij deselve geen stichtinge hebben connen bevinden, also niemant anders ten gehoor quam dan d'ouderlingen en schoolmeester met de kinderen) denselven op te schorten. Ende also wij tot verscheyde reyse dit den magistraet hebben voorgestelt, off niet mogelijck en ware dat op dien tijt ('tsij eenige borgers ofte hare dienaers) ten gehoor wat naerstiger quaemen als duslange geschiet is, hebben noyt finale antwoort becomen, so dat wij 'tselver op dese voet hebben moeten aenleggen.[181]

Ende also de tijt van 't veranderen der ouderlingen nakende was, hebben goetgevonden met de verkiesinge te wachten tot de naeste vergaderinge, te weten 2 à 3 dagen na Pinxteren, ende dat uyt oorsaecke (also eenige litmaeten nae 't uyterlijc aensien bequaem ende gesont van leven, van Batavia alhier in Banda ter woon gecomen sijn) wat meerder versekeringe mogen hebben ofte deselve tot sulcken ampt ende dienst weerdich ende bequaem sijn, opdat wij ter eeren Godts stichtelijcken met de regeringe der kercken vruchtbaerlijck mogen continueeren.[182]

Voorders, also Dirck Jansz Nagel, geboortich van Amsterdam ende van dito uytgecomen 1620 den 26 december voor cranckbesoecker met het schip Naerden, van de kercke van Batavia aen ons gerecommandeert quam, als voor haerlieden eenige propositen[183] gedaen hebbende, van dewelcke redelijck goet genoegen hadden, ende met dese schepen uyt Banda den persoon van Adam Isbrantsz vertreckt om na patriam te varen, becledende Poulou Ay, hebben goetgevonden Dirck Jansz Nagel tot een proeve te laeten verclaren den text 1 Corinthen 6:20, ende alsdan na voorgaende beproevinge sijner gaven authorisatie verleenen om den godtsdienst memoriter[184] in plaetse van Adam Isbrantsz te doen, het H. sacrament des doopsels aen de kinderen ende volwassene onder 't verbont Godts behoorende te bestendigen, ende houwelijcken te vesten.[185]

Ende voorders, also een van de litmaten (om redenen sijnen naem verswijgen) van den 9en augusty 1622 tot op heden (volgens sijn eygen seggen) in een quade consciëntie is levende geweest, ende door gene vermaninge, duslange op verscheyde wijse aen hem gedaen niet en heeft connen van sijn onbehoorlijck leven afgebracht worden, hebben geraden geoordeelt dat Jan Jansz Visscher ouderling, Elias Gerritsz cranckbesoecker, Victor Evertsz mede cranckbesoecker, hem (wiens naem verswijgen) tusschen haerlieden sullen aenspreecken, ende hem vermanen volgens 't gebruyck der kercken, ende so tot bekentenisse van sijn sonden ende ware bekeringe comt, hem evenwel vermanen dat de naeste bedieninge hem van de taffel des Heeren sal onthouden, totdat beter bewijs ende leetwesen over sijn sondich, ja ergelijck leven sal gegeven ofte vertoont hebben, ende indien hij hertneckich blijft, ende alle

---

[179] Plakkaat d.d. 20 juli 1622, in Van der Chijs, *Plakaatboek* I, 99-102, dat verwijst naar een resolutie d.d. 4 juli 1622.
[180] Het verrichten van schijnhandelingen.
[181] *Copyeboeck*, fol. 98.
[182] Ibidem.
[183] Proefpredikaties.
[184] Uit het hoofd, d.w.z. niet gebonden aan een gedrukte preek.
[185] Kerkenraadsresolutie 18 april 1624, *Copyeboeck*, fol. 103.

vermaninge verachtet, so sal men voor de aencomende bedieninge sijn naem aen de ghemeente bekent maken.[186]

Maer also sijlieden voornoemt hem aengesproocken ende vermaent hadden, heeft groot leetwesen bethoont ende beteringe belooft, willende Godt van herten bidden hem sijne sonden niet toe te reeckenen, ende belooffde hem voortaen te dragen als een litmaet Christi toestaet.

In dese vergaderinge is mede bij ons gelet op d'antwoort die op de remonstrantie van 14 ende 17 augusty 1623 nopende de mitsbruycken van den houwelijcken staet, die wij van de E. president Isaac de Brune, nadat sijne regeringe ophielt, ontfangen hebben, ende de Heer Willem Jansz, gouverneur, de regeringe aengenomen hadde ende beswooren was. Hebben 'tselfde niet als volcomen willen aennemen, dewijle het na eysche met de publicatie (door d'eylanden van Banda) niet becrachticht was, hebben geresolveert de remonstrantie voornoemt, met d'antwoort daerop ontfangen, de E. Heer gouverneur Willem Jansz ende raet van Banda andermael over te geven, ende van sijne E. daerop de volcomen conclusie verwachten na dat de heeren daerover disponeeren sullen, 'twelck geschiet is.[187]

d'Antwoort die wijlieden daerop ontfangen hebben, na dattet door geheel Banda afgepubliceert was, is dit volgende:

> Den Gouverneur ende sijnen Raet, overwogen hebbende 'tgene bij die van den kerckenraet in hare vergaderinge op den 9^{en} april 1624 overgegeven is, hebben 't navolgende goetgevonden.
> In 't celebreren van den houwelijcken staet is goetgevonden dat niemant, van wat qualiteyt ofte conditie hij sij, en sal vermogen ondertrouw te doen sonder bijwesen van een ouderling off ander kerckelijck persoon, met noch een ander loffweerdich persoon, opdat alles stichtelijck ende na behooren mach toegaen.
> De heymelijcke beloften, bij ymant in 't houwelijck gedaen, sal van nul en geender weerden wesen, ende deselve sal voor heymelijck gehouden werden etc.
> d'Onbekende vreemdelingen sullen niet toegestaen worden tot de houwelijcken voor ende aleer bewijs ende claer ghetuygenisse gegeven heeft dat vrij ende libre personen sijn, ende met niemant yets uytstaende hebben.
> d'Ondertrouw wettelijck gedaen sijnde, en sal geensints ghebroocken mogen worden, al waer 't dat beyde pertijen daerin bewillichde.
> Weduwenaer ofte weduwe en sal vermogen haer weder met een ander in houwelijck te begeven ende te trouwen voor den tijt van drie maenden dat sijlieden in den voorschreven staet geweest sijn.
> De weduwe bevrucht sijnde en sal niet vermogen haer weder in echten staet te begeven, ende te trouwen, voor en aleer van de vrucht bij haer overleden man versamelt, verlost sal wesen.
> Voorders refereren ons aen de placcaten in december lestleden gepubliceert. Actum in 't Casteel Nassauw op 't eylant Neira in Banda desen 19 april anno 1624. Was onderteeckent: Willem Jansz.[188]

Den 18 deser, also onsen medebroeder Dirck Jansz Nagel op Lonthoir met een besloten kerck den voornoemden text 1 Corinthen 6:20 verclaert hadde, in tegenwoordicheyt van de

---

[186] Kerkenraadsresolutie 9 april 1624, *Copyeboeck*, fol. 99. Dit betrof Wonas Milt van Sighen, die al lange tijd diverse 'heymelijcke vermaningen' had ontvangen. Wat de aard van de 'ergernisse' was, is onbekend. Hij werd op 12 augustus 1624 weer toegelaten tot het H. Avondmaal, ibidem, fol. 113.

[187] Kerkenraadsresolutie en remonstrantie aan de Politieke Raad, 9 april 1624, *Copyeboeck*, fol. 100-101.

[188] Resolutie PR, 19 april 1624, *Copyeboeck* fol. 102.

E. Wouter Melchiorsz, Adam Isbrantsz, Jan Jansz Visscher ouderlingh, ende eenighe litmaten tegenwoordich, hebben hem authorisatie verleent als op 9^{en} dito geresolveert hadden, ende dat hij nae 't vertreck van Adam Isbrantsz de plaetse op Poulou Ay sal becleden.[189]

Den 26 may, sijnde Pinsteren, is de elfde mael des Heeren H. avontmael uytgedeelt, ende geschiede op Neira. Alsdoen sijn dese als litmaten in Banda aengenomen Isaac Strijcker, litmaet der kercke van Batavia, Ariaentgien Frans van Amsterdam, sijn huysvrouwe, Dirck Jansz Nagel van Amsterdam, litmaet aldaer, Victor Evertsz van Gartouw, litmaet der gemeynte van Franckendael.[190]

Den 27 may hebben volgens de meeste stemmen in plaetse van Joost Cornelisz ende Joost Bovet tot ouderlingen vercoren den eersamen Pieter Jansz van Beuningen, geboortich van Amsterdam, litmaet der gemeinte Christi van Batavia, ende Victor Evertsz van Gartouw, ende deselve na drie voorgaende proclamatie (so op Lonthoir, Poulou Ay en Neira als de drie princepaelste plaetse ofte eylanden gedaen) solemnelijck als ouderlinghen bevesticht.[191] Ende also Huybert Robbertsz ouderling ende daerbeneffens twee achtereenvolgende jaren als armmeester gedient heeft, hebben de magistraet, vermits het stellen der armmeesters haerlieden toecomt, door remonstrantie aenghedient ofte het niet geraden soude sijn in plaetse van Huybert Robbertsz een ander armmeester te verkiesen uyt dese twee persoonen, opdattet alles met goede ordre mach onderhouden worden, als te weten: Adriaen van den Berge, litmaet der gemeinte alhier ende vrijborger op Poulou Ay, ende Joost Cornelisz, afgaende ouderling, ende in de gemelde remonstrantie hebben haere E. aprobatie op de vercooren ouderlingen verwacht.[192]

d'Antwoort die wij becomen hebben, is van woorde tot woorde aldus luydende:

> Achtbare, wijse, voorsienige en seer godtvruchtige, Wouter Melchiorsz, dienaer des H. Evangeliums.
> Also bij U.Eerw. ende de kerckenraet op den 30^{en} deser sekere remonstrantie bij U.E. ende den raet op den 27 dito geraemt ende overgegeven is, over de ordre ende behoorlijcke stichting van de welstant der kercke, ende tot aengroyinge van Godts H. Woort, waerin U.E. ons is voordragende de naemen van de persoonen die tot ouderlingen ende armmeesters (volgens christelijck gebruyck) behoorden vercoren te worden, opdat alles stichtelijcken in de kercke Godts mach toegaen,
> so is 't dat wij met U.E. ende de voorschreven kerckenraet Victor Evertsz, voorleser op Neira, ende Pieter van Beuningen, assistent op Lonthoir (als personen sijn van goet leven) geaprobeert hebben tot de voorschreven ampte van ouderlingen, mitsgaders dat Joost Cornelisz, schoolmeester op Poulou Ay, het ampt van armmeester sal bedienen. Actum in 't Casteel Nassauw op 't eylant Neira in Banda ady 31^{en} may anno 1624.
> Onder stondt: U.E. vrient Willem Jansz.[193]

Den 4 juny, also ons voorquam een seeker persoon genoemt Anthoni Sosa, geboortich op de custe Goa, met een Bandanese vrouwe noch moorsch sijnde, genoemt Ollamas, dewelcke haer tesamen in den houwelijcken staet begeven wilde, ende hij Anthoni bekende een getroude vrouwe te hebben, hebben wij 'tselfde in bedenckinge getrocken, dewijle hij volgens

---

189 *Copyeboeck*, fol. 103.

190 De vluchtelingengemeente te Frankenthal in de Palts. Gartouw: wellicht Chartow, in Noord-Bohemen (dat juist in deze jaren werd gerekatholiseerd). Ter gelegenheid van de drie daaropvolgende vieringen werden nog tien lidmaten aangenomen; zie de lidmatenlijst van Banda 1622-1625, *Copyeboeck*, fol. 144-147. Zie ook het doopregister van 1617-1625 op fol. 148-170.

191 *Copyeboeck*, fol. 104.

192 Kerkenraadsresolutie 27 mei 1624, *Copyeboeck*, fol. 105.

193 *Copyeboeck*, fol. 108.

getuygenisse omtrent den tijt van 7 à 8 jaren so als gevangen ende vrijborger onder 't gebiet van de gouverneur ende bevelhebber in 't Nederlantsch Indiën geweest is, doch gantsch geen tijdinge van sijn vrouwe, 'tsij mondelijck ofte schriftelijck, gehat heeft, oock schier niet en twijffelen off sijn vrouwe is lange met een ander getrout geweest ('twelck gelooffelijck is) vermits hij Anthoni (gelijck haer wel bekent is) niet wederom bij haer can comen, ende dese Indiaensche natie haerselven van de vleeschelijcke lusten niet lange connen onthouden, gelijck aen hem Anthoni, niet alleen op Batavia, alwaer hij in onecht solange bij een vrouwe heeft huysgehouden ende twee kinderen gewonnen, totdat de doot haer van hier genomen heeft. Doen is hij voornoemt door ordre van den heer generael na Banda gesonden, om hem aldaer als een ander burger te geneeren, houdende huys met de voornoemde vrouwe, doch, vresende het placcaet in december voorleden ghepubliceert, seer instantelijcken versoeckende met haer te mogen trouwen. Ende hoe wij 'tselfde overleyt hebben, conden geen genoechsaeme reden vinden om haer t'samen te geven, alhoewel in d'institutie Boucanus[194] in de 13 plaetse van den echtscheydinge, een weynich tot de saecke dienende verhalet staet. Hebben 't gevoelen van de magistraet hierover versocht, hetwelck ons in forme aldus is geworden:

> Ghelet sijnde bij de E. Heer gouverneur ende sijne E. presente raet op de remonstrantie bij U.Eerw. ende den kerckenraet overgegeven over de saecke van Anthoni Sosa, is bij de meest stemmende goedgevonden dat de voorschreven Sosa in den houwelijcken staet mach bevesticht worden. Actum in 't Casteel Nassauw op 't eylant Neira in Banda ady 7 juny anno 1624. Onder stondt: Ul. vrient Willem Jansz.

Op het welcke wij haer voornoemt tesamen in den houwelijken staet bevesticht hebben, omdat andere op haer sondigende met het houden van een concubyne, haer mede in echten staet mogen begeven.[195]

Wat ons aengaet, wij bekennen wel dat het 'tselfde als een mitsbruyck gerekent sal worden, doch 't en is niet mogelijck dat hier alles in sulcken ordre can onderhouden worden als wel behoorde. Doch waer 't dat wij een volcomen richtsnoer van de broederen hadde, souden ons alsdan sonder affwijcken garen naer 'tselfde reguleeren. 't Is oock hoochnodich dat 'tselfde eenmael van de broederen in 't werck gestelt wort.

Wat voorders de gelegentheyt van de Bandanesche gemeynte aengaet, sal de broederen (so niet en twijffelen ende het de Heere belieft) door brenger deser, Adam Isbrantsz, dewelcke de plaetse van Poulou Ay bedient heeft, genoechsaem bekent gemaeckt worden. Wat aengaet de gedoopte ende getroude bij onsen tijt in Banda, sal Wouter Melchiorsz, dienaer des H. Evangeliums, in sijn comste op een ander jaer medebrengen, met de copie van alle kerckelycke handelinge etc.

Wijder en occurreert niet dan, soo 't mogelijck is, 't waer wel nodich dat bevestichde leraren herwaerts gesonden worden. So sulcx niet geschiet, sal ogenschijnlijck de nieuwe opgerichte gemeente weder comen te vervallen, door gebreck derselver, vermits hier seer

---

[194] Gulielmus Bucanus, *Een christelijcke institutie*, 1604. Gulielmus Bucanus (Guillaume du Buc), 1591-1603 hoogleraar theologie te Lausanne, vertegenwoordiger van de calvinistische orthodoxie. De Latijnse *Institutiones theologicae* [...] verscheen in 1602 te Genève. Locus XIII is getiteld 'De divortiis et repudiis' (over scheiding en verwerping). Sectie 23 en 24 van deze locus behandelen het geval van langdurige afwezigheid zonder enig bericht. Na vijf of zeven jaar, al naar gelang de periode vastgesteld door de burgerlijke overheid, kan de afwezige echtgenoot als overleden beschouwd worden en mag de achtergeblevenhertrouwen. Maar [sectie 24] wanneer de doodgewaande toch nog terugkeert moet het tweede huwelijk ontbonden worden (p. 136 in de Geneefse editie van 1625).

[195] Kerkenraadsresolutie, remonstrantie aan de Politieke Raad en het antwoord daarop, 4 juni 1624, *Copyeboeck*, fol. 109-111.

weynich stoffe is om totten dienst te bevorderen, oock wijlieden niet garen met sulcke gewichtige saecken te doen hebben sonder de broederen advys, ende dat dewijle wij in de Indias maer 3 bevestichde leraren hebben, ende gantsch geen hulpe malcanderen connen doen dan des jaers eens aen malcanderen te schrijven.

Wat de schoole alhier in Banda aengaet, sijn noch in bloyende fleur, ende wert dagelijcx vermeerdert door de goede hanthavinge die wij van de magistraet tot deselve bevinden. Sijn tegenwoordich drie sterck. Een op Poulou Ay, en wert van onsen lieven medebroeder Joost Cornelisz bedient, is sterck 100 costkinderen, 40 buytenkinderen, ende is door de E. Heer Sonck eerst opgerecht. De tweede op Lonthoir, omtrent sterck 100 kinderen. De derde op Poulou Runt, sterck 45 à 46 kinderen, in welcke schole niet dan de Nederlantsche tale geleert wert. Verhoopen dat se mettertijt noch heel ingevoert sal worden, ende dat de Maleysche tale, die heel sober is om 't woort Godts daerin te vercondigen, mettertijt heel uytgeroyt sal worden. De schoole dient van de Heere Meesters aen hare dienaers, als de Heer generael, wel gerecommandeert te worden, oock dat sorghe gedragen wert dat vooral ABC bordekens met een groot pertije gesonden worden etc.

Hiermede sal desen eyndighen ende U.E.Eerw. achtbare broederen etc.

Ady 20 augusty 1624. Onder stondt: uuth naeme ende bij last des kerckenraets Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer der gemeynte Christi van Banda, Jan Jansz Visscher ouderlingh, Huybert Robbertsz ouderlingh.

30. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 20 augustus 1624.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam no. 184, fol. 277-280. Afschrift.[196]

Eerwaerde broederen.

Also de gelegentheyt tegenwoordich toelaet door onse missive Ul. t'samen te begroeten. wenschen tot Ul. aller vlijtigen arbeyt Godts genadigen segen, dat sijnen acker met u aller dienst mach bevochticht worden, etc.

D'oorsaecke ons schrijvens is, dat wij Ul. den staet ende oprechtinghe van Godts kercke alhier mede bekent willen maken, om alsoo door onderlinge correspondentie malcanderen aeneen te verbinden, als te samen litmaten sijnde van ons eenich hooft Christo Jesu.

Also wij den voorleden jare[197] aen Jacob Anthonisz Dubbeltrijck geschreven hebben 'tgene de oprechtinge der kercke in den jare 1622 was concernerende, ende daerbeneffens met onsen Eerw. medebroeder Jan Jansz Visscher ouderlingh Ul. bekentgemaeckt 'tgeene daer meer aen was dependerende, so sullen wij nu in 't vervolgh voortgaen.

Op den 14 augusty hebben remonstrantie[198] aen de E. president overgelevert, om te weren de mitsbruycken die dagelijcx in d'onderlinge beloften des houwelijcx voorvallen. Doch de antwoorde die wij becomen hebben van hem ende de raet was seer stichtelijcken doch onbecrachticht, vermits 'tselfde niet afgepubliceert was, ende oock niet conde geschieden, also d'antwoort op het voorschrevene ons behandicht wert nadat de heer gouverneur Willem Jansz besworen ende geauthoriseert was. Wat d'oorsaecke geweest is dat onse remonstrantie solange is opgehouden, can van de broederen wel bedacht worden, sullen derhalven onaengeroert laeten.

Voorders, in dito is ons van de president een requeste behandicht in dewelcke eenen Andries Queeck, Swittser, versocht (also sijn vrouwe in overspel bevonden hadde) daervan

[196] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 213-215.
[197] Zie de brief van de Bandase kerkenraad van 1 september 1623, doc. 24.
[198] Zie ook doc. 29.

ontslagen te wesen, welcke requeste bij ons oversien sijnde, hebben allenelijcken verclaert wat daerin geoorlooft was, sonder voorder te treden, dewijle hij Andries mede niet geheel suyver en was. Evenwel heeft de Heer president metten raet deselve van de bant des houwelijcx ontslagen. De boven aengeroerde remonstrantie met d'antwoort op deselve hebben den heer gouverneur Willem Jansz opnieuw wederom overgelevert, ende daerop een finale antwoort ofte ordre becomen, becrachticht sijnde met de publicatie door alle de eylanden van Banda.[199] 't Welck ons bedunckens wel nodich waer dat op Batavia mede ingevoert worde. De broederen sullen bevinden dat se daerdoor van groote swaricheyt ontlast sullen worden. 't Is oock gantsch stichtelijck, alles comende overeen meest met alle kerckordeningen ende de christelijcke eerbaerheyt, alsoock mede keyserlijcke rechten.

Den 18 april hebben goetgevonden onsen medebroeder Dirck Jansz Nagel met een beslooten kerck voor onslieden over den text 1 Corinthen 6:20 de verclaringe te laeten doen, 'twelck geschiet sijnde ons redelijcken heeft bevallen, waerop wij hem uyt cracht onses predicampts (oock mede de recommandatie der broederen t'sijnwaerts in de missive aen ons gesonden) authorisatie verleent hebben om vrijlijck na stichtinghe, openbare propositie per memoriter te doen, 't sacrament des doopsels aen de behoeftigen te bestedigen ende houwelijcken te bevestigen, waerop hij hem opnieuws heeft weder verbonden (op de plaetse op Poulou Ay te becleden nae 't vertreck van Adam Isbrantsz) den tijt van 3 naestcomende jaren à 50 realen 's maents.

Den 27 may passado hebben met de veranderinge der ouderlingen gehandelt, ende sijn dit jaer afgegaen Joost Cornelisz, schoolmeester op Poulou Ay, ende Joost Bovet, vaendrich, ende in haerlieder plaetsen sijn tot ouderlingen vercooren, ende na drie voorgaende proclamatie so op Lonthoir, Poulou Ay ende Neira solemnelijcken bevesticht, den eersamen Pieter Jansz van Beuningen, geboortich van Amsterdam, litmaet der kercke van Batavia, ende Victor Evertsz van Gartouw, sieckentrooster, litmaet der kercke van Franckendael, tegenwoordich liggende op Nera, ende in plaetse van Huybert Robbertsz, tegenwoordich ouderling, ende twee jaren geweest sijnde armmeester, is in sijn plaetse tot armmeester vercooren door den raet Joost Cornelisz, afgaende ouderlingh.[200]

Den 4 juny is ons voorgecomen een seeker persoon genoemt Anthoni Sosa, voordesen op Batavia woonachtich geweest ende op de custe Goa getrouwt sijnde, doch in 7 à 8 jaren geen mondelinge ofte schriftelijcke tijdinge van sijn vrouwe gehat heeft. Hebben om reden, gelijck Guilhelmum Bucanum in sijn Institutio in de 13 plaetse van de echtscheydinge aenwijst, met advys van den raet, hem met een ander in houwelijck toegelaeten.

Wijders, wat aengaet de gemeinte mitsgaders de schoole, sijn noch in bloyende fleur. De litmaten alhier sijn 57 persoonen, doch met degene die dit jaer vertrocken sijn. De schoole sijn sterck van kinderen: op Poulou Ay 130, op Lonthoir 80, op Poulou Runt 30 kinderen, voor dewelcke wel sorge dient gedragen te worden dat principael AB boecken herwaerts gesonden worden, met een pertije psalmboecken. De persoonen die haer in den houwelijcken staet begeven hebben t'sedert de Heer Willem Jansz in 't gouvernement geweest is, sijn 37 paer.

Ende also U.E. ons sijt tot advys gevende dat in 't doopen der heydensche kinderen de voet van onsen voorgangeren gheraden vint te volgen, vermits deselve van haer gedoopt sijn, ende in de eerste missive,[201] dat de deur der genade nu wijder openstaet dan in den ouden testamente, want, seght Ulieden, dat se doen maer alleen openstont voor de Joden ende nu voor alle tonghe, volck ende natie, ende voorders willen 't de broeders selfs in bedenckinge geven.

---

[199] Zie *Copyeboeck*, fol. 273.
[200] Kerkenraadsresolutie 27 mei 1624, *Copyeboeck*, fol. 104-105.
[201] Die van 21 oktober 1623, zie aldaar (hiervoor, doc. 25).

Eerstelijck wat aengaet de voet van onsen voorgangeren te volgen, is duslange door geheel Indiën in groot mitsbruick geweest, also het H. sacrament des doopsels door menichvuldige mitsbruycken schier voor ofte tot een dexsel der beveynsheyt aen verscheyde persoonen besteet wort, princepael in de eylanden van Amboyna met het doopen van 1 à 200 teffens sonder dat deselve yet van de christelijcke relegie weten, gelijck blijckt doordien dat se so lichtelijck van het Christendom tot het Moorsch- ofte heydendom haer weder begeven. Hebben schier 'tselfde op Batavia bemerckt, met het doopen van de Mallabaeren, dewelcke den doop ontfangen hebben ende getrout sijn sonder dat haer eenich onderwijs gedaen is, ende dat door een tolck ofte taelman.[202] 't Waer heel nodich dat dit gebreck geweert worde. Wat ons alhier in Banda aengaet, hebben in resolutie getrocken geene oude persoonen den H. doop mede te deelen voor ende aleer ten minsten de 12 artyckelen des christelijcken gelooffs, vader ons ende 10 geboden geleert hebben, ofte immers soveel mogelijck is, hetwelck sij voor den doop in de vergaderinge gehouden sijn op te seggen.

Doch wat de kinderen aengaen, hebben geen volcomen resolutie daervan getrocken, dan aen de kerckenraet ofte classis van Amsterdam, Walcheren ende Enckhuysen overgeschreven om haerlieden advys hiervan ons over te seynden, opdat wij in 'tselfde een volcomen richtsnoer mogen hebben, om ons daerna te reguleeren.

Ten anderen, wel is waer dat men sonder onderscheyt nu in dese laeste tijden[203] alle natie ofte allerleye menschen mach doopen, doch so wanneer se waerscheynelijck van Godt in sijn verbont aengenomen sijn, gelijck blijckt Act. 2:4. Daer en is oock geen onderscheyt ons bedunckens in, ofte de beyde ouders van de kinderen die ter doop gepresenteert worden geen[204] christenen sijn dan alleen een van beyde, want anders waren de kinderen onreyn, maer nu sijn se reyn ende heylich 1 Corinthen 7:14. Ende daerom mach men sodanige doopen. Andere, ons oordeels, gedoopt sijnde is een groot mitsbruyck, want in de oude kercken mosten de kinderen eerst leerlingen (van ongelovige ouders gebooren sijnde) wesen, eer se den H. doop ontfingen, etc. Dusverre ons gevoelen van 't voorverhaelde.

Wijders en occurreert niet dan willen de broeders gebeden hebben, so een predicant comt, herwaerts te senden, also de tijt van W. Melchiorsz met het vertreck van 't laeste schip uyt Banda 't naest aencomende jaer op 3 à 4 maenden na sal volcomelijck geëxspireert wesen, en hij hem gantsch niet wil laeten overreden langer te blijven, also niet wel binnen de 10 jaren dat hij uyt patria sal geweest hebben can tehuys comen en aldaer vrouw ende kint gelaeten heeft. Hiermede, Eerwaerde, vroome, voorsienige etc., desen 20 augusty anno 1624 in onse vergaderinge op Poulou Ay in Banda. Onder stont: uyt last en aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius, dienaer der gemeynte Christi van Banda, Huybert Robbertsz ouderlingh, Jan Jansz Visscher ouderlingh.[205]

---

[202] Dit voorval en het tijdstip ervan zijn niet bekend. Vitriarius is vermoedelijk in 1621 uit Batavia naar Banda vertrokken.

[203] De tijd tussen Christus' hemelvaart en zijn wederkomst.

[204] Gezien de context en de verwijzing naar 1 Korintiërs 7:14 is 'geen' per abuis gebruikt, of door de kopiïst, ten onrechte, in de originele tekst ingevoegd.

[205] Reeds op 17 oktober 1624 antwoordde de kerkenraad van Batavia op deze brief. Hij deelde mee dat op Batavia drie nieuwe predikanten waren gearriveerd: Sebastianus Danckaerts, Johannes du Praet en Justus Heurnius. GG Pieter Vlack had deze drie, samen met ds. Anthonius Dircx, samengeroepen om te delibereren over een kerkenordening die in Nederland was opgesteld, doch enkele wijzigingen moest ondergaan. In de gehouden vergadering was gesproken over de welstand van de kerken in het algemeen, en in het bijzonder over het dopen van 'heidense' kinderen. Een afschrift van de nieuwe kerkenordening werd naar Banda gestuurd. Ds. Dubbeltrijck zal naar Batavia worden overgeplaatst; welke plaatsen de gearriveerde predikanten zullen bekleden, was onzeker. De nieuwe predikant voor Banda zou de vervaardigde avondmaalsbekers meenemen, alsmede het kerkzegel en de boeken, onder welke enkele in het Maleis, namelijk de Heidelbergse Catechismus en het vraagboekje van Aldegonde, door ds. Danckaerts vertaald. Zie *Copyeboeck*, fol. 289-290 (gepubliceerd in *Archief OHZ* V, 216-218). Voor de Indische kerkenordening van 1624, zie de bijlage Kerkorden, voor de

In margine stondt: Bijaldien meester Otto in dienst blijvende versocht om na Banda te mogen gaen, sullen met hem niet gedient sijn, also hij 't hier gemaeckt met droncke drincken en vechten dat het schande is te lijden. Hebben hem hier daerover aengesproken, maer heeft evenwel sijn ouden ganck gegaen. 't Waer beter dat sulcke uyt dienst dan langer in dienst bleven, vermits 't ons alle tot schande streckt.[206]

31. REKEST VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE POLITIEKE RAAD VAN BANDA. Pulau Ai, 7 en 8 februari 1625.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 126-130. Afschrift.[207]

Erentfeste, manhafte – – –

In onsen kerckenrade (na openinghe van onse overgegeven schriften ende remonstrantie, in dewelcke wij aen U.E. gecommitteerde over 't gebesongieerde versocht hebben, dewelcke ons is geworden als te weten S[r] Jan Jansz Visscher, oppercoopman ende ouderling deser gemeinte, met dewelcke wij, na aenroepinghe des naems Godts – als sijnde den oppersten Richter, dewelcke in sodanighe H. vergaderinghe, voornementlijck daer gehandelt wort van de oprichtinghe sijner kercken (hij sovereyn sijnde) is presiderende ende alle raetslaghen, na sijnen H. wille is stierende – na rijpe deliberatie, lettende daerop ons in desen te letten stonde, soeckende de bevorderinghe van de eere Godes, voortplantinge sijner H. gemeinte, uytroynghe van alle mahumetische oeffeninghe, waerdoor de eere Godts niet alleen berooft, maer oock andere geërgert ende den weerdighen naeme Godts gelastert wort.

Dewijle wij dan vertrouwen dat U.E., als sijnde een dienaer Godes, geensints lijden sult dat Godts weerdighen naeme van de mooren ende andere heydenen op eeniger wijse onteert wert, maer altijt bevorderen dat sijn rijcke niet alleen verbreyt, maer oock meer ende meer mach voortgeplant werden.

Dit van ons aengemerckt sijnde, nadat wij overwoghen hadden de propositie des Ed. Heer Generaels Pieter de Carpentier aen de Eerwaerde broederen des kerckenraets van Batavia schriftelijcken overgegeven den 6[en] augusty[208] in forme van collegiale vergaderinghe onder dese woorden als volght:

> Artyckel 8. Wat middelen best aengewent ende in 't werck gestelt dienen te worden om de mooren, heydenen ende andere verblinde natiën op 't gevoechelijckste tot het christengelove te leyden, insonderheyt de kinderen welcke van sodanighe ouders in dese stadt geprocureert ende van buyten ingebracht worden.

so is 't dat wij, tot voortplantinghe des rijckx Christi ende bekeringhe van veele verblinde menschen die noch in duysternisse sitten, geresolveert hebben met U.E. gecommitteerde voornoemt, als sijnde een seer gantsch nodighe saecke, 'tgeene volght:

Dat de geheele moorsche exercitie, so het trouwen op haer maniere als de besnijdenisse, waardoor se in haere duyvelsche superstitie ghestijft worden door de moorsche papen ofte naby[209] die noch in Banda resideren, door politique macht met publycatie mach geweert worden, also in geene christelijcke republique sodanighe vercortinghe van de eere Godts

Maleise geschriften Bijlage Maleise Geschriften.

206 Dit betreft de schoolmeester Otto IJsbrants. Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 144, 146, 190-193.

207 Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 19-27.

208 De tekst van de 15 vragen of artikelen van De Carpentier is te vinden in in NA, VOC 1083, fol. 3v-4v; ze is afgedrukt in deel IV van deze uitgave, bijlage Kerkorde voor de kerken in Oost-Indië (1624), voorafgaand aan de eigenlijke kerkorde.

209 Nabi, profeet, ontvanger van openbaring, de term wordt hier ten onrechte gebruikt.

ghedoocht nochte getollereert wert. Daerbeneffens dat den christelijcken sabbath van alle natiën, onder U.E. gebiet ofte gehoorsaemheyt staende, mach ofte moet geviert worden.

Opdat dit alles bequaemelijcken mach in 't werck ghestelt mach worden, hebben mede met de kerckenraet van Batavia ende toestemminghe van den Ed. Heer Generael goetgevonden dat op yder plaetse, als te weten Neira, Lonthoir ofte Groot Banda, ende Poulou Ay, yder met een marinjo ofte toesiender (begagieert van de Compangie) versorght sal worden, die dagelijcx onder de Indische natie verkeere, sichselven bij haer gemeyn makende op haere relegie, ende maniere van leven acht neme.

Welcke marinjas ampt dusdanigh wesen sal:

1. Sal hij gehouden sijn famieliaerlijcken ende stichtelijcken dagelijcx te verkeeren onder d'onduytsche natie.
2. Naerstelijck te verneemen wat huysgesinnen christenen ende onchristenen sijn, om sich daernaer te reguleeren, alsmede om te weten wanneer ende hoeveel christenen kinderkens gebooren werden, opdat se tijtelijcken aengeteekent ende ter doope moghen gepresenteert werden.
3. Wel regaert te neemen waer eenighe ergernisse in leere ofte leven gegeven worden, om die tijdelijcken te weeren ende te corrigeeren.
4. Het volck aen te porren dat se des sabbaths tot het gehoor van Godts woort, ende tot de catechizatie coomen.
5. Goede corespondentie te houden met de kerckelijcke persoonen, ende haer van alle ghelegentheyt der onduytschen bericht te doen.

Ten anderen,

also wij dagelijcx bevinden, ende tot noch toe genoechsaem bespeurt, dat door de schoole seer heerlijcke vruchten ende groote nutticheden bevonden werden, wanneer de kinderen van jonghs op in de christelijcke relegie ende de kennisse Godts onses salichmakers Christus Jhesus opgebracht werden, ende door het warachtigh gelove uyt de waere wijnstock het sap der genade ontfanghen,[210]

hebben goetgevonden dat op Salammen, beneffens de schoole op Lonthoir, mede een schoole opgerecht sal werden, ende dat alsdan door de schoolmeester, ofte die uyt de schoole van Poulou Ay tot behulp van hem geleght wort, de voorlesinge so in Duytsch als in de Malaysche taele sal gedaen worden, opdat se, door 't langh ontbeeren van de ware oeffeninghe des godtsdiensts, sij die nu christenen sijn, door vergetinghe van haere christelijcke plicht ende onderdanicheyt Godts, niet van de christenheyt tot het Moorschdom coomen te vervreemden.

Achten derhalven 't verhaelde seer hoochnodich te sijn, ende recommandeeren tot de schoole Cornelis Symonsz, litmaet der gemeinte ende vrijborger, nu onlanghs van Batavia gecoomen, ons bedunckens bequaem sijnde tot de schooldienst.

Ende also wij bevonden hebben seer noodich te sijn dat een bequame ordre geraemt worde hoe ende op wat manieren de kinderen in de schoole best onderwesen moghen werden, hebben geraden geoordeelt dat een bequaem persoon, ervaren in de schooldienst, tot opperregent sal gestelt worden, om acht op alle de schoole ende schoolmeesters in Banda te neemen, dat de kinderen in alle goede seden, lesen, schrijven, cijfferen, singhen der psalmen, ende andere godtsalighe oeffeninghe onderwesen moghen werden. Dit's also mede in 't 6^{e} artyckel van de Ed. Heer Generael voornoemt op den sesten augusty passado aen de kerckenraet van Batavia schriftelijcken overgelevert.[211]

---

[210] Vgl. Johannes 15:1-5.

[211] D e tekst van dit artikel in deel IV van deze uitgave, bijlage Kerkorde voor de kerken in Oost-Indië (1624).

Tot opperregent over de schoole alhier hebben geoordeelt bequaem den persoon van Joost Cornelisz, tegenwoordich schoolmeester sijnde op Poulou Ay, wiens tijt in de maent aprillis aencomende volcomentlijcken geëxpireert is. Welcke opperregentschap soo 't voortganc crijcht, ende de heeren met redelijck verbeteringhe van gagie hem voor eenen seekeren tijt wederom aenneemen, sullen bevinden dat de andere schoole beneffens Poulou Ay hierdoor in een seer stichtelijcke ordre sullen gehouden worden.

Het ampt der schoolmeesters

1. De schoolmeesters sullen den opperregent in allen dat hem volgens sijne beroepinghe opgeleyt wert ghehoorsaem sijn.

2. Ten anderen, sij sullen de jeucht onderwijsen in lesen, schrijven, cijfferen, singhen der psalmen, in de godtvruchticheyt ende goede seden, ende sodrae doenelijck is haer de hooftstucken der christelijcker relegie (te weten de twaelff artyckelen des christelijcken gelooffs, thien geboden, 't vader onse, ende de forme ofte insettinghe des H. doops ende des H. avontmaels, met de gemeene gebeden) van buyten leeren.

3. De gebeden sullen se doen opsegghen ende een psalm doen singhen in 't aenvanghen ende uytgaen der schoole. Daer kinderen in de schoole woonachtich sijn, sullen de meesters sorghe draeghen (dat des 's morgens als se opstaen, des 's avonts als se slapen gaen, gelijck mede voor ende na den eten de gewoonelijcke) dat gebeden gedaen worden.

4. De Maleysche kinderen sullen in de Nederlantsche tale geleert worden, ende daerbeneffens haer meteen in 't Maleysch leeren de hooftstucken der christelijcker relegie bovengenoemt met de gemeene gebeden van buyten doen leeren, ende voorts doorgaens in 't Duytsch onderwijsen. De Nederlantsche kinderen sullen doorgaens in 't Nederduytsch onderwesen worden, want sij het Maleysch in de dagelijcksche conversatie genoechsaem leeren.

5. De kinderen sullen twee halve speeldaghen 's weecx hebben, op dewelcke sij des namiddaechs de gebeden met de hooftstucken der christelijcker relegie die se geleert hebben, sullen opsegghen.

6. Sij sullen sorghe draghen dat de kinderen wel gehavent[212] worden ende eerlijck in habijt sijn.

Opdat dese ordre volcoomentlijck (ende 't gheen naemaels nodich in de schoole sal dienen opgerecht te worden) onderhouden mach werden, recommanderen 't opperregentschap aen U.E. te bevorderen, als sijnde een seer hoochnodighe actie om hier ter plaetse beneersticht ende opgerecht te werden, opdat de groote oncosten van de Heeren Meesters niet tevergeeffs gedaen werden.

Tot eenighe ontlastinghe van de menichvuldighe ende overgroote oncosten der Oostindische Compangie goetgevonden sijne E. in bedenckinghe te geven 'tgeene volght:

Off niet geraden soude zijn dat de dootgraven, in de kercken ende op de kerckhoven, op een redelijcken penningh ghestelt worden, welcke penninghen, volgens 't gebruyck onses vaderlants, tot reparatie ende verbeteringhe der kercken ghebruyckt wert.

[212] Onderdak gegeven.

Ten anderen, na overweginghe van 't 12 poinct in de artyckelen bij sijne E. op Batavia geraemt ende aen de kerckenraet aldaer overgegeven, met dewelcke wij mede goetgevonden hebben dat alhier in Banda een loterij opgerecht sal worden voor de schoole,[213] tot ontlastinghe van de Compangie, te weten:

Dat de loterie niet sal uytgaen voor ende aleer de penningen die van de Compagnie eerst uytgeleyt sijn wederom sijn inghecoomen, ende dat de tijt van uytgaen staen sal tot discretie van den Heer, tot welcke loterie wij aenspreecken ende vermaenen sullen in te legghen alle ingesetene deser eylanden Banda. De profijten van de voornoemde loterie sullen coomen tot oprechtinghe ende reparatie der schoolen mitsgaders dat de costkinderen somtijts, sonder beswaringe der Compangie, eenige extraordinare montcosten in sieckte ofte op andere tijden hebben moghen.

Welcke dinghen alle die in dese onse remonstrantie ghementioneert sijn en accoordeeren met het 'tgeene ons door de kerckenraet van Batavia toegesonden is, gelijck U.E. gecommitteerde in 't delibereren over 'tselfde genoechsaem bespeurt heeft, oock de Ed. Heer Generael in sijn aprobatie over de kerckenordeninghe[214] 'tselfde maintineert ende gebiet te maintineeren.

Derhalven hebben onse gebesongieerde U.E. hiermede willen verthoonen, vertrouwen dattet 'tselfde bij U.E. mede gemaintineert sal worden, 'twelck een getrouwe voesterheer vanweghen sijn ampt toestaet. Op hetwelcke wij U.E. favorable uytspraecke (tot voortplantinghe van Godts kercke ende gemeindte) sijn verwachtende.

Aldus gedaen ende geresolveert in onsen kerckenrade, ten bijwesen van Sr Jan Jansz Visscher als gecommitteert, desen 7^{en} ende 8^{en} february anno 1625 op Poulou Ay in Banda. Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius praeses, Anthonius Dircksz, Dirck Jansz Naghel proponent, Joost Cornelisz schriba, Huybert Robbertsz ouderlingh, Pieter Evertsz ouderlingh. Als gecommitteerde uyt den Raet Jan Jansz Visscher.

32. Resolutie van de Politieke Raad van Banda betreffende de bevordering van de publieke christelijke religie. Banda Neira, 1 april 1625.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 131-132. Afschrift.[215]

Antwoort op de voorstaende remonstrantie.[216]

Ghelet ende gemerckt sijnde op de schriftelijcke remonstrantie bij die van den kerckenraet geraemt ende gemaeckt op den 7^{e} february lestleden, tracterende ende spreeckende van d'voortplantinghe ende vermeerderinghe van de aengroyende republique, soo is 't goetgevonden dat tot desselfs voorhoudinghe ende tot goet succes van den gemeynen welstant, verbreydinghe van Godts eer ende stichtinghe onser allen, het volgende in 't werck dient gestelt ende inghevoert te werden.

Eerstelijck, dat van nu voortaen niemant van de mooren, 'tsij Guseratten[217] ofte andere, haer sullen vervoughen ende bestaen haer in gewonelijcke exercitie van trouw ende besnijdenisse op hare wijse ende maniere te oeffenen, 'tsij in 't heymelijck ofte openbaer, op pene

[213] Een loterij waarvan de opbrengst zou gebruikt worden om de oprichting van een school te Salama op Lonthoir te bekostigen (*Copyeboeck*, fol. 300-301). De tekst van artikel 12 in deel IV van deze uitgave, bijlage Kerkorde 1624.
[214] De Bataviase kerkorde van 1624, zie de betreffende bijlage.
[215] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 25-26.
[216] Zie het hiervoorgaande document.
[217] Gudjarati, personen afkomstig uit Gudjarat (sultanaat in westelijk India).

die op sulx bevonden wert, te weten den lebe[218] ofte leeraer na Java gesonden te werden, en de andere in een amende van een reael van achten, waervan 't een vierde part voor den aenbrenger sal sijn, ende een ander vierde paert voor de kerck, ende voorts 't resterende helft tot profijte van de Compagnie.

Belangende ende wat aengaende is dat Neira, Lonthoir ofte Groot Banda, mitsgaders Poulou Ay, yder met een marinjo dient versien te werden, omme goet opsicht ende ooghmerck van de mooren te neemen, dat haere superstitie ende moorsche gelove mochte geweert ende uytgeroyt werden, alsoock de mooren alleynsken, door haere familieljaere conversatie ende omgaen, tot het ware christelijcke gelove soecken te brenghen, verstaen wij sulx dienstich te wesen, ende de voorschreven plaetsen elck met een marinjo te versien.

Sal oock niet gedoocht ofte geleden werden dat ymant, van wat qualiteyt ofte conditie hij sij, onder onse gehoorsaemheyt sorterende, hem vervorderen sal op den christelijcken sabbath te arbeyden, ofte te laten arbeyden, op pene van een reael van achten voor d'eerste reyse te verbeuren, voor de twede mael dobbel, ten profijte als boven. Item voor de derde mael naer gelegentheyt van saecken gestraft ende gemulcteert[219] te werden.

Ende also mede veel stichtinghe ende vruchten door 't oprechten der schoolen (waerinne de jonghe jeucht ende kinderen in de vrese Godts ende ware oprechte christelijcke relegie geleert, onderwesen ende opgevoet werden) bevonden wort, so is 't dat wij mede goetvinden dat op Salamme, daer eenighe gepeuppelte[220] ende jonghe jeught is, een schoole opgerecht sal worden, daervan een bequaem dienaer van de Compagnie d'administratie ende last sal hebben om naer behooren sijn ampt daerinne te quiten, item dat de kinderen in de school gaende yder 20 pont rijs des 's maents (gelijck die van Lonthoir ende Poulou Ay hebben) genieten sullen.

Is mede wel nodich dat over de schoolen in dese aencomende republique van d'eylanden Banda, volgens de remonstrantie, een opperregent gestelt ende vercooren dient te werden, omme goede ooghmerck ende opsicht van alles te nemen, oock dat alles naer behooren soude moghen toegaen, daertoe wij den persoon van M[r] Joost[221] op Poulou Ay approberen ende goetvinden, omme 't voorschreven ampt van opperregent te becleden ende waer te neemen.

Aengaende dat men een loterije soude oprechten ende invoeren waerdoor eenighe profijten mochten incoomen, streckende tot secours ende behulpinghe van de schoolen ende ontlasting van de Compagnie, vinden wij sulx geraden dat deselve voortganc hebbe ende in 't werck gestelt wert.

Tot ontlastinge van de groote oncosten ende sware last die de Compagnie is subporterende ende dragende, hebben wij goetgevonden 'tgeene volght.

Eerstelijck, dat d'overicheyt[222] die deser werelt sullen coomen te overlijden, ende in de kercke begraven werden, betalen sullen 20 realen van achten voor het graff, ende voor de graeffmaker twee realen, de borgers thien realen voor 't graff ende een reael voor den graeffmaker, item de kinderen onder de thien jaren halff ghelt.

De borgers die op het kerckhoff begraven werden, sullen voor 't graff betalen twee realen, ende een halve reael voor de graeffmaker, de kinders halff ghelt.

Voor een slaeff die op het kerckhoff begraven wert, sal den meester van denselven gehouden wesen een reael voor 't graff, item een quaert real voor den graeffmaker te betalen, ende voor de kinders van dito halff gelt.

---

[218] Lebai (Mal.) of modin, lokale moskeebeambte die voorgaat in de dagelijkse gebeden, religieuze vragen behandelt en de huwelijken sluit.
[219] Beboet.
[220] Volk, bewoners.
[221] Joost Cornelisz.
[222] Overheidspersonen.

Alle de voorschreven puncten ende de artyckelen bij die als vooren gementioneert ende verhaelt overgegeven sijnde, ende bij ons ondergheschrevene voor goet ende van weerden ghehouden werden, so sulcx verstaen ende bij den Ed. Heer gouverneur Pieter de Carpentier geapprobeert wert.

Onder stont: Willem Jansz, G. Velincx, Jan Jansen Visscher. Aldus gedaen ende gearresteert in 't Casteel Nassauw op 't eylant Neira in Banda, ady primo april anno 1625.

33. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 12 mei 1625.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 298-300. Afschrift.[223]

Ghenade en vrede in Christo Jhesu

Eerwaerde, seer lieve medebroeders ende arbeyders in den oogst des Heeren.

Den uwen van 17[en] october[224] alsmede de geraemde kerckordeninge ende 'tgene daer meer toe behoort, hebben met vruchden van onsen medebroeder Anthoni Dircxsz op den 20[en] january voorleden ontfangen, bedancken de broeders voor de seer nodige sorge die se gedragen hebben tot voordeel van de kercke Godes, die dickmael bijna als verdruckt geweest is in dese quaertieren, so door mitsverstant des magistraets, met het afeyschen van onsen kerckelijcke resolutie, als door de haet van eenige quaetwilligen, die de ledematen bijna als een uytvachsel des werelts houden. Doch also wij een Stercker met ons hebben als die tegen ons is, hebben den moet geensints verloren gegeven. Doch alsnu laetet hem aensien (door 't senden der kerckordeninge met de provisionele authorisatie des E. Heer Generaels) dat de eere Godts met vreuchden alomme vercondicht ende de dienaers met de ledematen der christelijcker gemeinte haren loop sullen mogen continueren, ende tot een salich eynde brengen.

't Appendicx op de kerckordeninge sal metten eersten niet wel sonder groote swaricheyt onder de gemeente t'ontstaen alhier connen ingevoert ende in 't werck gestelt worden, voornaemelijck op 't 15 artykel, tracterende van de kinderkens der heydenen volgens de dicisie hierover gegeven in 't E. Sinodus ghehouden tot Dordrecht sessie 19,[225] vermits een quaet fondament in 't eerste geleyt is.[226] Hebben wij nochtans provisionelijck geresolveert dat geen kinderen van heydenen oft mooren gebooren den H. doop mede te delen dan die belijdenisse des gelooffs connen doen, ofte op 't uytterste sodanige jonghe kinderen die van litmaeten der gemeente ter doop gepresenteert worden, ofte van de meesters vrijgegeven

[223] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 29-32.

[224] Zie de aantekening aan het slot van doc. 30.

[225] Zie de Acta van de synode (editie Canin) 61: 'Van de kinderen oock der Heydenen, dewelcke ofte van weghen de jonckheyt, ofte gebreck van de sprake te verstaan, niet en hebben connen van de Christenen onderwesen worden, hoewel se door aenneminge souden mogen ingelijft worden in de familien der Christenen, is ooc geoordeelt geweest met de meeste stemmen, dat se niet en behooren gedoopt te worden, eer sy tot die jaren ghecomen zijn, dat sy inde eerste beginselen der Christelijke Religie, naar haar begrijp connen onderwesen worden, ende sulcx oock metter daet geschiet is'. Zie ook Donner en Van den Hoorn, *Acta of handelingen der Nationale Synode*, 46-47. Vgl. Kuyper, *De Post-Acta*, 416-417 en 455; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 86-88, vgl. 216. De tekst van de Bataviase kerkorde van 1624 in Van der Chijs, *Plakaatboek* I, 31-49 (57), zie echter de bijlage Kerkorden in deel IV van deze publicatie en deel I-1, doc. 33.

[226] Met ''t Appendicx op de kerckordeninge' zijn bedoeld de reglementen en nadere besluiten die volgen op de tekst van de eigenlijke kerkorde (zie de betreffende bijlage in deel IV). Over de doop van 'kinderkens der heydenen' handelt het besluit inzake de invulling van het 22e artikel van de kerkorde.

ende beloften doen deselve als haer eygen kinderen op te voeden, waerdoor wij bevinden eer corten tijt 'tselfde tot perfectie sal connen gebracht worden, sodat alsdan lichtelijck de gestelde ordre of forme (met 't schip Amsterdam aen ons gesonden, de kinderkens naer 't exempel Christi Math. 19[227] Godts genadige bewaringe ende geleyd bevelende) sonder swaricheyt sal ingevoert connen worden.

Wat aengaet de slaven op den sabbath te rusten, can hier mede niet gevoechelijcken nagecomen worden, want de gewassen rijp sijnde, continueelijck moeten geclommen worden ofte daeruyt soude merckelijcke schade so voor de Compagnie als gemeene burgers comen t'ontstaen. De gemeinte is alhier noch in bloyende fleur, gelijck uyt de geheele handelinge als resolutie, remonstrantie ende andere novelles in de comste van Wouter Melchiorsz sult connen verneemen.

Wij bidden de broeders intijts sorge te willen dragen dat drie bequame cranckbesoeckers herwaarts gesonden worden, also Adriaen Titens, Adriaen de Keersmaker ende Hendrick Jansz[228] schoolmeester met de aencomende schepen dienen verlost te worden, vermits alrede over haren tijt dienen. Victor Evertsz wilde wij wel dat uyt Banda conde verlost worden, ende een proponent in sijn plaetse gesonden wert om het eylant Neira te becleden, op welck de E. Heer gouverneur sijn woonplaetse hout.

Jacob Anthonisz is van de kerckenraet in Banda[229] van sijnen dienst gesuspendeert ende na Batavia gesonden te werden, uyt oorsaecke dat volgens de missive, so van den Heer Speult, de cranckbesoeckeren aldaer, ende de mondelijcke clachten, seer onchristelijck, ja ergerlijck is levende, ende onnuttelijck sijnen dienst ende beroepinge verlaet en niet waer en neemt. Achten hoochnodich dat nae 't vaderlant gesonden wert.

Anthoni Dirckxsz heeft oock geen goet getuygenisse van sijn persoon gegeven,[230] 'twelck ons leet is, ende van herten doet bedroeven. Pieter Pietersz Cras, cranckbesoecker, is voor ons verschenen, hebben goetgevonden sijn persoon in Banda te houden ende tot schoolmeester te gebruycken, also op 't groote lant Banda noch een schoole opgerecht sal worden. Joost Cornelisz, schoolmeester op Poulou Ay, is tot opperregent van de schoolen in Banda aengenoomen, also sijn tijt uytgedient hadde ende sonder merckelijcke schade sijn opsicht over de schoole niet misschen en conde. De vruchten die uyt de schoole van Poulou Ay vercregen wert hebben niet voorgenomen te schrijven, also niet en twijffelen ofte het gheruchte wert genoechsaem gehoort. Wij wenschten wel dat ymant van de broeders 'tselfde conde besichtigen, opdat wij niet als te luyt roepende (wanneer wij 't overschreven) geacht werde, doch proeve en nader getuygenisse sal met Wouter Melchiorsz gegeven worden.

Onsen kerckenraet hebben verandert, ende in plaetse van de twee armmeesters die op Lonthoir ende Poulou Ay geweest sijn, hebben diaconen vercooren. Op Neira blijft d'armmeester noch continueren. d'Ouderlinghen die afgegaen sijn, sijn dese: Victor Evertsz, Huybert Robbertsz, ende in plaetse van haer alsmede van Pieter van Beuningen, die in augusty voorleden vertrocken was, sijn tot ouderlingen vercoren Pieter Pietersz Cras, cranckbesoecker, Jan Michielsz, vrijborger, Joost Cornelisz, opperregent. Tot diaconen: Adriaen van den Berge, vrijborger op Poulou Ay, Isaac Strijcker, mannen van goede getuygenisse ende oordeel, dewelcke op den 4 may sijn bevesticht.

---

[227] Matteüs 19:14.

[228] Hendrik Jansz Jonge Bruin.

[229] Daar Ambon in 1624 nog geen eigen kerkenraad had, moest de schorsing van ds. Jacob Anthonisz Dubbeltrijck van Ambon worden verricht door de kerkenraad van Banda, als de naastgelegen kerkenraad. Zie deel I, doc. 23-26. Dubbeltrijck werd in 1626 door de Bataviase kerkenraad afgezet en overleed niet lang daarna (Mooij, *Bouwstoffen* I, 238-241, 244, Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 98).

[230] Ds. Dircksz, die op 20 januari 1625 met zijn gezin op Banda arriveerde, heeft deze zinsnede kennelijk aanvaard, want hij ondertekende dit document (zie de namen onderaan de tekst).

Dese ingestekene[231] is d'antwoort op een remonstrantie bij ons overgegeven, 'twelck alles goetgevonden is, soo 't de Ed. Heer Generael approbeert, waerbij bespeuren cont hoe wij hier sitten.

Voor de schoole alhier dient sorge gedragen te worden dat alle jaren pampier (also in de schoole op Poulou Ay des jaers niet wel met twee riemen toecomen, door de menichte der schrijvers, cont dencken wat in 4 schoolen van doen is), pennen, perticulierlijck voor de schoole alhier, gesonden wert, dewijle het van de cooplieden niet wel na nootdruft connen becomen. Psalmboecken met nooten, Malaysche vraechboeckxkens ende dictionariums door onsen medebroeder Sebastianus Danckerts in druck gebracht,[232] souden hier seer dienstelijck wesen, ende wij nu maer van elckx een becomen hebben, willen de broeders bidden ons deselve toe te senden.

Hiermede – – –.

Uuth Banda desen 12 may anno 1625 op Lonthoir in Banda.[233] Was onderteeckent: uuth den naeme ende bij last des kerckenraets, ende bij ons onderteeckent, Wouter Melchiorsz Vitriarius praeses, Anthonius Dirckxsz dienaer des H. Evangeli, Joost Cornelisz schriba, Dirck Jansz Nagel proponent, Jan Jansz Visscher ouderlingh.

Nota: Also door 't haestich vertreck van 't jacht Amboindja, een seeker persoon voor schipper daerop varende meende gearresteert te hebben, dewelcke genaemt is Jan Smide, also met een seecker dochter in onderlinge belofften des houwelijcx is getreden, welcke dochter twee jaren na hem gewacht heeft en hij haer nu meent te verlaten, so verstaen hebben, dient sorge gedragen te worden dat wederom na Banda gesonden wert, etc.[234]

34. Resolutie van de Bandase kerkenraad betreffende de moslimkinderen in de school op Lonthoir. Banda, 16 juni 1625.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 216-217. Afschrift.[235]

Ghelet ende overwoghen hebbende of geen middel soude connen gevonden worden om de kinderen van de Poulourunders, noch moorsch sijnde (op Groot Banda woonachtich), in de schoole te crijghen, om so in de christelijcke leere opgetrocken te werden, opdat het Moorschdom te met mochte versterven, 'twelck nu seer vermenichvuldicht, so door de jeucht die bij haer opghetrocken, ende nieus gebooren worden als oock door 't bedrijff van de papen die noch onder de mooren wonachtich sijn, hebben gheen beter middel weten te vinden, dewijle de oude tot geen onderwijs in de christelijcke leere verstaen willen, maer opstinatelijck in de machumetische leere volherden, dan dat eenighe uyt ons college sullen committeren, die hun bij de mooren sullen vervoeghen, ende aen haer versoecken ofte niet eenighe kinderen van hun in de schoole op Lonthoir soude willen senden om in lesen ende schrijven geoeffent te worden, waervoor yder kint dat de heele maent continuelijcken ter school comt twintich pont rijs sal hebben ende genieten. Om dan dit te volbrengen, hebben

---

231 De inhoud van het bijgevoegde stuk hiervoor, doc. 32.

232 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 04.

233 Op diezelfde datum schreef de Bandase kerkenraad een brief aan gouverneur-generaal Pieter de Carpentier met het verzoek de remonstrantie van 7 en 8 februari (zie doc. 31) te bekrachtigen. Voorts schrijft hij over de bevordering van Joost Cornelisz tot opperregent over de Bandase scholen. Cornelisz, die zich opnieuw voor drie jaren verbindt, verzoekt verbetering van gage tot 14 realen per maand. Op Salama op Lontar wordt een nieuwe school opgericht, bekostigd uit een loterij onder de burgerij. Zie *Copyeboeck*, fol. 300-301, *Archief OHZ* VI, 33-34.

234 Zie ook hierna, doc. 36.

235 Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 35-36.

gecommitteert den E. Joost Cornelisz, opperregent over de schoole, ende Jan Michielsz, beyde ouderlinghen, d'uytcomste sullen blijven verwachten.

Ten anderen hebben nodich geacht dat de visite onder alle de christenheyt gedaen wort, om te vernemen of gheen christenen door de moorsche papen afgetrocken worden van den wech der waerheyt, ende of se haer schuldighe plicht met haere kinderen in de christelijcke leere t'onderwijsen, volbrengen. Hebben goetgevonden dat de visite sal geschieden, voor dese reyse, door Wouter Melchiors, Anthoni Dirckx, beyde dienaren des woorts, ende Joost Cornelisz, Pieter Pieters Cras, beyde ouderlinghen ende schoolmeesters.

Aldus gedaen in onsen kerckenrade desen 16 juny anno 1625 op Lonthoir in Banda. Onder stont: Wouter Melchiorsz Vitriarius, praeses, Anthonius Dircx, dienaer des H. evangely, Joost Cornelisz, schriba, Dirck Jansz Naghel, proponent, Pieter Pietersz Cras, ouderlingh, Jan Michielsz, ouderlingh, Jan Jansz Visscher, ouderlingh, Isaac Strijcker, diacon, Adriaen van den Berge, diacon.

35. Verslag door twee Bandase ouderlingen van hun bezoek aan de moslims van Pulau Run. Banda, 18 juni 1625.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 217-219. Afschrift.[236]

Den 18 juny anno 1625 is Joost Cornelisz ende Jan Michielsz, beyde ouderlinghen, gegaen na de plaetse daer de Poulourunders (noch moorsch sijnde) woonde, ende haerlieden aengeseght dat se gecoomen waren om een weynich met haerlieden te spreken, of het haer gelegen quam bij malcander te coomen ende aen te hooren 'tgeene haer gevraecht soude worden, 'twelc niet tot nadeel, maer tot haer eygen profijt ende voordeel soude strecken, bijaldien sij bewillichde in 'tgheene haer gevraecht soude worden etc.

Waerop sij geantwoort hebben, 'tselfde gaeren te willen aenhooren.

De voorschrevene aen dito Poulourunders hebben gevraecht off noch bij haerlieden in gedachtenisse was 'tgeene sij voor desen tegen de heer gouverneur Martinus Sonck vrijwillich, sonder dwanck, belooft ende toegeseght hadden, doen se eerst van haer lant (om haer voorgenomen verraderie) genoomen waren, welcke belofte ofte toesegginge dusdanich was dat, so wanneer een kerck ende schoole op Lonthoir opgerecht worde, haerlieden ende haere kinderen tot deselve, om onderwesen te werden, wilden voeghen.

Sijlieden hebben geantwoort, sodanige beloften niet gedaen te hebben, daer bijvoegende ofte het noch niet genoech en was dat men haer van de drie kinderen twee, ende van de twee een afgenomen hadde, ende die in de schoole hielden, wat nu noch meer van haer hebben wilde? Ten anderen, dat se gesint waren te leven als ongevoelijcke schepselen, ja als beesten, dewijle men haer niet toelaeten wilde haer moorsche, machumetische relegie opentlijck te plegen, als blijckt dewijle sij (naer haer seggen) geen kerck noch papen en mochten hebben, ende of se voordesen al yet tegen de Heer Sonck gesproocken hadden, sulcx niet al en hadden onthouden.

Maer also sijlieden niet alle bij malcanderen en waren, hebben se begeert dat de voornoemde omtrent den avont als de trom sloech wederom coomen soude, om wat nader met den anderen te spreecken.

Des avonts sijn de voorschrevene andermael bij haerlieden gecoomen, ende gevraecht of se haer wel beraden hadden op 'tgeene daer voormiddach met haer van gesproocken hadde, heeft diegeene die sij tot haer toesiender ofte marinyo genoomen hebben, aldus geantwoort:

[236] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 36-39.

Hebbe het haerlieden voorgehouden, maer niet al, dewijle het hem (na sijn seggen) ten deele vergeten was, begerende men 'tsoudet haer noch eenmael verhalen, 'twelck geschiet is.

Daerover sij eerst met malcanderen een wijle in de Bandanesche tale gesprooken hebben, en daerna door haer toesiender ofte marinyo ons geantwoort als volght:

Wijlieden en hebben tegen den Heer Sonck niet gheseght dat wij onse kinderen in de schoole souden senden, als een schoole op Lonthoir opgerecht werde, want sijne E. ons niet anders geseght heeft dan dat wij ondersaeten van de Prins van Hollant waren, ende dat ons alleen met noten ende foly geneeren souden, ende niet anders. Vraechden voorders wat men nu meer van hun wilde hebben, dewijle haer van de drie twee, ende van de twee een kint afgenoomen was, en alrede in de schoole gehouden worden, evenals offe het Compangieskinderen waren.

Waerop wijlieden geseght hebben dat sijne E. sulx niet ghedaen hadde, te weten de kinderen voor de Compangie neemende als verbeurt sijnde, maer dat hij deselve genomen hadde om sonder haer costen in de schoole tot de christelijke relegie opgevoet te werden, doch dewijle de schoole op Poulou Ay doen ter tijt te cleen was, heeft sijne E. de kinderen (doen noch cleen sijnde) bij de ouders gelaeten, vertrouwende dat ghijlieden deselve (volgens uwe beloften) so wanneer op Lonthoir een school opgerecht was t'school sout laten gaen.

Sijlieden hebben geantwoort dat met de kinderen die doen ter tijt van haer in de schoole geleght sijn so gehandelt is, off het des Compangies eygen kinderen waren, ende die doen noch bij haer bleven nu voor haer eygen kinderen houden, en daermede vermochten te doen als haer goet dochte, 'tsij die t'school te laeten gaen ofte niet, ende dat sulx haer als een geluck toegebleven was.

Op 'twelck wij gevraecht hebben, off sij dan hare kinderen gantsch niet wilde laeten onderwijsen?

Hebben geantwoort dat sij geen kinderen bequaem tot de school hadde, also deselve noch jonck sijn, ende dat de kinders die haer vaders gerecht sijn ende tot de schoole beqaem waren, de moeders van de kinderen gantsch niet gesint sijn om deselve in de schoole tot de christelijcke relegie te laeten opvoeden, ofte sulx moste door gewelt gedaen ende tewege gebracht worden.

Daerop haer gevraecht hebben: dewijle ghij seght u machumetische, moorsche relegie, niet opentlijck noch heymelijck plegen meught (gelijck waer is), hoe ende op wat maniere sijt ghij dan levende? ende hoe wil ghij uwe kinderen opvoeden sonder relegie ofte eenige kennisse van Godt te hebben? Wilt ghij deselve laeten leven als onreyne ende onheylighe? Weet ghij niet dat Godt een mitshagen heeft aen bose ende ongodlijcke menschen, ende dat hij de sodanighe ten daghe des oordeels in 't afgront der hellen sal werpen, alwaer de pijne van sodanige menschen geen eynde hebben sal, maer gedurich van den duyvel om haer grouwelijcke sonden getormenteert sullen worden?

Gaven ons tot antwoort, dattet dan haer loth was, dat sij kinderen des duyvels waren, ende also wilden blijven.

Endelijck vraechden, of se dan geen kinderen in de schoole wilden senden, ende of se bij haer gevoelen bleven?

Antwoorden: jae, sonder daer oyt van te willen afwijcken.

Aldus volbracht onse commissie met dewelcke wij aen de Poulourunders door den kerckenraet gesonden waren.

Onder stont: Joost Cornelisz, schriba, gecommitteert, Jan Michielsz, ouderlingh, gecommitteert.

36. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN ENKHUIZEN. Banda-Neira, z.d. [augustus 1625[237]].

Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd Afschrift.

Vrede

Eerwaerde, lieve, beminde broederen ende medearbeyders in den oost des Heeren.

Onse laetste missive is geweest met Adam Isbrantsz, proponent, die wij verhoopen dat wel sult ontfangen hebben. Nu tegenwoordich hebben voorgenoomen – alsoo onsen medebroeder Wouter Melchiorsz, dienaer des woorts, uyt Banda nae 't patriam vertreckt, ende alle de handelinghe nopende de staet der kercke ende d'oprechtinghe van dien bij sijnen tijt gepasseert zijnde, daervan copie medeneempt om aen 't classis van Amsterdam ende Walcheren mede te deelen – hebben mits desen voorgenomen U.E.E. voor 't vervolch in forme als de twee voorlede jaeren geschiet is mede te deelen, ende beginnen van daer onsen laetsten bryef[238] geëyndicht hebben, te weeten nadat de elffde mael des Heeren H. Avontmael uytgedeelt was worden, ende onsen kerckenraet verandert hebben.

Ten eersten, alsoo des Heeren H. Avontmael de twaelfde reyse bediende, is ons een seeker persoon genoompt Henderick Jacobsz van den Bosch, sonder bij eenige gereformeerde kercken tot litmaet aengenoomen te wesen, hem aen de taffel des Heeren met de litmaten vervoucht, dewelcke wij noch broot ofte drinckbeker medegedeelt hebben. Dan des daechs daerna in onsen kerckenrade ontboden ende hem affgevraecht hoe sulcx in 't werck gegaen was, hebben niet anders connen verneemen als dat (na sijn seggen) inwendelijck daertoe getrocken was. Hebben hem opgeleyt dat Godt ende de kercke om vergiffenisse soude bidden, omdat soo onordentelijck in 't huys Godts onbereyt ingedrongen was. Sulcx geschiet sijnde, hebben hem aengesegt dat tegen de naeste bedieninge hem soude volgens de ordre der kercke laten vinden, ende dat wij hem alsdan tot een litmaet der gemeynte Christy soude aeneemen.

Dese twaelffde bedieninge is geschiet op Pouloay ende alsdoen is tot litmaet aengecomen Jan Michielsz van Hensbroeck.

Voorders, alsoo ons op den voornoemden tijt een seeker persoon ghenoempt Pieter Lacker voor ons is verscheenen, die sijne dochter met een seeker jonckman (op conditie dat twee jaeren na haer soude wachten) in houwelijck was onderlooft, ende den voornoemden tijt om sijnde versocht den jonckman, als oock mede de dochter, van de onderlinghe beloften ontslagen te wesen. Maer alsoo geen reden conde vinden waerom sulcx soude mogen toelaten, hebben haerlieden aengesegt dat haer niet liber ende vrij conde stellen, maer soo door ymant van haerlieden eerst de beloften yet overtredet, dat alsdan sien sullen wat door ons ende de magistraet daerin sal worden gedaen.

In dese selve vergaederinge hebben goetgevonden ende doen maken tottet segel van de kercke van Banda eene lelie onder de doornen, ende daeromme geschreven dese woorden: 'Als een Lelie onder de doornen so is mijn beminde onder de dochteren', Catica Canticorum 2.[239]

Den 13[en] october is de 13[de] mael weder des Heeren H. Avontmael uytgedeelt, ende geschiede op Lonthoir. Alsdoen sijn tot litmaten aengenoomen: Jan Janssen van Norden,

---

[237] In de brief wordt ds. Wouter Melchiorsz Vitriarius genoemd als de overbrenger van deze brief. Joosse, '*Scoone dingen'*, 400, vermeldt dat hij op 16 juli 1626 persoonlijk verslag deed aan de kerkenraad van Hoorn. Vermoedelijk heeft hij terzelfder tijd Enkhuizen bezocht.

[238] Hiervoor, doc. 29.

[239] Cantica Canticorum (Hooglied) 2:2.

Henderick Jacobsz van den Bosch. Dit is de voorschreve persoon die sonder ordre hem tot de taffel des Heeren vervoucht hadde.

Den 19^{en} october hebben goet gevonden dat van dien tijt aff de namen van de aencomende litmaten in publyque vergaederinge (voor haer eerste commicatie[240]) sullen affgecondicht worden, opdat een ygelijck weten mach wie sich tot de gemeynte Christy begeven.

Den 11^{en} november, alsoo verscheyde missiven hadde ontfanghen, soo door cranckbesoockeren in Amboyna alsoock door de Heer governeur aldaer, dat Jacob Anthonissen Dubbelrijck sijnen dienst moetwillichlijck verliet ende niet waer en nam, maer ook seer grootelijck tot den dronck hem hadde begeven, streckende tot groote ergernisse ende blamatie van den name des grooten ende verschryckelycken Godts, hebben hem in onsen kerckenraet van den dienst des predickampts gesuspendeert, ende dat na Batavia sal gesonden worden ende van daer voorts nae 't vaderslant, als bij 't classis van Amsterdam ende Walcheren sult connen verneemen, ende hebben dese resolutie aen de cranckbesoockers in Amboyna na gesonden ende elck[241] missive aen de heer Speult, opdat alles effect soude mogen sorteren ende staet grijpen.[242]

Den 25 december, sijnde Kersmis, is de 14de mael des Heeren Avontmael uytgedeelt ende geschiede op Poulo-ay.

Den 27sten december, alsoo ons door den Ed. Heer governeur onse kerckelijcke resolutie in de maent augusty passado afgeëyscht waeren, doch sijne E. niet gegeven, hebben goet gevonden dat, indien de magistraet onse kerckelijcke resolutie wederom quam aff te eyschen, de selfde niet sullen laten volghen, maer haer beleefdelijcken afslaen, vermits alle de handelinge bij ons gehouden de kercke alleen is touceerende,[243] ende wijt van de politique verscheyden, ende niet eygens tot deselve en heeft. Doch soo wanneer een ofte twee uyt de magistraet gecommitteert worden, litmaeten sijnde, ende een christelijck leven leyden, bij 't overhooft des politiqen raets tijts[244] gepasseert is, begeerde te sien, sullen 'tselve in onse kerckenrade haerlieden verthoonen, daerbenevens niet weygerich sijn haerlieden in onse vergaderinge te lijden, opdat se sien moghen hoe 't met de regeringhe der kercke toegaet, alles na conformiteyt des Nederlantsche kerckordeninge, in 's Gravenhage 1586 artyckel 34 ende 1591 artyckel 33 binnen Middelburch in Zeelant gheraemt ende geconcludeert.[245]

Voorders, alsoo veele mitsbruycke vonde in de voorlesinghe van soodanighe cranckbesoockers die een weynich in de jeucht van de Latinsche tale geleert hadden in 't voorlesen van sijne oversettinge ende 't verderff van godtsalige, gesonde autheuren der gereformeerde kercke, hebben goet gevonden dat in Banda geen voorlesinghe soude moghen geschiede dan uyt sodanige gedruckte boocken die bij de leeraren der gereformeerde kercken geaprobeert waeren.

Den 20sten jannewary 1625 is ons in Banda toegesonden, volgens het ernstich[246] schrijven, den Eerw. Anthonis Dircksz, predicant, om den E. Wouter Melchiorsz te verlossen, die nu alreede sijn tijt tot drye maelen uytgedient hadde, ende heeft medegebracht eene kerckeordeninge ofte extract uyt de kerckeordre in 't sinodius nationael gehouden tot Dordrecht geraemt, met een appendicx door den kerckenraet ende de nieuwe gesonden predicanten

---

240 Communicatie, deelname aan de avondmaalsviering.

241 In de tekst staat 'U.E.', dat is doorgestreept, waarna er drie letters boven geschreven zijn: lck of lek (onzekere lezing).

242 In 1624 was op Ambon nog geen kerkenraad geïnstitueerd; tucht over een predikant moest dus geoefend worden vanuit Banda.

243 Toucherende, rakende.

244 Misschien te lezen als: 't yts.

245 De tekst van deze artikelen resp. in Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden*, 495 en in Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere Synoden*, deel V, 22.

246 Vermoedelijk een fout van de kopiïst.

gestelt,[247] 'twelck wij niet en twijffelen ofte de kercke van Batavia heeftet U.E.E. medegedeelt, hetwelcke wij op den 23 ende 24 deser in onse kerckenraede oversien hebben ende geapprobeert, uytgesondert het 22ste artyckel in de appendicx, dewelcke (alhoewel 't gantsch goddelijck is) nochtans hier ter plaetse, na eysch des noots niet can ingevoert worden sonder groote onruste in de gemeynte te ontstaen. Welcken articul aldus luydet:

> Het wort noodich geacht dat, om d'onwetentheyt uyt het Christendom te weeren, de segeninge gebruyckt worden met den gebeden, nae 't exempel des Heeren Christi Math. 19 Godes genadege bewaringe ende geleyde beveelende.[248]

Soo is 't dat wij eendrachtelijcken geresolveert hebben dat men soodanighe kinderen, van moorsche ouders geprocureert[249] (soo wanneer se van litmaten der christelijcke gereformeerde gemeynte, ende die een godtsalich leven leyden ten doop gepresenteert worden, ende deselve belove in de christelijcke religye op te brengen), soodanige kinderen den H. doop sullen mededeelen, ende anders geene. Hetwelcke aldus provisionelijcken geresolveert hebben, vermits uyt patria noch antwoort op dit stuck verwachtende sijn.

Ten anderen hebben goetgevonden dat van nu af den Palsch Catechismus[250] (gelijck alreede op Poulo-ay in Banda een goede tijt in gebruyck geweest is) door geheel Banda om de 14 daghen de sondaechsvragen sullen verclaert worden, ende daer geen predicant ofte proponent is sal evenwel deselve voor de gemeente van de cranckbesoockers gelesen worden. Item hebben onsen E. medebroeder Joost Cornelissen schoolmeester tot opperregent over de schoole in Banda vercooren, ende daerbeneffens, alsoo oudt ouderlingh was, tot schriba vercooren totdat deese vergaederinge geëyndicht soude sijn, ende affgedaen 'tgeene ons soo van Batavia als uyt 't vaderlant toegesonden was worden, waerop wij gecommitteerde versocht hebben uyt de magistraet. d'Antwoort die wij becomen hebben was dusdanich.

> U.E. missive van den 23 ende 24sten jannewary lestleden alsmede de geraemde schryftelijcke kercke-ordeninghe doorsien ende gelesen hebbende, so is 't dat op alles wel geleth hebbende de E. Jan Janssen, de heer oppercoopman op 't eylant Poulo-ay, litmaet der gemeynte, gecommitteert hebben tot U.E. versoock ende ordentelicke vergaderinge. Actum in 't Casteel Nassou op 't eyland Neira in Banda. Ady 2 febrywary anno 1625. Onder stont: Willem Janssen, Gerrit Velincx, Cornelis Bonsjours secritarius.

Dit volgende, hebben met des Ed. gecommitterde goet gevonden dat de moorsche ofte mahumetische excersitie van trouwen ende besnijdenisse, mitsgaders alle haer heydensche superstitie, geweert ende verboden worde, alsmede dat den christelijcken sabbath van alle natiën onder de christenheyt gebiedt in Banda geviert ende gehouden werden.

Ende opdat dit effect mach sorteeren, hebben versocht om op alle plaetsen in Banda maringo ofte toesienders gestelt mochten worden (volgens het voorslach van den Ed. Heer Generael Pieter de Carpentier aen de kerckenraedt van Batavia gedaen[251]) die begageert worden van de Compangye.

Ten anderen dat op Salamma een nieuwe schoole noodich dient opgerecht te worden, opdat de jeucht van joncx op in de kennisse der christelijcke religye moghen onderwesen worden.

---

[247] Bedoeld is de Bataviase kerkorde van 1624. De tekst in deel IV.
[248] Een verwijzing naar Matteüs 19:13-15, waar Jezus kinderen de handen oplegt.
[249] Bedoeld is: geprocreëert.
[250] De Heidelbergse Catechismus.
[251] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 31.

Tot ontlastinge van overgroote oncosten hebben mede den raet door remonstrantie in bedenckinge gegeven, ofte het niet geraden souden sijn dat de graven in de kercke op de kerckhoven op een redelijcken penninck gestelt werden, welcke incomst tot reperatie van de kercke gebruyckt soude connen werden. Mede dat een lotterije connen oprechten tot proffijt ende reperatie van de schoole in Banda, waertoe wij ons gepresenteert hebben bereyt te sijn omme alle ingesetenen van dese eylanden te nodighen om in te leggen. Dese vergadering geëyndicht sijnde met sijne E. gecommitteerde voornoemt, hebben 't selfde den magistraet verthoont.

Den 30sten martius, sijnde Paesschen, is de 15de mael des Heeren H. Avontmael uytgedeelt, ende alsdoen sijn opnieus aengecomen in Banda tot litmaten als die met haere attistatie gecomen sijn: Cathalina Anthonisz van Middelburch litmaet van Banda, Anthony Dirckxz predicant, Roeltgen Jans sijn huysvrouwe litmaet van Middelburch, Cornelis Simonssen van Antwerpen litmaet van Driel, Catharyna Veer sijn huysvrouwe, Willem Coninck van Schotlant litmaet van Banda.

Den eerste april d'antwoort onvanghen als volght:

Geleth ende gemerckt sijnde op de schryftelijcke remonstrantie bij die van den kerckenraet geraemt ende ghemaeckt op den 7 ende 8 febrywary lestleden, tracteerende ende spreckende van de voortplantinge ende vermeerderinge van de aengroeyende republyque, so is 't dat goetgevonden is dat tot desselfs voorhoudinghe ende tot goet succes van den gemeyne welstant, verbreydinge van Godts eere ende stichtinge onser allen het volgende in 't werk dient gestelt ende ingevoort te worden.

Eerstelijck, dat van nu voortaen niemant van de mooren, 'tsij Guseratten ofte anderen, haer sullen vervogen ende bestaen haer in gewoonlijcke exertie van trouwen ende besnijdenisse op haere wijse ende maniere te offenen, 'tsij in 't heymlijck ofte openbaer, op pene die op sulcx bevonden wort te vervallen, te weten, den lebe ofte leeraer na Java gesonden te worden, en de andere in een amende van een ryael van achten waervan een vierde part voor de kercke, ende voorts 't resterende helft tot proffijt van de Compangie ende een vierde part voor die aenbrenger sal sijn.

Belangende wat aengaende is dat Neira, Lonthoir ofte Groot Banda, mitsgaders Poulo-ay yder met een maringo (dat is toesiender) dienen versien te worden, omme goede opsicht ende oogmerck te neemen van de mooren, dat haere superstitie ende moorsche geloove mochte geweyrt ende uytgeroyt worden, alsoock de mooren alleynskens door haer familiaeren omganck tot het waere christelijck gheloove soocken te brenghen, verstaen wij sulcks dienstich te wesen, ende de voorschreve plaetse oock met een maringo te versien.

Sal oock niet gedoocht ofte geleden worden dat ymant, van wat qualiteyt ofte conditie hij sij, onder onse gehoorsaemheyt sorteerende, hem vervorderen sal op den christelijcken sabbath te arbeyden ofte laten arbeyden, op pene van een ryael van achten voor de eerste reyse te verbeuren, voor de tweede mael dobbel ten proffijte als boven, item voor de derde mael naer gelegentheyt van saecken gestraft ende gemulcteert te worden.

Ende alsoo mede veel stichtinghe ende vruchten door 't oprechten der schoole (waerinne de jonge jeucht ende kinderen in de vreese des Heeren onderwesen ende opgevoet worden) bevonden wort, so is 't dat wij mede goet vinden dat op Salammon, daer eenigh gepeupelt ende jonghe jeucht is, een schoole opgerecht sal worden, daervan een bequaem dienaer van de Compangnie d'administratie ende last sal hebben, omme naer behooren sijn ampt daerinne te quiten. Item dat de kinderen in dito school gaende yder 20 pont rijs des maents (gelijck die van Poulo-ay ende Lonthoir hebben) sullen genieten.

Is mede wel noodich dat over de schoole in deesen aencomende republyque van d'eylanden Banda volgens de remonstrantie een opperregent ghestelt ende vercooren dient te worden, omme goede oogmerck ende opsicht van alles te neemen ende dat alles na behooren soude mogen toegaen, daertoe wij den persoon van Meester Joost op Poulo-ay aproberen ende goet vinden omme 't voorschreven ampt van opperregent te becleeden ende waer te neemen.

Aengaende dat men een lotterije soude oprechten ende invoeren, waerdoor eenige proffijten mochten incomen, streckende tot secoeurs ende behulp van de schoolen ende ontlastinge van de Compangnie, vinden wij sulcx geraden dat deselve voort gaet ende in 't werck gestelt wort.[252]

Tot ontlastinge van de groote oncosten die de Compangnie is subporteerende ende dragende, hebben wij goet gevonden 'tgeene volcht.

Dat d'overheyt[253] die dese weerelt sullen comen te overlijden ende in de kerck begraven worden, betalen sullen voor 't graff 20 ryalen van achten, ende voor de graeffmaker twee ryalen van achten, de borgers 10 R. voor 't graff ende een ryael voor de graeffmacker, item de kinderen onder de 10 jaeren halff gelt.

De borgers die op 't kerck begraven worden sullen voor 't graff betalen 2 ryalen van achten ende een halve ryael voor den graeffmaker, de kinderen halff gelt. Voor een slaeff die op 't kerckhoff begraven wort, sal den meester betalen van den slaef voor 't graff een ryael, ende een quaert ryael voor den graeffmaeker te betalen, ende voor de kinderen van dito halff gelt.

Alle dese voorschreve articulen ende poincten bij die als vooren gementioneert ende verhaelt overgegeven sijnde, ende bij ons onderschreven voor goet ende van waerden gehouden worden, so sulcx verstaen ende bij de Ed. Heer Generael Pieter de Carpentier geaprobeert wert. Aldus gedaen ende arresteert in 't Casteel Nassou op 't eylant Neira in Banda, ady primo april anno 1625.

Onder stont: Willem Janssen, G. Velincx, Jan Janssen Visscher.

Den 25 marty, nadat wij de litmaten soo op Lonthoir ende Neira aengesproocken hadden voor de cuminicatie, volgens ordre der kercken, opdat de litmaten als behoorlijcke ende bereyde bruloftsgasten tot de taffel des Heeren toegelaten worden, soo dat wij uyt een seeker persoon sijn eygen mont als uyt andere litmaten verstaen hebben dat seer onchristelijck geleeft hadde, ende soo tot de taffel des Heeren toegelaten worden sulcx tot ergernisse soude strecken, hebben hem dese aenstaende commucatie van de taffel des Heeren opgeschort.

Vorders hebben goet gevonden eenen seekeren persoon genaemt Pieter Pieterssen Cras, geboortich van Antwerpen (voor cranckbesooker vaerende op 't schip Amsterdam) aen lant te neemen, ende voor schoolmeester op Lonthoir te gebruycken, ende Henderick Janssen Jonge Bruyn, schoolmeester op Lonthoir, in de nieuwe schoole op Salammen te leggen om aldaer sijn devoir te doen.

Ende alsoo, gelijck tevooren verhaelt is worden, Anthonis Dircxsz, predicant, van Batavia is toegesonden om den E. Wouter Melchiorsz te verlossen, hebben hem voorgestelt ofte niet mede inwilligden om aen de gemeynte (voor 't vertreck van Wouter Melchiorsz) bevesticht te worden. Heeft sulcx ingewillicht, doch dat hen sullen laten geworden acte dat niet langer als het 2 artyckel in 't apendicx op 't 6 artyckel in onse kerckenordeninge uytwijst, 'twelck wij hem ingewillicht ende vergunt hebben, welck aldus luyt:

[252] In margine: 'De proffijten uyte lotterije voor de schoolen sijn geweest 811 ryalen van achten'.
[253] Overheidspersonen.

> Een yder predicant sal gehouden sijn een jaer voordat sijn tijt geëxpireert is aen alle de naest gelegene kercke, doch princepaelijck aen de kercke van Batavia, te schrijven, daer de kerckedienaers ende cranckbesoockers uyt vaderlant eerst aencomen, te kennen geven oft hij begeert van sijne gemeynte te vertrecken ofte niet, opdat in zijn vertreck sijne plaetse met een bequaem persoon mach versien worden. Doch bijaldien dat sijne gemeynte alsdan niet bequaemlijck can versorght worden, sal denselffden predicant gehouden sijn noch een jaer over sijnen verbonden tijt te blijven, maer soo na dat jaer hem geen successeur gesonden wort, alsdan mach hij ordentelijck vertrecken.[254]

Tot de maringos ofte toesienders (daervan wij d'inwillinge des magistraets op onse remonstrantie becomen hebben) hebben gestelt op Poulo-ay eenen Henderyck Marcusz, litmaet der gemeynte van Banda, ende op 't groote lant Banda eenen Jan Amber, geboortich van Poulo Runt, doch d'ander plaetsen sijn noch op haer verloop.

Den 2 ende 3 april hebben in plaetse van de armmeesters soo op Lonthoir ende Poulo-ay diaconen vercooren ende onse kerckenraet verandert. Tot ouderlinghen hebben vercooren in plaetse van Huybert Robbertsz ende Victor Evertssen van Gartou, ende Pieter Janssen van Beuninghen, die in augusty voorleden vertrocken was: den eersamen Joost Cornelisz, opperregent over de schoole in Banda, Pieter Pietersz Cras, schoolmeester op Lonthoir, ende Jan Michielsz Boer, geboortich van Hensbrouck, alle mannen van seer goet getuygenisse, ende die een goet godtsalich leven leyden.

Tot diacon in plaets van de armmeesters: Adryaen van den Berge op Poulo-ay, ende Isaack Strijcker, geboortich van Wesel, litmaet der gemeynte, dewelcke wij, nadat se bij de magistraet geapprobeert waeren, solemnelijcken hebben bevesticht ende aen de gemeynte opgedragen. Ende in plaetse van Jaccqus Sennepaert, armmeester op Neira, is door den magistraet vercooren tot armmeester eenen Pieter Geubertsz, vrijborgher, doch geen litmaet sijnde.

Den 18^{en} may, sijnde Pinsteren, is de 16de mael des Heeren H. Avontmael uytgedeelt ende geschiede op Poulo-ay. Alsdoen sijn tot litmaten aengecomen Mr Jacob Honigh van Angermonde,[255] Titens Roelandus van Amsterdam, soone van den Eerwaerde, godtsalighe Jacobus Roelandus, dienaer der gemeynte Christy van Amsterdam,[256] met attestatie in Banda gecomen, Pieter Backer van Angermonde.

Dese communicatiën sijn geschiet ten tijde van Wouter Melchiorsz, predicant, eer onsen Eerw. broeder Anthony Dirckxsz aen de gemeynte bevesticht ende gerecommandeert was.

Den 16^{den} juny hebben goet gevonden dat soo op Lonthoir, Salammon ende Poulo Runt in jyder schoole een van de kinderen (soo die van de ouders op Poulo-ay in de schoole geleght, als die in 't veroveren van Poulo Runt ende Rosoging[257] van d'ouders genoomen, ende in de schoole onderwesen sijn door onsen medebroeder Joost Cornelissen ouderling) sullen tot ondermeesters gebruyckt worden, om soo mettertijt deselve bequaem sijnde, ende tot haere jaeren gecomen sijnde, tot schoolmeesters gebruyckt te worden, welcke kinderen wij des maents tot onderhoudt elck 2 ryalen ende een halff toegeleght hebben, welck gelt genomen sal worden van de proffijten die uyt de lotereye voor de schoole gecomen sijn.

Denselven dito hebben goet gevonden den eersamen Joost Cornelissen en Jan Michielsz, beyde ouderlingen, te committeren omme na de Poulo Runders te gaen in de moorsche straet, ende te versoocken off se niet eenige kinderen in de schoole soude willen senden om in de christelijcke leere onderwesen te worden, alsoo de oude tot gantsch geen onderwijs

---

[254] Zie de bijlage Kerkorden, K.O. van Batavia 1624.

[255] Angermund, tussen Duisburg en Düsseldorf , in het (gereformeerde) hertogdom Berg.

[256] Ds. Jac. Roelandus, 1603-1619 predikant te Amsterdam, daarna betrokken bij de voorbereiding van de Statenvertaling.

[257] Het eiland Rosengain.

verstaen willen, maer oppstinatelijck in haer moorsche opinie volharden, dewelcke haere commissie volbracht hebben in forme als volcht. – – –[258]

Op dese tijt is Wouter Melchiorsz, Anthoni Dirckxsz, beyde dienaers des woorts, beneffens Joost Cornelissen ende Pieter Pietersz Cras, beyde ouderlinge, gecommitteert om de visite te doen op Groot Banda, de plaetse genoomt Lonthoir, 'twelck volbracht sijnde tot grooten aenwas van de schoole op Lonthoir gestreckt heeft.

Dese vergaderinge bijna geëyndicht sijnde hebben na loop der meester stemmen den eersamen Joost Cornelissen, ouderling, tot schriba over ons collegie des kerckenraets voor een geheel jaer tot schriba vercoren, 'twelck alsoo om verscheydenheyt der eylanden Banda heeft moeten geschieden.

Onsen kerckenraet bestaet tegenwoordich uyt Anthoni Dirckxsz, Joost Cornelissen, schriba ende ouderling, Dirck Janssen Nagel, proponent, Jan Janssen Visscher, ouderling, Jan Michielsz, ouderling, Pieter Pietersz Cras ouderling, Adryaen van den Berghe, diacon, Isaack Strijcker, diacon.

Wijders en occurreert niet dan wat aengaet de gemeynte, die is noch in bloeyenden fleur, gelijck uyt de mont van onsen Eerw. broeder Wouter Melchiorsz, predicant, brenger deses, sult connen verstaen. De schoole sijn noch in goeden doen. Wat de nieuwe opgerechte schoole op Salammon aengaet, sullen den opganck U.E. 't naeste jaer verwittighen.

Bij de broeders dient vooral sorghe gedraghe te worden dat Psalmboocken met nooten, pampier, pennen en inct ende een partij cijfferleyen met houten lijsten ende toebehooren particulierlijck voor de schoole van Banda gesonden wort, want de schoole van Poulo-Ay met één riem pampier des jaers niet connen toecomen, door de meenichte der schrijvers, ende wij 'tselffde van de cooplieden na eysch niet wel connen becomen. Wat ander schoolboocken aengaet sijn wij redelijck van voorsien.

Soo door de broeders op onse gesonden bryeven geantwoort wort, sal noodich sijn dat se aen den kerckenraet van Banda gesonden worden, want wij tot noch toe geen bryeven van de broeders becomen hebben, waerdoor schier traech souden worden om van hier te adviseeren. Wat d'oorsaecke is, is ons onbekent, van de kerck van Amsterdam ende Zeelant hebbe noch anders geen bryeven becomen dan alleen van dit tegenwoordich jaer. Soo oock cranckbesoockers ende schoolmeesters gesonden worden, dient opgeleth dat mannen van goet leven tot den dienst bevorderen, want quade ende ongesont van leven hier genooch te becomen sijn.

Hiermede[259]

37. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda, 10 augustus 1626.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 39-40.

Vrede Christi

Eerwaerde godvruchtige broederen ende mede-arbeyders in den oogst des Heren.

Onsen voorgaende aen U.E. is geweest den 10^{en} may[260] met Sr Jan Jansz Visscher, opperkoopman op 't schip Amsterdam, die wij verhopen met sijn goet arivement U.E. wel sal behandicht sijn. Ende alzoo in deselve U.E. is vergeten te verwittigen de veranderingh onses kerckenraets, sullen de E. broederen gelieven te weten dat wij op den 14^{en} april (naedat

[258] Hier volgt een verslag van het bezoek van de gecommitteerden aan P. Run, zie hiervoor, doc. 35.
[259] De rest van de bladzijde is afgesneden.
[260] Niet aangetroffen, wellicht behorend tot de ontbrekende eerste 38 folio's van dit deel.

onsen Eerw. broeder D. Casparus Stevens daechs tevoren op Poulou Ay aen de gemeynte bevesticht was) in plaetse van den voornoemden Visscher (die drie jaren nae malcanderen de gemeynte weer vlijtelijck bedient ende als een klaer schijnende licht in deselve geweest heeft) ende Jan Michielsz, die in het herwaerts comen van Batavia in den Here ontslapen is, tot ouderlingen verkoren hebben den eersame Jan Jansz van Heusden ende Huybert Robbertsz, vrijborger op Poulou Ay, beyde mannen van goede getuygenisse.[261] Met het schip Amsterdam heeft de heer gouverneur (volgens ons versoeck) twee van de moorsche papen versonden. De derde, daer hij mede last toe gegeven had, is versteken[262] geworden, ende in sijn plaetse gesonden een die in Amboina woonachtich is, niet wetende of hij een paep is oft niet. Ende alzoo den roep van sommige hier gaet dat de Heer Generael die hier weder sal senden, indien U.E. sulx gewaer wert dat hij dat van sinne is te doen willen U.E. gebeden hebben uwe uyterste neersticheyt te doen om dat te verhinderen, want de moren hierdoor niet allene in hare boosheyt ende gruwelijcke superstitie op een nieu souden gestijft maer wij souden daerdoor oock van sommige seer bespot ende gelastert werden.

Nae het vertreck der papen hebben wij bij de mooren neerstelijcken aengehouden om haer te bewegen dat se hare kinderen souden schole senden, 'twelck nadat sij het ons lange geweygert ende tegengehouden hadden, eyndelijck in presentie van de heer gouverneur ons belooft hebben te doen, welcke belofte die van Lonthoir sijn naegecomen ende 15 kinderen in de scholen gesonden hebben, ende noch eenige toegeseyt te senden die nu tegenwoordich sieck sijn. Die van Salamme wachten wij noch ende wij twijfelen niet off sullen se mede nae haer belofte ter schole senden. Die van Wayer ende Ouden Denner hebben het oock belooft te doen, maer alzoo daer noch geen school nochte schoolmeester en is, can sulx in lange tijt niet geschieden.

Op Nera sijn eenige christenen kinderen die de ouders geren soude schole senden, maer door gebreck van school ende schoolmeester moet sulx naegelaeten worden. Het soude derhalven seer nodich ende profijtelijck voor het Christendom wesen dat op Nera ende Wayer een schole gemaeckt werde. U.E. gelieft van onsentwege de Heer Generael daertoe sien te bewegen. Wat Ouden Denner belanght, wanneer slechts op Wayer een schoole is, connen die kinderen aldaer wel schole gaen, alzoo deze plaetse van d'ander niet verde gelegen is.

Wat aengaet den stant der kercke ende scholen, daermede is het Godt lof noch wel gestelt, gelijck U.E. uyt onse voorgaende missive genoechsaem verstaen hebt. Dit jaer sijn 16 lidtmaten tot de gemeynte toegecomen, ende daerover wij ons insonderheyt verblijden dat 4 van dese inlantsche vrouwen haer daertoe begeven hebben, die goede rekenschap van het christengelove gaven, ende soo veel ons bekent is godsalich van leven, 'twelck sijn van de eerstelingen der vruchten van D. Casparus,[263] verhopen dat God sijnen arbeyt alzoo sal segenen, dat U.E. met ons oorsaecke sult hebben om daerover te verblijden ende God Almachtich voor sijn genade te dancken.

't Laet sich aensien dat Dirck Jansz Naghel met der tijt goede vrucht op Nera doen sal, alzoo hij hem weder drie jaren op een nieu heeft verbonden. Evenwel soo sullen de broederen gelieven sorge te dragen dat ons drie bequame cranckbesoeckers gesonden werden die willich sijn om de schole oock waer te nemen, ende soo de E. Heer Generael toestaet dat op Nera een schole gemaeckt wort, vier. De plaetse van Wayer moet door het overlijden van Jan Beeckman tot de comste van de schepen vacant blijven, want wij het beter achten dat Adriaen Tijtens van hier vertreckt dan wij hem langer souden ophouden, alzoo van hem niet veel goets te verwachten is.

---

[261] Zie over deze ouderlingenverkiezing hiervoor, doc. 33.
[262] Verborgen.
[263] Casparus Stevensz.

Door de catechisatie van de schoolkinderen op Poulou Ay ('twelck sint het vertreck van D. Wouter Melchiorsz altoos in de kercke geschiet is) bespeuren wij alrede geen cleyne vrucht, want sij daerdoor niet allene wel toe en nemen in de kennisse van de fondamenten des geloofs, maer oock de oude luyden die haer comen horen in hetselve daerdoor oock seer versterckt worden. Wensen van ganscher harten dat sulx op Lonthoir en de andere plaetsen daer kercklijcke personen sijn, mede conde geschieden.

Indien eenige brieven van de kercke uyt het vaderlant aen U.E. gesonden worden, wilt doch de copye van dien aen ons senden, ende laet ons beneffens dien oock den stant uwer kercke ende schole weten. Ende bidden U.E. eyndelijck goede sorge te dragen dat ons pampier, pennen, inckt ende voorts daer wij in de voorgaende om geschreven hebben, gesonden worde, want wij anders met de schrijfkinderen seer soude verlegen wesen. Ende dewijle vele schoolkinderen redelijck de Duytsche tale verstaen, ende oock spreken, maer nochtans het onderscheyt der woorden niet wel en weten, willen de broederen doch sorge dragen dat niet weder vergeten en wort ons een goede pertije dictionarissen Duytsche ende Maleytsch toegesonden worden, alzoo deselve ons in desen dele seer nodich sijn. Alsoock psalmboeken met noten ende andere daer wij seer sijn om verlegen.

Hiermede, Eerwaerde, wijse, voorsienige medebroeders in Christo Jesu, niet sonders hebbende, sullen 't hiermede eyndigen, ende uwer altsamen met de gansche gemeynte in de bescherminge des Alderhoochsten bevelen. Vaert wel ende weest altesamen van ganscher van ons gegroet, groet ons oock de Heer Generael met sijne E. Rade, midtsgaders oock de broederen ende susteren uwer gemeynte, die den Here lief hebben.

U.E. dienstwillige broederen ende medearbeyders in den wercke des Heren, representerende de kerckenraet in Banda. Uyt last ende aller name Casper Stevens preses, Antonius Diricx scriba.

Datum op Lonthoir in Banda, desen 10 augusti anno 1626.

38. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda, 30 april 1629.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 63-65.[264]

Eerweerde, achtbare, godsalige, wijse, seer voorsienige broederen ende medearbeyders in de wercke des Heere.

(*In de zwaarbeschadigde eerste alinea's wordt de ontvangst van de brief van de Bataviase kerkenraad d.d. 20 augustus 1628 bevestigd*[265] *en melding gemaakt van de kwestie die is gerezen in zake het door de politieke overheid opgeëiste recht de resoluties van de kerkenraad in te zien, alsmede van het door de kerkenraad voorgestelde compromis.*[266] *Het advies van Batavia inzake de bevestiging van Dirck Janssen Nagel is door diens overlijden op 28 december 1628 achterhaald. Ook de krankbezoeker op Rosengain, Herman Hendricx, is overleden.*)

[264] Deze brief is zwaar door inktvraat beschadigd en kan slechts ten dele getranscribeerd worden. Ettelijke passages zijn weggevallen. Hiervoor, op fol. 43-61, bevinden zich enkele brieven uit 1627 en 1628 die volledig zijn verbleekt en niet meer kunnen worden gelezen. Ook een precieze datering is niet meer mogelijk. Er zijn over deze periode (eind mei 1627 – 31 december 1628 geen notulen van de Bataviase kerkenraad.

[265] In ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 46-52 een brief kkr Batavia aan kkr Banda gedateerd 24 november 1628.

[266] Zie hiervoor, doc. 36.

alsoo dat wij van kerckelijcke personen t'eenemael ontbloot sijn. Neyra ende Lontoir sijn twee capitale plaetsen in Banda, die van te voren plegen bedient te werden, d'eene bij een predicant, d'andere bij een proponent, moeten nu elck bij een cranckbesoecker lesende bedient werden.

(*Ook Selamme en Rosengain zijn vacant.*)

Willen evenwel seer erstelijck gebeden hebben dat U.E. gelieven tegens de naeste gelegentheyt alle neersticheyt te doen om ons met eenige bequaeme persoonen te versorgen, als met twee predicanten, ten minste een predicant ende een proponent ende twee cranckbesoeckers, alsoo Jan Jansz van Heusden, liggende op Lonthoir, geerne vertrecken soude, temeer dewijl sijnen tweeden verbonden tijt nu ongevaerelijck ontrent 7 maenden geëxpireert is, hebben nochtans hem [...] hij noch een jaer overblijven soude, totdat wij beter versien sijn aen het werck ons een sonderlinge vrientschap geschiet. U.E. sullen dan gelieven neersticheyt te doen dat hij mochte verlost werden.

Den raet die U geeft van scholen te laten bedienen van [...] jongers uyt de schole van Poulo Ay hebben wij bij [...] van andere stoffe al overlange moeten in 't werck stellen. Wij en bevinden ons [...] qualijck daerbij, sullende ons derhalven noch daermede behelpen.

De reyse van D. Johannes[267] naer Key en heeft dit jaer geene voortganck connen hebben, doordien datter geen vaertuych van de Compagnie en heeft geweest. [...]

(*Er is een misverstand betreffende drie Malabaarse slaven die naar Kei gezonden zouden worden om de bewoners aldaar de gebeden te leren. Ze hebben zich hoe dan ook niet bij de kerkenraad gemeld.*[268])

39. Resolutie van de kerkenraad van Banda over het accepteren van een commissaris-politiek. Banda Neira, 21 maart 1633.
NA, VOC 1115, fol. 738r. Afschrift.

Alsoo d'E. Heer Commissaris Antonius van den Heuvel ons, bedienaren ende opsienderen der gemeynte in Banda, uyt last ende bevel van den E. Heer Generael Henrick Brouwer voorgehouden ende belast heeft de politique gedeputeerde in onse vergaderingen sonder eenich tegenspreken in te willigen, soo is 't dat wij de saecke in de vrese des Heeren overwogen hebbende, geresolveert ende beslooten hebben, gelijck wij resolveren ende besluyten mits desen, dat (alsoo het recht ende de macht ons van Christo gegeven ons niet wordt ontrocken) wij om meerder onheyl te verhoeden deselve in onse vergaderingen sullen dulden, verwachtende met lijdtsaemheyt de ordre uyt het vaderlandt waeraen wij volgens onse instructie ons verbonden houden.

Aldus gedaen in onse kercklijcke vergaderinge op Neyra den 21 marty anno 1633. Onder stonde: ende uyt aller name, was onderteykent: Gijsbert Bastiaensen praeses, Wilhelmus Holtenius schriba, Michael Clarenbeeck ecclesiastes.

[267] Ds. Johannes du Praet van Ambon. In juli 1629 kwam David Gorisz, eerder werkzaam in Ternate, als predikant uit Nederland terug (arr. Batavia 7 juli 1629); hij voerde toen de naam David Gregorii. Hij werd naar Banda gezonden, maar verdronk daar korte tijd later (vóór 9 april 1630) toen de orembai waarmee hij van P. Run vertrok in de branding omsloeg (missive Van Raemburch aan GG Specx, 2-3 mei 1630, NA, VOC 1100, fol. 424-436, nader fol. 425v).

[268] De notulen kkr Batavia over 1628 ontbreken. Het laatste gedeelte van het document is geheel onleesbaar.

40. Bericht van ds. G. Bastiaansz en ds. W. Holtenius over kerken en scholen op Banda Neira en Lonthoir. Banda-Neira, 4 april 1633.[269]
NA, VOC 1110. fol. 635-636. Afschrift.[270]

Bericht van den aenwas der gemeynte Jesu Christi op Neyra ende Groot Banda zedert den jaere 1630 tot het jaer 33, alsoock van den standt der schoolen in deselve plaetsen.

Het getal dergener die binnen den voorschreven tijt in de voorgenomene plaetsen soo uyt het heydendom als het Moordom tot kennisse der christelijcke religie gebracht, ende na gedane belijdenisse door het sacrament des heyligen doops der gemeynte sijn ingelieft, is ontrent 50[271] personen, 'twelck naer gelegentheyt der ongelovigen die in dese plaetse woonen tamelijck groot is, alsoo de meeste zijn mooren, die niet alleen met een haet tegen de christelijcke religie maer oock met een doodelijcke wraeckgiericheyt tegen onse natie sijn ontsteecken, als door deselve van haer landt, van haer naeste bloedtvrienden berooft, ende voor het meeste deel in slavernije ende armoede gebracht zijnde. Onder welcke die outste ende verstandichste niet alleen onse religie verwerpen, maer oock onder de handt haer best doen om diegeene die, om met de onse te trouwen ofte eenich ander werelts voordeel te genieten, in voorleeden tijden haer laten doopen hebben, oock selve haere ende haerer vrinden die tegen haeren wille op Pulou-Ay in de schole getrocken zijn, weder tot haere superstitiën te doen affvallen ende haer op het nieuws te laten besnijden, ja van ons gansch wechloopen tot de mooren in de naestgelegen eylanden woonende, gelijck de droevighe ervaringe ons datselve leert.

Hierdoor comt het oock ('twelck niet is te verwonderen) dat gheen ijver bij henlieden wert gevonden om in kennisse, veelmin in gehoorsaemheyt van de heylige wetten ende insettingen welcke onse Godt ons heeft gegeven, toe te nemen, wat sij oock door private ende publycke vermaningen daertoe werden aengeporret. Daerom oock in het mededeelen van den heyligen doop aen dese Bandanesen met beschroomtheyt van ons gehandelt wert.

De heydenen die onder ons woonen ende niet seer veele zijn (de slaven uytgenomen) sullen mettertijt wel alle met Gods hulpe tot proffessie van de christelijcke religie gebracht werden, maer (gelijck te beduchten is) tot groote kennisse noyt, want niet bequaem sijn om veele te leeren, oock niet soo ijverich als wel te wensche ware, ende sijn oock veeltijts ontbloot van bequame leeraers die haer grondich onderwijsen konnen door oncunde der talen welcke door het veranderen der predicanten ende cranckbesouckers wert veroorsaeckt, dewijle de nieuwe aencomende haeren verbonden tijdt halff verslijten eer sij yets daervan leeren.

Waertegen geen remedie en is te verwachten soo langh het alleen moet aencomen op diegeene die uyt de Nederlanden herwaerts comen. Want eenige van deselve haere huysvrouwen in het vaderlant gelaten hebbende, niet sonder reeden soecken derwaerts te reysen soo haest haer verbonden tijt geëyndicht is, andere, betere contentement verwachtende als sij hier vinden, oock dese plaetse haest moede werden, ende alle tegelijcke werden door de

[269] Zie ook hierna, de aantekening bij het begin van doc. 46.
[270] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 214-217. Een ander, kwalitatief minder, afschrift in NA, VOC 1115, fol. 734r-735r. Volgens het bericht van Jan Jansz van Heusden in juni 1630 aan kkr Batavia eiste de nieuwe gouverneur Crijn Jacobsz van Raemburch (gouverneur van Banda van 9 april 1630 tot zijn dood op 23 december 1633) dat de kerkenraad twee politieke commissarissen zou accepteren; toen de kerkenraad dit weigerde werd hem verboden nog te vergaderen, welk verbod volgens Jan Jansz door de kerkenraad werd genegeerd (notulen kkr Batavia 6 juni 1630, Mooij, *Bouwstoffen* I, 349). Het verslag van Van Raemburch over deze zaak in zijn missive aan de GG d.d. 2 mei 1630, NA, VOC 1100, fol. 424r-433v, nader 428v-430r. Zie ook deel I (Ambon), doc. 41.
[271] Het handschrift in NA, VOC 1115 heeft hier 'vijftien'.

soete gedachtenisse des vaderlants[272] derwaerts getrocken als sij eerst den besten dienst souden doen konnen.

Een middel dunckt ons hiertegen nut te zijn, dat namelijck de jonge jeught die van onse Nederlanders hier werdt gegenereert, eenighe der bequaemsten mochten werden opgequeeckt om mettertijt dese dienst uyt te richten, gelijck van die van het pausdom met vrucht gepractiseert wert, die van alle plaetsen daer sij de voortplantinghe haerer religie voorhebben kinderen onder haer trecken, welcke in de religie onderwesen sijnde, geen tijt behoeven te versuymen om des lants tale ende maniere te leeren, oock noyt en trachten van haere geboortplaetse te verreyssen.

Wat nu den standt der schoolen aengaet, die is in dese plaetse beter geweest voordesen als sij tegenwoordich is. Want nadat den rijs die tot aenlockinge der inwoonderen placht gegeven te werden ingehouden is, sijn de schoolen berooft van haer beste scholieren, want het meestendeel arme lieden kinderen waeren, die om des rijs te genieten daer quamen, ende daer vandaen blijven om haer onderhout op ander wijse te soucken, waerdoor het bijcomt dat niet dan cleyne kinderen in dese schoolen gevonden werden, die niet anders connen uytrechten, welcke een weynich groot geworden sijnde weder daer uyt sullen getrokken sullen werden, soo geen subsidie henluyden wert gedaen.

Hierdoor sullen oock de schoolen haest ontblotet werden van inlandtsche schoolmeesters, die doch hier de bequaemste sijn, want de tegenwoordighe stervende geen andere werden aengequeeckt door gebreck van middelen, ende alsoo oock nootsaeckelijck de schoolen comen te vervallen, die nochtans (gelijck een yeder verstandighe wetet) om wel geïnstrueerde ende stantvastige christenen mettertijt te crijghen den besten middel zijn.

Den maniere van onderwijsinge die in dese scholen gehouden werdt is dese, dat den nieuwen aencomenden eerst werden geleert de christelijcke gebeeden, alsoock de articulen des christelijcken geloofs, in de Maleysche tale, die dan daerna geoeffent werden in het leesen, van beyden van Duyts ende Maleysch, 'twelck sij tamelijck konnende, werden dan verder geïnstitueert in de fondamenten der christelijcken religie uyt het vraeghboexken Marnixi ende het cort begryp der christelijcke religie dat in Zeelant gestelt is,[273] ende dan voorts uyt de Heydelbergh catechismo, welcke hen dagelijxs in de schole geleert werden, ende daerbenevens des woensdaechs in de schole ende des sondachs naemiddachs in de kercke bij forme van catechisatie werden ingescherpt.

Waertoe wij geerne soude trecken, niet alleen allen degeene die oyt ter scholen gegaen hebben, maer oock alle andere gedoopten, om alsoo te onderhouden 'tgeene sij geleert hebben, doch heeft tot noch toe qualijck connen geobtineert werden, 'twelck soo grootlijcx niet te verwonderen is, omdat de Nederlanders selve in den godtsdienst nalatich zijn, niet behoorlijck daartoe lopende.[274]

In welcke saecken wij anders niet weten te doen als de lieden ernstich te vermanen ende de christelijcke overicheden onderdanichlijck te bidden, soo in dese als andere saecken tot stichtinge van Godts gemeynte dienende, de macht hen van Gode gegeven daerthoe te willen gebruycken, opdat den welstandt der zielen haerder ondersaeten soowel als de lichamen door haer getrouwe voorsorge mach bevordert werden. Waertoe de goede Godt hen wil stercken met sijnen Heyligen Geest ende henlieden soo doende sijner getrouwer dienaren loon verleenen, tijdelijck ende eeuwichlijck. Amen.

---

[272] NA, VOC 1115 heeft hier 'des lieven vaderlandts'.

[273] Het vraeghboexken Marnixi: Marnix van St. Aldegonde, *Cort Begryp*, Leiden 1599. Het tweede geschrift is waarschijnlijk het Kort Begrip der christelijke religie van Faukelius (Middelburg 1611, of mogelijk ook W. Teellinck, *De Wegh na den Hemel*, goedgekeurd op de Zeeuwse Synode van 1620. Het *Cort Begryp* van Marnix was reeds in het Maleis vertaald vóór 1633.

[274] NA, VOC 1115 heeft hier:' ...in den godtsdienst nalatich sijn ende daeromme oock diegeene die haerer sorge bevolen sijn niet behoorlijck daertoe houden'.

Soo sij het gedaen op Neyra, den 4[en] aprilis 1633, ende was ondertekent: Gijsbrecht Bastiaensen, Wilhelmus Houthenus met haer eygene handen gestelt.

41. Bericht van ds. M. Clarenbeeck aan commissaris Antonio van den Heuvel betreffende de groei van kerk en school op Pulau Ai. Banda Neira, 8 april 1633. NA, VOC 1110, fol. 632-634. Afschrift.[275]

Tot satisfactie van de begeerte des E. Heer Commissaris Antony van den Heuvel[276] benoopende den aenwas der christenen, der schoolen, insgelijcks de wijse mijner catecheseringe op mijn respective plaetsen, stelle ick dese naevolgende poincten.

1. *Van de slaven*
1. De slaven oft slavinnen sijn ofte christenen, off moorsche, off heydensche.
2. De slaven die gechristent sijn, sijn gechristent ofte bij de Portugiesen, gelijck etlijcke Chiauwers, Malabaren, Solorsche etc, ofte bij ons.
3. Die bij de Portugiesen gedoopt sijn, sijnder etlijcke die neffens de goede gebeden oock de superstitieuse vasthouden, sonder dat veele daervan afwijcken op gedane vermaningen. Andere sijn onwetende, so wel van ’t eene als ’t andere.
4. Die bij ons gedoopt sijn, sijn ofte in hare kintsheyt gedoopt, off in haer meerderjaricheyt.
5. Die in hare kintsheydt gedoopt sijn, sijn ofte eenige moorsche kinderen die met die intentie meestendeel gechristent sijn geworden om van dieselvige christene Mardijckers te maecken, doch is bevonden dat se naderhant het Moorsdom lieffhebben, ende niet den doop, die sij tegens haer wil ende weten (soo sij voorgeven) genoten hebben. Ofte het sijn kinderen van christene slaven, ’tsij maer d’eene partije christen sij.
6. Die in haer bejaertheyt gedoopt werden sijn raer ende weynich voorcomende, hebben oock vele daer geen treck toe, soolange sij in slavernije sijn.
7. Dese alle sijn door den banck ondeugende ende leven in ontucht, soowel die bij de Compagnie sijn als bij de burgerij. Weynige maecken werck van hoererij ende overspel, oft bij moorsche ende heydensche wijven te converseren.
8. De remediën hiertegens souden onder andere dese sijn, dat de gedoopte en d’getrouwde slaven, herwaerts ten dienst van de Compagnie gesonden, niet meer affscheydelijck van malcanderen vercocht werden, met een onbehoorlijcke breucke des ehestants.[277] Dat se oock (soo bevonden wierde dat sij in ontucht quamen te verlopen, ofte oock bij moorsche oft heydensche converseerden) naer merite gestraft wierden, om alsoo met schrick end’ vrese de redelijckheyt en d’eerbaerheyt in haer te bevorderen. Dat oock versoght ende beherticht wierde dat de sodanige bij geen Chinesen off andere ongeloovige quamen te geraecken. Dat se behoorlijck (soo als ’t slaeven betaemt) gecledet werden ende soo door den maryngo, off andersins, tot den Maleysen dienst geconstringeert werden.
9. Dat d’andere, die noch onder haer heydensch waren, dagelijcks, ende dat cortelijck, door een maryngo, die eerst wel onderwesen ware, tot het Christendom bereydt wierden.

Dit is wat de Compagnies slaven betreft.

[275] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 218-224. In dorso: ‘Bericht van den aenwas der gemeynte Jesu Christi, oock van den standt der schoolen op Poulo-ay’.
[276] Bijlage van een rapport van de commissaris Van den Heuvel van 30 augustus 1633, zie NA, VOC 1110, fol. 557r-601r, gedeeltelijk gepubliceerd in Knaap, *Memories*, 94-108.
[277] Huwelijkse staat.

10. Maer aen de sijde van de borgers ende Mardijckers is de meeste swaricheyt. Hoe souden sij haere slaven constringeren willen tot de religie, also se over haer eygen vrouw ende kynderen salicheyt niet becommert sijn? 't Is waer dat beneffens de register der christene slaven, die wij houden, ijverige ecclesiastycke vermaningen geschieden moeten. Maer hoe werden se beherticht? 't Ware de gewenschte sake dat door politycke en kerckelijcke aendringingen van de borgerij dat te verwerven ware, dat sij hare bequamere slaven, die alrede ofte gechristent waren off die wel daertoe te animeren waren, op een sekere bestemde uyre eenmael 's weecks op 't clockegeluydt in de kercke sonden, om aldaer, naer een yders begryp, door 't beleyt eens predicants onderwesen te worden.[278]

2. *Van de Mardijckers*

1. Wat de Mardijckers belanght op Poulou Ay, deselvige sijn ofte christenen ofte mooren, want 2, 3 heydensche Chinesen ende 3, 4 oude heydensche wijven en hoeven in dese rang naeuwelijcks gestelt te worden.
2. De vrije mooren sijn weynich op Poulou Ay, de manspersoonen en sijn niet boven 4 à 5 sterck, moorsche vrije wijven konnen naeuwelijcks het getal van 14 à 15 uytmaecken. Dese sijn van haere superstitiën niet te brengen, ten ware dan sij nu en dan met christenen trouden, gelijck oock met de moorsche slavinnen toegaet, dat se daertoe niet sullen verstaen ofte sij moeten van haer eygen meesters, oft van andere, die haer met intentie van trouwen vrijcoopten, tot vrouwen aengenomen werden, alsdan sullen se met de man oock de doop aenvaerden, ende dat om wereltsche consideratiën van vrijdom, van meer gerespecteert te worden, van eenige besittinge weder te crijgen etc, sonder grote veranderingh der herten, gelijck de ervarentheyt leert.
3. De christene Mardijckers (ick spreke van geen Duytsche, die oock niet alle een linie trecken) sijn off Bandanesen oft Chiauwers of Manylhers of Soloresen, of Javanen etc. De Chiauwers, Soloresen, Manylhers sijn bij de Portugiesen gedoopt, alsoo dat aen veel den paepschen suyrdeessem hanght, van dewelcke nochtans eenige op de ijverige onderwijsingen afwijcken. De Chiauwers sijn selfs onwetende van de pauselijcke superstitiën, als welckers gemene genegentheyt tot de religie cleyn is geweest, soodat vele van deselvige neffens vele andere gene gebeden op mijner aencomste konden, soodat wij (neffens de visiten en trouhertige aenspraecke) oock de maniere hebben van niemanden onder haer te laten trouwen, hoe lange sij oock gedoopt sijn geweest, voor ende aleere sij haer gebeden connen.
4. De Javanen, Bandanesen, ende etlijcke van verscheyden natiën, sijn bij ons gedoopt, van dewelcke ick ontrent de 18 tot den christelijcken gelove gevordert hebbe. Hebbe oock uyt de swarten alleen wel 20 lidtmaten.
5. Ende om van de eygen inwoonders wat nader te spreecken, ick achte dat, gelijckerwijs de Asiatische end Africaensche christenen, door de Saracenen overweldicht sijnde, door schrick en vrese etc. het moorsche gelove hebben aengevaerdt, sonder nochtans dat sij 't van herten meynden, dat also de Bandanese mooren haer om wereltsche consideratiën tot het christengelove begeven sonder dat het hert recht verandert wordt. Hierbij comt dat haer ouders of susters etc., bitter moorsch blijvende, sij om deselvige medehuychelen. Waertoe sij seer worden gestijft door de comste van eenige bittere aensienlijcke mooren uyt Ambon off dees omleggende contreyen, daer vele van de aensienlijcke Bandanesen gevlucht sijn ende nu en dan onder de Key-Arousche haer vermengende, in Banda afkomen. Van de kinderen deser aller Mardijckers sijn de beste vruchten te verwachten so se ter scholen gehouden worden.

[278] Dit werd doorgevoerd, zie Niemeijer, *Calvinisme,* 181-184.

3. *Van de schoolen en de forme van catecheseringe*

1. De schoolen sijn de rechte saeyplaetsen der religie. Halen 't de kinderen uyt de schoolen niet, d'oudere sullen 't haer niet inplanten, daerom ick dan allesins noodich achte dat de sodanige tot de scholen geconstringeert worden, insonderlijck de kinderen van Mardijckers die geen Bandanesen sijn.
2. Nu, om bequaeme jongers ter schoole te houden soude des rijs-gevinge[279] dienstich, jae nootsaeckelijck sijn, alsoo de Mardijckers alhier op 't rapen van noten en foelie leven, ende soo de kinderen haer eygen cost niet inbrengen, haer beswaerlijck soude vallen haer in 't school langh te laten.
3. Doch daerin soude oock behoorlijck sorge gedragen werden dat de rijs aen geen moorsche slaefjes etc. (als voordesen met goede hoope, doch niet vruchtelijck, geschiet is) gegeven wierden, alsoo wij tot de minste oncosten van de Compagnie mede hellende sijn.
4. Echter wel, opdat sodanige kinderen die op 't inhouden van rijs teruggebleven sijn, niet t'enemael vergeten souden 'tgeen sij in de schoolen souden mogen geleert hebben, soo sijn se geconstringeert sondaechs 's naemiddaegs op 't clockegeluyt in de kercke te compareren, om in de gebede, in de X geboden, in de vraeghstucken der christelijcke religie geoeffent te worden, alsoo dat onder deselvige eenige ongedoopte alrede behoorlijcke kennisse hebben van de religie, naer het begryp haerder jaren.
5. Wat diegene aengaet die noch de schoole frequenteren, de bequaemste onder haer worden 's woendaechs naer gedane geluydt der kerckclocke openbaerlijck gecaticheseert uyt Aldegondes vragen ende antwoorden ende uyt de stichtelijcke onderwijsboeckskes van Willem Teellingh.[280] Saeterdaechs 's naemiddaechs moeten se haer gebeden mede repeteren, ende worden in die dagen bequaem gemaeckt om de vraagen der catechesis, 'tsij in 't Duytsch, 'tsij in 't Maleysch op te seggen, als sodanige catechetische predicatiën geschieden sullen. De minderjarige kinderen worden mede op een ende deselvige wijse gelijck op Lonthoir ende Neyra onderwesen.
6. Werden oock de bequaemste schoolkinderen sondaechs nae gedane Maleysche predicatie in 't school geëxamineert ende ondertast wat sij daeruyt onthouden hebben.
7. Ende alsoo stoffe tot schoolmeesters licht ontbreecken soude, soo houde een off twee aen die van Nederlantsche vaders gesproten sijn, daer meest acht op genomen werdt om in corte tijden tot schoolmeesters te bevorderen.
8. Ende om van de Bandanesche jongens wat besijden te spreecken, de principaelste orangcays door last van de E. Heer Sonck geëxecuteert sijnde, soo sijn hare kinderen ter schoole op Poulou Ay bestedet op de costen van de Compagnie, ende was te hoopen dat, gelijck eertijts der afvalliger christenen kinderen, in de moorsche schoolen geoeffent sijnde, bitter moors geworden ende tot den dach van heden gebleven sijn, dat sij oock alsoo tot het christelijcke gelove soude te brengen sijn.
   Doch sulcks heeft geen effect tot noch toe (sooveel als 't blijckt) sorteren connen, eensdeels omdat de moorsche wijven ende andere hartneckige opwassende mooren daertegens arbeyden, die haer weten in te scherpen en allesins voor te houden hoe deerlijck haer ouders en magen sijn gecapt, gevyerendeelt ende omgebracht, ende storten soo meteen in stuckskens ende brockskens van de moorsche agamma,[281] soodat de bitterheyt in haer met de jaren opwast, dewelcke noch vermeerdert wordt soo wanneer haer voorgehouden wordt wat percken dat haer vaders beseten hebben, ende hoe sij nu van alles berooft sijnde door vremde luydes handen suckelen moeten. Andersins oock die jongers tot haer

[279] De verstrekking van rijst aan hen.

[280] Daaronder *Den Wegh naar den Hemel*, verloren gegaan, maar in Maleise vertaling bewaard gebleven, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 15 en 23 en Op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck*, 9 en 11. Over Teellinck zie ook *BLGNP* I, 373-375.

[281] Agama: godsdienst.

jaren comende, so worden sij door ophitsing selfs van de oude moorsche totebellen[282] tot hoererij gevoert met eenige moorsche slavinnen, die oock van groter afcomste sijn, die oock sulcks niet toestaen tensij deselvige bij de moorsche superstitiën blijven willen, ende vervallen alsoo door hoererij, waertoe sij sterckelijck gedreven worden, tot het Moorsdom, gelijck eertijts de kinderen Israëls door hoererij tot afgoderij vervielen.[283]

Alsoo dat ick noch lange (sulcks so blijvende) geen vruchten van de Bandanesen verwachte dewelcke Gode ende de vromen behaechlijck souden sijn. Ondertusschen acht nodich dat se, door de vrese van de politycke macht ende door ecclesiastycke sorge, so vele geremedieert worden als 't doenlijck is.

Dit is mijn gevoelen, daerom ick het oock vrijwillich onderteyckene. Geschreven den 8 april anno 1633. Michael Clarenbeke.

42. Brief van ds. M. Clarenbeeck aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Pulau Ai, 4 september 1633.
NA, VOC 1115, fol. 751r-752r. Afschrift.

Den Eedelen, Eerentphesten, wijsen, voorsienigen, seer discreten Heere, d'Heer Generael Henrick Brouwer geluck ende heyl van Gode den Allerhoogsten.

Mijn Heer,

't Heerdencken van U. E. bewesene weldaden ende seer familiare gunsten t'mijwaerts, de hooghwichticheyt des beroeps waertoe U.E. waerdichlijck beroepen is, ende het vertrouwen van verdere gunste, hebben mij vermaent ende aengeport om dees letteren aen U.E. te stellen.

Ick dancke vooreerst de Vader aller vertroostingen dat hem belieft heeft U.E. soo te begenadigen, dat U.E. voorspoedelijck met U.E. beminde, waerde ende deughtrijcke gemaele ende dochterken overgecomen sijnde, wij onder U.E. vleugelen gerustiger ende vreedsamer ons dienst mogen voltrecken. Den Almogende geve U.E. verder ongeveynsde liefde ende sucht tot opbouwinge sijns rijcx, opdat met David, Josia, Constantino de Groten ende andere voorstanders der waerheyt rijckeren segen ende hogeren prijs naer Godts ongewijfelde belofte verwerven mogen.

Wat mijn gelegentheyt belanght, die is, niet sonder de wijse bestieringe Godes, tot noch toe getempert ende gematicht, dat noch groote oorsaecke van droefheyt noch van blijtschap. Alleen hebbe, nae het uytstaen van die vervaerlijcke stormen in Tesselerstroom ende periculeus stooten ende vastsitten van ons schip tusschen San Tomé ende Paleacatte, sijn den 30 augusti tot Paleacatte gearriveert in 't jaer 1628, alwaer mijn jungste suster christelijck overleden ende de oudtste getrouwt is, ende naerdat Masilipatam besocht hadde, daerheenen om dienst te doen ick afgevaerdicht was, soo ben ick geluckichlijck op Batavia, van Batavia op Ambon den 15 april anno 1629 gearriveert, daer om veele insichten, insonderlijck door 't verloop van de mousson ende andere deficiërende dingen, hebbe moeten overblijven ende mijnen dienst betreden totdat met d'eerste gelegentheyt overgevoert ben in Banda den 11 marty anno 1630.

Hier beclede ick nu de plaetse van Poulo Ay ende dat hoewel naerstichlijck, echter wel clagen moet over den moorschen huychelersen aerdt die in veele onder den naem van christenen grasseert. Oude moren worden selden goede christenen. Doch van haer ende andere,

[282] Totebel: vuile, morsige vrouw.
[283] Zie Numeri 25.

ende hoe swaerlijck de verbeteringe onder de moorsche vallen sal, hebbe scriftelijck in handen van den E. commissaris Antoni van den Heuvel op sijn begeerte volgens sijn instructie overgegeven.[284] Dese reden, ende het gedeformeert leven van ons eygen christennatie, waerop de inlandsche niet weynich staroogen, ja die d'inlandsche verder verstocken, doch reciproquelijcken van deselve mede verleyt werden, ende andere gewichtige motiven, dringen mij dickwijls naer 't patriam te suchten, met verbindinge dat ick den verbonden tijdt onder de Heeren Majores t'Amsterdam onder een veel geringer tractament noch uythouden sal tot bequaemmaeckinge van eenige sieckentroosters ofte studenten die herwaerts mochte gaen, in de Maleydsche tale. Doch alsoo ick duchte dat sulcx tevergeeffs werdt voorgehouden, ende alrede voorsie wat hier op geantwoordt mochte werden, soo en sal niet veele spartelen tegens het driejarich overblijven. Maer dat versoucke ick op U.E. (achtbaere, gunstige, Heer Brouwer), dat niet minder geschattet werde, maer egael gehouden neffen een ander praedicant die op d'expereringe van vijf jaeren sijn verbeteringe werdt toegestaen. Ick ben noch indachtich dat, naer gedane eed, aen mijn mecenates d'Heere Majores sulcks daerna voorgehouden hebben dat, bijaldien wij de 8 jaeren voor deselve gagie souden moeten blijven, dat alsdan d'Heeren mecenates d'oncosten aen ons besteed van ons wederom halen souden door weygeringh van verbeteringh, ende alsoo consequentelijck geen onderhout maer een verschietinge soude sijn, welcke naem d'Heeren selfs niet begeren souden, ende wij oock niet achten dat redelijck sijn soude, alsoo daervoor onder haere subjectie gehouden sijn geweest, ende daervoor benaempt sijn alsnoch dat d'Heeren Bewindhebberen ons becosticht hebben.[285] De Camer van Middelburgh mede heeft wel expresselijck aen D. Holthenium, mijn collegam alhier, geantwoordt dat sij daer niet tegens en hadden soo iemant van soodanige studenten verbetert wierde, ende dat na merite van haer ende achtinge die d'respective overheden van haer hadden. Wat mij belanght, gedrage mij aen 't getuychenisse mijnes gouverneurs ende des kerckenraedts alhier ende vervolgens, soo mij de onneere ende cleynachtinge aengedaen wierde, soude mij moeten bedroeven dat ick door de bewustheyt van U.E. genegentheyt t'mijwaerts anders verhoope, sal daeromme lijdsaemlijck U.E. gunste verwachten.

't Heeft mij bedroeft dat U.E. mede aengedragen is geworden evenals oft ick dat onnosel perck aengehouden hadde, 'twelck al aen de armen tot haeren profite overgedragen hadde. Wat arme winst ick uyt dat perck gehat hebbe, heeft mijn Heer de gouverneur aen de Heer commissaris[286] genougsaemlijck verhaelt, die over sulcke nijdige aendragers sich doen verwonderde. Ick hebbe tot noch toe de name noyt noch de daed gehadt van eenigen handel of coopmanschap, ben tot noch toe met mijn respective vocatie ende cleyne middelen tevrede geweest, daeromme mij te meer bedroeft hebbe dat ick oock nagesocht ben geworden, doch met die vrucht dat onschuldich ben verclaert. Mijn winste moet oock arm geweest hebben, alsoo d'Heer commissaris, mijn rekeninge met een onbeswaerde rekeninge van een oppercoopman vergelijckende, seyde niet te connen volcomentlijck begrijpen hoe sijn rekeninge soo suyver bleef, daer ick de mijne haest vereeten ende verteren moste.

't Heeft d'Heer Spex belieft mij te doen overbrieven door den Eerw. Abramum du Roy[287] dat ick niet en behoefde eenigh geldt naer Bataviam over te seynden omme mij ende mijn huysgesin te versorgen, dat ick alleen op een memoritien setten soude wat nodich van doen hadde, dat sulcx mij door andre bestellen soude soo 't op Batavia costede, ende daervoor op mijn rekeninge in Banda soude gedebiteert werden. Ende alsoo ick onwijfelijck vertrouwe

---

[284] Zie het hiervoorgaande document.

[285] Ds. Clarenbeeck was alumnus van het door de VOC bekostigde college te Leiden dat geleid werd door A. Walaeus.

[286] Anthonio van den Heuvel.

[287] Abraham de Roy (1604-1680), arr. Batavia 1628, 1629-1633 predikant aldaar, vervolgens predikant in Nederland.

dat U.E. gunste ende genegentheyt t'mijwaerts grooter ende oprechter is dan de sijne wel oyt geweest sij (sulcx schrijve ick naer de waerheyt ende niet tot U.E. ooren), soo hebbe ick mij verstoutet dit naervolgende op U.E. hertgrondelijcken te versoucken.

1 rolle swart satijn sijnde de stercksте dracht wel

4 picol swarte suycker, 1 picol witte suycker

1 varcken van goed gesouten vleesch dat versch uyt het vaderlandt mochte gecomen sijn, dat voor mij gemerckt mochte werden.

Soude mij hiermede connen generen ende mijn huysgesin voorsien sijn. Ick versoucke ootmoedelijcken dat U.E. naer de opperhoofdichheyt ende waerdige macht U.Ed. van Gode toebetrout, mij sulcks geworden laet, gelijck U.E. sijne gunst al in Texel aen mij onverdient bewesen heeft.

Hiermede, Edele, Eerentpheste, wijse etc. Generael Heer Hendrick Brouwer, sijt met U.E. deugdrijke gemaele ende dochterken in Godes genadige beschuttinge bevolen, welcke ick geduyrichlijcken bidde dat hij U.E. met d'uwe verder segene ter salicheyt Amen. Onder stonde: U.E. onderdanigen ende getrouwen, was ondertekent: Michael Clarenbeecke.

Datum op Poulo Ay, den 4 september anno 1633.

43. Brief van ds. W. Holtenius aan Gouverneur-Generaal Hendrick Brouwer. Banda, 6 september 1633.

NA, VOC 1115, fol. 736-737. Afschrift.[288]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eedele, eerentfeste, achtbare, wijse, voorsienige Heer.

Nae hertelijcke congratulatie tot U.E. comste in dese landen ende geluckwenschinge van dat voortreffelijck ampt U.E. opgeleyt, dient desen om U.E. onderdanichlijck te kennen te geven als dat op den 8 july des toecomenden jaers vijf jaeren sullen sijn verlopen na mijn eerste comste hier in dese plaetsen, welcken tijdt ende niet langer ick gehouden ben de Vereenigde Compagnie te dienen, omdat (gelijck d'acte mij van de E. Heeren Bewinthebberen medegegeven luydet) ick tot weynich costen van de Generale Compagnie gestudeert hebbe, als niet langer dan drie vierendeel jaers in D. Walaei huys[289] mijn cost (sonder cleederen ofte yets anders) van haere Ed. genoten hebbende, ende dat noch meer om haere E. te behagen, die sulcx tot meerder verseeckeringe van mij begeerden, als om voordeel te genieten, dewijle ick alrede stondt op mijn reyse nae Groningen, die daerdoor is achtergebleven, ende weynich lust hadde tot subsidie mijner studiën, die ick met mijn eygen middelen soo na hadde ten eynde gebracht, yet te genieten, dewijle ick door de nood daertoe niet gedrongen wierde. Hebbe oock niet onderteyckent de articulen daeraen de andere studenten gehouden sijn,[290] maer als de Edele Heeren van Zeelandt een langer verbandt van mij ver-

[288] Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 260-263.

[289] In het door Walaeus geleide en in zijn huis gevestigde college, waarvan de studenten door de VOC werden betaald. Zie Joosse, *Scoone dingen*, 481-500; Ben Koolen, *VOC en Onderwijs*, 50-62. Andere Bandase predikanten die op het Seminarium Indicum van Walaeus werden opgeleid waren Michiel Clarenbeeck, Marinus Gideonsz van den Houten en Antonius Verhagen

[290] De tekst van dit artikel is afgedrukt in J.C. Neurdenburg, 'Actenstukken in betrekking tot de geschiedenis der zending in de Nederlandsche koloniën', in: *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap* 26 (1882), 322-337 en 407-438, aldaar 411-415, 'Wetten en ordonnantiën, naar welker regel de studenten in dit Collegie zullen gehouden zijn zichzelven aan te stellen'. Art. 22 luidt hier (p. 415): 'En zullen de voorschreven studenten verbonden zijn, wanneer hun tijd van studeren zal eindigen, of wanneer zij anderszins van den Regent of de Faculteit der Theologie daartoe bekwaam zullen geoordeeld worden, zichzelven te laten gebruiken ten dienste van de Compag-

eyschten, hebbe geweygert te gaen, ende gepraesenteert de weynige verschoten penningen datelijck te restitueren, waerop de Heeren mij hebben aengenomen op gelijcke conditie als Petrus Schotus[291] (die voor mij voortrocken was ende gansch niet van de Compagnie hadde genoten) bedongen hadden, ende mij gelijcke gagie te weten 100 gulden ter maendt toegeleydt, oock mijn acte[292] van woord tot woordt na de sijne laten copieren ende met onderteyckeninge van acht Bewinthebberen bevesticht.

Welckes alles U.E. eerbiedelijck werdt vertoont tot bevoorderingh van mijn ootmoedich versouck aen U.E., 'twelck dit is, dat mij mocht werden toegestaen met de naestgaende schepen van hier na Bataviam ende van daer voorts na het vaderlant te vertrecken. Want ick met het grootste verdriet ende de meeste tegenheyt mijns herten mijnen tijdt hier doorbrenge in dese plaetsen, daer ick mij niet alleen berooft sie van het hooghste oogemerck van dese mijne reyse ('twelck was veele tot de kennisse Godes ende den gelove in Christum te brengen), maer oock mij afgesondert vinde van het geselschap der waerer godtsaligen, voor welcke de voeten dergeenen die den vrede vercondigen lieflijck ende aengenaem sijn.[293] Want soo langh soo meer gespeurt werdt dat daer geen vrese Godts aen dese plaetse is, dat (de vromen uytgesondert, die ick duchte seer weynich sijn) de menschen versoncken sijn in grondelose sorgeloosheyt, die daerom oock, hoe schoon men hen fluytet, niet willen dansen, hoe droevige claeghliederen men hen oock singet, niet connen noch willen wenen,[294] 'twelck dan oock, E. Heere, een verstandige siele, die den aert onses Godts ende sijn woordt kennet, billick moet doen duchten dat, als de maete sijner lanckmoedicheyt eens sal vervult sijn, hij de volle violen[295] sijnes toorns over deselve sal uytstorten, ende de plage is nu rede uytgegaen, ende het oordeel begonnen. Verscheyden straffen Godts gevoelen wij, ende evenwel keeren hen de menschen niet om hem eere te geven, daerom oock alle slagen aen hen verloren sijn, dewijle sij hen doch niet laeten onderwijsen.

Dewijle dan, Achtb. Heer, mij dit landt onser woninge alsoo onreyn dunckt, soo wensche ick van ganscher herten over te gaen in dat landt dat de Heere besith, daertoe waerlijck de woninge des Heeren is, te gaen uyt Babel opdat ick niet deelachtich werde aen haer sonden, ende alsoo oock aen haer straffen na den raed des Heeren. Apoc. 18 v. 4.[296]

Ende dat noch dies te meer omdat ick mijne d'echtelijcken plichtes halven door het woordt des Heeren mij daertoe gedrongen vinde, want den tijdt onser onthoudinge, die met beyder bewillinge is bestemt, alsdan sal sijn verstreecken, welcken ick met geruste gemoede niet soude connen verlengen, dewijle mijn waerde eegade (die in desen deele macht heeft over mijn lichaam)[297] in alle haere brieven door de liefde die sij mij ende ick haer toedrage mijn wedercomste op het hoochste is versoeckende. Waertoe ick oock den tijd met verlangen mijnes herten verwachte, 'twelck ick, Ed. Heer, mij niet schame te belijden voor

---

nie, om naar orde der Kerken den kerkedienst aan te nemen, en op zulke schepen en plaatsen in Indiën denzelven te bedienen, als de Bewindhebberen zullen bevinden te behooren, en dat voor den tijd van 10 of 12 jaren, mits dat zij zoo in 't reizen, als in 't bedienen van dezen hunnen dienst, zullen worden getracteerd en onderhouden als andere predikanten derwaarts gaande, en zulks naar gelegenheid van zaken zal goedgevonden worden'. Neurdenburgs tekst wijkt af van die van J.A. Grothe in *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging* 23 (1882), 41-44, die gebaseerd is op de Latijnse tekst in de *Opera* van Antonius Walaeus (p. 437-349). In deze Walaeus-tekst komt art. 22 niet voor.

[291] Petrus Schotte of Scotius (1603-1634), 1628-1633 predikant op Ternate, medio 1634 overleden te Batavia.

[292] Niet aangetroffen.

[293] Jesaja 52:7.

[294] Matteüs 11:17.

[295] Fiolen, schalen, vgl. Openbaring 15 en 16.

[296] Openbaring 18:4.

[297] In de marge: '1 Cor. 8:4, 5'.

U.E., dien oock d'Heere in dien staet gestelt heeft, ende dien ick achte oock in denselven met ervarentheyt geleert hebben dat, gelijck een voortreffelijck man onser eeuw wel seyt:

Het is een swaere last, den menschen opgeleyt
Wanneer een verre reys twee lieve sielen scheyt.[298]

Diens verstandige ouderdom mij oock (soo ick hoope) sal in 't goede 'tselve afnemen, gelijck oock billijck doen souden alle menschen die niet, gelijck Paulus van de godlosen spreeckt, sonder natuyrlijcke liefde ofte genegentheyt sijnde, aenmercke onse junge bloeyende jaeren, die als wij van malcanderen scheyden omtrent twee en twintich tweemael uytmaeckten, ende onse corte t'samenwooninge, ontrent van eeven so veel dagen, daer de goedertierentheyt Godes selve in den Ouden Testament den nieu gehoude tenminsten een gansch jaer vrijheyt gaf in sijnen huyse sich te vervrolijcken met sijnen wijve die hij genomen hadde, sonder gehouden te sijn het heyr des Heeren te volgen,[299] dat andersints niemant nalaten conde sonder eenen vloeck des Heeren over hem te haelen.[300] Wij sijn oock, E. Heere, menschen, gelijcker beweginge onderworpen als oock andere menschen.[301]

U.E. dit alles in gunste overwegende, sal (gelijck ick ootmoedelijck bidde ende versoecke) een toestemmende antwoordt hierop verleenen, ende den heer gouverneur deser plaetsen daervan verwittigen, 'twelck ons troostelijck ende op het hoogste sal aengenaem sijn ende in toecomende tot waere danckbaerheyt verbinden, welcke, Ed. erentfeste, achtbaere, wijse, voorsienige Heer, in ons vermogen niet sijnde, metterdaet te bewijsen sullen soecken te betrachten met het wenschen van des Heeren gunste ende zegen over U.E. na siele ende lichaem beyde in desen ende den toecomende leven.

Gegeven in Banda op 't eylant Neyra, den 6 septembris anno 1633. Onder stonde: U.Ed[ts] onderdanigen dienaer. Was ondertekent: Wilhelmus Holtenius.[302]

44. VERSLAG OVER DE STAAT VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BANDA. Banda Neira, 3 september 1635.

NA, VOC 1118, fol. 375r-375v.[303] Afschrift.[304]

Genade ende vrede in Jesu Christo onsen Heere

Alsoo de Ed. Heer Artus Gijsels, Raedt van Indiën ende commissaris van de Ed. Heer Generael ende Raden van Indiën, op d'Eerwaerden kerckenraet in Banda is versouckende den standt der kercke ende schoolen alhier in Banda, en connen sijn Ed. hetselve niet naerlaten met weynich letteren te comuniceren.

Vooreerst, soo wort yder sonnendagh op de plaetsen Nera ende Pouleay twee mael gepredict, eens in Duyts ende eens mede in Maleyts. Antonius van der Hagen, bevesticht predicant op Lonthor, meynt cortelick met de hulpe Godts sijn dienst in Maleyts te doen. Alle hoochtijden, als Paesschen, Pincxteren ende Carsmisse, plach den eersten ende tweeden dagh vier predicatiën gedaen te werden. Heeft d'Ed. kerckenraet goetgedacht daer noch twee

---

298 Jacob Cats, *Houwelick*, in *Alle de Werken van Jacob Cats*, I, Amsterdam 1828, 331.
299 Vgl. Deuteronomium 24:5.
300 In de marge: 'Jud. 5.22' (Judicum, Rechters/Richteren 5:22).
301 In de marge: 'Act. 14.15' (Handelingen 14:15).
302 Ds. Holtenius vertrok in september 1634 van Banda en bevond zich augustus 1635 te Amsterdam.
303 In de bundel is de volgorde van de folio's ontregeld. Folio 346 volgt direct gevolgd door 351-374, waarna 376-382, 347-350, 375 en vervolgens weer 383 enz.
304 Eerder gepubliceerd in *Archief OHZ* VI, 308-309. In een brief van dezelfde datum aan kkr Batavia draagt de Bandase kerkenraad de proponent Pontcasen voor om geordend te worden tot predikant (vermeld in notulen kkr Bataviad.d. 18 oktober, Mooij, *Bouwstoffen* II, 469v, zie ook 490 en 491).

bij te doen, teneynde Godts weldaden te meer den blinden volcke mochte voorgestelt werden. De communicanten van des Heeren H. avontmael sijn alhier weynich in 't getal. Verhoopende dat 'tselve door bijval van tijt mach vermeerderen.

Op Nera 30 Nederlanders ende 7 Inlanders, op Lonthor 26 Nederlanders ende 6 Inlanders, op Pouleay 18 Nederlanders ende 22 Inlanders.

In de schoole op Nera sijn schoolkinderen 44, 32 knechtjens ende 12 meyskens, op Lonthor 33, 20 knechtkens ende 13 meyskens, op Pouleay 40, 30 knechtkens ende 10 meyskens, op Salamme 18, 12 knechtkens ende 6 meyskens, op Waeyer 22, 9 knechtjens ende 13 meyskens, welcke kinderen onderwesen worden in 't lesen ende schrijven, in de gebeden onses vaders, des gelooffs, thien geboden, des cleynen catechismis, voor den eten ende nae den eeten, des morgens ende avondtsgebeth.

Dit is hetgeene wij sijn Ed. voor dit mael connen verwittigen.[305] De goede Godt geve dat alles hoe langer hoe meer mach wasschen ende toenemen, tot grootmaeckinge van sijn alderheylichste naem, tot onser ende veler die noch in blintheyt sitten sielen salicheyt.

Actum den 3 september anno 1635. Onder stont: U.E. onderdanige vrienden. Ende was onderteyckent: Joannes Heemstee, p.t. praeses, Antonius van der Hagen scriba synedry, H. Pontcaesen.

45. Acta van de kerkenraad van Pulau Ai. Pulau Ai, 28 april 1643.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 233-243. Afschrift.[306]

In den name des Heeren

Kerckelijcke acten van 'tgeene op Poulo-Ay t'zeedert den 28^{en} april anno 1643 den preedicant, ouderlingen en dieaecken voorgecomen, en bij hen beslooten is.

Alsoo de middelen van den armen ter deser plaatse tegenwoordich vrij onseecker ende verwert staan, ende dat den preedikant Heindrick Pontkaessen niet alleen den ganschen tijt sijner bedieninghe t'geheele beleyt van deselve middelen, soo van gelt uyt te setten als weder te ontfangen, nae welgevallen alleen op sich genoemen heeft, sonder den ouderlingen ofte dieaecken daerin in 't minste te kennen, laetende alleen den dieaecken behouden d'aminestraatie van 't gelt 'twelck aen eenighe arme luyden alle weecken wierde gegeven, bedraagende omtrent 6 a 7 realen 's maents, gelijck Vinnesent Jansz ende Pieter Jansz de Wees, afgaende ouderlinghe ende dieaecken, meenichmael heylichlijck hebben getuycht ende verklaart, ende alsnoch betuygen ende verklaaren, in dier voegen dat se van het voorgepasseerde verder als boven gesecht is in 't alderminste geen reeden geven of peninghe doen connen, maer oock op den laesten dagh voor sijn vertreck transport ofte overleveringhe van gelt, schriften ende andere dingen den armen betreffende met geen contentement, ja tegenspreecken van de nuwe kercklijcke persoonen heeft gedaen, ende dewijle het een sorgelijcke saecke is, soodanigen verwerden staat, sonder voorder ondersoeck ende naerder ooppeninghe aen te neemen,

soo is 't dat den preedikant Marinus Gideonsz ende den aencomende ouderlingh Harmen van Staaden, mitsgaders den dieaecken Albert Roeloffsz Backx, oppersuragijn, willende

[305] Valentijn, Bandasche Zaaken van den Godsdienst, 107, heeft een opgave uit 1634, volgens welke op de Banda-eilanden 500 Inlandse en 600 Nederlandse christenen waren, de kinderen en lijfeigenen meegerekend, alsmede 70 ledematen, en dat er vijf scholen waren met samen 162 leerlingen (Neira 30, Lonthoir 50, Pulau Ai 50, Wayer 16 en Selamme 16.

[306] Op folio 227-230 een ander, onvolledig afschrift, dat als bijlage F diende bij de brief van ds. M. Gideons aan kkr Batavia d.d. 15 september 1644 (hierna, doc. 56, zie het slot van deze brief).

geheel van alle schaade, achterklap, ja selffs de minste quade susspystie dien naermaels hieruyt mochte comen te ontstaan, vrij sijn ende blijvende, geraatsaem ende noodich geacht hebben dat, aleer tot de bedieninghe der armenmiddelen comen, met een affgaende ouderlingh ende dieacken op dinsdagh wesende den 28^{en} april vergaderen, ende alle de persoonen die aen den armen schuldich sijn ontbieden sullen, om te sien hoe het met de gelegentheyt der saecke staat, ende de armenmiddelen in meerder verseeckerheyt te stellen.

Tot dien eynde dan op den voornoemde dagh bij den anderen gecomen sijnde, ende bevindende dat verscheyde persoonen een merckelijcke somme van peninghen aen den armen ofte, om beter te seggen, op den naem der armen schuldich sijn, niet alleen sonder eenigh vaste verseeckertheyt (alleen een slecht[307] briefken onder de handt, 'twelck van sommighe onderteyckent, ende van eenighe niet onderteyckent en is) te hebben, maer oock sonder eenighe intrest daervan te genieten, daer het nochtans behoorelijck, ja ten hoochste noodich is dat armenmiddelen verseeckert staan, ende ten proffijte werden aengeleyt,

soo is al vooren tot een inganck goet gevonden dat ider van deselve persoonen gehouden sal sijn, niet alleen die slechte obligatie dewelcke hij onder de handt verleent heeft in een vaste te veranderen, maer oock suffesanten borgen voor de betaelinghe der schult te stellen, ende daerenboven, indien tusschen heeden ende 't vertreck van het laeste schip niet en voldoet, daernae van die tijt aff den intrest tegen een halff per cento alle maenden sal moeten betaelen, ende dit sal hun allen aengeseght werden.

Jan de Costa, cappeteyn der inlantsche borgerie, comparende is hem seeckere obligatie verthoont, inhoudende de somma van hondert ende achtien realen à 48 stuyvers 't stuck die aen den armen schuldich is, ende vrij langhe sonder intrest te geven gestaan heeft, bekent de obligatie voor goet, doch secht vijffthien realen daerop aen domene Pontkaesen betaelt te hebben. Dewijle dit nu op den rugge van denselven obligatie niet en is aengeteyckent, noch nergens en blijckt, soo is hem beneffens de bovenstaande resoluytie oock aengesecht dat hij behoorlijck bewijs van de betaelinghe der vernoemde somme moet brengen, eer wij hetselve connen affschrijven, hetwelcke hij al aengenomen heeft met den eersten te doen.

Willem Dijckman, op seeckere memoerie van D. Pontkaes geschreven, geteyckent, ende aen ons overgegeven belast sijnde voor thien realen, bekent denselven somma den armen schuldigch te wesen, ende belooft die met den eersten gelegentheyt te betaelen.

Joan Salamat, mede op den selve schriftelijcke memorie voor vier realen belast sijnde, ontkent den armen iets schuldich te sijn, maer dat de voorseyde vier realen van D. Pontkaes geleent heeft, echter niettemin deselve somma goetwillichlijck betaelt, ende hem is den gouden ringh, die tot pandt van verseeckeringhe hadde gegeven, weder gelanght.

Pieter Reynertsz slootemaecker bekent 5 realen 2 stuyvers aen den armen schuldich te sijn, doch seght alsnu niet betaelen en can, versoeckt daermede een weynich te wachten, preesenteerende voor ditto somma soo nu als dan te arbeyden 'twelck hem toegestaen is.

Coen Jansz, korperael van de adelborsten, voordesen in sijn groote langhdeurighe sieckte thien realen van 8ten van den armen geleent hebbende, ende daervoor op de voorschreven schrifftelijcke memorie belast sijnde, heeft deselve peninghen met groote moyte bijeen gekreegen, ende D. Pontkaes staande op sijn vertreck, gebracht, die ditto somma, niettegenstaande daghs tevooren 't geheele beleyt van de armenmiddelen aen de nuwe kerckelijcke persoonen hadde overgetransporteert, ende hem daerom niet toe en quam eenigh armengelt tot sich te neemen, evenwel heeft aengenoemen, gebruyckende onder andere desen woorden: dat gelt steeck ick in mijn sack, wandt een reysende man heeft gelt van doen. Pieter Jansz de Wees, alsdoen noch dieaecken sijnde, in presentie van Vensent Jansz hiertegen met harde woorden protesteerende, willende dat de voornoemde peninghen aen hem ofte anders die nu beleyt van de armemiddelen hadden betaelt soude werden, soo is hij evenwel daermede

[307] Eenvoudig, simpel.

doorgegaen, doch heeft eyndelijcke Mr Fredrick Joosten, die hem seeckere somma gelts schuldich was, bij hem geroepen, ende belast dat met den eersten de vernoemde thien realen tot affkortinghe sijnder schuld den armen wederom behandigen soude, laetende alsoo den armen daer hij se behoorde voor te staan voor het gereede.

De voornoemde Coen Jansz voor ons verschijnende, versoeckt om reeden bovengemelt dat sijnen naem op de voorgemelte schriftelijcke memoerie uytgedaen, ofte ditto somma affgeschreven mach werden. Hem is geantwoordt dat sulckx geschieden sal ter tijt als Mr Freedrick Joosten de voorschreven thien realen aen den armen voldaen heeft.

Willem Lij, corperael, voorgehouden sijnde dat acht en veertich realen aen den armen schuldich is, wilde de grootheyt der somma, niettegenstaande hem een obligatie geteyckent met sijn eygen merck verthoonde, looghenen, meynende dat hij soo veel niet schuldich en was als de obligatie voormelde, waerom dat hem oock aengeseyt is dat met den eersten dat moet schicken, de gouden kettingh waerdich omtrent dertich realen die voor ditto somma te pandt staat, te vercoopen ende voorts de reste beschaffen om den armen te voldoen, ofte dat anders selffs middelen soecken sullen, alsoo met sulcken volck niet meer te doen te hebben.

Alsoo in de oblygatie ten laste van Jan Clerck alias Schoodt, bedraagende de somma van hondert realen van 8ten, gestelt is dat gehouden sij voor ditto somma t'smaants van intrest te betaelen een reaal, met bijvoegen van dese conditie dat, indien niet alle maenden preesysselijcke deselve intrest voldoet, alsdan dubbelt betaelen sal moeten, ende datter oock bij ons geen blijckelijck bewijs te vinden is dat de voornoemde Jan Clerck den voorgemelte intrest alle maenden presys betaelt heeft als alleen de mondelijcke verclaeringhe die D. Pontkaes diesaengaende den 13^en^ april passado voor ons gedaen heeft, soo is hem dit niet alleen voorgehouden, maer oock de betaelinghe van vijff ende twintich maenden verloopen intrest affgevordert. Den voorgemelte Jan Clerck hierover ten hoochsten verwondert ende ontstelt sijnde, betuygde ende verclaarde heylichlijck dat tot de maent april deses jaers den verloopen intrest volcomentlijck betaelt hadde. Naedemael desen betuyghenisse met de verclaaringhe van D. Pontkaes, te vooren op den voornoemde datum voor ons gedaen, t'eenemael accordeert, ende daerbeneven verscheyde loffwaerdighe persoonen getuygen wel ende seeckerlijck te weeten dat die meergemelte Jan Klerck tot dyversche reysen intrest aen de voornoemde Pontkaes betaelt heeft, soo hebben de saecke daerbij laten berusten, ende sal bij gelegenheyt gesien worden, ofte in de boeck van den armen die D. Pontkaes laest in de kerckeraat op Neera heeft overgegeven, daervan iets aengeteyckent staat.

Seecker oudt Mardijcker, Pasquael genaempt, op de meergemelte schrifftelijcke memoerie voor drie realen belast ende sulcx hem voorgehouden sijnde, ontkent wel expresselijck den armen iets schuldich te sijn, maer seght dat over seeckere tijt een bock ofte geyte van D. Pontkaes voor drie realen (die noch te betaelen staan) gekocht heeft, en dat dienvolgende dit de drie realen sijn daervoor op deselve memoerie belast staat, doch belooft echter niettemin deselve somma wanneer can den armen te voldoen. Deselve verklaaringhe doet oock Djoumat Papoa, marinje van de mardijckers, die op denselven schriftelijcke memoerie voor 1½ reaal belast staadt. Uyt dese saecke is klaerlijck te presumeeren dat D. Pontkaes, indien de twee voorgenoemde persoonen de waerheyt spreecken, gelijck te vermoeden is, ja hemselven uyt de middelen der armen betaelt, ende het gelt 'twelck dese twee luyden wegens den koop van twee bocken ofte geyten aen hem schuldigh sijn in plaats gelaten heeft, ontneemende alsoo den armen het seeckere ende gereede, ende laet haer het onseeckere ende ongereede behouden.

Aen Heindrick Jacobsz een obligatie ten sijnen laste van vijff en dertich realen à 48 stuyvers 't stuck verthoont, ende meteen aengedient zijnde dat noch veertich gelijcke realen sonder obligatie, voor dewelcke Harmen van Staaden sich als borge gestelt heeft, aen den

armen schuldich is, bekent sulcx waerachtich te wesen, doch seyde dat de veertich realen niet aen den armen, maer aen D. Pontkaes pertyckelier van wegen Jan Verwoert schuldich was, die hem oock deselve somma, in preesentie van verscheyde loffwaerdigen getuygen, tot het aenstaande vertreck van het laeste schip hadde gecrediteert, verwonderde hem derhalven dat desen veertich realen op reeckening van den armen gestelt sijn, is echter niettemin tevreden dat beyde de voorgemelte somma in een vaste obligatie op goede verseeckeringhe bij den anderen in een somma werde begreepen, ende den gemeynen intrest van een halff persente 's maendelijcks daervan te betaelen.

De obligatie ten laste van Jan Verwoerdt ingesien sijnde, is bevindende dat deselve is houdende niet op den armen, maer op D. Pontkaes in 't pertyckulier, 'twelck voorwaer te verwonderen is, dat een obligatie van een besondere persoon op de dieackonie van den armen getransportteert sij. De voornoemde Jan Verwoert, het bovenstaende voorgestelt sijnde, bekent ende verklaart dat hetselve waerachtich is. Voorder om eenighe merckelijcke reedenen, van ons diesaengaende te vooren verstaan, gevraecht sijnde in wat forme ende door wie de tachtentich realen op de hondert, sijnde de somma van de bovenstaande obligatie, betaelt was, heeft geantwoort dat hetselve geschiet is door drie persoonen: door Jan Harmensz dertich realen, door Andries Mardijckers thien realen, ende door Heindrick Jacobsz veertien realen, dewelcke, hem deselve somma schuldigh sijnde, aengenoemen heeft voor hem aen D. Pontkaes te betaelen. Heindricq Jacobsz hierop gehoort sijnde, verklaert dat dit deselve veertich realen sijn dien hij aen D. Pontkaes schuldigh is geweest, ende hem tot het aenstaande vertreck van het laeste schip gecreditteert hadde, waeruyt klaarlijck blijckt dat D. Pontkaes de dieackonie met sijne partyckeliere obligatien en schulden belemmert, ende de betaelinghe daervan op sijn eygen anthoriteyt uyt de gereede penninghen der armen sich toe-eygent heeft. Dit wort noch nader bemerckt uyt de obligatie ten laste van Jan Babtiste saeliger bedraagende de somma van tweehondert realen à 48 stuyvers 't stuck tegen een percento 's maents, want niettegenstaande deselve obligatie met ronde woorden op sijnen naem gemaeckt is, soo heeft hij evenwel den 13^{en} deser, wanneer om hem reeckeninghe van de armenmiddelen aff te voorderen vergadert waeren, derven verclaaren dat het armengelt was, beschuldichden de secretaris Abraham Wijns dat in 't maecken van deselve obligatie een foute begaen heeft, daer nochtans den voornoemde secritaris den dagh daeraen, van den preedikant Marinus Gideonsz op Neera wegens dese saecke aengesproocken ende gevraecht sijnde, met cenceere[308] woorden verclaarde geen foute ofte misslagh in 't stelle van ditto obligatie begaen te hebben, maer gedaen heeft evenals 't doen ter tijt van D. Pontkaes belast wiert, waerom oock goetgevonden is dese saecke d'Ed. Heer gouverneur Cornelis Witsz bij gelegentheyt voor te draagen, om te sien wat in dit geval te doen staat.

Desen naervolgende persoonen beloven 'tgeene ider aen de armen schuldich is met den eersten te voldoen, als Michiel Havert drie realen, Donna Madalena huysfrouwe van Lourenso elff realen, Jan Dampon achtthien realen, ende Madaleena Alphonso ses realen. De weeduwe van Jan de Fries, in sijn leven soldaet, een arme sieckelijcke ende gebreckelijcke frouwe sijnde, is haer de elff realen die haer man in sijn leven van de dieackonie hadde geleent tot een allemosse quytgescholden.

Grietje Poulus heeft de vijff realen die aen den armen schuldich was op de eerste aenmaeninghe goetwillichlijck betaelt.

Om alle abuysen, achterklap ende quade suspytien in toecomende tijt voor te comen, maer dat alles met goede ordre ende stichtinghe mochte werden gedierigeert, ende ten allen tijden met goet fatsoen van alle het voorgepasseerde reeckenschap soude connen geven aen degeenne die wij 't schuldich sijn te doen, soo is 't eyndelijcke tot een besluyt goetgevonden ende geresolveert datter niet gedaen sal werden, soo in kerckelijcke regeeringhe als in 't

[308] Sincere: eerlijke.

adminestreeren van de armenmiddelen, dan met kennisse ende toestemminghe van den predikant, ouderlingh ende dieaecken, ende dat het oock alles pertenentelijck in een boeck sal werden aengeteyckent.

Dit alles is in der daet ende waerheyt ons voorgecomen ende gepasseert ende verklaaren dienvoegende dat alle hetgeenne hierboven aengeteyckent staat, de oprechte ende senseere waerheyt is, hetwelck wij oock, wanneer den noodt sulckx voordere ende wettelijcke wierde versocht, in goede consentie met solemneele eeden soude connen bekrachtigen. t'Oorconde van dien hebbe dit gesaementlijcke met eygen handen onderteyckent.

Actum in Poulo-Ay ady 28^{en} april anno 1643. Ende was onderteyckent: Marinus Gideonsz, bedienaer des godelijcken woorts, Vensent Jansz affgaende ouderlingh, dit is X 't merck van Harmen van Staaden, Pieter Jansz de Wees affgaende dieacken, Mr Albert Roloffsz Backx.

Dese meergemelde kerckelijke acte is met toestemmingh ende goetvinden van den ouderlingh Harmen Harmensz van Staaden ende Mr Albert Roeloffsz Backx d'E. Heer gouverneur Cornelis Wittsz den 20^{en} may passado door den predicant Marinus Gideonsz verthoont, ende is van sijn E. naer overleesinghe ende rijpe overweeghinghe niet alleen geaprobeert, maer oock voor wel gedaen geacht, daerbenevens toegestaan dat de kerckelijcke persoonen op Poulo-Ay, wanneer iets merckelijckx den staat der kercke betreffende te doen hebben, vrijlijck vergaderen ende daerin disponneeren mogen, hetwelcke de voornoemde preedikant den dagh daeraen dat op Poulo-Ay van Neera wederom gecomen was, de voorgemelte twee kerckelijcke persoonen bekent gemaekt heeft.

Alsoo Vincent Jansz ende Pieter Jansz de Wees, gewesen ouderlingh ende dieacken in de gemeente Jesu Christi op Poulo-Ay, haeren tijt eerlijck ende stichtelijck uytgedient hebben, soo sijn deselve op 't eynde van de voorgemelte vergaderinghe voor haeren goeden, eerlijcken ende getrouwen dienst van de aencomende kerckelijcke persoonen bedanckt ende den zeegen des Heeren toegewenst.

46. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 28 augustus 1643.[309]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 135-136.[310]

Genade ende vrede van den Vredevorst

Eerweerdighe, godtvruchtighe ende welgeleerde, zeer voorsienighe medebroeders ende arbeyders in den dienst des Heeren.

Onse laest misyve van dato 7 april passado vertrouwen dat U.E. wel behandicht sij,[311] t'sedert is hier in kerckelijcke saecken weynig veranderinge voorgevallen.

---

[309] In ANRI, Archief kkr Batavia 140, fol. 66-134 bevindt zich een aantal brieven kkr Banda aan kkr Batavia, maar dit gedeelte van de bundel bevindt zich in een zo slechte staat dat de brieven niet getranscribeerd konden worden. De data van tenminste een aantal van deze brieven kunnen worden gereconstrueerd uit de notulen kkr Batavia van deze jaren. Deze maken melding van brieven Banda-Batavia van 1630 (not. 5 dec. 1630, betreft de kwestie-pol. comm.), 1633 (not. 3 nov. 1633), 1634 (via ds. Holtenus, not. 12 okt. en 16 nov. 1634), 1635 (d.d. 3 sept., zie not. 18 okt. 1635), 1636 (not. 25 nov. 1636), 18 mei 1637 (not. 13 juli 1637, zie echter ook not. 12 okt. 1637), 1638 (not. 11 okt. 1638), 1639 (not. 26 sept. 1639), 1640 (not. 1 okt. 1640), wellicht 1641 (not. 30 sept. 1641, 'brieven van verscheyden kercken'), 1642 (not. 29 sept. 1642). Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, ter plaatse.

[310] Door papierbeschadiging zijn hier en daar enkele woorden onleesbaar; deze lacunes zijn waar mogelijk ingevuld vanuit doc. 50.

[311] Vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 1 juni 1643 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 656).

De Eerweerde Jacobus Vertrecht, bedienaer des heyligen Evangeliums in de gemeynte Jesu Christi op Neira, den tijt van sijn tweede verbandt geëxpireert sijnde ende den kerckenraedt den voornoemden datum bekent gemaeckt hebbende dat van meninghe was tegen 't vertreck van het laetste schip sijne verlossinghe errenstelijck te versoecken, is niet alleen tot verscheyden reyse soo in partyckelier als in kerckelijcke vergaederinghe versocht noch eenige jaeren tot dienst van Godes kercke in Banda te continueren, maer oock van de E.E. Heer gouverneur een treffelijcke verbeteringe aengeboden. Doch alsoo door geenderhande redenen sijn Eerw. daertoe hebben connen bewegen, maer bij sijn versoeck percisteerde, soo is eyntelijck sijn verlossinge bij ons, met aprobatie van de E.E. Heer gouverneur, toegestaen, ende goet gevonden aen U.E. te versoecken, gelijck oock doen bij desen, dat met den eersten een bequaem predickant in sijn plaetse gesonden werdt.

Wij hadden wel gewenscht dat sijn Eerw. gecontinueert hadde noch eenige jaeren hier te blijven, alsoo met sijnen godtvruchtigen wandel, goede gaven ende getrouwelijck diensten in de bedieninghe sijns ampts ons ende alle geloovighe aen sijn Eerw. is[312] verbindende, maer oock door sijne groote ervarentheyd in de Maleytsche taele, ende goede kennisse die van plaetsen, luyden ende[313] derselver gelegentheyt heeft, de kerck van Banda ten hooghsten noodich vindt en dienstich is.

Het waere te wenschen[314] dat de gemeynte van Lonthoir, daer nu vijf jaeren [...] den beroepen dienaer des heyligen Evangeliums ontbreeckt, weder van een bequaem predickant ofte tenminste een proponendt conde versien worden. Want ofwel schoon alle weecken eens van de Eerw. Jacobus Vertrecht aldaer gepredickt, ende alle sondage door den kranckbesoecker Jan Pietersz den godtsdienst gedaen wordt, soo neemt evenwel het teedere Christendom af, ende de mooren worden dagelijcx stoutmoediger. Versoecke derhalven dat U.E. gelieve soo veel condt de behulpsame handt daertoe te leenen.

Wij hebben met toestemminge vande E.E. Heer gouverneur den tijt van den Maleytschen dienst verandert, naementlijck van 's voormiddaeghs ten elf uere tot 's namiddaeghs ten twee ueren, eensdeels omdat het voor den predickant in dese heete landen swaer valt beyde Duytsche ende Maleytsche dienst soo terstondt aen malkandere te doen, anderdeels om de herten der menschen, insonderheyt van dese inlantsche naetie, van 's weerelts ijdelheyt tot onderhoudinge van den geheelen rustdach te brengen, verhoope dat meer Duytschen als vooren oock in de Maleytsche predickatie verschijnen sullen.

De schoolen in Banda sijn sesse in getal, ende bestaen eenige uyt twintich, andere dertich, veertich, vijftich ende meer kinderen, waeronder eenige Nederlantsche plaentsoenen aenwassen, die dagelijcx in de gebeden ende beneffens lesen, schrijven, in de vragen des catechismi geoeffent werden. Sulcks beklaechlijck soude sijn dat door gebreck van noodich school-gereedtschap dit goede werck verachteringhe quaem te lijden, gelijck te vreesen staet soo niet beter als seeckere geruymen tijt herwaerts hierin voorsien wort want 't worden nu ses volle jaeren dat de laetste boeckcasse voor Banda ontfangen, ende weynich van Batavia gekregen hebben, soodat van alles ontbloodt ende dapper verlegen sijn, insonderheyt van psalmboecken met ende sonder nooten ende allerley noodich schooltuygh, als a.b.c. boecken daer de morgen- ende avontgebeden in staen, letterconsten, groote ende cleyne catechismi van de edictie van Melchior Bursius,[315] pampier, schaften ende incktstoffe. Weshalven vriendelijck versoecke dat ghelieve soo veel mogelijck is 't te vorderen dat, indien een boeckcas uyt vaderlandt voor de kercke van Banda gestuert werdt, geslooten, gelijck voor-

[312] 'Aen ... is' ingevuld vanuit doc. 50.
[313] 'Luyden, ende' ingevuld vanuit doc. 50.
[314] 'Te wenschen' ingevuld vanuit doc. 50.
[315] De 'cleyne catechismus' van Burs(ius) is het *Kort Begrip der christelycker religie [...]*, Middelburg 1640. Wat bedoeld kan zijn met de 'groote' catechismus is niet duidelijk: een uitgave van het Kort Begrip in groter formaat, of misschien de Heid. Cat. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

desen geschiet is, ons toegesonden mach werden, mitsgaders van eenige goede autheuren ende stichtelijcke sermoenen door de kranckbesoeckers, insonderheyt Lansbergen over den catechismum[316] ende Harmannum Faukelius,[317] met twee groote kerckelijcke bijbels ende andere cleyne bijbels als Testamenten van de nieuwe oversettinghe[318] mogen worden geacoommedeert, dewijle het gebreck van sulcx soo groote is dat, indien dit jaer daervan niet en krijge, groote schade en hinder in de bedieninge van den publycken godsdienst sullen comen te lijden.

De hondertvijfentwintich reaelen die volgens U.E. schrijven na Banda geremitteert sijn om door de E. Compagnie aen de diaeconie van Lonthoir gerestitueert te worden, sijn alsnu gevonden, is derhalven onnoodich daernae gelijck laest versocht, verder ondersoeck te doen.

Hiermede – – –.

Aldus gedaen in onse kerckelijcke vergaederinghe op Neira in Banda ende met onse gewoonelijcke signatiën bevesticht desen 28 augusty anno Domini 1643. U.E. dienstw. Broederen ende mede-arbeyders in Christo de broederen des kerckenraets in Banda. Uyt aller last ende naeme Jacobus Vertrecht pro temp. praeses, Marinus Gideonsz van den Houte pro temp. scryba, Abraham Weyns[319] ouderlingh.

47. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia, Banda-Neira, 22 maart 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 141-142.

(*Deze brief is door inktvraat en verbleking geheel onleesbaar. Alleen de handtekeningen zijn nog zichtbaar: Marinus Gidionsz, Jacobus Vertrecht en ouderling Abraham Weyns.*)

48. Acta van de kerkenraadsvergadering op Pulau Ai. Pulau Ai, 19 april 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 219-226. Afschrift.[320]

Kerckelijcke acte van 'tgeene den 19[en] april 1644 in kerckelijcke vergaederinghe gepasseert ende gedaen is.

Den predicant Hendrick Pontcaesz, anno passado van P. Ay daer omtrent [...][321] jaeren in actuelen dienst geweest was nae Amboyna vertreckende, ende den 16[en] april passado van daer weder hier gecomen sijnde, is den 18[en] dito, alsoo verstaen hadde wat tegens hem wegens den staet van d'armemiddelen 't voorleden jaer nae sijn vertreck van de alsdoen oude ende nieuwe kerckelijcke persoonen geinstitueert was,[322] ten huyse van den predicant

316 Philippus Lansbergen, *Catechismus ofte onderwijsinghe in de christelijcke religie, de welcke soo in de Nederlandtsche als Paltzsche kercken ghepredickt ende gheleert wort, in LII predicatiën seer grondich uytgheleyt ende verklaert*, Rotterdam 1616, vertaling van een Latijns origineel.

317 Van Herman Faukelius (plm. 1560-1625, predikant te Middelburg 1599-1625) zijn posthuum twee bundels preken uitgegeven, een met 48 preken over psalm 45 (*Bruiloftslied ter eere van Jesus Christus*, Middelburg 1628) en een over het leven, sterven en de opstanding van Christus (*Josuat Jehovae of de zaligheid des Heeren*, Middelburg 1633).

318 De Statenvertaling.

319 Abraham Weyns, 1634 uitgekomen als assistent, 1636 vrijburger, 1638 onderkoopman, 1641 koopman en secretaris van Banda, opperkoopman, 1653-1661 gouverneur van Banda.

320 Het afschrift staat onder letter D.

321 Eén woord onleesbaar, wellicht 'negen'. Pontcasen arriveerde op Banda medio 1634 (deel I (Ambon), doc. 67) en werd toen op P. Ai geplaatst (notulen kkr Batavia, 12 oktober 1634).

322 Zie hiervoor, doc. 45.

Marinus Gydeonsen gecomen, ende van hem openinghe van den staet der saecke crijgende, versocht dat metten eersten de leden der kercke alhier bijeengeroepen mochten werden, om te sien off door naeder openinghe ende vorders ondersoek het verschil ende miscontentement, uyt sijn bedrijff omtrent de armemiddelen ontstaen, in der minne geweert ende wechgenomen conde werden, welck versoeck de voornoemde predicant behoorlijck achtende ende oversulcx hem D. Pontcaes hetselve toestaende, heeft de vergaderingh den dach daeraen 's morgens ten seven uuren beleyt.

Op deselve tijt dan bij den anderen gecomen sijnde, soo heeft den gemelten predicant Marinus, nae aenroepinghe van den naeme des Heeren, gerapporteert dat d'Ed. Heer Cornelis Witsen den 22^{en} maert passado, present d'E. Jacobus Vertrecht,[323] de kerckelijcke persoonen op P. Ay, alsoo verre gelegen sijn, toegelaeten ende geauthoriseert heeft soo dickwils als tot welstant ende stichtinghe derselver gemeynte noodich bevonden wert vergaederinghe houden ende in voorvallende saecke nae consiëntie vrijlijck disponeren mogen, wel verstaende dat alle verhandelde saecken sullen staen tot aprobatie van sijn Ed. ende daer beneven dat alle gewichtighe dingen die hier niet en connen afgehandelt werden tot de generaele kerckenraet op Neira sullen moeten werden gebracht. Alsoo het nu een stricte weth is in alle vergaederinghe, soowel politycke als kerckelijcke, dat alle hetgeene in deselve verhandelt, beslooten ende gedaen wert secreet moeten blijven, ende daeromme niemandt van de leden en vermach iets van het verhandelde aen eenighe persoonen ofte persoon buyten deselve vergaederinghe directelijck noch indirectelijck te openbaeren, soo heeft de voorgemelte predicant niet alleen de twee presente ouderlingen ende diaecken, maer oock hemselven gerecommandeert d'selve ordre ofte regel soo nu als in toecomende stricktelijck te onderhouden, ende daerenboven ernstelijck vermaendt dat yder, wanneer in vergaederinghe verschijnt, afleggende alle quaede passiën van haet, gunste ende diergelijcke, niet anders en stemme ende verclaere als 'tgeene hij in consiëntie gevoelt, ende volgens een volmaecten regel van Godes heylighe woort bevindt dat voor dien grooten Godt, die alle verborgene dingen weet ende in alle vergaderinghe selfs tegenwoordich is, sal connen verantwoorden, welcke beyde, soo recommandatie als vermaeninghe, van allen met stilswijgen geaprobeert is.

Comende tot verhandelinghe van de saecke om d'welcke de vergaederinghe geleyt was, soo heeft d'selve predicant, Marinus Gydeons, Harmen Harmensen van Staeden, Vincent Jansz ende Pieter Jansen d'Wees, die het voorleden jaer op den voornoemden dach over de saecke die alsdoen tegen de gemelte D. Pontcaes verhandelt wiert als leden der vergaederinghe geseten hebben, gevraecht off niet yder 'tgeene hij op die tijt wegens d'selve saecke getuycht, verclaert ende gedaen heeft hetselve vrijwillich, naedat hem genoech alles voorgehouden was, getuycht, verclaert ende gedaen heeft. Hebben saementlijck daerop geantwoort, Jae, dat het alles op die voorgestelde forme geschiet is.

Alsoo Joan de Costa, ofte gelijck men hem noempt capiteyn Davit, anno passado op den voorn. dach in vergaderinghe, als hem een obligatie monterende de somma van hondertachtien ryaelen, die aen den armen schuldich was, verthoont wert, getuycht ende verclaert heeft dat op dito somma aen D. Pontcaes vijfthien ryaelen aen een Mardijcker Augustijn genaemt betaelt hadde, soo ge[...][324] D. Pontcaes dese verclaeringhe van den gemelten Joan de Costa voorgestelt sijnde, betuycht ende verclaert dat d'selve de Costa met onwaerheyt hem sulcx naegaf, maer dat dese 15 Ryaelen die hij Pontcaes uyt handen van den voorgemelten Augustijn van wegen capiteyn Davit tot afcortinghe sijner schult ontfangen hadde, lange voor 't maecken van ditto obligatie geschiet was, dat derhalven indien ditto 15 ryaelen in deselve obligatie waere gestelt, de grootheyt der somma sijnner schult aen den armen

[323] De predikant van Neira.
[324] Eén woord onleesbaar.

alsdan wesen soude drieendertich ryaelen, begerende dat men d'selve Joan de Costa opstondt roepen soude. 't Welck geschiedende, ende hij comparerende, soo is hem afgevraecht of niet 't voorleden jaer op den voorgemelte datum in vergaederinghe en ook dicwils daernae de bovenstaende verclaeringhe hadde gedaen. Heeft geantwoort, Jae, persisterende oock ter eerster instantie bij d'selve. Maer D. Pontcaes naeder van den stant der saecke onderrecht sijnde, soo desisteerde hij Joan d'Costa van sijn voorgaende betuyginghe, bekende faulte in desen begaen te hebben, ende is daerover van den predicant Marinus Gydeonsz hart bestraft, hem aenseggende dat zulcx d'Ed. Heer gouverneur aendienen soude. Doch dewijle D. Pontcaes selfs met dese schultbekenninghe tevreden was, doordien vastelijck geloofde dat de voorgemelte verclaeringhe van hem de Costa gedaen is, niet uyt moetwillicheyt maer uyt misverstant ende vergetelheyt, soo is d'selve capiteyn vermaendt meerder vorsichticheyt in toecomende te gebruycken, ende hebben d'saecke daerbij laeten berusten.

Het gepasseerde van het verleden jaer wegen den ontfangh van thien ryaelen die Coen Jansz, corporael van de adelborsten, aen den armen schuldich was D. Pontcaes voorgehouden sijnde, bekent dat op den dach sijns vertreck van P. Ay, als daechs tevooren overleveringhe van gelt, schriften ende andere dingen den armen betreffende hadde gedaen, ende den predicant Marinus Gydeons op nieuw was,[325] de voorgemelte thien ryaelen uyt handen van D. Coen Janssen ontfangen ende medegenomen heeft, doch verclaert daerbij dat sulcx niet gedaen heeft op eygen authoriteyt, maer met kennisse ende toestemminghe van den alsdoen wesende diaecken Pieter Jansen de Wees en de ouderlingh Vincent Jansz, mitsgaeders van den aencomende ouderlingh Harmen Harmensz van Staeden. Dit de drie voornoemde persoonen voorgestelt, en afgevraecht sijnde off sulcx warachtich is, soo heeft yder 't naervolgende voor hemselven geantwoort. Pieter Jansz de Wees, dat als D. Pontcaes ditto 10 ryaelen van Coen Jansz ontfangen bij sich gesteecken ende tegen het mede[326] derselver penninghen met harde woorden geprotesteert hadde, willende dat hetselve gelt aen hem, alsnoch diaecken sijnde, gegeven soude werden, eyntelijck hetselve ingewillicht heeft. Vincent Jansz, dat alsdoen aengaende dese saecke gesecht heeft: 't is wel dan. Harmen Harmensz van Staeden, dat tot het medenemen van deselve thien ryaelen genen stem gegeven heeft, dat wel op die tijt yets aengaende dese saecke heeft gehoort, maer geen vast getuygenisse daervan en can geven, doordien achter en vooren liep, ende op het gene alsdoen passeerde niet wel en lettede.

Alsoo nu Pieter Janssen ende Coen Jansz dese haere verclaeringhe den predicant Marinus Gydeonsz noyt volgens haer bekentenis en hebben geopenbaert, soo heeft d'selve predicant miscontentement gethoont, ende haerlieden bestraft dat se hem tot noch toe daerin onweetende gelaeten hebben.

De verclaeringhe die Pascquael ende Joumat Papou op den voorgemelten 28[en] april in vergaederinghe gedaen hebben – naementlijck dat haere schult, den eenen 3 den anderen 1½ ryaelen, waervoor op de schriftelijcke memorie van D. Pontcaes geschreven, onderteyckent ende aen ons overgegeven voor reeckeninghe van den armen belast staen, was spruytende niet uyt gereede penninghen die van den armen soude hebben geleent, maer wegen twee bocken ofte geyten die sij voordesen van ditto Pontcaes hadden gecocht, ende noch onbetaelt waeren – D. Pontcaes voorgehouden sijnde, bekent sulcx warachtich te wesen, doch secht daervoor geen betaelinghe uyt de gerede penninghen genooten te hebben, maer dat hij deese vier ende een half ryaelen die hem de twee voornoemde persoonen aen hem schuldich waeren aen den armen tot een gifte geschoncken heeft. Maer hem weeder door den predicant Marinus Gydeonsz daerop gedient sijnde dat sulcx noch op d'voorgemelte schriftelijcke

[325] 'Nieuw' misschien een verschrijving voor 'Neira'.
[326] Wellicht een verschrijving voor 'mede nemen'.

memorie aengeteyckent is, maer simpelijck als schult vor den armen staet, noch oock den 13 april anno passado, als van d'armemiddelen overleveringhe dede ende ditto memorie van naem tot naem gelesen ende nae de gelegentheyt van yder sijn schult, die daerop geteyckent stondt, ondersoeck gedaen wiert, eenen eenich woort daervan seyde, ende oversulcx niemandt anders als hem selfs te wijten heeft dat wegen dese saecke in quaede suspisie geraeckt is, heeft geantwoort dat hij soodaeniche openinghe vergeeten ofte versuymt heeft, doordien alsdoen staende op sijn vertreck veel te doen hadde, om sich tot sijn reyse vaerdich te maecken. Wat nu van dese geheele saecke sij, blijft den alweetenden Godt bevoolen.

Wegen de twintich ryaelen van Jan Verwoert ende de veertich van Hendrick Jacobsz die hij van sijn particuliere op den armen getransporteert heeft, is weynich verschil gevallen, ende dat wel meest omdat d'selve penningen, alswel insonderheyt de veertich ryaelen van Hendrick Jacobsz, in versekerde hande gebracht sijn, soodat den armen daervan geen schaede te verwachten heeft, ende dienvolgende ons alsnu dies aengaende gecontenteert hielden.

Belangende de obligatie ten laste van Jan Baptista, monterende de somma van tweehondert ryaelen capitael, daervan doet D. Pontcaes tegenwoordich dese naervolgende verclaeringhe: dat d'selve eerst gesprooten sijn wegen hondert ryaelen die hij aen Gijsbert van Benem uyt sijn eygen contanten verschooten heeft, ende de resterende 100 ryaelen alsoo Jan bottellier soodaenighe penninghen aen de diaconie van P. Ay ten achteren was, ende d'selve Jan bottellier met den geseyden Gijsbert van Benem eenighe coopmanschappen gedaen hebbende, versocht ende verkreech dat d'selve 100 ryaelen op ditto Gijsbert van Benem gestelt sijn ende dat alsdoen de voorgemelte somme op den armen wierden gehouden totter tijt hij Gijsbrecht sijn huys ende erff aen gemelte Baptista vercocht heeft, die doe niet en wilde dat hij Baptista daer in soude trecken voor en aleer gemelte somma aen den armen soude wesen voldaen, 'twelck met dese volgende persoonen: Gijsbert van Beenem, burger, Thomas Alleys, sergeant der E. Compagnie, ende Willem Dijckman, die haer als borgen geconstitueert hebbende, is ingewillicht.

Alsoo nu dese saecke de Ed. Heer gouverneur sampt sijn E.E. presente raet in handen heeft, ende niet beter en weeten off dat daerover al sententie gesproocken is, soo can op dese tijt van ons niet verder daerin gedaen werden, maer moeten het sijn Edelheyt ende de E. raet bevolen laeten om daerover te disponeren.

Alle 'tgeene voorgemelt aldus gepasseert ende gedaen sijnde, soo is eyntelijck D. Pontcaes met ons ende wij met hem in der minne geaccordeert ende vereenicht, bereyckende alsoo het voornaemste eynde waertoe de vergaederinghe tegenwoordich geleyt is, naementlijck alsoo dat wij van onser sijde, om alle vordere alteraetie, schandael en ergernisse te weeren, alle schriften die aengaende dese saecke geschreven sijn, soo wel originele als copie, sonder daervan eene ofte stuck derselve te behouden, scheuren ende roeyeren sullen, in soo verre dat selfs de gedachtenisse van dese saecke t'enemael gedempt mochten werden, alsoo d'selfde schriften ons nergens ten goede meer connen dienen, naedemael alle dingen den armen betreffende, te weeten die d'welcke in onser macht staen, tegenwoordich seecker ende vast sijn. Daerbeneven oock dat aen D. Pontcaes van dese acte copie autentyck sal werden gegeven, om hem in alles nae behooren te dienen, dat wederom D. Pontcaes van sijner sijde hiermede sich volcomentlijck sal houden gecontenteert, dat van wedersijde van dese saecke geheel sal geswegen werden, sonder voortaen daer yets van te seggen, maer dat veeleer een yder van alle gehouden sal weesen in toecomende tijt d'een des anders eere, aensien ende respect voor te staen, ende nae vermogen te bevorderen. Hierop is 't dat tot teycken van dien ende vordere broederlijcke vrientschap malckanderen van wedersijde de hant gegeven hebben, ende sijn alsoo nae aenroepinghe van den naeme Goodts gescheyden.

Van dit alles sal d'Ed. Heer gouverneur rapport gedaen werden, om sijn Edelheyt aprobatie hierover te versoecken, ende volle contentement te geven.

Aldus gedaen ende gepasseert in onse kerckelijcke vergaederinghe op P. Ay desen 19^{en} april 1644. t'Oirkonden der waerheyt dat het alles gelijck hier vermelt staet is gepasseert ende gedaen, soo hebben wij dit saementlijck met eygen handt onderteyckent. Onder stont: Marinus Gydeons, X┼ 't merck van Harmen Harmensen van Staeden, Pieter Jansen d'Wees, ende Jan Pietersen Gorter.

Naer gedaene collaetie is deesen teegens sijn origineele bevonden t'accordeeren. Ady Neira in 't Casteel Nassauw ady ultimo augusty anno 1644.

Banda, Nicolaes Paets secretaris.

49. ACTA VAN DE KERKENRAADSVERGADERING OP PULAU AI. Pulau Ai, 24 mei 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 211. Afschrift.

Den predickant Heyndrick Pontcaesen in kerckelijcke vergaederinghe als een lidt derselve verschijnende, gelijck van tevooren door den predickant Marinus Gideonsz daertoe vriendelijck genoodicht was, is, na afhandelinghe van verscheyden dingen, hetgene 't voorleden jaer van de alsdoen wesende oude ende nieuwe kerckelijcke persoonen wegen d'administratie van d'armemiddelen ter deser plaetse tegen hem geïnstitueert was weder bij der hant genomen, ende sijn na verscheyden debatten over ende weder, op aprobatie van d'Ed. Heer governeur, in der minne voor de tweede mael geaccordeert ende vereenicht, te weeten in deser forme, dat D. Pontcaes aen d'eene sijde bekent ende verclaert dat alle hetgene 'twelck 't voorleden jaer wegen de voorgemelde saecke tegen hem van deselve kerckelijcke persoonen gedaen is wettelijck, behoorlijck ende na waerheyt is geschiet, houdende ende achtende dienvolgende de meergemelde persoonen voor vroome ende eerlijck lieden, weerdich soodanigen amt als yder derselve is becledende te bedienen, belovende haeren goeden naem in alles na vermogen voor te staen, dat oock aen d'ander sijde de voorgemelde kerckelijcke persoonen betuygen ende verclaeren dat, alsoo D. Pontcaes alle 'tgene wat aengaende 't voorgepasseerde ontbreeckt, te voldoen, in dier voege van hem volcommentheyt[327] gecontenteert houden, achtende hem tegenwoordich oock voor een vroom ende eerlijck predickant, weerdich soodanigen amt te becleden, belovende mede haer best bij sijn Edelen te doen dat alle hetgene diesaengaende tot sijnen laeste geschreven is, soo wel orgineel als copiën, sonder één stuck daervan te behouden, gescheurt ende vernieticht sal werden, om alsoo selfs de gedachtenisse van het voorgemelde t'eenemael uyt te royen, mitsgaders dat se oock sijnen goeden naem en faem in alles, ende speciaelijck dese saecke betreffende, in waerheyt en gerechticheyt sullen voorstaen. Dit sal met de eerste gelegentheyt d'Ed. Heer governeur voorgedragen worden om sijn Edelheyts aprobatie over dit tweede accoort te versoecken.[328]

Aldus gedaen in kerckelijck vergaderinghe op Poulo-Ay desen 24 may anno domini 1644, ende t'oirconde van waerheyt hebben dit van wedersijde met eygen hant onderteyckent, ende met onse gewoonelijck sichnatuere bevesticht.

Ende was onderteyckent: Heyndrick Pontcassen, Marinus Gideonsz, dit gestelt X ┼ van Harman Harmansen van Staden, Pieter Jansz de Wees, Jan Pietersz Gorter.

Na gedaene colatie is desen bevonden met sijn principael te accorderen. Actum Poulou-ay desen 26 may anno domini 1644. Marinus Gideonsz.

[327] In deze zin heeft de kopiïst vermoedelijk enkele woorden weggelaten dan wel onjuist gekopieerd.
[328] Zie hierna, doc. 55 en 56 (tweede vraag).

50. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE CLASSIS WALCHEREN. Banda-Neira, 2 augustus 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 143-146. Afschrift.

Aen d'Eerw. broederen des Classis van Walcheren tot de kerckelijcke saecken in India gelast.

Genaede ende Vrede in Christo

Eerweerdige, godtvruchtighe ende hooghgeleerde, zeer voorsienighe vaders, weerde ende beminde medebroeders ende arbeyders in den dienst des Heeren.

Voorleden jaer is ons geen missive van U.Eerw. ter handt gecomen.[329] Waer 't aen hapert weten wij niet, doch presumere vastelijck dat deselve versuckelt sij, alsoo van U.Eerw. goeden ijver door bevindinghe genoech verseeckert sijn. De kerckelijcken brief van ons anno passado U.Eerw. toegesonden is wegh geraeckt door het blijven van het fluytschip den Otter[330] waerop deselve was, dewelcke na vertreck van Banda na Battavia ontrent Bouton op seeckere drochte ofte clippen verongeluckt is, soodat U.Eerw. 't voorleden jaer geen missyve van ons hebt connen krijgen.

Niettegenstaende alle jaere van den kerckenraedt op Neira aen de broederen des Classes van Amsterdam geschreven is, soo isser evenwel noyt antwoorde van haer daerop gevolght. Waeraen die hapert, ofte om beter te seggen waeruyt dese nalaticheyt spruyt, is de groote Godt bekent.[331] Alhoewel wij nu rechtveerdiche oorsaecke hebben om niet meer aen haer te schrijven, soo hebben wij evenwel om gewichtighe redenen goedgevonden hun dit jaer noch eenmael op te wecken den staat der kercke te openen, hetgene van noode hebben voor te stellen, ende 't gepasseerde te verwittigen, op hoope dat in 't toecommende de forgaende faute verbeteren sullen.

---

[329] In het Archief van de classis Walcheren (Zeeuws Archief, toegang 28.1) is over deze periode geen correspondentie met de kerken in Indië bewaard gebleven.

[330] Het fluitschip de Otter strandde op 7 september 1643 ten zuiden van Celebes op de terugreis van Banda; een deel van de bemanning zou zijn vermoord.

[331] In SAA 379, Archief Classis Amsterdam, bevinden zich uit de periode 1641-1656 de volgende (extracten of vermeldingen van) brieven van en aan de kerkenraad van Banda (KBd):

Inv. nr. 157, Acta gedep. voor buitenlandse kerken 1639-1663:
fol. 86-87. KBd aan CA, 30 augustus 1641
fol. 89-90. CA aan KBd, z.d. (september 1642)
fol. 143. KBd aan CA, z.d., [1644]
fol. 150 en 159. KBd aan CA, 31 augustus 1645 (zie ook inv. nr. 163, fol. 152-153)
fol. 170. CA aan KBd (maart 1647)
fol. 176-177. KBd aan CA, 31 augustus 1645
fol. 189. ds. Vertrecht aan CA over zendingswerk op de ZO-eilanden, z.d. (1646, zie doc. 59)
fol. 203. Particuliere brief uit Banda, z.d. (met o.m. verzoek om boeken)
fol. 226-227. KBd aan CA, 17 augustus 1648

Inv. nr. 163-165, Acta classis met extracten van uitgegane stukken 1636-1648 en 1648-1655
163/fol. 110-111. CA aan KBd, 17 september 1642
163/fol. 152-153. CA aan KBd, september 1647 (vermeldt brief KBd-CA 31aug. 1645)
163/fol. 173. CA aan KBd, 26 november 1647 (vermeldt brief KBd-CA 31 aug. 1645)
164/fol. 59-61. CA aan KBd, 10 (of 6) december 1649
165/fol. 26. KBd aan CA, 14 september 1654 (zie doc. 75)
165/fol. 35. CA aan KBd, november 1656

Inv. nr. 185. Ingekomen stukken betr. kerkelijke zaken in Oost-Indië, 1630-1655
fol. 160-162. KBd aan CA, 11 september 1651 (doc. 67).
fol. 294-295. KBd aan CA, 4 september 1652 (doc. 71).
fol. 428-430. KBd aan CA, 14 september 1654 (doc. 75).

U.E. missyve van den jaere 1643[332] is ons wel behandicht ende hebben deselve met sonderlinghe contentement ende vreuchde gelesen, omdat daeruyt bemercke de toegenegentheyt die U.Eerw. tot de kercke van Banda sijt hebbende, ende den grooten ijver die tot versorginge van 'tgene haer noodich is betoonende sijt. Ende alhoewel wij niettegenstaende dese uwe neersticheyt tot noch toe niet en sijn geholpen, soo bedancken wij evenwel U. Eerw. hertelijck daervoor, versoeckende vriendelijck hierin te continueeren, sullen van onse sijde met jaerlijcx schrijven in geen gebrecke blijven.

Aenkomende nu tot de saecke selfs, het Christendom neemt onder de superstitieuse ende hardtneckighe mooren weychich toe, insonderheyt de Bandaneesche, 'twelck onse geveynsde vriende, maer metterdaet geswooren vianden sijn, gelijck sij welhaest souden doen blijcken so se macht hadden, maer de vleugelen sijn haer nu gekort ende jaerlijks de voornaemste belhamers uytgekipt, na Battavia gesonden ende alsoo in haeren boose wille gesteuyt,[333] sulcx onder haer weynich vrught te doen is. Van andere is meer hoope, die uyt het heydendom aengequeeckt ende na onderwijsinge van den eerste begintselen des geloofs, daertoe een geruymen tijt gehouden werden, op haere belijdenisse den christelijcken doop ontfangen.

De schoolen in Banda sijn sesse in 't getal, ende bestaen eenighte uyt 20, andere 30, 40, 50 ende meer kinderen, waeronder eenighe inlantsche plantsoenen aenwassen, die daegelijcx in de gebeden ende beneffens lesen, schrijven en de vraegen des cattechismus geoeffent werden. Sulcx beclaeghlijck soude sijn dat door gebreck van noodich schoolgereetschap dit goede werck verachteringh quaem te lijden, gelijck te vresen staet soo niet beter als seecker geruymen tijt herrewaerts hierin voorsien wort. Want 't worden nu seven volle jaeren dat de laetste boeckkasse voor Banda ontfangen, ende weynich van Battavia gekregen hebben, soodat van alles ontbloot, ende dapper verlegen sijn, insonderheyt van psalmboecken met ende sonder nooten, mitsgaders allerley noodich schoolgereetschap, als a.b.c. boeckens daer de morgen- ende avontgebeden in staen, letterconsten, groote ende cleyne catechismii van edictie van Melchior Bursius,[334] pampier, schaften ende inctstoffe. Ja, 't gebreck van dit alles is hier soo groot, dat insonderheyt den schooldienst sal moeten stille staen indien daer bijtijts niet in voorsien en wort, weshalven wij U.Eerw. vriendelijck versoecken, gelijck oock dit jaer aen d'E. Heer Gouverneur Generael gedaen hebben, dat gelieve errenstlijck te arbeyden dat met d'eerste gelegentheyt van de voorgemelde noodighe dinghen behoorlijck versorght mogen werden, ende tot dien eynde niet alleen vernemen waeraen dit hapert, maer oock soo veel mogelijck te vorderen dat de boeckkasse gesloten, soo als se uyt vaderlandt comt (gelijck voordesen geschiet is), ons toegesonden mach werden, mitsgaders van eenighe goede autheuren ende stichtelijcke sermoenen voor de kranckbesoeckers, insonderheyt Lansbergen over de catechismus ende Harmannum Faukelius[335] met twee groote kerckebijbels ende andere kleyne bijbels als Testamenten van de nieuwe oversettinghe[336] mogen werden geacommodeert.

d'Eerwaerde D. Jacobus Vertrecht, niettegenstaende tot verscheyden reysen, soo 't voorleden als 't tegenwoordigh jaer, aen d'E.E. Heer gouverneur Cornelis Witsen, den kerckenraedt op Neira, jae selfs aen d'Ed. Heer Gouverneur Generael Anthonio van Diemen sijne verlossinghe errenstelijck versocht ende seer geeren vertrocken hadde, heeft echter niettemin dor het instantelijck versoeck van de voorgemelden, insonderheyt des E.E. Heer gouverneurs, noch eyntelijc laeten bewegen om van nu aen noch twee jaeren op een nieuw verbandt tot dienste van de kercke in Banda te blijven, waerover wij ten hooghsten verblijdt

---

[332] Niet aangetroffen.
[333] Gestuit, tegengehouden.
[334] Zie aantekening bij doc. 46.
[335] Zie betreffende beide auteurs de aantekeningen bij doc. 46.
[336] De in 1637 verschenen Statenvertaling.

sijn, want behalven sijnen godtvrughtigen wandel, goede gaeven ende getrouwe vlijticheyt in de bedieninghe sijnes ampts, 'twelck ons ende alle geloovighen aen sijn Eerw. is verbindende, soo is hij noch bovendien door sijne groote ervaerentheyt in de Maleytsche taele ende goede kennisse die van plaetsen, luyden ende derselver gelegentheyt alhier heeft, de kercke in Banda te hooghnoodich, nudt ende dienstich instrument. Sijn Eerw. heeft hiermede bethoont dat wel aprehendeert den noodt ende schaersheyt der predickanten in India, ende dat sonder schaede van sijne gemeynte in dese gelegentheyt des tijts niet en soude connen vertrecken, voornementlijck dat gesint is door sijnen goeden ijver de aengegrepene plough met vrught na vermogen vast te houden.

Wij sijn hier in Banda met ons twee predickanten, te weten d'Eerweerde Jacobus Vertrecht op Neira, ende Marinus Gideonsz op Poulo-Ay. 't Waere te wenschen dat Lonthoir, die nu vijf jaeren van een eygen beroepen dienaer des H. Evangeliums ontbloodt is geweest, doch weder van een bequaem predickant ofte ten minsten een proponent conde versien worden, want of wel alle drie weecken eens van de Eerw. Jacobus Vertrecht gepredickt, ende alle sondach door den aldaer liggende cranckbesoecker den godtsdienst gedaen wordt, soo neemt evenwel het teere Christendom weynich aen, ende de mooren worden daegelijcx stouter. Versoecke dienvolgende dat U.Eerw. gelieve, soo veel condt, de behulpsaeme handt daertoe te leenen.

't Voorleden jaer hebben wij met aprobatie van de E.E. Heer gouverneur den tijt van de Maleytschen dienst verandert, namentlijck van 's voormiddaeghs ten elf tot 's namiddaeghs ten twee uere, eensdeels omdat het in dese hete landen voor den predickant swaer valt beyde Duytsche ende Maleytsche dienst soo terstont op malcander te doen, andersdeels om de herten der menschen, insonderheyt van dese inlantsche natie, van 's werelts ijdelheyt tot onderhoudinghe van den geheelen rustdach te brengen. Het effeckt hiervan is tot deser tijt redelijck.

Van dit jaer sijn van hier met behoorlijcke attestatie vertrocken den krancbesoecker Michiel Smidt die op Neira, ende Jan Pietersz die op Lonthoir haeren verbonden tijt stichtelijck uytgedient hebben. Jan Pietersz heeft, beneffens sijne goede kennisse in de gronden van den christelijcke relygie, redelijcke ervaerentheyt in de Maleytsche taele, soodat na ons oordeel de Compagnie, insonderheyt de kercke Godts op plaetsen daer de Maleytsche taele gebruyckt wert, goeden dienst soude connen doen. Gelieve hem hiermede voor gerecommandeert te houden.

Hiermede – – – de broeders des kerckenraets in Banda.

Onder stondt: Jacobus Vertrecht, eccl. et p.t. syn. preses, Marinus Gideonsz pro temp. schriba, Pieter Jansz de Wees ouderlingh.

51. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 augustus 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 149-150.

Genade ende Vrede in Christo

Eerwaerdighe, godtvruchtighe ende hooghgeleerde, zeer voorsienige medebroeders in den dienst des Heeren.

Onse laetste missyve was dato 22 maert passado,[337] vertrouwe dat U.E. wel behandight is ende 't errenstich versoeck van 'tgene ons tot den dienst der kercken ende schoolen noodich is grondich verstaen hebt. Recommandere, ja versoecke vriendelijck U.E. hetselve in

[337] Zie hiervoor, doc. 47.

achtinghe te nemen ende te trachten dat metten eersten van 'tgene ons ontbreeckt versorght mogen werden, alsoo tegenwoordich van alles soo ontbloodt sijn dat, indien dit jaer daerin niet versien wort, insonderheyt den schooldienst sal moeten stille staan. – – –[338]

Wij verstaen van D. Heyndrick Pontcaessen, die om sijn particuliere affairen te verrichten dit jaer een keer in Banda gedaen heeft,[339] dat den kerckenraet in Amboina een cas schoolboeckken voor Banda van U.Eerw. sijn toegesonden, doch sijn deselve door versuym ons niet behandicht. U.Eerwaerde gelieven in 't toecomende directelijcken ons te schrijven ende te senden 'tgene voor Banda behoort, opdat niet op eens anders genaede hoeven te wachten. Soo wij deselve hadden, souden ons wel te passe komen, alsoo 't getal van de schoolkinderen op eenige plaetsen, insonderheyt op Neira ende Poulo-Ay, seer begint toe te nemen.

Van ons vertrecken eenige ledemaeten der gemeynte met behoorlicke attestatie, die wij U.Eerw. opsicht recommanderen. Ende alsoo nu niet anders hebben om desen te verlenghen, sullen eyndige – – –, de broeders des kerckenraets. Uyt aller last en naem Jacobus Vertrecht pro tempore praeses, Marinus Gideonsz p.t. scryba, X ┼ dit gestelt bij Harmen Harmansz van Staden.

Gegeven in onse kerckelijcke vergaederinge op Neira den 2[en] augusti anno 1644, Banda.

52. Enige artikelen rakende ds. M. Gideonsz, predikant op Pulau Ai. Banda Neira, 2 augustus 1644.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 205-206.[340]

Eenige articulen touscherende Marinus Gydeonsz, predicant op Poulou Ay, bij d'heer gouverneur ingestelt, ende oppercoopman Jan Symonse[341] als gecommitteerde in handen gegeven om d'selve in kerckelijcke vergaderinge voor te dragen, ende de reeden die domine Marinus sal allegeeren bij geschrifte in margine van yder artyckell te laeten stellen.

Eerstelijcq, of in de laeste kerckelijcke vergaderinge op Neira eenige notulen gehouden ofte resoluty genoomen sij [...] kerckenraet van [...] van Neira afgesondert [...] maer een 's jaers maer te compareren hebben.
Antwoort. Neen, dat 'tselve in kerckelijcke vergaderingh jonghst gehouden niet en is geresolveert.

Ten tweeden, wat redenen D. Marinus gemoveert heeft dat in seecker geschil tusschen den diaconye van Poulou Ay met Domine Pontcaes ontstaen particulier in haer kerckenraet afdoet, daer 't hem soodanige questie niet toegelaeten is sonder den kerckenraet van Neira ende Lonthor af te doen.
Antwoort. [342]Ten tweeden, alsoo d'broeders van den kerckenraat aldaar bij den anderen hadde geroupen omme kerckelijcke censuere aan eenige ledematen te doen, waarin den predicant Pontcasen tot versterckinge van hunne vergaderingh als een lidt geliefde bij te woonen heeft versocht, die alsdoen voorstelde dat men niet een soodanigen questie die naar sijn Pontcaes vertreck (wegens de diacony) was ontstaen, nu soude vereffenen, ende 'tselve in der minne christelijck te versoenen, ende 'tgeene dat men daarin soude affhandelen alles op

[338] Volgt een alinea betreffende ds. Vertrecht, geheel gelijk aan de zevende alinea van doc. 50.
[339] Een reis naar Banda gemaakt heeft.
[340] Het blad is beschadigd, vooral de helft waarop de antwoorden geschreven staan, waardoor op een aantal plaatsen één tot drie woorden uitgevallen zijn, niet afzonderlijk geannoteerd.
[341] Jan Simonse, 1631 uitgekomen als assistent, 1637 als onderkoopman naar Banda, 1639 opperkoopman geworden op P. Ai, later op Neira, 1642-1643 en 1646-1647 provisioneel president van Banda.
[342] Boven het hier volgende antwoord zijn twee regels tekst doorgehaald en niet meer leesbaar.

aprobatie van d'heer gouverneur sou geschieden, mitsgaders 't gepasseerde sijn E. communiceeren.

Ten derden, waerom de acte die D. Pontcaes onderteekent heeft, sijnde d'selve op approbaetie van d'heer gouverneur gemaect, laestmael hier sijnde niet gethoondt en, dat noch meer is, sonder d'heer gouverneur aen te spreecken weeder vertrocken is, daer nochtans over 't etmael hier op Neira en 2 nachten op Lontoir in die tijt geweest is.
Ten derden antwoort, dat volcomen van resolutie is geweest d'E. gouverneur te spreecken, gelijck hij des anderen daechs te vooren (wanneer gecomen was) des namiddachs in 't Casteel is gegaen om bij sijn E. te verschijnen, 'twelcq tot twee distincte maelen heeft gedaen, maer verstaande dat den oppercoopman S[r] Symonsz en de fiscael beneffens eenige andere persoonen binnen waaren, is sonder te laten vragen (alsoo dat nu geen gelegentheyt hadde om sijn E. te spreecken), weder na de buyten gegaen, waarop dat 's morgens (soo 's middachs is vertrocken) andermael in 't Casteel op [...] van sijn E. (bij sich [...] acte van Pontcasen om sijn E. te verthoonen) is verscheenen, latende door den [...] binnen te comen, daarop tot antwoort [...] dat E. hem te middach ofte t'avondt wel soude spreecken, waarop weder naer buyten gingh, ende alsoo vreesde voor quaet ende ongestuymmich weder ende dat de kerck (vermits de weeck ten eynde liep) door sijn absentie (en sondach) soude ledich staen, mitsgaders dat hem was aangedient dat sijn E. de gepasseerde acte door domeni Pontcaesen was verthoont, waerop te geruster naer P. Ay is vertrocken, met meeninge sijn E. naar gelegentheyt van die saecke wel te connen spreecken.

Ten vierden, wat reeden hij gehadt heeft den luytenandt Bovet (die over de 20 jaeren het H. avontmael genooten heeft) laestmael deselve met sijn vrouw aen de tafel des Heeren niet genoodicht heeft.
Ten vierden, onkent wel expresselijcq, ende secht dat volgens 't gebruyck in 't doen van de vesite aan de ledematen met de ouderlingh ten huyse van den luytenant Boveth (om hem ende sijn huysvrouw aan de taeffel des Heeren te noodigen) is gegaen, doch geen van beyden t'huys gevonden, secht oock dat den voornoemden Boveth met sijn huysvrouw, soo voor als naar de gedaene vesite, noch twee verscheyden maelen heeft laten roupen, maer en is niet gecomen.

Ten vijfden, waerom aen den coopman Molshoucq,[343] die door ordre van de heer gouverneur belast was de lijste der persoonen van de gemeente van Poulou Ay, ende welcker verleeden nachtmael aen de taefell niet gecoomen waeren, van hem af te eysschen, d'selve hem off de ondercoopman die den coopman belast hadde als diacon van D. Marinus af te vorderen, d'selve geweygert heeft.
Ten vijffden antwoort, dat de lijste van de ledematen der gemeente op P. Ay hem nooyt [...] d'heer gouverneur, en [...], maer wel dat den ondercoopman Gorter voor hem selven (sonder [...] dat den naem van sijn E. off de naam van coopman Molshoucq heeft gebruyckt, deselve hadde versocht, daarop deselve voorn. Gorter antwoorde: wanneer die gelieft te hebben, sal deselve u behandigen.

Ten sesten, waerom van P. Ay sonder voorweeten van den coopman vertrect, en dat 's avondts het luyden om 't gebet te doen geschiet en d'officieren ende soldaten alreede vergadert waeren, doenmaels door sijn slaeff liet aenseggen dat van 't lant vertrocken was.

[343] Jan Pietersz Molshoek, sinds 1643 koopman op P. Ai, 1645 opperkoopman, kort daarna aangeklaagd. wegens knoeierij; repatrieert.

Ten sesten antwoort, vermits sijn haestich vertreck met de weduwe van Grootendirce vaertuych, aan Fredrecq Joosten gelast heeft den coopman Molshoucq sijn vertreck te verwittigen, dat denselven niet heeft naergecomen, 'twelcq oorsaeck is dat het eerst des avondts door sijn slaeff den coopman heeft laten bekendtmaecken.

Alle welcke bovenstaande vraagh- en antwoortpoincten sijn huyden desen 2e augusto anno 1644 in de kerckelijcke vergaaderinghe bij den voorschreven predicant Marinus Gidions beantwoort ende bij hem ter presentie van ons nevensgeschreven geteeckendtt. Jan Symonsz, Jacobus Vertrecht, Marinus Gideonsz.

Actum Banda op 't eylandt Neira, datum ut supra.

53. Extract uit de acta van de kerkenraad van Banda-Neira. Banda-Neira, 2 augustus 1644.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 225. Afschrift.

Extract uyt de acten des kerckenraadts in Banda gehouden den 2en augusto anno 1644.

D. Marinus Gideonsz versouckt aen den presis dat de leden des kerckenraets van sijn respective gemeynte op P. Ay affgevraacht werde off ymant van dezelve op sijn leere ofte leven eenige clachte weet, begeerende hierop een ronde ende openhartige verclaaringe. Buyten gestaen zijnde, betuycht den ouderlingh Harmen van Staden dat op sijn leere niet en weet te seggen dan siet ongeerne dat gemelte Marinus Gideonsz met den coopman van P. Ay in oneenicheyt ende verschil is, waeraen veele zijn geërgert, desgelijcx en mede met den luytenant Joost Boveth ende Catalina Childerons.[344] Jan Pietersen Gorter, diacon, insinueert hetzelve, daerbij voegende dat D. Marinus geen gemeenschap met den coopman Sr Molshouck en houdt, ende des avonts, als 't gebeth gedaen heeft, sonder spreecken met de zoldaten uytgaet.

D. Marinus hierop gehoort sijnde, segt met de twee laeste geen particulier verschil te hebben, ende nadat den eersten oorspronck van d'oneenicheyt tusschen den coopman Molshouck ende hem ontstaen, ende 'tgeene tot sijn ontschuldinge noodich achte, verhaalt heeft, bekent van wedersijden eenige menschelijcke swackheyt begaen te sijn, doch dat in de visite der ledematen voor het laest gehouden avontmael, dito Molshouck ende zijn huysvrouw heeft gesocht te induceeren, seer vriendelijck, ja genouchsaam met smeecken ende bidden tot versoeninge te bewilligen, maer 'tselve van haer gerefuseert is, waerop Harmen van Staden diende dat Sr Molshouck tot antwoort gaff: indien D. Marinus eer ende vroeger bij hem gecomen ware, 'tzelve licht geschiet soude weesen, maer dat den tijt nu te cort was. Aengaende het uytgaen sonder spreecken, wert 'tzelve van D. Marinus ontkent, ende verclaart dat des avonts als 't gebeth gedaen heeft met een goeden nacht sijn affscheyt neemt. Wort van den presis tot vrede en wel bijsonder tot versoeninge met Sr Molshouck vermaent, 'twelck belooft, ende presenteert geerne de minste te willen zijn, versouckende dat Harmen van Staden den wech daertoe prepareere ende bereyde.

d'E. Heer gouverneur Witsen proponeert door sijn E. gecommitteerde dat geen tweede ouderlingh op P. Ay meer begeert, ende dienvolgens Pieter Jansz de Wees, die onlangs tot het ampt van ouderlingschap bevesticht is, van sijnen dienst ontslagen werde, om redenen die sijn E. allegeert:

1sten dat na de bevestinge van den tweeden gecosen ouderlingh tusschen D. Marinus ende d'ander leden des kerckenraats en P. Ay meerder oneenicheyt sij ontstaen

[344] Childerons: onzekere lezing.

2[en] dat D. Marinus, onder dexel van met een tweede ouderling geassisteert te sijn ende alsoo met meerder aensien (als voorwent) de kerckelijcke censure te oeffenen aen de ledematen der gemeente voor de bedieninge des H. avontmaels, teveel bedils maackt, ende plechtelingh. als 't hem lust, de leden des kerckenraets aldaer bijeen roept, even off P. Ay een bijsondere kercke op sichzelven ware, ende met den kerckenraet van Neira en Lonthoir niet te doen hadde.

De vergaderinge vint goet sijn E. te bidden om uytstel tot de naeste verkiesinge van de leden des kerckenraets, alsoo op het leven van gemelte Pieter Jansz niet te seggen valt, ende 'tzelve om andere consideratiën van sijn E. gedaen wort, daervan de gemeente op P. Ay geen kennisse en heeft, teneynde alsoo eerlijck ende sonder suspitie te geven sijnen dienst mach affleggen, 'twelck sijn E. voorgedragen sijnde, heeft hetselve ingewillicht ende toegestaen.

't Bovenstaende gecollationeert met sijn origenele ende daermeede van woorde te woorde bevonden te accorderen, den 9en augusto anno 1644. Jacobus Vertrecht.

54. Attestatie gegeven door ouderling Harmen van Staeden en diaken Jan Pietersen Gorter ten laste van ds. M. Gideonsz. Banda Neira, 3 augustus 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 207.

Compareerde voor mij Niclaes Paets, secretaris van d'heer gouverneur Cornelis Witsen, ende voor de naargenoemde getuyghen, d'eersame Harmen van Staeden ouderlingh ende Jan Pietersen Gorter diacon in de kerckenraet op P. Ay, welcke comparanten hebben ten versoecke van gemelte sijn E. verclaerdt ende gedeposeert 't naervolgende waer ende waerachtich te weesen: dat in maert laestleeden, wanneer domine Marinus, van Neira weder op P. Ay comende, aldaer seyde de gemelte Gorter tot diacon ende Pieter Jansen tot ouderlingh gecooren, ende dat alsnu de kercke van P. Ay van de kerckenraet op Neira geheel afgesondert was, en maer eens jaers (bij forme van classis) op Neira te verschijnen hadden. Daerop Harmen van Staeden voornoemt antwoorde: daer weete icq niet aff, ick hebbe sulcx niet gehoort. Op welcq seggen domine Marinus weder antwoorde: de heer gouverneur heeft mij sulcx in 't particulier [...],[345] welcke voorschreven woorden oocq tot drye distincte reysen in volle kerckelijcke vergaderinghe aldaer geseyt ende 'tselve haer voorgedraghen heeft. Alle 'tgeene voorschreven staet hun deposanten voorgelesen sijnde verclaeren 'tselve alsoo waer ende waerachtich te weesen, oversulcx des noots ende daertoe versocht sijnde blijven bereyt 'tselve met eede te bevestighen.

Aldus gedaen ende gepasseert in 't Casteel Nassouw desen 3[en] augusty anno 1644, ter presentie van Alexander Muyson ende Jan Jansen assistenten, als getuyghen hiertoe versocht, die de minuyte deses, berustende alhier ter secretarye, neffens de deposanten ende mij secretaris hebben onderteyckent, des t'oirconde. Nicolaes Paets secretaris.

55. Repliek van gouverneur Witsen op het antwoord van ds. M. Gideonsz. Banda-Neira, 20 augustus 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 245-247.

Replyck op d'antwoorde bij D. Marinus Gydeonsse op 6 articulen, in kerckelijcke vergaderinge op Neira gedaen, door onse ordre van den oppercoopman Jan Symons als gecommitteerde voorgestelt.

[345] Eén woord onleesbaar.

Op 't eerste articul antwoordt domine Marinus, hetselve in de kerckelijcke vergaederinge niet en is geresolveerdt, 'twelck waer is, derhalven geeft ons seer vreempt dat in de verleede maent van meerdt onsen naem valschelijck gebruyct heeft, eerstelijck t'sijnen huyse aen den ouderlingh Harmen van Staeden en Jan Pietersse Gorter, doenmael in de kerckelijcke vergaederinghe diacon vercooren, daernaer in volle kerckelijcke vergaederinghe op Poulou Ay gesecht heeft, wij hem in 't particulier toegestaen hadden dat den kerckenraet van Poulou Ay van Neira afgesondert en op eygen selfs soude staen, ende eens jaers (als noemende den kerckenraet van Neira een classis) alhier maer te verschijnen hadden, gelijck 't blijct uyt een attestatie gequoteert B, bij den voorn. ouderlingh en diacon onderteeckent, en met eede bevesticht.[346]

Dat hij 'tselve aen hem geassumeert heeft, blijct uyt het antwoordt op tweede articul, waerin hij niet ontkent in de kerckelijcke vergaderinge op Poulou Ay de questie (die tusschen de diacony van Poulou Ay en domine Pontcaes ontstaen was, op onse approbaetie) afgedaen heeft, noemende in sijn antwoort een christelijcke versoeninge in der minne. Off d'selve acte gequoteert C[347] een versoeninge van broederlijcke liefde genoempt can werden, gelieve haer Ed. uyt de copye met eygen handt van D. Marinus geschreeven nae te speuren, en sal bevonden werden met studye en loosheyt ingestelt te sijn, en recht anders als in de kerckelijcke resolutye den 19[den] april genoomen gequoteert D. vermelt wert.[348]

Den voornoemden Pontcaes (niet dat wij denselven verschoonen willen) is door D. Marinus vleyende woorden (als tot 2 a 3 mael toe seggende: broeder, doorleest het wel) geabuseert geweest, want ditto Pontcaes, hem als een broeder vertrouwende, heeft gedacht alles ter goeder trouwe ingestelt was, de laeste regulen van d'acte maer geleesen, en d'selve onderteeckent, daachs daeraen ditto Pontcaes d'acte doorleesen hebbende heeft aen D. Marinus versocht d'selve geannulleerdt mochte werden, waerop meergemelte Marinus antwoorde deselve acte hem noch soude cunnen dienen. En alsoo op onse approbaetie d'selve gemaect was, heeft den voorn. Pontcaes aen hem versocht dat op Neira met hem soude willen gaen, en d'selve aen ons overleveren, 'twelcq ditto Marinus geweygert heeft. En naerdat domine Pontcaes over de 5 a 6 weecken op 't groote landt verbleeven en door diverse hem laeten aenseggen dat hij d'acte aen ons soude thoonen, heeft echter 'tselve niet willen doen.

d'Antwoort van D. Marinus op 't derde articul[349] is frivool, wandt eerstelijck moste hij laeten weeten dat voorin de sael was, ende ons begeerde te spreecken, ten anderen compt 's anderendaags 's morgens laet aenseggen buyten te sijn en ons spreecken wilde (wanneer wij gereedt stonden, om in de vergaderinghe van den Raet van Justitie te gaen, sijnde op dien tijt doen de weggeloope mardijckers door den raet gesententieert wierden), waerop hem liet antwoorden dat naer de middagh weeder coomen soude, 'twelck niet gedaen, maer sonder ons aen te spreecken vertrocken is.

Zeyt meede in sijne antwoordt dat door vreese van onweeder, alsoo de weeck ten eynde liep en door sijn absentie des sondaechs de kercq leedich soude staen, en andere frivoole reedenen meer, vertrocken was, waerover wij repliceeren dat ten tijde van Pontcaes, sijnde over de 5 a 6 weecken verloopen, wel hadde cunnen overcoomen, om de acte ende 't vordere gepasseerde ons te verthoonen, maer 't schijnt niet de vreese van 't onweeder maer sijn ongerust gemoet (die d'selve vreese om voor ons te verschijnen hem aengejaecht heeft) oorsaeck is dat sonder ons aen te spreecken vertrocken is, want dat de kercke door sijn absentie soude leedich staen, is frivool. Maer bijaldien van meyninge ware geweest ons aen te spreecken, soude met 2 a 3 uyren wachtens, wandt vrijdaachs recht op den middach van

[346] Zie hiervoor, doc. 54.
[347] Niet aangetroffen.
[348] Zie hiervoor, doc. 48.
[349] Zie hiervoor, doc. 52.

hier vertrocken is, ons wel cunnen spreecken en d'acte verthoont hebben, en dien avondt vrouch genouch op Poulou Ay cunnen coomen.

Dat met domine Pontcaes voor ons niet heeft willen verschijnen (waertoe door diverse versocht is geweest) blijct dat 10 a 12 dagen naer sijn vertreck alhier gecoomen is, doch (gelijcq vooren verhaelt) sonder ons aen te spreecken weeder vertrocken, daer tevooren bij de predicanten van Poulou Ay gebruyckelijck is geweest, wanneer vandaer vertrocken, recht toe op Neira eerst bij d'heer gouverneur te coomen.

Daerenbooven vertrect den voorn. Marinus van Poulou Ay sonder de coopman sijn vertreck te verwittigen, waerover 's avondts naer gewoonte de clock om 't gebet te doen geluyt geweest, d'officieren en soldaten alreede bijeenvergadert waeren, alsdoen den coopman door domine Marinus slaef wierde aengedient dat van 't lantt vertrocken was.

Op 't vierde articul, waerom den luytenandt Bovet met sijn vrouw aen de taefel des Heeren niet genoodicht heeft, antwoort D. Marinus eens geweest ende tweemael aen hem gesonden heeft, waerop den luytenandt antwoordt, voor het nachtmael eenmael van hem ontbooden is, en dat om reeden dien tijt niet heeft gegaen, en seyt wel expresselijck dat geen boode daernaer bij hem, noch bij sijn vrouw geweest is, daerenbooven dat niet van noode waere geweest een boode om hem te senden, alsoo des avonts nae 't gebet t'samen uyt 't Casteel gaende wel hadden cunnen aenspreecken. Deese oneenicheyt tusschen D. Marinus en den luytenandt is meest ontstaen doordien ditto Pontcaes bij den luytenandt geloogiert is geweest.

Op 't seste articul antwoordt domine Marinus dat door sijn subyt vertreck Frederick Joosten schoolmeester belast hadde den coopman aen te seggen dat van 't landt vertrocken was, en d'voorn. schoolmeester 'tselve niet gedaen heeft, 'twelcq niet aennemelijck is, maer door de groote haet ende nijt tusschen hem, sijn vrouw, en den coopman met sijn vrouw, is waerschijnelijcker d'selve niet heeft willen erkennen. Echter moet D. Marinus meerder geloof als den schoolmeester meriteeren. Maer dat hij den coopman weynich acht, can genouch beweesen werden, want diverse maelen naer het luyden om 't gebet te doen, en d'officieren en soldaeten alreede vergadert waeren, heeft door sijn slaeff laaten aenseggen dat sieckelijcq was en geen gebet dien avondt soude gedaen werden, niettegenstaende den meesten dach door d'negorije wandelende waere gesien geweest.

Wij hebben meede goetgevonden seecker extract (uyt d'kerckelijcke acte op Neira den 2^{en} augusty 1644 gehouden, van gelijcken seecker geschrift verleeden jaer door D. Marinus ons ter handt gestelt noopende de bedieninghe van de diaconye op Poulou Ay, door D. Pontcaes gehouden) hierneevens bij te voeghen, alwaer 't in 't geschrift van domine Marinus groote belastinge voor Pontcaes aengeroert wert, en daernaer in presentie van D. Pontcaes in d'kerckelijcke vergaderinghe den 19^{e} april passato gehouden veele gelochendt ende contrarye bevonden werdt, gelijck uyt d'kerckelijcke acte te sien is.[350]

Waerdoor men naectelijck can speuren het ongerust gemoet van ditto Marinus, want ons oordeels behoorde denselven, bijaldien ditto Pontcaes sich ergens in vergreepen hadde, gelijcq wij gelooven inderdaet wel wat te vinden soude sijn, als een broeder alleen, en uyt een broederlijcke liefde, vermaendt, en niet met het eene op het ander uyt te soucken de eere desselfs soucken te quetsen, maer veel eer voor te staen. Gelijck sij daernaer maelcanderen in de kerckelijcke vergaaderinghe den 19^{en} april gehouden daerop de hant gegeven hebben, doch hoe 'tselve bij domine Marinus gehouden is, blijct genouch uyt d'acte van den 26^{en} may, bij domine Marinus ingestelt ende bij Pontcaes onderteeckent.

Dit voorige met d'neevensgaende schriftuyren hebben wij goetgedacht haer Ed. over te senden, opdat haer Ed. D. Marinus ongerust gemoet claerlijcq daeruyt sullen connen ordeelen.

---

[350] Hiervoor, doc. 48.

Neira in 't Casteel Nassauw, ady 20[en] augusty anno 1644. Banda. Cornelis Witsen.

56. Brief van ds. Marinus Gideonsz aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 september 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 249-260.

Emmanuel

Eerweerdige, hooghgeleerde ende godsaelige, zeer voorsienige medebroeders in den dienst des Heeren.

In de laetste vergaderinghe des kerckenraets op Neyra, den 2 deser, is mij van de E. heer governeur door sijn E. comisarisen seeckere vraeghpunten voorgestelt, met exspresse last opstont distinctelijck daerop te antwoorden. Alhoewel mij dit nu seer onverwacht voorquam, als daervan onwetende sijnde, ende volgens dien daerop gantsch onbereyt was, soo hebbe ick evenwel, niettegenstaende met billighe reden uytstel van tijt om mij wel te beraeden hadde mogen versoecken, ende oock met fondament niet en konde geweygert worden, sijn E. last volcommentlijck gehoorsaemt, ende op deselve vraegen puntuelijck geantwoort, onder dewelcke ick alleen viere weerdich achten daerop wat naeder verclaeringhe te doen. De reste is fryfool, ende meest openbaere leugen bevonden, gelijck uyt hetselve schrift beoogt can worden.

Voor 1. is mij gevraeght, offer in de laestvoorgaende kerckenraet geresolveert was dat de kerckelijcke persoonen op Poulo-ay partyckeliere vergaederinghe soude mogen houden, ende in voorvallende saecken in concentie[351] disponeren. Hebbe hierop simpelijck, na den inhoudt derselve vraeghe, geantwoort: rontuyt neen. Segge nu daer bij, oock sulcx noyt tegen yemant gesegt te hebben. Maer om den gront ende het oogenmerck van dese vraeghe recht te verstaen, soo dient dese saecke wat nader geopent.

't Is sulcx dat ick, hier commende, de gemeynte [...],[352] insonderheyt de Duytschen, oock eenighe goede derselve uytgesondert, die ick niet te na spreecken wil, soodanich hebbe bevonden dat wel mercte dat meerder disciplyne onder haer diende gebruyckt als voordesen wel was geschiet, gelijck hierna breder verhaelt sal werden. Tot dien eynde, soo hebbe ick den anno passado d'E. heer governeur gevraeght of het niet noodich was, tot weeringhe van alle ergenisse ende voorkominge van alle abuysen, dat den predickant, ouderlingh ende dieaecken somwijlen op Poulo-ay vergaderden, om in voorvallende saecken, insonderheyt de christelijcke disciplyne betreffende, na concentie te disponeren, die 'tselfde op mijn versoeck toegestaen heeft. Dit hebbe ick van die tijt af, na gedane rapport aen den ouderlingh Harman van Staden ende den dieaecken M[r] Albertus Bacx, wel eenichsints gedaen, doch door seecker voorvallende oorsaecke, die ick om reden noch verswijghe, beledt sijnde, niet volcommentlijck volbragt. Doch siende daerna door ondervindinghe beter dat de volkommenne volbringinghe der voormelde saecke ten hooghsten noodich was, doordien het openbaer bedrijf der sonden onder de lematen der gemeynte seer gemeyn was, ende (doordien, segghe) dewijle niet meer als twee à drie mael in 't jaer generaele kerckenraet houden, juyst niet altijt tegen 't heylige avontmael maer als 't gelegen comt, mitsgaders dat het niet anders als verbitteringhe van de ledemaeten, voornaementlijck op den predickant, baert, gelijck door expirentie bevinde, merckende dat haere sonden en schanden op Neyra soo opentlijck voorgestelt sijn, soo hebbe ick, na voorgaende comunicatie met de E. Jacobus Vertrecht, de

[351] Consciëntie, geweten.
[352] Eén woord onleesbaar.

E.E. heer governeur, den 22 maert passado 's morgens, als op den dach den kerckenraet sitten soude, present de E. Vertrecht, niet alleen het voorgemelde weder vernieuwt, maer oock daerbij versocht dat ten meerder aensien ende assistentie der uytvoeringhe van de kerckelijcke cencuere over de ledemaeten der gemeynte met een tweede ouderling geliefde te assisteren, gelijck voordesen twee ouderlingen op Poulo-ay geweest sijn, 'twelck sijn E. beyde geconsenteert heeft, wel verstaende dat alle swaere ende gewightighe dingen die bij ons niet en konde afgedaen werden op Neyra in den generaelen kerckenraet, wanneer, om de gemeyne kerckelijcke saecken van Banda af te handelen vergaderde, soude moeten werden gebracht, gelijck ditto Vertrecht, als 't laest in den kerckenraet voorgestelt wiert, niet en heeft ontkent, oock van hem niet ontkent sal worden, ja selfs de E. heer governeur niet loogenen can. Tot dien eynde is op den selven dach door den kerckenraet, met aprobatie van sijn gemelte E., voor tweede ouderlingh op Poulo-ay verkooren den persoon van Pieter Jansen de Wees, die 't voorleden jaer het dieaeckensamt, naedat alhier hetselve drie jaeren eerlijck hadde bedient, afgeleyt heeft. Alsoo dit nu alsdoen achtede als een besondere gunste, aen de kercke van Poulo-ay in 't besonder bewesen, dat oock sijn E. alle 'tgene wat in kerckenraet geresolveert was geaprobeert hadde, soo is 't dat ick, sampt den ouderlingh Harman van Staden ende den afgaenden dieaecken M[r] Jaques de Rabiero weder van Neira thuys commende, metten anderen tot mijnen huyse gegaen sijn, ende hebben terstondt de voornoemde nieuw verkooren ouderlingh en de dieaecken Jan Pietersz Gorter ontboden om hun haere verkiesinghe aen te dienen ende meteene, soo sulcx aennaeme, geluck ende den segen des Heeren toe te wenschen. ' t Welc geschiet ende in vorder diskours geraeckt sijnde, soo hebbe ick tot lof van de heer governeur verhaelt hoe minnelijck ende vriendelijck sijn Edele ons hadde bejegent ende getracteert, dat alle 't gebisungeerde bij den kerckenraet geaprobeert, ende voorts wat, mij present, de E. Jacobus Vertrecht tot voordeel ende aensien van Poulo-ay mitsgaders tot mentinue van de kerckelijcke bedieninghe alder in 't besonder toegestaen hadde, verhaelende de saecke bijna in gelijcke forme als boven vermelt staet.

Hierover sijn soo eenige reden over ende weder gevallen, als dat dese heer governeur in kerckelijck saecken veel gevoeghlijcker ende gedienstiger is als de heer Acoley saliger, dat die sulcx niet en soude hebben toegestaen, dewijle in kerckelijcke handelinghe wat presys ende Poulo-ay niet seer gunstich was. Hierop is gevolght dat ick om aen te wijsen het goede ende 't gemack 'twelck hieruyt aprent stont te volgen, mitsgaeders het aensien dat de kercke van Poulo-ay hadde verkregen, soo hebbe ick onder andere dese navolgende woorden in sin ende bijna in gelijcke forme gesproocken: alsoo alhier nu van de E. heer governeur toegelaeten ende geconsenteert is dat den predickant sampt de twee ouderlingen ende den dieaecken soo dickwils als tot stichtinghe der gemeynte noodich is kerckelijck vergaderinghe houden, ende daerin alle lichte voorvallende dingen afdoen, als wel insonderheyt de kerckelijck disciplynie over de ledematen oeffenen mogen, soo sullen wij voortaen met de ledemaeten op Neira ende Lonthoir, ende sij met de onse, weynich te doen hebben, dat derhalven den kerckenraet op Neira veeleer een classes als een kerckenraet genaemt mach worden, ende wellicht niet meer als eens jaers vergaederen sullen. Dit sijn mijn, niet de heer governeurs, maer mijn eygen woorden, die ick diskourschewijse, als onder vrienden, ende voornementlijck kerckelijke persoonen gesproocken hebbe, als een gevolgh 'twelck na mijn gevoelen – volgens 'tgene geerne sach, alsoo 't reysen van Poulo-ay na Neira vrij moyelijck ende costelijck valt – aprent te verwachten stont. Can oock niet sien dat hierin eenighe misdaet is begaen, noch in het oogemerck, noch in de saecke.[353]

Niet in het oogenmerck, want het wit hiervan is geweest, gelijck sulcx uyt den draet van de voorgaende reeden claerlijck blijckt, ende van degene die der bij geweest sijn niet anders, soo sij maer eenighe concentie hebben, getuygt kan worden, om de gunste ende 't goede van

[353] Aprent: apparent, klaarblijkelijk. Zie het gebruik van de term 'classis' hierna, doc. 122.

de E. heer governeur aen de kercke van Poulo-ay hierin bethoont, te vergrooten. Commiteert men foute als men het goede van sijn overicheyt genooten danckbaerlijck erkenet ende in teycken van sulcx, de eere derselve na waerheyt verkondicht? Soo en weet ick niet wat grouwlijcker ende eerlooser misdaet dan die begaen, dewelcke haere overicheden, waervan sij alles goets genieten, wel een schoon aensicht thoonen, maer achter den rugge alle quaet ende vyleynie van haer spreecken, gelijck, Godt betert, ten huydigen daeghe dese pryckeleuse[354] weerelt van sulcke menschen maer al te seer vervult is.

Niet oock in de saecke, want wat aengaet het eerste gevolgh, namentlijck dat voortaen wij met de ledemaeten van Neira ende Lonthoir, ende wij met de haere weynich te doen sullen hebben,[355] moet met dese condytie verstaen werden, ten waere dat dies aengaende wat gewichtighs voorviele, gelijck sulcx claerlijck blijct uyt hetgene corts daerna gebeurt is. Want de E. Jacobus Vertrecht, sich beswaert vindende de huysvrou van den oppercoopman Jan Symoense om seeckere redenen op afscheyt na Batavia attestatie te geven, ende ons advys daerop begerende, soo hebben wij hem 'tselve niet geweygert, maer daeghs daeraen schriftelijck toegestiert, betoonende alsoo metterdaet in wat sin de voorgemelde woorden verstaen moeten worden.

Belangende het tweeden, dat derhalven den kerckenraet op Neira veel beter een classes als kerckenraet mach werden genaemt, acht ick niet eens weerdich te beantwoorden, want aen de name is weynigh gelegen alsser de saecke met de daet terecht is. Alle kerckelijcke vergaederinghen in 't vaderlant bestaende uyt verscheiden kercken worden met deselve naem genoemt. Gelijck oock in classicaele vergaderinghe yder kercke sijne swaericheden inbringht, ende daer afgedaen werden, alsoo geschiet het hier oock in den kerckenraet op Neira.

Nopende het derde gevolgh, te weten dat wellicht niet maer als eens jaers kerckenraet houden soude: alhoewel dese woorden strijden tegen d'ordere van de E.E. d'Heer governeur generael, dit jaer alhier gesonden, als dat jaerlijcx den kerckenraet driemael op Neira sitten sal,[356] soo en can mij dit evenwel tot geen misdaet toegereeckent worden, nademael van deselve order alsdoen geen kennisse hebbe gehadt. Veel weyniger kan men mij deselve woorden tot een teecken van ongehoorsaemheyt tegen de E. heer governeur te laste legge, want ick en hebbe dit niet geseyt gebiedens-, veel weyniger moetwillenscherwijse, maer in diskours nae 'tgene ick uyt het voorgaende presumeerde, ende geerne sagh, gelijck het wel meer geschiet dat men sonder misdaet uyt eenighe voorgaende saek een aprent gevolgh presumeert, insonderheyt als 'tselve met de begeerte ackordeert, al is 't schoon dat het dickwels geheel anders uytvalt. De daet heeft contra getoont, want op denselven dato als mij sijn E. door D. Vertrecht lieten ontbieden, ben ick gecomen. 't Waere mij leet daervan de minste gedacht te hebben, ick laet staen 'tselve eenichsints te betoonen, maer indien ick den naem van de E. heer governeur in 't verhael van dit laeste gevolgh hadde genoemt, seggende: dese ofte diergelijcke woorden, dit heeft mij sijn E. geseyt, ofte: hij heeft het soo geordineert, soude vrij niet wel gedaen hebben, doch nu verclaere ick voor Godt, die alle dingen weet, ende wilder oock geeren Godt Almachtich mijn ziele, 'twelck voorwaer een costelijck pant is, daerop geven, dat sulcx onwarachtich is, sijn oock ten hooghsten verwondert geweest datter menschen sijn die haer beroemen christenen te wesen ende sulcx derven seggen. Doch mij daerna nader bedacht hebbende, soo en can ick niet anders gelooven, soo ick immers na den aert der liefde oordelen moet, of sulcx moet door misverstant geschiet sijn, ende merck den oorspronck, 't is sulcx dat ick dien avont als van Neira thuys gecommen was, de voorgemelde saecke die mij van de E. heer governeur geconcenteert

[354] Periculeuse, gevaarlijke. 'Ledemaeten' hier te verstaan als 'leden van de kerkenraad'.
[355] 'Wij met de haere': te lezen als: 'sij met de onse'.
[356] Niet aangetroffen in de missiven HR-Banda in de periode januari-augustus 1644 (NA, VOC 868).

was, met de gemeynde aprent gevolgen, alhoewel eenighe woorden tusschen beyde vielen, als boven is geseght, t'saemen in een discours verhaelt hebbe, sonder 't eene van het ander door dese ofte diergelijcke woorden te onderscheyden, naementlijck: het eerste heeft mij de E. heer governeur wel gesecht, doch het tweede niet, maer sijn mijn eygen woorden, die ick na mijn gevoelen, uyt presumtie gelijck 't geerne sach, spreecke. Op dese wijse hebbe ick op andere tijt verhaelt 'tselve mede, doch merck nu hierin eenige onbedachtsaemheyt van mij hierin begaen. Maer wie can altijt op alle sijn woorden soo naeuw letten, ende dencken dat bij soodanighe achterhaelighe menschen is? Dit is nu van degene die der bij geweest sijn als ick dese ofte diergelijcke redenen voerden, ende dit tegen mij getuygen, in 't generael opgenomen, ende 'tgene ick alleen aengaende het eerste, namentlijck de saecke die mij sijn E. present de E. Jacobus Vertrecht geconcenteert hadde, passen sij oock op dit laeste point, als dat maer eens jaers op Neira kerckelijck vergaderen soude, niettegenstaende de meergemelde woorden alleen in 't verhael van die reden van mij gesproocken sijn, hetwelcke voorwaer indien 't met opsedt van haer gedaen sij, een bedriegelijcken treck is, om een onschuldich mensche in 't verdriet te brengen.

Derhalven soo is 't ten hooghsten noodich dat, tot weghneminghe van abuysen ende naeder openinghe van saecke, bij dese vraeghe de voet vastgestelt wort, naementlijck of sij mij hebben hooren seggen dat de E. heer governeur mij aengedient, gesecht ofte verclaert heeft dat maer eens jaers op Neira kerckelijck vergaederen sullen. Hierop antwoorde ick rontuyt: neen. Laet sien of sij ja dorven seggen, ende 'tselve met solmenelen eede bevestigen. Indien sij sulcx doen, soo segge ick rontuyt dat se afgebrande concentiën hebben, van dewelcke alle vreese Godts gejaeght is, naedemael het onwarachtich sij, gelijck ick oock niet aenders en sal noch en can met goede concentiën getuygen, al laege ick op mijn doot-bedde in mijn uyterste. Met dit onderscheyt hebbe ick laest in kerckenraet op Neira dese saecke Harmaen van Staden ende Gorter, die soo 't schijnt degene sijn dewelcke sulcx tegen mij getuygen, ende geeren staende houden soude, voorgestelt, doch hade weynich moet om haer getuygenisse, de saecke in dier forme gestelt sijnde, met solomenelen eede te bekrachtigen. Pieter Jansz de Wees, die oock bij het voorgemelde discours geweest is, ende soo wel als de andere gehoort, dit mede voorgehouden sijnde, verclaerde dat op den voornoemde avont, in 't verhael van de bovenstaende saecke in 't gemeyn den naem van de E. heer governeur mij wel hooren noemen heeft, maer of ick dit gepast hebbe op het laeste point, dat maer eens jaers vergaederen sullen in 't besonder, te weten dat ick geseyt soude hebben: de E. heer governeur heeft mij sulcx aengedient, gesecht, ofte geordineert, met goede concentie niet vastelijck en soude konnen getuygen. In het verhael van dit bovenstaende hebbe ick soodanigen oprechten waerheyt gebruyckt, dat laest in kerckenraet op Neira, als deselve verclaeringhe mondelinge aldaer dede, presenteerde hetselve met solomenelen eet te bekrachtigen, dewelcke ick niet en soude willen doen, om alle hetgene dat de sonne beschijnt, als de saecke niet waer en was.

Op het concent dan van de E. heer governeur – alsdat de kerckelijcke persoonen op Poulo-ay soo dicwels als tot stichtinghe der gemeynte noodich is mogen vergaederen – mij gegeven, hebbe ick op het errenstich versoeck van D. Pontkaes, den 19 april passado, d'eerste kerckelijcke vergaederinghe geleyt, het gepasseerde in acte gestelt ende bij ons allen onderteyckent sijnde, de E. heer governeur op Poulo-ay sijnde, den 7 may overgegeven, ende den 11 daeraen op Neira, met sijn E. daervan spreeckende, bethoonde geen misnoegen, maer veeleer contentement in ons bedrijf te hebben, want hadde sijn E. op die tijt in dit ons doen misnoegen gehaedt, ende mij sulcx aengesecht hadde, soude mij voor de tweede mael gewacht hebben.

Segge daen tot een besluyt van de antwoorde op de eerste voorgestelde vraeghe, ofschoon van de partyckeliere kerckelijcke vergaederinghe op Poulo-ay in den kerckenraet op Neira

den 22 maert passado geen mensie gemaeckt is, ende daervan niets in 't kerckenboeck aengeteyckent staet, dat evenwel niet anders en hebben gedaen als 'tgene mij van de E. heer governeur, present de E. Vertrecht, toegestaen ende geconcenteert is.

De twede vraghe die mij voorgestelt is, ende dewelck ick weerdich achten daerop eenighe naeder verclaeringhe te doen, is om wat reden de questie tusschen ons ende D. Pontkaest betreffende d'armemiddelen volcomentlijck hebbe afgedaen, alsoo daertoe geen machte hebbe, maer hadde behooren te bringen in den kerckenraet op Neira. Wat van mij hierop alsdoen geantwoort is can uyt het schriftelijck intarragatorum,[357] waerop mijn antwoorden op de voorgestelde vraegen geschreven ende van mij onderteyckent staen, gesien worden. Eer ick nu comme tot aenwijsinghe watter noch tot dese antwoorde dient bijgevoeght, soo is 't noodich dat alvooren een corte openinghe doe van hetgene aengaende deser saecke gepasseert is.

't Is alsoo dat ick met mijn family den 7 maert 1643 op Poulo-ay arryverende, ende den 22 ditto bevesticht wordende, noch drieëntwintich daegen, bevesticht sijnde, ter deser plaetse beneffens D. Pontkaes gewoont hebbe, in welcke tijt wij metten anderen in minne en vrientschap leefden, soodat niet en weet dat eenich partyckelier verschil tusschen ons beyden geweest is. Doch echter niettemin, alsoo mercte dat d'armemiddelen onder hem berustende waeren, ende hij daervan het principale beleyt hadde, mitsgaders dat de predickanten in Banda wat verder als op Batavia met den armen ende desselfs middelen moyden, soo hebbe ick hem verscheyden reysen tot openinge van den stant der armemiddelen ende overleveringhe van dien vermaent, maer hebbe daertoe niet connen geraecken, tot op den laesten dach voor sijn vertreck.

Op denselfden dach dan tot sijnen huyse bij den anderen commende, soo hebben wij den staet der armemiddelen, waervan niet den dieaecken maer hij reeckeninghe ende overleveringhe dede, soodanich bevonden dat het alles weder in de kiste werde geleyt sonder hem eenige quytantie te geven. Naer 't vertreck van D. Pontcaes eenighe dingen diesaengaende hoorende die niet wel en luyde, soo is 't dat den 26 april, als de ouderling Harman van Staden ende den dieaecken M[r] Albertus Bacx in haeren dienst bevesticht waeren, met den anderen de gelegentheyt van d'armemiddelen ende wat yder daervan gehoort hadde overleggende, bij ons goet gevonden is d'armemiddelen niet t'aenveerden, noch d'administratie van dien te beginnen sonder vorder ondersoeck, ende dat tot dien eynde den 28 ditto beneffens den afgaenden ouderlingh Vincent Jansz ende den dieaecken Pieter Jansz de Wees ten mijnen huyse commen soude, gelijck oock geschiet is. Watter alsdoen is gepasseert, ende de vordere redenen die ons hiertoe beweeght heeft, can uyt het schrift daervan gemaeckt ende bij ons allen onderteyckent genoech beooght worden.[358]

Wij hebben dit in actus gestelt teneynde wij ons ten allen tijde, offer yet noch meer op quaeme, soude konnen verantwoorden. In allen desen hebben ons niet als parthie, want daer en was niemant van ons allen die D. Pontkaes een quaet herte toedroegh, maer als persoonen die amtswegen daertoe waeren verplicht, naedemael ons nu de sorge van d'armemiddelen bevolen was, ende gehouden het voordeel van deselve te soecken. Eenige daegen daerna, Mr Albertus Bacx na Neira vaerende, soo hebbe ick hem coopie van deselve acte medegegeven, om aen de E. heer governeur te verthoonen, teneynde sijn E. hiervan kennisse hebben soude. Den 22 may sijn ick selfs met het orgineel van de voorgemelde ackte, met alle de oblygatiën ende andere brieven den armen aengaende, overgevaeren, om sijn E. van alles volcomen bericht te doen, ende te sien of alles aprobeerde. Dewelcke nadat alles 't een tegen 't ander, in mijn presentie, oversien hebbende, ons doen voor goet gekent heeft, ge-

[357] Interrogatorium (Lat.): ondervraging, vragenlijst. Zie hiervoor, doc. 52.
[358] Niet aangetroffen.

bruyckende onder andere dese woorden, D. Marinus, Ul. heeft seer wel gedaen, want daerdoor sijt Ul. van een groot clack[359] bevrijt die t'avont ofte morgen weder over Ul. hadde mogen commen, gelijck niet en geloove dat sijn E., 'tselve voorgehouden sijnde, loogenen sal. Volgens het meergemelde schrift soo hebben wij de slechte ende onvaste oblygatiën in vaste ende seeckere verandert, de lieden geconstringeert niet alleen cevysante[360] borgen voor de betaelinge der somme te stellen, maer oock alle maende tegen een half percento van intrest te betaelen, stellende alsoo d'armemiddelen soo in verseeckertheyt als ten prophijte, ja sijn eyntelijck soo verre gecommen dat het alles geredresseert is, uytgesondert de schult van Jan Baptiste, 'twelck de heer governeur in handen heeft, ende is over dese saecke, soo niet beter en weet, sententie ten laste van D. Pontkaes gestreecken.

Wij hebben in dit bedrijf, daerin M[r] Albert[361] grooten dienst den armen gedaen heeft, grooten haet, insonderheyt van Pontkaes vrienden, op onsen hals gehaelt. Dan troosten ons daermede dat onse concentie gequeten hebbe. D. Pontcaes, dit jaer van Amboina weder op Poulo-ay kommende, ende van het voorgemelde yets verstaen hebbende, is tot mijnen huyse gekommen om te vernemen wat van dese waere, ende heeft, nadat hem van alles onderrecht hadde, vriendelijck versocht dat op morgen, wesende den 19 april, de leden des kerckenraets vergaederen soude, om te sien of door nader openinghe van saecke contentement geven conde, welck versoeck ick redelijck achtende, hem toestont ende volbracht. Wat in dese vergaederinghe in de saecke van D. Pontkaes gedaen is, can uyt de resoluytie alsdoen genomen, geschreven ende geteyckent, beooght worden, waervan de copie wel hiernevens senden soude, maer ick hebbe deselve de E. heer governeur den 7 may passado gelanght, ende en can geen copie daervan weder krijgen.[362] Immers de saecke is dien dach soo verde gebracht dat van wedersijde te vrede waeren, ende D. Pontkaes met de fleuyt West Cappel, daermede in Banda gekommen was, ende nu onder seyl sijnde van Neira quam, weder na Amboina vertrecken soude, doch is van sommighe, even sulcke die 't haer billigh hadde behooren te schamen, soo opgereuyt[363] dat, in plaets van aen boort te gaen, sijn goet, 'twelck op deselve fleuyt hadde gelaeten, weder daervan laeten haelen heeft ende gebleven is, meynende wat sonderlinghs tegen ons uyt te rechten, roemende hij soude degene die hem dit gedaen hadde op de mont doen cloppen, al soude hij duysent reaelen daerom verrechten, breeckende alsoo schandelijck den vrede 's voormiddaeghs met ons gemaeckt. Ende dewijle ons ter oore quam dat hij ende aendere, soo op Neira als Poulo-ay, ten besten van ons aengaende dese saecke niet en spraecken, soo ben ick den 10 mey, gelijck den 7 ditto sijn E. de orginele kerckelijck acte van den 19 april hadde overgegeven, na Neira vertrocken om ons present de E. heer governeur te verantwoorden, doch en vont hem daer niet. Sijn E. betoonde alsdoen in deselve acte een goet genoegen te hebben, ende seyde vorder dat D. Pontkaes aengesecht hadde dat van Poulo-ay blijven moest, waerover ick seer verblijt was, alsoo door sijne comste niet anders als oneenicheyt ende verbitteringhe van eenighe ledemaeten, die hem toegedaen waeren, wegen 't gepasseerde van 't voorleden jaer tegen mij wierde verweckt. Doch 't schijnt dat door sijne vrienden soo veel tewege gebracht heeft dat den 22 mey weder op Poulo-ay quam. 's Namiddaeghs ten mijnen huyse commende, soo hebbe ick hem eenige pratjens die hij ende den sijnen achter onsen rugge hadde gemaeckt, die hij ten deele looghende, ten deele excuseerde, verclaerende dat niet geeren van Poulo-ay met onminne scheyden souden; ontbrack er noch yet aen de middelen van de armen, hij woude het geren voldoen.

---

[359] Klad, vlek.
[360] Suffisante, voldoende.
[361] Albertus Bacx.
[362] Zie hiervoor, doc. 48.
[363] Opgeruid, opgestookt.

Doch 't en haperde hem daer niet, maer hadde wat anders voor. De eerste schriftelijcke acte van den 19 april, die wij in sijn absentie geteyckent ende de E. heer governeur overgegeven hadde, heeft hij, ofte de swarte snier[364] daer D. Pontkaes thuys was, ende veel bij de heer governeur vermach hadde ditto acte gesien, ende deselve stont hem niet aen. Daerom quam hij mij aen met vriendelijckeyt, versoeckende dat geeren met vrientschap van Poulo-ay scheyden wilde, om te sien of men mij door desen middel niet soo verre verleyden soude dat yets soude schrijven ende teyckenen daerdoor dat hij eerlijck ende wij tot schandelijck leugenaers soude wesen gemaeckt, welcken vont niet alleen uyt sijnen, maer uyt verscheyden andere koockers voortgekommen is, gelijck daerna, als de saecke anders uytviel, metterdaet hebben bevonden. Doch ick uyt verscheyden omstandicheden alvooren dit wel gemerct hebbende, was op mijn hoede. Op sijne voorstellinge bejegende ick hem vriendelijck, seggende wel gewenscht hadde dat den voorgaenden gemaecten vrede van hem niet gebroocken maer onderhouden waere geweest, dat ick, gelijck tevooren gedaen hadde, niet anders als sulcx en socht, mits betaelende 'tgene aen den armen te cort quam.

Alsoo het 't heylighe avontmael ophanden was, soo hebbe ick den 24 mey kerckelijcke vergaederinge geleyt, om de ledemaeten in consideratie te nemen. Ende dewijle D. Pontkaes ter deser plaetse lange jaeren, ende dienvolgende de gelegentheyt van de ledemaeten seer wel verstont, soo is hem die eere aengedaen dat hij uyt mijnen naem als een lidt tot versterckinghe van de vergaderinghe mede is geroepen, alwaer na geoeffende cencuere over verscheyden ledemaeten op het versoeck van D. Pontkaes het verschil tusschen ons ende hem wegen d'administratie van d'armemiddelen weder bij de hant genomen is, ende na verscheyden debatten over ende weder in der minne met ten anderen vereenigende, is goet gevonden dat een acte van bevredinge door mij ingestelt ende daerna van wedersijde onderteyckent soude werden, 'twelck oock daeghs daeraen geschiet is, ende dat in deser forme: Als ick ditto dach 's morgens vroegh deselve acte ingestelt, ende Gorter die als een twede orgineel gecopieert hadde, soo sijn de twee ouderlinghen, gelijck haer tevooren hadde laeten roepen, ten mijnen huyse gekomen, waerop D. Pontkaes terstont volgende, is hem van ditto Gorter de gemelde acte, van sijn eygen handt met groote letteren geschreven ende door mij met sodanige ronde woorden ingestelt dat bijna de kinderen op de straete die soude verstaen, ter hant gestelt, om deselve te overlesen, opdat niemant nu mij hierna mochte nageven dat hij door mijn schoon aenpraeten deselve hadde onderteyckent. Soo sijn ick terstont achter mijn huys op de plaetse gegaen, ende bleef aldaer bijna een half uere, in welcke tijt Pontkaes ditto acte tot verscheyden mael las ende herlas. Ick weder binnen commende, vraeghde D. Pontkaes of deselve na behooren ingestelt was, waerop hij seyde datter 2 a 3 woorden waeren die wel wenschte dat se uyt bleven. Teyckent niet of 't is de waerheyt, antwoorde ick hem weder, ende daermede sijn beyde de acten van wedersijde onderteyckent, ende met het kerckesegel gesegelt. Dit gedaen sijnde hebbe hem afgevraeght of nu ten vollen gecontenteert was, antwoorde Ja, waerop hem een romer wijn bringende, ende hij het van mij wachtende, malcandere in teycken van broederlijcke vrientschap de hant gegeven, belovende van wedersijde den inhoudt van dese acte te volbrengen ende onderlinghe goede corespondentie met den anderen te houden, hetwelcke oock van alle de andere geschiet is.

Ick hebbe hem oock, tot montstoppinge van vele ende stichtinghe der gemeynte, niet alleen gepresenteert maer oock vriendelijck versocht dat den aenstaenden sondach niet alleen voor mij predicken, maer oock het heylige avontmael uytdeelen soude. Ick woude neffens hem daer aengaen als een gemeyn communikant, opdat de gantsche gemeynte, ja al de weerelt, mochte sien waervoor dat wij hem hielen, dat hij ons contentement gedaen hadde ende dat met den anderen vriendelijck vereenicht waeren, gelijck dit alles van mij nu laest in kerckenraet verhaelt sijnde, met het getuygenisse van de twee ouderlinghen en de

[364] Zwarte vrouw van ongunstige reputatie (?). (Snier = snoer.)

diaecken die derbij waere geweest als 't geschiede is bevesticht, ende oock ten allen tijde 'tselve getuygen sullen. Uyt desen allen is 't immers ten vollen openbaer dat niet alleen alles gedaen hebbe wat met goede concentie eenichsints tot den vreede doen conde, maer oock in 't minste hierin geen listicheyt ofte doortraptheyt hebbe gebruyckt, gelijck eenighe quaetwillighe mij willen nageven, maer veeleer oprechticheyt ende ter goeder trouwe. Wat behoefde ick eenige listicheyt in dese saecke te gebruycken? Want aen de acte was mij weynich gelegen als alleen om eenige vyleyne tongen te snoeren, nademael de dingen daermede hij beschuldicht was soo notoir warachtich sijn, dat se hem met de stucke genoech sijn bewesen, gelijck oock presenteren ten allen tijden ende op allen plaetsen te doen.

Hadde D. Pontkaes sich met dese acte tevreden gehouden, hij soude hem selve vele goets gedaen, de stichtinge ende onderling eenicheyt onder de ledemaeten der gemeynte bevordert, ende mij van vele onlust, moyte en swaericheyt beschut hebben. Eer D. Pontkaes hier quam, soo en wasser geen miscontentement tusschen mij ende de ledemaeten als eenich cleyn verschil dat 2 à 3 daegen voor sijne comste met den coopman gehadt hadde, 'twelck metterhaest nedergeleyt soude sijn geweest. 't Avondmael tevooren waeren alle de ledemaeten, egene uytgesondert, bestaende in 64 persoonen, aen de tafel des Heeren. Maer met dat D. Pontkaes sijn voeten op het lant settende soo sach ick stracx veranderinghe, want eenighe van degene die hem toegedaen waeren begonden dadelijck haere hoofden tegens degene die de kerckelijc acte 't voorleden jaer ten sijnen laste beleytt geteyckent hadde, op te steecken. 't Was: nu is D. Pontkaes hier, laet sien wat se nu te seggen hebben, men sal haest gewaer worden waer dat se sitten sullen, ende diergelijcke. De aprente vrede tusschen mij ende Sr Molshoeck bleef geheel achter. Doch dit is seer vermeerdert als de voormelde acte van bevredinghe geschreven ende van hem beneffens ons onderteyckent was. Want D. Pontkaes, van ons welgemoet, soo veel immers scheen, scheydende, ende ten huyse van den luytenant Bovedt commende, alwaer eenighe van sijne favoryten bijeen waeren, soo is 't dat se na overlesinghe van deselve acte, bemerckende dat de saecke geheel anders uytgevallen was als wel hadde gemeent, met sulcken bitterheyt tegen mij ingenomen sijn geworden dat se D. Pontcaes ende andere hebben opgereuyt om alle quaet tegen mij te doen. 't Heeft onder sijne favoryten sulcken alteratie gebaert, dat den luytenant Bovedt, of het schoon tegen alle waerheyt, voorwent dat wij hem van de tafel des Heeren afgehouden hebben. Als nu in den kerckenraet heeft gebleecken, is om dier oorsaecke sampt sijn huysvrouw afgebleven, desgelijcx Catalyna Hooftman, vertrouwe oock vastelijck dat dit wel de voornaemste oorsaecke sij geweest waerom dat Sr Molshoeck sampt sijn huysvrouw op die tijt van de tafel des Heeren gebleven sijn, nademael sij mede besondere vrienden sijn van Pontkaes. Ja selfs Sr Gorter, die de acte mede hadde geteyckent, verclaerde, als de vesyte van ons gedaen wiert, dat om dier oorsaecke sijn gemoet ongerust vont ende dienvolgende twijffelde of dese reyse soude konnen gaen, maer van mij ende Harman van Staden naeder aengesproocken sijnde, liet sich geseggen.

Daerbij en is de saecke noch niet gebleven, maer D. Pontkaes ende sijne geassosieerde, onder dewelcke datter persoonen sijn die veel bij de E. heer governeur vermogen, hebben om haer gepretendeerde leet aen mij te wreecken alles tegen mij gedaen dat se konde. Insonderheyt hebben sij de E. heer governeur tegen mij soo opgereuyt, ende sijn gemoet met bitterheyt tot den crop toe volladen, datter tegenwoordich geen helpen aen en is, gelijck nu metterdaet blijckt. Hiertoe hebben sij geen moyte gespaert, maer alle list aengeleyt om yets ten mijnen laste te vinden, soo niet met waerheyt, ten minsten met schijn derselve. Men heeft mij nagespeurt, gelijck oock noch daegelijcx geschiet, waer men konde, ja selfs wat in huys dede. Als men dan yets vonde dat maer eenighe schijn des quaets hadde, heeft men terstont op het hartelijcxste d'E. heer governeur voorgedraegen. Den oppercoopman Jan Symonsz, die doch vele bij de E. heer governeur vermach, weet ick datter oock vrij sijn best

genoech in gedaen heeft, gelijck alsnoch sijn pyckanticheyt tegen mij bethoont, willende also sijn gepretendeerde leet wreecken 'twelck hem dunct van mij aengedaen te sijn doordien dat sijn vrouwe, op affscheyt vaerende na Batavia, om haere vyleyne mondt ende achterclappige schenttonghe geen attestatie hebben willen geven. De cleynicheyt ende verachtinghe die mij t'sedert die tijt van twee à drie Duytschen hier aengedaen sij, is bijna ontijdelijck, ben evenwel hierin pacentich[365] geweest, bevelende Godt de Heere de saecke, houden mij veel alleen ende verwachte de uytcomste.

Uyt desen allen blijckt dan claerlijck dat de oorsaecke van eenige oneenigheyt die eenige tijt alhier geweest is niet mij, maer de comste van D. Pontcaes op Poulo-ay mitsgaders sijn ende der sijner bedrijf te wijten is, nademael ick mijn uytterste best gedaen hebbe om vrede tusschen hem ende ons te maecken, ende hij door opreuynge van sijne toegedaene hetselve tot tweemael toe gebroocken heeft. Ende voorwaer, met wat fondament soude mij de schult van dese oneenicheyt ende andere konnen toegeschreven werden, naedemael ick niemant een eenigh quaet woort der over hebbe toegesproocken? Geen mensch alhier can oock met waerheyt seggen dat hier ofte daer van dese ende gene quaet spreecken, noch dat yemant met een woort ofte daet beledige, maer gan stil op ende neder, neme mijn dienst waer, beyegene soo Duytschen als swarten beleeft en vriendelijck, gelijck bereyt stae dit alles met de gantsche gemeynte te bewijsen, op welckers getuygenisse ick mij geerne beroepe. Gelijck op Neyra in kerckenraet mijn leere ende leven onderworpen hebbe, begeerende een openhertige antwoorde, 't getuygenisse van twee die mijne geveynsde vrienden maer inderdaet geslaegen vieanden sijn, gelijck wel gebleecken is, niettegenstaende sij niet anders en soude konnen seggen dan dat ick haer alles goets gedaen ende altijt vriendelijck beyegent hebbe, te weten Harman van Staden ende Jan Pietersz Gorter, doch 't sijn favoryten van den coopman ende D. Pontkaes. Ick buyten staende, ende haer dit voorgestelt sijnde, soo heeft Harman van Staden geantwoort dat op mijn leere niet en wist te seggen, ende mijn leven anders niet dan dat ick met den coopman, den luytenant ende Catalyna Hooftmans in verschil [...].[366] Gorter voeght der bij dat geen gemeynschap met den coopman houde. Waerop ick Harman antwoorde dat hij wel wist dat de schult niet bij mij maer bij den coopman was, nademael ick in de laest gedaene vesyte, present hem, niettegenstaende hij noch sijn huysvrou niet gewightichs conde tegen mij ende mijn huysvrou inbrengen, maer ick wel, doch om reden versweegh, evenwel om de stichtinghe der gemeynte te bevoorderen, wetende wat ergernisse hun afblijven geven soude, haer beyde niet alleen den vrede aenboodt, maer oock vriendelijck versocht, ja badt, dat wij alle het voorgepasseerde, alsoo 't maer beuselingen waeren die niet om lijf hadde, van wedersijde in 't vier der liefde versmooren ende tegelijcke aen de tafel des Heeren verschijnen soude, om geen opspraecke aen andere te geven, doch dat se het beyde gerefuseert hebben, alleen voor exkuse inbringende als: 't is nu te dichte bij, 't moest eerder geschiet sijn, maer 't was wat anders, belangende de houdinghe van gemeynschap. Bekende dat weynich famylyaere vrientschap met haer hiel, doch daertoe mijne besondere reden hadde, die ick ongehouden was te openbaeren, want men is niet schuldich met ymant familjaereteyt te houden, of men wil selfs, doch dat evenwel noyt van ofte voorbij hem ginck of ick groetede hem altijt met een goedendach ofte goeden nacht. De somma van 't verschil is dat den coopman, uyttermaeten trots ende hooghveerdich sijnde, geeren groote macht over kercke ende schoole gebruycken soude, die hem niet toe en comt, noch oock noyt van sijn voorsaten gepleeght is, ende dat ick mij daertegen hebbe gesedt, sustinerende dat hij met de regieringe van kercke ende schoole niet te doen heeft, maer dat deselve alleen staet onder directie van mij, waervan aen niemant anders gehouden sij reeckenschap te geven als aen de heer governeur ende den kerckenraet.

---

[365] Geduldig.

[366] Eén woord, invoeging in de tekst, slecht leesbaar: 'was' of 'lag'

Ick soude dese saecke wel wat nader openen, maer twee redenen beletten mij. Voor 1, dat een swaer acxident in mijn rechter ocxsel gekreghen hebbe, ende daerom niet wel schrijven can, ten 2. dat de questie tusschen ons beyde ter neer geleyt is, ende wij tegelijcke ten avontmaele gegaen sijn. Noopende de luytenant Bovedt, de antwoorde was dat met deselve geen partyckelier verschil hadde, hadde hem noch met woorden noch met wercken niet misdaen, maer selfs veeleer oorsaecke om gram te wesen, doordien aen de E. heer governeur tegen alle waerheyt hadde gesecht dat ick hem de voorleden reyse van de tafel des Heeren hadde afgehouden, gelijck nu in kerckenraet gebleecken is, doch vergeef 't hem geeren. Veel weyniger hadde hij, Harman van Staden, oorsaecke om van Catelijtge te vermaenen, want hij wist seer wel dat, niettegenstaende ick haer in de laest gedaene vesyte seer vriendelijck tot de tafel des Heeren noodichde, sij ons evenwel seer vyleyn ende schandelijck bejende, 'twelck haer Godt vergeve. Gevraeght sijnde of nu noch yet op mijn handel ende wandel te seggen hadde, antwoorde 'neen'. Niettegenstaende dit alles van mij gedaen wort, soo en kan ick evenwel noch niet voldoen, maer men wil mij beschuldigen dat ick de oorsaecke van den twist alhier ben, het vier van oneenicheyt ontsteecke, ende diergelijck. Voorwaer, soo dit waerachtich is, soo bekenne ick mijn selve den dienst onwaerdich, doch sulcx is onwaerachtich maer 't contrarie waer, [...][367] ick bereyt stae met de geheele gemeynte, soo Duytschen, 2 à drie quaetwillige uytgesondert, als swarten, op wiens getuygenisse ick mij geerne beroepe ende mach wel lijden dat volgens haer getuygenisse gerichtet worde.

Die mij hiermede beschuldigen, handelen seer listich, want sij weten dat dese beschuldinghe licht gelooft, ende mij meest hatelijck maecken sal, omdat in Batavia in sportelinghe geweest ben,[368] ende de menschen dit hier wetende, sullen mij telkens om de minste beuselinge, al souden sij daertoe oorsaecke soecken, gelijck nu metterdaet bevinde, om mij telckens dese kladde aen te wrijven, ja ick sal naeuwlijck in toecommende tijt een mensche over 't begaen van sijne grofve sonden in 't partyckelier dorven wat hart bestraffen of 'k sal licht de naem van twistich draegen moeten, gelijck nu laest in kerckenraet op Nira hebbe versocht dat 2 à 3 persoonen uyt den kerckenraet gecomiteert mochte werden om eens terdegen te ondersoecken bij wy van beyde, te weten Sr Molshoeck of bij mij, de schult sij. Alsoo versoeck ick nu oock reverentelijck, ja bidde ootmoedelijck, dat d'Ed. Heer Governeur Generael na gewoonelijck deskretie, alle voorgaende dingen aen een sijde stellende, ende na den tegenwoordigen tijt oordeelende, gelieve mij niet te veroordelen sonder vorder ondersoeck, maer dat den stant der saecke tot in den gront te laeten ondertasten wat daervan sij, begeerende geen[369] ander fafeur dan, soo ick soodanigen man sijn, dat na verdienste werde gestraft, maer, soo oock onschuldich ben, dat sijn Ed. mij dan gelieve voor te staen, want ick hadde liever den doot te kiesen als dus langer te leven. Indien dit gedaen wort sal goet sijn, soo niet, moet pacentie hebben ende Godt de saecke bevelen.

Wat nu de voorgemelde vraege aengaet, Noo 1, soo loogene ick rontuyt dat de saecke bij ons geheel afgedaen sij, maer hebbe allene bij de hant genomen ende volbracht 'tgene ons van wedersijde raecte, naementlijck de bevredinghe tusschen den anderen ende wechneminge van alle haet ende nijt die van wedersijde mochte wesen, waervan een acte geschreven ende van alle onderteyckent is, om van buyten aencomende clapperstongen die mont te stoppen. Deselve is geseghelt omdat dese bevredinghe in kerckelijcke vergaderinghe geschiet is, ende dies te vaster soude wesen. Wat voort de geheele saecke aengaet, als het

[367] Eén woord onleesbaar: g...

[368] Marinus Gideonsz van den Houten was in 1634 als krankbezoeker uitgevaren met aanbeveling van de classis Middelburg, en reeds in december van dat jaar te Batavia als predikant bevestigd. Na zijn terugkeer uit Ambon was hij van 1637 tot begin 1643 predikant te Batavia, 1643-1646 of 1647 te Banda. Betreffende verschillende moeilijkheden waarin hij te Batavia verwikkeld was, zie notulen kkr Batavia 1641-1642 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 574, 578, 583-590, 608, 609, 619, 634, 676).

[369] Het handschrift heeft 'gern'.

voorgemaecte schrift ont stucken te scheuren oft niet, hetgene D. Pontkaes aen den armen schuldich is te doen betaelen ofte quyt te schelden, ende diergelijcke, hebben wij in handen van sijn E. geheelijck gelaeten, gelijck dit uyt den inhout van de acte claerlijck af te nemen is. Het comt mij oock vreemt voor dat de E. heer governeur sustineert dat dese bevredinghe ofte het maecken van dit verdrach op Neira in den kerckenraet gedaen hadde moeten sijn. Want voor 1, de saecke, namentlijck de administratie van de armemiddelen op Poulo-ay, waervan het dispuyt gevallen is, raeckt alleen de plaetse daer den vrede is gemaeckt, ende niet de andere plaetsen. Want, soo van de kerckelijcke persoonen in 't administratie van de armemiddelen een merckelijcke faute begaen wierde, men soude dese kerckelijcke persoonen[370] van Neira maer van Poulo-ay soecken. Ten 2, soo is 't gene 't voorleden jaer tegen D. Pontkaes geinstitueert is niet op Neira ofte Lonthoir, maer op Poulo-ay geschiet. Ten 3, staet de saecke soo gelijck sijn E. sustineert, waerom dan de kerckelijcke acte van den 19 april[371] voor goet gekent, ende niet veel liever ons sulcx aengeseyt, opdat ons voor de tweede mael hadde mogen wachten?

Noch vreemder dunckt het mij dat sijn E. meynt, ja voor vast stelt, dat ick verder gegaen hebbe als wel macht hadde, want voor 1, de saecke gestelt sijnde alse nu gestelt is, soo hadde wij ja de macht om sulcx te doen, want staet het niet in de eygen macht van parthien metten anderen te bevredigen, in soo verre als 't recht der overicheden niet en prejudicieert?[372] Maer dat dit ons doen noch veel minder het recht van de E. heer governeur krenckt, blijckt hieruyt dat wij selfs noch dese bevredinge stellen op aprobatie van sijn E., gelijck uyt de acte te sien is. Ten 2, hebben wij 't voorleden jaer macht gehadt om de saecke waerover de questie geresen is tegen D. Pontkaes te institueren, gelijck blijckt, ja, nademael sijn E. den 22 may anno passado alsdoen toegekent[373] heeft, veel meer hebben wij dan nu macht gehadt om metten anderen, buyten prejuditie van de saecke, te vereenigen. Ende hiermede besluyte ick de nader verclaeringe van de antwoorde, gedaen op de twede voorgestelde vraege.

De derde is, waerom dat laest, eenige daegen op Lonthoir ende Neira geweest sijnde, weder weghgevaeren ben sonder de E. heer governeur aen te spreecken. Wat hierop geantwoort hebbe, staet mede op 'tselve intarragatorum geschreven ende geteyckent, tot dewelcke ick me reverere, voege alleene dit noch daerbij: dat ick den vrijdagh achter d'middach niet en bleef, maer vertrock, was oock alsoo vermerckte ende verstont dat, buyten mijn verwachtinge, de E. heer governeur door opreuyinghe, aprent door Pontkaes favoryten, soo uytermaten met gramschap tegen mij ingenomen was, dat allerwegen van sommighe mij seer nagespeurt wierdt om mij ergens in te krijgen, ende merckende aen de gestalte des weers, dat wellicht haest hart wayen soude, soo en dorste ick dien achtermiddach niet blijven, vresende dat, indien ick niet thuys konnende comen mijn kercke dien sondach leedich stont, wellicht een capitaele misdaet van versuymenis mijnes dienst tegen mij geinstitueert soude worden. Hadde ick oock niet meer als drie ueren langer op Neira gebleven, ick soude niet hebben konnen op Poulo-ay comen, want pas thuys gecommen sijnde begon het soo hart te wayen (gedeurende den gantschen saterdach daeraen) dat men geen orambaeys en konde gebruycken. Dat ick, nu laest op Neira in kerckenraet sijnde, niet eer als den dach na den kerckenraet bij sijn E. gecomen ben, is geschiet met raet ende advys van den E. Jacobus Vertrecht, die mij aenseyde dat de E. heer governeur dapper met gramschap tegen mij ingenomen was, dat hij derhalven een haestich ende oploopent man sijnde beter was daervandaen te blijven tot de kerckenraet gedaen was, op hoope dat de antwoorden van sijn vraegen

[370] Hier te lezen: 'niet'.
[371] Hiervoor, doc. 48.
[372] Prejudiceert: inbreuk maakt op.
[373] 'Alsdoen toegekent': onzekere lezing.

die hij mij voorstellen soude van mij gelesen hebbende, sijn gramschap bedaeren soude, doch hebben ons merckelijck bedrogen gevonden. Voorwaer, het herte doet mij wee dat sijn E. soo seer op mij gebeten is, weet niet dat oyt met woorden ofte wercken tegen sijn E. misdaen hebbe, maer veeleer gesocht sijn authoriteyt in kerckelijck saecken voor te staen tegen degene die uyt grootsheyt daervan geen deelgenooten waeren. Doch ick mach dit achterclappiche tongen ende valsche opreuyers danck weten. Daerom seght Salomon seer wel: 'de woorden des achterclappers sijn als slagen, ende gaen door het herte', Provb. 20.[374]

Het vierde ende laeste waerop noch yets weerdich achten te antwoorden, is hoe dat de E. heer governeur 's namiddachs in kerckenraet door sijn E. commisaeris heeft laeten proponeren dat niet meer van sinne is twee ouderlingen op Poulo-ay te hebben, noch eenighe vergaederinghe aldaer toe te laeten. Of dit nu van sijn E. wel ofte quaelijck gedaen is, sal ick in sijn weerde laeten, sal alleen de bijgevoeghde redenen waerom sulcx niet hebben wil, beantwoorden. Indien deselve in kerckenraet pertenentelijck waere voorgestelt, soo en hadde dit niet behoeft, want soude deselve daer wel beantwoort hebben, maer nu se naderhant daerbij gevoeght sijn, soo is 't noodich dat daerop oock een weynich antwoorde. De 1. reden is, omdat t'sedert de bevestinghe van den tweden gekoosen ouderlingh tusschen D. Marinus ende d'andere leden des kerckenraets van Poulo-ay meerder oneenicheyt sij ontstaen. Dese reden is soo notoir onwaerachtich dat het mij selfs schaemt, want t'sedert den 10 april passado, als den nieuw gekooren twede ouderlingh ende dieaecken bevesticht wierde, soo en isser tusschen mij ende d'andere leden des kerckenraets niet een eenich woort van verschil gevallen, ja hebben den 24 april ten mijnen huyse, op mijn versoeck, een contract metten anderen gemaect dat wij tot stichtinghe der gemeynte den vrede onder den anderen na vermogen bevorderen. De twede reden waerom de E. heer governeur geen twede ouderlingh noch vergaederingh op Poulo-ay hebben wil is dese: dat D. Marinus, onder decksel van met een twede ouderlingh geassisteert te sijn, alsoo met meerder aensien, als voorwent, de kerckelijcke censure te oeffenen over de ledemaeten der gemeynte voor de bedieninghe des H. avontmaels, teveel bedils maeckt, ende plichtelingh,[375] als 't hem lust, de leden des kerckenraets aldaer laet roepen etc. Dese reden is van gelijcke stoffe. Want t'sedert mij sijn E. den tweden ouderlingh ende de vergaederinghe op Poulo-ay toegestaen heeft, souden wij maer eens vergaedert, de ledemaeten te [...][376] indien D. Pontkaes hier op Poulo-ay niet en waere gekommen, om wiens wille wij noch eenmael, op sijn ernstich versoeck, den 19 april vergadert sijn, ende van sijn E. den 11 may voor goet gekent is, gelijck mij weder op de twee ouderlingen ende dieaecken beroepe, verstaet de goetkeninge[377] des E. H[r] governeur uytgesondert.

Met dese twee voorgestelde pointen wort mij veel te cort gedaen. Want wat aengaet t'eerste, daermede wilt men mij weder die cladde van twistich aenwrijven, daer ick nochtans het voorgemelde contract, bij ons gemaeckt, van mijner sijde strictelijck hebbe onderhouden (dit hebbe ick, segge). Want niettegenstaende wel mercte, ja metterdaet bevondt, dat Harman van Staden ende Jan Pietersz Gorter rechte creatuere waeren van den coopman Molshoeck ende favoryten van D. Pontkaes, onder decksel van vrientschap alles tegen mij hebbe gedaen wat konde, soo heb ick evenwel, om alle oneenicheyt te schouwen, mij gehouden of nergens af en wiste, haer vriendelijck beyegent ende alle vrientschap bewesen, gelijck sij niet anders en sullen connen getuygen, soo sij anders van alle vreese Godts niet en sijn berooft. Ende

[374] Spreuken 18 (sic):8 in de Deux-Aesbijbel.
[375] Plichtelingh: volgens plicht. Wellicht een verschrijving voor 'plotseling'.
[376] Eén woord onleesbaar. Bedoeld is de censura morum, het onderzoek naar de levenswijze van de gemeenteleden, dat voorafging aan elke avondmaalsviering.
[377] Goedkenning, goedkeuring.

wat Pieter Jansz de Wees aengaet, aen deselve en hebbe [...][378] konnen [...][379] of deselve heeft met mij tot noch toe ongeveynsde vrientschap gehouden, gelijck oock met hem gedaen hebbe. Belangende de twede reden, daermede soude men mij geeren van eenige trotsche ende onbehoorlijcke handelinge in kerckelijck regieringhe beschuldigen.

't Is voorwaer een onlijdelijcke saecke, die op 't hooghste te beclaegen is, dat een predickant die sijnen dienst na concentie soeckt te bedienen, ende alles na behoorlijck kerckeordere te doen, door achterclappige tongen bij sijn overicheyt soo verdacht gemaect, dat hij van haer voor 't hooft gestoten wort, want dese twee puncten sijn van de E. heer governeur niet belast op 't papier te stellen of daer moet hem al yets van gepraet sijn. Voorwaer, soo lange als 't soo gaet is 't mij onmogelijck mijne dienst alhier met vrucht te doen, weshalven ick wederom ootmoedelijck versoecke dat de Ed. Heer governeur generael gelieve order te stellen om de kercke ende schoole op Poulo-ay te vesyteren, ende mijn handel, wandel en dienst te ondersoecken, 'twelck behoorlijck geschiedende, vertrouwe dat sijn Edelheyt ende den kerckenraet volkomen contentement geven sal. Wat nu de reste aengaet, als waerom van Poulo-ay sonder kennisse van den coopman Molshoeck gevaeren ben, is fryvool, ende voege noch bij hetgene bij mij daerop geantwoort hebbe noch dat een predickant, vaerende sonder Mardickers, ongehouden is sulcx een coopman te vragen. Het ander reverere mij op de antwoorde die daerop gegeven hebbe.

De kercke ende schoole op Poulo-ay staet tegenwoordich in een goeden staet, 't gehoor van de inlantsche is treffelijck, het sijn geseggelijcke lieden, met dewelcke ick geheel wel overeen kommen can, ende verkeerder oock veel mede, waerover de Duytschen al wat jaloers sijn. Met de vesyte, die ick verscheyden mael gedaen hebben, can men onder haer veel goets doen. De Duytschen sijn vrij wat [....ger] en halstarriger. Het getal der ledematen sijn vijfensestigh, waervan 22 bij mij aengecomen sijn. De gedoopte bij mijnen tijt gedoopt kinderen 26, bejaerde 14, getrouwde bij mijnen tijt 13 paer.

Ick sende U.Eerw. dese nader verclaeringhe op de vraegen mij van de E. H[r] governeur in kerckraet voorgestelt, mitsgaders twee copiën, eene van de ackte van 'tgene het voorleden jaer tegen D. Pontkaes wegen den armen gedaen is, een van de acte van bevredinghe, opdat U.Eerw. soude weten wat van de gehele saecke sij, alsoo weet dat het ander 'twelck tegen mij gedaen is, U.Eerw. oock voorcomen sal. Ende of sulcx niet en geschiede, soo gelieft ge evenwel d'Ed. H[r] Generael te vertoonen.

Hiermede, – – –.

Actum op Poulo-Ay den 15 september 1644. U.Eerw. dienstwillighe medebroeder [...][380] Marinus Gideonsz van den Houten.[381]

57. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 7 april 1645.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 151-153.

Genade ende Vrede in Christo

Aghtbaere, welgeleerde, godtsaelige, wijse, voorsienige broeders ende meedearbeyders in den dienst des Heeren.

---

[378] Enkele woorden onleesbaar door papierbeschadiging.
[379] Eén woord onleesbaar door papierbeschadiging.
[380] Eén woord onleesbaar.
[381] Betreffende de afwikkeling van deze zaak te Batavia, zie notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* I, 727, 731, 777; II, 23, 34). Batavia beschouwde Gideons als de schuldige en wilde hem terugroepen, maar Gideons overleed (vermoedelijk eind 1646) voor dit besluit Banda bereikte.

Alsoo wel sijn ons desen jaere ter handt gekomen U.Eerw. missive soo den 8 november des voorleden ende den 3 february deses loopenden jaers,[382] vergeselschapt met de copiën van de nieuwe geconcipieerde kercken-order ten dienste [...],[383] wij alsoo seer als U.E. wenschen [...] g'excuseert mochten blijven. Maer wat, sullen wij onsen noodt ende behoefticheyt niet mogen te kennen geven? En als men ons voorbij gaedt, en niet één letter schrifts tot antwoort sendt, gelijck 't voorleden jaer immers geschiedt is, dan evenwel moeten stille swijghen en hooren dat ons beklagh sonder reden gedaen sij? De redenen daervan hebben U.E. genoegh te verstaen gegeven. Ons beklagt ten principaele is niet geweest over de copiën, daer 't U.E. seer op versien heeft, en noodich geacht daerover tot twee mael toe te schrijven, alsof wij 't uyt de eerste missive niet hadden konnen begrijpen, want wij slechts in 't voorbijgaen aenroeren wat dat andere[384] uyt haer eyghen motyf gedaen hebben, sonder U.E. directelijk daertoe te verplichten. En schoon wij hadden sulckx geverght, 't en was niet al buyten reden, want U.E. kan immers selfs wel considereren dat wij verre van de handt sijn afgeleghen, ende van den standt van andere kercken en kerckelijke saecken in India geen kundtschap anders en konnen hebben gelijck U.E., aen dewelcke den standt van onse, en andere partyculiere kercken wort aengeschreven.

Maer U.E. hebt met den eersten opslagh van onse missive wel konnen mercken dat wij eygentlick clachtigh sijn, (1) omdat wij 't voorleden jaer geen antwoort op onse missive hebben bekomen, en selfs niet met den cranckbesoecker Jeremias Hamel, die van U.E. geordineert en versonden is nae Banda om Jan Pieterssz op Lonthoir te verlossen ende aen landt gebruyckt te werden, sonder een letter schrift dienaengaende van U.E. te verthoonen ofte medegebraght te hebben; (2) omdat wij om pampier en andere behoeftigheden voor de kerck en schoolen niet waeren versorght geworden, want ons quaedt te raeden was dat U.E. voor kercken van Banda een boeckcasse in Amboina hadt gesonden. [...][385]

(*De predikanten in Ambon hebben verklaard dat sulks buiten hun weten was gebeurd. Zij hebben beloofd een*)

partie boecken vande haer sijnde, ende wel gemist konnende worden, bij malcanderen in een casse te doen ende U.E. toe te senden, dat alsdoen niet geschiet en versuymt geworden sij, daeromme haer alsnu sulcks niet te vergeten gerecommandeert heb, met betrouwen 'tselve oock naekomen sullen.

Ten laesten hebben die van Amboina ons van een boeckencas toegestuyrt, dog waeren tot ons geryf weynich dienende, versien men haer een deel uytschot van Porguynsen sendtbrieven[386] quydtgemaeckt. Met datgene U.E. desen jaer hebt gestiert vonden ons beter vergenoeght. 't Ontbreekt ons nu meest aen psalmboecken, daervan binnen de seven jaeren niet booven de veertich in als[387] hebben ontfangen.

(*Batavia is er achter gekomen dat de Bandase kerkenraad een brief naar Nederland heeft gezonden buiten de Bataviase kerkenraad om, en concludeert dat Banda geen vertrouwen stelt in Batavia. Dat is inderdaad gebeurd, maar zonder erg. Als het*

[382] Niet aangetroffen; in ANRI, Archief Kkr Batavia ontbreken de uitgaande brieven over de jaren 1643-1647.

[383] Enkele regels geheel onleesbaar door verbleking. De 'nieuwe geconcipieerde kerken-order' is de Bataviase Kerkorde van 1643, zie de betreffende bijlage in deel IV.

[384] N.l. die van Ambon, die eigener beweging van het hun uit Batavia toegezonden overzicht een kopie voor Banda hadden gemaakt en doorgestuurd.

[385] Enkele regels onleesbaar door verbleking van de inkt.

[386] Vermoedelijk: voorbeeldbrieven in het Portugees.

[387] In alles, in totaal.

wantrouwen zo groot is, kan de genegenheid van Batavia voor Banda niet anders dan heel klein zijn.)

Maer om alle quaede vermoeden weght te nemen, senden van deselve missive copie, daeruyt de secreten die wij U.E. niet en vertrouwen sult konnen wijs worden.

Soo maegher als die van Amsterdam in haere missive sijn aen U.E. gesonden, soo naelaetich sijn se in 't beantwoorden van de onse.[388] Die van Walcheren schrijven ook niet sonderlinghs dat meriteert U.E. te communiceren, gelijck uyt de nevensgaende copie[389] sien meught.

Aengaende de nieuwe kercken-ordre die wij souden formeren ten dienst van de kercken en schoolen in Banda, daervan U.E. copie begeert, gelijck aen ons copie van d'uwe hebt gesonden, dewijle tot noch toe gheen speciale last en order van d'Ed. heer Generael ontfanghen hebben, vinden geraeden daermede te wachten totdat van sijn Ed. daertoe geautoriseert sullen worden.[390]

Den aenwas der inlandtse christenen neemt nae de gelegentheyt van dese plaetsen redelijck toe, maer is niet soo groodt bij ons als in Amboina, Batavia ende 't eylandt Formosa, presumeren [...][391] dat wel meer christenen soude maecken soo 't met den schoolen maer te doen was, maer veele ontsien het leeren van de vraeghen en 't catechiseren, en begonnen hebbende, aerselen [...][392] moeyte voordesen tot den christelicken doop te komen. Van den vorderen standt der kercken ende schoolen onder onse opsicht sorterende sullen met het laest vertreckende schip particulier bericht doen, alsoock van 't getal en de naemen der cranckbesoeckers die in Banda ende op de schepen haere residentie hebben.

Robrecht de Langhe[393] is den 16^{en} january passado op 't jaght der Gaepingh met den fiscael Adriaen Dortsman nae 't Zuydtlandt vertrocken. Als van de tocht wedergekeert is, sullen sien hoe de kerke met hem sal toedraeghen.

Als niet anders voorvalt, eyndigen met onse hertelicke groeten – – – U.Eerw. seer dienstbaere medebroeders, de broeders des kerckenraedts in Banda, Marinus Gideonsz eccl. et pro temp. praeses, Jac. Vertrecht ecclesiastes et synedry p.t. scriba, Jan Symonsz ouderlingh, Abraham Weyns ouderlingh, Pieter Jansz de Wees ouderlingh, Willem [...][394] diacon, Jan Pietersz Gorter diacon.

Gegeven Nera in onse kerkelijcke vergaderingh, den 7^{en} april anno 1645 te Banda.

58. Verslag van ds. J. Vertrecht betreffende een reis naar Tanimbar, Kei en Aru. Tanimbar, 9 april 1646.

NA, VOC 1159, fol.175r-183r. Afschrift.[395]

Journael ofte dachbeschrijvinge waerin aengeteeckent is het notabelste dat sich toegedragen heeft op de voyagie van den predicant Jacobus Vertrecht, gaende op 't galjoot[396] De Loosboot, g'acompagneert met de tynangh[397] Langerack, van 't eylandt Tenimber over Groot

[388] Zie het overzicht van de correspondentie kkr Banda – classis Amsterdam gedurende deze jaren bij doc. 50.
[389] Niet aangetroffen.
[390] Deze Bandase kerkorde niet aangetroffen. 'D'uwe' is de Bataviase kerkorde van 1643.
[391] Enkele woorden onleesbaar.
[392] Enkele woorden onleesbaar.
[393] Zie betreffende Robrecht of Robert de Lange Mooij, *Bouwstoffen* I, 728-730 (1644) en II 44, 47.
[394] Naam onleesbaar.
[395] Delen van de tekst zijn eerder gepubliceerd, zie aantekening hierna.
[396] Breed, niet diep stekend zeilschip.
[397] Tinang of tingan, inheems vaartuig.

Quey nae Arouw, met permissie van d'Ed. Heeren Raaden ende Directeurs van Nederlants India, onder directie van het commanderend opperhooft S[r] Adriaen Dortsman, in 't jaer ons Heeren anno 1646.[398]

februarius

16 dito. 's Avonts omtrent een half uyre voor sonnenonderganck, naedat ons affscheyt van 't opperhooft S[r] Adriaen Dortsman en d'andere vrunden genomen en ons ancker ter rheede besuyden 't eylandt Tenimber gelight hadden, sijn onder seyl gegaen, loopende tusschen dito en 't Schiltpadtseylandt[399] N.O. aen met een westelijcke windt, die wel soo noordelijck was, houdende dese cours tot ses glasen in de eerste wacht, om het riff dat aen 't N.O. eynde van Tenimber licht booven te loopen. De wint wackerde met regen en een donckere maen, als wanneer wij, nae gissinge van 't geseyde riff vrij sijnde, overstaacken N. en N. ten W. omrent de middernacht met een ruyme W.Z.W. wint, seylden N.N.W. tot 's anderen daeghs.

17dito. 's Morgens een stijve coelte en tamelijck claer onder de kimme, maer het springh[400] begon seer haest het aenschijn des weders te verstellen, de lucht met swarte wolcken t'overtrecken, de wint op te steecken met verheffinge van de zee en stortinge van de regen, krimpende nae het noorden, soodat scherp bij de boelingh[401] moesten ophaalen. Sagen de tynangh een groot stuck weeghs in lij achter ons, stelden onsen coers N. ende N. ten W. Op den dach schoot de zee seer hol aen, de tynangh nam veel waters in en conde soo scherp bij de wint geen zee bouwen, waervan met wencken een seyn dede, sulcx genootsaact waren seyl te minderen en haer in te wachten. Op de middach scheyde de lucht een weynich onder de kimmen, waerop te loevert vooruyt vlack lant gewaer wierden, N. van ons, ende een glas daernae saagen wij in lij O.N.O. van ons hoogh landt, daer bij presumeerden het lage lant Kleyn, en het hooge Groot Quey[402] te wesen, waren omtrent vier mijlen daervan. Verpreyden[403] de tynangh, die ons haare sobere gelegentheyt klaaghden, ende dat haer quartiermeester sieckelijck was, animeerden haer soo veel seyl te maacken om bij dage een goede rheede aen te doen. Maer het onstuymich weder, met harde regen en wint, ontstack meer als vooren, en wierde soo doncker alsoff het bij den avont hadde geweest, 'twelck de tynangh een groot eynde weeghs achteruyt sette. Hielden het soo 4 à 5 glaasen met kleyn seyl gaende, dan, vreesende dat met de tynangh geen lant bij dage souden connen beseylen, en het gants ongeraaden oordeelden in den donckeren nacht met sulcken verbolgen zee en weder bij te houden, resolveerden voor de wint aff te loopen achter den suydelijcke hoeck van Groot Quey, en hebben gewent O.N.O. aen, latende tot een seyn de vlagge wayen, soodat voor den avont de Straet Neira passeerden, die nae 't ooge anderhalff ofte ten uytersten twee mijlen schijnt breet te wesen. Met dat de hoeck om waren begon het doncker te

---

398 De reis van ds. J. Vertrecht vond plaats in het kader van een ontdekkingstocht van een kleine Compagniesvloot onder leiding van commandeur A. Dortsman. Het uitvoerige 'journaal ofte daghregister' van Dortsman in NA, VOC 1159, fol. 223-246; het is deels gepubliceerd in J.E. Heeres, 'Documenten betreffende de ontdekkingstochten van Adriaan Dortsman beoosten en bezuiden Banda, op last van Antonio van Diemen en Cornelis van der Lijn ondernomen in 1645 en 1646', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 6[e] volgnr. II, 1896, p. 246-279, 608-719; op p. 689-709 een gedeelte van het verslag van ds. Vertrecht. De classis Amsterdam vergaderde op 27 augustus 1646 over de plannen van ds. Vertrecht om de bewoners van de eilanden in de periferie van Banda met het Christendom bekend te maken; SAA 379, Archief Classis Amsterdam 157, fol. 158-159 (alwaar een extract van een brief van ds. Vertrecht z.d.) en fol. 189.

399 Huidige naam niet zeker, wellicht Pulau Selaru.

400 Springtij.

401 Betekenis niet bekend, niet aangetroffen in WNT (digitaal), KBBI, VOC-Glossarium.

402 Klein en Groot Kei. Huidige naam Klein Kei: Kei Kecil of Nuhu Roa. Huidige naam Groot Kei: Kei Besar, ook wel Nuhu Yuut of Nuhucut.

403 Praaiden, maakten met signalen contact.

worden. Sonden de tynangh met een vuir vooruyt om anckergront te soecken, maer het was onder de wal steyl diep, en conden den gantschen nacht niet ten ancker commen.

18 dito. 's Anderen daghs in de morgenstont sagen om de hoeck van de groote bocht op een clippe dicht aen strandt een negory genaemt Wera ofte, gelijck eenige Queyen die noemen, Fera.[404] Terstont quamen drie oranbays vol volcx gewapent met pijlen en boogen op ons aff, die ons van verre toeriepen wie ende van waer, lieten door den tolcq op Bandanees antwoorden dat wij Hollanders waren ende uyt Banda over Tenimber quamen, waermede sij haer gelieten wel tevreden te sijn, en stack een tot een teycken een bos pijlen met beyde sijn handen heel omhoogh, die met grooten ernst in stucken breeckende in zee wierp. Lieten haer seggen sij souden onbeschroompt bij ons comen, maer excuseerden haer dat se bevreest waren. Dan één verstoute sich en hiel met sijn orangbay achter ons aen, den welcken scheepsarracq liet schencken, en vereerde hem van mijn particulier een cleetjen, dus keerden sij wel vernoecht al lachende en singende weder na haer negorij.

Ondertusschen quam de tynangh, die in de dachwacht (niet merckende dat wij het gewent hadden) een groot stuck weeghs vooruyt geseylt was, loopende dicht voorbij dito negorij op ons aff, seggende daer en op waer anckergront gevonden te hebben. Doen staacken wij, alsoo de wint heel scherp uyt de wal viel, een weynich in zee, om boven de negorije Wera op te laveeren. Ende als nae lant gewent hadden, brack door de harde overvallen van winden, komende van het geberghte, de groote mast van de tynangh, die al lange te vooren onsterck en bros geweest was, soodat sij ontrent een musquetschoot beneden de negorije vervielen, en wierpen ancker op 18 vadem steyle affgaende gront. Wij quamen een musquetschoot benoorden boven dito negorije ten ancker op 20 en 16 vadem santgrondt, maer tusschen beyden clipachtich, en voor ons ancker geswaeyt liggende hadden aen stierboort niet meer dan 7, ende aen backboort 4½ vadem waters.

Die van de negrij, siende dat wij geseth lagen, liepen met groote menichte nae strandt, ende 4 à 5 oranbays, ider met 14 à 15 man, asigayen, pijlen, boogen, en crissen toegerust, pangayden naer ons toe, daerop noch andere volghden. Ick waerschoude den luytenant en schipper dat sij wel toesien en op haer hoede wesen souden, en laaten de soldaten voor blijven en haer geweer omlaage heymelijck bij haer leggen, liet oock de steenstucken[405] oproeyen en de hantgranaten voor den dach crijgen, want de Queyen die met den Maccasser handelen (gelijck naerderhandt aen haer bespeurden) niet te vertrouwen sijn. Dicht achter ons comende, beschoude haer met aendacht, en waren altemael jonge kloeck uytgelesen gasten, middelmatich van statuere, maer groff en geseth van lijff en leden, konde geen vreese meer aen haer mercken, maer deden haer best met roeyen alsoff sij ons al gelijck hadden willen aen boort klampen. Onder andere kreech een oranbay in 't oogh die vooruyt pangayde, daer een moor in sadt, wonderbaer van wesen, die in lencte en dicte d'andere verre teboven ginck, met een witten tulbandt om sijn hooft en een gouwe cris achter in sijn gordel, 't scheen meer een Boutonner als een Quey te wesen, hadde oock cloecker volck bij hem als in d'andere oranbays. Ick belaste dat men niet meer als een ofte ten uytersten twee oranbays souden laaten aenleggen, en niet boven 5 à 6 man, sonder geweer, overcomen. Daermede soo meynde desen backeleyer,[406] die de voorste was, over te springen, maer ick stuyte hem, en belaste dat hij sijn cris affleggen en in d'oranbay overgeven soude, 'twelck niet en deede, en bleeff ter sijden van ons boort mij bars staen aenkijcken. Onderwijlen dat ick nae d'andere sijde eens ommesach, was hij besich om weder over te stappen. Dan sulcx gewaer wordende, vatte ick sijn cris en wees andermaal dat hij die most van hem geven, doen sprack hij eenige woorden tot degene die bij hem stonden, en leyde sijn cris aff.

---

[404] Huidige naam: Fer, dichtbij de zuidpunt van Kei Besar.
[405] Kleine stukken geschut voor het afschieten van stenen kogels.
[406] Strijder (Maleis: berkelahi, ruziemaken, vechten).

Op sulcken wijse liet haer binnen scheepsboort komen, en anders niet, hiel haer oock achter bij ons, en lieten niet nae vooren gaen. Konden niet veel met haer spreecken, doordien weynich Bandanees en noch min Maleyts verstonden. Dan liet haer twee à drie eliphantstanden sien, daer seer graech naer scheenen te wesen, en den tolcq vraaghde nae slaven die timmeren, prauwen en oranbays maacken conden, welcke seyden genoech te hebben, maer hier en daer in 't bosch en niet bij de handt te wesen. Gaff haer te kennen dat onse scheepen eerstdaghs van Tenimber sullen volgen, om slaaven voor gout, eliphantstanden en cleeden te ruylen, maer dat die binnendoor[407] souden loopen, en soo se genegen waren met ons te negotiëren, aen de westsijde van Groot Quey na haer compste vernemen en haer slaaven derwaerts brengen souden. Liet oock vraagen waerom sij gelijck d'andere Queyen in Banda jaerlijcx niet quamen handelen, daerop voor antwoort gaven dat sij in 't oostermouson, als wanneer de westelijcke Queyen naer Banda waren, een laager wal hebben, en haer joncken niet affsetten connen, 'twelck maer een frivole uytvlucht is, want de Queyen haer niet op zee begeven voordat den oostenwint meest verloopen en sijn cracht verlooren sij, soodat haerder veel, door gebreck van coelte, in calmte met de stroom Banda misdrijven en op Ceram als d'Uyljasserse eylanden vervallen.

Bespeurde uyt 't een als 't ander dat se met den[408] commercie drijven, en geen vrunden van d'Hollanders sijn, insonderheyt die Boutonse moor, die de broeder was, soo de tolcq mij seyde, van d'opperste orangcay derselver negorije, maer een treydoor[409] en verrader, die niet goets met ons voorhadde, hadt al den tijt door, sonder een woort te spreecken, met loncken en wencken d'ander teycken doende, 'twelck mij quade achterdocht gaff, vont goet bijtijts ons ancker te lichten en dicht bij de tynangh te setten, daermede haer van boort dede affgaen.

Quamen alsoo op 23 vadem beneden de tynangh ten ancker en liet de tynangh opsij aenleggen, om haer mast nae ons best vermogen te repareren. Het onstuymige weder continueerde alsnoch, en soo haest wij beyde de stucken van de mast over hadden quam over 't geberghte een harde caecke[410] en buye, daermede ons ancker doorslipte, en wierden driftich, sulcx metterhaest het ancker tehuys haelden en seyl maacten om niet verre van de wal aff te raacken, laatende de tynangh dien dach en volgende nacht achteraen sleepen, met haer focke daerbij. Liepen alsoo noordewaert op in de bocht en brachten de stucken van de mast met clampen ende woelinge weder vast aeneen, die wij t'savonts in de tynangh overgaven, maer conden se doen niet oprechten. Liet haer aenseggen dat se de gantsche nacht vueren, en soo de touwe door hart slepen quam te breecken en sij van ons te geraacken, van verre met een steenstuck en van nabij met een musquetschoot waerschouwen souden ingevalle haer iets mochte schorten, en soo dicht maacken bij ons te blijven als mogelijck sij. Wij souden op haer passen, en cleen seyl gebruycken. In de eerste wacht nam de wint aff, wiert bequaem weder, 'twelck al den nacht continueerde, sagen in de bocht veel vieren op het strandt en in het geberghte.

19 dito. 's Morgens met den dach waren dicht onder landt, en hadden een groot eynde weeghs van de negrij Wera in de bocht noordewaert opgeseylt. Het was moy stil weder, sagen in 't geberghte en omlage eenige negorijen leggen, waervan d'inwoonders met groot geroep malcander toeschreeuwden en de tiffa sloegen om te vergaren en de oranbays aff te setten, soodat het wel scheen een boerenalarm te sijn. Liepen nae de wal, en setten voor de negorij Gayfouty[411] op 23 vadem santgront. Ondertusschen quamen de Queyen van alle kanten als uyt een mirenest op ons aff, in ider oranbay 13, 14 à 15 man, gewapent gelijck die

[407] Tussen Groot Kei en Klein Kei door.
[408] Wellicht is hier een woord uitgevallen. Voorstel: 'Makassaar'.
[409] Verrader (Spaans: traidor).
[410] Kaak: rukwind.
[411] Huidige naam Ngefuit.

van Wera met crissen, asegayen, pijl en boogen, hebbende voor een breet iser, weynich min als een spanne[412] langh. Ick gaff ordre alsvooren, en liet haer sonder geweer overcomen, doch scheenen soo slim niet, en beter te vertrouwen als die van Wera, soodat haer wat meer toeliet. Vernam hier eenige die wel in 't Maleyts ervaren waren, onder andere een out man van de negorij Oirato ofte Haer, ende seecker Quey genaemt Johannes, die in Banda gedoopt[413] en voordesen tolcq was van D. Johannes Priserius, uut welcke verstondt dat de oostelijcke en westelijcke Queyen langen tijt in oorloge geweest, en hierdoor verhindert waren Banda als voordesen te frequenteren, maer dat de peys nu gemacht ofte ten naesten bij getroffen was, en van meininge waren 't aenstaende ooste mouson weder met haer joncquen in Banda te comen, 'twelck haer recommandeerde om met de Hollanders kennisse en vruntschap t'onderhouden, meteenen kuntschap doende van de comste onser scheepen om slaven te handelen, belastende dat se de westelijcke Queyen hiervan verwittigen alsoock onse scheepen, soo haest die aen de westsijde van Quey waren gearriveert, waerschouwen souden om beoosten achter Groot Quey om te loopen, alwaer na haer seggen een goede partije dienstige slaven voor de Compagnie te becomen sijn.

Van de negorije Laroussou[414] quam een tolcq aff genaemt Requena, den broeder van Baly Eladt, naer 't aensien een discreet, sachtsinnich man. Desen ondervraaghde ick de gelegentheyt der plaetsen, en gaff mij te kennen dat Groot Quey aen de oostsijde bestaet in drie deelen ofte, om beter te seggen, heerlijckheden. d'Eerste strect sich nae 't suyteynde van Groot Quey, welckers hooftnegorije is Wera (bijgenaemt Fera) daer wij eerst ten ancker sijn gecomen, hebbende onder sich verscheyden soa[415] als negorijen, dat is beurschappen en dorpen, en sijn Queliwatou, Satery, Toutoureaen, Waydouar, Werevan en Oiwatto.[416] Dese handelen met den Maccassaer, sooveel ick hebbe connen mercken, immers houden geen gemeenschap met die van Eladt Riwoun, veelmyn met de Hollanders. De tweede heerlijckheyt begrijpt in sich de gantsche bocht van de negorij Wera aff, welckers hooftnegorije is Eladt Riwoun, anders genaemt Eladt Timor, tot onderscheyt van de negorij Eladt aen de westsijde van Groot Quey gelegen, ende heeft onder sich verscheyden soa als negorijen, te weten Ovely, Gayfouty, Wercua, Waor, Laroussou, Oynangan, Masoam, Herin, Wacolan, Olima, en Oiwa-it,[417] die altemael binnen de bocht liggen. En de voornaemste orancaya derselver is Baly Eladt, de broeder van gemelte Requeua. De derde heerlijckheyt begint achter den noordelijcken hoeck van dese bocht en loopt tot het noorteynde van Groot Quey, wort genoemt Mauriwout, waervan de hooftnegorije is Queliwair, daeronder dese soa en negorijen sorteren: Ouhewerin, Hamany, Herouwain, Watoulary, Ouferouan, Ely, Soirarat, Oirato, alsoo genaempt van de Bandaneesen, van de Queyen Haar ende Wair.[418] Ick vraachde Requena waerom sijn broeder Baly Eladt tot ons niet affquam, excuseerde hem op de verheyt der plaetse, begeerde dat wij voor de negorije Eladt, die omtrent ½ mijl weeghs noortwaert op lach, ten ancker comen souden, daermede sijn affscheyt nam, ende vereerde hem van mijn partyculeere een cleetjen.

---

412 Afstand tussen de toppen van de duim en de pink (plm. 25 cm). Iser: ijzer.

413 Een orangkaja, gedoopt december 1635, eerder geheten Narraringi (Valentijn, Bandasche Zaaken van den Godsdienst, 107).

414 Huidige naam niet aangetroffen.

415 Soa: eenheid van socio-politieke organisatie in de Molukken. Zie het VOC-Glossarium, en (voor de Noord-Molukken) Van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel*, I, 140-186, in het bijzonder 185-186.

416 Huidige namen resp. Kilwat, Sather, Tutrean, Weduar, Wearfan, Ohoiwait.

417 Huidige namen resp. Ohoiel, Ngefuit, Werka, Waur, n.a., Ohoinangan, n.a., n.a., n.a., Ohoilim, Ohoiwait.

418 Huidige namen: n.a., Kilwair, Ohoiwirin, n.a., n.a., Watlaar, n.a., (Banda) Eli, Soinrat, Ohoiraut, Haar of Hoor, Waer.

De tynangh sijn mast ingeset hebbende, gingen onder seyl om voor de negerij Eladt te loopen, maer de stercke stroom die bij de wal langhs de bocht uytschiet, en scherpe wint, setten ons geduerich van het lant aff, dat dien dach en volgende nacht niet conden beseylen de plaetse daer wij vandaen gescheyden waren, dus hielden het over en weder gaende tot 's anderen daeghs.

20 dito. 's Morgens kregen de wint wat ruymer, bevonden ons een weynich boven de negorije Eladt, die in een inwijck van de bocht onder een groote cloove van 't geberghte licht, soodat men in corten tijt van daer nae de westsijde van Groot Quey can overloopen. Naer eenige gangen quamen voor Eladt ten ancker, op 13 en 14 vadem santgront, was goet weder. Die van landt lieten de witte vlagge waijen en deden een musquetschoot. Requena bootschapte dat sijn broeder niet conde aen boort comen, maer seyde haer costuyme te syn dat de vreemdelingen die handel versochten haare waren aen landt brachten. Ick dit ongeraden achtende, diende daerop dat eygentlijck niet gecomen waren om te handelen, maer dat onse scheepen van Tenimber eerstdaghs op Quey souden volgen, en soo se gadinge hadden in cleeden, gout ofte eliphantstanden, dat se aen de westsijde van Groot Quey haer souden verwachten.

Waermede onse bootschap op Quey verricht hebbende, resolveerden 's namiddaghs te vertrecken, en d'aengenomen reyse nae Arouw te vervolgen, noordewaert op van de negorije Wera, en soo doorgaens in de bocht is goede anckergrondt voor de schepen, op 22, 23 à 24 vadem santgront. 't Geberghte langhs de bocht en de gansche streckinge van het landt, soo verre beoogen conden, is van onder tot boven vol clappusboomen, en niet anders aen te sien als een schoonen clappusthuyn, krielt van menschen, hebben snedige beschepte oranbays van goet beloop en fatsoen, maer dier, want voor een oranbay die men van de Queyen in Banda plach te ruylen om een petas,[419] dorsten sij twee petassen met een swarte bafta[420] eyschen, en wilden tot geen affslach comen, soodat se de boeren in 't vaderlant slachten,[421] die veeltijts op de merckt en in de steeden haare waren beter coopgeven als tehuys, mosten alsoo sonder oranbay, hoewel die noodich van doen hadden, vertrecken. Des namiddachs omtrent de clocke twee uren scheyden van Eladt, en staacken boven den noordelijcken hoeck van de bocht, de wint W.N.W. met een tamelijcken koelte, die in de nacht noch meer wackerde, stelden onsen coers N.O. ten O. en O.N.O.

21 dito. Met den dach, naedat de sonne boven de kimme geresen was, sagen recht te loevaert het noordelijckste eylandt van Arouw, genaemt Guasser, ontrent 4 à 5 mijlen van ons, hielden een tijtlangh daerna toe, de coelte was redelijck, met schoon drooch weer, cregen meteen het eylandt Wodgier, naest hieraenvolgende, en het vaste lant, daer de negorijen Wagnabar en Wocan liggen, in 't gesichte.[422] Suydewaert op een weynich boven de negorije Wocan streckt een ander eylandt, daer de negorije Guamar[423] is, altemael vlacke, leege[424] landen,[425] achter d'eylanden Wodgier en Guassir, voorbij Wodgier nae 't vaste lant om de negerij Wocan aen te doen, staegh uytkijckende na eenich vaertuych onder 't landt, maer konden geen vernemen, 'twelck ons perplex hiel, niet wetende waer best ten ancker souden comen, want hadden overal een lager,[426] en de zee schoot tamelijck hol aen. Meynden oversulcx, Wodgier gepasseert sijnde, achter een noordelijcke hoeck van 't vaste landt te setten maer omdat sulcx ongelegen en verre van de hant was, lieten het voorstaen nae de

[419] Petas = gestreepte katoenen kleden.
[420] Bafta: fijne katoenen doek.
[421] Lijken op.
[422] Huidige namen resp. Wasir, Udjir (Ujir), n.a., Wokam.
[423] Huidige naam: Wamar.
[424] Lage.
[425] Vermoedelijk is hier in het afschrift een regel uit het origineel weggevallen.
[426] Lager wal.

negorije Wocan, hoopende dat ondertusschen eenich vaertuych op ons soude affcomen, als geschiede soo 's namiddaghs dicht bij Wagnabar waren, daer drie luyden met een prauw van lant affstaacken, ingesetene van de negorije Wocan, die langhs strant met haer werpnet gingen visschen, d'eene genaempt Boybaty, van de voornaemste orangcays van Wocan, die den tolcq Laurens Tataly om den hals viel en custe hem, d'ander was eertijts een slave geweest van dito tolcq. Wisten ons geen anckerplaetse aen te wijsen als achter gemelten hoeck, daer wij eerst meynen te loopen, en sijn daer t'avonts kort achter den hoeck ontrent een musquetschoot van landt ten ancker gekomen, op anderhalff vadem santgront, liggende van de wint en zee tamelijck wel beschut. Verstonden van dese luyden dat dit de rechte schuylplaetse sij daer de roovers van Wateley[427] 's nachts loeren op de visschers van Wagnabar en Wocan, daerom wij alles klaermaacten, en goede wacht hielden, trocken noch dien avondt de versche zoode.[428]

22 dito. 's Anderendaeghs sont den tolcq Laurens Tataly nae Wagnabar en Wocan om een oranbay te coopen off te leenen, die 's middaghs met Boibaty en sijn schoonsoon Calaway wederkeerde, brengende wat clappus en touwack, maer geen oranbay, daer niet aen te comen was. Calaway rapporteerde dat dicht bij Wocan in een kille met ons vaertuych conden inloopen en achter een banck daer de zee op breeckt beschut liggen. Stierden Tataly 's achtermiddaghs met een prauw henen om tusschen de banck en het strant bij laegh water te diepen, daerop t'savonts bescheyt bracht dat het diep genoech was, en met hem twee persoonen van Wodgier die nae Wagnabar dien dach gecomen waren, welcke ick vraaghde nae den ouden Wocan Amma, opperste orangcaya van Wodgier. Seyden dat noch in 't leven was. Belaste onse compste hem te bootschappen en vereerde hem een weynich arracq. Ondertusschen quam een groot vaertuych vol volcx naer ons toe, daer dese luyden mede van Wodgier afgesteecken waren, van dewelcke Boibaty en Calaway ons waerschouden dat het een sabier[429] was met roovers van Wateley, en dat de Wocanders met Wodgier overhoop lagen omdat sij dese roovers aenhaelden en vruntschap met haer gemaackt hadden. Liet haer niet overkomen, en naedat sijlieden ingenomen hadden gingen haers weges. Versocht op Calaway dat 's anderen dages op onse aencompste met een prauw recht in de kil soude gaen liggen om de diepte aen te wijsen, en schonck van mijn particulier aen haer beyde eenige cleenicheden.

23 dito. 's Morgens liepen met de vloot nae Wocan, was een sacht coeltjen en handich weer. Hadden stijff een vaem waters op het drooghste van de clippen, 'twelck te vooren met een prauw van ons volck hadde laaten diepen, want het rechte gadt van de kille, daer Calaway met sijn prauw lach, niet waren ingekommen, doch bevonden dat het met laegh water achter de banck niet diep genoch was. Weecken daeromme nae de kille, die omtrent een steenworp wijt is, daer wij gesedt hebben op 5 vadem steckgront, liggende van wedersijden tusschen de clippen verteuyt[430] voor twee anckers, en bijnae in 't midden van Wocan en Wagnabar, doch Wocan aldernaest, die een princevlagge voor haer negorije op het strant lieten wayen. Ick dede al het volcx van de Lootsboot en de tynangh Langerack bijeencomen en het placcaet daer idereen gedeurende dese tocht sich na te reguleren heeft voorleesen, waerschouwende dat niemandt, 'tsij matroos off soldaet, sonder verloff van de luytenant Feyt en schipper Daniël Adriaensz sich soude maacken aen lant te vervoegen en in 't bosch ofte de negorijen te loopen.

Omtrent de middach voer ick in een prauw met de luytenant Hendrick Feyt en vier soldaten aen landt, gaende na de negorije Wocan, die op een cleene hooghte dicht aen strant gelegen, tamelijck groot, en in drie soa verdeelt is, waervan de middelste onder Boibaty en

---

[427] Huidige naam Watulei, eilandje ten oosten van het eiland Wokam.
[428] Vingen nog diezelfde avond verse vis.
[429] Inheems vaartuig; nadere beschrijving niet aangetroffen.
[430] Vertuien: vastleggen met ankers aan weerszijden, zodat het schip niet kan omzwaaien.

Calaway staet. Voor de negorije comende, liet een slechte chits[431] onder de princevlagge binden, tot vereeringe van de negorij, en sij bewillecomden ons met een eerschoot uyt een haeck,[432] en noch eenen als wij de negorij inquamen, alwaer Boibaty en Calaway ons seer beleefdelijck in haer huys ontfingen, 'twelck seer groot in 't viercant, op dicke en hooge stijlen geseth is, van beneden en ter sijden open, daer men onder wandelen ende gaen kan, op welcke maniere sij alle haer huysen maacken, en klimmen met een ladder daerin. Boven sijnde, was een stoel, een voetbanck gestelt, daer sij mij ende den luytenant deden sitten, ende schoncken ons in een schoonen roomer touwack en saguweer. Naedat een weynich geseten waren, noodichden ons met haer te eeten, 'twelck excuseerde, seggende dat datelijck aen boort gegeten hadden. Daermede opstaende, versocht buyten te gaen om de negorije te besichtigen, van meynige d'andere orangcays Mayvarou en Touronbecuw meteen te begroeten. Maer den tolcq Tataly derwaerts gesonden hebbende, vernam dat se van huys ende in 't bosch waren, keerden alsoo naedat een wijle tijts langhs strant gewandelt hadden tot Boybaty weder in, die andermael begeerde den disch te bereyden, soodat ons lieten seggen, en sagen met verwonderingh aen de burgerlijcke geschicktheyt en sedicheyt van dese lieden, die in haer manieren geen heydense maer christenmenschen geleecken. Voor en naer den eeten wiert ons hantwater gegeven uyt een porceleyne gorgelet,[433] met een schoon serveth, spreyden op een matte een with taffelcleet met fijnne pieringhs,[434] servetten en silvere lepels, en setten in fijne porceleyne schootelen een gecoockt hoen voor met witte sagou. Ick sprack voor en nae den eeten het gebedt in 't Maleyts, 'twelck sij de handen t'samenvoegende met stilheyt aenhoorden. Wanneer sij ons dranck presenteerden, ofte dat het haer van ons gebracht wiert, reesen met alle beleeffheyt overeynde. In fin, waren beschaemt bij onsselven omdat 's voormiddaghs aen boort eetende in tegenwoordicheyt van dese luyden, haer niet hadden genodicht, noch met ons laaten aensitten, geen sulcken caresse van haer verwachtende.

Tegen den avont voeren weder aen boort. De tynangh gingh achter een hoeck besuyden de negorij Wocan visschen, daer sij met de zeegen veel harder en andere visch trocken.

24 dito. Schoon weder. De tynangh voer aen landt om hout en water te haalen, 'twelck daeromtrent in 't bosch niet te vinden was, mosten putwater van de negorij nemen. Tegen den middach quamen 3 groote vaertuygen met volck van Guamar aff, die dicht voorbij Wocan naer Wagnabar liepen. De twee waren van onder tot boven met witte vaentjes behangen, maer de voorste droevich en sonder eenige versiersels, haelden een doode van haer maeghschap die op Wagnabar overleden was, daermede terstondt weder terugge gingen.

25 dito. Vuyl regenachtich weer, dat tot den avont toe aenhiel.

26 dito. Doncker windich weder met weynich regen. Op den dach ontstack de wint meer en meer uyt den W. en W.Z.W., die de zee in 't gadt van de kille daer wij lagen hart aenperste, mosten op onse touwen affrijden, niet sonder gevaer en vreese, want soo ons die begeven hadden, de clippen aen wedersijden souden ons voorlant geweest sijn, daer wij met laegh water niet over mochten. Dan Godt voorsach het, dat geen hinder geleden hebben. Tegen den avont nam de wint aff, beslooten met d'eerste gelegentheyt uyt dit fuyckegadt te sluypen en onse voorige rheede te kiesen.

27 dito. 's Morgens in 't N.O. swarte betrocqen lucht, met een slap windeken uyt de wal. Pooghden in zee te loopen, maer als beyde anckers gelicht hadden gaff 't windeken sijn geest, en een coeltjen uyter zee, eer dat wij conden schrap raacken, hadde ons wat te nae het lant gebracht, soodat aen een verheven clip onsen rugge een weynich crauwden, maer sonder seer te doen, brachten het worpancker in 't diepe en setten 't weder op d'oude plaetse. Een

[431] Sits, kleurige katoenen of zijden doek.
[432] Haakbus, zwaar soort geweer.
[433] Kom.
[434] Piring (Mal.), bord.

poos daernae schepte het landelijcke luchjen syn aessem op een nieuw, daermede naer wensch de kille uyt in zee geroghten, maer door stilte, en dat de stroom ons om de zuyt sleepte, mosten de zeewint verwachten, die ons geconvoyeert heeft tot achter den noordelijcken hoeck van 't vastelant, ofte de negorije Wagnabaer en Wocan, en lieten ancker vallen op acht voet waters.

28 dito. Goet weder, hebben aen landt branthout gekapt, en de tynangh droogh laaten bevallen. Sijn roer, dat onder losgeraact was, weder vastgehecht en meteen rontom schoongemaact.

martius

Primo dito. Sijn 's morgens naer 't eylandt Wodgier overgesteecken, om 't gadt tusschen dito en 't vaste lant te diepen en voor de schepen een goede reede uyt te soecken. Bevonden midden waters 13, 14, 15, 16 vadem, en hoe naerder 't eylandt, hoe dieper, tot op 20 en 22 vadem santgront. Aen d'zuytoosthoeck van 't eylant is goede beschuttinge tegen de N.W. en Z.W. wint, en versch water, dat boschwaert in met een cleen aderken onder een clip aen 't strandt uytloopt, maer steenachtich, en met laegh water niet wel aen te comen. Vonden t'savonts den orangcaya Boybaty en Calaway aen 't galjoot, die bij ons bleven vernachten uyt vreese van de roovers, welcke dese luyden soo op de hacken sitten en quellen, dat se bij avondt geen halff mijl weeghs buyten haer negorij durven gaen.

2 dito. Ben met drie soldaten 's voormiddaghs te voet nae Wocan gewandelt om d'oirsaecke van onse compste en d'aencompste van d'andere scheepen de voornaemste orancays aen te dienen. Mayvarouw was doen t'huys, denwelcken ginck begroeten, vereerde sijn dochter een root baeytjen met een glaase corale kettingh, naedat tevooren hem eenige cleenicheden gesonden hadde. Is een out grijs man, en Touronbeeu noch ouwer, die wel meest te seggen heeft. Boybaty en Calaway vervoechden haer oock bij ons. Droech haer voor dat onse schepen van Tenimber over Quey eerlangh souden volgen, om te sien wat den handel van Arouw uutgeven kan, off sij eenige slaven, amber off cicer[435] voor eliphantstanden, gout en cleeden te verruylen hadden. Seyden geen van de waren die wij sochten in voorraet te hebben, maer dat die van Weercay en Mariery, aen d'oostsijde van Arouw woonachtich, wel iets hiervan plegen te brengen, welcke alsnoch niet gecomen waren.

Gaff voorders te kennen in 't Maleyts, 'twelck sij tamelijck verstonden (alsoo den tolcq mijn reden in 't Arouts niet vertaelen conde), d'oorsaacke mijner komste, voorstellende datter een Godt en Opperste Heer overal is, die hemel, aerde, zee mitsgaders alle andere dingen geschaapen heeft, en ons menschen boven andere dieren met een hoogh verstant begaeft, opdat wij, ons verheffende boven de domme beesten (die niet verder sorgen dan voor den buyck), hem souden soecken, en uyt sijne wercken leeren kennen, vreesen en dienen, maer dat, alhoewel sijluyden over veel jaaren met de christenen hadden omgegaen, noch saten in groote onwetenheyt en blintheyt, sonder eenige kennisse te hebben van Godt van den Hemel en van een ander leven, seggende dat mij Godt in 't harte gegeven en herwaerts gesonden hadde om d'inwoonders van Arouw d'ooge te oopenen, te verlichten en tot de kennisse Godts en sijnes woorts te brengen, opdat sij met de christenen den waren Godt dienende, van hem te meer souden gesegent werden, maer integendeel swaerder gestraft soo se sijn aengeboden genade versmaaden.

Hierop hebben sij onder malcander in haer taale veel reeden gehadt, en vraaghden eyndelijck hoe dat geschieden soude, dewijle sij het Maleyts niet grondich verstaen, noch ick haer spraacke spreecken konde. Gaff tot antwoort, soo se gesint waren met vrouwen en kinderen het Christendom te aenveerden, dat dan mijn woonige bij haer soude nemen om selffs haer tale aen te leeren, en dat se vooreerst haer kinderen bij mij souden senden, om die te onder-

[435] Cicer of sisik, schildpadshoorn.

richten. Hierover haer beraetslaaght hebbende, seyde dat alles wel soude sijn, soo der slechts een van de swarten ware die als hooft gesach hadde over andere, maer dat nu een verwarden hoop was, dat d'een soude willen en d'ander niet. Verwonderde mij van dese luyden dat se soo goede politycque insichten hadden, en diende daerop dat dit geen gedwongen werck was, maer dat Godt selffs de herten van de menschen tot hem moeste trecken. Ondertusschen soo se de handt tot dit werck wilden bieden, en selffs voorgaen, dat niet en twijffelde off d'andere, met goede redenen ondergaen sijnde, souden bij tijt en wijle wel volgen, waertoe haer socht te induceren met redenen, en hebbe alsoo na minnelijcke t'samenspreeckinge mijn affscheyt van haer genomen, gaende met Boybaty en Calawaey t'haaren huyse, die op een jonck verckjen dat sij gedoot hadden mij wilden te gaste houden. Maer bedanckte haer, seggende niet te begeren dat se om mijnentwille de minste oncosten souden doen, dat niet en quam om eeten off drincken, maer om haer tot de kennisse Godts te brengen.

Dese luyden thoonen haer de Hollanders seer toegedaen, gelijck sij tot verscheyde reysen aen boort bij ons gekommen sijn, en wel genegen tot de christelijcke religie, maer vreesen voor d'andere orangcays en durven met Nicodemo haer gevoelen niet openbaaren,[436] omdat se nu cleen van geslachte, en niet boven 4 à 5 huysgesinnen sterck sijn. De tolcq Laurens Tataly verhaelde uyt den mondt van den ouden Boibaty alsdat hij, mijn vermaninge aenhoorende, gevoelde dat Godt sijn herte innerlijck trocq. Ick riet dat se vooreerst haer souden stille houden en luisteren hoe de andere orancays van gevoelen waren, daermede weder nae boort gekeert ben, en ginck onderwegen in de negorij Wagnabar aen, liggende omtrent ½ mijl noordewaert van Wocan op een effen strandt, vooraen met een borstweringe van opgesette steenen eevenals in Wocan, cleen van huysen, maer niettemin volckrijck. Hier en sijn geen orancays, noch oude luyden van fatsoen, en worden daerom van de Wocanders niet veel geacht. Ick begroete den voornaemste orancaya en sijn broeder Maysasan, met denwelcken voorleden jaer in Banda kennisse hadde gemaackt, maer in plaetse van tael en antwoort te geven stelde hij 't op een ginnegachen en lachen, brachten mij een riet saguweer en schonck haer eens arracq, ondertusschen overviel ons den donckeren avondt op den wegh.

3 dito. Nam voor nae 't eylandt Wodgier over te vaeren om Wocan Amma te spreecken en de negorije Wodgier te besichtigen. Ginck met de luytenant Feyt in de tynangh Langerack en dreven voormiddaghs met d'ebbe het gadt uyt westwaert aen in zee, om te mijden de droochte die van de suytwesten hoeck van 't eylant Wodgier uytsteeckt, maer de wint begaff ons, en mosten de riemen toeleggen. 's Achtermiddaghs een luchjen uyter zee, liepen met hoogh water over de clippen langhs de wal, maer vernamen geen negerij noch eenich vaertuych onder 't landt dan laet bij den avondt, genaackende de W.N.W. hoeck van Wodgier, sagen een oranbay met volck aen strant daer wij naer toe hielden. Dese wesen ons dat de negorije een weynich van ons vooruyt lach, en sijn omtrent een musquetschoot binnen deselve hoeck gecomen voor een wijde creecke, daer de zee met een krommen elleboogh t'landewaert inloopt, binnen welcken inwijck de negerij Wodgier gelegen is langhs het water, soodat men onder veel huysen met hoogh water kan doorvaaren, maer men kan van buyten de negerije niet sien. Lieten ancker vallen dicht voor de reviere ofte kreecke, op twee vadem santgront, en de sonne was hart bij 't ondergaen. Gemelte oranbay en eenige prauwen quamen aen boort, dewelcke affsondt na den orangcay Wocan Amma om van onse compste hen te verwittigen, versoeckende dat hij noch voor den donckeren soude overcomen, ofte dat dienselven avondt weder souden doorgaen, want die van Wodgier niet veel vertroude, omdat se met de Wateleyers eens waren, vermoedende off binnen de reviere eenige roovers mochten schuylen, temeer dewijle een tamelijck groot vaertuych vol volx uyt de reviere ons

[436] Vgl. Johannes 3:1vv.

quam beschouwen. Daermede soo is den grijsouwen Wocan Amma datelijck met een prauw verschenen, welcke ons aen boort verwillekompt, en de soldaten met haer bandeliers en musquetten klaer sijnde, vraaghde off wij bevreest waren. Seyden dat sulx niet en deden uyt vreese, noch om hem ofte sijn volck vreese aen te jagen, maer dat dit onse gewoonte was als wij vreemde plaetsen eerst aendeden. Vernam off in sijn negorij alles wel was, en versocht dat sijn volck ons een vaetjen versch water wilden beschicken, alsoo ons water uyt was, 'twelck sij deden. Noodichden mij 's anderen daghs in sijn huys op siery pinang, en naedat hem een schaale wijn ofte twee geschoncken hadde, liet hem gaen, vermanende sijn volck te waerschouwen dat se bij nachte niet souden maacken dichte bij ons te comen, dat 's nachts geen vrient uyt vijandt konnen onderscheyden.

4 dito. Gemelte orangcay quam omtrent de middach ons weder bij, hebbende een vergulde cris op sijn sijde, vereerde hem eenige cleenicheden voor sijn sago, en andere snuysterij, en nadat gegeten hadden voer met hem en den luytenant Feyt nae de negorij, die wel ruym eens soo groot is als Wocan en Wagnabar t'samen, licht aen alle sijden, open sonder eenige borstweeringe van opgesette steen. In de huysen en daer ontrent schijnt het van menschen te krielen, insonderheyt kinderen en vrouwen, die met groote nieusgiericheyt ons bleven naekijcken. Nadat bij Wocan Amma in sijn huys wat vertoeft hadden, wierden bij een van sijn maaghschap ten eeten genoot, daer hij ons na toeleyde. Onthaelde ons seer schickelijck, 't huys net en fraey nae haer wijse opgeschickt, de vrouwe sadt met een jongh kindt een weynich tersijden en bereyde vast den disch, de huysweert diende ons met schoon hantwater uyt een groote porceleyne cop, daernae versocht Wocan Amma dat wij de maeltijt souden beginnen op de Hollantse maniere, 'twelck ick van het gebedt verstont, doende hetselve overluyt in 't Maleyts. Gegeten hebbende, geleyden ons nae de reviere en lieten ons met haer volcq aen boort setten.

5 dito. Voeren 's morgens aen landt om een oranbay te coopen, maer de prijs was te dier. Gaff Wocan Amma te kennen dat nae Wocan weder vertrecken wilden, om onse schepen in te wachten. Vraagde hoeveel en waer sij waren, en off sij souden comen tot sulcken eynde als hem in Banda voordesen geseyt hadde, om de roovers van Acarey[437] te keer te gaen, verswijgende listichlijck die van Wateley (want van beyde hem voorgeslagen hadde, doen hij 't voorleden jaer in Banda was, niet wetende dat hij de Wateleyers in sijn negerij geroepen hadde om in sijn affwesen deselve te bewaren). Hieruyt merckende waer hij heen wilde, dat hij meynde heymelijck uyt mij te haalen wat met die van Acarey in sin hadden om alsoo de Wateleyers te waerschouwen dat se voor ons op haer hoede souden wesen, hiel mij heel vreemt, en wierp hetselve nu t'eenemael van de handt, seggende dat wij quamen niet om te vechten, maer om te handelen, en onse bontgenooten met malcanderen te vereenigen, dat se mochten haer bosch en strandt vrij en vranck gebruycken en met haer joncken in Banda kommen, gelijck de Tenimbers hadden vereenicht en op Quey de peys gemaact was, vermanende dat hij mede met de Wocanders in der minne souden versoenen. Vraaghde andermael met ernst off wij de negorijen Wodgier, Wagnabar en Wocan geen leet souden doen, waerin hem gerust stelde en met hantgevinge 'tselve verseeckerde.

Gingen alsoo na de middach onder seyl, maer hadden wint en stroom tegen, en in 't overleggen tusschen 't eylandt Guasser en Wodgier peylden de diepte van 't canael, is voor de scheepen wel in te comen, onder 't lant van Guasser suyvere schoone santgront, op 6, 7, 8 vadem, midden waters 20 en 22 vadem steckgront. 't Eylandt Wodgier van sijn Z.W. hoeck is riffachtich tot omtrent ½ mijle van de W.N.W. hoeck, maer voor de negorij Wodgier tamelijck schoon, en bequame anckerplaets voor de scheepen op 6, 7, 8 vadem santgront, en soo volgens.

[437] Huidige naam: Kerei of Karey, aan de zuidoostkust van het eiland Trangan.

6 dito. Sijn 's achtermiddaghs eerst bij de Lootsboot gekommen, en alles in redelijcken doene gevonden. Dan Daniël Adriaensz seyde dat twee nieuwe lecken voor in 't galjoot vernomen hadde, die soo veel waters innamen dat met twee pompen qualijck lens konden krijgen, waren met groote moeyte weder gestopt. Alsoo vanwegen de stilte en groote hitte, die van dage tot dage aenhout, veel waters geconsumeert wort, en hetselve hier schaers en beswaerlijck te haalen valt, vonden goet met beyde vaertuygen voor de negorij Wodgier te gaen liggen, dewijle aldaer met cleene moeyte waters genoech connen hebben, 'twelck seecker orancay van Wocan, doen aen boort sijnde, belasten die van Wocan aen te dienen, opdat sij d'oorsaacke van ons vertreck naer Wodgier souden weten. t'Savonts voor sonnenonderganck verthoonden sich 5 à 6 vaertuygen van Wateley, die omtrent een gotelinghschoot van ons achter een hoeck bleven liggen. Twee van deselve waren daeghs tevooren dicht onder 't eylandt Wodgier voorbij 't galjoot geloopen, welcke de Wocanders vernemende, den hoorn aen strandt bliesen om haer lantsluyden te waerschouwen dat de vijandt op de cust was.

7 dito. Naedat een weynich water en branthout ingenomen hadden, lichten omtrent 4 uren naer middach onse anckers om met d'ebbe en een W.Z.W. wint 't gadt uyt te raacken, maer d'ebbe trocq ons heel onder de wal van 't eylandt Wodgier, soodat eenige reysen mosten overleggen, en dewijle in den avondt de koelte afnam konden niet in zee kommen om de drooghte aen d'Z.W. hoeck van Wodgier boven te loopen. Omtrent middernacht genaacten wij dito hoeck tot op 5, 4 en 3 vadem. 't Volcq uyt de tynangh riepen dat het vooruyt vol clippen lagh, waren vast besich om te wenden, leggende een riem toe om 't galjoot overstaegh te roeyen ende van de wal aff te loopen, maer door de slappe coelte en dat de ebbe ons sterck nae landt trocq wilde niet slaeghs vallen, gerochten alsoo met ons achterste op de steert van een clip, daer weynich meer als een quartier uyrs bleven sitten. Was stil weder met een lichte maene, meynden met boomen aff te setten, dan 't mocht niet helpen, maer hielden soo veel tegen dat de wal niet meer en naerderden, en brachten het worpancker met de prauw in zee, soodat wij 't sonder de minste schade (Godt sij gelooft) hebben affgehaelt. Bleven voor ancker liggen tot 's anderen daghs.

8 dito. 's Morgens gingen met d'ebbe ende zeewint onder seyl, quamen met een moy koeltje 's middaghs voor de negorij Wodgier ten ancker. Wocan Amma en eenige orancays sagen vreemt toe dat met beyde vaertuygen soo haest wederkeerden, dan seyde dat wij ginter gebreck hadden en hier meynen onse scheepen te verwachten.

9 dito. Niet sonderlinghs voorgevallen dan hebben de waterplaetse besichticht, welcke een put is, dicht aen de reviere.

10 dito. Hebben onse leghe vaten in de tynangh gedaen, die vooraen in de reviere geloopen is, om die te vullen. 's Avonts voor sonnenonderganck sagen omtrent 2 mijlen van ons, westwert van 't eylandt Guassir, een groote joncq met een champan achteraen, vermoeden dat het Maccassers waren, scheenen recht op de negorij Wodgier aen te houden, wij maackten ons claer en hielden goede wacht.

11dito. 's Morgens lagh de jonck geset bij de Z.W. hoeck van Wodgier. Onder seyl gaende staacken noordewaert over nae 't eylandt Guassir, om de negorij Wodgier te beseylen, maer 't schijnt dat se ons vaertuych in 't oogh creegen, want hebben terstont gewent en suydelijck laaten voorstaen nae Wocan ofte Guamar.

12 dito. Den avondt deden haer verscheyde sabieren op achter de W.N.W. hoeck van Wodgier, die een voor een langhs de wal quamen heensluypen. Gisten dat het volck van Watteley moest wesen, liet d'orancay Wocan Amma door den tolcq aen boort roepen, die selffs al onderwege was om verloff te vragen voor dese gasten dat se mochten binnen de reviere loopen, seggende dat se voor ons bevreest waren, sagh er heel beteutelt en verbaest uyt. Lieten ons voorstaen dat hij selffs dese roovers hadde laaten roepen, uyt vreese van ons

ofte onse schepen, om sijn negorij daermede te verstercken, want 2 à 3 dagen nae onse compste verstonden dat het volck in de negorije bevreest was. Geliet mij vreemt dat die van Wodgier met de Wateleyers vruntschap hielden, daer se altijts vijanden waren geweest, dan hij loochende sulcx. Vraeghde waerom soo veel sabieren t'seffens quamen, en off sulcx wel meer geschiede, seyde dat se visch en slaven te coop brachten, en bijwijlen 2 à 3 en oock wel meer in 't getal te comen plegen. Belaste dat hij se bij dage altemael binnen soude brengen, en laaten se 's nachts niet uytloopen noch omtrent ons hengelen ofte soude vuir op haer geven, dat wij die van Wocan en Wodgier kenden maer de Wateleyers niet. Telden dien avont seven stucx die binnenliepen, en in ider was nae gissinge 16 à 17 man.

13 dito. Dewijle gisteravont d'orancay Wocan Amma een praetjen uutsloech dat benoorden Guassir een vaertuych met witte seylen van de Watteleyers gesien was, sonden met den dach 3 man met een prauw besuyden dito eylandt om nae de schepen uyt te sien, maer hebben geen vernomen. Tegen den avondt quamen 4 à 5 sabieren om de hoeck van Wodgir, vernamen dat het volck was van de negorije Cola.[438]

14 dito. Niet besonders gepasseert dan is alle dage stil en heet, de dondervlagen uyt de oostelijcke handt schijnen aen te wijsen dat het weste mouson begint te weyfelen, 'twelck ons te meer doet verlangen nae de scheepen.

15 dito. Aen lant gevaren met de luytenant Feyt en assistent. Wocan Amma vraeghde wat wij quamen soecken, seyde dat vernemen wilden nae cicer en slaaven, en dat hij 't volck in de negorij aendienen mochte, soo iemandt cicer wilde verruylen tegen cleeden, dat sij 'tselve aen boort souden brengen, hebben t'savonts omtrent drie ponden geruylt, 'twelck sij ons lieten uytsoecken.

16 dito Niet voorgevallen.

17 dito. De wint W.Z.W. Op den dach een moeye coelte uyt der zee. Sijn met een prau de revier van Wodgier wel stijff ¾ uyrs opgevaren, maer conden geen eynde sien, is doorgaens wel soo wijt als de reviere van Batavia,[439] en op veel plaetsen meer als anderhalve vaem diep, aen wedersijden vol kreuckelbosch,[440] dat met hoogh water onderloopt. In de negorij wedergekeert sijnde, wilde aen d'oversijde van de reviere, daer eenige huysen staen, aen lant uytstappen om het bosch te besien, maer die daer woonden quamen met pijl en boogen op ons aff en verbooden ons aen lant te comen, 'twelck wij over 't hooft sagen en voeren voorbij. Wocan Amma geliet hem quaelijck als hij dit hoorde, maer dese luyden waren van een ander soa, daer hij niet veel te seggen heeft. Verstonden dat de jonck die wij over 8 dagen gesien hebben voor Wocan geseth licht, sijn Javanen en Maleyers ondereen, meynden nae Wodgier te loopen, maer kregen ons in 't gesicht en keerden terugge. Begon in den nacht hart te regenen, met een stijve coelte.

18 dito. De koelte hiel noch aen, met weynich regen, metten nacht ontstack de wint meer en meer, de touw van ons worpancker brack in tweeën, doordien de zee hol aensette.

19 dito. Onstuymich weder alsvooren, meynden 's morgens t'halver ebbe binnen de reviere te loopen, de tynangh ginck voor heen, om 't gadt te diepen[441] en met de vlagge seyn te geven indien wij over de banck mochten, maer konde ternauwernoot qualijck selffs daer over geraacken, mosten alsoo met gedult de vloet verwachten. Het water liep heel laege aff, en sagen dat wij dicht bij een steert van een riff lagen, 'twelck aen de noortsijde langhs de mont van een revier omtrent een musquetschoot in zee uytsteect. Wint en stroom setten al staegh op het riff aen, en hadden ruym anderhalff scheepslencte spatie om te swayen, sulx

[438] Vermoedelijk de huidige kampong Kola op de westkust van het gelijknamige eiland, het noordelijkste van de Aru-archipel. Op het eiland Kola liggen ook Kolaha en Kolamar.
[439] De Tjiliwung (Ciliwung).
[440] Bos met kromme stammen, hier: mangroves.
[441] Peilen.

niet sonder vaer ons ancker konden lichten en seyl maacken, echter de noot drongh ons, en hebben 's achtermiddaghs dese resolutie daerover getrocken.

> Alsoo op dat den 19^en^ marty, 't galjoot de Lootsboot voor de reviere van Wodgier ter reede leggende, een harde zeewindt loopende van W.N.W. naer 't Z.W. de baaren met korte stortinge seer hol doet aenschieten, 'twelck den voorleden nacht al gecontinueert hebbende het touw van ons worpancker daerdoor is komen te breecken, en de lucht aen alle canten met wolcken overtrocqen geen stilstant van wint en weder alsnoch schijnt toe te seggen, sulcx ongeraden en dangereus sij den volgenden nacht over maer voor één touw te liggen rijden (mits dat onse groot ancker bij gebreck van cleen vaertuych in zee niet connen uytbrengen en de tynangh nu al binnen de reviere geseth leyt) hebben eenparichlijck beraemt en beslooten in des Heeren naem ancker te lichten, en t'onderstaen off met hoogh water binnen dito reviere, maer soo niet connen slaeghs vallen, off dat stroom en wint ons te nae het riff aen de mont vande reviere gelegen mocht affsetten, t'zeewaert in te steecken en achter de W.N.W. hoeck van dito eylandt te loopen.
> Aldus gearesteert in 't galjoot de Lootsboot, loco et tempore ut supra anno 1646. Was onderteeckent Jacobus Vertrecht, Hendrick Feyt, Daniël Ariaensz, Pieter Vercouwe.

Met dat ons ancker driftich was maeckten de fock daer bij, en hielden dragende totdat dwars voor de reviere waren, quamen alsoo met Gods genade sonder stoot over de banck binnen. Wocan Amma met d'orangcay Bomyque en Jacovoej gelieten haer verblijt te sijn dat wij in behouden haven lagen, gelijck ons verscheyde reysen gewaerschout hadden, en gesecht dat wij binnen de reviere souden loopen, wesen ons het diepste van de kille om met laegh water vlot te blijven. De wint en 't hol water nam tegen den avont noch meer aen, 'twelck den gantschen nacht continueerde.

20 dito. Wint en weder alsvooren, met harde regenvlagen uyt den N. Westen.

21 dito. In de derde wacht ginck de wint neerliggen metten regen, op den dach goet weder. d'Orancay Jacavoy quam uyten naem van Wocan Amma Tataly roepen, die van de negorij wedergekeert sijnde kort bescheyt brachte van uyt de reviere te moeten vertrecken, dat sij geen vertrouwen meer hadden op de Hollanders. d'Oorsaacke verstonden naderhandt dat ons een stoel geset was van twee verloope Bandaneesen die van Quey na Arouw met gemelte Javaenese joncq voor pilooten gecomen waren (alsoo dit geslachte, door aeng'erffde haet, niet ophout in alle de eylanden daer sij swerven ons vuyl en swart te maacken), hebben op Quey d'inwoonders doen vluchten voor onse schepen door valsche rapporten dat wij Tennimber hadden affgeloopen, waerdoor den slavenhandel grootelijcx getardeert, jae ten meesten deele gefrustreert blijft. Daermede noch niet tevreeden sijnde, spelen nu op Arouw hetselve spel in de negorij Wocan, uytstroeyende dat onse schepen op Eladt bewesten Groot Quey een fort timmeren en wij als verspieders vooruutgesonden om de gelegentheyt van Arouw te doorsien, welcke geruchten met een oranbay van Wocan heden vroegh op Wodgier sijn aengelandt. Sont de tolcq weder henen om Wocan Amma te roepen en naerder met hem te spreecken, maer weygerde aen boort te comen, voer daerom selffs aen landt, sonder iemandt mede te nemen behalven den tolcq. In de negorij gaende, vont een groote kringh volcx, met swaerden, pijl en boogh, bijeensittende om te bitsjaren, vraeghde Wocan Amma hoe 't gelegen was, waerom ons soo onversiens liet vertrecken; off dat de vruntschap was met de Hollanders daer hij soo van geroempt hadde. Beriep tot sijn onschult op de tijdingh met de Javanen en Maleyers van Quey gebracht, alsdat ons volck op Eladt een fort souden gemaact hebben, dat se daerom voor ons bevreest waren, seggende Quey te sijn als caca en Arouw als ade,[442] daermede uytbeelden wilde, als wij Quey vermeestert hadden, dat Arouw

[442] Kakak en adik (Maleis), oudere en jongere broeder.

weynich tegenweer soude connen bieden. Daerop mijn beclach dede dat van een deel benijders met leugenen wierden naegegaen, welcke sij soo licht geloove gaven, protesterende ten hooghsten dat sulcx onwaerachtich was, en wel anders souden vernemen als de scheepen waren gecomen, dat haer noyt geen leet van ons geschiet was soo lange sij Banda gefrequenteert hadden, noch onse schepen nu d'eerste mael d'Arouwse custen souden aendoen, dat (om de waerheyt niet te verhelen en d'oorspronck van dese leugen beter t'ontdecken) op Tennimber met toelatinge van d'inwoonders een berderen[443] godongh ofte packhuys sij gemaact om tot de wedercompste der schepen van Quey, Arouw, een fetor[444] met sijn bijhebbende coopmanschappen ende ons siecken, die in de twintich waren, daerin te herbergen, 'twelck dese oorblasers de naem van een fort geven en een quaet geroep daervan gemaeckt hebben. Maer 't was al den doven gesongen, schoon praaten en mocht niet helpen, de vreese van onse schepen, vermeerdert door dese leugenmaren, hadden soo stercken indruck geprent in de gemoederen van dese luyden dat se geen redenen integendeel conden gelooven noch aennemen. Siende dat alsoo niet en voorderde, vraghde hoe dan gesint was, off hij met de Hollanders vrient ofte vijandt wilde sijn. Hierop sijn beraet wat genomen hebbende, gaff voor antwoort dat geen vijantschap socht, maer bevreest was. Hiel wederom aen, off dan niet en wilden dat de Hollanders met haer souden handelen, soo wel als Maccassaren, Javanen, en Maleyers, 'twelck met een scheetse[445] antwoorde affleyde, seyde: wat hebt ghij toch gehandelt, gij en wilt van ons geen sago coopen. Maer repliceerde, off de Maccassaren op Arouw quamen om sago te handelen, dat ons sulcx niet moste wijs maacken, alsoo wel beter wisten, off geen schiltpadtshoorn geruylt en verscheyde mael naer amber en slaven gevraeght, en tot dien eynde onse medegebrachte waren gethoont hadden, seyde geen amber noch slaven te hebben.

In fin ben nae dese en andere debatten weder aen boort gevaren, moeyelijck en verstoort van geest sijnde dat de duyvel overal in roere is om de voortplantinge des Evangeliums te beletten en sijn rijcke der duysternisse in te houden, gelijck hij dese schalcke emissarissen gebruyckt heeft om de luyden het hooft vol te blaasen en mijn voorstel van de christelijcke religie, aen de Wocanders gedaen, om te stooten, gelijck naederhandt niet sonder droeffenisse verstaen hebbe. Corts hierop volghde Jacavoey met een oranbay, brengende 6 à 700 witte sago tot een schenckagie van de negorij, waervoor in recompense een sack met sout aen de negorij vereerde, belastende Wocan Amma en d'orancays aen te seggen dat met haer giften en gaven niet gedient waren, veel min nae haer sago behoeffden te vasten. Sijn den nacht over noch blijven liggen, doordien de gelegentheyt van wint en stroom niet toeliet uyt de reviere te loopen. Tegen den avont quamen d'inwoonders met groote menichte langhs de cant van de reviere op ons loeren, off wij souden doorgaen, maer siende dat bleven liggen, maeckten met vuyren en roepen veel gesnor, en hielden tegen ons over scherpe wacht, gelijck wij oock deden. In de voornacht een grooten regen die bij de acht glasen duerde.

22 dito. In de dachwacht kregen de landelijcke wint te baet, sulcx ons veerdich gemaeckt en met het aencomen van den dagh en de vloet de reviere uytgesnapt sijn, de wint N.O. en N.O. ten N. Te 's avonts geseth achter de noorthoeck van Wocan, goet weder.

23 dito. Een prauw met 3 man omtrent ½ mijl oostwaert aengehouden nae een hoeck, om vers water te soecken en een gelegen plaetse om de vaertuygen op droogh te setten en haer lecken te stoppen. d'Affgesondene brengen bescheyt van een vischrijcke bay bij dito hoeck gevonden te hebben, maer geen versch water. Schoon weer.

24 dito. 't Schijnt d'inwoonders van Wocan door quade en valsche thongen van ons affkerich gemaact sijn, want comen niet meer aen boort ons besoecken gelijck voordesen, jae

[443] (Van) planken.
[444] Van Portugees feitor, agent, vertegenwoordiger.
[445] Scheets: schamper, smalend, spottend.

vluchten met haer prauwen wech als se ons wat dicht genaken. Oock blijft onsen toeganck tot haer affgesneden, eensints omdat mij niet en vertrouwen op de Javanen en Bandaneesen om te voet derwaerts te gaen, andersints om d'ongelegentheyt der rheede voor Wocan in 't westmouson, vreesende het perycul daer te vooren in geweest sijn. Derhalven oostwaert aen ons begeven hebben nae gemelte hoeck, die met een vlacke droochte en sandige banck een groot stuck weeghs in zee strect, alwaer met de Lootsboot niet over mochten, en geseth hebben omtrent een gotelinghs schoot van de wal. De wint West, goet weder. Bevonden dese hoeck gelegen te sijn op een cleen eylandeken met een wijde creecke ende bay, van 't vaste lant affgescheyden, en dat Wocan aen 't groote lant van Arouw annex sij, 'twelck in de caerte voor een eylant per abuys gestelt wort, trocken t'savonts met de segen een schoone soo[446] visch.

25 dito. Met laegh water de drooghte gepeylt, was de bancken niet boven 2 en 3 voet waters. De wint West, een topseyl coelte, trocken t'savonts de versche zoode.

26 dito. 's Middaghs met de vloet opgeset tot voor de bay, daer een swijdige[447] visch in hout, stierden volck uyt om branthout te cappen, dewelcke ten 4 uyren van lant 'een seyl' riepen, maer vernamen geen vervolgh.

27 dito. 's Morgens te negen uyren quamen de schepen van de suyt achter de noorthoeck van Wocan gesteecken, van meyninge ons daer te vinden, alsoo uyt de Wocanders nae ons vernomen hadden. Sont schipper Daniël Adriaensz met de tynangh derwaerts om de diepte van 't canael en een goede anckerplaetse aen te wijsen, maer conde in de wint en stroom niet opseylen. De Gulden Haringh quam nae de tynangh aff, 'twelck siende ben in een prau gevallen en langhs de wal opgeschept nae den admirael, alwaer met blijschap de gesontheyt der vrunden verstaen, en Sr Ariaen Dortsman als commanderent opperhooft van ons doen en wedervaren op Quay en Arouw mondelingh geïnformeert heb, mij gedragende wijders aen 't gehouden journael. Schipper Heere Jacobsz levert mij een brieff van mijn huysvrouw, die met een vrijburgers joncq uyt Banda gebracht was.

28 dito. In compagnie van d'officieren en 16 soldaten te voet nae Wocan gewandelt, gingen onderwegen in de negorije Wagnabar aen, d'welcke onse compste vernemende, lieten haer vrouwen naer 't bosch loopen. De Wocanders op d'aencomste der schepen met de Bandanesen haer beraetslaeght hebbende, waren daeghs tevooren met al haer goet 't boschwaert ingevlucht, laatende de huysen en negorij ledich, uytgesondert Bojbaty en sijn geslachte, die ons in de negorij ontfinck en boven in sijn huys leyde, daer niet een heele schootel meer voorhanden was, hebbende alle den huysraet in 't bosch versteecken. Vraeghde waerom van ons soo quaet vertrouwen hadde, daer wij haer geen ontrouwe, maer alle vruntschap bewesen. Wierpen de schult hiervan ten deele op de Bandaneesen, varende voor piloten met de Javaense joncq, die ons lelijck hadden uytgemaeckt, ten deele op de veelheyt van scheepen die wij medebrachten, daer sij voor bevreest waren. Verstont oock uyt Calaway dat d'ander orancays niet van sints waren de christelijcke religie aen te nemen, buyten twijffel van de Bandanesen omgeset[448] sijnde, soodat sonder haer te spreecken vruchteloos moest wederkeeren. In 't besichtigen van de Javanen bevonden die wel bij de 60 man sterck, hadden daeghs tevooren haer pas gethoont, dan quam haer niet te pas, echter sijn om goede insichten van d'onse vrijgelaten, maer belast in dese gewesten niet meer te verschijnen, en met den eersten haer wech te packen.

Den raat, t'savonts aen boort vergadert, neempt voor met alle de vaertuygen eerstdaeghs nae 't uyteynde van Arouw te loopen om daer te vernemen nae de peerelbanck die gepresumeert wert aen d'oostsijde van Arouw te sijn.

---

[446] Zooi.
[447] Swide: sterk, groot.
[448] Omsetten: op andere gedachten brengen, in zijn trouw doen wankelen (Verdam, *MNW*).

29 dito. S[r] Dortsman, mij in geselschap nemende, vaert met een chaloep nae de negorije Wodgier, alwaer voor de reviere geseth hebben en Wocan Amma door den tolcq van onse kompste laten verwittigen, waerop weten liet wij souden in de negorij comen. Voeren met een oranbay de reviere op en wierden van d'orancays minnelijck bejegent. Seyde tot Wocan Amma dat de schepen gearriveert waren, en metterdaet nu souden bevinden wat valsche leugens de Bandanesen haer van ons hadden wijsgemaact.

30 dito. 's Morgens al de schepen onder zeyl, stelden coers suydelijck aen, de wint West met schoon weder, ben met mijn goet uyt de Lootsboot overgegaen in 't jacht de Gulden Haringh. 's Achtermiddaghs voor 't eylant Guamar ten ancker. De voornaemste orancays van de negorije gesproocken, maer niet gehandelt.

Ultimo dito. Onse reys nae de zuyt vervordert. Den vrijburger uyt Banda Abraham Buffel is met sijn joncq van de vloote affgeloopen en nae Quey overgesteecken, abuserende de vrunden, en ten principale S[r] Dortsman, sonder wiens verloff en weten doorgegaen is, doch bovenal d'heer gouverneur Cornelis Witsz, van wien expres gesonden was om met een missive van S[r] Dortsman en schriftelijck bescheyt van ons verrichte desseyn nae Banda te retourneren, 'twelck niet besorcht noch in acht genomen heeft. Genaackende de zuythoeck van Guamar, saegen onder de wal een sabier met roovers van de oost, die een tarre[449] met 3 man van dito eylandt vervolghden, waerop S[r] Dortsman met cleen vaertuych jacht maacte, dan is g'escapeert. Quamen t'savonts aen de N.O. sijde van een onbewoont eylant, Congeer,[450] twee groote mijlen van Guamar gelegen, ten ancker op 13 vadem. Vernamen aen landt wilde verckens, daervan een geschooten hebben.

april

Primo ditto. De wint suydelijck uyt de wal, maer op den dach variabel met slappe coelte, hadden Congeer t'savonts stijff twee mylen N.O. van ons.

2 dito. 's Nachts door stilte en suydelijcke wint de cleene vaertuygen en schepen wijt vaneen verspreyt, sagen de hoeck Caco Majcoor[451] O.N.O. vier mijlen van ons, de wint O. en Z.O. en O.Z.O. met cleene travaden. Konden bij dage de schepen niet inhaelen. De schraale wint en stercke stroomen leyden ons soo verre in zee, dat het lant niet meer en sagen.

3 dito. Wenden met den dach nae de wal, tot op 6 vadem, als wanneer door scherpe wint en vlacke drooghte weder in zee staacken, Z. en Z.Z.W. aen. 's Middaghs besloot den raat voor de wint aff te loopen nae Tenimber, doordien de wint van daegh tot dagh uyten zuyen en oostelijcken handt sterck begon door te coelen, ingevolge van dien niet mogelijck aen d'oostsijde van Arouw met een lager wal iets seeckers van de peerelbanck te vorschen en op te doen, en om geen tijt vruchteloos, maer tot het geprojecteerde werck van Damma, daer meer aen gelegen is, te besteeden, in allerijl, terwijle het volck gesont en hantsaem weder aenstaende sij (de logie op Tenimber in passant gelicht hebbende), naer Damma over te steecken, daer in 't uytloopen van Banda door storm en onweder, tegen wil en voornemen, van versteecken sijn. Sulx mij nae den tijt voegende, en d'ongelegentheyt van eenige vrucht op Arouw met mijn verblijven te doen insiende soolange de Bandanesen en mooren bij d'inwoonders gehoor hebben, oock dat geen volck noch cleen vaertuych om mij te convoieeren uyt de vloote conde gemist werden, van Arouw gescheyden en de vloote gevolgt sij. Coers Z.W. ten Z., een oostelijcke topseyls coelte.

4 dito. d'Admirael 's morgens uut het gesichte. Op den dach schoot de wint Z.O. met holle deiningen uyt den Z.O. coers alsvooren.

---

[449] Inheems vaartuig; nadere beschrijving niet aangetroffen.

[450] Huidige naam n.a., wellicht identiek met Pulau Babi ('Varkenseiland').

[451] Huidige naam vermoedelijk Tandjung Fatudjuring (Tanjung Fatujuring), de noordwestpunt van het eiland Maekor.

5 dito. Saegen 's morgens het oosteynde van Tenimber N.W. van ons. De wint O. met gemene coelte. t'Savonts voor de negorije Evenour[452] aen 't N.W. eynde van Tenimber, daer de logie gesticht is, ten ancker gekomen, nevens den admirael (die in passant op de negorij Limabesser[453] aengeloopen was), de Lootsboot en twee tynanghs. Verstonden dat in de logie nae ons vertreck alles sonder swaricheyt toegegaen was. 's Nachts d'ander schepen op de reede bij ons gearriveert, behalven een chaloep, die wij gisten al te suydelijck vervallen te sijn.

6 dito. Ditto chaloep tot onser blijschap te voorschijn gekommen. De wint oostelijck, moy weder, de schepen van water voorsien, tot de voyagie na Damma.

7 dito. Den Gulden Haringh sijn swaerste goet in de Lootsboot overgeseth om opgehaelt, gedreven[454] en gecalfaet, te werden. Wint en weder als vooren. d'Ondercoopman Evert de Lieffde, provisionneel opperhooft in de logie op Tenimber, schept met een groote oranbay vooruyt nae Sera,[455] om te vernemen off daer ten dienste van de Compagnie noch yets te handelen sij.

8 dito. Aen lant voor de logie den godtsdienst gepleecht, daer eenige inwoonders ten aenschouw quamen. Na den dienst sijn de voornaemste orancays van Tenimber met capteyn Timorlaut op mijn versoeck bijeengeroepen, derwelcker gemoederen door minnelijcke aenspraacke in 't bijwesen van alle d'officieren getoets hebbe, haer vermanende de heydense dwaelinge te verlaaten om met ons den waren Godt, Schepper van hemel en aerde, te dienen, en haare kinders in de christelijcke religie te laten onderwijsen, tot welcken eynde mijnen dienst en genegentheyt aengeboden hebbe om, op 't goetvinden van den raat, bij haer residentie te nemen en met een assistent en 2 à 3 man in de logie te woonen. Scheenen met den eersten wat te luysteren, en toe te staen dat ick daer soude blijven, maer een van haer Baalspriesters, die uyt den naem van d'andere 't woort voerde, wierp twee swaricheden voor, d'eerste dat ick haer taale onervaren was, de tweede dat se traegh van begryp waren en misschien in lange de religie niet souden konnen aennemen, vreesende ten laetsten de schult te moeten dragen en 't verwijt te hooren dat het haer geen ernst sij, maer slechts geveynst om christenen te worden. Waerbij capteyn Timorlaut voechde, spreeckende op 't Maleyts, sjappa pounja haty adda trangh, bigitou, kita orang tida adda hati trang, dat is: indien iemandt soo cloeck van begryp mochte sijn, dat hij het begryp niet en hadden.

Diende op het eerste, datter niet weynige onder haer de Maleytse tale verstaen en spreecken konden, en selffs moet hadde haer spraecke inderhaest aen te nemen. Op het tweede, dat se vooreerst haer kinderen dagelijcx bij mij souden senden om te leeren; soo veel de bejaerde aenginck, dat niemant gedwongen wier van godtsdienst off religie te veranderen dan die hetselffs vrijwillich souden versoecken. Hier begonnen sij te aerselen, weygeren haere kinderen te senden, om dieswille dat se overdach in 't bosch de cost bescharen moesten, en haeren dienst niet derven konden. Waerop van mij en d'officieren geseyt wier dat se die den geheelen dach niet souden missen, maer slechts een ure off anderhalff, gelijck se anders wel halve dagen in de negorij loopen spelen sonder iets te doen. Dan daer was geen gehoor, sij bleven gelijck de coeckoeck by haeren ouden sangh, jae mij is verhaelt dat desen Quidam[456] naederhandt soude geseyt hebben, indien ick op Tenimber quam te blijven, sij met alleman boschwaert in souden loopen. Soo dat van tijt tot tijt d'ervarentheyt verscheyden toevallen en beletselen ontdeckt die de bekeeringe van dese blinde heydenen, 'k en segge niet geheel terugge houden, maer voor een tijt schijnen te dilayeren en vertrecken. Echter vertrouwe door de genade Godts dat dese aenspraacke en ernstige betuyginge, van

[452] Huidige naam n.a., wellicht Awear op het eiland Fordate.
[453] Huidige naam n.a., misschien Lamdesar Timur, of Lamdesar Barat.
[454] Drijven: waterdicht maken door opvullen van naden en kieren met gepluisd touwwerk.
[455] Huidige naam Pulau Sera of Seira, ten westen van het hoofdeiland Yamdena.
[456] Mijnheer Dinges.

des Heeren weghe aen haer gedaen, niet t'eenemael sonder vrucht en werckinge wesen sal, maer als een cleen vonxken op haer herte straelen, en door de voordere ommeganck en commercie met de christenen meer en meer aengeblaesen en ontsteecken sijnde, als den dach der besoeckinge van Godt bestempt gecomen sal sijn haer uyt de duysternisse tot het salichmaackende licht des levens trecken, waertoe de goddelijcke Fonteyne aller genade bequame gelegentheyt, middelen, en sijnen heyligen segen verleene.

Datum in 't jacht den Gulden Haringh aen d'Noortwestsijde van Tenimber, den 9 april anno 1646. Was onderteeckent: Jacobus Vertrecht.

59. Extract van een brief van ds. Jacobus Vertrecht aan de classis Amsterdam. Banda, z.d. [medio 1646].[457]
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 157, fol. 189.

Schrijft D. Vertrecht dat hij hem heeft laten gebruiken om te sien wat apparentie en gelegentheyt het heeft om te bekeren en tot het Christendom te brengen de inwoonderen van de niew gevonden eylanden bij Zuyd Oosten van Banda. Doch schijnt weynich hope daertoe te sijn, te minsten ten eersten niet, maar soude door verloop van tijdt kunnen veranderen. De redenen die sijn E. oordeelt dat goede werck te verhinderen sijn dese navolgende:
1. de anarchie en brutale manier van leven.
2. Hare commercie met de Mooren en Macassaren, Javanen, na dewelke sij meer luisteren als na de Hollanders.
3. De quade oprockeninge van de orangcays, die meerendeel of moors gesint sijn, of boosaardich of doortrapt of verdorven van leven sijn.
4. De ledichgang en luyen aert van dese luiden, die selden een handt aen werck stellen, en haer vrouwen en kinderen houden om na bosch en strand te lopen, en daerom haer niet willen missen, noch haerselven besteden om de religie te ondersoeken en te leeren.
5. De groote jalousye over haere vrouwen, spruytende uyt wantrouwen van de vreemdelingen, die sij ontrent haer vrouwen niet mogen sien.
6. De groote vreese en verslagentheyt over de veelheyt van het volck en schepen met welke sij haer quamen besoeken, waeruyt de moorsche vagabonden occasie genomen hebben haer wijs te maken dat se quamen om haer te verderven.

Uyt dese redenen oordeelt dat de hoope van stichtinge noch weynich is, ten ware dat de moorsche handelaers uyt die landen uytgesloten wierden, en schept hoope dat als sij door de jaerlijksche frequentatie van de Hollanders tot beter seden gebracht worden en hare vrouwen, die met het opperlijf bloot gaan, gecleet worden, en dat eenige godvresende jongelingen in de latijnsche schole op Batavia in de Bandanesche tale[458] geoefent worde.

Het notemuscaet eylandt versien met een fort beset met 75 coppen[459] geeft hoope tot voortplantinge van de religie onder de inwoonders die uyt het gebergte daeromtrent sullen comen, tot dien eynde daer een sieckentrooster gelaten is.

60. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 9 augustus 1646.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 157-159. Afschrift.

[457] De brief werd behandeld in de vergadering van 22 augustus 1647.
[458] Het Maleis.
[459] Het eiland Damar.

Den vrede Christi

Eerwaerdige, wijse, welgeleerde, godtsaelige broeders, getrouwe medearbeyders in het werk des Heeren.

Den uwen van den 27[en] february,[460] lestleden bij ons ontfanghen, gelesen en doorsien, geeft getuygenisse van U.E. godtsaelige ijver tot uytbreydinge van het rijke Christi onder de heydenen, veerdige hulpe tot versorginge van onse kerken, als toegheneyghde wille om 't gebrek onser schoolen te vervullen, waerin gelijck met genoeghen 't effect van het eerste hebben beooght in 't bevoorderen van ons versoeck bij d'Ed. heeren raeden, en het toesenden van een godtvruchtigh predicant ten dienste der gemeynte van Neira. [...][461]

Maer wij en konnen niet sonder groote droefheyt aenschrijven de doot van den Eerw. Isaacus Scipio,[462] wiens reyse nae Banda in de haeven van d'eeuwige saeligheyt voor ons ontijdichlick, maer voor hem in een blijde ruste geëyndicht is, waarbij den dienst der kerke van Neira t'sedert het afwesen van Jac. Vertrecht bij den cranckbesoecker Gerrit Reuf, en eenige maelen om den H. doop als 't avondtmael te bedienen, door D. Marinus Gideonsz waergenomen is.

Van den stant der kercken ende schoolen konnen geen groote noch blijde dinghen melden. 't Is hier maer een naelesinge bij de Batavische, Formosaense en Ambonse insaemelingh; ook wel beklaeghlick dat door d'aengroeyende godloosheyt van sommige die amptshalven behooren andere daervan af te schricken[463] de liefde en ijver tot het goede in veelen uytgebluscht, de godtsaelicheyt en vrede onder ons gecrenckt en den aenwas des Christendoms gants sober is. Sulcks wel een David te wenschen sij, een godtvreesend' opperhooft, om met sijn exempel de verachte godtsaelicheyt in aensien en d'onbeschaemde godtloosheyt tot schande te brenghen.

De ledemaeten der gemeynte, ontrent drie jaeren herrewaerts door afsterven en vertrecken seer vermindert, nemen door gebreck van bequaeme stoffe weynich aen, en wat wonder is 't als wij die de heydenen souden voorlichten soo traegh in het goede, jae soo ergerlijk van leven sijn, dat d'inlantse christenen en Mardijckers in de kerkganck en oeffeninge van de godtsdienst vertraeghen. Hoewel haere onachtsaemheyt niet te ontschuldighen is, maer wij lauwe montchristenen sijn niet de minste oorsaeck daervan. Niet beter gaedt het met de schoolen, doordien dese luyden vanweghen haere armoede en travaille in compagniesdienst als anders (waermede nu eenige jaeren meer als tevooren geplaeght sijn geweest sonder loon daervoor te genieten, 'twelck gants onredelick is) seer onwillich sijn om haeren kinderen ter school te houden. En dewijle sij uyt haerselven geen liefde noch lust en hebben tot de onderwijsinge, soo en is 't niet vreemt indien se door sulcken mishandelinge afkeeriger werden, en haere kinderen deselve onttrecken, om nae 's landts wijs in 't bosch en aen strandt de kost te laeten soecken. Daerom, soo langhe hier niet in voorsien wort sijn alle bestraffingen en vermaeninghen krachteloos en tevergeefs.

Van de visite der omliggende eylanden Arouw, Tenimber, Damma, desen jaere bij Jac. Vertrecht aengevanghen, de beletselen aen d'eene en de hoope tot bekeeringe deser heydenen aen d'ander sijde, hebben d'E. broeders in een bijsondere missive naeder openighe

[460] Niet aangetroffen; in ANRI, Archief Kkr Batavia ontbreken de uitgaande brieven over de jaren 1643-1647.

[461] Enkele regels slecht leesbaar.

[462] Ds. Isaac Scipio (1596-1646), arr. Batavia kort vóór 6 november 1645, vertrok in de eerste maanden van 1646 naar Banda met het jacht Petten, maar overleed onderweg of korte tijd na aankomst op Banda (zie ook *GM* 2, 287).

[463] Zie over corruptie op Banda *GM* 2, 287.

en bericht te verwachten, gelijck alhier aen den kerckenraedt soo bij journael als mondelick rapport van hem gedaen is.[464]

Naedat Jeremias Haemel, cranckbesoecker op Chelam, van de tocht in de Suydtooster eylanden wedergekeert, sijn verbonden tijdt, dat weynigh verschilt, ten eynde gebracht heeft, wert op sijn versoeck verlost en d'inlandse schoolmeester, een man van redelicke kennisse en goedt leven, gelast t'savonts het gebedt en sondages uyt de postille voor de soldaeten en de Mardijckers de Maleytse sermoenen voor te lesen, invoeghen geen cranckbesoecker van nooden sij, want niet een burgher aldaer geseten en 't garnisoen van soldaeten seer vermindert is. Blijven in Banda nu vier cranckbesoeckers: Hans Brits op Wayer, Robrecht de Langhe op Poulou-Ay, Gerrit Reuf op Neira en Jacob de Boevere op Lonthoir,[465] die onaengesien booven de derde half jaer over sijn eerste verbandt continueert, en op sijn dienst en leven niet te seggen valt, maer ten aensien van sijn goeden ijver en ervaerentheyt in de Maleytsche taele seer dienstich is, geen verbeteringh van tractement, schoon door den kerckenraedt daerom versocht is, van wijlen de heer gouverneur Witsen heeft konnen obtineren, en oversulckx U.E.E. voorspraecke bij d'Ed. heeren raeden amploreert[466] om voor den tijdt die overgedient heeft een eerlicke recognitie te moghen genieten, want geen reden altoos is dat soodaenige luyden die aen inlandtse vrouwen getrouwt sijnde, uyt India niet vertrecken moghen, daerom voor 't hooft gestooten en verbeteringe ontseydt soude werden.

Dese ingeslooten brief en obligatie waerbij Hans Brits aen sijn suster seeckere summa gelts vereert gelieven U.E. in haere missive aen de classis van Amsterdam in te leggen, teneynde aen sijn suster Janneken Brits tot Amsterdam woonachtich bestelt werde.

U.Eerw. dienstwillige medebroeders in Christo, Marinus Gideonsz pro tempore praeses, Jacobus Vertrecht p.t. syn. scriba, H. Antonisse de Witte ouderling, Abraham Weyns ouderlingh, Pieter van Beusecom diacon, Baerent Hobbes[467] dyacon.

Gegeven ter kerkelicke vergaederingh op Neira den 9[en] augusti anno 1646. Banda.

61. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 maart 1647.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 161-162.

Eerweerde, wijse, godtsalige medebroeders ende arbeyders in den dienst des Heeren.

Uwe letteren[468] zijn ons door Nicolaam Ritzium wel behandigt, ende den 18 martii de vergaderinge voorgeleesen, waerin U.Eerw. ons toesent twee goede instrumenten in den ooghst des Heeren, te weten Nicolaam Ritzium tot verlossinge van d'Eerw. D. Jacobus Vertrecht, die deselve instantelick versocht hadde, ende d'Eerw. D. Gerhardum Velthusium in plaetse van D. Marinus Gideons op Poule Way, die ultimo martii aldaer bevestigt is, gelijck oock Nicolaus Ritzium den 7 april alhyr. Wij bedancken U.Eerw. ten hooghsten voor de goede sorge ten dienste van Godts kercke alhyr, opdat deselve noch eenigsins van goede herderen versien blijve.

---

[464] Zie het hiervoorgaande document.

[465] In de zielbeschrijving Banda 1654 (NA, VOC 1205, fol. 1217-1240) komt ook een Jacob de Bouvre, Mardijker op Lonthoir, voor.

[466] Imploreert, inroept. Zie betreffende Robert de Lange Mooij, *Bouwstoffen* I, 728-730 (1644) en II 44, 47. In 1647 kreeg hij, hoewel met een 'inlandse vrouw' getrouwd, toestemming naar Nederland terug te keren.

[467] Burger op P. Ai. Identiek met de Barent Hobben die tussen 1666 en 1676 lange tijd lid was van de Bataviase kerkenraad, vgl. hierna, doc. 92.

[468] Niet aangetroffen, zie aantekening bij doc. 60.

In deselve sendt ghij ons mede eenige Malleidsche boecken, die ons wel ter handt gecomen zijn. Wij hadden vooral verwacht eenige psalmboecken, die U.Eerw. van gebrecks-halven schrijft niet te hebben connen senden. De schaarsigheyt van dieselve is sodanigh, dat het gebet geheel Banda door qualick can gedaen werden, ja selfs in 't fort Nassou kan de tafel van d'heer gouverneur niet versien worden, sodat aen dieselve twee persoonen haer met één exemplaer moeten behelpen en de andere geheel daervan gefrustreert blijven. Wij beveelen U.Eerw., gelijck wij voordeesen mede gedaen hebben, de sorge hyrover, dat wij doch van dieselve in sulcke schaarsigheyt niet mogen gefrustreert blijven. Wij hebben mede ontfangen uyt handen van N. Ritzius een riem papier, doch dieselve can ons weynigh helpen ende was wel op Neira alleen van doen, daer nochtans geheel Banda, t'eenemael ontbloot, daervan moet versien worden.

Hoedanigh 't gestelt is met de resteerende penningen van Jurriaen Courtten, voor dewelcke de heer ontfanger burge[469] is, connen U.Eerw. geen volcomen contentement doen. Wat daervan te vinden is, sal U.Eerw. van D. Jacobus Vertrecht connen verstaen. Wij senden U.Eerw. mede toe Robrecht de Lange, kranckbesoecker die gelegen heeft op Poule Wey, die sijn verlossinge versocht heeft mits sijn tijt bijna geëxspireert was, ende is in sijn plaetse geordonneert M. Clarenbeeck, met 't schip Uytgeest nu laest in Banda gecomen.

Wij recommandeeren U.Eerw. ten hooghste van d'Heer Gouverneur Generael te versoucken teneinde de diaconie alhyr magh verlost worden van 't hospitael alhyr t'onderhouden, als 'twelcke deselve over de 1500 realen oncosten gedaen heeft, gelijck datselve blijckende uyt de reeckeninge die D. Vertrecht daervan genomen heeft om U.Eerw. te vertoonen, ende overmits 'tselve geheel ongefundeert is, noch oock in Batavia niet in gebrucyk. So dunct het ons niet ongefundeert te zijn bij d'heer gouverneur Generael te intercedeeren dat die verschootene penningen, daerdoor de diaconie seer verachtert is, weder mogten gestatueert werden. d'Arme sijn hyr veele, doch d'incomsten seer clein, sodat dieselve geen behoorlijcke bijstant can gedaen worden, ende de diaconie soude hyrdoor seer verlicht werden.[470]

D. Marinus Gideons gehoort hebbende sijne verlossing ende hoe, is voorts in swaerder siecte gevallen ende cort daernae overleeden.

Wat vorders onsen kerckelicken staet belangt, refereeren wij aen onsen medebroeder D. Jacobus Vertrecht, ende besluyten desen met onse hertlicke groetenis ende recommandeeren U.Eerw. den goeden Godt die U.E. personen ende diensten seegenen wil. U.E. geaffectioneerde ende dienstwillighe medebroeders, de broeders des kerckenraets in Banda. Uyt aller name ende last, Nicolaus Ritzius V.D.M., Gerhardus Velthuysen V.D.M., Hinch Antonissen de Witte ouderling.

Actum Neira in Banda, in onse kerckelicke vergaderinge den 18 martii 1647.

62. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, september 1647.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 163-164.

(*Deze brief is verbleekt en daardoor onleesbaar geworden.*)

[469] Borg. Zie over deze zaak notulen kkr Batavia d.d. 29 februari, 18 april en 7 november 1644, april-juli l645 en 2, 9 en 16 juli 1646 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 697, 704, 730, 750/766; II, 15, 17, 18).

[470] Vgl. het hiernavolgende document en het in *GM* 2, 287, vermelde inzake het 'onthouden van 't gelt der arme gemeente' door de opperkoopman Jan Pietersz Molshoeck. Deze werd in 1646 wegens knoeierij geschorst.

63. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 17 augustus 1648.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 169-170.[471]

Eerwaerde, wel-wijse, godsalige ende seer voorsienige heren ende medebroeders.

Uwe missive van den 18 november 1647[472] ende den 20[en] febr. 1648[473] sijn ons den 26 december 1647 ende den 20[en] martii 1648 wel ter hant gecomen, ende uyt den voorgaende het versoeck van Wayer op te houden voor den cranckbesoecker Jan Pietersz verstaen, 'twelck geerne van ons wierde toegestaen. Maer also wij hem met het volgende schrijven niet vernamen, is de voorseyde plaetse becledet met den cranckbesoecker Godefridus,[474] welcke bij provisie aldaer gelegt was. Ende Jaspar Velthuysen, dewelcke geen ordre om te blijven hadde, is bij ons bewillicht om Poelo Ay een jaer te bedienen, alsoo den cranckbesoecker Michiel Clarenbeeck (welcke met het eerste schip opgecomen is) bij request seer ootmoedich sijn demissie versocht, uyt oorsaeck dat hij hier niet wel aerden en conde ende veeltijds sieckelijck was, alsoock omdat hij seer tot nae het patria inclineerde, waerdoor wij gantschelijck geenen dienst nae behooren van hem en bequamen. Den cranckbesoecker Olbrand Symonsz is naer Damme geordonneert, welcke cantoor wij vermoeden wel haest te sullen opbreecken, alsoo sonderlinge geen voordeel aldaer voor de Compagnie te haelen is. Wij hadden gehoopt dat ons een derde predicant voor Lonthoir soude zijn toegesonden geweest, maer bevinden het contrarie. Doch dat onse hoope in desen gesudeert[475] is gelooven wij sommiger onser medebroederen ontijdige aflijvigeyt een oorsaecke te sijn, alsoock eeniger vertrecken en expiratie van tijtsverbandt. Niettemin verhoopen wij dat d'E.E. broeders voortaen soo sullen vigileeren dat doch dit gebreck mach weghgenomen werden, ende dat het 8 jarige derven van een eygen herder de kercke van Lonthoir geen meerder schade aenbrenge. Ondertusschen sullen wij ontrent deselve ons beste doen.

Wij connen niet naelaeten aen U.E. onse droefheyt ende wat voorgevallen is bekent te maecken, want Godt de Heere heeft sijn kercke alhier besocht. Want naedat onsen getrouwen herder D. N. Ritzen van den Almachtigen met een seer swaere brandende ende rasende coortse besocht was geweest ontrent 5 à 6 dagen, ende sijn lieve huysvrouwe dit tegenwoordige den 5[en] may 1648 verlaten hadde, heeft hij oock eyndelijck tot onser aller droefheyt den 8[en] may 1648 's morgens ten half twee, nae sijne siele Gode bevolen te hebben, dit aerdsche paradijs (Banda) met het hemelsche verwisselt, ende alsoo in dat nieuwe Jerusalem sijn woonplaetse genomen.

Als wij nu Neyra ende Lonthoir sonder herder saegen, soo hebben wij den predicant (om schade ende nadeel voor te comen) van Poulo Ay door ordre van den E. Heer gouverneur doen verplaetsen ende in des overledenen plaetse doen succederen, waerdoor Neyra ende Lonthoir alsvooren voorsien, maer Poelo Ay onvoorsien blijft. Weshalven wij de broeders willen gebeden ende versocht hebben neerstichlijck te willen vigileeren dat doch de gemeynte van Poulo Ay wed'rom met een bequaem, vroom ende godsalich praedicant mochte worden voorsien, alsoo die plaetse nootsaeckelijcke wederom moet becledet sijn, ofte men

---

[471] Een afschrift van deze brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 92, fol. 26-27. Een extract van een brief van kkr Banda van dezelfde datum aan de classis Amsterdam in SAA 379, Archief Classis Amsterdam nr. inv. 157, fol. 226-227. Hierin wordt bericht dat de staat der kerk redelijk is. Er is aanwas, doch niet van de zijde van de moren. Lonthoir is reeds acht jaar zonder predikant geweest. Ds. Ritzius en ds. Gideonsz zijn overleden. Het werk onder de heidenen in de eilanden heeft door het vertrek van ds. Vertrecht geen voortgang gehad.

[472] Niet aangetroffen, zie aantekening bij het hiervoorgaande document.

[473] ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 3-4.

[474] Godefroi Cornelisz.

[475] Niet aangetroffen in WNT. Wellicht van sudde, moeras: vastgelopen. Waarschijnlijker is is dat het woord is afgeleid van het Maleise 'sudah', 'reeds', 'afgelopen'.

soude de schapen grotelijcks dwalende sien. Oock soo versoecken wij dat ons 2 cranckbesoeckers, mannen van goede getuygenisse, mogen toegesonden worden, een ten dienste van Celam, 'twelck nu al in 't 2 jaer sonder een is geweest, ende een voor Poelo Ay, alsoo Gaspar Velthuysen sijn dimissie is toegeseyt ende belooft met het eerste schip te vertrecken, uyt oorsaecke sijn verbonden tijt alsdan sal zijn geëxpireert ende niet genegen is om over te blijven.

Wij hebben U.E. oock te bedancken voor de sorge die U.E.E. heeft bethoont ontrent den brief in welcken wij over het onbehoorelijck ende ontijdich dragen van 's Compagnies hospitaels oncosten geklaeght hadden.[476] Want wij daervan nu door ordre van d'E.E. Heere Generael ontlast sijn, ende restitutie van alle gedane onkosten bij de dyakonie becomen hebben. Wij hadden wel gewenscht dat het gebreck van kerck- ende schoolbehoeften waere voldaen geworden, aengesien het gebreck seer groot is. 50 Psalmboecken ende boeckpampier ende geen schaften, wat mach 't helpen voor 3 kercken ende 7 scholen? Voorwaer, de kinderen houden schier op van te leeren schrijven, ende men hoort naeulijcks in de kerck, scholen ende avondgebeden singen, ende dat uyt gebreck van papier ende psalmboecken, waerom wij van herten wenschen dat doch dit gebreck ende schade, soo het mogelijck is, mochte wechgenomen werden.

Dat onse scholen nu soo niet floreren als wel voor een jaer 5 à 6 gedaen hebben, is niet vreemt, aengesien de Compagnie doenmaels de schoolkinderen plach te onderhouden met een pond rijs 's daegs. Ende doen warender veel slavenkinderen van de Compagnie dewelcke het getal vermeerderden. Maer nu is dat af, de Compagnie draeght die onkosten niet langer, ende d'ouders aengesproken sijnde om de kinderen school te senden, antwoorden: wij hebben geen slaven, sij moeten ons dienen om aen de kost te comen. Doch het is sodanich met het getal der kinderen dat wij niet en clagen.

Hiermede – – –. Uyt last ende naem van alle Gerhardus Velthuysen, Baerent Hobbes, ouderling.

Actum in onse kerckelijke vergaderinge op Neyra in Banda, den 17^{en} augusti 1648.

64. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 23 april 1649.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 92, fol. 58-59. Afschrift.[477]

Eerweerde, welgeleerde, wijse ende godsalige medebroeders.

U.E. aengename van den 26 december der jaers 1648[478] is ons den 31 january wel behandight, waeruyt U.E. medelijden over onse kercken door het afsterven der predicanten genoegsaem hebben begrepen. De Heere gave U.E. eenmael verlichtinge van die droefheyt, maer insonderheyt ons, die door het overlijden der herderen groote schade lijden. Want de kercken van haere leeraers ontbloot zijnde, soo dwalen er vele van de gemeente als schapen die geen herder en hebben, dewelcke daernaer met groote moeite der nieuwelingen wederom moeten vergadert werden. Wie kan genoechsaem overdencken de breuke die de kercken in dese quartieren in dry jaeren naereen geleden hebben door het ontslapen van diegeene die tot haere onderwijsinge ende vertroostinge gegeven waren? Want in sulcke gelegentheden, wie sal haer doen nederliggen in grasige weyden? Wie sal haer sachtkens voeren aen seer stille wateren? Wie sal haere zielen, door droefheyt nedergeslagen, verquicken?[479]

[476] Zie hiervoor, doc. 61.
[477] Het origineel in ANRI, Archief Kkr Batavia 140, fol. 171-172, slecht leesbaar.
[478] ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 18-20.
[479] Vgl. Psalm 23.

Insonderheyt is in sulcken geval de gemeente van Poulo-Ay beklaeglijck. Want hoewel datter op Neira een prediker is, soo en kan die nochtans Poulo-Ay ende Lonthoir sonder schade van sijn eygen kerck niet wel bedienen. Daerenboven is Poulo-Ay sulcken eylandeken, dat dickmael om de harde winden in 3 à 4 weken niet bevaerlijck en is. Ende die daer geraeckt, menichmael in even soo langen tijdt tot de sijne niet en kan wederkeeren, soodat die plaets ten meesten maer acht malen in een rondt jaer besocht kan werden. Weshalven daer oock vooral een zielbesorger van nooden is. De vervullinge van dit gebreck hadden wij nu al met blyde herten tegemoet gesien door het aenkomen van den E. D. Arnoldus Lippius. Maer die vreugde is ons wel haest benomen, want wij en verstonden niet van sijn komen, of wij hoorden van sijn doodt, hoe dat sijn E. den 11 january voorleden ontrent de straet Bouton al sprekende in den Heere ontslapen is. Hoewel dese droevige tijdinge onse herten in het eerste seer verslagen hadde, soo meenden wij nochtans middel gevonden te hebben om onse kercken voor dit tegenwoordige jaer wel te voorsien, mits den E. D. Gulielmus Panterus van Lonthoir op Poulo-Ay verplaetsende ende den E. D. Gerardus Velthuysen Neira ende Lonthoir t'samen bedienende. Maer het herte des menschen mag sijnen wegh overdencken, nochtans stierd de Heere sijnen gang.[480] Wij hadden wel yet voorgenomen tot bevorderinge van de kercke Godts, dogh de Heere heeft het geschickt nae sijn welbehagen. Als wij in de vreese Godts bijeen meenden te comen om het verhaelde te beraedslagen, soo sterft onderentusschen den E. D. Gerardus Velthuysen, waerdoor gedwongen zijn geweest ons voornemen te veranderen ende den E. D. Gulielmum Panterum, nae Poulo-Ay gedestineert, op Neira te beroepen. Met wat moeite sijn E. nu den tijdt van 10 à 11 maenden Neira, Lonthoir ende Poulo-Ay sal moeten besorgen, kan een ygelyck lichtelijck bedencken, weshalven wij U.E.E. gebeden willen hebben onse kercken de helpende hand te bieden ende met alle neersticheyt te waken dat de kercken van Poulo-Ay ende Lonthoir twee geleerde, vrome ende godsalige predicanten, mannen van goed getuygenisse, mogen toegesonden werden, opdat de schade van die plaetsen door het afsterven van vijf leeraers in den tijdt van dry jaren[481] volkomelijck magh gerepareert werden.

Den cranckbesoecker Josias Stael is ons in goede gesontheyt den 8^{en} april met het fleuytschip de Gans wel toegecomen ende van stonden aen naer Poulo-Ay geordonneert tot verlossinge van den siekentrooster Jaspar Velthuysen, dewelcke tegenwoordigh vermidts den expiratie van sijn verbonden tijdt na Batavia vertreckt. Nevens denwelcken oock met het schip Wesel gaet den cranckbesoecker Godefridus, voordesen op Wayer gelegen, maer om sijn gedurige sieckte ende dienvolgende onbequaemheyt tot den dienst op sijn ernstelijck versoeck verlost. Beyde mannen van een vroom ende deugdelijck leven ende met goede wetenschap begaeft, immers soo veel ons bekent is. Den cranckbesoecker Cadam, met Castercum[482] herwarts gecomen, is vermids het groot gebreck van siekentroosters op Wayer aen land genomen om aldaer tot het vertrecken van het laetste schip sijn dienst waer te nemen, alsoo hem van sijn vrouw niet langer en durven ophouden.[483] Doch verhopen met het eerst herwarts comende schip ons met sijn gantsche familie wederom toegesonden sal werden, nevens noch twee andere: een voor Selam ende een voor Damme, aengesien Olbrand Simonsen aldaer in den Heere gerust is.

Uwer E.E. welgevallen in onse ontslaginge van het dragen der onkosten aen 's Compagnies hospitael gedaen, bevalt ons seer wel. Ondertusschen en connen niet bevroeden wat

---

480 Spreuken 16:9.

481 Isaac Scipio (1646, onderweg naar Banda of vlak na aankomst aldaar), Marinus Gideonsz (tussen augustus 1646 en maart 1647), Nicolaus Ritzius (8 mei 1648), Arnoldus Lippius (11 januari 1649, onderweg naar Banda), Gerardus Velthuysen (voorjaar 1649).

482 Het schip Castricum.

483 Zie over haar Mooij, *Bouwstoffen* II, 119, 131, 139, 154; over hem de bijlage Krankbezoekers.

devoir U.E. ons belooft ontrent de restitutie van de gegasteerde penningen, dat[484] U.E. het voorleden jaer bedanckt hebben voor de sorge dat ons aan onkosten nu eenmael goed gedaen zijn, hetzij U.E. onsen brief niet eens beoogt en hebben ende als niet lesensweerdigh versmeten, hetgene niet en connen gelooven.[485]

Het school-goed ons toegesonden hebben wel ontfangen ende bedancken U.E. voor soo een goed getal, versoeckende hetselve alle jaeren continueren magh, ende soo het mogelijck ware met de naeste schepen met een grooten bijbel voor Poulo-Ay, eenige groote psalmboecken, een groot getal ABC boecken alsmede 5 à 6 Maleytsche vocabulaers voorsien mochten werden.

Hiermede – – –. Gulielmus Panterus praeses, Pieter van Beusecum ouderling.

Neira, den 23 april 1649.

65. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 12 augustus 1650.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 177-178.[486]

Eerw. welwijse godtsalige ende seer voorsienige heeren ende medebroeders.

U.E. letteren, niet gedateerd,[487] zijn ons wel ende behoorlik behandigd, waeruyt in den beginnen gespeurd hebben hoe U.E. een uyt onse broederen beschuldigd over hetgene uyt aller name geschreven, in de volle vergaderinge gelesen ende van dry ondertekend is, sodat het schrijven niet een alleen, maer allen raekt. Dog dat U.E. seyt uyt losse concepten geschreven te zijn: 'als makende de kerkenraed',[488] dat en raekt niet ons, veel min een van ons, maer U.E. self, als dewelke eerst in de commissie, den E.E. Pantero mede gegeven, alsdus geschreven hadde: 'Wij dienaren des woords ende ouderlingen der gemeente van Batavia als makende den kerkenraed'. Bij wien dan dat dese losse concepten gesmeed zijn, bedenken U.E.[489] Gehoord hebbende veranderinge van kerkelikke regeringe op Batavia, en wisten de E. broeders die de regeringe doen hadden niet beter aen te spreken als met haer eige woorden. Is het nu een misdaed geworden de E. broederen met sulke woorden aen te spreken als sij haerselven toeëigenen? Dat de E. broeders (hetgeen hier niet te passe en komt) haer eigen saek so weten te rechtvaerdigen tegen een onser broederen, daer sullen andere van laten oordelen, vertrouwende, so een onser broederen ietwes weet te klagen, sijn saek, diesgevraegt zijnde, wel sal weten te verantwoorden, maer wenschten van sulken sake niet en ware geroerd, also de occasie van nijdigheid nu was weggenomen. De Eerw. broeders gelieven voort van sulken sake te swijgen, ende wij sullen de E. broeders behoorlik schrijven.

---

[484] Terwijl wij. Gasteren: plunderen (n.l. uit de diaconale fondsen, zie hiervoor, doc. 61).

[485] De ontvangst van de kerkbrief uit Banda d.d. 17 augustus 1648 (het hiervoorgaande document) en de opneming daarvan in het brievenboek worden vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 5 oktober 1648 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 99).

[486] Een afschrift in ANRI, Archief Kkr Batavia 92, fol. 138-141.

[487] Kkr Batavia aan kkr Banda, 23 januari 1650. ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 96-98. De datum is toegevoegd aan het slot van dit afschrift. Niet vermeld in notulen kkr Batavia.

[488] In de brief kkr Banda aan kkr Batavia d.d. 23 april 1649 (hiervoor, doc. 64) komen deze woorden niet voor. Vermoedelijk staan ze in de septemberbrief van 1649 (niet aangetroffen in ANRI Archief Kkr Batavia, niet vermeld in notulen kkr Batavia).

[489] Blijkbaar had Batavia zich gestoten aan de voorlaatste alinea van de brief d.d. 23 april 1649, waarop de Bataviase brief van 23 januari een antwoord was. De notulen kkr Batavia d.d. 31 mei 1649 vermelden de ontvangst van de Bandase kerkbrief, zonder opmerkingen over de inhoud (Mooij, *Bouwstoffen* II, 126).

Den E. D. Remmetus Ringius is ons in goede gesontheyt toegekomen, waervoor den Almogenden danken, biddende zijn E. lang also te bewaren tot heerlikmakinge van sijnen groten naem, stichtinge ende aenwas van sijn gemeente, amen.

Maer alsoo Lonthor van een eigen leeraer alsnoch ontbloot is, versoeken ernstelik U.E. ons een trou ende godsaligen herder gelieft te beschikken, opdat ieder gemeente behoorlijck mag bediend werden. Den kranckbesoeker Hendrick Kadam is met sijn huysvrou wel overgecomen ende op Wayer geordonneerd, doch wenschten noch dry à vier andere krankbesoekers nevens hem tegemoet gesien te hebben, ende dat de E. broeders met ons niet en hadden schijnen te spotten, als schrijvende indien ons gebreck soo groot ware, dat enige van de schepen hadden konnen lichten, waervan geëxcuseert moeste zijn Jacob Grever, alsof er noch veel nevens Jacob Grever geweest waren waeruyt die enige konden nemen, daer in waerheid, behalven den voorseiden Grever, niet enen krankbesoeker op de schepen geweest is als enen ouden, doven man van vierenseventich jaren, ende daerom hier aen land geensins bequaem, behalven dat verstaen hebben hij geen kranckbesoeker alsnoch en is, die ook (gelijck na sijn vertrek gehoord hebben) de siecken aensprekende segt, 'segt U Ave Maria', sodat er niet enen geweest is. Hoe souden wij dan uyt enige, enige hebben konnen uytkiesen? Versoeken derhalve de E. broeders, sonder sekerlik de saeck te weeten, niet meer en gelieven te schrijven maer alsnu met de eerste schepen sonder missen dry à vier krankbesoekers met kennisse ende vroom van wandel toe te stuyren.

Het onschuld der E. broederen over het schrijven van de gegasteerde penningen, nemen wij gaern aen, maer bidden de E. broederen op een ander tijd liever onsen brief als het seggen van een ander te geloven, en niet alles voor steken op te nemen. Maer het schijnt de E. broeders niet anders als losse concepten ende steken konnen noemen hetgene wel gefondeerd ende met waerheid geschreven is, want wij vertrouwen de E. broeders meerder wijsheid toe als dat se souden seggen van een ander,[490] die 't niet aen en gaet, aennemen, tegen het getuygenisse van ons die self best wisten wat wij ontfangen hadden. Wij besloten een van twee: of de E. broeders en moesten onsen brief niet gelesen hebben, of se moesten liever een ander geloven dan ons. Dit seggen wij eenlik opdat de E. broeders klaerlik konnen sien dat het niet met een stekende penne geschreven is. Daerenboven so willen wij gaern, ende na den aert der liefde, alles ten besten duyden, ende seggen met de E. broeders: waerde broeders, laet ons van U.E. naer desen met een scharpe penne niet wederom begroet werden.

Voor de toegesondene kerck- ende schoolbehoeftigheden blijven danckbaer, ende versoeken dit jaer wederom soo wel mogen versien werden, daerbenevens met enige Maleitsche vocabulaers, psalmboeken in quarto ende, so het mogelik is, een goed getal van de gedrukte Maleitsche psalmen waerbij D. Wiltens predicatiën gedrukt zijn.[491]

Wij en konnen niet nalaten de E. broederen bekent te maecken dat de E. D. Guilielmus Panterus den laesten july op sondag namiddag voor de gansche gemeente, in het bijwesen van de E. Heer gouverneur, eerste oppercoopman etc., zijn eerste predicatie met goet vernoegen in het Maleyts gedaen heeft. Den texte was 1 Petrus 2:11, 'Onthoud U van de vleeschelijcke begeerlikheden, welcke krijg voeren tegen de ziele'. Sijn E. meent nu voortaen, beneven den Nederduytschen dienst, alle dry weken ten minsten tweemael in het Maleyts te prediken, waertoe, en verder, de Here zijn E. genadelik segenen wil. Amen.

---

[490] Het door een ander gezegde.

[491] Veertien preken van de hand van ds. Caspar Wiltens, achtereenvolgens predikant op Batjan en Makian, Banda Neira, en Ambon, overleden januari 1619. Veertien Maleise preken van zijn hand werden in 1648 gedrukt. Met de 'psalmen' is waarschijnlijk bedoeld de vertaling van vijftig onberijmde psalmen in het Maleis door Jan van Hazel, eveneens in 1648 gedrukt. Van beide uitgaven is zover bekend slechts één ex. bewaard gebleven (in de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart); een gecombineerde druk is niet bekend. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 09 en 10.

Hiermede Eerwaerde, welwijse, godsalige en seer voorsienige heren ende medebroeders, willen U.E. na groetenisse Gode ende den woorde zijner genade bevelen, ende blijven die wij altijt geweest zijn, U.E. seer toegedane ende altijd ten dienst bereyde medebroeders, ende uyt aller name Remmetus Ringius pro tempore praeses, Guilielmus Panterus p. t. scriba, Jacob [...],[492] ouderlingh.

66. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 11 september 1651.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 92, fol. 177-182. Afschrift.[493]

Eerweerde, welwijse, godtsalige ende zeer geleerde medebroeders ende medearbeyders in het werck des Heeren. Weerde broederen.

U.E. letteren gedateert van den 28^{en} january anno 1651[494] zijn ons met het arrivement van het fluytschip Berckhout wel ende behoorlijck behandicht, waeruyt wij hebben verstaen hoe dat over ons geschreven zij in het gemeen, ende in het bijsonder over den E. D. Gulielmus Panterus.

Eerst, soo bemercken wij uyt de E. broederen haer schriven dat onse Hooge Ovricheden over ons hebben geschreven dat wij souden wel 3 à 2[495] hebben ontboden daer der maer een ten hoochste van noode waer. Tot antwoord dient dat wij hebben om soo veele kranckbesouckers geschreven omdatter eenige verstaen hadden dat Gerrit Reuff, kranckbesoucker op Nera, wilde comen te versoucken sijn vrijdom, ende dat Hendrick Cadam (dewelcke op Weyer lach) wilde comen te versoucken om te gaen na Batavia. Ende wij sijn van meeninge geweest om een kranckbesoucker te leggen, met approbatie van de hooge Ovricheyt, op Selamme ende op Damme.

Ten tweeden, soo verstaen wij uyt de E. broederen haer schriven dat over ons geschreven zij dat de kercklijcke vergaderinge weinich onder ons gehouden werden. Waerop dat wij antwoorden dat wij soo lange als de Eerw. predicanten D. Gulielmus Panterus ende D. Remmetus Ringius hier geweest zijn de kercklijcke vergaderinge sij opgeschoven geworden, maer telcken rijse voor de bedieninge des avontmaels zijn wij bij den anderen gecomen om het goede voor Godts kercke te besluyten ende op de ledematen te letten, gelijck als trouwen herders ende versorgers van Godts gemeynte toestaet te doen.

Ten derden, soo hebben wij uyt de broeders haer schriven verstaen dat over ons geschreven zij niemant tot getuyge over den doop te laeten staen als degene die ledematen sijn van de ware gereformeerde kercke. Waerop dat wij antwoorden niet waer te wesen dat onder ons soude gesloten zijn niemant tot getuyge over den doop te laeten staen als die haer belidenisse hebben gedaen van ons gelove. Onder ons is besloten soodanige over den doop als getuyge niet te laeten staen diegene die openbaerlijck comen te seggen ende haer daerop comen te beroumen dat sij zijn papist, Mennist, ofte Armeniaens. Hetselffde dat den E. broederen hebben besloten,[496] na dat wij uyt U.E. verschriven hebbe verstaen, dat hebben wij mede besloten.

Ten 4^{en} soo hebben wij uyt de E. broederen haer schrivens verstaen dat in het bijsonder soude geschreven zijn over den E. D. Gulielmus Panterus, hoe dat die meest alles alleen sonder communicatie van den kerckenraet compt te verrichten. Waerop dat wij antwoorden

[492] De achternaam is onleesbaar, wellicht: Doorganck.
[493] Het origineel in ANRI, Archief Kkr Batavia 140, fol. 179-180, is door inktvraat geheel uiteengevallen.
[494] ANRI Archief Kkr Batavia 49, fol. 139-143.
[495] Krankbezoekers.
[496] Zie betreffende dit besluit notulen kkr Batavia d.d. 10 augustus 1648 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 87).

hoe dat in volle vergaderinghe op de verschijninge uwes brieffs den 20 meert is gevraecht geworden off iemant wiste dat den E. D. Gulielmus Panterus iets kercklijcx gedaen heeft sonder communicatie, waerop dat sij geantwoort hebben dat sij niet en wisten dat den E. D. Guljelmus Panterus zulx gedaen heeft. Wie isset die de Eerw. broederen comen te bedancken voor haer goet advys die sij ons comen te geven, te weten dat wij in soodanige saecken, die niet puer kerckelijcke en sijn, sullen comen te doen met communicatie van de Hooge ovrichheyt? Wij en weeten niet verders, waerde broeders, ofte wij comen U.E. advys te betrachten. Wie en isset dat niet iets komen te besluyten ofte het wort de E. Heer gouverneur gecommuniceert ende bekent gemaect? Wij willen de Eerw. broederen gebeden hebben dat het haer gelieft aen te wijsen welcke saecken dat niet puer kerckelijke en zijn, dewelcke dat men met een goed gemoet mach comen te communiceren de hooge Ovricheyt, ende welcke saecken dat puer kercklijck zijn, dewelcke dat men niet en heeft te communiceren de hooge Ovricheyt. Indien het de broederen belieft, sij connen ons daerover telckens aenschriven, opdat wij mogen weten hoe wij ons in het toecomende te dragen met een goede consiëntie, aengesien hier geduyrige questye is tussen de politiquen en de kerckelijcke wat saecken dat puer kerckelijcke ende niet puer kerklijcke sijn, over welcke saecken dat wel voornamelijck questie valt. Hebben dat den E. Heer admirael[497] in bedenckinge gegeven. U.E. konde deselve eens affeysen de Heer admirael, soo het wel noodich oordeelen.

Den proponent Jochum Pietersz is ons in goede gesontheyt toegecomen, ende op Lonthoor gelecht, volgens de E. broederen haer schriven. De Heere geve hem die genade dat zijn E. de gemeente Jesu Christo op Lonthoor mach zijn een gesegent instrument waerdoor die gemeynte mach toenemen in getalle ende insonderheyt in godtsalicheyt.

Den kranckbesoecker Jacob de Klerck is ons mede in goede gesontheyt toegecomen ende op Wayer gelecht in plaetse van Hendrik Cadam, dewelcke is in den Heere verslapen met zijn huysvrouw cort naer den anderen. Den kranckbesoecker Poulus Kraen die isset dat wij met het fluytschip de Patiëntie wederom hebben laeten trecken, omdat wij oordeelden dat hij alhier weenich dienst, segge stightinge zoude comen te doen, doordien hij hem soodanich aenstelde dat hij wierde een spot bij andere menschen.

Den schoolmeester Ghijsbrecht van Krugel en is ons niet toegecomen, doordien het Gode de Heere gelievt hem uyt dese weereld te haellen.

De schoolbehoefte welcke ghij voor ons verordineert haddet en zijn ons niet toegecomen, versoucke derhalven aen de Eerw. broederen dat sij ons in het toecomende wel soucken te voorsien met schoolbehoufticheden, sullen anders verlegen zijn.

De Eerw. predicant D. Guljelmus Panterus heeft ons voorgestelt dat zijn verbonden tijt van 5 jaren bijna haest verstreecken was, derhalven heeft hij aen ons versocht dat om zijn verlossinge na Batavia geschreven mocht werden, te weten aen U.E.Eerw. broederen. Wy isset dat sijn saecken in desen deele de Eerw. broederen komen te recommanderen. Wij hebben ernstlick op hem versocht dat hij noch een weynich bij ons soude comen te bliven, en dat vanwegen sijnne goede gaven die hij heeft mitsgaders oock vanwegen sijnne goede kennisse die zijn E. heeft in de Maleytse taele. Wij versoucken aen de Eerw. broederen dat soo sij den Ed. G. Panterus sijnne verlossinge komen toe te staen, dat sij ons willen toeseynden een ander trouw herder ende leeraer voor de kercke van Banda, om gelecht te werden op soodanich een plaetse daer het den Eerw. kerkeraet met approbatie van de E. Heer gouverneur sal comen goet te oordeelen, opdat het ons niet come te ontbreecken aen zodanige mannen, die ons leyden aen groenne landouwen ende aen de [versche][498] waeteren ende die voor onse zielen komen te waecken ende ons versien van goddelijcke spise ende

[497] A. de Vlaming van Oudshoorn, admiraal en superintendent over de drie oostelijke gouvernementen.
[498] Eén woord deels onleesbaar door papierbeschadiging [v....], gereconstrueerd vanuit Psalm 23:2 in de Deux-Aesbijbel.

dranck. Dit goede vertrouwen hebben wij van U.E., waerden ende lieve broederen, dat gelijck als ghij altijt hebt sorge gedragen over ons in voorleden tijden, dat ghij mede een goede sorge over ons zult dragen in toecomende tijden.

Gerrit Reuff, kranckbesoucker op Nera, hebbende gecocht het groote perck Komber, heeft op ons versoght d'ontslagingh zijnnes dienstes, waertoe dat wij noode sijn gecomen, omdat hij een man is die zeer godtsalich is ende mede goede kennisse heeft van de Maleytse tale. Maer doordien hij sterck aenhielde soo isset dat wij genootsaect sijn geweest om den kranckbesoecker Jacob de Klerck van Wayer te verplaetsen ende te leggen op Nera. Josias Staele, kranckbesoecker op Poulo Ay, heeft mede aen ons versocht dat om sijn verlossinge na de E. broederen geschreven werde alsoo sijn verbonden tijt toecomende jaer g'expireert is. Jacob de Klerck, krankbesoucker op Nera, heeft mede aen ons versocht dat mede om sijn verlossingh geschreven werde, overmits dat zijn tijt bijna g'expireert is en niet van meyninge is hier langer te bliven, soodat de E. broederen connen bemercken dat wij sullen van nooden hebben 4 kranckbesoeckers, een voor Nera, een voor Poulo Ay, een voor Wayer, een voor Damma. Wij en connen den E. broederen mede niet onbekendt comen te laeten hoe dat den E. D. Remmetus Ringius den 20 januwary 1651 zijn eerste predicatie in de Maleytse taele heeft gedaen voor de ganse gemeynte. Zijn E. heeft alle sondagen daerna op Poulo Ay sijnde daerin gepredict.

Hiermede dan, Eerw. welwijse, godtsalige ende zeer geleerden medebroederen, eyndigende, willen wij U Gode ende den woorde zijner genade bevelen ende wensen den rijcken zegen des Heeren in uwe persoonen ende diensten ter zaligheyt. U.E. toegenegene ende dienstbereyde medebroeders in den wercke des Heeren de kerckenraet van Banda. Uyt aller name Guiljelmus Panterus pro tempore praeses, Remmetus Ringius p.t. schriba, Jochum Pietersen proponent, Leonard Winnincx ouderlingh.[499]

Actum in onse kerckelijcke vergaderinge anno 1651 den 11 september.

67. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda Neira, 11 september 1651.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 185, fol. 160-162. Afschrift.

Eerwaerde, welwijse, godtsalige, seer hooggeleerde medebroeders ende mede arbeyders in den wercke des Heeren.

Waerde ende lieve broederen. U.E. missive van den 6e december anno 1649[500] is ons wel geworden in den jaere 1651 in de maendt van august, waeruydt wij met grote vreuchde hebben verstaen die goede genegentheydt die ghij ons sijdt toedragende, waervoor wij ten hoogsten sijn danckbaer nevents U.E. waerde broederen.

Ende dit is ons versoeck op U.E., dat ghij uwe genegentheydt tot ons wilt laeten koomen te blijven ende dat, gelijck U.E. goede sorge voor ons hebt gedragen in voorleden tijden, dat ghij mede een goede sorge voor ons wilt koomen te dragen in toekomende tijden, opdat door U.E. goede sorge die ghij over ons komt te dragen het rijcke Jesu Christi in dese verre gelegen landen mach verbreydet ende vermeerdert werden, ende het rijcke des satans mach vermindert worden. Ongetwijfelt, waerde broederen, soo isset dat Godt de Heere U.E. segenen sal over het goede dat ghij aen ons sijdt doende.

Voorderts, waerde broederen, laeten wij U.E. weten hoe dat nu alhier in Banda sijn 2 predicanten met een proponent. De eene predicant die wij hier hebben is D. Gulielmus Pante-

[499] Leonard Winnincx, 1654 opperhoofd van de VOC-vestiging in Japan geworden.
[500] SAA 379, Archief Classis Amsterdam 164, fol. 59-61 (deze kopie geeft als datum 10 december 1649).

rus, geboortich van Leyden, dewelcke nu ontrent de dry jaren de gemeente Jesu Christi soo op Nera als op Lontor met goede stichtinge bedient heeft. Sijn E. is mede tamelijck ervaren in de Malleydtsche tale, hebbende over een geruymen tijdt begonnen te predicken in de Malleydtsche taele. Sijn E. is van meninge in het toekoomende jaer te vertrecken na Batavia ende van Batavia na het vaderlandt. Wij hebben sijn E. bij ons soecken te houden, maer hij en heeft hem daertoe niet laeten konnen beweegen. Onse andere predicant die wij hier hebben is den E. D. Remmetus Ringius, van de Eerw. broederen in India gesonden, dewelcke nu ontrent een jaer ende een half jaer bij ons geweest is, dewelcke mede tamelijck is ervaren in de Malleydtsche tale, hebbende in deselve tale beginnen te predicken nadat sijn E. een jaer in India ende 10 maenden bij ons geweest waere.

Den proponent die wij mede hier hebben, ende op Lontor legt, is D. Joachim Pietersen van Dordrecht, ons toegekomen met de laetste scheepen, dewelcke ontrent out is 43 jaren ende is voor kranckbesoecker gesonden in India ende is van de E. broederen van Batavia gevordert tot proponent. Wij verhoopen dat sijn E. sal sijn een gesegent instrument voor de gemeynte Jesu Christi op Lontor.

Aengaende de schoolen, die sijn noch in een redelijcken standt alhier. Een goet getal kinderen koomen ter schoole op Nera, Lonter ende op Poulou Ay. Met de schoolen op Wayer is het meest gedaen, uydt oorsaecke dat er is geweest een grote sterfte, soodat die plaetse van vrije luyden meest is uydtgestorven.

Het getal der ledematen alhier in Banda dat neemt dagelijcks toe ende wordt niet vermindert. De Heere die doet dagelijcks toe tot de gemeente des Heeren die salich werden. Verscheyden swarte persoonen gaen tot den tafel des Heeren ende ontfangen de teeckenen ende segelen van Godes genaede.

Voor een goet getal persoonen wordt het nachtmael des Heeren bedient op Nera, Lontor ende op Poulou Ay. Tot de bekeering van de inwoonderen op Key ende Arou ende Damme is noch weynich apperentie. Het schijndt dat het de Heere noch niet en belieft haer te bekeeren van de duysternisse tot het licht. Doch wij hoopen ende wenschen dat Godt de Heere haer eenmael sal geven de bekeeringe.

Aengaende het Moorsdom, dat en neemt onder ons niet toe, maer dat werdt van dage tot dage meer ende meer onder ons vermindert, hoopende dat het Godt de Heere eenmael uydt het midden van ons sal kommen wech te neemen.

Wij versoecken aen de Eerw. broederen dat sij ons willen gedencken in haere gebeden, ende voor ons tot Godt bidden dat hij onsen arbeydt wil vruchtbaer maecken onder de heydenen, ende dat wij met couragie ende vrijmoedigheydt onse vacatie moogen koomen te bedienen.

Wilt ons oock, Eerwaerde broederen, dickwilts koomen te begroeten met een letterken, opdat wij door U.E. schrijven mochten vertroostet werden in onse droefheden die ons hier souden moogen overkoomen. Dit doende sal ons vriendschap geschieden, ende wij sullen ten hoogsten ons aen U.E. verobligeert houden ende uwer gedencken in onse gebeden.[501]

Hiermede – – –.

Gedaen in onse kerckelijcke vergaderinge op Nera in Banda, den 11 september anno 1651. Uydt aller name, Guilielmus Panterus p.t. preses, Remmetus Ringius p.t. schriba, Jochem Pietersen proponent, Leonard Winninx, ouderling.

68. Brief van ds. Guilielmus Panterus aan superintendent Arnold de Vlaming van Outshoorn. Banda Neira, 11 september 1651.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 185-196.

[501] Zie betreffende de correspondentie kkr Banda-classis Amsterdam de aantekening bij doc. 50.

(*Dit document verkeert in zeer fragiele staat, die geen transcriptie toelaat. Het handelt over het conflict tussen de predikanten Hartongh en Appeldoorn.*)[502]

69. Brief van ds. Guilielmus Panterus aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 22 september 1651.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 197-199.

Eerwaerde, wijse, godsalige ende seer geleerde medebroeders, ende heren.

Die op Batavia zijn en weten niet hoe dat hare broeders in andere plaetsen lijden ende onderdrukt werden, maer als sij dat verstaen, so behoren se haer te helpen. Het voorleden jaer hoorden U.E. beschuldigingen tegen mij, doch en wisten niet als van de aenklagende sijde, maer nu sullen U.E. lesen verontschuldigingen voor mij, ende dat uyt de penne van diegene die gehouden zijn de waerheid sonder vooroordeel getuygenisse te geven, hoewel sij niet en souden so de saek niet al te klaer en was, want de vrees door dreigementen is hier te groot. De beschuldigingen tegen mij zijn in U.E. brief aen onse vergaderinge gemeldet, maer het bewijs van de leugenachtigheid ende valscheid derselve is nu in de letteren van onse E. broederen aen U.E. uytgedrukt, sodat U.E. nu, audiendo et alteram partem,[503] van de waerheid ende mijne onnoselheid ten vollen sult konnen versekerd zijn, ende mij daerom ook de helpende hand behoorde te bieden.[504]

Het en is met geen mond te verhalen noch penne te schrijven wat lasteringe ende smaed de dienaers Christi in Banda aengedaen werd. Daerom beide ook van hier soeken te vertrekken, want de gouverneur en wil niet alleen alle kerkelikke besluyten na sijn sin stuyren, maer de censuren ook na sijn blieven gedirigeerd hebben. Aengaende simpelik de lere en de sacramenten, sonder enige andere omstandigheden, die en wil sijn E. nergens als op Neira van mij bediend hebben als eerst sijn E. dat aengeseid ende wederkerende rapport daervan gedaen te hebben, sodat ik (niet als predikant, maer als gecommitteerde van de gouverneur) t'huys komende bij sijn E. moet gaen, ende met de hoed in de hand seggen moet: mijnheer, ik heb het prediken of dopen op Lonthoir of Wayer verricht. Lonthoir is weinig meer als een quartier uyrs van hier ende sijn E. weet alvorens self den gesetten tijd dat ik gaen moet, Wayer is bijna twee uyren weegs, sodat sijn E. niet kerkeliks voor de kerkelikke persoonen vrijlaet.

Nergens in India staen de predikanten bloodshoofds voor haren gouverneur (so ik vastelik vertrouwe) als hier, doch dien dwang is noch maer burgerlik. Ook nergens werden sij so gehoond ende gesmaed, doch dat is maer particulier. Maer nergens sucht de gansche kerke so, ende dat raekt. Gods ouderlingen ende diaconen en derven niet doen gelijck haer consciëntie secht ende Gods woord dringt (gelijck sij opentlik seggen), omdat de gouverneur anders wil, ende sij geen ongunst van sijn E. hebben willen.

U.E. denke dan hoe de kerke hier geregeerd kan werden. Ik hebbe so menigmael tegen de E. Heer gouverneur gesegd, mijnheer, dwingt mij niet het recht der kerken U.E. op te dragen, als daertoe gehouden zijnde, ende ik al U.E. van alles genoeg bekend maken. Sijn E. antwoorde mij telkens: gij moet het so doen, ende ik wil het so hebben. Het is om kerkelikke saken dat de kerke hier suchten moet, wilt haer dan te hulpe komen eer sij geheel versmore. U.E.E. sullen uyt den den brief aen U.E. ende mijnen particulieren aen de Ed. heer Generael ende de E. heren Raden van India beter konnen sien waerom ende hoe dat ik hier

[502] Zie betreffende dit conflict deel I-1, doc. 121, 123, 128.
[503] Door ook de andere partij te horen.
[504] Diverse stukken betreffende ds. Panterus uit de jaren 1651-1653 in ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 21-72. Fol. 55-72 een brief van ds. Panterus aan de kerkenraad van Formosa (z.d.).

onnosel lijden moet. De reste sal ik God klagen, want in India moet de autoriteit van een gouverneur gemainteneerd werden, al misdoed hij noch so swaerlik.

Sal desen dan eindigen met seer ernstelik aen U.E. te versoeken, ik met het eerste schip mijn verlosser[505] tegemoet sien mag, also de vijf jaren mijnes verbonden tijds den vijftiende van de toekomende maend geëindigd sullen zijn, ende mijne innerlikke ende geduyrige wensch is na Nederland te vertrekken. Bijaldien er geen leraer van Batavia gesonden kan worden, dat mij evenwel mijn opkomste werde toegestaen, also de E. D. Remmetius Ringius Neira ende Lonthoir, ende den proponent Jochem Pietersz Poulou Ay wel konnen bedienen, gelijck voordesen menige jaren gedaen heb.

Hiermede, Eerwaerde, wijse, godsalige ende seer geleerde medebroeders ende heren, bidde den Almachtigen dat hij U.E.E. tot ere van sijn naem ende welstant van sijne kerken lang in goede gesondheid ter saligheid bewaren wil. Amen.

Blijvende ondertusschen U.E.E. tot alle dienst bereide medebroeder, Guilielmus Panterus, Christi dienaer.

Op Neira in Banda, den 22 september 1651.[506]

70. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 4 september 1652.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 201-207.

Eerwaerde, godsalige, wijse, voorsienige, hooghgeleerde, seer discreete medebroeders.

Den uwen van den 2^{en} febr. 1652[507] is, op den 28^{en} augusti ons toegecomen sijnde, den 4^{en} september in onse kerkelijcke vergaderinge gelesen. Wij sijn daerdoor beyde ende verblijdt ende ontstelt.

De goede sorge ende wackerheyt die U.U.E.E. voor onse goede naeme, die van eenige achter onsen rugge, sonder onse schult, eenighsints soude mogen geblameert worden, draeght ende wijders belooft, nemen wij alsints eerbiedelijk ende danckelijk aen, meteenen onsen Godt biddende dat hij ende ons ende U.U.E.E. door sijnen goeden Geest soo gelieve te geleiden, dat niemant oorsaek om ons te blameeren gegeven worde.

D. Panteri verlossing toegestaen ende sijn verlosser gecomen sijnde, is sijn plaets ende dienst op Neira van D. Ringius, ende desselfden door D. Brouwerium op Poulou Ay, met beider sonderling vergenouging ende contentement vervult, ende sijn E. met blijtschap naer Batavia vertrocken, welk wij hopen mette sijne gelukkelijck tot U.U.E.E. gecomen te sijn.[508]

De krankbesoucker Jan Maertensen is tot ons tegelijke met D. Brouwerius gecomen, neemt tot nogh toe sijn dienst op Wayer waer.

Adam Jans van Thiel, tusschen Amboina ende Banda op de fluyt de Vergulde Gans deser werelt overleden sijnde, is tot ons niet gecomen.

Wij en hebben van geen Willem van Limborch, van welken U.U.E.E. nae 't sluyten uwes briefs gewaeght, het alderminste vernomen.

De kranckbesoucker Josias Staal is op sijn instantelijk versouk door de kerkenraedt alhier met approbatie des E. gouverneurs van sijnen dienst ontslagen, ende terstont tot ondercoopman aengenomen ende tot secretaris van de Agtb. Raedt van Justitie gevordert.[509]

---

[505] Opvolger.

[506] De Bandase kerkenraad desavoueerde de berichtgeving door Panterus; zie doc. 70 en 71, in het bijzonder de lovende woorden over gouverneur Van Outshoorn (1647-1653) in doc. 71 en 73.

[507] ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 196-199.

[508] Ds. Panterus verscheen in de kerkenraad van Batavia op 3 juni 1652 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 241); voor de verdere gang van zaken zie *Bouwstoffen* II, 243-248, 269-276, 340-348.

[509] In 1654 is hij fiscaal.

De tijt van Jacob de Klerk ook geëxspireert sijnde, heeft in 't eerste door geen redenen noch beloften tot langer verblijff kunnen gepersuadeert werden, maer in 't laaste sijn sulke messuisen[510] van hem gepleeght ende opgeborsten dat, al wilde hij schoon, niet magh verblijven, want van dobbelen, spelen, dronken drinken beschuldight sijnde, heeft hij voor ons nog kunnen nogh durven ontkennen, maer 't gelagh ende veel gelts, eenige realen, op eenen tijt verloren hebben, is sijn eigen bekentenisse. Uittet huis van seeker vuile vermaerde hoer heeft hij sigh nogh kunnen nogh willen bekennen onthouden, isser niet alleen een heele naght over geweest, maer selfs bij dage daer droncken ende slapende op de koy gevonden, dit is ook sijn eigen bekentenis. De eerste mael in 't fort geconfineert sijnde, ende door 't versouk d'onser beider predicanten op sijn goede beloften geëlargeert, heeft sijn beloften soo haest verbroken als hij ontslagen was. Naderhandt van de predicant, ouderlingh ende diakon op Neira provisioneel gesuspendeert ende van de E. Heer gouverneur wederom binnen 't fort geconfineert sijnde, heeft sigh nogh van onbehoorlijk spreeken, nogh van spelen of dobbelen, noch van drinken, gelijk 't betaemde, gewaght, is ook in onse vergadering verscheiden mael op onwaerheit bevonden, waerover hem gesuspendeert naer Batavia opsenden, stellende wijders aen den Eerw. broeders hoe met hem gehandelt te worden bequaemst t'oordeelen.

Soo dat boven Damme ook selfs Neira ende Poulou Ay van krankbesoukers ontbloodt sijn, ende op beide de plaetsen derselver dienst op de predicanten aldaer aancomt. Ons versouck is dienvolgende redelijk, dat wij op de E. broederen begeeren dat sij ons soo veel in haer is daervan tijdelijk ontlasten, ende soo 't immers doenlijk is mettet eerste schip 2 krankbesouckers gelieven toe te senden, welker eene op Neira, d'ander Poulou Ay geplaest magh worden, waeraen ons vrientschap geschieden ende, soo wij hopen, Godts kerkedienst ende stichtinge genieten sal. Ende dat metten ander schip een derde voor Damme magh gesonden worden, alwaer wel omtrent de 50 a 55 Nederlanders resideeren, is ten hooghsten noodigh.

De groote gedienstigheyt die U.U.E.E. in 't bevorderen van de kerkelijke boucken ende schoolbehouften voor onse gemeinte ende schoolen bewijst, waerdoor ons dit jaer 2 kassen met boucken, papieren ende pennen sijn overgesonden, soo wij se op geen andere wijse kunnen erschuldighen, soo versekert U.U.E.E. ten minsten dat ghij daerdoor bij ons verwerft danckbaere ende toegeneighde innerlijke bewegingen. De Testamenten en psalmboucken sijn seer noodigh ende aengenaem geweest, na de Maleische vocabulaers hebben wij hier verlanght als de visschen naer waeter. Dominus Brouwerius hadde hier al een geruimen tijt geweest eer hij nogh een out ende gebroken exemplaer konde becomen, dogh sijn nu van dier soorte voor een geruimen tijt wel voorsien. Maer dat ons nu nog een psalmboucken in 4º geheel op nooten en eenige in 8º ook geheel op nooten om de tafel van de E. Heer gouverneur ten tijde des gebedts te voorsien, dat jaarlijcks eenige stichtelijke Duitsche boecken ende gebedeboucken werden gesonden, wort wel vereyscht. Met een grooter quantiteit papier ende schachten als ons nu is toegesonden kunnen [...][511] jaerlijks in soberheyt consumeeren. Wij sijn hier seer verlegen om inct of desselfs stoffen. Dat ons een halleff dosijn schrijffboucken in folio, of immers ten minsten [...][512] de naemen der gedoopte kinderen, der belijders des geloofs, der trouwende persoonen te teickenen, door U.U.E.E. voorsorge toequaemen, sou nogh ondienstigh, nogh onaengenaem sijn.

U.U.E.E. vergenouging ende medeverheuging over de vlijtigheyt onses waerden ende lieven medebroeders D. Ringii in 't aenleeren van d'Maleische tael tot onse blijtschap ende vergenougingh vermeerdert, ende twijffelen niet of sal sijn neerstigheyt dan doen leven ende

[510] Misbruiken, wandaden.
[511] Enkele woorden onleesbaar.
[512] Enkele woorden onleesbaar.

groeyen. Wij en kunnen anders niet seggen, ende Godt moet daerover gedankt sijn, of hij betoont grooten ijver soo in den Maleyschen als Duitschen dienst, predikt continueerlijk in beide taelen.

Indien den voortgank ende continuatie D. Brouwerii in sijnen dienst soodanigh mach sijn als sijn begin ende ingank tot noch toe sigh aen ons allen vertoont, sal buiten alle twijvel een gesegent instrument voor Gods gemeinte alhier bevonden worden, also niet weinigh totte stichtinge ende opbouwinge desselfs contribueeren [...],[513] waerom wij onsen Godt bidden om sijne segen daertoe te verleenen.

Sijn E. den 21 april 1652 op Poulou Ay bevestight ende den 28 daeraen sijn inleidingspredicatie gedaen hebbende, heeft den 14 july daeraen sijn eerste predicatie in de Maleitsche taele gedaen uit Rom. 7:24, als hij nogh geen 3 maenden in sijn dienst bevestight ende sigh nog naulijx 2 maenden in de voorseide taele geouffent hadde. Tot groote verwonderinge ende contentement beide van Neerlanders ende inlanderen heeft t'sedert 7 weecken ses mael in de meergemelte spraacke gepredickt ende tracht sigh insgelijks meer ende meer in deselvige te oeffenen.

Wij weeten hier van geen ander lasten onder welke de kerke moet sughten anders als in de naestvoorgaende ende kerkelijke missive geopenbaert is.[514] 't Particulier schrijven D. Panteri[515] is ons onbewust, ende verwonderen ons over soodanigh. De toestant van onse kerken ende gemeinten ende schoolen is tegenwoordigh gansch loffelijk. De heer gouverneur soukt alles ten besten totte selve te contribueeren. De politike ende kerkelijke sijn hier tegenwoordigh niet anders als rechter ende slinker handt, als lammeren die in vreede t'samen weiden op de bergen ende velden Sions, die de spruite der gerechticheyt soucken, die na de wateren des levens hijgen ende verlangen. Wij en weeten hier nu van geen ver-

---

[513] Enkele woorden onleesbaar.

[514] In deze jaren was de Bataviase kerkenraad in conflict met de Hoge Regering inzake de beroeping en verzending der predikanten en het recht van verzending van kerkelijke brieven naar Nederland in gesloten couvert. De generale missive van Bewindhebberen aan GG en Raden van Indië d.d. 26 april 1650 behelsde een generale instructie met bepalingen betreffende de aanwezigheid van commissarissen-politiek in kerkenraadsvergaderingen en het verbod voor de Indische kerken met die in Nederland te corresponderen buiten kennis van de VOC (NA, VOC 317, fol. 168vv.; een extract in Mooij, *Bouwstoffen* II, 169-170). In de volgende generale missive, d.d. 10 september 1650, stelden Heren XVII dat de kerken in Indië 'onder het oppergesach van de regieringe hier ende in India' waren; diensvolgens kwamen beroeping en verplaatsing van de Indische predikanten de overheid toe en moest alle kerkelijke correspondentie met het vaderland in open couvert aan de Compagnie worden aangeboden (NA, VOC 317, fol. 208v-209r; ook in ANRI, HR 2687, fol. 60-66). Een en ander leidde tot een conflict met de kerken in Nederland en Indië, dat zich jarenlang voortsleepte. Aanvankelijk hielden Heren XVII voet bij stuk (res. 29 april 1651, NA, VOC 212, ongefolieerd), hoewel ze de Hoge Regering te Batavia instrueerden met circumspectie te handelen en de bepalingen 'soodanig te handhaven dat aen d'een sijde de kerckelijcke de minste redenen van klagten gegeven werden, en aen d'andere sijde behouden en ongekrenckt gelaten werden het recht der hoge overheyt aldaer notoirelijck competerende' (ibidem, 29 april 1653). Na hernieuwd protest door de Noordhollandse Synode en de classis Amsterdam, die dreigden in beroep te gaan bij de Generaliteit (ibidem, 27 nov. 1653), volgde in januari 1654 een verzoenend gebaar: een zware commissie werd gevormd, die binnen enkele dagen rapport uitbracht, en besloten werd dat inzake de bevestiging de kerkorde van 1643 gevolgd zou worden, terwijl in de verzending der predikanten het oud gebruik zou gelden. Ook inzake de kerkelijke correspondentie kwam het tot een compromis: de door de kerkenraad van Batavia verzonden brieven zouden worden voorgelezen in tegenwoordigheid van de commissaris-politiek en vervolgens worden gesloten; inkomende brieven zouden pas worden geopend in kerkenrade, eveneens in tegenwoordigheid van de commissaris-politiek. In 1655-1656 volgde echter een nieuwe gevechtsronde, n.a.v. een brief van de Bataviase kerkenraad aan Heren XVII d.d. 25 januari 1655, door Heren XVII beantwoord 10 april 1656. Een overzicht van de kwestie in Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 67-72; de betreffende stukken deels in Van Dam, *Beschrijvinge* IV, 116-174. Hoezeer deze zaak de kerk in onrust bracht blijkt uit de documenten 71, 73, 79 en andere.

[515] Zie het hiervoorgaande document.

scheuren nogh van malkanderen leet te doen op den ganschen bergh des Heeren.[516] 't Vier van tweedraght is wegh, de vlamme van oneenigheidt gedempt, de brandt van onrustigheyt geblust, de vreede ende eenigheyt groeyen ende bloeien onder ons. De hemelsche duive de H. Geest gelievet maer met dien olijfftacken hier op Godts arke lange te rusten,[517] opdat wij ons onder dien aengenaemen lommer des vreedes lang mogen verlustighen.

Gelieft den coopman S[r] Abraham Weyns, opperhooft op Poulou Ay ende langh een gewenscht commissarius des E.E. Heeren gouverneurs totte kerkelijke saken, dewelke nu mede tot U.U.E.E. op Batavia overcomt, of in U.U.E.E. vergaderinge of in 't particulier eens t'ondervraegen van den tegenwoordigen staet ende stant onser kerke, twijvelende niet of sal de Eerw. broeders contentement geven tot groote vergenouginge ende U.U.E.E. diesaengaende vreedebootschappen ende heyl doen hooren.[518]

Wij verseekeren de E.E. broeders dat wij geen geringe gemeinschap achten te hebben aen U.U.E.E. ende uwer gemeinte ende schoolen heil, voorspoet ende segen. Uwe blijtschap, uwen aenwas ende al 't goede dat U.E. gemeinte geniet maeken wij ons door een sonderlinge genegentheyt t'uwaerts gelijk als eigen, ende vougen onse blijtschap nevens de uwe. En hoe en souden wij niet? Want uwe gemeinte is onse gemeinte ende onse gemeinte is uwe gemeinte. Wij alle, sijn wij niet leden eenes lichaems, die sigh met malkanderen verheugen ende bedrouven moeten? Is niet uwe Godt onse Godt, ende onse Godt is hij niet uwe Godt? Hebben wij niet alle éénen Vader? Heeft niet ééne Godt ons allen geschapen? Heeft niet ééne salighmaker, één Jesus, ons t'samen verlost? Hebben wij niet alle éénen Heere, één gelove, éénen doop, één sacrament des avontmaels, één hoope der saligheyt, ende is niet één Christus ons alles in allen, die nevens sijnen Vader ende den H. Geest in alle eeuwigheyt te prijsen is boven alle?[519]

't Geene wij van U.U.E.E. geseght hebben, deselve gemeinschap rekenen wij ook mette andere gemeinten Jesu Christi van dewelke U.U.E.E. ons verweerdight hebt openinge ende aenschrijvens te doen, ende daeromme verblijden wij ons metten blijden ende bedroeven ons metten bedroefden,[520] maer onse siele en kome niet in den raedt of gemeinschap dergener die sigh afsonderen. De Heer selve wil de breucke in sijn gemeinte op Malacca[521] heilen ende die bresse ende der vervallene weder herbouwen.

Wij hoopen de Heer sal een goet getal herders uit ons Canaän, uit ons vaderland, herwaerts aenroupen, opdattet gebrek in Tayoan vervult, de hongerige mettet rechte hemelsche manna versadight, de dorstige door de levendige wateren van Gods woort ende Geest verquickt ende de bedroufde met vreughden becleedt ende een gewaet des lofs mogen aengedaen worden, dat ook onder ons in dese landen nogh vervult moghen worden Psalm 68: de Heere gaf te spreeken; der bootschappers van goede tijdinge was een groote heirschaere.[522]

Dese onse seer nabuerige dogh ook armen, ook seer desolate staet der gemeinte in Amboina brenght ons geen kleine ontsteltenisse, en de sake is ons beiden bekent. D. Brouwerius in Amboina geweest sijnde, verclaert dat sijns oordeels de gemoederen der 2 twistende predicanten[523] aldaer soo seer van malkanderen vervreemt ende met haet tegens malkanderen ingenomen sijn, datte vreede tusschen de wolff ende 't lam [...][524] tusschen 't water ende vier al immers soo doch te hoopen of te maken is als tusschen desen, ende dat die

---

[516] Jesaja 11:9.
[517] Vgl. Genesis 8:11.
[518] Niet vermeld in notulen kkr Batavia.
[519] Zie Ruth 1:16, Efeziërs 4:4-8, Romeinen 9:5, Romeinen 12:15.
[520] Romeinen 12:15.
[521] Onenigheid tussen de beide predikanten aldaar, Balthasar Obie de Meter en Gualtherus Bakker.
[522] Psalm 68:12.
[523] Ds. Hartong en ds. Appeldoorn.
[524] Enkele woorden onleesbaar.

gemeinte nogh ruste nogh vreede, nogh welstant sal genieten voor en aleer een van die beide van daer sal gelichtet of opgesonden sijn. De Heere doe daer dogh wel bij sijn Sion, ende bouwe daer weder de vervallene mueren Jerusalems.

De stoute en ongehoorde ende onrechtveerdige daet des gouverneurs van Tayouan omtrent den Eerw. D. verfoeyen wij, imo indignabundi de ea cogitamus.[525] Die dese daedt op Batavia verworpen, veroordeelt, ende D. Gravium volcomentlijk herstelt hebben, prijsen wij, beminnen wij.[526] Het verblijven van D. Gravii op Batavia is ons seer vermaekelijk geweest om verstaen, temeer dewijle wij van de sonderlinge gaven die de Heere in desen mensche ingeplantet heeft onderrecht sijn; waerdoor wij hoopen dat sijn E. nevens de andere Eerwaerde broeders predicanten op Batavia (welke alle waerlijk schoone ende kostelijke talenten van haeren Heer ontfangen hebben) de gemeinte Godts aldaer geen gemeene aenwas, stightinge ende opbouwinge sal aenbrenghen.

Op die nieuwe bij de E.E. Heeren Bewinthebberen geformeerde ende jonghst overgesonden ordere ofte instructie, antwoorden wij: De kerkelijke ordonnantiën kennen wij, de goddelijke instructiën in de H. Schrift begreepen, gehoorsaemen wij, alle orderen ende instructiën hiermede overeenstemmende, aenvaerden wij, omhelsen wij, onderwerpen wij ons gewilligh. Maer wat ordere, wat instructie is dese? Wiens is se ende van waeraf se gecomen? Se schijnt als een dwaellight in onse oogen. Wij oordeelen se vreemt ende afwijkende van Godes H. Woort, 'twelk 't eenig compas is waerna wij seilen, 'twelke d'eenige noortsterre is waerna wij onsen cours dirigeeren moeten, soo wij anders onse sielen niet verseilen ende aen onse saligheyt geen schipbreucke lijden en willen.

Dogh om dit niet alleen in 't gemein te seggen, soo sullen wij iets cortelijk aenteeckenen wat ons tot sulx beweeght. Want 'dat allen predicanten geen vaste plaetse of residentie langer gegeven magh worden als den dienst van de Compagnie bij de regieringe aldaer bevonden sal werden te vereisschen', en wederom: 'om van d'een tot d'andere te gaen na datte gelegentheyt van de Compagnie vereisschen sal': wat taele is deze, is dit een Jacobs of niet veeleer een Esaus stemme?[527] Wij hooren in deselve het rechte schibboleth[528] niet,

---

[525] Ja, daaraan denkend zijn wij verontwaardigd.

[526] Daniël Gravius (Van de Graaf, 1616-1678), predikant in Nederland, arr. Batavia 1645, 1656-1647 predikant aldaar, 1647-1651 op Taiwan, werd door gouverneur Nicolaas Verburg geschorst en teruggestuurd naar Batavia, waar hij door de Hoge Regering werd gerehabiliteerd, en in zijn ambt werd hersteld, 1655-1678 predikant in Nederland. Stukken betreffende het conflict tussen ds. Gravius en de gouverneur van Taiwan in ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 3-19. Zie ook notulen kkr Batavia d.d. 30 maart 1654 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 361) alsmede Troostenburg, *Biographisch Woordenboek* 152-154.

[527] Vgl. Genesis 27:22. De twee aanhalingen zijn afkomstig uit de generale missive van Bewindhebberen aan GG en Raden van Indië d.d. 10 september 1650, NA, VOC 317, fol. 185v-212r. De betreffende passage luidt als volgt (fol. 208v-209r): 'moet bij U.E. [...] d'Ed. kerckenraedt van Batavia te kennen gegeven, ende deselve aengeseyt werden dat sij haer niet sullen mogen onderwinden eenige instructiën aldaer voor predicanten te maecken met d'voornoemde instructie van dese vergaderinge niet overeencomende, off deselve contrariërende, waerinne het principaelste is, dat hier verstaen wert dat alle predicanten geen vaste plaetse van residentie langer gegeven mach werden als den dienst van de Compagnie [209r] bij de regieringe aldaer sal bevonden werden te vereyschen, ende dienvolgende schuldich sijn te gaen ter plaetse daer sij gesonden sullen werden, sonder op eenige andere ordre off instructie buyten die van de Compagnie van hier off daer haer gegeven te mogen excipiëren, alsoo bij de ministers van de Compagnie de respective quartieren ende residentiën van deselve als één plaetse te sijn aengesien moeten werden, omme van d'een tot d'andere te gaen nae dat de gelegentheyt van de Compagnie vereyschen sal, sulcx ook de kercken aldaer als één kercke over geheel India gehouden moeten werden, ende alle één reglement onder het opergesach van de regieringe hier ende in India onderworpen wesen, gelijck tot noch seer wel gepractiseert is. Ende off dien niettegenstaende ymandt goetvinden mochte sich daerjegens te opposeren, sullen U.E. de soodanighe daertoe houden, off licentiëren om nae het vaderlandt te keeren. Ende opdat niemandt in toecomende van de instructie deser vergaderinghe voor de predicanten ende sieckentroosters ge-

wij en erkennen se niet voor de tale Canaäns, want in deselve wert gesprooken ende ons geboden dat dit alles moet geschieden na dat de eere Godts ende de stightinge, opbouwinge, voortplantinge, saligheyt sijnes gemeinte vereisschen sal Mattheüs 5:14, 16, Act. 9:15 ende 23:11, Ephesiërs 4:11, Act. 26:15-18, I Petrus 5:1, 2 etc.

Ja, wat is 't dat hieruit schijnt te volgen? Datte predicanten hier eerder souden gebruikt worden om door haer voor de Compagnie rijkdommen als voor Christo zielen te dienen. Wat seide Micha Jud. 17:13?[529] 'Nu weet ik datte Heere mij wel doen sal, omdat ik desen Levyt tot een priester hebbe'. Indien ditselve volgens dese orders volgens dit schrijvens des Compagnies ooghmerk omtrent de predicanten ook niet en is, soo dwaelt onse oordeel en mag men ook op geen gevolgen bouwen. Soo lange Elisa de propheet aen den Coninc Israëls de raetslagen ende aenslaghen tot optrekken ende 't neerslaen des coninx van Syriën met sijn heirleger ontdekte, hetselve van sijn hant ende maght gevangen leverde, soo was Elisa een gewenscht en gesegent man, een dienstigh man voor den staet ende gelegentheyt des coninx ende sijns rijks. Soo lange was 't: wat sal ik doen? wat sal ik doen mijn vader? Maer soo haest daer tegenspoet, hongersnoot, gewelt ende overlast des vijants quam, daer mostet Elisa ontgelden, dat was doe altemael des propheten schult, doe swoer men hoogh en laeg dattet Elisa sijn kop kosten sou, 2 Reg. 6.[530] Soo soudt ten deel, onses bedunkens, hier ook bijna toegaen. Welja, wie kan der anders een beroerder des rijks wesen als Elias?[531] Van wie kan anders 't quaedt over 't Roomsche gebiedt comen als door de christenen?[532] Achab nogh Jezebel noch Nero of haers gelijke en hebbender geen schult toe. Wie kunnen anders voor de dienst ende gelegenheyt der Compagnie ondienstigh sijn als de predicanten? Die moeten daeromme weghgenomen ende versonden worden na dat 't dienst ende gelegentheyt der Compagnie vereischen sal. Is dit niet van de godtsdienst een gewin ende van de predicanten huerlingen willen maken? Die 't woort Godts als te coop souden dragen? Dogh de Heer selve doe sulx verre van ons sijn. Is ons dit niet geverght, ja gelast, om met Uria op den altaer des coninx te offeren ende den altaer des Heeren soolange aen een kant te stellen? 2 Reg. 16:11-16?[533]

Salmanasser, koninc van Assyriën, geboodt den priester dien hij na Samariën sondt dat hij den volke soude leeren dienen na de wijse des Godts van den lande,[534] maer ons dunkt datte priesters, datte predicanten die naer India gesonden worden nu geboden wordt dat se sullen moeten dienen na de wijse ende nae 't profijt van de volkeren van de heeren van den lande, dat is de Compagnie.

Wederomme datter geboden wort datte predicanten sullen gaen verplaetsen daer gesonden worden, dat is gansch billik ende gansch wettelijk, ende geen rechtsinnige sal daer iets tegen hebben. Maer wel verstaende: bij so verre de versending wettelijk sij. Maer soo veel wij sien kunnen, jae 't wert uitdruckelijk genough geseght datte politike overheyt absoluitelijk tot versenders worden gestelt, ende ieder besendinge of versendinge bij deselve gedaen voor wettelijk moet erkent ende aengenomen worden, 'twelk ons nogh Godts Woort nogh onse

---

maeckt ende dewelcke de schepen medegegeven wert, eenighe ignorantie pretenderen mach, sullen de respective cameren van de Compagnie nevens de aenneminge van de persoonen deselve, gelijck den artyckelbrieff, doen voorlesen, omme haer daernaer te moghen reguleren.'

528 Schibboleth, onderscheidend teken waarop iemand wordt beoordeeld, vgl. Rechters 12:6.

529 Judicum (Rechters/Richteren) 17:13.

530 2 Regum (Koningen) 6.

531 1 Koningen 17:1; 18:17.

532 Roomsche: Romeinse. In zijn verdediging van het Christendom merkt de Romeinse christen-jurist Tertullianus (plm. 200 AD) spottend op dat telkens wanneer zich een ramp voordoet het volk schreeuwt: 'Christianos ad leones', 'Voor de leeuwen met de christenen!' (Tertullianus, *Apologeticum*, 40, 1-6).

533 Betekent dit niet dat (door de Compagnie) van ons gevergd wordt, ja ons bevolen wordt...?

534 2 Koningen 17:27.

consciëntie toelaet aen te nemen. Want in 'tselve wert ons geleert dat sulx 't werk der geestelijken, der kerkelijken is. Johannes 20:21 seit Christus: 'gelijk mij de Vader' etc. Christus doet dese sendinge niet als coninc of magistraet, maer als propheet. Ende dese maght als propheet van sijn Vader ontfangen hebbende, heeft deselve even alsoo aen sijn dicipulen weder overgegeven, maer nu met maght om apostelen, om herders ende leeraers te senden. Van sijnen Vader gesonden sijnde, ende hij sijn discipulen sendende gelijk sijn Vader hem gesonden hadde, soo heeft hij haer ook gesonden met die maght, ja last om andere wederom te senden, want die maght had hij van sijn Vader.

Wie heeft Timoteum, Titum, tot opsienders der gemeinten soo van Ephesen als Creten gestelt ende haer belast aldaer te blijven ende in alle gemeinten ouderlingen te stellen? Wie heeft Petrum ende Johannem nae Samariën, Barnabam na Antiochiën gesonden? Sijn dat niet geweest de ecclesiastique? I Timotheüs 1:3, Titus 1:5, Act. 8:14 et 11:22. *Objectio*: maer doe en waeren der geen politique van dese religie. *Responsio*: heeft doe dit geheele werk door den ecclesiastique ende dat wettelijk kunnen geschieden, hoe kan 't dan nu de ecclesiastique geheellelijk ende dat wettelijk ontnomen worden?[535] Laet se eens uit Godes woort toonen wat overheden, hoe hoogh, hoe groot, dit werk sighselven soo absolutelijk hebben aengemagtigt. David de coninc, schoon hij ook een propheet was, heeft selfs niet over sigh willen nemen om alle de portiers aen de dorpel van 't huis des Heeren, in 't huis der tente,[536] alleen te stellen, maer hij heeft dat gedaen tegelijke met Samuël den propheet I Chronicon 9:22, 23. I Samuel 2:35, 36 blijkt uitdruckelijk datte priesters in haer priesterlijke bediening niet door de rechters of eenige politique maght, maer door den hoogenpriester bevestight ende ingestelt wierden.

Datt 'et bequaem-oordelinge ende bevestinge der predicanten aen de predicanten staet, wie heeft dat oyt ontkent? Maer dit is 't begin ende 't einde, ende dienvolgens 't principaelste. Daeromme: dien 't meerdere toecomt, wie sal dien 't mindere met recht kunnen weigeren of ontnemen? 't Is waer, de E.E. Heeren Bewinthebberen belastet tegenwoordigh sulx aen ons te doen, maer of se christelijk wel bedaght sijn sullen se misschien selfs nogh wel eens ondervinden, maer dattet een groote politique wijsheyt ende volgens de maximen van Machiavel een sonderlinge voorsightigheyt is, alles wat hiervan haer geboden is weten wij wel. Maer datte E.E. Heeren Bewinthebberen eens behoorlijk bedaght en overwogen hadden wat Uza 2 Sam. 6:6, 7, wat Uzzia den coninc van Juda II Regum 26:16-20, als sij 't heilige buiten haere beroupinge wilde tracteeren, daer den priesteren eigenen, wedervaeren is, souden lichtelijk soo rijpelijk ende voorbaerlijk in sulk een besluit niet getreden sijn. Immers isset Core[537] met sijn rot suer opgebrooken dat se, met haere bedieninge niet tevreeden sijnde, sigh in 't priesterampt wilden indringen. Wat seidt Moses tegens haer, Numeri 16:16-20, 'hoort dogh ghij kinderen Levi, is 't u te weinigh datte Godt Israëls u van de vergaderinge Israëls heeft afgesondert om tot hem te naderen ende om hem te dienen etc.? Soukt ghij nu ook het priesterampt?' Soude men datselve op onse Heeren Bewinthebberen aldus ook niet mogen passen? Hoort dogh ghij maghtige in den lande, is 't u te weinigh dat Godt u afgesondert heeft van de vergaderinge des ganschen volks ende u als kleine coningen gemaekt, met vele rijkdommen gesegent ende over veele landen ende volkeren te heerschen ende te gebieden gegeven heeft? Wilt ghij ook nogh daerentboven 't heilige ende 't priesterampt onder u trekken? Wij en worden hierdoor wel sooseer niet verongelijkt als wel Godt selve, die ons dit recht ende dese maght gegeven heeft.

---

[535] *Objectio ... responsio*: hier volgt de schrijver het schema van de academische disputatie.

[536] De tent ('tabernakel'), die voor de bouw van de tempel door Salomo het centrale heiligdom van de Israëlitische stammen was.

[537] Korach, leider van een oproer tegen de door God aangestelde leider Mozes.

Dat wij alle[538] één reglement onderworpen sijn, eenderlei wetten hebben, eenderlei ordere moeten volgen, onder één oppergesagh behooren, is waer ende wel geseyt. Maer dat reglement is volgens de schriften, die eenderlei wetten sijn Godes woort, die eenderlei ordere sijn des Heeren geboden, dat oppergesagh is des Heeren der heyrschaeren, ende niet volgens de ordere ende instructie der Heeren Bewinthebberen, ende niet der regeeringe hier in India, welke wij ons noghtans in alle civile ende politique saken volgens Romeinen 13 gewilligh willen onderwerpen.

Maer datter geseght ende den predicanten geboden wort dat se schuldigh sijn te gaen na wat plaetse het ook sij of van wat plaetse het ook sij daer se maer van de politiquen gesonden of van opgesonden worden, ende alle één regelement onder 't oppergesagh van de politique alhier sigh te onderwerpen, sonder op eenige andere ordere of instructie buiten die van de Compagnie te moghen excipieeren, kunnen wij in 't minste niet approbeeren, maer wij verwonderen ons óf over de stoutigheyt óf over de onbedaghtsaemheyt van sulk schrijven. Is dat Godts eere niet getouchieert? Wie maken dese menschen haer selven? Is haer bevel als der Persen ende Meden dat niet wederroepen nogh tegengesproken magh worden?[539] Is haer stemme dan Godts stemme? Of ons Godts woort nu andere instructie gaff, of ons de H. Schrift nu andere ordere geboodt, of ons de wett des Heeren andere bevelen voorschreef, souden wij daerop niet mogen excipieeren? Souden wij dan niet mede moeten seggen, Actor. 4:19. Daeromme en moeten wij niet, en mogen wij niet, en sullen wij ook niet nakomen eenige instructie of ordere tegen Godts woort ende dienvolgende tegens onse consciëntie strijdigh, tegens welke beide dese nochtans sigh [...][540] tegenkantet. Daeromme seggen wij absoluitelijk, Actor. 5:29, 'ende wij sullen ons dese ordere ende instructie ende bevel niet onderwerpen'. Wat seggen wij: sullen wij ons deselve niet onderwerpen? Voorseeker sullen wij se ons onderwerpen mogen, wel verstaende dese ordere, dat wij liever hebben nae 't vaderlandt opgesonden te worden dan het voorige te accepteeren of te obedieeren. Schrijven hierover ook nae 't vaderlandt.[541]

Maer wij oordeelen dat hierin noyt beter, geruster, geluckiger nogh stightelijcker ordere ende maeniere van doen in kerckelijke saken kan gestelt worden als datte versendinge der predicanten, na wat gewesten deser landen het ook sou mogen sijn, geschiede door de predicanten op Batavia ende de ouderlingen aldaer, met approbatie van de hooge overheyt. Door de predicanten op Batavia verstaen wij niet alleen de predicanten aldaer den dienst becleedende, maer alle die daer ten tijde van soodanige voorvallende occasiën sullen mogen tegenwoordigh sijn, 't sij daer gecomen sijnde om nae 't vaderlant te vertrekken, of uittet vaderlandt eerst nieuws aengekomen, ende dat dese alle even kraghtige, determineerende ende concludeerende stemmen hebben. Soo oordeelen wij van gelijken dat alle kerckelijke questiën, verschillen ende oneenigheeden, 'tsij tusschen predicanten ende predicanten, of tusschen predicanten ende kerckenraedt, of tusschen kerckenraedt ende ledemaeten, of tusschen de kerckelijke ende politike geresen, ende daer se geresen sijn niet kunnende afgedaen worden, deselve questiën aen de kerke op Batavia overgeschreven, of de personen selve na vereisch der saken derwaerts gesonden worden, ende datte gansche questie bij deselve vergaderinge, gelijk van de versendinge der predicanten terstont gesecht is, afgedaen worde ende getermineert blijve, ende partijen wedersijts sich sulx volcomentlijk onderwerpen. In gewightige saken, ende weinigh predicanten op Batavia sijnde, konden eenige aensienlijke leedematen nevens de ouwe ende nieuwe kerkenraedt daerover geroupen worden, ende soo 't de tijt lijden konde de schriftelijcke advysen van de afgelegen kercken ingewaght worden, opdat alsoo veele saeken die nu menighmael ende tot nadeel van de geïnteresseerde ende

[538] Zowel kerkelijke als wereldlijke personen.
[539] Vgl. Daniël 6:9, 16; Esther 1:12.
[540] Eén woord onleesbaar.
[541] Zie het hiernavolgende document.

tot klein respect soo van de politie als kerke hier in India nae 't vaderlandt gesonden worden, hier in Indiën besloten moghten blijven ende afgedaen worden. Verblijden ons dat die 2 aensienlike ende bloeyende kerken van Batavia ende Tayoan ook ten principaelen in dit gevoelen sijn. Dese onse kercke van Banda daerbij gevought sijnde, maken terstont een driedubbelt snoer dat niet lichtelijk kan gebrooken worden.[542] Hoopen en wenschen dat alle de andere kerken hier in India sigh hiermede moghen conformeeren, datte hooge overheyt op Batavia sulx magh approbeeren. Dan soude Godt sijn behoorlijke eere, de kerke haer wettelijk recht, de gemeinte haer rechte stichtinge ende den ganschen staet haer gewenschte oogemerk ende onverbreekelijke bevestinge door Godts segen ende genade alderbest erlanghen.[543]

Of 't geviel dat S[r] Gerryt Reuff, welke sigh den geheelen tijt sijns verblijfs alhier, soo in sijn krankbesouckersampt als in de bedieninge des diakenschaps, seer stichtelijk ende godsalighlijk gedragen heeft, ende nu in vrijdom een wijle geweest sijnde sich na Batavia begeeft, te rade wierdt om van Batavia nae 't vaderlandt te vertrekken, soo is ons ernstlijk versouk op de Eerw. broederen dat se hem soo veel mogelijk is behulpigh sijn om in dienst nae 't vaderlandt te mogen gesonden worden. Hij meriteert sulx dat men wel bij hem doe.

Hebben in 't eerst deses briefs, van Jacob de Klerk schrijvende, hem maer provisioneel tot Batavia toe gesuspendeert gesonden, stellende voorts aen de E.E. broederen des kerckenraets aldaer sijn vordere proceduere, maer alsoo hij post dato sigh nogh swaerlijk heeft te buiten gegaen, ja bij nachte uittet Casteel Nassau in 'twelke hij geconfineert was om reden als boven, over de muer soo geseght wort gespronghen, buitten alle twijffel om bij die vuile evengemelte hoer te zijn, soo is ons oordeel ten vollen dat hij niet alleen na Batavia, maer selffs ook nae 't vaderlandt niet alleen gesuspendeert, maer geheel buitten dienst behoort gesonden te worden.[544] Hiernevens niet meer hebbende, soo bevelen wij de E.E. waerde godsalige broederen Gode ende 't woort sijner genade.

Remmetus Ringius pro tempore praeses, Daniël Brouwerius V.D.M et p.t. scriba, Jochem Pietersen proponent, Baerent Hobbes ouderling, Carsten Sager[545] ouderling.

Neira, datum in onse kerckelijke vergadering op den 4 september 1652.

71. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda Neira, 4 september 1652.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 185, fol. 294-295. Afschrift.

Eerwaerde, voorsienige, hooghgeleerde, godsalige, seer beminde medebroeders ende medearbeiders in 't werck des Heeren.

Onsen kercklijcken staet tegenwoordigh alhier is seer loffelijck, hebben hier nu 2 predicanten. D. Remetus Ringius, van Amsterdam uytgecomen, becleet sijnen dienst op Neira; D. Daniël Brouwerus, van Delft uitgecomen in december 1650, neemt den godtsdienst waer op Poulou Ay. Dese beyde predicanten sijn redelijck ervaren in de Maleische taele. D.

---

542 Prediker 4:12.

543 Toen GG Maetsuycker de predikanten te Batavia voor de keus stelde: de nieuwe regeling accepteren of naar Nederland terugkeren, gaven de predikanten toe. Maar toen de zaak eenmaal principieel was beslist, paste Maetsuycker de regels soepel toe, daarbij zelfs expresse aanwijzingen van Heren XVII negerend. Zie de generale missive van 1 febr. 1656 (*GM* 3, 75), waarin Maetsuycker zijn beleid in dezen voor Heren XVII uiteenzet, alsmede zijn schrijven aan de PR van Banda d.d. 11 november 1665 (hierna, doc. 90). Betreffende deze kwestie zie Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 66-72.

544 De Bataviase kerkenraad besloot conform; zie notulen d.d. 4 november 1652 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 262; de naam hier geschreven Jacques de Clercq).

545 Burger op Lonthoir.

Ringius predickt alle sondagen in deselve taele. D. Brouwerus, als hij den 21 april 1652 op Poulou Ay was bevesticht, heeft op den 14 july daeraen sijn eerste predicatie in de Maleitsche taele gedaen, met goet contentement, ende heeft nu alreets 6 mael in de voornoemde tale gepredickt. Hebben hier tegenwoordigh een proponent, die leyt op Lonthoor, genaemt Jochem Pieterse van Dordrecht, dogh voor kranckbesoecker uyt Zeelandt uitgekomen. Leven hier, Godt danck, in goede vrede. Onse Heer gouverneur, een Delvenaer genaemt C.W. van Outhoorn, is een goedt man voor Godts kercke. Hier is sonderlinge eendracht tusschen de politique ende kerckelijcke, se sijn als rechter ende slinkerhandt. De staet onser scholen is oock gewenscht. Datte Eerw. broeders schrijven datte meeste overheden meer soecken dat haere is dan dat Christi is, is waer, ende wel van U.U.E.E. geseght, want volgens seeckere ordere door de Heeren Seventhiene voor de predicanten hier in India gemaeckt ende aen de heer Generael overgesonden in hare generaele missive van dato den 10^{en} september 1650,[546] soo schijnt dat se van de predicanten ende den ganschen godtsdienst een gewin soecken te maken, want se gebieden in deselve instructie dat geen predicant in gansch Indiën langer op eenige plaetse sal mogen verblijven als den dienst ende gelegentheyt der Compagnie vereischen sal, ende 't oordeel hiervan, als oock 't versenden ende verplaetsen der predicanten, wort eenlijck ende al aen de politique hier in Indiën gestelt ende opgedragen, sonder datte predicanten op eenige ordere of instructie buiten die van de Compagnie mogen excipiéren. Is dit sigh niet boven Godts woort gestelt, ende ons hetselvige als benomen ende verboden? Want wij meinden dat wij alle menschelijcke ordere ende instructiën aen Godes woort moesten toetsen, ende daermede handelen volgens Actor. 4:19 ende 5:29. Ende dese haere ordere is nogh met dit dreigement bevesticht dat alle predicanten die sigh datselve niet willen onderwerpen, die sullen der toe gehouden worden ofte gelicentieert om nae 't vaderlant te vertrecken, 'twelke wij oock vrij liever geresolveert sijn te doen als 't eerste te approberen of ons 't onderwerpen. Maer hoe? Mogen de Heeren Bewinthebbers sodanige instructie ende ordre voor de predicanten in India maken sonder kennisse van de predicanten in 't vaderlandt? Gelieft desen aengaende U.E. devoir ten besten van de gemeinten hier in India uitvoeren, want gelijk wij geresolveert sijn, soo sijn oock de predicanten van Batavia ende van Toyoan geresolveert (van de andere hebben wij nogh geen kennisse) liever alle gesamentlijck nae 't vaderlant te reysen als ons sulken ordre, die tegens Godts woort ende een goede consciëntie strijdt, ons te onderwerpen.

Datte Eerw. broeders wisten hoe aengenaem hier in dese verre afgelegen vreemde landen U.U.E.E. brieven aen ons sijn, hoe troostelijck, hoe corragierende, hoe opweckende, waerlijck U.E. en soudt noyt jaer sonder brieven aen ons te senden laten passeeren. Wij en sullen 't onse niet nalaten.

In Amboina is sware oorloogh, wij verliesender veel volk, soo door siekte als door 't sweert, dogh behouden evenwels doorgaens de overwinninge.[547] Op Damme, een eylandt omtrent 55 mijlen Z.O. van hier gelegen, ende van hier beset wort, sijn omtrent de maant junius 9 Neerlanders verradelijck van de inlanders vermoort. Se meinden meteenen 't fortje in brant te steken ende alle de onse te dooden, maer dat heeft Godt voor die tijt nogh belet.[548]

---

[546] Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 70 en 72.

[547] De vijfde Ambonse oorlog.

[548] Dit incident had plaats op 27 mei 1652. Een relaas ervan door Josua de Braconnier wordt vermeld in de missive PR Banda aan HR d.d. 20 september 1652, niet aangetroffen; de missive zelf bevat weinig informatie; zie echter de generale missive van GG en Raden aan Bewindhebberen in Nederland d.d. 24 december 1652, NA, VOC 1189, fol. 1-185, nader fol. 32v-33r (de tekst in Van Dam/Boetzelaer, *Beschrijvinge* II/1, 180v). In de dagregisters Banda over deze maanden (NA, VOC 1192 Banda, fol. 233-307) wordt meermalen gesproken over een royale beloning voor de orangkaja's en een aantal inwoners van Damar wegens verleende hulp; zie ook brief PR Banda aan HR d.d. 20 september 1652, NA, VOC 1192 Banda, fol. 211v-228v, nader 212v-213v. Een soortgelijk voorval wordt vermeld hierna, doc. 121.

Dogh also geduerige sware sieckten de onse daer aenkleven, staen se in groot peryckel soo de inlanders bij haer boos voornemen persisteren. Dogh derwaerts sal oock metterhaest secours van hier gaen.

Dat dogh de getroude kranckbesoeckers, soo 't eenighsints doenlijck is, haere vrouwen mede uitbrengen, want 't sijn hier seer verleidende ende versakende plaetsen. hebben hier tegenwoordich een droevich exempel aen seker Jacob Klerck, kranckbesouker, welkers vrouw in Hollandt sijnde, heeft sigh hier lange seer wel gedragen, maer eindelijck seer verre vervallen, waerom sij hem oock gesuspendeert na Batavia opgesonden hebben. – – –

Remmetus Ringius pro tempore praeses, Daniël Brouwerius p.t. scriba, Jochem Pietersen proponent op Lonthor, Baerent Hobbes ouderlingh, Carsten Sager ouderlingh.

Datum in onse kerckelijke vergadering gehouden op Neira in Banda den 4 september 1652.

72. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 5 augustus 1653.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 209-211.

Eerwaerde, godtsaelige, voorsienige, hoochgeleerde heeren en medebroeders.

U.E. missiven, den eenen gedateert van den 5^{en} jannuary, ende de andere van den 13 february,[549] sijn ons beyde wel ende behoorlijck behandicht, waeruyt wij met vreuchden hebben verstaen den aanwas der kercken Godes soo op Batavia alsmede op andere plaatsen in India, Godt biddende dat hij in deesen deelen gelieve voort te gaen met sijne genade ende dat hij desgelijcks tot sijne gemeynte doe die salich werden.

Het is ons droevich geweest te verstaen dat de kercke van Formosa noch moet lijden het swaere jock des gouverneurs,[550] mitsgaders oock dat deselve kercke sulcken schaersheydt heeft van getrouwe leraren. Wij wenschen ende bidden dat Godt sijne kercke aldaer gelieve te bewaren, ende niet toe te laeten dat den scepter der godtlosen altijdt ruste op het hoopje der rechtvaerdigen, mitsgaders oock dat hij getrouwe harders in hetselve landt gelieve uyt te senden.

U.U.E.E. verhaalt ons mede in U.E. eerste missive de ongehoorsaemheydt D. Panteri, ende dat betoont in 't aannemen van een wettelijcke beroepinge ende dat naer Formosa, welcke beroepinge hij hadde behooren aangenomen te hebben, temeer omdat deselve kercke soo benodicht was van leraren. Qualijcken isset oock van D. Panteri gedaen dat hij hem perforce tegens alle goede ordre heeft soecken in te dringen in U.E. gemeynte. Daerom dat wij oordelen dat de E. broederen wel hebben gedaen dat se hem vanweegen sijne ongehoorsaamheydt bij provisie hebben gesuspendeert van het H. avontmael ende alle deelen des kerckendienstes. Maer dat de E. broederen hem t'enemael hebben gedeporteert van sijnen kerckendienst, dat en konnen wij als voor tegenwoordich noch niet goetkeuren. Onse kercke heeft geoordeelt, in de vreses des Heeren, dat het de E. broederen bij de suspensie wel hadden mogen laeten blijven, alsoo wij van den E. D. Panteri vertrouwende sijn dat hij noch wel sal komen tot bekenninge van sijne ongehoorsaemheydt.[551]

Uyt U.U.E.E. twede missive hebben wij verstaen de opkoomste van D. Henric Hartong uyt Amboina na Batavia om sijn saecken aldaer gerichtelijck te verdedigen tegens sijnen confrater Petrus Appeldoorn. Ons heeftet van harten bedroeft dat die broederen noch soo

[549] In ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 12v-14r bevindt zich een ongedateerde brief met antwoord op de brief kkr Banda d.d. 4 september 1652. Geen van beide brieven wordt vermeld in de notulen kkr Batavia.

[550] Nicolaas Verburg, gouverneur van Formosa 1647-1653. Zie hiervoor, aantekening bij doc. 70.

[551] Zie betreffende de kwestie-Panterus de aantekening bij doc. 69.

twistich sijn tegens den anderen. Godt wil doch andere kercken bewaren, dat sodanige oneenicheden niet en ontstaen onder haere leraren. U.U.E.E. is meede verhaelende, in U.E. twede missive, dat de Ed. Heer Generael ende de E. Heeren Raeden van India hebben verstaen, volgens U.U.E.E. ordere welcke U.E. voorgemelte heeren haddet gegeven, dat de plaetse van D. Henric Hartong bequaementlijck konde vervult werden door een der E. predicanten van Banda. Wij hebben in de vrese des Heeren dit U.E. schrijven in bedenckinge genomen, ende eendrachtelijck geoordeelt dat die van Amboina met veel minder schade koste versorcht gewerden sijn van die van Batavia dan de voorschreve kercke van ons koste versorcht werden, ten aansien tot de E. broederen van Batavia daegelijcks predikanten sijn komende, soo uyt het vaderlandt alsmede uyt andere Indische plaetsen, welcke soude hebben konnen vervullen de plaetse van den predikant wiens beurte het gevallen soude hebben te vertrecken. Wij wensten wel dat de E. broederen de Ed. Heer Generael ende de Ed. Heeren Raden van India met het voorschreven advys niet en hadden gedient, ende dat de E. broederen van Batavia selve hadden te hulpe gekomen de noodt der Amboinsche kercke.[552]

Maer alsoo nu de gelegentheydt voorbij is, dat de kercke van Amboina niet en kan in dese tijdt van U.U.E.E. waerde broederen versorcht werden, ende deselve nochtans diende geholpen te worden, soo hebben wij met een mededogent gemoet, hetwelcke het eene geestelijcke lidt in tijdt van noodt heeft met het ander, besloten onse broederen in haer noodt te hulpe te komen ende deselve niet te laten in een geestelijk gebreck. Oock soo is de gemeynte van Amboina nu al toegesonden den eerwaerden, godtsaligen, welgeleerden D. Daniëlem Brouwerium, dewelcke geerne ende gewillighlijck de noodt der Amboinsche kercke heeft willen secunderen, sijnen medebroeders mede bereydt sijnde om soo veele als doenlijck is de gemeinte in Banda te versorgen. Onsen medebroeder is van ons vertrocken in vrede ende eendrachticheyt. Sijn vertreck sal principael missen de gemeynte van Poulou Ay, voor welcke gemeinte door den persoon van Jochem Pietersen wel sal worden geleert in de Duytsche sprake, maer niet in de Malleydtsche, doordien dat het schijnt dat Jochem Pietersen vanwegen de outheydt sijnes persoons[553] tot de kennisse van de voorschreven taele niet en kan geraken. Op Lontoir sal om de derde weeke eens gepredickt worden in de Duytsche ende Malleydtsche spraken, ende soo doenelijck is sullen mede versorgen dat op Poulou Ay eens in de maendt in de Malleydtsche sprake werde gepredickt. Indien den E. Daniël Brouwerius in Amboina quame te blijven, gelijck het staedt in sijn vrije keur te blijven ofte weder te keren, soo vertrouwen wij dat de E. broeders sorge sullen dragen dat Poulou Ay weder sal bekomen een ander trou herder. De kranckbesoucker Harmen [...][554] van Nieuhout is ons toegekomen met het fluydtschip Barckhout ende neemt sijnen dienst met stichtinge op Neira waer. Onse kercken ende scholen sijn ook in een goeden standt, daegelijcks doet Godt de Heere ook tot sijn gemeynten toe die salich werden.

Het haestich ende onverwacht sterven van de E. Heere gouverneur[555] heeft bedroeft onse kercke ende gemeynte, doordien sijn E. ijverich was in den godesdienst. Maer onse droefheydt is gemindert doordien ons Godt de Heere wederom begenaedicht heeft met een goet opperhooft, die de voorgaende naevolcht in ijver ende betraechtinge in den dienst des Heeren. De polytycken en de kerckelijcke sijn noch in vrede en eendrachticheydt, ende wij en weten anders niet dan dat bij de onderhoudinge der vrede elck blijft bij sijn eere.

In Amboina is 't noch een grooten ende swaren oorloch.[556] Een groodt gedeelte van onse guarnisoenen sijn gelicht ende naer Amboyna gesonden. Wij versoecken aen de E. broederen dat se toch gelieven aan ons te gedencken in haere gebeden, ende voor ons bidden dat

---

[552] Zie betreffende dit advies notulen kkr Batavia d.d. 6 januari 1653 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 274).
[553] Geboren 1607/1608.
[554] Eén woord onleesbaar.
[555] C. van Outhoorn, overleden april 1653.
[556] De Vijfde Ambonse oorlog.

Godt sijne kercke soo hier als in Amboina genadichlijck gelieve te beschermen ende te bewaren. Wij sijn van voornemen om aen onse overicheden te versoecken dat se gelieve te ordineren dat alle woensdagen de gemeynte mochten tesamen komen om Godt de Heere te voete te vallen, ende te bidden dat hij sijn diere gekochte kercke doch bescherme ende beware. Wij vertrouwen dat dit versoeck van onse overicheden sal ingewillicht werden.

De schoolbehoefticheden dewelcke U.E. ons hebdt toegesonden sijn ons wel geworden, blijven danckbaer voor het toegesondene ende versoecken dat wij in toekomende wederom mogen versien werden met eenige riemen pampier, met eenige groote psalmboecken, alsoock met eenige kleyne met noten, met eenige schoolboecken, als ABC boecken, Duytsche catechismi, oock eenige gebedeboeckiens ende eenige van Aldegonde, oock met eenige schrijfleyen.

Ende alsoo niet meer hebben om U.U.E.E. te communiceren, sullen U.U.E.E. Gode ende den woorde sijner genade bevelen, ende naer onse groutenisse blijven U.E. geaffectioneerde medebroeders. Uyt aller naeme, Remmetus Ringius bedienaer des H. Evangelii, Jochem Pietersen propenent, Josias Staal ouderlingh, Baerent Hobbes ouderling, Jan Hendrick de Grant ouderlingh.

Actum in onse kerckelijcke vergaderinge op Neira den 5 augusti 1653.

73. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 14 september 1654.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 213-219.

Eerwaerde, godtsalige, hoochgeleerde, voorsienige, ende seer discrete heeren ende medebroeders.

U.Eerw. missive van den 14 february 1654[557] mitsgaders de andere schriften (samengevoecht bij U.Eerw. missive) sijn ons wel ende behoorlijck behandicht. Waerin dat wij hadden gedacht dat mentie soude sijn gemaekt geworden van een leraer die van U.Eerw. tot dienste van dese kercke soude sijn gesonden, ende dat om Poulou Ay in plaetse van den vertrocken predickant Daniëlem Brouwerium te bekleden. Doch buyten onse meninge is gene van U.Eerw. tot ons gesonden, hetwelcke onder ons niet anders kan wercken als verachteringe in het werck des Heeren, ende sal in ons wercken dat wij op ander tijden wat trager ende met wat meerder droefheydt onse predikanten andere kercken (op U.Eerw. recommandatie aan de hooge overicheden) sullen leenen dan als wij nu gedaen hebben. Doch dit vertrouwen hebben wij van de broederen, dat se ons van eenen leraer souden versorcht hebben indien sij hadden konnen.

Uyt U.Eerw. missive hebben wij verscheydene dingen verstaen die onse harten hebben bedroeft. Ons is niet aangenaem geweest te verstaen het overlijden van sommige predikanten, oock het vertreck van eenige predikanten na het vaderlandt, waeruyt niet anders kan spruyten (alsoo weynich predikanten uyt het vaderlant komen, soo verstaen[558]) als een schaartsheydt van leraren, ende bij gevolch van dien een honger na de hemelsche speyse, ende een geestelijcke verwoestinge onder den menschenkinderen. Doch wij hoopen dat de Heere dese Indische kercken, die hij heeft geplantet, niet en sal verlaten, maer in plaetse van de vertrockene ende verstorvene leraren ons toesenden andere getrouwe mannen. De Heere des oogstes wil doch getrouwe arbeyders uytsenden in desen Indischen oost.[559]

[557] ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 102v. De appendices niet aangetroffen.
[558] Vermoedelijk als gevolg van de Eerste Engelse Zee-oorlog, 1652-1654.
[559] Oogst.

Het heeft ons mede bedroeft als wij verstonden dat droevich proces dat op Batavia is gehouden tusschen die twee verschillende predikanten Henric Hartonck ende Petrus Appeldoorn. Wij en hadden noyt gedacht dat haar verschillen soo hooch waeren geklommen. Dit verschil is ongetwijfelt voortgekomen van den satan, den auteur van alle verschil, opdat hij den loop des H. Evangeliums in Amboina soude beletten. Het volck dat hij in sijn stricken heeft [...].[560] De Heere beware andere leraren, dat sodanige verschillen (sij die daer moeten sijn het sout der aarden, ende lichten voor de menschen) onder haer niet en sijn. De Eerw. broederen sijn van ons begerende ons advys, wat dat de kercke nu ontrendt Henric Hartong te doen staedt, welcke Hartong hier te lande verblijft ende na Amboina gaet om sijn huysvrouwe te haelen, welcke Hartong even schuldich (van de Raat van Justitie op Batavia) is verklaart als Petrus Appeldoorn.[561]

Ons advys te geven wat dat de kercke ontrendt D. Hartong te doen staedt, dat schijndt tevergeefs te sullen sijn, nademael wij uyt Amboina hebben verstaen (dat ongetwijffelt de Batavische broederen mede hebben verstaen) dat D. Henric Hartong in Amboina t'enemael is herstelt, ende dat hem is goetgedaen sijn gagie ende tractement der maanden die gesuspendeert is geweest. Echter soo oordelen wij dat hij eenige voldoeninge aan de kercke (soo noch niet gedaen heeft) behoorde te doen, alsoo ontstichtinge door sijn verschillen heeft veroorsaeckt. Doch evenwel hebben wij dit vertrouwen van sijn Eerw. dat hij vrij wat minder schult heeft aan het verschil dan Petrus Appeldoorn, ten aansien Petrus Appeldoorn (volgens verhael der Eerw. broederen),wel heeft laeten blijcken, ende dat door sijn stoute daedt ende kerckroverie[562] die hij in U.Eerw. kercke geoeffent heeft, wat voor een persoon dat hij is ende door wat geest dat hij geregeert wordt. Wat D. Henric Hartong aangaet, van sijn verschillen met andere persoonen (voor soo veel ons bekent is) is noyt voor dese gehoort. Het schijndt dat Hartong de gemeente van Amboina aangenaem is. De schandelijcke, ergerlijcke, verfoyelijcke daat die Appeldoorn heeft geoeffent in U.Eerw. kerke hebben wij mede van de Eerw. broederen ende uyt andere goede vrunden verstaen. Het schijndt dat dat mensch van erger tot erger valt. Wij en konnen niet verstaen hoe dat hij soo een stoute ende schrickelijcke daat heeft durven oeffenen. Hij heeft betoont dat hij is een stout, onbeschaemt ende onconsciëntieus mensche. De Heere beware hem voor vordere afwijckinge, ende geve hem sijnen H. Geest, opdat hij sijne sonden mach vaeren laeten, de gemeente des Heeren niet meer ontsticht ende ergere. Wij prijsen die christelijcke straffen die de Eerw. broederen over hem geoeffent hebben.

Het opgaen D. Panteri na het vaderlandt hebben wij mede verstaen. Wij wierde met het eerste schip dat in jannuary hier aanquam verblijdt, alsoo wij daermede verstonden, ende dat uyt eenige vrunden die daermede quamen, dat onsen ouden leraer ten deelen was erstelt, waeruyt wij hoope schepten dat de volkomene erstellinge wel soude volgen. Doch van die hoope sijn wij berooft als wij uyt het schrijven der broederen hebben vernomen dat Panteri was opgesonden na het vaderlant (buyten bedieninge), ende dat vanwegen sijne geduyrige hardtneckigheydt tegens alle de goede vermaninge der Eerw. broederen geoeffent. Wij hadden wel gewenst dat onsen ouden leraer in beter gelegentheydt waere opgegaen (ende dat vanwegen de liefde, die wij hem noch sijn toedragende) als nu opgegaen is.[563]

---

[560] Enkele woorden onleesbaar.

[561] De twist tussen ds. Appeldoorn en ds. Hartong betrof het leerstuk van de erfzonde, maar werd zo persoonlijk dat de twee predikanten niet konden samenwerken. Zie Deel I (Ambon). Een analyse van het theologische verschil tussen beiden door de Bataviase kerkenraad in notulen kkr Batavia d.d. 10 januari 1652, zie ook 9 december 1652 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 218-222 en 266-267).

[562] Op zondag 11 januari 1654 verschafte ds. Appeldoorn zich met geweld toegang tot de avondmaalstafel, die hem kort tevoren ontzegd was. Notulen kkr Batavia d.d. 12 januari en 5 februari 1654 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 343 en 348).

[563] Zie aantekening bij doc. 69.

Verders, met gene kleyne alteratie des harten hebben wij verstaen dat de ordre der Heeren Seventienen (die van U.Eerw. over twee jaeren ons is toegesonden) wederom van haer E. is vernieut geworden,[564] ende U.Eerw. toegesonden in uwe kerckelijcke vergaderinge (van de hoochste overicheden), opdat U.Eerw. daerna nu soudet reguleren, waerin dat de versendinge der leraren (alsoock in het andere) wort opgedragen aan de overicheydt, waeruyt schijndt te sullen volgen vele swaricheden. Wat ons hier aangaet, de vernieuwinge van de resolutie der Heeren Seventienen en is van onse overicheden alhier niet behandicht, ende soo wij hebben verstaen en is den E. Heer gouverneur vooralsnoch daermede niet gelastet. Dat de E. broederen soo couragieuselijck sijn in het bewaren van het recht der kerke, dat is ons seer lief om te verstaen. Derhalven staet haer mede (uyt genade) te verwachten het loon aller getrouwer dienaren. Wij en hoopen niet dat dese saecken soo verre sal geraken, dat de E. broederen sullen gedrongen worden haere plaetsen te verlaten, ende dat de kercke Godes soude alsoo ontblotet worden van getrouwe dienaren, van herders ende voeders. Wij vertrouwen dat op de E. broederen haer schrijven aan de sinoden ende classen van ons vaderlant[565] sodanige dingen voor dese Indische kercken sullen worden versorcht, die voor ons aangenaem sullen wesen te hooren. Ons advys over dese saecke te geven (als de E. broederen ons sijn afeyschende) is nu onnodich (soo wij oordelen) ten aansien wij over twee jaeren wijdtlopich hebben verklaert wat dat ons gevoelen over dese saecke is.[566] Wij hebben het rechtsinnige bevesticht, het onrechte gevoelen wederlecht. Wij hadden wel gewenst dat ons de Eerw. broederen hadden toegesonden de vernieuwinge van de ordre der H. Seventienen, gelijck als U.Eerw. ons hebbet over twee jaeren toegesonden het eerste extract. Wij hebben gehoort dat het de broederen van Amboina is toegekomen. Het hadde mede behoort tot ons te komen. Ongetwijfelt soo hebben de Eerw. broederen over dese saecke na het vaderlant geschreven, ende soo wij vertrouwen wederom bekomen het gevoelen van de vaderlantsche kercken over dese saecke,[567] ende hoe hem een leraer in dese gelegentheydt sal dragen. Indien dit soo waere, soo soude ons het een aangename saecke sijn geweest dat de Eerw. broederen ons mede hadden deelachtich gemaeckt dese advysen, ten aansien dat wij seer wel sijn houdende van de advysen der vaderlantsche kercken. Wij sijn van voornemen het recht der kercke Jesu Christi te bewaren ende in alle gelegentheydt voor soo veel als ons mogelijck is ons te dragen als getrouwe voorstanders van het recht der kercke Jesu Christi. Wij wenschen dat Godt Sion wil weldoen na sijne genade, ende opbouwen de mueren van Jerusalem.

Dewijle dat dese saecke in verschil is, ende de predikanten die haer dit niet willen onderwerpen de opsendinge onderworpen sijn (soo uytgevoert wert alsoo besloten is), soo heeft

---

564 Vermoedelijk zijn bedoeld de besluiten van Heren XVII d.d. d.d.24 en 29 april 1653 (NA, VOC 212, sub dato, ongefolieerd). Een extract in SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 185, fol. 351-352. Zie hiervoor, aantekening bij doc. 70. Zie ook deel I-1, doc. 127.

565 De Bataviase kerkenraad was gedurende deze jaren voortdurend in correspondentie met de kerkelijke instanties in Nederland betreffende de spanningen met de politieke overheid.; zie SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 157 en 164, alsmede 5 (Acta Classis Amsterdam 1646-1656).

566 Zie doc. 70.

567 Een brief van de classis Amsterdam d.d. 2 december 1655 met een uitvoerige reactie op een aantal hangende kwesties in SAA 379, Archief Classis Amsterdam, inv. nr. 157, fol. 338-351. Hierin stelt de classis dat Bewindhebbers in hun resoluties van 22 januari en 15 april 1654 een iets toegeeflijker houding hebben getoond (zie betreffende de besluitvorming in dezen NA, VOC 212, extract-resoluties Heren XVII betreffende kerkelijke zaken, ongefolieerd, sub dato 10 en 12 januari 1654 (15 april niet aangetroffen); zie het commentaar van de classis in haar brief aan kkr Batavia d.d. 2 december 1655). Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 70. In de genoemde brief gaat de classis tevens in op het verlangen van Batavia naar de instelling van wat een 'Indische Synode' wordt genoemd (waarvoor de classis niet veel voelt), en op de bezwaren tegen het afzonderlijk ten Avondmaal gaan van hoge regeringspersonen en hun vrouwen (classis: geen overwegend bezwaar).

onsen predikant[568] begeert van ons dat om sijn verlossinge na Batavia soude geschreven worden, seggende dat hetselve nu bequamentlijck soude voor hem konnen gedaen worden, alsoo toekomende jaer dese kercke meer als 5 jaeren sal bedient hebben. Daarop wij van hem hebben versocht dat met het schrijven (aan de Eerw. Batavische broederen) om verlossinge geliefde te verlaeten, ende dese kercke geliefde noch eenige jaeren te bedienen, ten aansien dat sijn E. dese kercke kan nuttich ende dienstich wesen omdat hij alle sondagen prediken kan in de Malleydtsche sprake, hetwelcke dat seer dienstich onder ons is. Oock omdat hij nu een kennisse heeft van alle de dry gemeynten die in Banda sijn, ende oock sijn de gemeynten van Banda hem nu bekent. De gemeenten van Banda kennen hem nu mede. Dese belofte hebben wij hem daerbij gedaen dat, soo opontboden wierde onversiens, dat wij hem dan alle behulpsaemheydt sullen betoonen. Dit versoeck is van hem (uyt liefde die hij is dragende tot dese gemeynten) toegestaen.

De proponent Jochem Pietersen, hebbende nu bijna 4 jaeren proponent geweest (ende den meesten tijdt onder ons), heeft op ons versocht dat wij toch voor hem aan de Eerw. broederen wilden versoecken dat haer Eerw. wilden besorgen dat hij tot de volkomene bedieninge van het predickampt soude mogen geraken, ten aansien diegene welcke proponenten sijn in het vaderlant de volle bevestinge hebben te verwachten, welcke voordeel hij des te meerder behoorde te genieten, alsoo nu bij de 4 jaeren een vaste plaetse heeft bedient ende bekledet. Wij recommanderen dese sijne saecke aan de Eerw. broederen. Wat aengaat sijne predikatiën in de Duytsche spraeke, sijn stichtelijck ende bequaem voor de gemeynte om gesticht te worden, en heeft voor ons op den 14 september in de kerckelijcke vergaderinge gedaen een predikatie over Matth. 22:1-27 (welcke woorden hem in de voorgaende sessie te verklaren waeren gegeven), van welcke woorden hij heeft gedaen een stichtelijcke predicatie. Aangaende sijne wandelinge, dat is met nedericheydt, sachtmoedicheydt ende vreedtsaemheydt, daerom hij bij velen lief ende aangenaem is. In het Malleydts heeft hij alrede getrout, hopende dat mettertijdt soo verre sal geraecken dat de predikatiën voor de gemeenten met stichtinge sal konnen lesen. Ende om Joachimus sijn onmacht in de Malleydtsche kercke tegemoet te komen, hebben wij hier goede ende ervaren kranckbesoeckers, die in de Malleydtsche sprake ervaren sijn. Insonderheydt is daer seer in ervaren den kranckbesoecker Jacob de Bovere, welcke een goede dienst aan de gemeynten op Lontoir in die sprake komt te doen. Hij doet het lesen der Malleydtsche predikatiën met sulck een aardicheydt, dat het een vermaack is hem daerin te hooren lesen.

Een predikant sal ons toekomende jaer dienen toe te komen, opdat de plaatsen terdegen eens mogen weder versterckt worden. Ende indien ons toekomende jaer geen predikant toekoomt, ende Jochem Pietersen proponent blijft, soo sullen wij genootsaeckt worden om aan Jochem Pietersen de autoriteyt te geven dat sal mogen op Poulou Ay het sacrament des H. doopsels te bedienen, want het seer swaer voor den predikant op Neira valt het sacrament des H. doopsels op Poulou Ay te bedienen, ende dat ten aansien van de distantie der plaetsen, ende contrarie winden.

Het schijndt dat de Eerw. broederen ons het qualijck afnemen dat de kiste met schoolbehoeften (die bij geval hier is gekomen) hier is gebleven. Dat de kiste hier is gebleven is meerder geschiet uyt vergetentheydt van de kiste over te senden dan uyt voornemen deselve te houden, ende oock soo en hebben wij niet geweten dat die van Amboina daerom soo benodicht waeren. Ende voorwaer dese kiste met schoolbehoeften (alsoo ons nu de E. broederen soo qualijck versien hebben) komt ons nu wonderlijck wel te passe; indien die ons niet en waere toegekomen, soo soude men in de scholen dit jaer niet hebben konnen schrijven. Het is oock eens gebeurt dat de Eerw. broederen aan ons hebben geschreven dat sij ons waeren toesendende een kiste met schoolbehoefticheden, dat ons die niet en is geworden.

[568] Ds. R. Ringius.

Dit moet geschiet sijn, of dat de Eerw. broeders dat hebben vergeten, ofte dat een andere plaetse daeraan de schepen die na hier toekomen gemenelijck aankomen, deselve hebben aangehouden. Indien het twede waer is, soo hebben wij nu onse schade vergoed die wij hebben gehadt 1651.[569]

Den Heydelbergsen Catechismus vertaelt door een van U.Eerw. predikanten[570] is ons niet wel geworden. Wij prijsen sijn naersticheydt in desen, ende achten dat het niet ondienstelijck sal wesen dat deselve door den druck wert gemeen gemaeckt. Deselve gedruckt sijnde, soo versoecken wij dat eenige exemplaeren ons mogen toekomen. Hiernevens gaet een boeckjen in dewelcke dat den kranckbesoecker Jacob de Bovere heeft gedaen eenige verbetering van eenige woorden ende sinnen die D. Joannem Roman is gebruyckende in sijnen vertaalden catechismum. Sommige woorden werden hier vrij wat anders gepronuncieert dan gedaen wort (soo wij hebben verstaen) op Batavia. Het 'tgene den kranckbesoecker daerin heeft aangeteyckent sullen de Eerw. broederen uyt het medegaande boeckien konnen beoogen.[571]

Den stant der kercken ende scholen is noch op den ouden voet als voordesen geweest is. De gemeenten en nemen noch niet af, maer daegelijcks toe, ende waere dat wij behoorlijck met guarnisoen versien waeren, soo soude men in de weecke noch een predikatie doen.

De polytycque ende kerckelijcke sijn noch in vrede ende ruste. Den E. Heer gouverneur[572] continueert (Godt lof) noch in ijvericheydt ontrent den dienst des Heeren, naerstichlijck hem oeffenende in het gehoor des woorts ende andere goede oeffeningen. Insgelijcks continueert sijn E. mede noch in sachtmoedicheydt ende goedertierentheydt ontrent sijn onderdanen, handelende ontrent deselve seer vaderlijck aan alle menschen, daerom wij oock den Heere dancken dat hij, ons hebbende ontnomen een goet heer, in plaetse van die met een ander goet regent ende opperhooft heeft voorsien.

Den publycken godesdienst wort van den predikant Remmetus Ringius vooralsnoch (soo in Duytsche ende Malleydtsche) op Neira bedient. Om de derde weecke wert het voorgaende van hem verrichtet op Lontoir, ende hij sijnde op Lontoir worden de Duytsche ende Malleydtsche predikatiën met distinctie ende goet verstant gelesen door den kranckbesoecker Harmen van Nieuhout, welcke in de Malleydtsche sprake kennelijck toeneemt. Op Pouloeay wert den Duytschen dienst geoeffent van den proponent Jochem Pietersen, ende soo wij hoopen sal hij mede haest konnen lesen voor de gemeynte de Malleydtsche predikatiën. Vooralsnoch wort den Malleydtschen dienst aldaer gedaen van een mestys jongman, welcke goede bequaemheydt daertoe heeft. Op Lontoir worden de Duytsche ende Malleydtsche predikatiën (den predikant daer niet sijnde) voorgelesen door den kranckbesoecker Jacob de Bovere. Op Wayer doet met een grote neersticheydt den Duytschen dienst den kranckbesoecker Jan Martensen, welcke toekomende jaer meent op te gaen, heeft begeert aen ons dat wij dit sijn voornemen aan de Eerw. broederen wilden bekent maacken ende meteen voor hem te versoecken dat de Eerw. broederen hem toch willen houden in haere gunste ende hem alle gehulpsaemheydt te betonen, ende dat in het versien van een goede gelegentheydt voor sooveel als doenlijck is. Op Ouriën wort den Duytschen dienst geoeffent door den provisionelen kranckbesoecker Niclaes Evers, welcke wij op sijn instantelijck versoeck (met approbatie van den E. Heer gouverneur) van het schip Banda hebben gelicht ende aan het landt genomen ende op Ouriën gelecht. Ende bijaldien Jan Martensen toekomende jaer

---

[569] Niets over een dergelijke zaak aangetroffen in de brieven uit de jaren rond 1651. Wel in die uit 1645 (hiervoor, doc. 57).

[570] Ds. Johannes Roman, zie ook hierna, doc. 76.

[571] Het geschrift van De Boevere niet aangetroffen; betreffende diens eigen vertaalwerk zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 45. Enig commentaar op de Roman-vertaling hierna, doc. 76. Zie voorts Bijlage Maleise Geschriften, nr. 44.

[572] Abraham Weyns.

vertreckt, soo sal men Wayer met hem wederom konnen versien. Op Selem oeffent den Duytschen alsoock den Malleydtschen dienst den schoolmeester Jacob Willemsen.[573] Op Dammer leydt nu mede een provisionele kranckbesoecker, wiens name is Gabriël Nacken, welcke wij hier om sijn bequaemheden ende vanwegen de goede getuygenissen die hem gegeven wierden met het voorschreven ampt tot soo verre hebben versien. Het is overlange al nodich geweest dat daer een kranckbesoeker laege, ten aansien het guarnisoen wel sterck ordinaris is 50 koppen, maer wij en hebben een wijle tijdts niet gekonnen.

De schoolbehoefticheden sijn ons wel geworden. Wij hadden gehoopt dat wij wat meerder hadden mogen genieten, echter soo sijn wij danckbaer aan de broederen voor het toegesondene ende versoecken aan de E. broederen dat se ons in het toekomende jaer willen versien met eenige riemen pampieren, met ettelijcke bossen schaften, met eenich stof daer men inct van kan maecken, alsoo men qualijck inct hier om te schrijven kan bekomen. Oock met eenige psalmboecken in 4°, octavo, ende andere schoolboecken.

Hiermede sullen wij U.Eerw. Gode ende den woorden sijner genade beveelen, ende na onse groetenissen blijven U.Eerw. dienstwillige ende toegenegene vrienden ende medebroeders, Remmetus Ringius, V.D.M., Jochem Pietersen proponent, Harman van Nieuhouth ouderling, J. Hendrik de Grand.[574]

Banda, den 14 september 1654.

74. Brief van ds. Daniël Brouwerius aan de kerkenraad van Batavia. Batavia, 14 september 1654.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 221-222.

Eerwaerde ende waerde broeders.

Gij weet hoe ik voordesen, volgens U.Eerw. vermaning en raed, in dese mijne sake van beroupinge of versendinge van al mijn voorrecht dat mij door kragtige beloften en ontfatsoenlijke procedure der politike overheyt ende door oordeel van kerckelijke van Ambon gegeven en geworden was, heb afstant gedaen, ende mij beroupelijck gestelt na alle kercken van Indiën, geene uitgesondert, ende belooft mij derwaerts te sullen vervougen werwaerts ik ook door een wettelijke berouping ende ordonantie gesonden wierd. Ende hoedanigh vertoogh U.Eerw. diesaengaende in Rade van Indiën hebt ingedient,[575] ende alles wat t'sedert dien tijt tot nogh toe en insonderheyt op den 8 september voorleden in die mijne sake bij de Hooge Regeering in Rade van Indiën is voorgevallen, verhandelt ende beslooten,[576] is U. Eerw. so wel, en waerom niet beter als mij bekent. Ende alsoo ik in die verhandeling der hogher overheyt groote abuisen, onfatsoenlijkheyt ende onwettelijkheyt bespeure, ende daerom groote swarigheyt make om na die plaetse ende gemeente versonden te worden na dewelke de hoghe overheyt, op den 8[en] passato voornoemt, mij sonder communicatie der kerckelijcker regering absoluitelijk, ja volgens de ordere van de heer De Vlamingh van Outshoorn, hebben geordineert, soo is 't evenwel dat ik nogh daerin nogh in eenige andere

[573] Nog genoemd met dezelfde functie en plaats in de zielbeschrijving van 1672 (NA, VOC 1287, fol. 1119-1139).

[574] Hendrik de Grand, burgerluitenant op Lonthoir.

[575] Zie hetreffende deze interventie van de Bataviase kerkenraad ten behoeve van ds. Brouwerius de notulen kkr Batavia juli-oktober 1654 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 388-398, 401-409).

[576] De Hoge Regering stelde op 8 september ds. Brouwerius voor de keus: naar Banda, of anders repatriëren (notulen kkr Batavia, 14 september 1654, Mooij, *Bouwstoffen* II, 397-398. De Hoge Regering bleef bij haar standpunt: naar Banda of terug naar Nederland, en ds. Brouwerius gaf toe. Een dossier betreffende deze zaak in ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 73-136 (nieuwe foliëring 115). Fol. 110-115 een brief van Brouwerius aan Superintendent over de Molukken Arnold de Vlamingh van Outshoorn, Ambon, 4 april 1654.

sake mijselven soo veel wil toevertrouwen nogh toegeven dat ik 't advys en oordeel en goetvinden van eenige wettige kerckelijke vergadering niet verre boven mijn particulier oordeel sou estimeeren en stellen. Daerom is 't dat ik mijselven alsnogh (om de volveerdigheyt ende bereidwilligheyt mijnes dienstes aen dese behouftige Indische gemeinten te betonen, ende dat ik in dese geheele sake niet op mijn eigen particulariteiten of profijt, maer op 't recht der kerke en de stightinge ende 't beste der gemeinte sie) praesenteere ende voorstelle beroupelijck na alle plaetsen ende gemeenten hier in Indiën (ja al was 't ook selfs nae 't eyland Baly, om Gode ende Christo aldaer onder de heidenen een gemeinte op te rechten), soo maer 't recht der kercke, de wettelijkheyt ende goede forme van sodanige beroupinge bewaert en geobserveert word, 'twelk of waerover ik dan ook U.Eerw. vergaderingh sal laten oordeelen ende de gansche sake bevolen laten, om mijn gemoed gerust ende ongeledeerd te bewaeren.

Edogh met dese expresse conditiën dat, bijaldien de Eerw. broederen, contrary mijn gevoulen en oordeel, verstonden datter, niettegenstaende al 't gepasseerde bij de hoge overheyt, nogh evenwel een goede wettelijke beroupinge op mijn persoon na de gemeinte van Banda sou kunnen geformeert worden, dat dan, segh ik, 1. dieselve beroupinge met al haer omstandigheden, dat is met al 'tgeene dat diesaengaende hier op Batavia in Rade van Indiën, en in Ambon bij de politike overheyt ende de kerckenraed is voorgevallen en verhandelt (gelijk ik dat bij geschrifte aen U.Eerw. vergadering heb overgelevert, ende naderhand bij vertoogh of anderssints diesaengaende nogh sou moghen overleveren aen de classes of synoden in 't vaderland, daer U.Eerw. ordinaris jaerlijx de saken ende toestant deser Indische kercken aen overschrijft) toegesonden worde, om ook haer Eerw. oordeel daerover te moghen becomen; 2. datter bij de hoghe overheyt alhier geëffectueert moght worden dat den inwoonderen van Banda gelast wierd haer slaven, die se daer in grooten getale hebben, dagelijx een bequame ende behoorlijke tijt te vergunnen om in 't Christendom te moghen onderwesen worden; 3. datte predicanten in Banda met jaerlijxe of 2 jarige beurten aen 't grote casteel ende d'afgelegene plaetsen moghen leggen, gelijk in Ambon geschiet, ende dat mij dienvolgende nu volgens alle redelijkheyt de plaets of bedieninge vooreerst aen 't groote casteel geordineert wierde.

Waerop verwaghtende U.Eerw. advys, oordeel ende antwoorde[577] ben en blijve ik U.Eerwaerde toegeneighden ende dienstwillighen medebroeder in Christo, Daniël Brouwerius V.D.M.

14 september 1654.

75. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda Neira, 14 september 1654.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 185, fol. 428-430. Afschrift.[578]

Eerwaerdige, godtsalige, hoochgeleerde, voorsienige ende seer discrete heeren ende medebroeders.

Uyt kracht van de gemeynschap die wij te samen hebben, sijnde ledenen van één lichaem, en hebben wij niet konnen naelaeten of wij moesten U.E. toesenden dese weynige letteren, opdat U.E. – die lief hebdt de Indische kercken ende oock ons, als is blijckende uyt verscheyde missiven die U.E. aen ons hebbet geschreven, die van ons naerstichlijck bewaert werden, waeruyt wij konnen overvloedelijck vernemen de genegentheydt die U.E. ons is

[577] De Bataviase kerkenraad adviseerde Brouwerius deze voorwaarden nog niet aan de Hoge Regering te doen toekomen; indien de beroeping naar Banda doorgang zou vinden zou hij ze alsnog kunnen stellen (notulen kkr Batavia d.d. 14 september 1654, Mooij, *Bouwstoffen* II, 398).

[578] Een kort extract in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 165, fol. 26.

toedragende – mochtet weten hoedanich het met onse kercke, hetsij in het goede ende quade, is gaende, opdat onse droefheydt sij U.E. droefheydt, onse blijdtschap sij U.E. blijdtschap, gelijck als U.E. droefheydt is onse droefheydt ende U.E. blijdtschap is oock de onse. Als wij het quade hooren van Godes kercken in ons vaderlant, onse harten smelten van rouwe; als wij het goede daervan hooren, springen onse harten op van vreucht.

Den stant der kerken ende scholen is noch op den ouden voet als voordesen is geweest, gelijck als wij de Eerwaerdige broeders (in den jaer 1652 ende 1653[579]) in brieven die wij aen de broederen hebben afgevaerdicht (die wij vertrouwen dat aan de E. broederen sijn behandicht) hebben bekent gemaeckt. De gemeynten ende scholen verminderen niet, maer vermeerderen. Ende soude de scholen noch groter werden, indien sommige inlandtsche door armoede niet wierden gedrongen haer kinderen uyt de schoole te houden ende na het bosch moeten senden om daer noten van musschaten te raepen, sijnde alhier geoorlooft alle neuten op te nemen die door wint ende regen van de boomen afvallen.

In 't voorleden jaer is bij leninge na Amboina gesonden van ons den predikant Daniëlem Brouwerium, ende bleef alsdoen bij ons (gelijck alsnoch bij ons is) eenen predikant ende eenen proponent, welcke predikant moet bedienen in de Duytsche ende Malleydtsche spraken de gemeynten van Neira ende Lontoir. Den proponent moeste vanwegen het vertreck onses voornoemden broeders Lontoir (daerop hij was wonende) verlaten, ende op Poulou Ay sijn woonplaetse gaen nemen. Wij hadden gedacht dat den predikant die wij hadden geleent ofte een andere ons soude sijn toegekomen, maer gene is ons toegekomen, waervan de oorsaecke is (soo de broederen van Batavia schrijven) dat eenige predikanten sijn gestorven, eenige sijn gegaen na het vaderlant, ende oock bijsonderlijck omdat weynich predikanten tot ons uyt het vaderlant komen. Ondertusschen soo soecken wij sooveel te doen tot opbouwinge van des Heeren huys als ons doenelijck is.

Wij hebben uyt het schrijven der E. Batavische broederen verstaen hoe dat haer in haere kerckelijcke vergaderinge behandicht is (door den polytycquen commissaris) seecker extract van de Heeren Seventienen, waerin de Heeren Bewinthebberen sijn vernieuwende seecker ordre bij haer E. beraemt nopende het versenden der leraren, in welcke dat de versendinge der leraren alhier in India wert opgedragen de polytycque overicheden ter plaetsen daer predikanten sijn.[580] Ende de Heeren Seventienen belasten strictelijck dat de overicheden mogen opsenden alle diegene die haer dat niet willen onderwerpen. Of op dese ordre der Heeren Meesters het goede voor Godes kercke sal volgen en konnen wij niet geloven. Weynige predikanten, ofte gene (soo vertrouwen) sullen haer dit onderwerpen ende soo dan de overicheden precys bij haer ordre die sij hebben bekomen blijven, wat staet hier anders uyt te sullen volgen als een suckelinge voor vele leraren, dat vele gemeynten sullen berooft worden van haar getrouwe leraren?

De broederen gelieve doch dese saecke voor de Indische kercken aen te vaerden, ende tewegen voor haer te brengen dat dese ordre verandert wort, ende dat het mach blijven bij het oude loffelijcke gebruyck, welcke dese is geweest dat de predikanten sijn versonden van den kerckeraet met toestemminge der overicheden. Indien dat de E. broederen voor ons het goede hierin doen (waervan wij ten vollen verseeckert sijn), wij sullen altijdt onse danckbaerheydt aan de E. broederen betonen, ende niet nalaten voor onse broederen te bidden, ende te wenschen dat het haer E. na ziele ende lichaem mach welgaen, in dit leven ende namaels.

---

[579] Vgl. hiervoor, doc. 67 en 71. Bedoeld zal zijn 1651 en 1652; in de acta gedeputeerden buitenlandse kerken van de classis Amsterdam wordt geen brief uit 1653 vermeld (SAA 379, inv. nr. 157, 165 en 185).

[580] Vermoedelijk is bedoeld de resolutie van Heren XVII van 24 april 1653, zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 70 en 73.

Den oorloch in Amboina continueert noch tegens de Maccassaren. Den oorloch wort daer voor de E. Compangnie treffich beleydt door den manhaften Heer Vlaming van Outshoorn, doende (door Godes genade) grote saecken met weynich volck. De Heere wil eens doch aldaer vrede geven, ende ons bewaren (die tot noch in vreede geseten hebben) voor den oorloch.

De polytycque ende kerckelijcke konnen hier noch wel overeen. Den gouverneur alhier[581] is een goet gereformeert, van sijn eerlijcke ouderen van jonck op daerin opgevoet, laet oock door verscheyde nateeckenen blijcken dat de blijdtschap der kercke is sijne blijdtschap, ende dat haer droefheydt is de sijne.

De Heere wil ons verder in de goede vrede bevestigen, ende van ons altesamen afnemen het quade, ende in het goede laeten voortgaen, ende na dit leven geven de eeuwige salicheydt. De E. broederen gelieven ons in haere gebeden te gedencken, opdat de Heere ons met sijn genade mach verrijcken. Hiermede sullen U.E.E. Gode ende den woorden sijner genaden bevelen, ende na onse groetenisse blijven U.U.E.E. dienstwillige ende toegenegene vrienden ende medebroeders. Remmetus Ringius, v.d.m., Jochem Pietersen proponent, Harmen van Nieuhouth ouderlingh, J. Hendr. de Grand ouderlingh.

Den 14 september 1654.[582]

76. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, september 1655.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 223-229.

Eerwaerde, godsalige ende wijse, welgeleerde, seer discreeten ende bescheidene heeren ende medebroederen.

Den predicant D. Daniël Brouwerius is in 't begin van maert lestleden tot ons geluckelijck overgecomen ende met blijdschap ende toegenegentheyt des herten ende dankseggingе tot Godt van ons ontfanghen ende aengenomen. Dogh hebben kort daeraen onsen waerden en lieven leeraer D. Remetum Ringium wederom moeten missen, alsoo die van Amboina, door 't afsterven van D. Hendrik Hartong ende door de langhduerige siekte van D. Jacobus Rogerius in groote extremiteit gecomen sijnde, wederom een predicant uyt onse kercke te leen versoghten, ende wij haer sulx niet wel konden weigeren, alsoo daer niemand was die den dienst aen 't casteel nogh in 't Nederlants noch in 't Maleits kon waernemen.

Den krankbesouker Egbert Jacobs is met sijn familie na een langhdurige reise alhier gearriveert ende op Poulou Ay geplaest. Den krankbesouker Hermen van Nieuhout heeft het perck van Commer gecoght ende is vrij geworden. Jan Maertensen is in sijn plaets op Neira geleght. Jacob de Bouvere heeft wegens tijts- en verbantsexspiratie sijn verlossing versoght, denwelke hem beide van de kercke ende van de hoge overheyt is geaccordeert, weshalven wij versouken U.E.E. gelieven ons een aender krankbesouker in sijn plaets toe te laten comen. Wij hebben dit jaer gansch geen schoolbehouften noch psalmbouken nogh ietwes gekregen. Waer 't manqueert en kunnen wij niet weten, wilt dogh in 't toecomende ons wel daervan voorsien ende insonderheyt oock eenige psalmbouken op noten toesenden.

Wij en kunnen niet anders als de getrouwe naerstigheyt ende de vigilante ijver van den Eerwaerden D. Johannes Roman in 't oversetten van de Nederlantsche confessie, siekentroost ende geloofsformen van Nicea ende Athanasio ende de psalmen van de Nederlantsche in de Maleytsche tale ten hooghsten prijsen, ende sijn E. daerover hertelijck bedanken.[583]

---

[581] Abraham Weyns.

[582] Het antwoord van de classis Amsterdam op deze brief, d.d. november 1656, in SAA 379, Archief Classis Amsterdam, inv. nr. 165, fol. 35.

[583] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 44.

Wij mogen evenwel ook niet voorbijgaen U.E.E. te kennen te geven datte stijl van D. Roman vrij wat hooghdravend ende hier swaerder te verstaen is, ende dat al die Arabische ende verscheidene woorden daerin gebruikt, hier in geen gebruik sijn, ende seer moeyelijck en tot achterdeel deser gemeynte sou sijn deselve woorden hier in te voeren, ja men soude haer die saken met Nederlantsche woorden veeleer inscherpen. Dient dan onder veele anderen genoteert dat de woorden machelo, chelak, kanum, moesehat, kalam, gamak, fikir, perimpoenan, tartib, resul, shabida, mismor, bakim, nestjaja, mukaddir, alledaw, masjourat, chalik, tsjeroutjok, soupaja[584] etc. hierin gansch geen gebruik en sijn. Mou en angkau of ongko en magh men tegen Godt niet seggen, dewijle dat hier so in Ambon als Banda seer verachtelijke woorden sijn, en niet anders als tegen slaven ende scheldenswijse gebruykt worden. Men gebruikt hiervoor ghij of uwe, al voste of pacanira, of Tuan. Miara en jadiakan is hier seer gebruikelijck en wel bekent voor scheppen, daerom niet geraden sulks hier te veranderen, en als men miara ook al sou veranderen, waerom dan niet alsoo lief 't Hebreusche woord ברא[585] als 't Arabische chelak gebruikt, alsoo dat veel meer gemeenschap mettet woord miara heeft, en men moght ook wel geloven dat miara van bara gesproten is.

't Woord ganti is seer goet gebruikt voor in plaets; kondali is een toom en 't werd hier wel verstaen. Amsayya of sobatnja of sobat,[586] is alle goet, berloutut is knielen en bateloc is nogh gebruikelijker als berloutut, irotken[587] en toudo loutut kan ook geseght worden. Coucouroukou is murmureren, en niet songot of ouruhara. Artic. 21 fidei Athanasii[588] daer is menjadi goet, maer Psalm 2.7 en magh ako jadiken niet geduldet worden voor 'ick heb geboren' (want jadiken of jadiakan seght men van schepselen), maer moet sijn ako berannak. Mou is al vooren geseght dat van Godt of sijn soon niet magh geseght werden, ten waere als een aenhanghsel, gelijck als candatimou, alammou, anack-mou, nammamou etc.[589]

Tiga-sawatouan of tiga-satouanja is beter als tiganja;[590] tiganja is alle drie, of 't kan ook voor drieheyt gebruikt werden, maer niet voor drieëenigheyt; ebadan en ebadat[591] werden verstaen, maer verdienen seght men menang, menangh [...][592] verdienen, en dit is hier seer gebruikelijck, en [...][593] verdiensten, en menangnja is 'sijn verdiensten'.

Het 31 artic. Athanasii fidei sou bequaemelijck aldus kunnen ende moghen overgeset worden: Derri bappa pounja fael dia souda menjadi Deos derri segala kakal, daen derri ibounja pounja fael dia pada wactou souda jadi berannak manusia, dia adda Allah, of: Deos menjadi etc. Dhaulou derre segalla wactou[594] en magh hier niet geduldet worden, want daeruit sou schijnen te volgen of de tijden ook uittet wesen of uitte substantie des Vaders gegenereert waeren. Want 't is even alsof men seide: de Soon is uittet wesen of substantie des Vaders gegenereerd eer als al de tijden. Daerom 't is hier en allesints van noden, wil men aenders de rechte sin behouden (daer onses bedunkens meer is aen gelegen als aen de woor-

[584] Vertaling: schepsel, schepper, persoon (in de christologie), list (?), Woord, aarzelend, denken, gemeente, orde, apostel, —, psalm, eeuwig, vast en zeker, lotsbepaler, vóór (of: de duivel), roem, schepper, palissade, opdat. Romans vertaling van het gereformeerde kerkboek bevindt zich in SAA 379 (Archief Classis Amsterdam), inv. nr. 198; de psalmvertaling is niet aangetroffen.

[585] Bārā.

[586] Vriend.

[587] Letterlijk: krommen (zie Danckaerts, *Vocabulaar*, s.v. irot).

[588] Van de Geloofsbelijdenis van Athanasius, een formulering van de orthodoxe leer aangaande de drieëenheid, niet van Athanasius zelf afkomstig.

[589] Vertaling: uw welbehagen, uw wereld, uw Zoon, uw naam.

[590] N.l. als weergave van 'drie-eenheid'.

[591] Ibadah, ibadat: eredienst.

[592] Eén woord onleesbaar

[593] Twee woorden onleesbaar

[594] Vóór alle tijden.

den), dat men sigh sooseer niet aen de woorden binde maer aen de phrases, aen de eygenschap van ieder tale, ende aen den rechten sin en aen de saek selve. Daer sou te maghtigh veel werx aen wesen om alles aen te wijsen ende te veranderen gelijk 't hier best sou verstaen worden, ende dan soude 't mogelijk of buyten twijvel in alles oock nogh niet gestelt worden gelijk 't aengewesen en verandert was. Daerom hebben wij best geoordeelt dat D. Brouwerius de moeyte eens aennam om 't eene of 't ander stuk eens geheel op een nieuw alsoo te vertalen, gelijck sijn E. oordeelde hier in dese provintiën best te sullen en te kunnen verstaen worden. Soo heeft sijn E. dan den siekentroost hiernevensgaende[595] vertaelt, in onse vergaderinge getoont, ende is deselve nevens de vertalinge domini Romanni geresumeert, ende werd bij ons geoordeelt datte stijl ende de manieren van spreken die D. Brouwerius daerin gebruikt hier veel beter verstaen ende begrepen kan worden als die van D. Roman, alsoo daer teveel onbekende ende te hoogh-Maleitsche woorden gevonden worden. We hebben Jacob de Bouvere oock expres hiertoe in onse vergadering geroepen, als expert in dese tale, dewelke sulx mede oordeelt.

D. Daniël Brouwerius heeft wegens tijts- ende verbantsexpiratie, ende om redenen die sijn E. seide seer gewigtigh waeren, tegens 't naeste jaer mette middelste of laeste schepen, niettegenstaende wij sijn E. hier nogh gaerne een tijdlank gehouden hadden, sijn verlossinge soo ernstelijck ende craghtigh versoght, dat wij gelijck als genoodsaekt sijn geworden sijn E. deselvige in te willighen, ende te beloven dat wij dienvolgende om sijn verlosser aen U.E.Eerwaerde vergaderinge souden schrijven ende ernstlijk versouken, gelijk daen oock door desen geschiet, ende wij wel hertelijk en serieuselijk op U.E.Eerwaerde vergaderingh versouken dat voor onse gemeinte ende uit onsen name belieft uit te sien ende te beroupen 2 geleerde ende godsalige predicanten, een in plaets van D. Brouwerius, dewelke nae 't vaderland soukt te vertrekken, ende een in plaets van D. Ringius, die bij leeninge na Ambon is verreist, ten waere dat Ambon voorsien sijnde, sijn Eerw. ons wederom toequame, ende onse noodlijkheyt alsoo voldaen wierde.

Hiernevens niets anders voor 't tegenwoordige hebbende, soo breken wij aff en bevelen U.Eerw. Gode ende den woorde sijner genade, die U.Eerw. personen ende bedieninghen genadelijk wil segenen 'twelke van harten bidden ende wenschen U.Eerw. dienstwillige ende seer toegeneighde medebroeders, Daniël Brouwerius synedry praeses, Jacob Helmuthsen ouderling, Carsten Sager ouderling, 't merk X is gestelt bij Nicolaes Cole ouderlingh op Poulou Ay, Ernst Sax[596] diacken, Justus Boveth[597] diacken.

Actum Neira in Banda, desen ...[598] september 1655.

Brengher deses briefs, onse waerde broeder Carsten Sagher, is niet alleen een waerdigh lidt onser gemeente maer ook deser vergadering, en is tegenwoordigh voor 2de mael regent end' ouderling op Lonthoir, versouken derhalven, soo de celebrering des H. avontmaels ten tijde sijner aenwesens op Batavia gehouden wierd', dat sijn E. totte communicatie uit craghte als boven magh toegelaten worden.

77. Brief van ds. Daniël Brouwerius aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 28 april 1656.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 229-230.

[595] Niet aangetroffen. Romans vertaling van de Ziekentroost in SAA, 379, inv.nr. 198, fol. 81-97.
[596] Ernst Sax, 1654 dispensier, in 1672 koopman.
[597] Zielbeschrijving 1654 (NA, VOC 1205, fol. 1217-1240): 'castys burger' (kasties: persoon met één niet-Europese grootouder of overgrootouder). In 1672 genoemd als mixties burger op Lonthoir.
[598] Datum niet ingevuld.

Eerwaerde, godsalige, hooghgeleerde, voorsienige, wijse, seer bescheyden heeren ende medebroeders. Eerwaerde heeren ende medebroeders.

Onse jonghste aen U.Eerw. bestont ten grooten deele in 't versouken mijner verlossinge. Dewelke mij dan door U.Eerw. getrouwigheyt en vigilante voorsorge over Godts gemeente in 't generael ende ieder recht in 't bijsonder geworden sijnde, betaemtet mij ten minsten dat ik dese met solemnele danksegginge over mijne verworvene verlossinge beginne, welke hier in Banda al vrij wat vreemt begint, mogelijk al eenighsints om sommiger wille, die buiten twijffel tegens sommiger wille van hier verlost worden.

D. Jacobus Molanus ende D. Josias Spiljardus sijn gesont ende behouden tot ons in Banda overgecomen. Op welkers komste isser van de kerckenraed geoordeelt dattet seer dienstigh en noodigh was, insonderheyt voor de inlansche gemeente, dat ik tottet laeste schip in Banda en als ordinair predicant op Neira bleeff. Evenwels, of de heer gouverneur mij eerder had moghen willen versenden (want hij had mij door 2 gecommitteerde, tegens 't besluit van de kerckeraed, al doen aenseggen dat ik mettet eerste schip per forsa sou vertrekken en most vertrecken), versoght mijn attestatie, die mij van de volle kerckenraed eenstemmelijk in debita forma wierd toegeseght en toegestaen. Eenige weinige dagen daerna comter een subyte verandering. De heer gouverneur[599] brenght eenige beschuldingen en swarigheden tegens mij in, welke waren ten deele afgedane, ten deele versoende, ten deele versoende ende verjaerde, ten deele beuselaghtige, ten deele onwaere ende onbewesene, welke noghtans de heer gouverneur soo heeft weten aen te dringen ende te doen aendringhen datte kerckenraed (hoe gefundeert sal te sijner tijt wel gesien en geoordeelt worden), sonder mij behoorlijk tijt en wijse van verantwoordinge te vergunnen, hoe ik se ook versoght, veroordeelt ende geboden hebben in mijn predikampt in Banda stil te staen totdat ik en de heer gouverneur en haer Eerw. sou voldaen en mijn onschult getoont hebben, waerin ik overbodigh was soo ik in mijn volle qualiteyt mij moght verantwoorden, en mij copije van mijn beschuldingen ter hant gestelt wierden, 'twelk nogh door de kerckenraed, nogh door mij, bij de heer gouverneur is tewege kunnen gebraght worden.

Ick heb evenwel, soo veel ik konde, uit en op de copije van de kerckelijcke acten binnen corten tijt mijn verantwoordinge in geschrifte claer gemaekt. Ik maek sulx D. Molanus bekent, versouke de kerckenraed magh beleyt worden opdat ik mijn verantwoordingh voor vertrek van 't eerste schip mocht doen, ende alsoo iets seekerlijck hebben om te schrijven, of occasie om te vertrecken. D. Molanus heeft sulx tot 2 mael aen de heer gouverneur bekent gemaekt ende uit mijnen naeme versocht, dewelke sulx 2 mael geweigert, omdat sijn E. voor 't vertrek van 't eerste schip, en insonderheyt om een particulier persoon, geen kerckenraed beleid wilde hebben, geantwoord heeft. Soodat ik niet en twijvele, daer sullen wel veele en sware beschuldigingen tegens mij en overgeleyt en overgebraght worden. Maer daer ik tegenwoordigh mijn meeste toevlucht en gerustheyt in stel is dat ik weet ende U.Eerw. kenne als sodanige die niet alleen 2 ooren maer ook 't rechte gebruik daervan hebt, 't eene accusatori, alteram reo integram et illibatam servantes.[600] Ik en sal tot mijner verantwoordinge nu niet schrijven, maer opdat U.Eerw. evenwel het principale pit van de principale saek magh bekent sijn, soo sende hiernevens de extracten uitte kerckelijke acten, waerbij de saek ende de verhandelinge derselver ten principaelen te sien is,[601] de reste tot mijn personeele overkomst uitstellende.

Dat is evenwel remarkabel, dat die vuile en valsche slavin die mij alderswaerst beschuldight heeft, ja dat ik met haer selfs oncuisheyt sou gepleeght hebben, binnen corten tijt daerna door Godts bestiering van eenige boslopers met een schielijke, cruelle ende onge-

[599] Abraham Weyns.
[600] Het ene aan de beschuldiger, het andere geheel en onverkort aan de aangeklaagde lenend.
[601] Een dossier betreffende de zaak-Brouwerius in ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 72-115.

hoorde doot gestraft is, nam ex eo membro quo me abusam dicebat, miro modo mortua est. Nam interfectores baculum, ferme sesquipede longum, ipsius membro muliebri immiserunt, horreo dicere,[602] en doen hebben se het opgescheurt en haer van een groote en hooge steilte nedergeworpen (gelijk een van de moordenaers of aenkijkers die hier gedoodt is bekent heeft), en alsoo is se gevonden, en boven dat noch met afgecapter hant en gebrokener hals, gelijk ik uitte mont van verscheidene en ook van de lijfheer selfs heb gehoort. Is 't niet wonderlijk? Door haer hals heeft sij 't geluit mijner beschuldinge gegeven, en die is omgedraeyt of gebrooken; met haer handen heeft sij een teiken gestelt onder de beschuldinge tot confirmatie dat haer seggen waer was, en die is afgekapt, membro muliebri dicebat me abusum et hoc etc.[603] Haer beschuldinge was een doodwaerdige beschuldinge, en Godt heeft haer schrickelijk gedoodt.

Dit viel mij in 't eindighen in de pen en daght mij niet vreemt hierbij te voughen. Hiernevens dan nu niets meer nodigh achtende om over te schrijven, breeke af ende bevele U.Eerwaerden Gode ende den woorde sijner genade, die U.Eerw. personen en diensten overvloudigh wil segenen, 'twelck van herten wenscht U.Eerw. dienstwillige ende ongeveinsde vriend ende medebroeder Daniël Brouwerius.

Neira in Banda, desen 28 april 1656.[604]

78. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 30 april 1656.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 231-232.

Eerwaarde, geleerde, godtzalighe etc. medebroeders in 't werk des Heeren.

Gelegentheyt hebbende met het vertrecken van 't jacht Drommedaris, hebben wij niet connen nalaten, tot een blijck onzer goeder genegentheyt van wederzijdtse correspondentie, deze weinighe regulen met bijgaande geschrifte over te zenden.

Vooreerst wij zijn, de Heer zij hoogh gelooft, met zeer liefelijck weder ende gemak, d'een ontrent 14 daghen na den beide, eerst in Amboina ende daarna alhier in Banda aangecomen. Alwaar wij ook zo van den achtbaren Heer gouverneur Abraham Weyns alsmede van de Eerw. broeders van heel Bandaas kerckenraat, na 't visiteren onzer medegebrachte werktuighen van beroep, dimissie, attestatie uit 'et vaderlandt en verzending na hier toe, met grote liefde, eere, dankbaarheyt, dankzegging tot Godt ende christelijke blijschap ontfanghen, ende onze respective ordonnaire plaatze ons toegewezen verordeneert, te weten D. Molanus, volghens voorgaande schrijven van den Ed. Heer Generaal en Raden van Indiën mitsgaders navolgens medgaande oordeel des E. kerkenraats, op Neira, ende D. Spiljardus vervolghens op Poulou-ay.

---

602 Want door hetzelfde lid als waarmee ze zei door mij misbruikt te zijn, is ze op wonderlijke wijze omgekomen. Want haar moordenaars hebben een stok, anderhalve voet lang, in haar vrouwelijk lid ingebracht, ik huiver het te zeggen.

603 Met het lid waarmee die vrouw zei dat ik misbruik had gepleegd, daarmee ook enz.

604 De notulen kkr Batavia vermelden de ontvangst van deze brief, maar bevatten geen verslag van een bespreking daarvan (notulen d.d. 25 mei 1656, Mooij, *Bouwstoffen* II, 484). Op 16 oktober 1656 verscheen Brouwerius in de vergadering; hij deed vervolgens enige tijd dienst in Batavia en werd vervolgens naar Ambon beroepen, waar hij van medio 1657 tot eind 1658 predikant was, waarna hij repatrieerde (*ibidem*, 502, 512, 514). In 1662 verscheen van zijn hand een Maleise vertaling van het boek Genesis, in 1668 een vertaling van het Nieuwe Testament. In 1669 keerde hij te Batavia terug, waar hij 1669-1671 hulppredikant, later predikant, was bij de Maleise gemeente, predikant Ternate 10 april 1672 tot zijn dood in januari 1673.

(*De beide predikanten vonden de gemeente in goede staat, maar hebben met droefheid kennis genomen van de beschuldigingen tegen ds. Brouwerius ingebracht.*)

Ende alles rijpelijk en in des Heeren vreeze overwogen, hebben met geheel eendrachtighlijcke stemmen geoordeelt [...][605] te zijn ter eere Godts, stichting van zijn kerk, en voorkoming van alle ergernis dat D. Brouwerius bij provisie behoorde van zijnen dienst stil te staan, gelijck zij dan ook hem zulx hebben verordonneert ende aangezeit, gelijck U.Eerwaarde uit deze bijgaande acten[606] wel naarder zult connen verstaan, gelijck ook de natuere en hoedanicheit van de voorgemelde geruchten en betichtingen dewelke wij, zo boven ook geroert is, tot betoogh van bereitwillicheyt van onderlinge correspondentie hiernevens overzenden.

Dat zulke ende diergelijke droevighe dinghen ontrent de praedicanten in deze tedere aanquekelende[607] Indische gemeinten comen te ontstaan, is zeer jammerlijck te beclaghen, als U.Eerw. met ons, zo wij menen, buiten twijffel toestaan, nadien etc.

Waarmede dan einde nemen. Eerwaerde, voorzienighe, geleerde enz. welbeminde broeders, wij Ul. met alle d'uwe den Heer en troost sijner genade bevelen. U. Eerw. dienstwillighe medearbeiders in 't werk des Heeren ende nomine synedry geteykent, Josias Spiljardus pastor in Poulou Ay p.t. praeses, Jacobus Molanus pastor Neira et p.t. schriba.

Op Neira in Banda, deses 30^{en} aprilis 1656.

79. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 31 augustus 1656.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 237-239.[608]

Eerwaerdighe, welgeleerde, godtsalighe, beminde medebroeders.

Wij hebben voor enighe maenden sekere missive deur enigh vaertuigh over Amboina van E.Eerw. ontfanghen, doch sonder datum of aenteikening van en des afsenders van dien,[609] d'inhout waervan naer ons waernemen begrijpt vooreerst een clachtich verhael nopende 't vercrencken van 't recht der kercken deur de macht ende handel der politischer overheden desen voorleden jare voorgevallen,[610] tot bewijs van d'welcke verscheiden exempelen worden voortgebracht, ende daerna een vernieut verhael over de afsending der 2 predicanten nu laestmael tot ons overgesonden. Ende dan ten 3^{en} een versoeck van expresse order [...] en opgedragene volmacht om U.Eerw. te mogen dienen in cas van versoeck onser kercken om eene ofte meer predicanten voor deselve te beroepen, temeer omdat d'selve U.Eerw. somwijlen van de broederen werden afgevordert. Ende opdat sulken van U.Eerw. met dies te meerder authoriteyt en wedersijts genoegen mocht geschieden, doen U.Eerw. daer [...] onse vorighe aenschrijvens in desen deele vernoecht te zijn geweest.

(*Betreffende het eerste punt deelt de Bandase kerkenraad mee dat hij van ganser harte genegen is de macht van het Hoofd der Kerk, Jezus Christus, over zijn kerk alsook het*

[605] Een of meer woorden onleesbaar.
[606] Niet aangetroffen. Zie de aantekening bij het slot van het hiervoorgaande document.
[607] Nog bijzondere zorg nodig hebbende.
[608] Het handschrift bevindt zich in slechte staat, waardoor hier en daar enkele woorden onleesbaar zijn. Deze plaatsen worden niet afzonderlijk geannoteerd.
[609] Vermoedelijk is dit de brief kkr Batavia aan kkr Banda in ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol.109r-115v, daar met datum januari 1656.
[610] Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 70.

recht der gemeente te helpen bewaren. Hij adviseert de broeders in Batavia daarover met de Hoge Overheid in gesprek te blijven.)

Wat nu belangt het 2e, wij sien daerin seer groot verschil nopende 't getuigenisse over yeder van de 2 gemelde laast overgesondene predicanten, te weten D. J. Molanus ende D. J. Spiljardus. 't Getuigenisse van den eenen, te weten D. Spiljardus, is seer overvloeyende weghens sijne menichvuldige goede qualiteyten. Maer eylaes, van den anderen isset so gebreckelijck, dat het bijna schijnt alsof U.Eerw. niet eene enckele goede qualiteyt in denselven hebbet connen bemercken, immers wij en sien (so schaers en spaersaem sijn U.Eerw. daerin geweest) niet eene in uwer E.E. schrijvens verhaelt.

Nopende nu 'tgemelde goede getuigenisse over D. Spiljardum, daerin hebben wij ons met danckseggingе tot Godt te verblijden. Voorts aengaende D. Molanum, waerde medebroeders, over welcken U.Eerw. enige redenen van misnoegen schrijft op Batavia geschept te hebben, ende daerop uyt ons verlangen te verstaen hoe dat sijne Eerw. sij ontfangen, mitsgaders wat redenen van misnoegen sijne Eerw. daertoe heeft gehadt, dient cortelijck dit tot antwoort, namelijck dat sijne Eerw. voorspoedigh tot ons gecomen sijnde, van ons met ongemeene blijtschap en geluckwenschinge en danckseggingе tot Godt is ontfangen, nadat hij alvorens neffens uwen eersten brieve [...] seer loffelijcke getuygenisse uyet het vaderlant aen ons overgelevert. Oock is ons gebleken het seer goede getuygenisse van den Edelen Heer Generael aen den Heer gouverneur alhier geschreven.[611] Bovendien [...] en besonderlijck de gemeinte op Neira alsoock den [...] Heer gouverneur seer wel met sijn Eerw., en [...] ietwes op sijn Eerw. hadden te seggen gehadt, oordelen wij dat sulcx hadde op Batavia behooren afgehandelt te sijn [...] op ons niet begeert geweest te sijn. Ons dunckende dat de Eerw. broeders van Batavia daerin naer haer eygen onderstellinghe wat suymachtich sijn geweest.

Belangende nu het derde, te weten U.Eerw. versoeck aen ons om ordre, last en volmacht van ons te hebben in cas van verkiesing ende toesendinge van een of meer predicanten ten dienst en nootdruft deser onser gemeinte, dienthalven is al opten 22en marty laestleden in onse extraordinaire vergadering dese resolutie genomen:

> Also de predicanten van Batavia in hare acten van zending van predicanten na dese gemelte mentie maken niet alleen versocht, maer machtigh gemaeckt te zijn van dese kercke van Banda om haer predicanten te versenden, so comt dat de broederen en leden deses kerkenraets vreemt voor; dewelcke verclaeren dat sij haer geen ander macht geven als van toesendingh van een predicant of predicanten, en dat niet anders als op haer versoeck, 'twelck t'elkens so menichmael als sij een predicant of predicanten van nooden sullen hebben aen haer Eerw. sal vernieut en schriftelijck bekent gemaeckt ende versocht worden, en dan is boven dat noch de mening van dese uytkiesing en sending van een predicant of predicanten, sal geschieden met advys ende oordeel ende ten overstaen van alle de predicanten die ten selven tijde op Batavia sullen tegenwoordigh wesen, 'tsij dat se nieuwelijckx uyt het vaderlandt, 'tsij dat se van andere plaetsen op Batavia om na 't vaderlandt te vertrecken, 'tsij dat se om eenige andere gewightige saken aldaer aengecomen sijn, en dat die selve [...] van sodanige uytkiesing en sending van een predicant of predicanten voor en tot dese gemeinte van Banda een crachtige concluderende stemme sullen hebben als se predicant of predicanten van Batavia waren. Welcke te tegenwoor-

[611] Missive GG Maetsuycker aan PR Banda d.d. 16 november 1655, NA, VOC 879, fol.716, nader 714. Maetsuycker schrijft hier over Molanus: 'welcke lange jaren de kercke Christi met goede reputatie in 't Vaderlandt bedient hebbende, uyt groote ijver tot voortplantingh van Godes H. woort de herwaertse reyse aengenomen heeft, sijnde een persoon van sachte ende modeste ommeganck'.

dich ons vernieuwde besluyt overeen comt met hetgeene wij in 't jaer 1652 in september besloten en de broederen in Batavia in onse missive van den 4[en] september 1652[612] aen haere E.E. hebben overgeschreven en bekent gemaeckt, waeraen wij oock nevens dit besluyt gedragen en anders niet.

Hierbij, Eerwaerden broeders, persisteren wij alsnoch, verstaende oock dat het woort van beroeping in de acten van versending der predicanten niet meer sal worden gebrucykt, maer alleen van verkiesing en versending, bij voorgemelde stemmen geschiet, overmits de aencomende predicanten hunne wettelijcke geapprobeerde beroepinge respectivelijck uyt het vaderlandt medebrengen, ende hare versending slechts voor een verdeyling der diensten behoort gehouden te werden.

Dit, Eerwaerde ende beminde broederen, oordeelen wij oirbaer te sijn tot bewaring van 't kerckelijcke recht, weering van alle incruiping van superioriteyt, ende vereeniging met de vaderlantsche kercken.

Onse gemeinten sijn Gode lof in goede vreedtsamen en gerusten staet. De Heere verlene voorders sijnen genadigen seghen. Tusschen sijne Achtb. de Heer gouverneur ende onse kerckenraet is een lieffelijcke ende geruste correspondentie, d'welcke wij hopen te arbeyden dat langhduerigh sij, oock daerom aenhoudende in den gebede.

Oock maken wij de Eerwaerde broederen bekent hoe dat den proponent D. Jochem Pietersz op Lonthoir sulx door langduirige indispositie is verswact, dat eenigen tijt geleden genen dienst heeft gedaen, ende nae alle apparentie niet lichtelijcke en sal konnen meer de predicatiën doen. Oversulcx so is ons versoeck (oock met voorweten en volle toestemmingh van D. Jochem Pietersz) om noch een bequaem predicant aldaer te mogen in sijne plaetse hebben, en ons deselven mach toegesonden werden naer ordre in onsen tegenwoordigen vermelt.

De kranckbesoecker Eghbert Jacobsz op Poulou Ay, genegen wesende op een tocht ergens (met U.Eerw. ende d'Hooge overheyt goetvinden) te gaen, comende met sijne familje over, also sijnen dienst alhier niet so noodich sijnde noch redelijck van sulcken stoffe voorsien.

(*Banda heeft dringend boeken en papier nodig:*)

ten hoochsten van noode sijn 10 à 12 psalmboecken in quarto dito een hondert cleyne psalmboecken, voorts [...] schoolboecken van cattechismus, a.b.c. boecxkens, vraeghboecxkens, 'tsij van E. d'Aldegonde of andere, alle in Duits. Versoecken andermaal de Eerw. broederen gelieven desen aangaande alle neersticheyt aan te wenden om ons in zo over-nootdrufticheyt te voorzien.

D. Brouwerius heeft ons voldaen ende is also volgens ten vollen versoent, sulcx dat wij bij resolutie hebben verclaert tevreden te sijn dat hij allesins daer hij come te arriveren voor een wettelijck predicant werde gerespecteert, hebbende wij sijne Eerw. oock toegelaten op 't schip Seelandia onderweegs op de reys van hier na Batavia de kerkendienst waer te nemen, blijvende dogh alle voorstaenders der gemeenten, als bekent, vrij om sijne Eerw., met opsicht op sijn comportement, dienst te laeten doen of niet.

Eenige stucken der H. Schrift, te weten het boeck Ezra, de laetste 100 psalmen, de propheet Maleachi ende iet anders, sijnde van onsen broeder Jacob de Boevre in 't Maleyts overgeset, sijn deur ordre oversien ende van ons als oirbaer voor de gemeinte goetgekeurt, versoeckende uwer Eerw. hem dienthalven voorderlijck te willen wesen.[613]

---

[612] Hiervoor, doc. 70.

[613] De Bataviase kerkenraad keurde de vertaling 'gans gebreckelick' en zond de auteur terug naar Banda (notulen 9 en 20 november 1656, Mooij, *Bouwstoffen* II, 508-510, 513; zie ook Werndly, *Boekzaal*, 240).

Waermede, Eerwaerde, geleerde, godtsalige mede-arbeyders, wij U den Heer ende 't woort sijner genade bevelen. Josias Spiljardus synedry p.t. praeses, Jacobus Molanus p.t. scriba, Jacob [...][614] ouderling, Carsten Sager ouderlingh, X 't mercq van Claes Coole[615] ouderlingh, Ernst Sax diacken, Gerrit Matteyschen[616] diacken, Justus Boveth diacken.

Gedaen in onse kerckelijcke vergaderinge op Neira desen 31[en] augustus 1656.

80. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 15 september 1658.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 241-243.

De E. kerckenraat in Banda wenscht den E.E. broederen des kerckenraats tot Batavia, mitsgaders allen en iegelicken broederen predicanten aldaar tegenwoordigh haar onthoudende, de liefde Godes des Vaders, de genade Jesu Christi sijns Soons ende de gemeynschap des H. Geestes, amen.

Waerde, godsalighe, hooghgeleerde ende voorsienighe, en seer beminde medebroederen.

Gelijckerwijs wij ons aen d'een zijde hebben te verheugen overmits U.Eerw. ons getrouwe arbeyders voor desen hebben toegesonden, also hebben wij ons aen d'ander zijde te bedroeven vanwegen het vertrecken der sodanighe die wij gewenscht hadden sigh langer onder ons haer hadden laten vinden. Wij hebben ons verheught over 't toesenden van den E. D. Joannes à Warmeloo, dogh wij zijn bedroeft dat sijne E. alsnu van ons is vertrocken. Sijn vertrecken van ons doet ons schrijven om de toesendinghe en overkomste van eennen die sijn plaetse mogte vervullen, en verstaen dat dese toesendinge geschieden sal door alle de aenwesende broederen predicanten die op Batavia tegenwoordig zijn, omdat se so wel als d'andere Batavische predicanten over 't stuck der versendinge van predicanten met en nevens [...][617]

Voort, in de Maleytsche tale hebben D.D. Molanus en Spiljardus so veelle geavanceert dat se al eennen geruymmen tijt geleden den dienst in die tale waergenomen hebben, stellende eenighe predicatiën door haer geschreven in de Maleytsche tale, en zijn oock van sints eenighe stucken van Gods woort in de Maleytsche tale te stellen, omme dagelijx nogh vaster in die tale te werden.

Onse gemeynten, door Gods genade, nemen meer en meer toe, so in kennis alsoock in getale, waertoe de mondelinghe onderwijsinge of catechizatie veel helpt, so aen den kinderen in jaeren als in kennis;[618] derhalven wij schrijven om Maleytsche Catechismussen, vocabularia, psalmboecken, eenighe met noten, en andere sonder noten, en onder deselvighe 3 à 4 die grof van druck zijn. Oock schrijven wij ernstelick om pampier en pennen mitsgaders stoffe tot het maken van inct, en oock om 16 boeckskens, maer liever berdekens, voor de kinderen; de boeckskens haest verbreken ende verslijten. Van andere schoolboecken zijn wij nogh redelijck voorsien.

Hiermeede – – – U.Eerw. dienstbereyde medebroeders ende mede-arbeyders, Jacobus Molanus pro t. synedry praeses, Josias Spiljardus synedry p.t. scriba, Philip van der Eycken

---

[614] Achternaam slecht leesbaar. Aan het slot van doc. 80 en 81 een ouderling resp. diaken Jacob Doorganck.

[615] Nicolaas Coole, 1654 burger op P. Ai.

[616] Matteyschen: onzekere lezing.

[617] De resterende zes regels op deze pagina zijn door verbleking onleesbaar.

[618] Zowel aan kinderen als aan volwassenen wier kennis nog die van een kind is.

ouderlingh, Barent Hobbes ouderlingh, Jan Hendr. de Grand ouderlingh, Jochem [...],[619] Dirck Maertsz diaken, Jacob Doorganck diacon.

81. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 12 september 1659.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 247-250.

Eerwaarde, godtsalige, zeergeleerde meedebroeders, genade ende vreede zij U van Gode onsen Vader, door Jesum onsen enigen salighmaker.

Den uwen van den 25^{en} february 1659[620] hebben wij niet eerder dan in augusty 1659 ontfangen. In denselven merken wij misnoeghen bij U.Eerw. te weesen overdien dat U.Eerw. brieven bij ons niet al te veylich zoude weesen, claghen dat d'selve in handen van d'Heer gouverneur alhier geraakt zijn ende óf het principaal óf deszelfs afschrift aan de Ed. Heer Generaal en Raden van India sijn overgesonden, waaruyt zeer merkelijke inconveniënten en onheylen, zoo over uwer Eerw. persoonen als oock de gemeinte gecomen zijn, d'welcke U.Eerw. aan ons niet verdient hebt.[621]

Dient ten antwoort, dat wij verwondert zijn over dese woorden van niet veylich te wesen. 't Is U.Eerw. soo wij menen bekent dat altijts alhier een commissaris wegens d'Heer gouverneur verschijnt in de kerkelijcke vergadering, in welkers tegenwoordicheyt, gelijck alle andere handelingen, geschied ook meede de missiven van buiten aan onsen kerkenraet comende gelesen worden, na gewoonlijk gebruyk, welk gebruyx afschaffing wij alhier zeer gevaarlijk houden voor de ruste van ons ende onse gemeynten. Nu dan, de gemelde polityken commissaris, houdende notitie van alles wat hij in last heeft, noteert dienvolgende oock 't sommier van gemelde brieven, 'tselve rapporteerende aan d'Heer gouverneur. Oversulx is onses oordeels niet zeer te verwonderen dat overschrijving can geschieden buyten onse weten, raat en toestemming, zoodat de Eerw. broederen willen gelieven ons met genich onrecht nadenken[622] te beswaren, zijnde genegen om deurgaans na vermogen het heyl aller Indischer kerken en deszelfs getrouwe bedienaars na te jaghen.

Dat U.Eerw. verclaren genegen te sijn tot onderhouding van de onderlinge correspondenty, en oordeelten zeer veel daaraen gelegen te wesen, is ons zeer aangenaam, en hebben U.Eerw daarin ons geheelijk tot toestemmers, wenschende ondertusschen bijwijlen daarvan wat meer efect te vernemen mits genieten meededeeling van den standt der anderen Indischer gemeinten U.Eerw. bekent zijn, desselfs bedienaers, alsook andere tijdinghen nopende het kerckelijcke uyt het vaderlant. Wij van onse zijde weynich aan U.Eerw. connende oversenden [...],[623] bij gebrek van stoff om ons versoek te voldoen. Nopende het toesenden van een 3e predicant in plaats van onsen Eerw. herder D. J. à Warmeloo, nu in den Heer gerust, is ons gantsch droevig geweest te hooren, gelijck oock het missen van dien gantsch nadeelich voor onse gemeynten, waarom oock noch temeer op 't harte getroffen heeft de verclaring van (zoo veel U.Eerw. verstonden) zoo cleyne hoop daartoe noch inlangen.

Wij vinden ons echter ten uitersten geparst ons versoek aan U.Eerw. wederom te vernieuwen, met veel sterker christelijcke aandrang, nadien onsen noot sedert onsen voorschreven aan U. Eerw. nogh eens zoo veel vermeerdert is, overmits d'overstelling van onsen

[619] Achternaam onleesbaar, waarschijnlijk de proponent Jochem Pietersen.
[620] ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 150r-150v.
[621] De ontvangst van deze brief wordt vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 31 oktober 1658. Daar en elders in de notulen over deze periode wordt geen melding gemaakt van moeilijkheden ontstaan door informatie uit Banda.
[622] Achterdocht.
[623] Enkele woorden onleesbaar.

Eerw. lieven broeder, en harder der gemeynte van Pouloway, Josias Spiljardus, na en tot dienst van de gemeynten in Amboina al in novembri 1658, gelijck onsen ouden lieven broeder en harder Jacobus Molanus, zoo hij ons verclaart, U.Eerw. met het in mayo vertrekkende schip heeft bekent gemaekt, mitsgaders de middelen waardeur d'selve overstelling zij geschiet, zoodat na dien tijt den last van geheel Banda, nopende de predicaty en bediening der sacramenten, op hem alleen heeft aangecomen, 'twelcke off'et na reden en beleeftheyt niet boven zijn vermogen gaet willen U.Eerw. gaarne geven te oordeelen, temeer nadien hij verclaert binnen weynighe maanden sijn t'sestichste jaar te sullen voleynden, indien d'Heer wil.

Poulou Ay moet nu meest de predicaty missen, behalven op d'ordonaris tijt der bediening des avontsmaals, anders tusschentijts slechts hebbende het lesen der sermoenen deur den krankbesoeker, waardeur dan d'aanwas der gemeynte groetelijkx aldaer gestuit wert, waarop dan immers gantsch ernstigh dient geleth. Is derhalven ons broederlijk, christelijck en aenhoudend versoek, U.Eerw. gelieven arbeyt aan te wenden dat wij mogen versien werden met bequame, godtvruchtige predicanten. Ende overmits enige van onse krankbesoekers trachten na vertrek op aanstaande may, sommigen haaren tijt zijnde geëxpireert, zoo zijn wij wederom andere in dier plaetse van bedarf, versoecken dan insgelijcx dat wilt gelieven bequame en stichtelijcke persoonen uyt te kiesen, die afschickende na ordre als vooren en meer namaals verclaart.

't Is ook U.Eerw. bekent hoedanich nieu kerkelijk reglement wegens d'Edele Heeren Bewinthebberen sij overgesonden,[624] welk dan onsen voorgemelden ouden harder verclaart niet te connen aannemen nog sig t'onderwerpen zooals die daar leyt, waarover zijne Eerw. dan van ons versocht heeft, ende hem met d'expiraty van zijne eerste 5 jaaren te willen ontslaan, ende daarbij oock hem behulpigh te wesen met voorschrijvens, opdat hij, gelijk redelijck en billick is, behoudens zijn tractement na zijn vaderlant conde vertrekken, nadien hij, de beroeping herwaarts na toe aannemende, hem 't voorschreven reglement geensins zij voorgehouden maar in alles zij geprocedeert na Godts woort en voorighe kerckelijcke ordre. Op welk zijn versoek wij in onse gemene kerckelijcke vergadering den jongsten martii laastleden genomen hebben dese resoluty, dat wij verhoopten dat haare Edelens aan d'ene ende onsen predicant aan d'ander zijde malcanderen middelerwijl zullen verstaan tot verblijff van onsen leeraer. Dogh d'saak anders uitvallende, dat namelijk haare Ed. vasthouden aan de voorschreven ordre, andere een oft meer predicanten herwaerts aanquaemen te zenden, dat wij dan tot zijne demissy souden verstaan, ende de versochte behulpelijcke hant met voorschrijving of anders inwilligen [...][625] soo stichtelijken leeraar deser gemeinten, die oock zonderling tot dienst van de Maleysche ledematen en andere toehoorders van noden zij, hebbende reets goede ervaring in de gemelde tale vercregen, te ontijde te moeten missen. Welken volgens dan wij aan de Eerw. broederen in sulcken cas als nu verhaalt is uit hartelijke toegenegentheyt van onsen ouden broeder en getrouwen harder versoeken hare Eerw. wouden ook hunne behulpelijke hant, is 't noot, daaraan houden, gelijk ook onsen E.Achtb. Heer gouverneur uit onsen naam aan zijn Edelheyt en HoogAchtbaarheden van Indiën toegeseyt heeft te doen. Wij blijven dan christelijk en broederlijck aanhouden aan U.Eerw. teneynde gelieft sonder onderlaten neerstigh aan te wenden tot hoognodige versorging van onse gemeinte nopende de wijse der toesending van predicanten. Wij versoeken gelieve onse meyning dextre[626] te interpreteren, wij houdende onsen ouden cours sooals wij

---

[624] Vermoedelijk de instructie voor predikanten en schoolmeesters d.d. 12 oktober 1657, in Van der Chijs, *Plakaatboek* II, 245-246. Vastgesteld door Bewindhebberen als verbeterde uitgave van de Instructie van 16 december 1643. Deze instructie bevat echter geen bepaling over beroeping en verplaatsing. Daarom gaat het hier misschien nog om de bepalingen van 1650/1654 (zie doc. 70).

[625] Enkele woorden onleesbaar.

[626] In gunstige zin.

het voor vele jaren hebben verstaan, waarbij alsnoch volharden. Daarom broeders, gelijk wij ons enigerlij authoriteyt in 't minste over U.Eerw. toeschrijven, zoo en soeken wij oock ghenige te gebruiken, wenschende oock van harten dat sij allesints mochten vermeden blijven. Wij menen ook verstaan te hebben dat de kerkelijke ordre dienaangaande gecomen zijnde uit'et vaderlant, met onsen geduyrigen cours overeenkomt.[627]

Willen ook nogh ten laasten ook zeer ernstelijk gebeden hebben dat U.Eerw. die christelijke behulpsaamheyt gelieft te bewijsen, mits zendende uwen coster aan de E.E. oppercoopluyden des Casteels teneynde wij mochten met papier en pennen werden versien voor onse kerken, en met namen voor onse schoolen. De schoolen declineren merkkelijk deur gebrek van de gemelde dingen, 'twelk ymmers een gantsch beklagelijke zaak zij, nadien nogh kerk nogh republyck, de schoolen veronachtsaamt werdende, connen verblijven in goede stant, late staan groyen. Gelieft dan hierin eenmaal het beste te doen, mitsgaders enige psalmboeken en a.b.c. boexkens te senden. Van andere en isser nogh geen courang, dat's gebrek, gelijck d'ingesetenen hier spreeken.[628]

Onse gemeynten zijn, Gode loff, in goede vreede, bloyen seer wel, en ook met namen op Neira en deszelfs bedrijff. De eeuwige Almagtige Godt, uit wiens schatkamer der wijsheyt, bermhartigheyt en maght de verborgentheyt des heyligen Evangely sij ontsprooten, wille dat onder d'heydenen voort doen loopen in krachtighe werkinghe, verleenende sijnen genadigen zeegen tot kontinuatie en voortspruyting van dien, opdat de zorgeloose en domme lusteloose (die der nogh deurgaans niet weinige onder loopen) mogen ontwaaken tot sijnen wille.

Wij hebben van tijt tot tijt neerstigheyt aangewendt om d'aanhoudende inwoonders in Arou, begerigh zijnde na onderwijsing in de kristelijke religie, daarin te gerieven, maer tot onsen leetwesen tot nog toe achtergebleven. Dogh verklaart d'E. Heer gouverneur alsnog van mening te wesen d'saak niet te laeten steeken, maar te bevorderen nae weinighe maanden.

Waermede, Eerwaarde, zeer geleerde, godtsalighe enz. wij nu sullen eyndighen – – –. Jacobus Molanus bedienaar des woorts ordinair op Neira et p.t. synedry praeses, Barent Hobben ouderlingh, Willem Bolwerk ouderling, Direck Maertsz ouderling, Jacob Doorganck diacon, Justus Boveth diacon.

Gedaan in onse kerkelijke vergadering op Neira den 12 september anno 1659.

82. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 7 september 1662.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 251-253. Afschrift.

WelEerwaerde, hooghgeleerde, godtvruchtige, wijse, voorsienige, seer bescheydene heeren, medearbeyders ende vrunden.

Uwen E.E. missive den 20^{en} january 1662 gedateert,[629] is ons wel geworden. De daerbij overkomende 2 predikanten, den E.E. D.D. Marcus Masius ende Joh. d'Moor, zijn bij ons met blijtschap, dankseggingе tot Godt en broederlijke hantgevingh voor wettelijke predikanten der Bandase kerken erkent en ontfangen. d'Designatie van haer E.E. respective tot 't vertrek van den E. D. Molanus bij provisie geschiet: D. Marcus Masius om sijn dienst tot dien tijt waer te nemen op Poele Ay, D. D'Moor nevens den E. D. Molanus op Neira ende Lonthoir.

[627] Zie hiervoor, aantekeningen bij doc. 70.
[628] Kurang (Mal.): minder, tekort.
[629] Niet aangetroffen in de bundel afgaande brieven kkr Batavia 1653-1674 (ANRI, Archief Kkr Batavia 50); vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 20 november 1662 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 634).

't Is van ons ook in uwer E.E. missive met genoegen opgemerkt dat de E.E. broederen des kerkenraats van Batavia in het toeschicken van dese twee predikanten (buyten twijffel uyt rijper nadenken) het woort van beroepinge niet gebruykt en hebben. Dat d'E.E. broederen klaagen, nu in 2 verscheyde reysen geen brieven ontfangen te hebben, daervan kan de reden ende oorsaek light bedacht werden, te weten, ons billijk misnoegen over ende vanwegen het gesloten terugge senden van onsen brieff aen den E. broederen den 14 september 1660 geschreven,[630] als willende dien niet eens verwaerdigen te lesen, daer er soodanige saaken in vervaet waeren [...].[631]

Den hiernevensgaenden swarten schoolmeester Joris Jacobsen is om sijner oude en gewoone ondeuchtheytshalven wederom van hier met 't fluytschip Diemermeer, daer hij mede gekomen was, teruggesonden,[632] gelijk ook om deselve oorsake den krankbesoeker Harmen Thomisz. Den schoolmeester Jan Harmensz neemt alsnoch de schooldienst op Neira waer.

Vorders, alsoo den E. D. Molanus nae het vaderlant vertrekt, D. d'Moor doot en D. B. Brokbron (nu al voor den tijt van 6 maanden den heyligen dienst der kerke wettelijck ontseyt) ook dese week overleden is en derhalven dese Bandase kerken maer [...][633] predikant voor zich blijven, soo versoeken bij desen gantsch ernstigh en vrundelijck, om den welstant der kerken, ons den broederen wederom ten minsten met 2 goede geleerde ende godtvruchtige predikanten gelieven te voorsien, temeer omdat d'E.E. broeders alhier oordeelen reden van misnoegen te hebben over het toesenden van sulke ongeregelde predikanten, krankbesoekers en schoolmeesters als D. B. Brokbron, Joh. Melmay, Harmen Thonisz, Joris Jacobsz en diergelijke geweest zijn.

Hiermede desen besluytende, bevelen U.U.E.Eerwaerde, hooghgeleerde, godtvruchtige, heren, medearbeyders ende vrunden na onse hertelijke groete Gode ende den woorde zijner genade. Onder stont: Uw Uwer E.Eerwaerdes etc. seer genegen, dienstbereyde mede-arbeyders en vrunden, en was getekent: Jacobus Molanus p.t. syn. praeses, Marcus Masius ecc. p.t. schriba, Harmen van Nieuhout ouderlingh, Justinus van Wijk diaken, X 't merk van Jan Gerritsz, diakon op P. Ay.

Terzijden stont: in onse kerkelijke vergaderinge op Neira in Banda, den 7 september 1662.

Geëxtraheert uyt het kerkelijke brieff van Banda, ende naer gedane collatie is dese daermede accorderende bevonden, den 25^{en} april 1663 op Neira in Banda. 't Welk ik getuige, Marcus Mazius, eccl. op Neira in Banda.[634]

83. Brief van de kerkenraad van Banda aan de classis Amsterdam. Banda Neira, 7 september 1662.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186, fol. 175-178. Afschrift.

E.Eerwaerde, hooggeleerde, godtvruchtige, wijze, voorzienige, zeer bescheydene heeren, medearbeyders en vrunden. Genade, liefde, en vrede zij U.U.E.E. vermeenichvuldicht.

---

630 Van dit feit of de aanleiding daartoe wordt geen melding gemaakt in de notulen kkr Batavia; wel echter wordt in mei 1659 een uit Banda ontvangen brief niet geopend 'hebbende een vreemde en onvolmaeckte superscriptie' (Mooij, *Bouwstoffen* II, 579, 586).

631 Enkele regels onleesbaar.

632 In Batavia werd hij zonder meer tot inlands leermeester aangesteld, zie notulen kkr Batavia d.d. 19 maart 1663, zie over hem ook notulen 19 juni 1656 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 638 en 486). In het geval van Thomisz werden de klachten van Banda wél gehonoreerd (Mooij, *Bouwstoffen* II, 645).

633 Enkele woorden onleesbaar.

634 Zie het begin van doc. 84.

Uwer E.E. zeer minlijke en gans onverwachte letteren, den 15 december 1659 gedateert,[635] zijn ons in 't voorste deses jaars 1662 wel ter handt gekomen, hebben die met groote angenaamheit en blijschap geleezen, blijven van herten dankbaar voor de christlijke zucht tot den welstandt onser persoonen en diensten, blijkende uit uwer E.E^{s} vuurige gebeden voor ons tot Godt, en het ernstich verlangen na de bescheyde kennis ende het onmid'lijk kundtschap van de welstandt onser verre afgelegen kerken. Item voor dat U.U.E.E. so gunstlijk anbieden om ons daarin so veel mooglijk is met raadt en daadt te dienen. Voorts, dat de E. classe ons zo ernstlijk en vrund'lijk nodigt tot een immediate correspondentie, opdat de gelegentheit en den toestandt onser afgelegen kerken bij de E. classe te bescheyd'lijker en zekerder mocht verstaan werden, is ons ten hoogsten angenaam en troostlijk, en daar en is waarlijk niets dat wij liever en gaerner doen als dat, niet alleen opdat de E. classe te bescheyder kennis mocht hebben van den welstandt onser kerken, maar ook, ende inzonderheit, opdat ons in voorkomende nooden de helpende handt van de E. classe geboden, en wij met raadt en daadt nu en dan van dezelve gediendt mochten werden. Zullen derhalven ons daartoe altijdt overbodich bethoonen, gelijk ook doen mits deezen, U.U.E.E. den tegenwoordichen toestandt onser kerken relateren als volcht.

Hier in Banda zijn drie voorneeme onderscheyde kerken, dewelke gewoonlijk elk met een bijzonder praedicant voorzien werden als 'er (dat zelden beurdt) drie anwesende predicanten zijn, naamlijk een op Neera, de hooftplaats van Banda, een op Lonthoir en een op Poele Ay. Voorts zijn hier noch verscheyde andere kleene plaatsen, onder de kerke van Neera en Lonthoir sorterende, genaamt Selam, Dender, Wayer, Oery etc., dewelke, des noodt zijnde, nu en dan door den praedicant van Neera of van Lonthoir bedient werden.

Alle drie maanden werdt het H. avontmaal in dese kerken uitgedeeldt, gelijk ook ordenaarlijk alle drie maanden, tegen den tijdt van het H. avontmaal, een gemeenen kerckenraadt op Neera beleydt werdt, om op alles goede acht te geven ende het noodige voor de kerke en den godtsdienst te bezorgen.

Dese kerken van Banda hebben tegenwoordich (so door verplaatsing als door versterf) maar twee predicanten, waarvan den eenen, naamentlijk den E. D. Jacobus Molanus, deezen jaare na het vaderlandt vertrekt, ende dat eigentlijk en voorneemlijk om, en van wegen, de order der E. Heeren Bewinthebberen nopende het kerklijk regiment in India,[636] uit het vaderlandt aan onse hooge overheit gezonden, dewelke hem specialijk en presyslijk voorgehouden zijnde om te teikenen, geweygert heeft, welke order wij ook in ons gemoet niet konnen voor goedt houden, maar voor deese tijdt op hoope van verbeet'ring gedoogen. Verzoeken derhalven gansch ootmoed'lijk en vrund'lijk de E.E. broeders des classis daarover bij de Ed. Heeren Bewindthebberen gelieven aan te houden dat van dit verdrietlijk jok eens ontslagen mochten werden, en wederom de oude kerklijke vrijheit in deesen genieten.

In alle drie der bovengemelde kerken werdt den godtsdienst geuseert in de Duitsche en Maleytsche tale, in de Duitsche voormiddags, in de Maleytsche namiddags. En bij gebrek van een praedicant die de Maleytsche tale kan, werden van een voorzanger in de Maleytsche tale eenige gedrukte of geschrevene predicatiën gelezen.

Belangende de goede vrucht van deesen dienst der kerke: de kerke op Neera is bij den tijdt van den dienst des Eerwaerden D. Molani wel omtrent een darden deel vermeerdert. De twee overige kerken hebben nu eenige jaaren herwarts geen kleen achterdeel geleden, soo door verplaatsing als door achtloosheit en het ergerlijk leven doch inzonderheit door het ontijdich afsterven haarer predicanten.

---

635 SAA, inv. nr. 157, fol. 401-402, brief classis Amsterdam aan de 'afgelegene kercken in Oost-Indiën'.
636 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 81.

Veele dingen doen blijken dat onse hooge overheit in Banda de Maleytsche tale en godtsdienst voorhebben allenskens te laten versterven, ende de Duitsche tale en godtsdienst onder de inlandtsche natie alhier gemeen te maken. Hoe, door wat middel en met wat vrucht het vervolgt zal werden, zal den tijdt leeren.

Ten laatsten, so houden ernstlijk en vrund'lijk an de E.E. broederen des Eerwaerden classis de begonnen correspondentie met ons gelieven te continueeren. Zullen an onse zijde nooyt in gebreeke blijven.

Hiermede – – –. Uw Uwer E.Eerwaerdens etc. zeer genegene en dienstbereyde broeders, mede-arbeyders en vrunden, Jacobus Molanus p.t. synedry praeses, Marcus Mazius eccl. p.t. scriba, Harman van Nieuhout ouderling, Justinus van Wijk diaken, dit merk X is door Jan Gerritsz, diacon op 't eylant Ay, selff gestelt.

Neera in Banda, den 7 september 1662.

84. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 26 april 1663.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 253-254.

Eerwaerde, godtsalige, hooghgeleerde, welbeminde heeren en medebroederen.

Wij hebben tot leetwesen verstaen dat 't schip den Eliphant, waermede wij onse jonghste missive van den 7^{en} september anno passado[637] tot U.E.E. affgevaardight hadden, door tegenspoeden die 'tselve zedert sijn vertreck van hier door contrarie winden en stroomen successive ontmoet zijn eerst tot Macasser en soo voorts tot Amboina heeft moeten wederkeeren. In gemelte missive hadden U.E.E. van den stant en gelegentheyt der kerke alhier beright gedaen, gelijk daervan t'affschrift hier ingesloten dicteert, waeraen ons alsnoch gedragen.

Alhoewel den E. predikant Marcus Masius zedert 't vertrek van den Eerw. predikant Jacobus Molanus zaliger alle d'kerken van Banda niet sonder geduirige sorge en moeyte, echter met een ernstige [...][638] alleen waergenomen ende bedient heeft, soo heeft bovendien uyt een besonderen goeden ijver, kort naer gemelte D. Molanus vertrek, alle donderdaghs voor d'middach in de kerke van Neira noch een predikatie gedaen, 'twelk alsnoch tot goet genoegen van d'gemeente en d'overheyt bij sijn E. gecontinueert wert.

Wij hadden van herten gewenst dat den E. D. Sibelius, die U.E.E. met 't schip den Walvisch herwaerts aengesonden hebt, hier aengelant ware,[639] opdat gemelte D. Masius in sijne swaare diensten wat hadde mogen gesekondeert werden. Tot onse innerlijke droeffheyt en hartzeer vernemen dat de gemeente op Lonthoir en P. Ay door gebrek van getrouwe en geduirigh bijwoonende predikanten seer vervalt, jae soodanigh dat naulijx langer een bequaem persoon tot ouderlingh off diakon aldaer meer te vinden is. Om de gemeente naer vermogen voor grooter verachteringe te behoeden, ende weder in alle christelijke deuchden te doen toenemen en aenwassen, weten wij anders geen middelen dan bij dese gelegentheyt ernstigh en vrundelijk te versoeken dat U.E.E. ons per den eersten van 2 goede geleerde ende godtvruchtige predikanten gelieven te voorsien, waeraen ons sonderlinge vruntschap en d'gemeente aldaer geen kleyne dienst geschieden sal.

Wij hebben den krankbesoeker Joannes Ritmulder, die zedert een jaar herwaerts zijn dienst tot goet genoegen van ons en d'gemeente van P. Ay bekleet heeft, op zijn versoek met 't fluytschip Diemermeer weder gelicentieert te vertrekken, en hebben voor dit jaer over-

[637] Zie hiervoor, doc. 82.

[638] Eén woord onleesbaar.

[639] De Walvis verging op 7 januari 1663 bij het eiland Salajar (Salayar), ten zuiden van Makassar. Zie hierna, doc. 85.

gesonden ende in desselffs plaatse gesurrogeert den cranckbesoecker van 't schip West Vrieslant, genaemt Pieter Adriaensz Meusevoet.

Hiermede, seer Eerwaarde, godtsalighe, hooghgeleerde, welbeminde broeders, willen U.E.E. naer vrundelijke groete d'goddelijke voorsorge en het woort sijner genaden bevolen laten, blijvende ondertusschen U.E.E. dienstgenege medebroeders, Marcus Mazius, eccl. der kerke in Banda et synedrii praeses, Harman van Nieuhout ouderlingh, Justinus van Wijk diakon.

Banda op Neira, den 26[en] april 1663.

85. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 april 1664.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 255-257.

E.Eerwaerde, hoochgeleerde, godtvruchtige en zeer bescheidene heeren vrunden ende broeders in Christo.

Der E.E. broederen missive, den 12 jan. 1664 gedateerdt,[640] is ons met liefde en aangenaamheit wel geworden. De zucht en hertlijke toegenegentheit welke de E.E. broederen in dezelve tot den welstandt der Indiesche kerke in 't gemeen en onzer Bandaasche kerke in 't bijzonder verthoonen, hebben wij met liefde en dankbaarheit aangenoomen, gelijk ook voornaamlijk ons verblijden en de E.E. broederen bedanken over de bezorging onzer kerke met den E. D. Petrus Casier, welke ons met zijn E. huisvrouwe den 13 febr. deezes jaars in goeder gezontheit is toegekomen, denwelken wij in onze ordinare kerklijke vergaad'ring den 4 maert, na behoorlijke agtneeming van zijn wettlijke sending, met handtgeving, blijschap, dankzegging tot Godt en goeder gelukwensching voor een wettig beroepen praedikant der Bandaasche kerke en lidt onzer kerklijke vergaad'ring erkendt en aangenoomen hebben, dog alleen bij provisie, tot de overkomst van den Ed. Petrus Sibelius uit Ternaten, op het eylandt Ay om de kerke aldaar tot dien eynde te bedienen geplaatst, wandt het die kerke om haar verafgelegentheit het noodigst had.

Den verwagten en bovengenoemden E. D. Petrus Sibelius is ons den 12 april uit Ternaten met zijn huisvrouw en zoontje over Amboina toegekoomen, doch tot ons leedtweezen, en nadeel onzer kerke, zeer elendig, swak, en pijnlijk van lichaam, lam aan armen en beenen, zichzelven niet konnende eenichsins helpen en bedienen, veelmin anderen, zulx dat wij allen vermoeden dat wellicht in 't eerste halv' jaare den kerckendienst niet zal konnen waarneemen, weshalven zijn wettlijke zending in acht genoomen, doch alleen maar als ten deele (ter oorzaak van het verongelukken zijner schriftlijke instrumenten)[641] daarvan verzeekert en op goet vertrouwen als een wettig praedicant der Bandaasche kerk in manier en forme als boven erkent en angenomen zijnde, soo wij na voorgaande vernoomen advys van den E. Heer gouverneur Johan van Dam best geoordeeldt hebben den E. D. Casier op 't eylandt Ay bij provisie als booven te laten continueeren, en den E. D. Sibelius op Lonthoir in 't praedicantshuis (dat doch ledich staat) zijn wooning te laten nemen tot (zijn gezondtheit met Godts hulp weder bekomen hebbende) den kerckendienst zal konnen waarneemen, om alsdan absolutelijk gedesigneerd te worden waar zijn dienste als ordinaris praedikant zal hebben te vervullen. Onderwijlen zal den dienst der kerken aldaar van den Neeraaschen praedikant in manieren als tot noch geschiedt is waargenoomen werden.

Onder de novos welke de E.E. broederen ons hebben gelieven mee te deelen, verblijden wij ons ten hoogsten over den bloey en welstandt der Battaviasche ende meest aller Indische

[640] ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 173r-173v.

[641] Zie aantekening bij het hiervoorgaande document.

kerken, tot welke wij angaande onzer Bandaasche kerken nu ook meerder hoope hebben (mits de aankomst der twee voorgenoemde praedicanten) als wel voor deezen. Item over 't geluk der noordtsche krijgsmacht tegen die heilloze, wreede en duiveldienende en verraadersche heidenen, en de goede hoop welk er is om de verwoesten wijnberg en afgebrooken hutte des Heeren in Taywan en Formoza weder op te bouwen.[642]

Ons aangaande, wij zullen met en nevens de E.E. broederen Godt vierichlijken bidden dat hem gelieve de rechtvaerdige waapenen der E. Compagnie tegen deeze, alsook aller anderen haare vijanden, met voorspoet en geluk hoe langs hoe meer te zeegenen, en de vervalle poorten en muuren Jeruzalems in Taywan ende Formoza en in alle plaatsen der wereldt opbouwe, en de opgeboude bevestige, tot zijns naams eer en uitbreyding van het koningrijk zijns Soons.

Geen materie meer hebbende onser letterens waerdich, zullen wij deezen eyndigen ende de E.E. heeren vrunden en broederen in Christo ende haare heilige diensten (naar onzer allerhertelijke groete) Godt en Zijn genade ter zalicheit beveelen. Blijvende ondertusschen der E.E. broederen zeer genegen en dienstbereyde vrunden en medebroeders in Christo. Petrus Casier p.t. praeses, Marcus Mazius p.t. synedrii scriba, Jacob Doorganck, J. Boveth, Adriaen van Becom.[643]

Nera in Banda, den 16 april 1664.

Job Jacobsz, adsistent, die van hier na Battavia wordt verzonden, is een lidtmaat onzer kerke maar onstichtlijk van leven en wandel, zijn eygen huis niet voorstaande ende geheel en al verzuimlijk in den publyken godtsdienst, waarover verscheyde maalen van ons gansch broederlijk vermaant, gewaarschout en bestraft zijnde telkens wel belofte van beet'ring gedaan, maar nooyt volbragt heeft, zulx dat wij denzelven in de kerklijke visite tegen het naastvoorgaande bediening des H. avontmaels met opsett stilswijgende voor die tijdt zijn voorbij gegaan, temeer omdat bovendien in een gansch quaadt gerugt stond, namelijk dat zijn jonge vrouw, in 't spinhuis helpende, zelve vuiler zoude zijn als hij.[644]

Uit naam en last van de broederen des kerkenraadts op Neera den 29 april 1664, Marcus Mazius p.t. scriba. Dit tot waarschouwing.

86. Brief van ds. M. Mazius aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 30 april 1664.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 259.

Nevens de kerklijke attestatie in ordinare forma den krankbezoeker Daniël Nieukerke meegegeven, heb ik niet konnen nalaten [...][645] denzelven noch met deeze weinige letteren in der E.E. broederen goede gunste te recommandeeren.

Hij is een goedt exemplaar der godtvruchtigheit, na zijn gelegentheit ongemeen ervaaren in theologie, zeer gereedt en vaerdich om met oordeel, onderscheidt, assurantie, klaarheit en een besneden taal daarvan bij alle goede gelegentheit te spreken. De deelen zijns dienstes wel waarneemende, met een zonderlingen nadruk Godts woordt in de postillen voorlezende (doch swak van stem in het voorzingen), zichzelven vergeetende in zijn bijzondere oefeningen, kan hemzelven niet veel behelpen, en is 't scheepvaaren zeer verdrietig vanwegen gebrek des gezichts en andersins. Indien de E.E. broeders en vrunden hem elders eenige

642 In 1663 en 1664 deed de Compagnie enkele (mislukte) pogingen Taiwan te heroveren.
643 Burger op de binnenkust van Lonthoir.
644 Zie notulen kkr Batavia 9 juni 1664 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 661). De notulen van 19 juli en 16 augustus 1649 maken melding van een krankbezoeker Job Jacobsz.
645 Eén of enkele woorden onleesbaar.

goede gelegentheit aan landt wisten te geven, zoude mij van zijnentweg verblijden en danckbaar blijven.

Den krankbesoeker Job Cornelisz is ook, zoveel ik bij lange ervarentheit bevonden heb, zeer oefnich,[646] leerzaam, gansch oprecht van herten, godtvresende en afwijkend van het quade, de liefde en vrede met alle menschen najagende, ende een bequaam instrument en tot stichting en overtuiging van deeze [...].[647] Had' wel gewenscht beyde bij mij te behouden, maer 't kan niet weezen. De goede Godt gelieve haar gunste te laten vinden bij d'E.E. broederen en waar se komen.

Neera, den 30 april 1664. Marcus Mazius.

87. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 28 augustus 1664.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 261-264.

E.Eerwaerde, hoochgeleerde, godtvruchtige, zeer bescheydene heeren, medebroeders en vrunden.

We vertrouwen dat de E.E. broederen den ontfank van den haaren mitsgaders de overkomst en plaatsing der E.E. D.D. Petrus Casier en Petrus Sibelius uit den onzen van den 16 april deezes jaars reedts zullen verstaan hebben.

Belangende den E. D. Sibelius, alzo tot noch in deeze gewesten na een gestadich gebruik der medecijnen zijne gesontheit van lichaam ende leden niet heeft konnen bekomen, en er hoop gegeven wordt dat met Godts hulp in 't Battavische klimaat welhaast mocht genezen worden, zo is 't dat zijn E. voornoemt, zijne verlossinge derwarts beyde bij de kerk en de polecye zeer ernstlijk verzocht hebbende, hem dat verzoek om verscheide reedenen ingewilligt is, en komt dies mitsdeezen de kerke op Battavia wederom toe.

Voorts wat aangaat de staat der kerke en des gemeentengodtsdienstes in Banda, onze kerken en derzelver opzienders verblijven alsnoch onderling met haar zelven alsook met der polityke regering in liefde en eendracht verbonden, en de stichting van alle wordt na de maat der mid'len bevordert. Op Neera wordt in de Duitse tale tweemaal per week gepredikt, naamlijk des sondags en donderdags 's morgens.

De Maleytsche dienst wordt door een krankbezoeker in tegenwoordicheit van den praedikant, ouderling en diaken des sondag namiddags waargenoomen, doch de aanwas der ledematen is schaars, of immers zo groot niet als wij wel wenschen.

De kerk op Lonthoir wordt noch alsvooren om de drie weeken van den praedicant van Neera bediendt, en voorts des voor- en namiddags in Diets en Maleyts door een krankbezoeker.

Deeze kerk, gelijk de E.E. broeders wel denken konne, lijdt door gebrek van een gestadich bijwoonende praedicant groot nadeel om in getale alsook in 't geloove der zalicheit en een heilige christelijke wand'ling bevordert te worden, weshalven wij bij deeze zeer ernstelijk en vrundlijk verzoeken dat de E.E. broederen des kerkenraat op Battavia ons of den Ed. Sibelius (zijn gezontheit weder bekomen hebbende) of een ander geleert en godtvruchtich zielzorger, zo 't mooglijk waar, met den eersten wederom geliefden toe te schikken, om door zijn gestadiche arbeydt en vlijdt de opbouw en verbeet'ring van den staat dier kerke te bevorderen, temeer daer onder die beyde kerken voornoemt ook die van Oery, Dender, Wayer, Selamme en de binnenkust van 't hoog landt Banda mede sorteren, en dies voor de

[646] Tot oefenen genegen.
[647] Enkele woorden onleesbaar.

schouderen van één praedicant te swaar om dezelve met een gewenschte stichting te konnen verzorgen.

De kerk op Poulou Ay blijft door den E. D. Petrus Casier bediendt, die zijne goede gaven ten besten van die kerke in alle ernst en ijver anlegt, predikt en catechiseert twee maal ter week, ende begint rede goede winninge te doen tot anwas en verbeet'ring van den staat der gemeente aldaar.

Geen Engelsche zijn deezen jaare in Banda verscheenen, maar op Damme is een Engelsch schip geweest en heeft daar twee personen an landt gelegt, namelijk eenen vette,[648] in India wel bekent, en noch een jong borst, om dien aerdt te bespien en daar hand'ling an te fokken, doch onze vaartuigen daar komende hebben se, door vrese van de woedende wreetheit dier inwoonderen, d'onze zeer ernstlijk verzocht om haar na Banda mede te neemen, dewelke wij vertrouwen dat nu met het schip Malakka na Battavia zullen opgezonden worden. Dit het eenige voorneeme nieus dat we hier hebben. Vaart wel, E.Eerwaerdige heeren medebroeders en vrunden, end' zijt naar onzer aller hertelijke groete met uwen arbeydt en diensten Godt en zijn genade tot opbouw zijner kerke en zalicheit uwer zielen bevoolen.

Uwer E.E. welgenege en dienstbereyde vrunden en medebroeders in den Heere, Petrus Casier, synedry p.t. praeses, Marcus Mazius p.t. scriba, Jacob Doorganck ouderling, Adriaen van Becom diaken, Gabriël Nacken diacon.

88. BRIEF VAN DS. MARCUS MAZIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda Neira, 14 augustus 1665.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 265-270.

E.Eerwaerde, hoochgeleerde, godtvruchtige, wijze, voorzienige, zeer bescheydene heeren en gunstige vrunden.

Verscheyde bedenkingen hebben mij genoodtdrongen U.U.E.E. met dit vertrekkende fluitjen Breukelen den tegenwoordichen toestandt der kerke in onzes dienstes in Banda in zijn voornaamste deelen kortlijk te relateeren. Voorbijgaande veele particuliere onlustige ontmoetingen zal ik van de algemeene zaak alleen verhaal doen.[649]

---

[648] Misschien van fetor (facteur), zaakgelastigde.

[649] Een dossier-Mazius/Casier in ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 139-209. Hierin bevinden zich de volgende stukken, deels in dit en volgende documenten genoemd (daar niet afzonderlijk geannoteerd):
fol. 141: extract resolutieboek PR Banda 21 mei 1665
fol. 143: copie resolutie PR Banda 29 juni 1665 n.a.v. geschrift Mazius van 5 en 29 juni
fol. 145-148: copie resolutie PR Banda 2 juli 1665
fol. 149-154: copie resolutie PR Banda 25 juli 1665
fol. 155: ootmoedig vertoog Bandase predikanten aan gouverneur Cops en raad inzake de resolutie van 21 mei, 29 juni 1665
fol. 157-158: copie van het Ootmoedig Verzoek van Mazius en Casier, 16 juli 1665
fol. 159-167: copie brief van Mazius en Casier aan GG Maetsuycker en Raad, 22 september 1665
fol. 169-172: Apologia van kkr Banda (n.a.v. het Ootmoedig Verzoek van 16 juli) aan HR te Batavia, 16 september 1665
fol. 175-182: extract kerkelijcke acten Banda 3 maart 1665
fol. 183-188: extract kerkelijcke acten Banda 2 juni 1665
fol. 189-190: extract kerkelijke acten 2 juni 1665
fol. 191: extract kerkelijke acten 23 juni 1665
fol. 193-196: notulen van het gepasseerde tussen zijn Ed. en de predicanten gedurende 't suspens, z.d.
fol. 197-200: antwoord der predikanten op zijn Ed. appostil van den 27 juli
fol. 201-203: laatste geschrift door de predikant P. Casier in rade gepresenteerd, waarop hij van het

Het eerste waarmede de Ed.Achtb. Heer Gouverneur Jacob Cops (na 't vertrek van den Ed.Achtb. Heer Gouverneur Johan van Dam uit Banda, daar alles in goeden vreede en welstandt beyde in de kerk en polecye latende, 'twelk hier de gansche gemeente alsnoch met heuglijke dankbaarheit, roem en lof erkent) ons groote moeyte gemaakt heeft, is dat met onze eerste ordinaris kerkelijke vergaadring onder zijne regering, den 3 maert 1665, onze sessie in kerkenraadt heeft willen verandert hebben en zijn E. commissaris ('twelk toen Sr Almonde[650] was) in 't midden van de tafel recht over den praeses heeft willen gezett hebben, ja een eerste advyserende stem voor hem praetenteerde, waartoe den E. kerkenraadt zo ten eersten niet heeft konnen verstaan, ende hebben dies met alle bedenklijke redenen en overmoedige supplicatiën bij zijn E. getracht om in deezen ons oudt en gewoon gebruik conform de kerck in Amboina en op Battavia te behouden.

Den 30 april heeft mij zijn Achtbaerheyt, zonder de alderminste reden of oorzaak, wel tot 4 à 5 maalen bedreygt dat mij na een ander plaats zoude zenden, wijl ik (mijzelven van herten gewillich aanbiedende om nevens den sondaagschen en weekschen morgendienst op Neera noch alle sondagen na middach de gemeente van Lonthoir, met een predicatie te dienen) alleenlijk daarbij zeyde: zo 't met order kan gedaan worden. Daarop vaart de man terstondt met een overmoedige verheffinge van toorn tegen mij uit, zeggende: 'waarom zoud' 't niet met orde konnen gedaan worden, wie zouw daar iets tegen hebben, en ik wouw die man wel eens zien die zich daartegen zetten zoude, en wil je 't niet doen, ik zal je wel na een ander plaatse zenden, valt het je te lastig ik zal 'er je wel van ontlasten', en zo voort. Ik vraage waarom mij de Heer gouverneur zo qualijk bejegende, ende zeyde: 'spreek ik qualijk? Ik bied' immers mij zelven van herten gewillig aan om dien namiddagsche dienst op Lonthoir mede waer te neemen, zegge maar eenlijk daarbij, zo 't maar met order kan gedaan worden'. Wel, daar had ik de man zo qualijk bejegendt, ik zoud' mijn jongen zo toespreeken, en diergelijks.

Hierop is den 21 mey in vollen rade met eenparicheit van stemmen, zo men zegt, beslooten, mij nae Poulou Ay te verzenden en D. Casier op Neera te leggen, alleenlijk op dien eenigen bedachten grondt (zonder iets anders tegen mij te hebben), dat D. Casier (zo men zegt) robuster van lichaam is om die fatigue uit te staan als ik, mits ik tot mijn jaaren koom.[651] Even (gelijk een in kerckenrade eens zeyde) of de praedicanten sakkedragers waaren, daar zulken rubosten sterkheit toe van noden was, en even of die reden genoegsaam was om zulken verand'ring in Godts kerk te maken.

Deeze resolutie is ons in de tweede ordinaris kerckelijke vergaad'ring onder de regeering van zijn Achtb. de heer Cops, den 2 juni, van zijn E. commissaris, dat toen S[r] van Wijk was, bij voorleezing bekendtgemaakt, ende also de overige leden van den kerckenraadt wederzijden groote swaricheit vonden om voor of tegen die resolutie haar advys te geven, so hebben se haar tuschen beyden gehouden, en geoordeeldt dat het voor deeze tijdt het vreedtzaamst en stichtelijkste zoude weezen dat de predicanten haarzelven die resolutie onderworpen. Edoch, met die voorwaerde voor de predicant, dat se uitdruklijk zeyden dat se de predicanten an haar oordeel en advys niet wilden verbonden houden, maar dat ons oordeel en advys, met de redenen van dien, aan zijn Ed.Achtb. verthoonen zouden, na ons eige goetvinden, also 't de praedicanten principalijk anging, en daarin een groot affrondt (een zeyde, met een stilswijgende toestemming van de andere leden) voor D. Mazius gelegen was. De

---

suspens werd ontslagen
fol. 207: copie van de 'insinuatie des appèls, Mazius en Casier', 6 juli 1665
fol. 209: extract resolutie kkr Banda 1 september 1665.

650 Jan van Almonde, 1663 als koopman uitgekomen, 1665 secunde op Banda, november 1665 wegens ongeschiktheid teruggeroepen naar Batavia. Zie de missive van GG Maetsuycker aan PR Banda d.d. 11 november 1665, NA, VOC 889, fol. 586-601, nader fol. 594.

651 In 1693 was ds. Mazius 80 jaar oud (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 280).

predicanten ziende dat zijn Ed.Achtb. door genige motiven en redenen van zijn resolutie en was te verzetten en per force daarmee door wilde, zo heb ik, als nu 4 maanden over mijn verbonden tijdt hebbende, mijn ontslach verzocht bij den E. kerckenraadt, die mij dat gaerne heeft ingewillicht, alleenlijk uit de consideratie om, zo 't mooglijk was, door deezen wech op de zagste wijze een eynde van dit geschil te maken, met behoud'nis van 't respect van zijn Achtb. ende 't recht der kerke. Des anderen daags heb ik ook met een ootmoedig, moderaat en beleeft request mijne verlossing verzocht bij zijn Achtb. en de E. raadt zelve, en noch verscheyden maal daarna, maar heb op al mijne instantlijke verzoeken beyde mondelijk en schriftlijk gedaan tot antwoort bekomen dat ik in Banda moest verblijven, also de kercke mijnen dienst noch niet en konde missen.

Voorders, ik en mijn collega D. Casier (wederzijden groote swaaricheit ziende om op die resolutie van zijn E. te antwoorden of ons die wilden onderwerpen of niet) zijn te rade geworden en hebben veyligst geacht bij een Ootmoedich Verthooch den 29 junii te antwoorden dat die resolutie van zijn E. den 21 mey genomen in haar waerde lieten, en die noch approbeerden noch disprobeerden, maar niet gehouden waaren tot die resolutie zoals dat vereyscht wiert te antwoorden, also mijn tijdt uit was, ik mijn verlossing verzocht etc., met een nevensgaande verzoek dat men ons van dien eysch geliefde te ontslaan, en men ons niet en geliefde te noodtdringen om niet te moeten antwoorden tot die resolutie op die wijs als dat vereyscht wierde, niet in d'een of d'and're extremiteit, zonder onze schuldt, te vervallen. Ende bij dat verthooch ende verzoek zijn wij blijven persisteeren. Hierop heeft zijn E. den kerckenraadt extra-ordinarie doen beleggen, en op den 4 julii mij en D. Casier bij voorlechinge van een resolutie verklaart voor ongehoorzaam beyde polityke en kerckelijke resolutiën etc. en daarover gesuspendeerdt van ampt, gagie, kostgeldt en alles, eer wij dat konden verwachten, want hebben noch altijdt gedacht dat er een absoluit gebodt zoude gekomen hebben tot plaatsverwissling onzer beyder persoonen en diensten, also de Heer gouverneur zijn resolutie den 21 mey genomen voor geen mandaadt of bevel heeft willen erkennen, ja zelvs den naam van gehoorzaamheit in deezen niet heeft willen gebruikt hebben. Hier hebben we, na verscheyde ootmoedige verzoeken in 't particulier bij zijn E. ende in den raadt, van die resolutie den 4 julii voorgeleezen tot suspens onzer persoonen en diensten, noch eyndlijk copie verworden, en daarbenevens, also door zulken proceduure ende condemnatie ons zelven zeer beswaart vonden, heb' we binnen behoorlijken tijdt, namelijk den 6 july daaraanvolgende, geappelleerdt tot haar Edelheden op Battavia[652] en tot verscheyde malen zeer ernstlijk verzocht daarheen te mogen gelicentieerdt en gezonden worden om ons appel te vervorderen, maar dat is ons absoluit geweychert en wel duidlijk tot distincte reyzen angezegt dat in Banda zullen hebben te verblijven tot haar Edelheden op Battavia over deeze zaak zullen gerescribeerdt hebben, en zo 't die dan goedtvinden, dat dan na Battavia zullen gezonden werden, ende dan daar den waerdt wel tehuis vinden.

Boven al dit voorgaande heeft men ons noch tot drie distincte tijden met scherpsnijdende woorden zeer assurantlijk beschuldigt: 1. van directe mijnedicheit, 2. dat hartnekkigh waaren, 3. ende de gemeente in roer stelden. Doch doe het de darde ende laatste maal geschiede hebbe wij zijn eigen raadtspersoonen verzocht dat se daarvan kennis gelievden te dragen dat de Heer gouverneur ons nu voor de darde rezye voor meyneeidgh, halsterrigh en die de gemeente in roere stelden, uitscholdt.

Den 16 julii heb ik en D. Casier wederom een request in rade gepresenteerdt in 'twelke (wijl zo langen tijdt zouden moeten ledich loopen, en de kercke in Banda zonder groote schade onzen dienst zo lange niet wel zoude konnen missen) ootmoedich verzochten, men ons slechts den publyken dienst maar geliefde te laten doen, belovende daarvoor geen gagie, kostgeldt noch iets te pretendeeren, totdat van haar Edelheden op Battavia over deeze zaak

[652] Zie de aantekening aan het begin van dit document.

zoude gerescribeerdt zijn, met een bijgevoegde verzeek'ring dat met alzo grooten, trouwe vreedtzaamheit ende naersticheit onzen dienst zouden waarneemen als voordeezen, op welk request men ons den 25 julii heeft geantwoordt met een groot bearbeydt appostil[653] uit alle kerckenordeningen en orderen haarer Edelheden zo op Battavia als in 't vaderlandt belangende het stuk van den commissaris en de polityke verzendinge der predicanten, met verscheyde onwaarachtige beschuldigingen vermengt, bij welk appostil men ons op 't eynde onzen dienst toestaat onder deeze drie conditiën of beding, 1. dat zijn E. eysch zullen nakomen belangende de sessie en de advisive stem zijns commissaris in kerckenrade, 2. ons de resolutie van den 21 mey onderwerpen, 3. dat de broederen des kerckenraadts zullen satisfactie geven over dat ons ten haar geopposeert hebben.[654] Waarop ik ende D. Casier wederom den 24 july schrift'lijk geantwoordt hebben 1. dat van die wijze van 't zetten des commissaris in kerckenrade bij geen synodale kerckenordeningen, ook niet bij die welke zijn E. allegeerdt, gewaagt werdt, en dat geen advyseerende stem, veelmin een eerste, bij eeniche order haarer Edelheden op Battavia of in 't vaderlandt (onzes weetens) voor den commissaris vereyscht werdt. Ten tweeden dat het contrarie gebruik van beyde duslang in de kerck van Banda, Amboina, en Battavia geobtineerdt heeft.

Op de darde conditie, dat de overige leden van den kerckenraadt zullen moeten satisfactie geven over dat etc., heb' we geantwoordt dat indien 't zo waare als zijn E. zegt, haar geerne volkomen na eysch van zaken satisfactie geven zouden, maar wijl zijluiden van geen ongelijk klagen, geen redenen hebben om te klagen, noch ook eenige satisfactie praetendeeren, dat wij dies an haar tot geen satisfactie gehouden zijn.

Tot de tweede conditie heb ik in 'tzelven geschrift particulierlijk voor mijzelven geantwoordt dat, zo wij onzen dienst op zulken wijs als dien vrijwillich angebooden hebben, niet dan onder dese conditie dat mij de resolutie van den 21 mey zal moeten onderwerpen en mach waarneemen, ik dan afsta van mijne presentatie en goedthartige anbieding, en dat, behalven andere generale redenen, noch om dese particuliere 1. om 't groot affrondt en de verachting welke de E. Heer gouverneur ende zijnen raadt door die resolutie brengt over mijn persoon, gaven, en diensten, 2. omdat gethoont heb' dat niet gehouden ben tot die resolutie te antworden, anders dan vereyscht werdt, 3. omdat ik daarop alleenlijk nevens mijn E. collega D. Casier rede van ampt, gagie, kostgeldt etc. gesuspendeerdt ben, 4. en omdat ik mij over zulken proceduure ende condemnatie zeer beswaart vindende, na Battavia tot haar Edelheden geappelleerdt heb.

D. Casier, also noch lange te dienen heeft, en hem door deeze resolutie van den 21 may geen kleenachting, maar meerder eer werdt toegebracht, zo heeft hij voor zich particulierlijk geantwoordt dat geresolveerdt was zich voor deeze tijdt, bij provisie, om de meeste vreed' en stichting, tot nader order van haar Edelheden, conform het oordeel van de overige leden des kerckenraadts, te willen onderwerpen, behoudens 't regt van zijn appel. Hierop heb we beyde van zijn Achtb. tot antwoordt in den raadt bekoomen: den raadt persisteerdt bij haar voorgaande resolutiën.

Voorts is D. Casier op Poulou Ay de huishuur opgezeydt. Op Neera zijn ons gisteren en eergisteren de armmiddelen afgeëyscht, ende mijn particulierlijk de kerckenboeken en papieren met al wat er an dependeerdt, en meteen ook mijn geldt bij de Compagnie op intrest staande belast te halen, gemandeerdt uit het huis te verhuisen, in welk laatste ik de minste swaricheit maak, want veel luiden, ook zelvs papisten en luiterschen, hebben ons haare huisen al lange te vooren gepresenteerdt om in te woonen, doch wijl S[r] van Becum de eerste

[653] Niet aangetroffen; de resoluties en dagregisters van Banda over 1665 zijn niet aanwezig.

[654] Onderwerp van de zin zijn de predikanten, van wie verlangd wordt dat ze de kerkenraad hun excuses zullen aanbieden.

geweest is, zo zal ik hem ook voor anderen den eere geven ende vandage mijn goederen daarin overbrengen. Dusverre van den hedigen standt onzer gemeene zaak.

Wat er noch volgen zal weet we niet, zullen 't met een kloek ende lijdtzaam gemoet afwachten. Want de geduurige bedreyging volgen hier beurtwijs de een op de andere als de baren der zee. Men spreekt ende handeldt met ons niet als een overheit of een rechter, maar als een tegenpartijder ende vijandt. Ik maak hier daaglijks mijn huisraadt ende omslacht uit de handt quyt (niet zonder schade) zoveel mooglijk is, of 't mij noch misschien gebeuren mocht dat op een sprong gewaarschouwt of gecommandeerdt wierdt na Battavia te vertrekken.

Dit voor deeze tijdt. Hebben hier maar één krankbezoeker, die op Neera sondags ende in de week Bulaeum leest, ende de bruiden trouwt. Op Lonthoir is een soldaadt daartoe ende op Poulou Ay een schoolmeester. We laten niet na om met de onze de publyken godtsdienst waar te neemen, ende vermanen er ook anderen toe.

Hoe 't hier staat ende wat hier aangaat ben ik vervaert te schrijven. Tijdt ende papier laat het ook niet toe. Komt het leste schip op Battavia, 't zal dan wel gehoordt worden. Met de naaste reyze en den kerckenraadt en haar Edelheden op Battavia wij verhoopen, ende verzoeken de E.E. broederen dat se om Christi, om zijner kercke, om aller eerlijke dienaren wil, ende de welstandt onzer huishouding ende de eere van onze persoonen en diensten, alle mooglijke middelen ons recht in deezen gelieven te helpen maintineeren, en daartoe zullen wij met het laatste schip (zo we zelvs op Battavia niet komen) alle nodige instrumenten overzenden.[655]

Vaart wel, E.Eerwaerde, hoochgeleerde, wijze, voorzienige, godtvruchtige ende bescheydene heeren broeders ende vrunden, zijt gezamentlijk Gode ende den woorde zijner genade bevoolen. U.U.E.Eerw. dienstbereyde vrundt ende medestrijder in den Heere, Marcus Maas.

Neera in Banda, den 14 augustus 1665.

89. Brief van ds. P. Casier aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 20 september 1665.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 273-276.

Eerwaerde, godzalege, hoochgeleerde, wijse en seer bescheyde medebroeders in Christo Jesu: salicheyt ende vreede.

Den bedroefden toestant onser Bandascher kercken sal U.Eerw. buiten twijffel soo door dees hiernevens gaende schriften, mondelick bericht des Eerw. D. Mazii, die bij dese occasie opcomt, en lopende geruchten geensins onbewust sijn, uit welcken allen sal blijcken dat niet den kerckenraet of een der predicanten sijn E., maer sijn E. dien allen heeft gemoveert, deselve door seer serieuse beveelen en onverwachte resolutiën overvallende, daer even tevoren niet dan liefde en vrede woonde tussen kerck en policia.

Ick ondertussen, sijnde noch een jongh, onervaren predicant, en niet gewoon met politycke heren of iemant te twisten, waervan ick een afkeer heb, poochde nevens mijn waerde

[655] Ds. Mazius kon zelf de papieren aan de kerkenraad te Batavia overhandigen, die er vervolgens drie zittingen aan wijdde en de zaak aan de Hoge Regering voorlegde. Deze erkende het gelijk van de predikanten, en was bereid hen te herstellen, maar weigerde de predikanten hun gemiste gage en emolumenten te restitueren, op grond van de formele overweging dat zij geweigerd hadden zich aan een resolutie van de gouverneur te onderwerpen. Ook een tweede verzoek van de kerkenraad had geen resultaat: GG Maetsuycker en zijn Raad bleven bij hun besluit. Zie notulen kkr Batavia 22 en 27 oktober, 2, 9 en 12 november 1665 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 675-678). Zie ook missive GG aan PR Banda d.d. 11 november 1665, NA, VOC 889, 586-601, nader 594-596 (hierna, doc. 90). Zie hierna, doc. 92.

collega ende andere leden des kerckenraets den vrede en stichting der kercke indien mogelick te bewaren, maer 't was al vergeefs wat wij aenwenden. De genomene resolutie den 21en mey tot onser plaetsverwisselingh genomen, en 'tgeen meer was voorgenomen, most absoluit stantgrijpen, en als een wet der Meden en Persen achtervolght werden. Sprack men van enich recht der kercken, men wilde dat niet erkennen, ja seyde de kerck heeft geen meer recht als de overheyt haer toestaet, van welcke sij dependeert, ja alle kerckenordres en acten, alleen de bediening des woorts en sacramenten uitgenoomen, sijn peur[656] polityck. Wijders, de sorge der kercken is niet den predicanten noch kerckenvergaderingen, maer den overheden toevertraut, en daertoe gebruickt men dieselve argumenten die eertijts den remonstrantschen Uitenbogaert[657] heeft gestatueert, en noyt wil men toelaten sulx met redenen te beantwoorden. Ondertussen secht men ons in 't aengesicht wat men wil en stopt ons den mont met desen stock en regel: 'k wil met u niet disputeeren.

Wat wij oock aenwenden om die resolutie te ontwijcken, 't conde niet helpen, men wilde absoluit. Wij souden antwoorden of ons die wilden onderwerpen of niet. Ja, als wij dat labirint sochten te ontgaen door ons Ootmoedich Vertooch den 29en juny in rade gebracht, heeft men ons op den 2en july door een andere resolutie overvallen, beschuldicht en geordonneert als in deselve te sien is, daerna noch voor direct meynedege, halstarrege en beroerders der gemeynte uitgescholden. En wanneer wij versochten onsen dienst te mogen waernemen in maniere en op conditie als in ons ootmoedich versoeck van den 16en july te sien is, dat niet absoluit dervende afslaen, staet men ons versoeck alleen toe onder sulcke voorwaerden welcke in te willegen in onse macht niet stonden, als de eerste conditie, of waerdoor men meynt wij onsselven nootsaeckelick schuldich mosten verclaren, als de derde. De 2de was alreets door mij op conditie toegestaen in onse antwoort op 't apostil, op welcke antwoort men alleen seyde: den raet persisteert bij hare resolutiën.[658]

Waeruit de saeck van Godts kerck ten aensien van den E. Heer gouverneur geheel desparaet stont. Immer, soo mij dacht, en liet sich niet anders aensien alsof onsen dienst absoluit soude moeten stilstaen tot naerder ordre van Haer Edelheden. Waerom ick 't oock, als raets ten eynde sijnde, liet berusten tot den 2en september. Maer alsoo ick met groot hertenleet sach dat de gemeynte door geheel Banda seer verwilderden ende soo langhdeurich gebreck der prophetie en een totale verwoestinge des volx stont te vresen, daerenbooven de vroomen haer beklaechden over 't moeten derven van onsen dienst, die oock haer kinderen noch publyck in de kerck noch privaet in onse huise mochten laten doopen, schoon die kranck waren ende de ouders sulx versochten, soo nam ick voor dat ick mijnenthalven liever al 't geëyste, hoe ongerijmt het oock was, bij provisie sijn E. soude bewillegen, dan de stichtinge der kercke welcke mij was toevertrout, en voor dewelcke ick op dien groten reeckendach sal moeten reeckenschap geven, soo ten proje over te geven, ende soo lang te periclíteeren,[659] want sijn E. stont onbeweechlick daer op. Hij en konde mijnen dienst niet anders inwillegen, behoudens de ordres van Haer Edelheden, en daer golt geen seggen tegen. Dies wiert ick genootsaeckt den 2en september alles op conditie toe te staen, met dat bedingh dat ick soo wel als sijn E. daerover nevens al 't gepasseerde naer Batavia tot mijn contentement

---

656 Puur, zuiver.

657 Johannes Uitenbogaert (Wtenbogaert), 1557-1644, predikant en theoloog, medestander van Arminius en Oldenbarnevelt, auteur van het *Tractaet van 't ampt ende authoriteyt eener hoogher christelicker overheydt in kerkelicke saecken* (1610), waarin hij poneert dat 'de hoochste opzicht ende gebiedt in Kerkelicke saecken toecomt aan de Souveraine Christelicke Overheydt van deze landen, doch onder en nae des Heeren woordt'. Deze overheid heeft te plicht te waken over de goede uitoefening der religie, de prediking des Woords, de bediening der sacramenten, de tuchtoefening, verzorging van de armen, houden van vergaderingen en synoden, alsmede over de opleiding en aanstelling van predikanten. Zie *BLGNP* II, 464-468.

658 Zie de tekst van de condities in het hiervoorgaande document.

659 In gevaar te brengen.

mocht schrijven. Dus wiert mij het waernemen van den publyken dienst wederom toegestaen, gelijck ick 's mergens daeraenvolgende predicte, sondachgs wederom op Neira en des namiddachs op Lonthoir, maer gagie noch costgelt noch iets diergelijcke sal ick mogen praetenderen vóór de rescriptie van Haer Edelheden, want op die wijse is mij mijn dienst toegestaen, als blijckt uit de resolutie van den 25^{en} july.

In summa, alles is bij provisie en tot naerder ordre van haer Edelheden, door den noot der kercke daertoe gedrongen sijnde, toegestaen. Niet dat wij die saeck daermede gebillickt hebben, dat sij verre! Vertrouwen oock dat Haer Edelheden nevens U.Eerw. alle de inconveniënten die daerin steecken en uit volgen souden, indien sulx alles stant greep, wel sullen sien, waerom wij oock niet willen twijfelen of sullen door haer seer wijs en bescheyden oordeel alles wel ende in een goede forma herstellen, ende tot dien eynde nodich advys des E. kerckenraets op Battavia daerover hooren. Willen oock niet twijffelen of de Eerw. broederen sullen door alle bedenckelicke middelen, uit cracht van onse onderlinge correspondentie en gemeynschap der heylegen, bij Haer Edelheden trachten te arbeyden dat alles wederom op den ouden voet en sooals bij de regeringe van andere E. heren gouverneurs geweest is, herstelt werde, waertoe wij oock per desen U.Eerw. hertelick versoecken.

Hiernevens, dat men mij per de eerste besendinge met 2 getrouwe medearbeyders in desen swaren ende mij ondragelicken last te hulp coome, want hoe sacht 't mij vallen sal (alle weeck 3 mael te prediken, 's sondachs voormiddachs op Neira en dan met dat vermoeyt en besweet lichaem in regen, wint of hete sonneschijn naer Lonthoir te varen, daer wederom te predicken, naulijx tijt hebbende om een weynich te eten, en 's anderdachs wederom op Neira, daerenboven de sorge van de 3 Bandasche kercken op den hals te laden) geef ick U.Eerw. in bedencken, sal ondertussen doen wat kan; indien niet, wat behoort gedaen te worden, verwachtende Godts zegen.

Enege leden van den raet sijn seer verwondert dat ick die resolutie van den 21 may niet ten eersten approbeerde, temeer soo sij seggen alsoo 't mij tot eer en reputatie scheen te strecken dat ick van een afgelegen plaets na een hooftplaets wiert geprovoceert. Maer geef U.Eerw. in bedencken of ick met goeder consciëntie vermocht mijn waerde collega (die een bedaecht, stichtelick en vreedsaem predicant is, die alhoewel sijn verbonden tijt geëxpireert was, evenwel den geëysten dienst op Lonthoir praesenteerde te willen doen nevens den ordinaren dienst op Neira, met versoeck men geliefde hem maer op sijn plaets te laten totdat hij door een ander vervangen wiert, of andersins met ordre mocht opgaen) door gemelte resolutie te approberen uit sijn plaets helpen stooten, en sulck een affront brengen over sijn persoon, dienst en gaven, met welcke de gemeynte seer wel gecontenteert is, ja of sulx niet direct soude strijden tegen Christi lesse Math. 7:12, 'alle dingen' etc. en daerna rechtveerdich op mijn cop soude coomen 'tgeen in 't vers staet: 'met sulcken mate als ghij in' etc. Daerom heb ick alleen ten laetsten, als alle andere middelen tevergeefs waren aengewent, en dat met communicatie en approbatie van den Eerw. D. Mazius, willen en connen daertoe resolveren.

't Oochmerck der resolutie was de stichtinge der kercke, en D. Mazio conde men sijn verlossing niet toestaen, secht men, alsoo men sijn dienst niet conde ontberen. Maer hoe desen ganschen handel daermede accordeert, gelieven de Eerw. broeders te considereren. Den ouderlingh en diacon van Neira heeft men in politycken rade van haren dienst ontslagen omdat hij verstonde de armemiddelen niet anders als voordesen te willen administreren.

Afbreeckende, is onse hertgrondege bede en vrindelick versoeck op U.Eerw., onse getrouwe medearbeyders, dat na haer uiterste vermogen voor 't beste van Bandaesch kerck en kerckevergaderinge en dienaren gelieven te waecken, en bij haer Edelheden aen te houden, oock in haren noot te hulp te coomen. Senden te dien eynde hiernevens copie van al 't

gepasseerde, waeruit de geheele saeck open licht.[660] 't Is gelooflick alles niet op 't aldervoorsichtichste sal sijn aengelecht, maer men considerere mijn jonckheyt en onervarenheyt in den dienst, sullen Godt bidden en arbeyden om meer en beter gaven, waecken voor sijn diergecochte kerck en getrouwe dienaren, terwijl ick blijf U.E.E. seer genegen en dienstvaerdegen medebroeder, Petrus Casier, Ecclesiastes Bandanensis.

Uit naem en met kennis van alle de leden des kerckenraets, die bij dese voorvallen geen cessie nemen[661] kan.

Poulo Ay in Banda, desen 20[en] september 1665.[662]

90. BRIEF VAN GOUVERNEUR-GENERAAL JOAN MAETSUYCKER AAN DE POLITIEKE RAAD VAN BANDA. Batavia, 11 november 1665.
NA, VOC 889, fol. 586-601, nader 594-596.

(*Over bevordering van militairen. Met de bevordering van Fransen is voorzichtigheid geboden, wegens gebleken sluikhandel.*)

Uyt U.E. voorschreven jongste brieff, mettet schip de Parel ontfangen,[663] mitsgaders de papieren daerneffens becomen, hebben wij niet sonder groot ongenoegen gelesen van de onlusten in het Bandase gouvernement ontstaen tusschen U.E. ende de E. predicanten, mitsgaders ook metten oppercoopman Jan van Aelmonde, dewelcke daer geen cleene ontsteltenisse hebben veroorsaekt, voornamentlijck het werck van de predicanten, sijnde door misverstand eerst van U.E. begonnen, ende naderhand door onverstand ende stijfsinnigheyt soowel van de eene als van de andere sijde soo hoog gesteygert dat men quansuys genootsaekt is geworden, om niet af te wijcken van den toon die eens opgenomen was, tot de extremiteyt te comen die daerop is gevolgt, tot soo grooten ergernis van de gemeente ende verachteringe in den ordinairen kerckendienst. Wij en connen niet sien wat redenen U.E. gemoveert mogen hebben totte nieuwigheyt ofte verandering die U.E. die van de kerckenraad hebben willen opdringen omtrent de sessie ende het stemmen van den politycken commissaris,[664] ende dat tegen de ordre die daer altijt in gebruyck is geweest, en dewelcke U.E. nimmer sonder eenige swaerigheyt ofte nadeel noch soo wel souden hebben connen laeten, ten minste bij provisie ende totdat wij anders souden hebben komen te ordonneeren.

Insgelijcks en hebben wij uyt de ontfangen papieren ook geen redenen connen vinden, waerom de verplaetsinge der gemelte predicanten soo nodig sij geweest dat U.E. daer soo grooten moeyte om hebben gemaekt, dewijl den D. Masius hem sterck genoeg ende bereytwillig kende om nevens den dienst op Nera ook die van de kercke tot Lontoir waer te nemen op de wijse die U.E. hadden goedgevonden dan 't schijnt bijcans of U.E. niet anders gesocht en hebben dan occasie om te betoonen wat macht de overheyt toecomt en dat haer bevelen gehoorsaemt moeten worden, ofte in reden bestaen ofte niet, dat voorsichtige regenten niet licht sullen doen, om de swarigheden die daeruyt connen resulteeren, gelijck U.E. wedervaeren is.

Aen de andere sijde en sijn de voorschreven E. predicanten ook niet buyten merckelijcke schuld dat se soo stijfsinnig sijn geweest dat se, eer haer voor die tijt en tot nader ordre van hier nae U.E. begeerte te willen voegen, liever hebben gecosen den publycken dienst still

[660] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 70.
[661] Sessie nemen, zitting houden.
[662] In margine: 'No. 16. Missive uit naam des Bandaaschen kerckenraadts an den E. kerckenraadt op Batavia'.
[663] Missive PR Banda aan HR d.d. 25 september 1665, NA, VOC 1253, fol. 1293-1348.
[664] Zie hiervoor, doc. 88.

te laeten staen en te abandonneeren, tot soo grooten ontstichtinge van de gemeente ende onrust in 't gouvernement.

Welcke onaengename saeken in Raade van India met opmerckinge ende rijpen aendacht overwogen sijnde,[665] wij niet still hebben connen staen ons sentiment ende ongenoegen daerover te toonen ende U.E. aen te schrijven ende te belasten alles weder te herstellen ende te laeten op de voet tot noch toe in gebruyck, als namentlijck dat de commissaris in kerkenrade op Neira sijn sessie sal hebben tegenover den preses aen 't eynde van de taefel om te hooren ende te sien ende van 't voorvallende als 't nodig wesen sal rapport te doen, gelijck tot noch toe in usance is geweest, niet alleen daer, maar ook alhier, ende overall onder Compagnies gebiet in dese landen, dat U.E. de ouderlingen ende diaconen die all wat onfatsoenelijck afgeset sijn op den ontfanck deses sonder dilay ofte uytstell sullen herstellen in haer qualiteyt en bedieninge ende haer weder doen overgeven de administratie der armenmiddelen, gelijck se te voren hebben gehad.

Ende om met die van de kercke in te beter harmonye te blijven ende alle oorsaek van contentiën soo veel doenelijck te vermijden, daer de cunst van de regeeringe doorgaens veel aen gelegen is, en sullen U.E. voortaen bij voorvall van eenige kerckelijcke saeken die eenigsints van gevolg ofte belang sijn, over deselve geen besluyt ofte resolutie nemen sonder allvooren in 't vrundelijck met deselve te communiceeren ende haar advys ook in goede achtinge te nemen, sonder dat wij evenwel verstaen dat U.E. hen daer juist altijd aen gehouden sullen sijn te binden wanneer U.E. van ander gevoelen mochten sijn. Maer altemet all wat toe te geven ende veel discretie te gebruyken in diergelijcke saeken, en sal bij wijse luyden niet licht mispresen worden.

Voort hebben wij goedgevonden U.E. aen te schrijven dat U.E. hen in toecomende niet en sullen onderwinden diergelijcke nieuwigheden ofte veranderingen in saeken van gewichte ende die sonder naedeel ofte peryckel uytstell connen lijden in te voeren sonder allvooren daertoe te hebben onse ordre ende goetvinden, om niet weder door te grooten voorbaerigheyt misslagen te begaen, gelijk nu geschiet is.

Aengaende nu de E.E. predicanten bovengenoemd hebben wij verstaen dat den E. Petrus Casier in sijn qualiteyt, ampt ende bedieninge herstelt sal sijn ende blijven, ende hem consequent sijn gagie ende costgeld mitsgaders alle andere emolumenten ende voordelen weder sullen worden goedgedaen van de tijt af dat hem U.E. ordres bij provisie onderworpen ende den dienst wederom waergenomen heeft. En d'E. Marcus Masius belangende, die sal alhier sijn gagie etc. weder ingeschreven ende vergoet worden van de tijt dat uyt Banda aen boord van 't schip de Perel is getreden ende de reyse herwaerts aengevangen heeft.

(*Van Aelmonde moet direct na ontvangst van deze missive in vrijheid worden gesteld en vervolgens naar Ambon worden gezonden.*)

91. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 31 mei 1666.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 277-282.

Eerwaerde, godzalege, hoochgeleerde, wijse, en seer bescheydene heren, vrinden, onse hoochgeachte, getrouwe ende hulpvaerdege medebroeders in Christo Jesu, zalicheyt en vrede.

[665] De Hoge Regering te Batavia wijdde drie raadszittingen aan de 'verwerde constitutie' op Banda, zie de resoluties HR van 30 oktober, 2 en 3 november 1652 (NA, VOC 680, fol. 303-315).

Onse zielen wierden als uit een duisteren afgront van verdriet in een helder licht van verquickinge opgevoert wanneer wij uit U.Eerw. kerckelijcke missive van dato den 10^{en} november des voorleden jaers[666] met dancksegging tot Godt verstonden de behouden overcomste van onsen waerden en getrouwen medebroeder D. Mazio met sijn familia, wiens iverege ende getrouwe diensten nevens sijn exemplaren wandel onsen Bandasche kercke noch wel een geruime tijt nodich had. Maer helaes, de boosheyt van die tijt en 't gewelt der onderdruckinge heeft ons tot ons groot leedwesen met enen slach van die beyde tegelijck berooft, alhoewel niet sonder Godes weys en verborgen bestier. Willen hoopen en Godt bidden hij gelieve sijnen trouwen arbeyt in andere gewesten ten goede van Gods huis en sijner herten vreuchde rijckelick te segenen, opdat hij aengemoedicht werde Godts kercke in dese Indies noch een geruimen tijt te dienen tot veler menschen heyl.

Maer aldermeest verheuchden wij ons siende hoe de E. broederen uit alle onse schriften, nevens de mondelicke berichten van D. Mazio en andere, door een onverdroten arbeyt hebben gepoocht de seer bedroefden staet onser kercke en van alle desselfs dienaren met den aencleve van dien in haren rechten grond uit hare eygen oorsaecken en gevolgen na te vorschen, en soo als 't waerlijck lach grondich te beseffen, om van alles wel geïnformeert sijnde met goet fondament soo veel naecter en beweechlicker aen de Hoge Regeringe op Battavia hare ernstege clachten, smeeckingen en oodmoedege supplicatiën voor ons ende uit onsen naem in alle eerbiedicheyt voor te dragen en te crachteger aen te dringen.[667]

Gelijck wij oock seer wel connen mercken, soo uit der Eerw. broederen missive als den uitslach der saecke mitsgaders de omstanden derselve, dat dit werck met bijsonderen ernst en voorsichticheyt door alle mogelicke debvoiren bij aensienlicke commissiën en ernstege instantiën is bij de hant genomen, soodat schoon den uitslach desselfs niet volcomen noch geheel na wensch was, wij nochtans ons ten vollen verseeckert houden het in 't minste aen de E. broederen niet en heeft gemancqueert. Immers soo veel heeft den goeden arbeyt des Eerw. broederen te weech gebracht, dat den Heer gouverneur genootsaeckt wiert de saken der kercke nevens alle desselfs bedienaren op den ouden voet ende in waerde te herstellen, dewelcke door een noyt gehoorde en allen vromen seer hatelijke procedure van alle eer, luister ende bedieninge harer ampten smadelick waren gepriveert. Willen hopen dat na dit gestatueert exempel soo nodelose en opgeblasene practyquen niet licht wederom sullen bij de hant genomen werden, tot soo merckelijcke schade van Godes kercke ende onderdruckinge sijner dienaren.

Maer 'tgeen Gode alleen eygen is, wat wonder, dat en hebben noch de goede ordres onser hoger machten noch der Eerw. broederen goede debvoiren connen verrichten, namelijck met den uiterlicken staet der kercke oock het herte van sijn E. te reformeren. Want door desen uitslach is den doodelicken haet van sijn achtbaerheyt tegen den ganschen kerckenraet in 't gemeen ende den Eerw. Casier in 't bijsonder soo ontsteecken, dat men naulix heeft geweten hoe men haer in alle voorvallen smadelick genoech bejegenen en hatelick tracteren sal, weygerende haer oock alles wat men maer onder enich praetext kan. Ja hare persoonen en huisen, doch insonderheyt van den predikant, hout men hier soo suspect dat het niemant, 'tsij borger of compagniesdienaer, mogelick is bij iemant van deselve gesien te werden sonder merckelick in 't ooch of den haet van sijn Ed. subject te sijn. En schoon 't de vroomste ledematen sijn, moeten op d'een of andere wijse, 't ga soo 't wil, daervoor boeten, gelijck onse waerde medebroeders Sr Jacob Doorganck, gewesen ouderling op Neira, en Sr Gabriël Nacken, tegenwoordich op Lonthoir, met levende exempelen sullen connen thoonen, welcke broederen voornoemt bij ons in hooge achtinge sijn, als welcke desen handel altijt met haer

[666] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50. Vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 12 november 1665 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 678).

[667] Notulen kkr Batavia oktober-november 1665 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 675-678). Zie aantekening bij het slot van doc. 88.

E. praesentie hebben bijgewoont, met hare goede advisen en alle [...][668] hertege behulpsaemheden ons na vermogen geadsisteert. Waerlick, oock onse medelijders voor 't beste der kercken, welcke persoonen de E. broederen dan oock gelieven in minne en goeden aensien als soodanege te ontfangen en in hare H. gemeynschap op te neemen, oock daer des mocht nodich sijn met goeden raet ende onderricht te assisteren, niet twijffelende of sullen 'tselve nevens ons in alle danckbaerheyt garen erkennen, gelijck oock voorschreven broederen in last hebben uit onsen naem, onse schuldege danckbaerheyt voor alle die getrouwe diensten 't voorleden jaer ten beste van onse kercke soo hulpvaerdich aengenomen en trouhertich bewerckt.[669]

De boosheyt van den Heer gouverneur en heeft alsnoch niet willen toelaten de saecke betreffende de armemiddelen op Poulo Ay, niettegenstaende de expresse ordre van haere Edelheden, in haren ouden ganck te herstellen. Men was soo gretich om gecommitteerdens na P. Ay af te vaerdegen tot het afhalen van de armekostmiddelen, schultboecken etc. en die na Neira te voeren, 'twelck door 't vergalde hert van den Heer gouverneur niet anders mocht geschieden of men most den predicant die men soo buiten alle reden gesuspendeert had in den inventaris daervan gemaeckt brantmercken met dese hatelicke termen: Petrus Casier, gesuspendeert predicant. Maer als men de eere en reputatie der kerckendienaren wederom, schoon uit hoger last, sal herstellen, dan comt men tijts genoech, al was 't een jaer na dien dach, want noch heden moet den ouderling en diacon aldaer 't gelt dat tot de maendelickse verstreckinge van noden is uit den subalternen hoofts handen ter leen ontfangen, nadien haer de instrumenten niet en sijn ter hant gestelt, tot merckelicke schaden der armen.

Hoe sich seecker lidmaet, van qualiteyt een soldaet, genaemt Simon Kool, tegen den E. D. Casier, den kerckenraet in 't gemeen ende enege leden in 't besonder gedragen heeft, oock hoe de Heer gouverneur hem altijt heeft getracht te verschonen, de hant booven 't hooft te houden, ende daerdoor in sijn boosheyt te stijven, sal uit desen nevensgaende den E. broederen genoechsaem blijcken. Willen oock niet twijffelen of haer Edelheden sullen daertegen wel goede ordres beramen door hare hoge wijse authoriteyt, als die wel sullen begrijpen dat soodanege onordentlickheden in geen christelicke republyq en connen geleden werden.

Den Heer gouverneur treckt oock alle kerckelijcke besoinges en bestellingen van dien absoluit alleen aen hemselven, sonder kerckenraet in 't minste deel daerin te kennen, oordelende sulx sijn hem en sijn raet alleen, maer noch kerckraet noch predicanten in 't minsten niet aen te gaen.

Den proponent D. Joh. de Graeff is hier al tijdelick uit Amboina aengelant. Sijn huisvrouw was op reys deser werelt overleden, stont nu wederom te trouwen met een jongedochter die met den Heer gouverneur uit het vaderlant is gecoomen. Doch alsoo 's woensdaechs voor den gehoopten trouwdach van 't paert vallende sijn been brack, heeft op den 18 may den Here des levens ende des doodts sijn dagen in sijn jeucht afgesneden. Wanneer nu gecomen waren de ordres van haer Edelheden uit cracht van welcke D. Casier op Neira maer D. de Graeff op Poulo Ay of Lonthoir moesten geplaetst werden, heeft den Heer gouverneur haer E. beyde alleen bij hem ontbooden, haer 'tselve simpel met den mont bekent gemaeckt, sonder de kerckenraet op enege wijse daervan de minste kennis te doen. Als nu den kerckenraet aen sijn E. in aller minne en beleeftheyt heeft versocht om 't extract dies

---

[668] Enkele woorden onleesbaar.

[669] Gabriël Nacken, aanvankelijk krankbezoeker, later burger op Banda en burgerluitenant aldaar. Lange tijd vrijburger te Batavia; jan. 1678-1681 was hij lid van de Bataviase kerkenraad (Mooij, *Bouwstoffen* III s.v). Valentijn, *AZG*, 61 vermeldt dat de vroegere krankbezoeker Gabriël Nacke samen met een Inlandse schoolmeester op Banda enkele Maleise preken van ds. Molanus nazag en goedkeurde; vermoedelijk gaat het hier om dezelfde persoon. Zie ook *GM* 3, 409; Troostenburg, *De Hervormde Kerk*, 358.

briefs, opdat 'tselve de kerckenraet voorgelesen ende in 't kerckboeck g'insereert mocht werden, heeft men dat absoluit geweigert, seggende 't was onnodich, ende genoech hij 't D. Casier ende De Graef seyde, die conden 't den kerckenraet wederom seggen, voegende daerbij: 't gaet den kerckenraet niet aen, die en heeft daer niet in te seggen, en dat niettegenstaende seecker lid uit den raet sijn contrary advys voorstelde, want de boosheyt en liet het minste respect voor den kerckenraet niet toe. Hebben evenwel om verder verwijderingen voor te comen D. de Graef volgens die ordre erkent als een lid des kerckenraets, en in qualiteyt als proponent om de gemeynte van Poulou Ay te dienen. Maer behalven dat D. de Graeff hemselven van alle kerckelijcke personen afsneet, en sijn vertreck nae P. Ay tot 's weecks na Paschen heeft gedevoyeert, soo en conden noch den kerckenraet noch den E. D. Casier iets daertegen om D. De Graeff in sijn plicht te houden, oock tot benaerstiging sijner bedieninge en besadichtheyt van leven, waertoe hij wel scherpe sporen nodich had, te bewegen, vermits oordeelde onder niemant te staen dan alleen onder den Heer gouverneur, niet onder den predicant of kerckenraet, van welcken hij oock alleen sijn verhoginge en verbeteringe verwachte.

Met het schip De Parel is ons ontrent half april toegecomen den kranckbesoecker Daniël Nieukercke, ons seer aengenaem om sijn goede diensten voordesen op Lonthoir gedaen, denwelcken den Heer gouverneur bij hem ontboot, aenseggende hij sijnen dienst op Lonthoir soude moeten waernemen. Den coopman Sr Ernst Sax, subaltern hooft op die plaets, daer praesent, seyde: mijnheer, wij dienen dat den predicant te communiceren, maer sijn E. gaf tot antwoort: wij behoeven dat geen predicant te communiceren, connen dat selfs wel doen. Daermede most den kranckbesoecker henen gaen, daer sulx hier altijt is geschiet door den kerckenraet met approbatie van de heeren gouverneurs.

Maer wanneer den predicant of kerckenraet aen sijn E. verthoonen 't verval en defecten of onordentlickheden ontrent kercken en schoolen, die nu dagelix op de respective plaetsen ondervint, met smeeckingen men gelieve daer ordre in te stellen, geeft men simpel tot antwoort: men sal daerin voorsien, en ondertussen wert er niets in gedaen. Na nergens sorgt men min voor als voor den welstant van scholen ende kercken. Diesaengaende vervalt hier alles. De curatores, die polityquen sijn, siender niet eens na om, den predicant heeft er niets in te seggen. 't Geen hij daerin doet is alleen bij conniventie,[670] sonder de minste auctoriteyt, over alle welcke dingen wanneer men sijn misnoegen thoont, wert men seer lebbich[671] bejegent, door alle welcke moeyelickeden en smadelicke rencontren de leden des kerckenraets somtijts soo mismoedich werden dat sij, ten ware sij considereerden haer goddelijcke beroep tot die ampten, haer naer verbant aen de kercke Godts, en goede hope van redres in 't toecomende, souden seer licht vervoert werden om hare diensten te staecken en haer daertoe noyt wederom te willen laten gebruicken. Doch willen hoopen de Hoge Regeringe op Battavia na hare gewone discretie en christelicke bescheydenheyt daerin na behooren sullen voorsien, om alle dien smaet en verdruckinge van Bandaesch kercke ende desselfs dienaren eenmael te weeren per eerster occagie, opdat sij hare bedieningen wederom eenmael met behoorlicken luister als voordesen en des te meerder lust en vreuchde ten beste van Godts kercke mogen waernemen, waertoe wij dan de hulpende hant en goede voorspraecke der Eerw. broederen seer vrundelijck en met allen ernst versoecken, met gewisse verseeckeringe wij 'tselve in alle danckbaerheyt na behoren sullen erkennen.

Willen oock niet twijffelen of de Eerw. broederen sullen bij de eerste overcomste van aenlandende predicanten onse kercke wederom met goede opsienders, bedienaren des goddelicken woorts, na vermogen trachten te voorsien, opdat den E. D. Casier in sijnen

[670] Toelating.
[671] Lebbig: onaangenaam, zuur, bits.

swaren last verlicht en die sooseer verachterde gemeynte door genoechsame geestelijcke baulieden behoorlick gesticht werde.

Hebben oock met groot vergenoegen verstaan uit missiven van den E. D. Mazio de Eerw. broederen van meyninge waren een cort sommier van desen ganschen handel in 't vaderlant aen den E. synode over te senden, opdat daer moge blijcken op hoe ongehoorde wijse hier de ordres van onse Heren Meesters[672] werden in 't werck gestelt, en hoe verde men die tracht uit te recken ende te pijnegen, 'twelck wij met lief in 't toecomende van de Eerw. broederen hopen te verstaen.

Die hertsterckende vertroostingen der Eerw. broederen in dit ons cruis onse zielen toegepast, nemen wij danckelick aen, alsoock die christelicke vermaningen om 'tselve in alle lijdsaemheyt geduldelick te dragen. Hopen en bidden God Almachtich hij wille daertoe onse herten verstercken, en met sijn allgenoechsame genade te dien eynde ondersteunen sal, terwijl wij door sijnen naem in alle getrouwe diensten tot sijn gloria en veler zielen heyl sullen trachten altijt te persevereren, biddende sijne hoge Majesteyt hij gelieve die bloeyende kercke van Battavia, in welckers rijcken aenwas de Eerw. broederen haren lust sien, als wij met ongemeene blijdschap uit der Eerw. broederen missive hebben gelesen, door een milden segen van den hemel uitgegoten over U.Eerw. heyldiensten in spijt van den duivel ter tinne op te trecken, en te verrijcken met een groten invloet van veel verblinde heydenen. Ende opdat onse Bandasche en andere Indische kercken dienselven geestelicken aenwas oock eenmael mochten genieten, bidden wij den Here des oogsts hij gelieve in desen groten oogst en schaersheyt der arbeyders veele getrouwe arbeyders in sijnen oogst uit te stoten, opdat niets verloren gae 'tgeen door naersticheyt conde behouden worden, ja opdat eenmael de volheyt der heydenen ingae ende alsoo geheel Israël salich werde, dan sal Jacob sich heugen ende Israël sich verblijden, siende des Heren heyl comen uit Sion.

Met desen onser zielenwensch ende hertgrondich gebedt tot Godt zullen wij dan desen afbreeckende besluiten – – –, uwer Eerw. van herten geaffectioneerde en danckbare medearbeyders in des Heren wijngaert, Petrus Casier V.D.M. et synedry p.t. praeses, Adriaen van Becom ouderling, Gabriël Nacken ouderling, Steven Eenspanjer diacon, Willem Andriesz diacon, Nicolaes Boveth[673] diaken op Poulo-Ay.

Neira in Banda, uit onse kerckelijcke vergaderinge den 31^{en} may 1666.[674]

92. Brief van de kerkenraad van Banda aan de Hoge Regering. Banda Neira, 2 juni 1666.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 285-293.

Aen den WelEdelen, hoochachtbaren, manhaften, hoochgeleerden, wijsen en seer genereusen heere, mijn heer Johan Maetsuicker, Gouverneur Generael, mitsgaders hare Edele Achtbaerheden, de Heren Raden van India.

---

672 De bewindhebbers van de VOC. Zie hiervoor, aantekening bij doc. 70.

673 Burger op P. Ai, eigenaar van een perk met 25 zielen.

674 De ontvangst van deze 'seer wijdtlopige en beweeglicke' missive wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 28 juli 1666. In de vergadering van kkr Batavia d.d. 18 oktober 1666 kwamen deze brief en die van 7 september 1666 (hierna, doc. 93) in bespreking, in aanwezigheid van de soldaat Simon Kool, die intussen door gouverneur Cops als provisioneel krankbezoeker naar Batavia was gezonden. Kool werd zijn provisionele krankbezoekerschap ontnomen en hij werd gedwongen een 'schriftelijcke revocatie en betooninghe van leetwesen' op te stellen. Nadat hij de vergadering genoegdoening had verschaft vertrok hij naar Nederland. In 1670 kwam hij als krankbezoeker terug, maar wegens vermeend wangedrag op de uitreis werd hij door de kerkenraad van Batavia niet als zodanig geaccepteerd (Mooij, *Bouwstoffen* III, 15/18, 91/116).

Vinden ons tot geen gemene danckbaerheyt verplicht, Edele HoochAchtbare Heren, wegens die vaderlicke voorsorge en getrouwe beschermingе die de kercke Godts in Banda wel altijt, maer insonderheyt 't voorleden jaer, door uwer Edelhedens hoochwijse ordres, ter bequamer tijt met het jacht Brouwershaven en andere volgende schepen in faveur der kercke en tot nodege herstellinge des gestuerden[675] kerckenraets aen den E. Heer gouverneur van Banda toegesonden,[676] welcke oock soo veel bij sijn E. hebben vermocht ende teweech gebracht dat sijn E. hem genootsaeckt vont den ouderling Jacob Doorganck nevens den diacon Adriaen van Becum in hare voorege diensten te laten continueren, waervan sij alleen door smadelijk ontseggen van sijn E. soo hatelick geremoveert wierden. Daerenbooven heeft den kerckenraet zedert die tijt wederom op den ouden voet hare bijeencomsten gehadt.

Edoch geensins met gunste en genegentheyt van sijn Achtb. den Heer gouverneur, die den kerckenraet altijt heeft aengemerckt, niet als een suster of medegesellinne der politia, om gesamentlick met deselve wat goets voor 't gemenebest uit te wercken, als Moses ende Aäron 't Israël Godts, gelijck wel voordesen onder den loffelicke regeringe van den Edelachtb. Heer gouverneur Joh. van Dam. Maer ter contrarie heeft sijn Edelen den kerckenraet altijt aengemerckt als een formele partie van de polityque, hoedanich hij die oock gedeurich getracteert heeft, altijt occasie soeckende om die afspijtich te bejegenen, of in hare goede voornemens hinderlick te sijn, of de kerckelicke personen ende wel bijsonder den predicant publyck en schandelick ten thone te stellen, als U.E.E. heren genoech sult connen afmeten uit dit cort en warachtich vertooch, 'twelck wij ten besten van Bandaesch kerck nodich hebben geacht.

Cort na 't vertreck van de Parel uit Banda[677] heeft men bij lichten dag in 't gesicht van alle menschen dit spectaekel gesien: seecker adsistent genaemt Huich, omhangen sijnde met een oude, versleten swarte mantel, en een muts op 't hooft van clappusbladen gevlochten, ginck al voetjen voor voetjen met een open boeck in sijn hant proncken langs de straet, geaccompagneert met verscheydene leden uit den raet van sijn E. die hem volgden, schietende met roeren. Daerop volgden enege adsistenten, daertoe, soo sij selfs seggen, van den Heer gouverneurt gecommandeert sijnde. Wat dit seggen wil sullen U Edelheden immer soo wel als wij connen begrijpen.

Den predicant nevens enege leden des kerckenraets ondervindende dagelix het verval der scholen op 't gehele hoge lant, of door onbequaame schoolmeesters of door manquement van scholen, want op Lonthoir heeft den schoolmeester gans geen bequaemheyt om de jeucht te instrueeren, gelijck S[r] Sax, subaltern hooft aldaer, selfs belijt. Op Neira was 't oock ten enemael vervallen door versuim en onachtsaemheyt van de curatores, die een geheel jaer noch na schoolen noch na schoolmeesters omsien.

Wanneer den kerckenraet dit alles door gecommitteerdens aen sijn E. demonstreerde, met ootmoedich versoeck dat doch daerin ten besten van Godts kercke mocht werden voorsien, 'twelck nu tot 2 distincte reisen bij verscheydene cessiën des kerckenraets is geschiet, krijgen alleen tot antwoort men sal daerin voorsien, en dat met sulcke bejegeningen alsof den kerckenraet socht self schoolmeesters te ordineren, alhoewel wij sijn E. tot sulck seggen of dencken niet de minste occasie en gaven, ja 't contrarie bleeck daeruit dat wij sijn E. versochten hij geliefde daerin selfs ordre te stellen. Maer al dit doen en wat daerop noch is gevolgt fondeert sijn E. op dit sijn seggen, dat de polityqen seer jeloers sijn tegen de ecclesiastique, om 'twelcke te bevestegen sijn E. dan verscheydene exempelen van Amsterdam allegeert soodat den kerckenraet hier in Banda sich altijt moet gescherpt houden tegen een

[675] Gestoord, verstoord.
[676] Zie hiervoor, doc. 89 en 90.
[677] Na medio april 1666 (zie het hiervoorgaande document).

jeloers gouverneur ende sijnen jeloersen raet.[678] Hierbij comt dat een predicant hem met de scholen in 't minste niet en mach bemoeyen als door conniventie, sonder de minste auctoriteyt en gesach. Wanneer nu de politycke curatoren oock hare handen t'enemael daer aftrecken, waer wil dat dan henen en hoe sal dat dan accorderen met die goede recommandatiën van onse achtbare Heren Meesters en U.Ed. Hoochachtbaerheden, soo ernstelick en iterative aen de heren gouverneurs geïnsinueert? Maer ter contrarie, wanneer iets kerckelicks te bestellen is neemt sijn E. dat alleen op sich, sonder den kerckenraet daerin in 't minste te kennen. Wanneer den proponent D. Joh. de Graeff saliger hier in Banda was aengelant, heeft men door alle wegen getracht, tegen alle out gebruick en billickheyt, den E. D. Petrus Casier op Poulou Ay te laten continueren en D. de Graeff op Neira te plaetsen.[679] Dat heeft men niet alleen in rade voorgestelt, maer oock getracht door te dringen. Maer siende dat hierbij den E. raet, die eenen geleert was, soo grif niet voort en wilde, soude men sulx uitstellen tot de comste der andere schepen, en soo wiert dien voorslach met de comste des briefs per 't fluitschip Loenen verset. Ten selven eynde had D. de Graeff al getracht enege leden des kerckenraets op sijn sijde te crijgen, doch tevergeefs.

Uit dit aenschrijven van U.Edelheden besluit sijn E. dat het plaetsen des predicanten soo peur polityq is dat hij in 't minste daerin geen kerckenraet behoeft te kennen, ontbiet alleen D. de Graeff nevens den predicanten, secht haer beyde aen wat het schrijven van U.Edelheden was en dat haer daerna mosten reguleren, sonder dat sulx den kerckenraet door den commissaris bij extract wiert voorgeleesen of andersins bekent gemaeckt. Den kerckenraet op sijn ordinaren tijt sessie nemende, versoeckt aen sijn E. extract dies briefs, om die aengeschreven ordre den kerckenraet voor te lesen ende in 't kerckenboek te insereren, naer ouder gewoonte, maer conden niet obtineeren. Sijn E. seyde 't was niet nodich, hij had het D. Casier en de Graeff gesecht, die conden 't den kerckenraet wederom seggen, daerbij voegende: 't ginck den kerckenraet niet aen. Dies den kerckenraet evenwel, om verdere verwijderingen te verhoeden, heeft D. de Graeff in soodaniegen waerde ende op soodanegen wijse erkendt als van U.Edelheden wiert gelast, waeruit oock ontstont dat gemelten de Graeff, noch den predicant ontsiende noch den kerckenraet, continueerde dagelix op Neira aen sijn E. tafel en liet de gemeynte op Poulou Ay ontbloot tot 's weecks voor Paeschen, breeckt op Neira door een val van 't paert sijn been en is den 18 may deser werelt overleden, waerdoor geheel Banda nu wederom met één predicant moet suckelen.

Als den kranckbesoecker Daniël Nieukercke met de Parel hier aenlande[680] heeft den heer gouverneur hem ontboden en aengesecht hij soude sijn dienst op Lonthoir doen. Sr Sax dat horende, alsoo hij doen present was, seyde: wij dienen dat den predicant wel te communiceren. Sijn E. antwoorde wij hoeven dat geen predicant te communiceren, wij connen dat selfs wel doen, en daermede moest dien kranckbesoecker heen gaen, daer sulx voordesen altijt door den kerckenraet met approbatie van de heeren gouverneurs is geschiet.

Hiernevens heeft den kerckenraet in 't gemeen ende den E. D. Casier in 't bijsonder mitsgaders enege andere lieden veele onverdraeglicke en noyt gehoorde smaetheden moeten lijden van seeker soldaet genaemt Simon Kool, genietende de natafel van sijn E. mits hij de kinderen instrueert. Desen door geveynstheyt hem wetende in te dringen ten huise van den Eerw. D. Mazio, onder schijn van goeden raet en troost in verscheydene voorvallen van denselven te mogen genieten, welcken hem aensiende voor een vroom borst, hem ten besten raet en waerschout hem voor 't humeur en listen van seecker persoon. Daervan maeckt Kool terstont attestatie, onderteykent dien en presenteert dien aen den Heer gouverneur, en sijn

---

[678] Zie betreffende de relatie tussen kerk en overheid te Amsterdam in deze jaren Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. III, De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*, 153-170.

[679] Het 'out gebruick' was dat de laatst aangekomen predikant P. Ai bediende.

[680] Medio april 1666.

E. aen degenen van wien geattesteert was. Daernae heeft hij Kool over den persoon van D. Mazio geschreven aen D. Heussen op Battavia[681] dat niet waerdich was den predickstoel te betreden, soo ons bericht is van seecker vroom lidmaet der gemeynte die dien brief voor 't afvaerdegen selfs gelesen heeft.

Daerna, als den oppercoopman Joh. van Almonde uit sijn sware en langdeurege gevanckenis gerelaxeert[682] en in de kerck gecomen was, gaf door den coster een briefken aen den predicant, begerende een danckseggingе tot Godt voor sijn verlossinge en gesontheyt. Kool dat horende voorlesen, smeet sijn hoet met force neder, sette sijn beyde handen schrap, seggende dese woorden: Voor die vend bidden? Ick wil 't niet doen, die 't doen wil die mach, den duivel mach voor hem bidden, en dat overluit, tot groote ergernisse van verscheydene lieden die 't hoorden ende sagen, en daerdoor in hare devotie gestuert wierden. Sprack oock daerna seer lasterlick van een eerlijck, vroom, godtvruchtich jongman, één der stichtelickste lieden der gemeynte, alsof hij bij hoeren ende snoeren liep.

Over alle welcke ontstichtelickheden en grove abusen den predicant dito Kool voor 't avontmael aensprack, doch hij beleet sulx alles waer te sijn, alleen verdraeyden 't schrijven over dominus Mazius een weynich. Den predicant, hem trachtende sijn fouten op 't swaerste voor te stellen, onder verscheyde termen, opdat hem tot boete mocht induceren, vraechde onder anderen, alsoo hij sijn doen wilde defenderen, of hij wel wist dat als een Judas verraderlick met D. Mazio had gehandelt, daerenboven dat Godts kercke had ontsticht en lasterlick van een vroom lidmaet sprack. Waerover hij Kool tegen den predicant seer hevich opstoof met dreygende woorden, willende defenderen 'tgeen hij gedaen hadde, waerover den predicant hem aenseyde hij met sulck een hert niet en soude communiceren, maer gaf tot antwoort ick sal daer evenwel comen ende en sal U dat niet vragen, daer waren noch hoger, bij die soude hij gaen, etc., waerop den predicant hem aenseyde hij soude eerst voor den kerckenraet verschijnen, siende of die hem sulx wilden toelaten, maer gaf wederom tot antwoort hij wilde daer niet comen, seyde oock daer was noch een raet van justitie, nevens vele diergelijcke dreygende woorden.

Den kerckenraet sessie nemende, ontbiet Kool, die oock verschijnt. Den praeses stelt in sijn praesentie al 't voorgaende voor, die 't oock niet ontkent maer diverse malen door defenderen, verschonen etc. hemselven tegensprack. Dies den praeses hem verscheydene contradictoria en ongefondeertheden in sijn woorden thoont, waerop hij Simon Kool in vele hevege en schampere woorden tegen den praeses als verscheydene andere leden des kerckenraets uitbarste. Had oock 8 dagen na 't gepasseerde van S[r] Almonde een spottelick briefken door den koster aen den predicant op stoel doen behandegen, dus beschreven: daer wert een christelick gebedt versocht voor een persoon die schendelick belogen wort. Als nu den predicant, siende den ongewoone bespottelickheyt desselfs, 'tselve niet en had voorgelesen, vraecht Kool nu den praeses waerom volgens sijn briefkens niet voor hem had gebeden, voegende daerbij: ghij sijt die mij soo schendelick beliecht etc. Voorts sprack niet dan hevege en ondiscrete woorden, sonder enege discretie of bescheydenheyt, verclarende verscheydene leden des kerckenraets voor sijn partiën en seyde sij mosten opstaen, waerdoor den kerckenraet genootsaeckt wiert hem terstont te doen vertrecken, sonder meer te willen horen spreecken, en te doen aenseggen hij niet en soude mogen communiceren voordat den kerckenraet satisfactie soude hebben gegeven.

Al 'twelck den Heer gouverneur door den commissaris nevens 2 gecommitteerden uit de vergaderinge gerapporteert sijnde, socht sijn E. dat alles te verschonen, seggende hij was een vroom borst, wat swack van hersenen, en wat vanemende, wilde wel dat den praeses hem alleen ginck aenspreecken, niet twijffelende of soude hem fatsoenlick instellen. Maer den

[681] Nicolaas Heussen(ius) (1627-1670), arr. Batavia 1660, 1660-1670 predikant aldaar.
[682] Van Almonde was in conflict geraakt met gouverneur Cops.

predicant, alreets geleert hebbende wien hij was, conde daertoe niet verstaen, oock oordeelt den kerckenraet sulx het respect van den praeses niet toe en liet.

Als het H. avontmael daerna wederom soude uytgedeylt werden, heeft den predicant hem andermael in sijn logiement ontboden, in praesentie van D. de Graeff en Sr Doorganck, waer, gelijck sij beyde in kerckenraet nevens den predicant hebben getuicht, droech sich niet min ondiscreet en onbeschaembaer als vooren, met alle hevege en dreygende woorden, seyde onder andere hij had noch 5000 gulden in 't vaderlant ,indien hij daer was, die soude hij 'er noch aen wagen, waerop den kerckenraet nae rijp overlech der saecke met hare omstanden en gevolgen, concludeert eenparich hij hem alsvoren niet alleen sal moeten abstineren, maer oock dat in kerckenraet niet sal mogen verschijnen als na voorgaende versoeck en gedaen belofte aen 2 eerlicke lieden hij die vergadering niet dan met alle eere en respect sal bejegenen, 'twelck den Heer gouverneur op voorege wijse wederom gerapporteert sijnde, socht hetselve wederom te verschonen en enegermaten te defenderen, secht wederom hij wilde wel dat D. Casier en De Graeff hem particulier aenspraecken, sijn E. hem daervoor willende vastmaecken dito Kool soo groot contentement soude geven als een eerlick lidmaet schuldich was, even of Kool soo absoluit van sijn E. wiert gedirigeert dat al sijn doen en laten van sijn E. alleen afdaelde, 'twelck oock door geheel Banda gelooft wert. Waerop dan is gevolgt dat Kool den predicant heeft getracht bij velen seer hatelick af te schilderen, doch sijn lasteringe, also den predicant door geheel Banda wel bekent was, greep nergens plaets als bij sijn E. ende desselfs gunstelingen. Seyde oock tegen verscheyden hij den predicant soude doen citeren voor den Achtb. Raet van Justitie in cas van injurie, heeft hem oock niet ontsien ten huise van den equipagiemeester daer D. De Graeff sijn been gebroocken hebbende, gebracht was, in des predicants presentie D. de Graef bij wege van vertroostinge uit Godts woort aen te spreecken, 'twelck wanneer de predicant hem verboot, mitsdien daer self te dien eynde praesent was, gaf tot antwoort: ik wil niet swijgen noch henen gaen, beleeft ghij maer Godts woort gelijk als ick, ghij sult wel doen, en indien ghij soo deed soud' niet doen 'tgeene dat ghij doet, en dat in praesentie van wel ontrent dertich personen, daer oock den coopman Sr Ernst Sax en den luitenant Sloot present waren.

Op een donderdach comt Kool uit de kerck, lechde sijn boeck neder, en slaet den diacon Sr Steven Eenspanjer met de vuist in 't gesicht, sonder de minste waerschouwinge, vat hem bij 't haer, raackt hem onder den voet, soodat hij viel met het schouderblat op 't gevest van sijn degen, 'twelck hem noch heden smert, en dat tot dien eynde opdat Sr Eenspanjer voorschreven, die nu 3 mael publijck in de kercke was afgecondicht als gecoren diacon, sullende sondaechs daeraen bevesticht werden, dan met 2 blauwe ogen voor den predickstoel soude staen proncken. Heeft oock aen verscheyden gesecht hij den ouderlinck J. Doorganck op gelijcke wijse soude trackteren. Doch wel wetende die nu op sijn hoede was, en vresende het hem met denselven soo gemackelick niet en soude aflopen, heeft dien voorslach gestaeckt. Alle welcke dingen sijn E. niet alleen wel bewust sijn, maer is oock daertoe nae 't gevoelen van allen door sijn E. selfs opgemaeckt. Voorts spreeckt sijn E. bij alle gelegentheden soo hatelick van den predicant ende de leden des kerckenraets, alsof sij maer een deel rebellen ende een pest in de republycq waren.

Den predicant heeft men op Poulou Ay geduerende het suspens en daerna, soo lange hij daer noch resideerde, op rantsoen van water geset, drie emmeren dachs en dat voor sijn familia, slaven en vee, tot koocken, wassen en drincken, doch onder den naem van schaersheyt van water, 'twelck nochtans continueerde oock als de backen bijna vol waren, bij welcke gelegentheyt den predicant ende sijn huisvrouw niet weynich getercht wierden door den sergiant Francois Hubert, een man niet alleen seer superbe, maer oock ontrouw, onwetende ende dissoluit van leven, denwelcken, alsoo 't subaltern hooft en den luitenant Sloot meest altijt op Neira waren, het gesach op dat eylant wiert opgedragen, daerna aen den

adsistent Nicolaes de Lamontaigne, een Wael, paeps van religie. Desen wist oock sijn slach op die tijt waer te nemen. Sont men een slaef met contant gelt om een sack rijs in 't fort, die liet men 2 à 3 ueren wachten. Vraechde men hoe dat quam, ontfingen tot antwoort: wat duivel, heb ick met u te doen, ghij sult op mij passen, ick niet op jou, ghij moocht comen als 't packhuis open is ende als daer rijs vercocht wert. En geen wonder, want behalven dat in die lieden gene discretie noch bescheydenheyt en is, soo wisten sij seer wel dat den predicant nergens op sijn klachte redres sou krijgen, door dien dodelicken haet van den heer gouverneur. Klaechde men aen 't subalterne hooft, met versoeck dat men sulx met een reprimande soude trachten te verbeteren en voorcomen, meteen creech tot antwoort: sij ontkennen 't, ghij moet bewijsen, en soo wiert den predicant altijt met sulcken onbeschoften ja troulose lieden in enen graet gestelt.

Dito Lamontaigne heeft sich oock niet ontsien op een sondach in 't midden van de godtsdienst ses à acht soldaten nevens een sergiant en corporael te commanderen om den borger vendrich Jacob Havemeester, een goet eerlick man, indien niet met goetheyt, anders met gewelt uit sijn huis te halen en in 't fort te brengen, levend of doodt, waerdoor den godtsdienst gestuert en 't gansch eylant in onrust gebracht wiert, niet wetende wat onder den kerckendienst gaende was.

Comt den predicant nevens een ouderling in 't fort, om den Heer gouverneur en sijn huisvrouw ten avontmael te nodegen, hij moet dat doen in de publycke sael daer ider uit ende in loopt, en crijcht of weynich of spits bescheyt, maar juffrou gouverneurs mach men naulicks te spreecken comen, laet somtijts alleen van binnen weten dat geen swaricheyt en heeft indien maer gesont is, moetende daermede heen gaen.

Den predicant quam eens van Poulou Ay op Neira, na gedane dienst, verstont juffr. gouverneurs seer cranck was, en niettegenstaande men alle gemeenschap allang met hem had afgesneden, ginck evenwel na 't fort om juffr. gouverneurs te besoecken en ampthalven aen te spreecken, doet 't gebedt, en dat scheen seer aengenaem te sijn. Dies continueerde 3 à 4 dagen achtereen, maer soo haest men maer een veder van de mont conde blasen wilde men den predicant in den kamer niet meer sien, liet hem voor de deur staen als een jongen, sonder hem eens te doen aenseggen of 't gelegen quam of niet. Daer beneffens gaet men hem op alle wijsen na. Niets connende vinden op sijn leven, soeckt men 't op sijn lere en predicatiën, die men op alle wijse waer men met enegen schijn kan, tracht te misduiden. Daer haelt men sondachts middachs den predicant en sijn leren over den heeckel, en moet sijn E. tot een tijtverdrijff en swaren spel dienen voor sijn tafelgenoten. Sijn daer dan enege sonden, voornamelick ongerechticheyt, geltgiericheyt of overdadicheyt bestraft, schoon soo generael als doenlick is, daeruit maeckt sijn E. dese applicatie: wie is hier richter als ick? wie kan meer gelt vergaderen als ick?, ergo wie kan hij anders als mij menen? en maeckt daeruit dese conclusie: den predicant predict seditieus. Dit sijn de eygen woorden van sijn E., 'twelck oock verscheydene met een walg hebben aengehoort.

Niemant is 't geoorloft enege gemeynschap met den predicant of leden des kerckenraets te houden sonder den haet en censure van sijn E. onderworpen te sijn, 'twelck enege vrome alreets hebben ondervonden, welcke wanneer sij hen minsaam van sijn E. vragen wat daervan de reden mach sijn, crijgen tot antwoort: ghij comt somtijts tot den predicant of ouderling. Oock en staet men den predicant uit 's Compagnies magasijn niets toe voor sijn gelt als 'tgeen men hem niet en derf weygeren. Anno 1665 niet een graen goede tarrewe, nu van dit jaer een maet; zedert de maent juny des voorleden jaers alleen 4 vlessen wijn in 2 distincte reysen, daer de cooplieden nu op 't laetste noch wel ider dertich kan cregen; in 2 jaren tijts alleen 12 pont boter.

Oock weygert sijn E. betalinge van oncosten te laten volgen welcke gevallen sijn ter occasie dat den predicant volgens kerckelicke en polityque ordre van Poulou Ay na Neira

overquam om daer en op Lonthoir te predicken ende de H. sacramenten te bedienen, en dat niettegenstaende den E. kerckenraet te dien eynde aen sijn E. versocht, gelijck den predicant oock selfs gedaen heeft, dat op Neira sijnde aldaer van huisvesting en nodege commoditeyten mocht voorsien werden, waerop sijn E. antwoorde den tijt is nu cort, de schepen staen in weynich weecken te comen, dan sal men op alles ordre stellen, waerdoor D. Casier genootsaeckt wiert selfs na gelegentheyt om te sien. Den ouderling Sr Doorganck presenteert daertoe een goede kamer in sijn huis, 'twelck danckelick wiert aengenomen, met toesegging dat den predicant sorge soude dragen hij Sr Doorganck tot contentement soude voldaen werde. De reden die sijn E. geeft waerom tot die betaling niet en verstaet is omdat D. Casier zedert sijn dienst heeft waergenomen, gagie, costgelt etc. genoten heeft, en soo verstaet sijn E. dan dat een predicant niet alleen 3 plaetsen tot grote moeyten en costen sal moeten bedienen, maer oock op 2 plaetsen tegelijck huis en tafel houden op sijn ordinaer tractement.

Sijn E. heeft oock de rolle van justitie doen nasoecken, op hope van daer iets te vinden waerdoor men enege leden des kerckenraets conde swart maecken, gelijck sijn E. ontrent den ouderling Sr Adriaen van Becum heeft ondernomen. Gemelte van Becum in maert laetstleden van diacon tot ouderling vercoren sijnde, wert 'tselve na gewoonte sijn E. gerapporteert. Draecht sijn E. den gecommitteerdens voor dat hij van Becum over thien jaren, sijnde corporael, in dienst der E. Compagnie door sententie in Rade van Justitie was gecondemneert tot slecht soldaet gedegradeert te werden, wegens enich verschil met sijn huisvrouw, 'twelck waerlick niet dan uit haet en bose passiën kan voortspruiten, niet alleen om soo langen tijts als 't nu geleden was, maer oock alsoo die sententia op sijn versoeck herroepen en sulx in 't toecomende op te halen met openbare trommelslach verboden was. Daerenboven, alsoo den Heer gouverneur seer wel bekent was geseyde van Becum nu diversche jaren nadien met ere en reputatie en contentement van de hoge overheyt verscheyde honorabele ampten als Raet van Justitie, neerstich tot heden het diaconsampt getrouwelijck heeft bedient, waerom gemelte van Becum U.Edele HoochAchtbaerheden oodmoedelijck versoeckt dat den Ed.Achtb. Heer gouverneur Joh. van Dam nevens de Srs Carpentier, S^{r}Barent Hobben, die van alles goede kennis hebben, voor U.Edelhedens mochten getuigen, soo ontrent dit geval als ontrent sijn leven ende comportement, opdat de waerheyt der saecken U.Edelhedens moge blijcken.

Op Lonthoir is een mestys coster en schoolmeester, gans onbequaem tot sijn dienst, genaemt Willem Mauritsz, die slaet den diacon Willem Andries met den vuist dat hij ter aerde valt in een publycke begraving. Als den predicant in 't doen der ordinare visite dito coster daerover aensprack, nam Sr Sax de saeck voor hem op, seggende ick heb 't hem belast, en daermede most dat genoech sijn.

Dese en diergelijcke stucken, Edele HoochAchtbaere heren, hebben wij nodich geacht als enege staeltjens van alle de rest U.Edelheden over te schrijven. Alles op te halen soude ons onmogelick sijn en U.Edelheden billick in soo gewichtege besoignes verveelen. Nochtans geheel te swijgen en laet noch de saecke van Godts kercke noch de behoorlicke achtinge onser personen ende diensten toe, welcke U.Edelheden altijt in goeden recommandatie hebben gehouden, noch oock 't vertrouwen dat wij op onse christelicke overheden en beschermheren hebben. Dies hopen wij dat dese dingen, na suivere waerheyt bij forme van vertooch en klachte U.Edelheden voorgestelt, U.Edele gemoederen sullen bewegen om tegen alle dese ongeregeltheden goede ordre te beramen, en sorge te dragen dat in alles na behoren voorsien werde, opdat wij onse ampten en beroepingen eens wederom met behoorlicken luister en vergenoegen als voordesen mogen bedienen, met rust en sonder vrese, ten beste van Godts kercke, elck na sijn qualiteyt en gaven moge betrachten.

Daerenbooven dat doch onse kercke bij d'eerste gelegentheyt mocht werden voorsien van goede en genoechsame predicanten, opdat dees vervallene en soo seer ontruste gemeynte

eenmael wederom moge adem scheppen en behoorlick gesticht werden tot den bloey van Christus' coninckrijck en ruïne van dat heillose rijck des duivels, en tot een rijcken invloet van alle heyl en zegen over den staet der E. Compagnie. Dit versoecken en smeecken met allen ernst en nederege submissie, Edele HoochAchtbare heren, sij die blijven soo lang sij ademhalen, U.U.E.Edele HoochAchtb. alderootmoedichste dienaren en getrouwe ondersaten, de bedienaren der kercke in Banda, Petrus Casier V.D.M., Adriaen van Becom ouderling, Gabriël Nacken ouderlingh, Steven Eenspanjer diacon, Willem Andriesz diacon, Nicolaes Boveth diacon op Poulo-Ay.

Neira in Banda, desen 2^{den} juny 1666.

P.S. Op Poulo Ay moeten den ouderling ende diacon noch maendelix 't gelt tot de ordinare verstreckinge der armen uit des subaltern hoofts hant ter leen ontfangen ende en connen noch capitalen noch interest ontfangen, alsoo haer tot heden de instrumenten niet en sijn ter hant gestelt, tot merckelicke schade der armen aldaer.

93. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 7 september 1666.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 297-303.

Eerwaerde, godtvresende, hooggeleerde, wijse, voorsienige, getrouwe, seer bescheydene ende welgeachte heeren ende vrunden, medearbeyders in des Heeren werk, beminde broeders in Christo onsen Heyland.

Den staat ende gelegenheyd van Gods kercke in dese gewesten sullen den Eerw. heeren ende broederen, soo wij vertrouwen, uyt onse missive van den 31^{en} may deses jaars[683] als uyt het mondlijck verhael van onsen seer lieven ende waerden medebroeder den ouderling Gabriël Nacken seer wel hebben verstaen ende begrepen. Oock konnen sien hoe hatelijck partijdigh ende met wat hoon ende smaad onsen kerckenraat in 't gemeyn, den E. Dominus Casier ende d'andre leden van dien in 't besonder, in alle occasiën sijn ende noch werden bejegent door den heer gouverneur deser provintie ende sijne medeplegers, directe oftwel door sijne bose instrumenten daertoe bereydtvaerdig. Onder welke wel in 't woeden is uytsteekende seeker Simon Cool, soldaat in qualiteyt, doch huys- ende tafelgenoot van sijne E., die sig niet en heeft ontsien ten gevalle van sijn E. den publiquen godtsdienst te steuren ende met schendig vloeken de vrome in de vergaderinge te ontstigten, met de gemeyne gebeden te spotten, den E.E. Casier seer indiscreet, spijtig, ja met dreygingen te bejegenen, ja den diacon Steven Eenspanjer, comende uyt de kerck, op straat aen te tasten, hem ruckende onder de voet, slaende in 't gesigt ende daerenbooven noch den gaentschen kerckenraad in praesente vergadering seer onfatsoenlijck ende sonder eenige het minste respect aen te spreeken, waerom denselven, alsoo tot noch toe hertneckig blijft bij sijne boosheydt, ja tot heden d'eene boosheyd op d'andre is stapelende, bij ons van des Heeren H. avondmael blijft gesuspendeert, met bepalinge dat selfs in kerckenraad niet sal mogen verschijnen als naer verkregen consent ende gedaene beloften dat denselve niet dan met behoorlijke eerbiedigheyd etc. sal bejegenen.

Ende alsoo hier de spraeck gaet dat hij oock met dit schip de Parel naer Batavia sal vertrecken, soo is ons gedienstig versoeck aen de E. broederen dat sij op denselven goede achtinge gelieven te nemen. Wij hebben in verscheydene voorvallen bij experiëntie ondervonden, tot ons groot leetwesen, dat hij sijn godtloos herte onder eenen schonen schijn van

[683] Hiervoor, doc. 91.

godtsaligheyd, ja oock onder voorgeven van visioenen die hij des nachts segt gesien te hebben, listig weet te verbergen.[684]

De armemiddelen op Poulou Ay sijn noch niet gerestitueert, tot mercklijck nadeel. Tuschen kercke ende politia is alles noch in soodanigen stand als in onsen voorgaenden[685] aen de Eerw. broederen is gemeldt. Bij denselven sijn haere Eerw. oock voorweetigt van 't afsterven van Johannes de Graef, dien gantsch onstigtiglijcken proponent, soodat den Eerw. D. Casier sig nu hier alleen in Banda bevindt om den publiquen godsdienst in drie kercken waer te nemen, daertoe sijne Eerw. sig onvermoeyt ende met uyterste vlijt, tot groot contentement van den kerckenraad ende de gansche gemeente, betoont, maer kan sijne Eerw. ondertuschen soo veel niet doen als wel nodig ware vermits op Poulou Ay en Lonthoir niet ordinary present is. Anders bevindt sig de gemeynte op Neyra wederom, door sijns Eerw. arbeyd ende gaven, in een redelijken toestand. Maer kan sijne Eerw., als gesegt, door 't afwesen van de twee andre kercken dieselve dagelijcks naer vereysch niet stigten ende bouwen. Oock is die last te swaer voor één persoon, waerom wij mits desen bij de Eerw. heeren ende broederen persisteeren in ons voorgaende versoeck, ernstelijck soliciteerende dat de Eerw. broederen alle vlijt ende sorge gelieven aen te wenden opdat onse kercken naer gewoonte met genoegsame ende bequame mannen werden versien, tot herstellinge van 't vervallene.

Onse schuldige danckbaerheydt voor soo ongemeene, naerstige, voorsichtige, gewillige, trouwhertige en goede devoiren bij den Eerw. broederen ten besten onser kerken ende sake van alle de leden onses kerkenraads 't voorleden jaer aengewendt, willen niet twijffelen oft onsen waerden medebroeder Sr Gabriël Nacken sal sulx uyt onsen naem naer behooren mondelijck hebben geëffectueert; sullen ons oock altijdt dieswegen verplicht houden, vastlijck vertrouwende dat den Eerw. broederen sullen naer haeren gewoonen ijver ende goede affectie altijdt het beste onser persoonen ende kercken soo veele doenlijck is blijven behertigen. Bij welck ernstig versoeck wij desen sluyten, naer wenschingh van alle heyl en segen over U.Eerw. persoonen ende heyldiensten, ter eeren van Gods naem, stichtinge sijner kercke, veler zielen heyl, troost ende saligheydt der Eerw. broederen, terwijlen wij blijven, Eerwaerde, godtsalige, hooghgeleerde, seer bescheydene ende onse hulpvaerdige medebroeders in Christo Jesu, U.Eerw. van herten geaffectioneerde en danckbare medearbeyders in des Heeren wijngaert, Petrus Casier V.D.M. syned. p.t. praeses, Adriaen van Becom ouderling, Steven Eenspanjer diacon, Willem Andriesz, Nicolaes Boveth diaken op Poulo-Ay.

Neyra in Banda in onse vergadering den 7[en] september anno 1666.

P.S. Naer de bovenstaende teykeninge des kerkenraads, soo is ons ondergeschrevene presente leden van dien op 15[en] deser sekerlijck bericht dat voor aengetogen Simon Cool (niettegenstaende hij een geruymen tijdt sig in het huys van den E. Heere gouverneur seer onordentlijck heeft aengestelt met droncken drinken ende andre ongeregeltheden bestaende in woorden ende daden wat hart luydende, ende daerom verswegen (die soo hoog sijn gesteygert dat sijne E. genoodtsaeckt is geweest hem met slagen van sig te jagen) met ordonnantie van sijne E. sonder onse minste kennis op de Parel is gestelt voor provisioneel kranckbesoeker om daermede in die bedieninge naer Batavia te navigeeren, luydende deselve door sijne E. eygenhandig geschreven ende geteykent: 'de opperhoofden van 't schip de Parel sullen overnemen met reekeninge ende plunderagie den soldaad Simon Cool om sijn dienst aldaer bij provisie als kranckbesoeker waer te nemen'. Hieruyt konnen de Eerw. broederen klaerlijck sien in wat achtinge is bij sijne E. ofte predicant oft kerckenraad,

[684] Zie aantekening bij doc. 91.
[685] Doc. 91.

die op sijn eygen autoriteyt sonder redenen licht van een schip eenen geplaetste provisionele kranckbesoeker,[686] dien verwisselende met eenen soodanigen die door publique scandalen, openbare misdaden ende verwoede godtloosheden sig heeft onwaerdig gemaeckt de heylige gemeenschap des avondmaels, oock om te verschijnen voor den kerckenraad eer hij consent daertoe hebbe verworven. Met dese daadt schijnt sijne E. directelijck tegen te gaen de kercklike discipline die eenen wetliken vergaderden kerckenraad na Gods woord en alle goede kerckenordres over soo een onstichtlijck lidt heeft moeten oeffenen, tot welke godtloosheden hij buyten twijffel niet ware vervallen indien niet opgehitst ende daerin gekoestert ware geweest van deghenen die hem nu soo onwetlijck met geweldt wil voortsetten, die oock ongetwijfelt de oirsaack is van sijne lankduyrige hardneckigheydt.

Dies hebben wij in ernstige bedenkinge genomen wat ons hierin stondt te doen. Maer considererende de gemeynte op Neyra nu eerst in haer eerste ende teerste rust was gebracht, door groten ijver ende moeyte, ende aen de and're sijde het opgeblasen ende geweldtdrijvent humeur van den E. heere gouverneur, waerdoor wij wederom eenige mercklike onrust mochten veroirsaeckt, tot groote ontstigtinge ende [...][687] soo hebben wij geraetsaemst geacht hier egeene voorgeefse moeyten aen te wenden met vertoogen ende versoeken bij sijne E. ende sijnen raad, dan dit, om meerder quaadt voor te comen, stil te laeten voorbij gaen, vastelijck vertrouwende dat de Eerw. broederen uyt een afkeer van sulke onordentlijckheden haer best sullen doen, ten voirdeel van onse kerck en vergadering, dat deselve van sulken overlast mogen werden bevrijt, door ordre van haere Edelheden ende haere volstreckende macht, 'twelck wij gedienstig van de Eerw. broederen versoeken dat nae haere gewoonen goeden ijver ende christelijcke bescheydenheydt op 't voorsigtigste voor ons moge werden bearbeydt.[688]

Waerop ons dan verlatende blijven, naer segenwensch als voorn. verblijven U.Eerw. danckbare medebroeders in Christo Jesu, Petrus Casier V.D.M. Adriaen van Becom ouderling, Steven Eenspanjer diacon op Neyra.

Neira in Banda, den ...[689] september 1666.

94. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 29 mei 1668.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 305-307.[690]

Eerwarde, godtsalige, hochgeleerde, wijse, hochgeachte medearbeyders in des Heeren wijngaert.

Dat U.Eerw. missive van dato den 14[en] february 1667[691] tot nu toe is onbeandwoort gebleven, de reden daervan heeft onse E. medebroeder Sr Adriaen van Beckom voor desen met gemeen goedvinden particulier aen de Eerw. D. Harmanus Buschoff bekend gemaekt,

---

686 Daniël Nieuwkerk, zie het hiervoorgaande document.

687 Enkele woorden onleesbaar.

688 Betreffende de reactie van de Bataviase kerkenraad in deze zaak, zie de aantekening bij het einde van doc. 91.

689 Datum niet ingevuld.

690 Deze brief is geschreven door ouderling Hans Uldrich Meijer, lange tijd opperchirurgijn op Banda, van Duitse komaf. Op fol. 309-311 bevindt zich een afschrift, in nog gebrekkiger Nederlands opgesteld. Dit afschrift, gedateerd 27 mei 1668, wordt gevolgd door een P.S. met de tekst van Meijer: 'Het en is naer die tijt niets voorgevallen en bleift Godt sey danck noch in goeden vreeden tuschen kercken en politie, Neira ady 3[en] september anno 1668. Uyt name van de kerckenraad, ouderling Meijer.'

691 Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; niet vermeld in notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III).

versoecken over dilay tenis.[692] Hebben dan, met geen ongemene bleydschap en danckbaerhijt aen E.E. broeders harder voorsorge, den persoon van D. Wilh. de Bitter, tot den dienst van de verlegne Bandase kercken gesonden, gesond ontfangen, naer het vertooge van kercklijcke instrumenten en met commonicaty van polisie unanimiter goed gevonden tot de meste ruste de E.D. P. Casier te verplasen naer P. Ay en den Ed. W. de Bitter op Neira, die in alle trouwighijt met groete stichting sijn dienst betred. Doch nopende de E.D. Casier en sijn verplasinge, deselve is met de aenkomste van de heer commasary etc. Speelman[693] alhier verandert hoeweel van eenige broederen seer ondraeden, in een ontleninge om met de kriegsmacht naer Macassaer te vertrecken, alwaer hij oock tot onser aller herteleet en groedte intresse is overleden, sulick dat nu de Bandase kercke wederom met één dienaer moeten sucklen, waerdoor deselve, in sonderhijt van P. Ay, Lonthoir en achterland, door derven harder opsynders en harders soo vere teruch lopt en achtert dat men een mercklijck vervall nid allen in beleiders, maer oock in allen godesdienstige offeningen can bespuren, 't en dede de onverdroeten nerstig en doblede arbeytsamhijt van onse einige wachter, die die traegen handen de slapp kniën oprechtede, en de volcke in wahre godtsalighijt, eene totaalle ruïne ende vall van wijnbergen[694] des Heeren staen te vresen.

Waerbij noch kompt dat den sieckentroster Jacob Antonisen van Enghuysen, door toestaen van d'Heer Commasaris Speelman van Ambonia ons voor etlijcken maenden toegesonden, is op Weyer deser werelt overleden, sodat P. Ay, Weyer, Oriën, Demer en Seilaemme oock nu ontbloed bleyffen van sieckentrosters. En wat de scholen aengaed, sijn in gans Banda maer met één blanck scholmeester versien, legend op Weyer en noch seer inhabbiel, en de rest mistice off swarten, dewelcke behalven haer incapasiteit, haer wenig den plantsoenhoven laeten ter haerten gaen, dewijle die van P. Ay [...].[695] 't Supplement van dit ons veelvoudich gebreck laeten wij U.E.E. gewoone voorsorge bevolen, sullendeselve per naester gelegendhijt tegemoed syen. Verder de onlusten die 't schip de kerck van Banda als met groeten golven bedecken, en den ondergang drijgenden, sijn tot vervruchtige van onser sielen nu (de bestraffer der winden en haer Edelheden door U.Eerw. broederen titich en ontitich[696] aenhouden) verwiselt in heldere doorgebrockne stralen der sonne van vrede en enichijt tuschen kerck en politie, waervan al de gewensten vruchten begine te smaecken, sulen verder van onse sijde alles contribueren 't gene tot den volen glans over derselven nodich is.

De groste verhindering in den anwas van den Maleyschen dienst werd bevonden te bestaen in dat de geschreven predicatiën bij D. Molanus saliger naergelaeten en hier mest gebrücklijck in seer hoch Maleys geschreven, die selffs de beste Maleyer hier nit can verstaen.[697] Geven dan den E.E. Br. in bedenckinge off niet dienstig soude wesen tot deselve merder aenwas deselve predicatiën in familiaer off passaer Maleys door yemand te doen transtlateren en hier in gebruyck te brengen. In gevallen van ja gelieven d'E.E. broederen bij haer Edelhedden aen te houden tot permissie, gelijck wij oock toeseging hebben geobtinert van de Achtbaer heer gouvernuer Jacob Cops en sijn E. raedt 'tselve wercks met voorschriven in den haeren aen haer Ed. te begunstigen.

---

[692] Het afschrift (zie voorgaande aantekening) geeft 'dilatyremis'. 'Dilay': uitstel, vertraging. De betekenis is onduidelijk, bedoeld zal zijn: vergiffenis voor de vertraging. Hermannus Busshof of Buschhof (1620-1674), predikant in Nederland, arr. Batavia juni 1655, 1655-1657 predikant op Formosa, 1658-1674 te Batavia.

[693] Cornelis Speelman, leidde 1666-1667 als admiraal en superintendent de veldtocht tegen Makassar, werd 1667 tevens commissaris voor de drie oosterse gouvernementen.

[694] De wijngaarden, n.l. de gemeenten.

[695] Enkele woorden onleesbaar.

[696] Tijdig en ontijdig.

[697] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 46.

De materiale kerck hier op Neira door oudhijt onbruyckbaer geworden sijnde, die is door order van d'heer gouverneur verniet en verheilijckt[698] en sael aenstaende taeg des Heeren wederom in gepredickt woorden.

Hiermede eyndigende, Eerwaerdige, godtsalige, hoochgeleredte, seer bescheydene en onse hulpvardig medebroeders, bevelen U.Eerw. Broederen in de genadig obsicht des Alderhochsten, tot U.Eerw. selve behaglijcken welvaeren tijtlijk en eeuwigklijk, en ons in U.Eerw. eiverig en virig gebed tot Godt, en verbleiven, Eerw. Broederen, U genegen dienst en gebed bereide. W. den Bitter V.D.M. p.t. synedry praeses 1668, H.U. Meijer auderlingh, Cornelis van Heussen, J. Boveth ouderlingh, Jan Herculus, Christoffel Hansz[699] diacon, Johan Joden Schilling diacon.

Actum Banda op Neira in onse kercklijcke vergadering den 29^{en} May anno 1668.

95. INSTRUCTIE VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA VOOR DANIËL NIEUWKERK, KRANKBEZOEKER OP LONTHOIR, BETREFFENDE DE VOORTPLANTING VAN DE CHRISTELIJKE RELIGIE OP ARU. Banda, 27 november 1669.
NA, VOC 1275, fol. 377r-378v. Afschrift.

Instructie voor Daniël Nieukerk, krankbesoeker op Lontoir, waarnaar hij sig zal hebben te reguleren in de negorijen Waggam[700] etc. op 't eyland Arou, in den dienst waartoe hij aldaar geordonneert is na resolutie des E. kerckenraads van Banda van dato den 26^{en} november 's jaars 1669, met kennis, advys en approbatie van den E. Agtbaren H^{r} Gouverneur en Directeur der colonie Banda.

1. In den eersten, zal de voornoemde Daniël Nieukerke zorgvuldig ende godvrugtig hebben te bedenken 't eynde van zijn verzending, 'twelk is de zuyvere verkondinge des H. evangely, d'onderwijsinge in de kennisse Gods ende Christi onder die blinde heydenen aldaar, zoo bij de huysen als in 't openbaar, tot verstooringe van 't rijk des duyvels, tot aanwas ende vermeerderinge van 't geestelijcke koninkrijke Jesu Christi, opdat zij die nog verre zijn tot leden van Christus' verborgen lighaam mogen gebragt werden.
2. Waartoe, om dat eynde te betragten, hem vooreerst nodig is zigselven indagtig te zijn, hemselven soeken te dragen in alle zedigheyd ende godsaligheyt nopende woorden en werken, weerdig den Evangelio, ende betamelijck de heylige roepinge der christenen Ephesis 4:1, 2, Philippensen 1:27, wel toeziende dat hij den loop des H. evangely Christi ende den reuk der heylsamer kennisse Gods egeene verhinderinge en doe in eeniger manieren, gedenkende hoe swaren sonde zij het geven van ergernis, inzonderheyt aan de beginners ende swacke, Mattheus 18:6, 7, en dieswegen zig neerstig te oeffenen tot toeneminge in de kennisse der dingen tot den dienst nodig, en met namen in de hooftstucken der christelijcke religie, met lesen, ondersoeken van Godts woort ende andere goede boeken, God de Heere ernstelijk biddende om zijnen Geest, en de genade daartoe.
3. Nopende d'onderwijsinge der jeugt in lesen, schrijven, ordre en correctie in de school, nadien nevens hem meester Evert[701] als schoolmeester derwaarts is gedestineert, soo is hem daertoe geen bijzondere instructie van nooden, maar zorge te dragen dat daartoe gebruykt worden de Maleytsche ABC boekxkens, catechismus ende van de H^{r} St. Aldegonde etc.[702]

[698] Vernieuwd (gerenoveerd) en gerepareerd.
[699] In 1672 burgerluitenant op Lonthoir.
[700] Wokam.
[701] Evert Juriaensz.
[702] De Heidelbergse Catechismus en het *Cort Begryp* van Marnix van St. Aldegonde, in Maleise vertaling, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 03 en 05.

4. Zal profijtig ende nodig wesen zig vriendelijk, dog ook stemmig en ernstig te dragen onder de voorschreven natie, zoekende te doorzien den aart ende manieren des levens van dien, om te verbeteren 'tgeene noodig is. Dit moet sig uytstrekken tot het besoeken der kranken, nieu christenen geworden zijnde, ende die het begeeren, ende zal hij daarin volgen de gebeden daartoe dienende, staande in onse psalmboeken, die na zijn vermogen vertalende uyt het Duytsch in 't Maleyts ende in hare taal.
5. Zal evenwel daarin eerstelijck niet al te hart ende streng gaan, maar gebruyken voorsigtigheyd, tragtende om geduerig een goedwilligheyt ende mewarigheyd in dezelve te voeden en onderhouden, opdat zijluyden bij trappen tot goede ende christelijcke zeden mogen worden gedisponeert.
6. Waartoe hem ook noodig zal zijn te gedenken dat daar een zonderlinge neerstige aanhoudende arbeydzaamheyd van nooden zij. Zal zig derhalven na alle vermogen zoeken te wagten van slappigheyd of sloffe verzuymenis, dat altijd getrouwigheyd voor God ende den menschen voor oogen te hebben.
7. Nopende de deelen ende wijse van onderrigtinge, dese zal moeten wesen bijsondere, ende gemeen.
8. De bijzondere zal dienen aangestelt na uytwijsen van ordre der natuere, te weten de eerste beginzelen vooraan, na de jaaren, verstant ende begryp der leerlingen, zulx hij ook door ondervindinge zal bemerken nut ende dienstig te wesen, waarin dient betragt 'tgeene hiervoor art. 3 ende 4 is geseyt, hun neerstig vermanende dat zij de gebeden geleerd hebbende, die schuldig zijn te doen, ook ider voor hem zelfs ende ider voor de hare in hunne huysen, 's morgens, 's avonds, voor ende na den eeten.
9. De gemeene onderwijsinge zal geschieden in geselschappen, waarin dan dient goede ordre gehouden, zoodat na vermogen verhoed werde dat de gaauste van begryp de slegtere niet en verdrucken nog veragten, ende alsoo mismoedig ende afkeerig maake.
10. Zal profitabel wesen dat hij Daniël Nieukerke voornoemt de voorschreven leerlingen ten minsten des avonds vergadere, doende aldaar het avondgebed na de formulieren in onsen christelijcke catechismo.
11. d'Onderhoudinge van den christelijcken rustdag zal hij hun neerstelijck zoeken in te scherpen, navolgens 't 4e gebod des Heeren of der H. wet, ende volgens d'uytlegginge onses christelijcken catechismi, ende zal hij daarin volgen de gebruykelijcke ordre, lesende de heylige schriften in 't Maleytsch vertaalt ende daerbij de gedrukte Maleytsche predikatiën, ende den grammaticalen of letterlijcken sin der woorden altemet uytleggen, indien 't nodig is, dog sig niets onderwindende het ampt der predikanten eygen zijnde, volgende eenvoudig zijne instructie. Zal daarom ook, zoo in aanvank als besluyt der vergad'ringe,[703] alleen gebruyken woorden in form van gebed, tezamen met den volke.
12. Zal bij alle gelegentheyd, als hij kan, rapport oversenden aan den E. kerkenraad van den toestand, zoo van hem, sijn dienst ende het volk, welk rapport hij zal hebben te steken in of onder de kouverte van ander rapport zijns diensts 'twelk hij zal hebben te doen aan d'E. Heer gouverneur dezer colonie.

Tot getrouwe volvoeringe van welke stucken (daarna hij ook belooft heeft zig getrouwelijck te zullen reguleren) wij hem wenschen den rijken zegen des Heeren, ter eeren van Godes heyligen naam en voortplantinge zijner heylzamer kennis ende goddelijcke dienst, opdat ook zijne, Daniël Nieukerkens, neerstigheyt, godsaligheyt ende toeneminge bevonden worde, en hij aanleydinge geve om tot vorder ende meerder bedieninge in Gods kercke bevordert te werden.

Gedaan op Neira in Banda 27^{en} november 1669. Onder stond: ende nomine synedrii, geteykent: Carel Manteau, pastor in Poulo Ay et syn. p.t. scriba.

[703] Van de godsdienstoefening.

96. ORDERS VOOR DE KRANKBEZOEKER DANIËL NIEUWKERK BETREFFENDE DE VOORTPLANTING VAN DE CHRISTELIJKE RELIGIE OP ARU. Banda, 20 maart 1670.
NA, VOC 1275, fol. 373v-377r. Afschrift.

Ordre voor den krankbesoeker Daniël Nieukerk, dienende ten principalen tot zijn narigt in de voortplantinge van de christelijcke religie op Arou, waar bijgevoegt is 'tgeen den corporaal Herman Theunisz ginder zal hebben waar te nemen en verrigten.

't Is ruym thien jaren verleden dat den E. Heer Gouverneur Abraham Weyns zaliger gedachtenis op distincte maal gedaan versoek der orangkayen van Wokam, Wongambel, Odjier, Wammer en Maykor, gelegen op d'eylanden Arouw, aldaar aanvang heeft doen nemen de christelijke religie onder die eylanders te planten, in welke ook al tamelijke progressen gedaan zijn geweest, edog door eenig interval (ons onbekent) is dat goede werk zedert vijf jaren herwaarts gestuyt en geheel onderlaten gebleven, waarover dan al met den aanvang onzer regering gemediteert, en nader gehoord hebbende uyt monde van den orangkay Sancy sijne en der vordere orangkayen volherdende genegentheyd hiertoe, zijn wij na deliberatie te rade geworden dezelve wederom met alle vigueur op te regten, teneynde de blinde menschen van de duysternis tot het ligt der waarheyt mogten overgebragt werden, niet twijffelende of de goede Godt zal dit ons oogmerk, bij haar Edelheden tot Batavia nieulijcx geapprobeert, vrugtbaarlijk zegenen. Ende dewijl wij in 't vervolg van voorschreven resolutie, omziende na een ervaren godtvruchtig man die gantsch stigtelijk en met onvermoeyden ijver dese zaake mogte voortzetten, mitsgaders Ul. persoon zulx ten vollen toevertrouwende, hiertoe uytgekoren hebben, zoo zult met Godes hulp, ginder gekomen wesende, al ten eersten besorgen dat den schooldienst in goede ordre werde gebragt, tot onderwijsinge van de jeugt als bejaarde persoonen, ende dat voorts des sondaags den openbaren godtsdienst in het kerkjen daartoe vervaardigt ten aanhooren van oud en jonge leerlingen werde geoeffent, in welke beyde noodige zaken niet ondienstig kan wesen de wijse voordesen aldaar gebruykt wederom in gewoonte te brengen, zijnde vooraf geconsidereert dese lieden haren tijd moesten hebben om de daaglijxe kost te winnen, en overzulx wierden de uiren en maniere van onderwijzing weeklijx aldus waargenomen en besteed:

's Morgens na gomslag, omtrent 6 uiren, quamen de jonge en oude leerlingen in 't school. De oude op banken en d'jonge tegenover beneden gezeten wesende, wierd het gebet gedaan, de jonge nopende d'eerste beginzelen, ofte nadat ze geleerd hadden, en daarna d'oude over dezelve zaak, gevraagt en onderwesen. Men liet haar ook spreken en opzeggen de gebeden, de wet en d'articulen des geloofs, duirende dit ongevaar een uir, ging dan een yder na zijn werk, en 's avonds voor 5 uiren nam even 'tzelve weder aanvang, tot aan den donker.

's Zondaags vroeg dede men een kamerstuk[704] lossen en onse vlag ophijsen, tot teyken dat het den rustdag was en niemant uytgaan moeste om te arbeyden, en wierd in de kerk het gebet zonder meer gedaan. Daarna (omtrent 9 uiren) de gom drymaal geslagen, en een ygelijk vergadert wesende, nam den godtsdienst aanvang op gewoonlijke wijse, behalven dat er niet gezongen kon werden, mits onbequaamheyd der toehoorders. Denzelven dagh voor avondt, weder bij den anderen zijnde, wierd repetitie gedaan van de vorige lessen, ook somtijds de voorgelese predicatie hunne verstanden kortelijck wat toegepast.

Dit kan dan, tot nader ondervindinge van beter middel, ook zoodanig werden agtervolgt. En zoo bovendien ymand, 'tzij man of vrouwe, begeerig is tusschenbeyden meerder aan te leeren en onderwijzing te genieten, zal de tijt zulx bequaamlijk toelaten. Dog niet alleen moet het uwe pligt wesen die van Wockam in devotie en tot kennis te brengen, maar ook de vordere negorijen bovengenoemt dikwijls en op zekere vast te stellen dagen en tijden te be-

[704] Klein soort kanon.

zoeken, tragtende de hoofden en gemeene man desgelijcx te winnen, dezelve onder anderen aanmoedigende dat zij hunne kinderen op Wockam ter school en aldaar elders, bij goede vrinden te huys, beschikken.

Ondertusschen moet Ul. ook voornaamlijck toeleggen om eenige uyt de gauste jongens zoo verde te brengen dat ze in korten bequaam mogen wesen, alvorens den H. doop hier ontfangen hebbende, zelfs tot leermeesters gepromoveert en te zijner tijd op d'afgelege negorijen gebruykt te werden, gemerkt het d'E. Compagnie niet gelegen komt daar alomme schoolmeesters op sware gagiën te houden, gaande nu eenelijk van hier met Ul. derwaarts den schoolmeester Evert Juriaansz, die ook buyten tijds en in uwe absentie bij de huysen, indien het noodig is, kan gaan leeren.

Dog en verstaan wij gantschelijck niet dat men in dese voorgestelde zaaken eenige persuasie ofte hardigheyd gebruyke, wijl dit volk alderbest door vrindelijke t'zamenspraak, vromen wandel en godtzalig leven tot ijver zullen gebragt werden, nog ook de schoolkinderen om eenig misdrijf te straffen, maer veel liever de ouders daarvan verwittigende, en die de correctie bevolen laten, nog hun eenige boeten af te vorderen ten waar met goedvinden van de orangkayen en huysvaders zeker kleen getal sagu of diergelijcken, tot onderhoud der arme lieden of die van buyten komen leeren.

Generalijck zijn alle de Arouese volkeren heydenen, maar gantsch niet superstitieus, behoudens dat op Odjier, door de vaart die voortijds de Makassaren daar gehad hebben, verscheyde tot het Moorsdom gebragt zijn, gelijk in nevensgaande korte beschrijvinge van die eylanden breeder te zien is,[705] waarbij ook blijkt hoe aldaar een Maleytse paap ofte cassisy nevens zommige modims woonen, die haar heyloose secte, zoo wij vreesen, nog al verder zoeken door te dringen, om waartegen na vermogen te voorsien, zult de orangkayen gesamentlijck aanspreken en recommanderen dat se die gasten willen doen vertrekken, hoedanig wij aan haarlieden dienaangaande mede schrijven. Dog ingevalle Ul. bemerkte dat hierover eenige tweespalt stond te resulteren, zal men het liever nog wat aanzien, en tot nader gelegentheyd patiëntie moeten nemen.

Behalven den schoolmeester voorgemeld gaan nog om ginder met Ul. resideren en Compagnies regt van possessie of besittinge te helpen voorstaan een corporaal genaamt Herman Theunisz van Leeuwaarden, en soldaat genaamt Willem Cornelisz van Rossingeyn, neffens hunne vrouwen, welken soldaat langen tijd bij de chirurgie geweest zijnde, hebben wij hem wat medicamenten met weynig gereetschap doen overhandigen, ende moeten beyde genoemde persoonen Ul. reysgezellen in het omtrekken op de afgelege negorijen zijn, zoo lang zulx noodig agt. Wij begeeren ook dat zij en den schoolmeester Ul. behoorlijck eere en respect zullen toedragen, opdat uwen dienst in des te meer agting onder d'inlanders wesen mag. Zij moeten haar mede wel wagten van haarlieden eenige de minste overlast aen te doen, op sware straffe, maar blijven gehouden dezelve allesints vriendelijk te bejegenen en goede voorgangeren van een wel gereguleert leven te zijn, ten welken eynde men toegestaan heeft hare vrouwen derwaarts mede te laten vertrekken. Ende ingevalle sig ymandt van hun te buyten ging, of ergernis gaf, zult se heftig berispen; dat niet helpende, ons daarvan bij eerste gelegentheyd advys geven ofte, indien het Ul. oirbaar agt, herwaarts opzenden. Zij moeten ook met hunne vrouwen bij de gebeden en zondagsen godtsdienst tegenwoordig wesen, waarop dan onder anderen mede te letten hebt. Voorts willen ook niet twijffelen of Ul. zult met der tijd (dog niet al te haastig) door aangename reden en kragtige overtuiginge de Arouesen van hare heydense quade gebruyken konnen aftrecken, welke voornaamlijk zijn de pologamie, concubinagie, en onmatig getier omtrent het begraven harer dooden, neffens zulx meer als de ervarentheyd U leeren zal. Ende gemerkt d'E. broederen

[705] Zie het hiernavolgende document.

des kerckenraads alhier Ul. overhandigt hebben een bequaame instructie[706] nopende 'tgeen in de aan- en voortplantinge der christelijcken religie ginder te doen staat, zullen van die matery aflatende, ons aan dezelve gedragen. Ende voor 't laatst tot Ul. beyden narigt hier nog bijvoegen dat d'eylanden Arouw, zoo veel het westelijk deel aangaat, te weten van Odjier af in 't noordwesten tot Tranen, de negerij aldaar genaamt Soly aan 't zuyden incluys, d'E. Compagnie bij speciale contracten[707] gesubjugeert zijn, wesende die van de oost een gantsch woest volk, tot oorlog en roof altoos genegen, weshalven noodig is. om rust en vreede onder de bondtgenooten van de geheele voorzeyde west te stabileren, dat se alle eendragtig zijn en blijven, mitsgaders hare gemeene magt als één ligham ten besten van al de leden gebruyken tot wederstand van de oosterse roovers of vreemde handelaars die ginder zonder onse passe verschijnen mogten, en na voorgaande insinuatie van vertrek daartoe onwillig en wederspannig werden bevonden, welk poinct wij Ul. beyde bevelen de veelgemelte orangkayen, inzonderheyd als zij alle of het meerendeel bijeen vergadert zijn, daar gij tezamen altoos present moogt wesen, naarstig in te scherpen ende hun de bekragting derzelve onder den anderen solemneelijck doen beloven, op poene dat dengenen die hierin nalatig en tegen alle goede vermaningen wederhoorig blijft door de rest op 't lijf zullen gevallen en gestraft werden, met verlies van des E. Compagnies gunst. Nog diend als een tweede voornaam poinct, tot continuatie van vrede, haarlieden op 't hoogste gerecommandeert de schadelijke en doodhatelijke namen van Oele Siva en Oele Lima[708] uyt te bannen, als zijnde inderdaad een inventie des duivels, niet zeer ongelijk die droevige geheugenis der historyen van Hoekx en Kabeljauws voortijds in ons vaderland gehoord, want die van Wokam en Odjier noemen hun Sivas, daarentegen Wammer en Maykor Limas, maar deselve moeten geweerd werden, geen andere namen te dragen als Oele Compagnie.

Ook zal niet onprofijtelijck wesen d'voorschreven onse vrienden in bedenken te geven of zij met de volkeren der vier hooftnegorijen van d'oost, bovengenoemt, zijnde met namen Mariry en Wierkay Oele Sivas, Watteley en Krey Oele Limas, geen bequame vrede zoude konnen maken, gemerkt zulx almede tot gemeene rust diend, en dat daardoor nog occassie staat geboren te werden om partij slaven voor d'E. Compagnie te negotiëren. In verligtinge van dese Arouse lasten zullende voorts den corporael specialijck zijn werk moeten maken te vernemen wie slaaf of slaven, ook goed schildpadshoorn te koop heeft, dezelve radende op te houden tot de komst onzer sloep of ander vaartuig, waarin wij altoos een matig cargazoentje zullen doen schepen om met de verkoopers alsdan in der minne te handelen. Tegenwoordig hebben wij om een proefjen van des corperaels bequaamheyd, trouwheyd en naarstigheyt te nemen goed gevonden af te schepen 't naarvolgende, – – –[709] 'twelk hij dan op het profijtabelste voor d'E. Compagnie tegen jonge mansslaven mag ruylen, dog alles met communicatie van Ul. en den schoolmeester, houdende voorts, wegens 't een en ander, goede notitie, om ons bij alle gelegentheyd toe te zenden. De markt der slaven is ginder van 18 tot 24 rx aan gommen, aardwerk etc., weynig min of meer, daervoor deselve als se flux zijn mogen aangeslagen werden. Dog heeft den corporaal snedig toe te zien dat de slaven hem naderhand niet ontvlugten, of zal andersints gehouden wesen de schade aan d'E. Compagnie te vergoeden, ende gelijk wij boven eenigermaten gezegt hebben van goede notitie te houden rakende Compagnies goederen. Zoo is onze meyninge mede dat er duydelijck aanteykening gedaan werde van 't notabelste in kerk en politie voorvallende, en dat ons

[706] Zie het hiervoorgaande document.
[707] Zie hierna.
[708] Ulisiwa en Ulilima, Negenbond en Vijfbond, twee dorpenbonden in het midden en noorden van de Molukken. Zie Van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische Archipel* II, 460-512.
[709] Volgt een uitvoerige opsomming van allerlei handelswaar: gongen van verschillend formaat, Tonkinse rijstkommen, Japanse pirings (borden), Perzische kommen, 'krijmaatse bultjens', Tambokse zwaarden, kustkoraal en glazen armringen.

den toestand van beyde bij alle gelegentheyd kortelijk werde geadviseert. Voor 't laatst is hier bijgedaan copy van twee verbondbrieven, tusschen d'E. Compagnie en d'Arouesen onder dato 5 november 1658 en 12 november 1664 gemaakt.[710]

Hoedanig de mondkost ginder te bekomen zij, sal bij aangetoge beschrijvinge[711] blijken, en daarvan Ul. haar op eyge kosten dienen konnen, zullende wij hier het kost- en rantsoengeld ten bedrage van 6 maenden vooruyt verstrekken, afslaande den rijs die elk begeert op te nemen.

Dit dan zijnde 'tgeen wij voor tegenwoordig te instrueren en bevelen hebben, willen hiermede des Heeren genadigen zegen en vaderlijke protexie Ul. toegebeden laten, en verblijven (onder stond) Uwe zeer goede vrienden. en was geteekent: Anthony Hurdt, Ad. Ketelaar,[712] Paulus Andriesz, Ad. d'Leeuw, Maarten Roos,[713] Jan H^{s} ten Hagen. In margine stont: Banda Nassau 20^{en} maart 1670.

97. Beschrijving van het land Aru. Banda, 20 maart 1670.

NA, VOC 1275, fol. 379r-380r. Afschrift.

't Land Arou is bestaande in een doorgebrooken landt en verdeelt in veel eylanden en eylandekens, die bijna ontelbaar zijn, waar de voornaamste daarvan sijn Odjier, Wassjier, Wammer,[714] dese 3 aen de west. Om de oost sijn se bijna niet te tellen, maar die bevolkt zijn met negoriën zijn dese: Conganvani, Watteley, d'Oar, Mariri, Balletan, Waardjoukor, Celirea, Waroublay, Baun, Wrakkan, Woor, Wirkay en Krey ofte Karwan,[715] op dese eylanden zijnde sommige drie en vier negoriën, wel bevolkt.

't Volk van Arou is een robust volk, niet arbeytsaam, zijn heydenen dogh gantsch niet religieus, hebben ook geen afgoden gelijk Key en Tenimber, ook geen publyke vergaderplaatsen als om te pitjaren, maar op Oudjer sijn partij moors geworden door de vaart die den Makasser aldaar voordesen heeft gehadt. Het landt, generalijk aangemerckt, is een vlack, vrugtbaar land, allerley leeftogt daar wel te bekomen sijnde, dog heeft geen groot vee van buffels of ossen, hertebeesten etc., maar van verckens, hoenders, cassuwarissen en ander gedierten is 't redelijck versien, waarom, de natuyr dese volkeren spisigende, soo en wercken zij weynig, ende d'oosterlingen leeven meest op roof van slaven, die zij dan verkoopen, want vanselfs en heeft het landt geen slaven, maar komen door den oorlogh, want die in den oorlogh gevangen wert is slaave, ende dat sijn degeene die se dan verkoopen.

Aangaande de oosterlingen, vermits dat een wispeltuerig volk is, zullen daarvan niet veel spreeken, dewijl geen vaart hebben, maar koomen tot degeene die met haar smalle coopmanschap Banda bezoeken, ende zijn eerst die van Trangen, alwaar zijn de negoriën Soli,

---

[710] De tekst van deze contracten niet aangetroffen in *Corpus Diplomaticum* en in NA. In de missive PR Banda aan HR d.d. 4 april 1659 (NA, VOC 1229, fol. 526-538, nader 527v) en in dagregister Banda sub dato 4 en 5 nov. 1658 (ibidem, fol. 594v-596v) wordt echter de totstandkoming van het eerste verdrag, gesloten in aanwezigheid van vele honderden Aruezen, uitvoerig beschreven. Het dagregister over het tweede half jaar 1664 niet aangetroffen. In NA, VOC 1248 wel de tekst van 'verbondsbrieven' in maart en juli 1664 opgesteld voor de eilanden Teun, Nila en Serua alsmede Damar (fol. 2819-2832, met afzonderlijke nummering 1-16). Zie ook missive PR Banda aan HR d.d. 4 mei 1660, NA, VOC 1233, fol. 249r-262v, nader 251v-254r.

[711] Aangehechte beschrijving; zie het hiernavolgende document.

[712] Adriaan Ketelaar, in 1672 opperkoopman.

[713] Fiscaal.

[714] Huidige namen: Udjir (Ujir), Wasir, Wamar.

[715] Huidige namen: Kompane (op Wokam), Watulei, Aduar, Mariri, Balatan, Wardjukor (Warjukor), n.a., n.a., Baun, Barakan, n.a., Workai (Barakai), Karei. De plaatsen en eilanden zijn genoemd van noord naar zuid.

Laaba, Watteral, Aigouli, Verony, Wattovani[716] als de 12 negoriën gelegen in de Ceerwatt.[717] Dese negoriën sijn overvloedig van vee, als verkens, hoenders etc., ook kadjang, boontjes, mede een weynig rijs, sagou isser abondant. Hier vandaan konnen de lijftogt best bekomen van geheel Arou. Daar woont een man genaamt Sangera, eertijts jonge geweest bij d'E. Heer Demmer in Amboina,[718] die is tolk.

Hier naast bij leyt de negori Maikor, daar woont een orangkay ofte radja van vier negoriën, door de wandeling genaamt Ratomaykor, is een deugtsaam man, heeft een soon die gedoopt is. Dese negoriën hebben seer om een schoolmeester versogt. Aldaar is ook een goede ree, in de Maykorwatt, voor chaloupen in de weste mousson. Is veel timmerhout onder het territorium van dien man.

Vervolgens komt 't eylandt Wammer, is vruchtbaar van sagou en clappus, heeft vijf negoriën, als Wangeel, Oweer, Roumalobi, Djerdjalla en Roumawae.[719] Dit eyland behoort de E. Compagnie toe, is goet slag van volk, versoeken ook om een schoolmeester. Hier woonen twee mooren, daarvan d'eene woont op Roumalobi, de ander op Wangeel, dog sonder kennisse. Dit lant, volk, souden gaarn protexie van de E. Compagnie genieten met 't verbieden aan de Wirkajers van op haar niet te rooven, sijn vrinden met die van Wokam.

Wokam komt hiernevens, sijnde op 't groote lant Arou op een punt gelegen, beneffens de negorij Wongambel.[720] Wokam legt op een kleeyn bergie. Regt voor de negori is een kom daar een chaloup in de westmousson leggen kan, die als se willen 't zeyl gaan daar moeten uytwerpen, maar de beste reede is agter Odjier. Op Wokam is de leeftogt soo overvloedig niet, 'twelk meest spruyt uyt de luyheyt van d'inwoonders, waarom ons volk, daar komende, terstont een ceri moeten opstellen, 'twelk voor 4 r. aan goet kan bekomen werden, ook partie bobbers[721] setten, want aldaer, gelijk ook op heel Arou, veel vis te vangen is, 'twelk dan maar de moeyte kost. Thuynen konnen se overal maken, en om hoenders, verckens etc. moeten se altemet eens een keer naar Korngoeli, Alvani, Ablingen en Tougen[722] doen met een orembay, 'twelk vier negorijtjes sijn, suppoosten van Wokam, ontrent 2 à dry mijlen van Wokam gelegen, en dan ook somtijdts op Maykor en Trangen, soo zullen se wel versorgt konnen weesen.

Wongambel is een negorij ontrent een quart mijl van Wokam. Dese hebben mede om een schoolmeester versogt, dog kan van Wokam gevoeglijk besogt en haare kinders in de school gesonden werden. Hier woonen ook eenige mooren, dog is onder haar geen paap, sulx dat se daar mettertijt souden konnen uytsterven.

Odjier heeft twee negorijen, aldaar is een soute revier. Daer kan men met een chaloep inloopen totdat men die aen de palen van de huysen vastmaakt, heeft twee negoriën, waarvan d'onderste negorie meest mooren zijn. Aldaar is een paap ofte kasisi, een Maleyer, neffens ook eenige modims, dog de bovenste negorij sijn meest heydenen, waarom dikwijls twist valt tusschen dese twee negoriën, willende die boven leggen niet moors werden, dog bij verloop sijnder al eenige die door lang aanhouden moors geworden sijn. Voordesen heeft hier al redelijcke vaart geweest van Makassaren, waardoor 't Moorsdom onder haar is geplant, persuaderende de Arouwers en ook diverse malen tot dien eynde naar Makassar voerende. Odjier is redelyck van lijftogt, meerder als Wokam, ter oorsaake van 't eylant Wassier, 'twelk daar regt over leyt en veel rijs uytgeeft, alwaar een negorij is, ook meest moors, ende suppoosten van de negorij Odjier. Vis isser ook seer abondant, omdat se altijt in oost-

[716] Huidige namen: n.a., n.a., n.a., Ngaiguli, Feruni, n.a.
[717] Sisirwat, doorvaart tussen de eilanden Kola en Wokam.
[718] Gerard Demmer, 1642-1647 gouverneur van Ambon.
[719] Huidige namen: Wangil, na., n.a., Durdjela (Durjela), n.a.
[720] Huidige naam: Pengambel (?).
[721] Dobbers.
[722] Huidige namen: Karangguli, n.a., Djabulenga, Tungu.

en westmousson ceris konnen zetten. Agter Odjier is de reede voor groote scheepen, in de westmousson. In de oostmousson is 't overal een opperwal, en daarom bequaam te ankeren waar men wil.

De negotie op Arou is van slaven, schiltpatshoorn, en bast genaamt kau, 'twelk van de oosterlingen, wanneer 't vreede is, best kan bekomen werden. Pereltjes die vallender, dog wat quantiteyt van die soorte aldaar soud konnen erlangt werden, is nog onseker.

98. Brief van gouverneur Anthonio Hurdt aan de orangkaja van Aru. Banda, 20 maart 1670.
NA, VOC 1275, fol. 382v-384r. Afschrift.

Anthonio Hurdt, Gouverneur en Directeur deser eylanden Banda en aankleven van dien, onder 't beleyt van d'Edele Heer Joan Maatsuyker, Gouverneur Generaal over gansch Nederlandts Oriënten, zent desen brief van toegenegentheyd en groetenis aan de orangkayen Boybay, Mulilau, Kitwasser en Bolbal van het eylant Oudjier, Wolwal, Jaffoura van de negorie Wongambel, Jacob Caloay, Sonay en Corbau van de hooftnegorie Wokam, Saki, Roman en de verdere orangkayen van het eylandt Wammer, mitsgaders Mawelau, radja van Maykor, zijne zeer goede vrienden, deselve toewenschende alle heyl en saligheyt.

Wij weten dat gijlieden ten meerendeel al over veele jaren begerig zijt geweest om te hebben zoodanige leermeesters die U en uwe kinderen mogten onderwijsen in de ware christelijke religie, om daardoor na dit leven tot het eeuwige zalig leven te geraken, ende waarmede gijlieden voor Uzelven begeert hebt eene zeer goede zake, want buyten de christelijke religie en is geene die de menschen kan zalig maken. Daarom hadden wij wel gewenscht dat meester Joost[723] of een ander leermeester bij ulieden gebleven waar, maar de gelegentheyd heeft eenigen tijd zulx niet toegelaten. Ende of wij nu schoon ook geene zoodanige persoonen teveel hebben, zoo heeft nogtans onse genegentheyd tot uw welvaren oorzaak gegeven om tegenwoordig na Arou te zenden een krankbesoeker genaamd Daniël Nieukerk, die een zeer opregt en verstandig man is, hoewel slegt en eenvoudig na de wereld. Daarom gijlieden hem dan te liever hebben, en alle behulpzaamheyd en vriendschap bethoonen moet, doende de noodige huysing voor hem en zijn geselschap als ook kerk en school op Wokam ten eersten gereet maken.

Wij zenden met hem mede, tot meerder bevordering van den schooldienst, een meester genaamt Evert Juriaansz, opdat den krankbezoeker wat tijd mag hebben de vrienden van Odjier, Wangambel, Wammer etc. te gaan bezoeken, en haar, gelijk die van Wokam, te onderwijsen in den weg der zaligheyd. Dog alzoo wij maar eene meester hier konnen missen, zoo zal het noodig en voor d'afgelege vrienden profijtelijk wesen dat se hare kinderen op Wokam ter school, en aldaar bij goede bekende te huys bestellen.

Den corporaal die nu mede comt, genaamt Herman Theunisz, zal tot haar geselschap ginder verblijven, denwelken ook gelast is de slaven die onder Ul. of gemeene volk te koop zijn voor d'E. Compagnie op te koopen tot de gewoonlijcke prijs, alsoo wij vele slaven gebrek hebben om de forten in Banda meerder in getal en (met Godt) sterker te maken, zoodat geen vijand, hoe magtig hij zij, deselve zal konnen overwinnen. Hierom, dewijl gij alle Compagnies bondgenooten zijt, en dat de Compagnie op hare kosten uw welvaren bevordert, zoo moet gij uw best doen om mede des Compagnies profijt te zoeken. Niet dat wij uw schade begeeren, maar recommanderen alleen dat alle slaven die gijlieden en U volk van

[723] Misschien identiek met Joost de Haen, in 1672 schoolmeester op P. Ai (zie hierna, doc. 106).

d'oosterse negorijen[724] handelt, deselve aan den voornoemden corperael, en niemant anders, tot dienst van de Compagnie te koop presenteert, of zoo hij geen koopmanschappen daartoe in voorraat heeft, dat dan een ygelijk zijne slaven ophoude tot de komst van onse sloep of schip, waarin altoos koopmanschappen zullen gescheept werden.

Voorts, dewijl het onse pligt is op Ulieden gemeen welvaren te letten, zoo hebben wij goed gevonden door den brenger deses briefs, den vaandrig Jacob Geleynsen, als onsen afgezonden Ul. te laten recommanderen en vermanen dat gij, die met d'E. Compagnie zoo nau verbonden zijd, onder malkander goede vrede en eendragt houd en opregtelijk belooft altoos te zullen houden. Maar zoo ymand boosaardig en tot oorlog genegen is tegen zijne medebroeders van d'andere negorijen, dat den zulken door d'onpartijdige orangkayen ten besten en tot vreede werde geraden, dewelke ook de questiën, zoo eenige mogten ontstaan, moeten bemiddelen. Want indien gij tegen malkanderen qualijk gesint zijt, hoe kund gij magtig wesen eenigen vijand te wederstaan? Maar indien gij opregte vrienden blijft, en malkander in alle voorvallende swarigheden getrouwelijk bijstaat, zoo zult gij sterk zijn en in vrede leven konnen. Daarom zoude zeer goed wesen dat die hatelijke namen van Oele Sive en Lima, daaruyt veel verkeerde passiën voortspruyten, weggedaan en nimmermeer gebruykt wierden, dewijl gij dog Compagnies volk en vrinden zijt. Ook en behoort gijlieden niet toe te laten dat vreemdelingen onder uw woonen, als daar zijn eenige Maleyers die haar voor cassisen en modims uytgeven. Laat dezelve liever in Banda koomen woonen onder onse mooren, want ginder mag niemant meer moors gemaakt werden, maar die nu moors geworden zijn mogen zulx blijven, en men moet ze daarom niet haten, dewijl zij ook Compagnies volk zijn.

Verder twijffelen wij niet of alle d'orangkayen van Odjier, Wongambel, Wammer, Maykoor etc. zullen op de waarschouwinge van den vaandrig tot Wokam verschijnen, en overzulx agten wij noodig dat de vorige verbondbrieven (bij eenige derzelve uyt naam van alle met d'E. Compagnie voordesen gemaakt) andermaal werden gelezen, mitsgaders door een bijzondere brief vernieut en beswooren,[725] opdat wij van uwe aller getrouwigheyd ons langx zoo meer mogen verzekeren, gelijk wij uw van des Compagnies en onse toegenegentheyd mits desen ten vollen verzekeren.

Geschreven in Banda binnen 't Casteel Nassau den 20[en] maart in den jare na de geboorte onses Heylands Jesu Christy 1670. Was geteekent: Anthony Hurdt. In margine stond: ter ordonnantie van welgemelte zijn E., V. Ruse, secretaris.

99. VERZOEK VAN ORANGKAJA KERRE VAN DAMAR OM ONDERWIJS IN DE CHRISTELIJKE RELIGIE EN EEN SCHOOLMEESTER. Damar, 19 april 1670.
NA, VOC 1275, fol. 491v-492r. Afschrift.[726]

– – –

Mijn Edele Heer.

Mijn verzoek is ootmoedlijck, nadien onse kinders, op Neira in de christelijke reformerde religie onderwezen, zoo verre gekoomen zijn dat zij den christelijken doop ontfangen hebben, dat zijn Edele gelieve de andere jongelingen te laten voortplanten, als zij tot haren jaaren gekoomen zijn. Verder verzoek ick oetmoedelijk aan mijn Edele, als het wezen kan, ende het volck op Damme verzoeken hetzelve ook meede, alsdat alhier op Damme een

[724] De dorpen aan de oostkust van de Aru-eilanden.

[725] Zie *Corpus Diplomaticum* I, 179-182 en 182-183 (1623); 463-468 (1645); II, 320-322 (Kei, 1665); zie ook hiervoor, doc. 96.

[726] Blijkens een aantekening onder de brief werd deze opgesteld door de korporaal Anthony Kock op het eiland Damar.

schoolmeester gedestineert mochte werden met Anthony,[727] denwelken ick, orangkay Kerry, voor mijn kint aangenomen hebbe, ende na mijn doot alhier mag regeren.

Vorders verzoek ick aan mijn Edele, zoo bijaldien eenige vaartuygen herwaarts gedestineert werden, dat alsdan eenige van onse jongelingen mogten meede overkoomen, naar gelieven van mijn Edele. Vorders maak ick bekent aan mijn Heer alsdat ick nog met mijn volk in goede dispositie ben. Wij bevelen U.E. met U.E. gantsche familie ende vorders alle andere regeerders in den schut des Alderhoogsten genadige bescherming.

Onder stont, verblijve U.E. onderdanige, dienstwillige dienaar. Was geteeckent: dit bij orangkay Kerre gestelt. In margine stont: Damme in de negorij Ilen, den 19^{en} april 1670.

100. Brief van krankbezoeker Daniël Nieuwkerk aan gouverneur Anthonio Hurdt. Wokam, 27 april 1670.
NA, VOC 1275, fol. 495v-496v. Afschrift.

Erntfeste, hoogachtbare, wijse, voorsienige, ende genereuse Heer.

Nadat wij den drieëntwintigsten marty van Banda naar Arou sijn gevaren, sijn wij met een dysige[728] lucht, variabel ende ongestadigh weder, vermengt met donder ende blixem, regen, langs het eyland Key, den dertichsten marty op Arou, fris en gesond aangelant. Daar komende, vonden de orangcayen meestendeel na Timorlaut[729] vertrocken, behalven Jacob Calloway ende eenige andere orangcayen, welcke ons goet onthaal hebben aangedaan, tot een teeken dat wij haar aangenaam waren, vermoede derhalven dat den opbouw van kerck en school een goet effect sorteren sal. De kerk ende onse wooningen waren noch niet gemaakt, niettegenstaande U.E.Achtbaare Heer seer ernstigh hadt aangerecommandeert, is nochtans in aller haest door vlijtige diligentie van den vaendrager Jacob Geleynsz ten eynde gebracht. Ende alsoo de kercke van Banda gelijk alsnoch swanger is om op Arou een kerk gelijk als te baren, ende tot dien eynde ick door hare authoriteit en goetvinden van U.Edel Achtb. gesonden ben, ende mijn cort aanwesen aldaar niet veel schrijven kan van 'tgene ick aldaar uytgericht hebbe, versoeke U.Edel Achtb. gelieft mij geëxcuseert te houden. Verhope door Godts genade en segen U.Edel Achtb. betere raporten wegens den stant en staat van dese aancomende kercke te doen. Ick hebbe niet veel superstitie onder dit volck gevonden. Maar de pologamie ofte de veelheyd der vrouwen, het schrickelijk beclach der dooden, gaet noch bij haar in swang, gelijk wij seker daarvan een exempel gesien hebbe als wij met den vaendrager Jacob Gelijnsz op Oudyr waren om na ijserhout te vernemen. Des avondts laet comende, vertoonden ons aan de orangkaya om haar de commissie bekend te maken wegens het kappen van het ijserhout, maar konden geen recht bescheyt becomen, totdat eyndelijk eenen quam die haar tolck scheen te wesen, en dan noch eenen anderen, welcke beyde ons eenighsins te rechten hielpen. Een van die noden ons in sijn huys, daar wij die nacht verbleven. Ontrent des nachts tegen den morgenstont hoorden wij sulcken schrickelijck geschrey, gehuyl ende ijselijk getier, dat wij meenden het een alarm te sijn over de doot van haren orangkay genaemt Mousilau. Dagh geworden sijnde, liepen se door de negorie als dolle, uytsinnige, rasende menschen, haarselven slaande met stocken, bamboes en planken, schreyende, singende, springende, dansende, lopende hier en daar, lopende na de revier met een tallang,[730] gelijk ofte zijn ziele uyt het water als met een visnettie wilden scheppen. Maar alssoo ick daar eerst aanquam, ende het een moorsche negorie was, hebbende voor die tijt

[727] De korporaal Anthony Kock.
[728] Nevelig.
[729] Aduar, aan de oostkust van de Aru-eilanden, zie het hiernavolgende document.
[730] Langwerpige bamboe om water mee te scheppen.

niet oorbaer nogh stichtelijk geacht daar yet tegen te seggen, maar hoope sijnder tijt sulcx de christelijcke negorie wech te weren.

De commissie vaendrager aanbevolen aangaande de vreede die de negorie onder malcanderen soude houden, ende het weghdoen van die namen Oulo Lima en Oulou Siwas, is neerstigh ende met alle vigilantie van den vaandrager in 't werck gestelt, 'twelck zij in onser aller tegenwoordigheyt, ende met ede, solemnelijk becrachtigt hebben, ende tot dien eynde eerstdaags na de oostersche negorie te vertrecken om na advys van U.E.Achtb. vrede te macken, ende oock na alle vermogen de moorsche secte uytroyen en geensins toe te laaten dat eenige mooren van andere plaatsen comen onder haar woonen. Daar is een Bandanees, lang op Arou gewoont hebbende, genaamt Seleman, dewelcke hem hier stil is houdende, dewelcke schier of morgen goede diensten, het lant omtreckende en aanwijssende den corporaal eenige slaven ten dienste van de Compagnie, behulpsaam zijn. Ick ende Jacob Geleynsz sijn met voorweeten ende advys van U.Edelens Achtbaare te rade geworden om desen man hier op Wokam of elders anders, daar 't hem gelieven sal, te laten woonen.

Edele en Achtbare Heer, ick hadde gemeynt 25 à dertigh cannen arack becomen te hebben, maar mijn inventaris insiende, hebbe niet gevonden. Hebbe ook daarna den stierman gevragt, die ook seyt niet ontfangen te hebben, ende alsoo het somtijts te passe comt dat als de orangkaya bijeen sijn om ytwat te besoigneren, soo voecht het dicwils dat men haar met een sopie arak beschencken, en versoek U.Edel Achtb. gelieve ons 25 à 30 kan arack toe te laaten komen, sal het met mijn diensten weder verschulden.

Hiermede eyndigende, wil U.E. erntfeste hoogh Agtb. den Almachtige in sijn genadigen protextie bevolen laaten. Willem Cornelis, de mixties die U.E.Achtb. tot onsen baartscheerder geordineert had ende onder ons gerekent, die door siecte achter bleeff, gelieve hem, indien gesont is, ons toe te voegen.

Onder stont: U.E. onderdanige, gehoorsame ende dienstplichtige dienaar. Was geteeckent: Daniël Nieuwkerck. In margine stont: actum in Wokam, den 27[en] april 1670.

101. Brief van krankbezoeker Daniël Nieuwkerk c.s. aan de gouverneur van Banda betreffende de kerken en scholen op Aru. Aru, 11 oktober 1670.
NA, VOC 1281, fol. 476r-482v. Afschrift.[731]

Erentfeste, agtbaare, welwijse, voorsienige ende genereuse Heer.

Alsoo nu de tijt gecomen is dat de Arouesen volgens jaarlijx gebruyk een keer na Banda doen, soo hebbe ick daaruyt oorsaak genoomen om bij dese ockasie schuldig- en pligtshalven U.E.Agtbaare ende respective rade reekenschap van onse ampt als hetgene daaraan dependeert te geven, als van den toestaant der schoole en kerke en polycie, ende koophandel van de goederen ons medegegeven.

Aangaande de schoole, wordt alle dage vlijtig gehouden, ende de kinderen wel onderwesen in spellen, lesen ende in formulieren der gebeden, en hebben 11 à 12 dicipelen, waarvan ons twee aankomende jongelingen van 18 à 20 jaren van Maykor[732] ende een jongen van 10 à 12 jaren van Wongambel toegekomen sijn, en doen ook onse best om van Odjer ende van Wamer kinderen te krijgen. Maar alsoo Odjer geheel moors is, ende het Moorsdom niet wel daar uyt te krijgen is, omdat de moorse paap ofte de kasisi ende de modims aldaar wel 19 à 20 jaren gewoont hebben en de gehele negorij moors is, soo vresen wij dat daar eenige onlusten uyt ontstaan soude, alsoo der alreede onder de heydenen 'twelke nog niet moors

[731] In dit afschrift lijken op meerdere plaatsen woorden of zinnen uit het origineel verkeerd gecopieerd of overgeslagen te zijn; zie ook in het slot van de brief de informatie betreffende de omstandigheden waaronder ze geschreven werd.

[732] Zie voor deze en volgende plaatsnamen in dit document de aantekeningen bij doc. 97.

sijnde, dewelke na haar eygen voorgeven ons haar kinderen wel toe souden senden, maar de mooren daartegen sijnde, dreygende haar te dooden – maar wie deselve sijn konnen wij uyt haar mont niet weten, menen daarom dat het een ijdel voorgeven is, en dencken derhalven daarna te tragten de ouderen eerst in te winnen, dan hope ick door Godts genade de kinderen wel volgen sullen. Wammer[733] wort van haare vijanden, namentlijk van de Werkeyers die met rooven en stelen en moorden haar te seer drucken, en derven daarom hare kinderen niet op Wokam te schole brengen, vreesende onderwegen gevangen ofte hare vrouwen ende suygende kinderen aan 's moeder borsten legende tegelijkelijck in de negorij vermoort te werden, gelijk wij nog onlangs een exempel van een schrickelijke moort, tot onser grooter droefheyt op Roumawa geschiet, gehoort hebben.

Aangaande het leren der kinderen naar de tijt van ons aanwesen, geven groot genoegen in het spellen, in het leren der gebeden. Maar houden haar te langer aan het spellen opdat se te beter fondament van het lesen souden krijgen. Ende alsoo ons schoolboeken ontbreken om de kinderen te leeren ende ook verschiet van predicatie voor te lesen, soo hebbe wij d'E. broederen des kerkenraats daarvan verwittigt.

Aangaande het leren der kinderen in goede zeden ende manieren, is ten aansien datter geen correctie ende de discipline in de schoole is, valt bijna ondoenelijk. Wel is waar dat U.E.Agtbaarheyt ons in onse medegegeven instructie[734] ons geraden heeft de schoolkinderen om eenig misdrijf niet te straffen maar de correctie den ouderen bevolen laten. Soo bevinde wij de tragheyt der ouderen in corrigeren hare kinderen soodanig, dat sij se laten opwassen als wilde Allefoerisen, haar in alles toegevende, blijkende daaruyt dat als hare kinderen eens in de school niet geweest sijn, wij haar dan vragen waarom, sij dan regtuyt seggen sij willen niet. In somma, dat de kinderen de ouders regeren ende de ouders niet de kinderen, niettegenstaande dat wij haar menigmaal op haar consentie aangedrongen hebben, ende haar verthoont dat Godt de siele haren kinderen, soo se door hare schult verlooren gaan, van haare handen eyschen sal, ende presenteren onsselven aan, indien se door te groote vleeschelijke affecten ofte malle liefde hetselve niet konnen doen, haar ons in de schoole overgeven, dat wij haar moderatelijk, bescheydentlijck ende vaderlijk, agtnemende op de tederheyt harer leden, castijden sullen, en vertoonen haar dat sulcke tot een wel gereguleerde ende gemanierde schoole, daar men de kinderen in alle burgelijken manieren ende christelijke zeden onderwijsen sal, ten hogsten van noden is. Ende hoewel overtuig, 'twelk sij met het toestemmend woordeken van beta[735] genoegsaam te kennen geven, maar is evenwel als voor een doof mans deure geclopt.

En versoeke U.E.Agtbaarheyts gelieven haar, in Banda gecomen siende, na U.Agtbaerheyts wijsheyt ende discretie eens aan te spreken ende tot haren nagelaten pligten ernstelijck en met polotike authoriteyt te vermanen, vertrouwende dat meer te weege brengen sal als mijne dagelijkse vermaninge. Ende alsoo sij nog seer onwetende in de kennisse Godts sijn, soo sijn hare consentie nog seer doof, doodts ende ongevoelig, en hebben derhalven bij desen tijts gelegentheyts van noden, nu in Banda sijnde, met politicke authoriteyt aangesprooken te werden, en versoekende ook aan U.E.Agtbaarheyt dat in de missive die ons van U.Agtb. toekomt onsen dienst alhier wat meer met U.Agtb. authoriteyt wat meer becragtigt ende versterkt worde, opdat wij altijt tegen de wederhoorige onsen toevlugt tot U.E. Agtb. mogte nemen.

U.Agtb. heeft gelast in onse instructie sorge te dragen dat van de gauste jongens mogte bequaam gemaakt worden om, alvoorens gedoopt sijnde, op de afgelegene negorijen als schoolmeester schier of morgen gebruykt te werden. Soo komt ons nu voor de soon van

[733] Het handschrift heeft 'wanneer'.
[734] Zie hiervoor, doc. 96.
[735] Beta, letterlijk: ik (Moluks Maleis), uitgeproken als teken van toestemming.

Ratou Maykor, alreede gedoopt sijnde, ende een getrouwt man genaamt Olvart. Dese thoont sig seer genegen en geeft goede hoope met sijn leren om schier of morgen met U.E.Agtb. abprobatie als schoolmeester in de afgelegen negoriën gevordert te worden, tot welken eynde ick hem selve in handen hebbe om in het leesen en de fondamenten der christelijke religie privatelijk ende grondig te onderwijsen, om in mijne afwesen, ter plaatse daar hij dan sal geordienert worden, onder mij kan waarnemen.

't Geen ick in 't generaal op geheel Arou heb te verrigten aangaande de kerke, wij doen niet min vlijdt om die ook op te bouwen ende een goede gestalte te geven, maar wensten de ijver der gedoopte christenen wat meer te sijn als wij bevinden. Als sij eerst om ons versochten, beelde ick mijn half in dat het was het gesigte van dien Macedonischen man aan Paulus geschiet, dewelke hem toeriep 'comt over ende helpt ons', hetwelke Godt de Heere hem naader verklaarde als hij hem verhinderde door Bithiniam te trekken, maar geboodt hem sijnen weg na Macedoniam te nemen omdat hij aldaar veel uytverkoren volk hadde,[736] maar uyt haren ijver blijk geensins dat se de Macedoniërs gelijk sijn.

Wat U.E.Agtb. belast om in onse instructie haar tweemaal des daags, soo des smorgens als des avondts, te categiseren, ende des sondaags de voorgelese predicatie hare verstanden wat naarder toe te passen, maar en kan dit beyde van haar niet verkrijgen, sonder nogthans merkelijke reden te konnen sien dan louter tragheyt. Dan doen nu de dagelijcxse morgen- ende avondtgebeden sonder missen, dan is het nog quaad genoeg dat se op gommeslag komen, ende des sondag lees ick voor ons Duytsche ende de vrouwen een Duytse predicatie voor, tot welk gehoor soo nu en dan nog wel een redelijk getaal van inlanders komt, ende des namiddag een Maleytse predicatie, tot welken gehoor sij ook nog redelijk komen. Ende hoewel ick haar de Duitse predicatie niet t'enemaal ontrade, als goet nog quaat sijnde, soo rade ick haar.[737] Voor gemelte traagheyt ende nalatigheyt tot voorseyde christelijke oefening mene ick te sijn de tragheyt haars verstants, waardoor se niet opmerken nog beseffen de voorgestelde nuttigheyt die daarvan komt, want sij op het opseggen van een bloot formelier sonder eenig gevoelen des herten of toestemminge des verstands gedoopt sijn, en ick daarom ten hoogste nodig agte haar te brengen door Godts genade tot een grondige beseffelijke ende gevoelige kennisse, opdat se weten wat se geloven metter herte ter regverdigheyt en wat se belijden met den monde ter saligheyt,[738] tot welken eynde ick haar nog door sterk en lank aanhouden dit nog verkregen hebbe, dat se 's weeks 's maandags 's morgens ten 6 uiren om gomslag nog komen om te catigiseren. Ook worden haare vrouwen dagelijx van den schoolmeester in de formelieren der gebeden seer neerstelijk onderwesen. Ende opdat se sulx niet ligtelijk door vergetenheyt vrugteloos soude worden, soo kome ick selve daar wel eens à tweemaal in de week om te hooren, maar bijsonderlijk des saturdags, dan reputeren sij ten mijnen overstaan alle haare gebeden. Maar door ons kort aanwesen hebben wij nog geen toegank tot de Arouse tale konnen krijgen, en is soo daarom hinderlijk om haar nader t'onderwijsen. En of wij de mannen wel recommanderen hare vrouwen de Maleytse tale te leeren, soo doen se dog niet, en sullen daarom genootsaakt sijn om ons selven tot het leren van haar talle te voegen, soo wij wat goedts aan de vrouwen willen uytwerken.

Bij ockasie dat alle de Arouesen hare vrouwen voor seker goet kopen en haar soo lang houden als 't haar 't gelieft, ende des vrouwen daan uytstooten ende haare goederen dan weder eysen, hetwelke ick agte een ongereymde saake te sijn, ende hoewel de nieuwe teere aankomende christenen niet t'enemaal schuldig daaraan sijn, sij nogthans niet t'enemaal vrij daaraan sijn, ende hoewel ick noyt gehoort hebben dat se hare vrouwen verlaten hebben, soo hebben sij se nogtans op de wijse van de gemeene Arouwesen sonder eenige solemnele actie

[736] Vgl. Handelingen 16:7 en 9.
[737] Vermoedelijk is hier een regel uit het origineel weggevallen.
[738] Zie Romeinen 10:9-10.

van bevestinge tot haar genomen. En of ick haar dat wel eenigsints toegeven kan, omdat hier nog geen welgestelde kerkenordening en regering is, soo hebbe ick als een geval der conciëntie ende kerkeregeringe eygen sijnde het d'E. broederen des kerkenraadts in naarder bedenken gegeven, op welken ick haar antwoorde met de naaste besendinge verwagte.

Aangaande hare politie of burgerlijke regeringe, is soo verwaart dat wij het qualijk een naam konnen geven. Het is niet een monarchale regeringe waardoor een alleen regeert als een keyser of een koninck of een vorst, ook niet een aristocratissche regeeringe door welke de beste ende edelste des lands regeren, maar een regte democritische,[739] waar alle het volk regert ende yder evenveel te seggen heeft, soodat het is een chaos ende verwerde klomp. En dit kan hieruyt blicken,[740] omdat se in hare burgelijke swarigheden haar niet konnen redden, waarom sij ons menigmaal te hulpe roepen om hare scheydtsmannen of rechters te sijn, tot welke saake wij ons soo nu en dan ingelaten hebben, soo tot hare hulpe als ten respecte van de E. Compagnie, die se seggen haar te onderwerpen.

In hare verbonden ende alliantie met andere negoriën soo sorgt een ider negorie voor sijn selven, sonder op andere 4 negorie, Compagnies vrinden sijnde.[741] Nogtans maken se vreede met Laut Timors sonder de andere daarin te begrijpen. Dit hebben wij in ons eerst aangekomen op Wammer gesien. Als wij daar quaemen, soo vonden wij de Watouleyrs, die daar om te stelen ende te rooven quamen, ende nogtans Wokams vrinden sijn. Soo hebben wij op deselve stonde vrede tusschen beyde die van Wammer en die van Watouley gemaakt, tot welken eynde de corporaal sijn hemdt aan twee gescheurt heeft, en is alsoo gebleven als 't nu is, namelijk in vreede. Ende hoewel wij tot dieverse malen de orangkayen van Wokam uyt U.E.Agtbaarhedens authoriteyt in onse eerste aankomste aangesproken ende geraden hebben, het goedt te[742] na de Laut Timor te gaan, om aldaar voor de westersche volkeren, Compagnies vrinden sijnde, vrede te maaken, ende hoewel sij ons niet directelijk tegenspreken, soo hebben se nogtans soo lange getardeert dat de tijt soo verre verlopen is om haar joncken klaar te maaken om na Banda te navigeeren, soodat daaruyt ontstaan is dat Sangera van Tranen, alhier op Wokam comende om sijnen affayren te verrigten, in het wederkeeren na Tranen toe in 't vaarwater van het volk van Douay[743] ofte Laut Timor met al sijn bijhebbende volk gevangen is, waarvan sommige in de furie sijn doot gebleven ende Sangera nog gevangen, en daarna op 't eylant Wammer in de negorie Roumawa een schrikelijke moort van langsamerhandt met afkappen van het hooft, armen ende benen geschiet. Ende hoewel die van Wocam wel vrede met haar hebben, soodat se dikwils met haare waaren daar komen handelen, worden nogtans soo wispelturig bevonden dat se niet te betrouwen sijn, want sij cruysen de geheelle zee door alsoff zeeroovers waren, en slaan bij aan alle vaartuygen die haar ontmoeten, onder het decsel van Wamers vijanden, aan. Gelijk lastmaal, als 't vertrek van Wokams orangkaye nabij was, gebleken heeft aan die van Odjer, daar se ook mede in vrienschap sijn. Ja, ook die van Wocam selve, dewelke meenen een vaste vrintschap met haar te hebben, hebben se niet ontsien dienselven dag na te jagen, waarom sij genootsaakt sijn genoegsaem volk na haar vertrek na Banda, om de negorie te bewaren, thuys laaten.

Aangaande het verrigten der coopmanschappen, den corperaal aanbevolen, de goederen tot dien eynde hem medegegeven en sijn hem alle niet wel geworden, als onder andere de coraal, van welke hij maar 70 in plaats van 100 van de sloep ontfangen heeft. Ten mijnen ende andere orangkayen van Wokam overstaan, genaamt Jacob Calaway ende Pieter, gewogen sijn, en komt daar vandaan dat se ons de schaal op ons instantelijk versoek terstont niet hebben wille laten volgen, maar ons met idele praeties gepaayt, voorgevende dat se het

---

739 Democratische.
740 Blijken.
741 Vgl. de mededeling in doc. 97 dat het eiland Wamar vijf negorijen telt.
742 Vermoedelijk zijn hier enkele woorden uit het origineel weggevallen.
743 Aduar.

volks rantsoen daarmee wegen moesten, ende hoewel wij wel onderteykent hebben, soo is sulx bij ongelegentheyd des tijds, als wij de goederen in den donkeren losten, ende ook niet en dagten dat se ons door lose woorden soo bedriegen soude, want sij onse wijsmaakten datter wel meer als 100 pondt soude sijn, maar de corporael hetselve siende prottessterde, haar hetselve aanbiedende voor 80 pondt, maar hebben het niet willen aannemen, waarop naderhandt de schaal nog eens eyschende, hebben sij se ten laatsten, als het anker ligten ende ons hare hielen lieten sien, deselve laten volgen. Versoeken derhalven seer reverentelijk ende onderdaniglijk, alzoo des corporaals gagie seer gering ende cleyn is, dat het hem niet tot lasten mag komen. Ende van 8 sacken sout hebben wij ook maar 5 bekomen, en waar de ander drie gebleven sijn weten de opperhoofden van de sloep alderbest.

De corporaal heeft voor de Compagnie hondert en tagentig pont schilpadtshoorn voor tnegentig byllis[744] genegotieert.

Aangaande den handel der slaven, en is voor de goederen den corporaal medegegeven niet wel te becomen, alsoo 't lijwaat ende het aardtwerk onder de Laut Timors, alsoo se geen kleden dragen, nog aardtwerk gebruyken, nog om uyt eeten, nog om mede te pronken gelijk de andere, ende de gommen vallen ook te kleyn, want sij niet soo seer op het geklank als op de groote derselve sien. Ende indien het U.E.Agtbaerheyt geliefde ons wat grooter gommen te laten toekomen, souden se van de Laut Timors selve konnen handelen, of anderssins soo U.E. Agtb. goetdunkt dat de corporaal de goederen tot de komste van des Compagnies sloep oft het vertrek der Arouese na Banda op de afgelegen negorie Maykor, Wammer ende Odjer uytsetten tegen 24 rx, want wij hebben selve van de orangkayen gehoort als dat Gabriël Nacken 22 stucken Chinees liewaat voor de waardij van vier slaven uytgeset heeft, laten U.E. Agtbaarheyt voor dese tijt een slaaf voor de waardij van twee stux Chinees liewaat en een roode bethillis,[745] 4 smalle halve baftas, hondert twee en tnegentig Toncquiense rijskommen[746] toekoomen.

In onse eerste aankomste, als wij ontrent twee maanden geweest hadden, soo vertonden[747] ons twee Makassaren, manspersoonen, en een vrou dewelke met een van de beyde Makasars getrout was, ende hadden tesamen een soon van 13 à 14 jaren out. Dese twee getroude en sijn wel geen regte Makasaren, maar sijn in haar joncheyt van Arou op Makassar gebragt. Dese hebben ons geklaagt hoe dat de orangkay Jonas hem twee jaren op Makasar onthouden hebben tot de komste van den E. admiraal Cornelis Speelman, die daar quam met sijn scheepsarmade om Makasar in te nemen. Doen heeft dese voorschreven Jonas door gebrek van volk om sijn vaartuig te regeren dese Makasaren mede na Arou weggevoert, daar gekoomen zijnde haar tegen alle reden voor slaven willen houden. En wij vernemende dat het Makasaren waren, ende uyt des Compagnies instructie verstaande dat voorschreven Makassaren op Arou niet mogen woonen, soo hebben wij door de behendigheyt, om alle de onlusten voor te komen, deselve uyt Jonas sijn handen syn te krijgen, en dat op sulken wijsen, hem radende haar te verkopen, hetwelke hij terstont op twee maanden dag dede. Den tijt verschenen sijnde, ende voorschreven Jonas met een koper in de prijs niet konende accorderen, hetwelke sonder onse voorweten niet en geschied, want wij hetselve alsoo gemaakt hadde om des te beter de voorschreven Makassaren[748] voorschreven Jonas handen te krijgen, aangeslagen, en geven U.E.Agtb. deselve over om ons naarder advis te geven, of wij de voorschreven Makassaren met des Compagnies sloup sullen in Banda opsenden, of hoe anders, stelle wij in U.E.Agtb. gelieven.

---

[744] Byllis: vermoedelijk verkorte vorm van bythillis > bethilles, fijne sluiterachtige doeken.
[745] Fijne sluierachtige doeken.
[746] Porceleinen rijstkommen uit Tonkin, het noordelijke Vietnamese koninkrijk.
[747] Vertoonden.
[748] Hier te lezen: 'uit'.

Den 15e juny is des corporaals soontien des sondags 's avonds overleden, ende des anderen daags maandag sijnde eerlijk ter aarde bestelt.

Dit is alsoo de geheele gelegentheyt van gantsch Arou, 'twelk wij U.E.Agtbaarheyt ende U.E. respective rade hadden te raporteren. Ende of onsen stijl wat te lank, plomp ende onbeschoft, ende te verdrietig mogt sijn te lesen, hetwelke wij selve wel vermoeden, want wij ons selven in hetselven niet konnen genoegdoen, ende alsoo wij ons leven weynig of gene professie gemaakt hebben om aan ons meerder[749] te schrijven, soo versoeken wij geëxcuseert te sijn. En ofte saaken niet al te wel aan malkanderen mogten hangen, soo gelieft onse bina alledaagsche sieckten ende koortsen die wij alle drie ende oock de vrouwen een wijl tijts sijn onderworpen geweest ende daar wij nog niet geheel vrij van sijn, te excuseren, want ick selve desen brief aan de korts te bedde legende ten meerendeel gedicteert hebbe, wensche daarom en verzoek op het sereeuse ende ernstigste U.E.Agtb. gelieven ons Willem[750] mesties, indien hij nog leeft, want wij hem siek in Banda gelaten hebben, op het spoedigste toe te laaten comen, om soo nu en dan in onse siekte wat medicamenten toe te dienen. Ende indien daar eenige oude en versletene raportbrieven die te vooren aan de voorgaande gouverneurs van eenige sommisse op secretarie sijn, versoeke U.E.Agt. gelieve ons die te laten toekomen om daaruyt onsen stijl wat beter te leeren besnoeyen.

Bij gebrek van anderer stoffe eyndigende, wil U.E. Agtb. ende respectiven rade de genade des Almagtigen toegebeden hebben, verblijve alle drie U.E.Agtb. gehoorsaame onderdanen ende dienstveerdige dienaren.

Onder stond: en was geteekent Daniël Nieukerke, Harman Teunes, Evert Juriaans. In margine stont: den 11en october 1670.

102. Brief van gouverneur en Raad van Banda aan krankbezoeker Daniël Nieuwkerk op Aru. Banda, 20 december 1670.

NA, VOC 1281, fol. 568v-571v. Afschrift.

Aan den krankbezoeker Daniël Nieukerk, corporael Herman Thoenissen en schoolmeester Evert Juriaensz.

Eersame, vrome, discrete.

In d'maand november verleden zijn hier verschenen negen Arouse vaertuigen, naamlijk van Wokam 5, Oedjir 2, Wammer 1 en Tranen 1, onder welke geweest is orangkay Sonay, die ons ulieder brief van den 11 oktober passato, neffens nog een voor den kerkenraad, wel overgelevert heeft. De laatste haar gemelte Eerw. voorts ter handen gesteld zijnde, en alzoo dezelve volkeren nu op haar vertrek staan, zullen hiermede gezeyde ulieder brief beantwoorden, mitsgaders de vereyschte ordre op eenige zaken in dezen ter neder stellen.

Eerstelijk dan gezien hebbende hoedanig het zich met de school- en kerkendienst sedert ulieder aanwezen aldaar heeft toegedragen, volherden wij nog in onze hoop dat den toegank tot dezelve dagelijx meer en meer aannemen zal, ten welken eynde de voornaamste van gedachte Arouessen de verhinderingen hiertegens volgens ulieder schrijvens, ook onder anderen hunne slappigheyd in het regtmatig straffen harer kinderen, serieuselijk voorgehouden hebben, en daar beneffens goed gevonden de civile correctie over dezelve ulieder discretie op te dragen, mits dat daarin altijd de zagste middelen moeten voorgaan, gelijk wij dan ten dien eynde ook een plak overzenden. Wat voorts de schadelijke moorse secte tot dit goede werk op Oedjier belangt, daarin heeft men alsnog ten hardsten niet mogen procederen, maar

[749] Aan onze meerderen.

[750] Willem Cornelisz, barbier en onderchirurgijn, zie het vorige en het volgende document.

is inmiddens enen Tamelola, moor, aldaar woonagtig, voor onze vergadering aangezeyd hare secte niet verder uyt te breyden, veel min beletten dat de kinderen der heyden niet tot Wokam zouden ter schoole koomen, op pene van aldaar gantschelijk weggejaagt te werden, met expresse last om ditselve haren orangkay, cassysy en modims mede soodanig bij zijn aankomste ginds bekend te maken. 't Zal voorts een goede zake wesen wanneer den bekenden Olivard door ulieder private onderwijzingen zoo verre gebragt is dat bequaam zij om zijne landsluyden zelfs te leeren, en voornamelijk het vrouvolk, nademaal dezelve, volgens ulieder schrijvens, weynig of geen Maleydsch verstaan. Niettemin zal ons uwen ijver tot het aanleeren van derzelver eygen tale aangenaam wezen, als vertrouwende dat hierdoor dezer lieden algemeene traagheyd van verstant allengskens ook wel afneemen zal. 't Gene voorts nopende hunne manier van trouwen geschreven hebt, is door den Eerw. kerkenraad aan ons gerefereert, en het daarmede, zoo wij verstaan, ginds gelegen gelijkerwijs op d'afgelegen eylanden hier alomme in zwang gaat, wezende naamlijk Totaria. Hierop dient dan dat der reeds getrouden t'saamenwooning en gemeenschap voor huwelijk zal aangezien werden, mits voortaan de christelijke pligten in hetzelve vereyscht, observerende, daarvan ulieden hun ter deegen informeren kunt. Maar d'ongetroude zullen volgens het gebruykelijk formulier onzer kerken in d'egt bevestigt werden, waartoe wij mits dezen ulieden, te weten den krankbezoeker Daniël Nieukerk, authoriseren. Welk formulier, zoo D. de Bitter ons berigt, ulieden bij vertrek al is meegegeven, gelijk ook diverse Maleydse predikatiën, ende waarom d'E. broederen geen andere bij tegenwoordige gelegentheyd hebben bezorgt uyt te schijven. Niettemin is 't zelve bij ons door de klerken eenigsints ter hand genomen, gaande overzulx nu mede thien sermoenen van d'Eerw. François Caron over de Wet,[751] waarmede, als eenige Maleidse Catechismen en 3 stux Testamenten, tot in aanstaande zig zult moeten behelpen, tegens wanneer ook van Batavia met de nodige schoolboeken denken voorzien te wezen om ulieden te bezorgen.

Dat voorts de regering ginds zoo confuselijk door malkander loopt, moet aangezien worden voor een generalen gebrek, in deze eylanden gemeen. Niettemin zijn die van Wokam over de ligtvaerdigheyd van vredemaking met de Wurkayers wel ernstelijk bestraft ende is henlieden voorts generalijk dat stuk alhier na vereysch voorgehouden, met bevel om gezamentlijk, agtervolgens den eed die zij laast hebben gedaan, eendragtig te moeten wezen en blijven, zonder dat op eenige plaatsen, buyten kennisse van alle of dat gezamentlijk daarin betrokken zijn, met die van Laut Timor zal mogen vrede gemaakt werden. Wij gaven haar ondertusschen t'overleggen wat, bij wederkomste, tot revengie over den moort en roverijen derzelve voornemens waren te doen. Hierop hebben zij door aanmoediging in antwoord gedient dat gelijkerhand met de negorijen van d'Oost of Laut Timor wilden onderleggen een bestendigen vrede te maken, en ingevalle denzelven vrede onder behoorlijke satisfactie over hare begangen faicten, als met namen de gedachte moort en lossing van Sangera met zijn volk niet begeeren aan te nemen, henlieden met de zamengevoegde magt oorlog aan te doen, maar is haar het laatste door ons ontraden, tot de komste van Compagnies schip, 'twelke hier alle dagen verwagten en zonder voorkomende merkelijke beletzelen in d'maand february ofwel vroeger staat derwaerts gezonden te werden, wanneer zij hetzelve met beter suces kunnen ter hand slaan, en bij welken uytslag wij dan ook verhoopen dat de scholieren vlijtig zullen vermeerderen, alzoo hetzelve de wegen wederom veylig zal maken. Ondertusschen verklaren deze lieden dat de begangen moort zoo schrikkelijk niet is als ulieden schrijven, zeggende eenlijk twee menschen op Wammer gemassacreert te wezen, 'tgeen egter een zeer snoode en strafwaardige daad is. Zijnde voorts wel gedaan dat ulieden in opgemelte confuse regeering en onenigheden dat volk tot scheidsmannen ende raadsluy zijt geweest, waarbij ook ten besten meugt continueren.

[751] Caron, *Tsjeremin Agamma*, fol. L1-R2, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 19.

(*Volgen enkele mededelingen over de koophandel*.[752])

Eyndelijk hebben wij ongaarne gelezen dat ulieden daar gezamentlijk zijt met koortsziekte gequelt geweest, welke verhopen dat sedert door Gods hulpe ten besten verandert zal zijn, opdat het gewenschte oogmerk tot bekering der heydenen en die aldaar nog in onwetenheyd zitten hierdoor niet verhindert werde. Weshalve wij ulieden ook gaarn den provisioneel onderchirurgijn Willem Cornelisz van Oeriën toegezonden hebben, maar heeft zulks andermaal mits zijne onpasselijkheyd niet kunnen geschieden, waarbenevens voor tegenwoordig ook geen stoffe aan de hand hebben.

De gedane excuse over de soberheyd van den stijl uwes briefs is onnoodig geweest, alzoo wij ons daar ten vollen mee vergenoegt vinden.

Voor laast werd den corporaal Herman Toenisz nogmaals boven onze voorheen gegeven ordre expresselijk gelast goede notitie wegens de medegenoomen koopmanschappen en provisiën te houden, teneynde daar geen confusie in onsta, mitsgaders beyde, zoo gemelten als den schoolmeester gerecommandeert alle billijke gedienstigheyd den krankbezoeker te bewijzen en zijn persoon in eere te houden, opdat hij met dies te meerder vergenoeging zijnen dienst voortzette.

Wij weten nog niet wat tot ulieder behoefte volgens het apart gezonden briefken nu met deze sobere vaartuigen zullen kunnen medezenden, temeer omdat ons het agterblijven van de slaaf eenig twijffelagtig nabedenken geeft, maar zal hetzelve agter dezen brief gespecificeert werden.

Waarmede aflatende willen ulieden gezamentlijk des Heeren goedertierne bijwooning toegebeden laten, en na groete verblijven, onder stond: ul. toegenegene vrienden, was geteykent: Anth. Hurdt, Ad. Ketelaar, Maarten Vos, J.H. Kagen, Jac. Redijk. In margine stond: Banda in 't Casteel Nassau, 20 december 1670.

Gedachte provisioneel onderchirurgijn Willem nu sedert eenige dagen aan de beterhand geraakt zijnde, komt nog bij deze gelegentheyd derwaerts met een weynig medicamenten en een lancet vooreerst. 't Medegaande bestaat in:
5 maten rijs
1 dito zout daarin 100 pond
8 kannen wijn tot rantzoen voor twee maanden, naamlijk oktober en november
6 ditos arack om d'orangkayen te beschenken[753]
1 boey-hout met 8 beugels, slot en sleutel
1 tomtombo,[754] gemerkt als in margine,[755] waarin de gemelten thien predikatiën, 25 catechismus, 3 Testamenten en de plak, zullende 't resterende met het schip volgen.

---

[752] Ibidem, fol. 579v-581v, alwaar een korte brief van de PR aan Daniël Nieuwkerk c.s. d.d. 20 febr. 1671; ibidem, 588r-588v een brief van de PR aan Daniël Nieukerk c.s. d.d. 5 maart 1671, waarin de komst van de chialoup Middelburg wordt bekendgemaakt, die volk en gereedschappen brengt om een begin van een houtkapperij te maken. Op fol. 588v: 'Al een lang wijl zijn door d'E. predikanten [van Banda] op onze recommandatie de schoolmeesters ettelijke predicatiën van domine Caron te copiëren gegeven, maar werden tot nog toe geene gereet bevonden, zoodat Daniël Nieukerk zig met de vooraf gezondene tot nader gelegentheyt zal moeten behelpen, ende in zijnen goeden ijver daarom niet verslappen, gedenkende het talent dat hem gegeven en toebetrout is'. Ibidem, fol. 589v-590r een brief d.d. 16 maart 1671, waarin de PR schrijft dat de Maleise predikaties nog niet zijn afgeschreven. Ook vanuit Batavia zijn met de gearriveerde schepen geen Maleise schoolboeken toegezonden.

[753] Bij de twee laatste items de aantekening: 'in een oude kelder [in vakjes verdeelde kist], die daar wel mogt behouden'.

[754] Tontombe, tomme-tomme: versierde doos.

[755] Met het VOC-logo.

103. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 15 september 1671.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 313-315.

Eerweerde, godtsalige, hooghgeleerde Heeren, getrouwe arbeiders in des Heeren wijngaert.

U.Eerw. missive gedateert den 26 january 1671[756] is ons tijdelijck en getrouwelijck ter handt gekomen, waeruyt wij met leetwesen hebben verstaen, nevens d'opsendinge D. Brouwerii na 't vaderlandt over onbehoorlijcke mishandelingen, sichselven dies H. ampts onweerdich maeckende,[757] oock die groote schade welcke de kercke Godts in weynich tijt herwaerts is overgekomen door het wechnemen haerder sooveel getrouwe dienaren, welkers diensten den gemeynten in hare gedestineerde plaetsen sonderlinge konden voordeelich wesen. Willen bidden dat die groote Godt sich haerder ontferme ende wederom andere verwecke en uytsende om sijnen ooghst te versamelen, welkers goet succes op andere plaetsen ons ten hoochsten aengenaem is geweest te verstaen.

Alsoo lange tijt groote hope is geweest om de beginselen des H. Evangelium op Arou voort te setten tot bekeeringe van die blinde heydenen aldaer, waervan voordesen wel preuven sijn in 'twerck gestelt doch de successen weynich, lichtelijck bij gebreck van getrouwe iveraers, soo is nu wederom in 't begin van 't jaer 1670 'tselve werck hervat, en is met besluyt van den kerckenraedt op approbatie van onsen Achtbaren Heer gouverneur Hurdt ende sijn Heers vlijtigen ijver tot opbouw van Godts kercke en goede advysen om dat heylige werck durabel te maecken, derwaerts gesonden Daniël Nieukerck, gewesen cranckbesoecker op Lonthoyr, een man niet alleen van een goet leven maer oock van sonderlinge bequaemheyt om dat werck aldaer te verrichten, vergeselschapt met een mixtys schoolmeester. De hope van eenen goeden voortganck is ons bekentgemaeckt in haren eersten brief, toegesonden den 26 april 1670,[758] blijckende uyt het goet onthael, vriendelijck ende beleeft ontfangen van dese toegesondene persoonen aldaer.

Den inhoudt van hare tweede missive, gedateert den 11 october 1670,[759] was hare discipelen 10 à 12 in getal te sijn, en souden wel meer bekomen van andere negorijen, maer waren heel moors, evenwel stonden haar niet geheel tegen.

Op het eylant Wamar alle heydenen, doch seer eenvoudich, vermoeden deselvs mettertijt tot het Christendom wel te brengen sullen sijn, beloofden alle hare kinderen te sullen senden om onderwesen te worden, doch derfden 't voor dien tijt niet onderstaen, alsoo sij van d'Oostersche volkeren,[760] hare vijanden, dickwils overvallen ende geplundert wierden, en noch onlangs een schrickelijck moort onder haer aengerecht hadden. Anders het toeneemen van hare kinderen in het leeren geeft haer moet om wat goets uyt te wercken. De Duytsche en Maleytsche predicatiën worden haer behoorlijck voorgelesen, gerepeteert ende naerder toegepast, doch beklagen grootelijcks d'uytnemende traecheyt der voordesen gedoopte, wordende oock hare vrouwen door den schoolmeester neerstich onderwesen in hare gebeden ende een reys à twee ter weke ten overstaen van den cranckbesoecker gerepeteert.

Hare derde missive van den 16 may 1671[761] is bijna van denselven inhoudt. Sien nu eenen goeden en meerderen aenwas der schole tegemoet, wegens sekere vrede die onlangs op Arou

[756] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; vermeld in notulen kkr Batavia sub dato 29 jan. 1671 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 118).
[757] In september 1970 had ds. Brouwerius, aangewezen om een gevangen Makassaarse slaaf geestelijk bij te staan, deze tijdens het gerechtelijk onderzoek om zijn koppigheid mishandeld (Niemeijer, *Calvinisme*, 263; Mooij, *Bouwstoffen* III, 100).
[758] Niet aangetroffen, maar waarschijnlijk van eenzelfde inhoud als doc. 100.
[759] Vgl. hiervoor, doc. 101.
[760] De bewoners van de oostkust van Aru en de daarvoor gelegen eilandjes.
[761] Niet aangetroffen.

getroffen is, tot welken eynde sij instantelijck aenhouden ende versoecken dat doch allerhande behulpmiddelen van boecken haer mochten toegesonden werden, waervan wij oock hiernevens een lijste[762] U.Eerweerdens laten toekomen, om bij alle mogelijckheyt daermede gerieft te mogen werden, alsoo de scholen hier oock veel, ende de jaerlijcksen toesendingen weynich sijn.

Aengaende den toestandt der kercken alhier, is (Godt danck) alsvoren in ruste en vrede, waervan mondelinge verder rapport sal doen brenger deses, onsen Eerw. medebroeder D. Jacobus Rhijnsdijck, dewelcke door het licentiëren van den E. Heer gouverneur ende bewilliginge van den kerckenraedt nu een keer na Batavia doet, om door dat middel te mogen herstelt worden tot sijn vorige dispositie, bij gebreck van welke de kercke op Lonthoyr een tijt lanck niet heeft konnen gedient worden gelijck als vooren, alsoock om te bereycken sijn voorgestelde oogmerck in 't stuck van 't houwelijck, waervan Banda seer onversien is. Sal onderwijlen den kerckendienst ordinaer waergenomen worden door den E. D. De Bitter, gelijck voordesen bij vacantie der kercke aldaer, alsoo naestgelegen, ende bij bequaem weder door D. Manteau.

Alsoo jaerlijx met het overkomen van de schepen vele ledematen arriveren sonder attestatiën van Batavia, als daer laast gecommuniceert hebbende, dewelke op d'ordinare vergaderinge alhier gemeynelijck verschijnen, aenhoudende om tot de H. communie toegelaten te mogen werden, soo versoecken wij dat d'E. broederen op Batavia wat liberaelder gelieven te wesen in het distribueren derselver, alsoo de gemeyne klachte is, wel versocht doch niet bekomen te hebben, en wij oock daerdoor beter onderrichtinge mogen bekomen van hare persoonen, tot inwillinge van haer versoeck.

Eyndigende, weerde heeren ende medebroederen, sullen U.E. persoonen ende respective ampten bevelen de zegeninge ende protectie des Alderhoochsten, onderwijlen blijvende U.E. van herten toegeneygde en dienstveerdige medebroederen, W. de Bitter, p.t. praeses, C. Manteau p.t. scriba, J. Wijck ouderling, Cornelis van Heussen ouderling, Johan Joden Schilling ouderling, Jan Isaacksen diacen, Isack van Besten[763] diakon.

Banda, den 15 september 1671.

104. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 september 1672.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 317-319.

Eerw., godtsalige, hooghgeleerde heeren, vrunden ende medearbeyders in des Heeren werck.

U.Eerw. aengename letteren gedateert den 12 february deses jaers 1672[764] sijn ons getrouwelijck ter handt gestelt.

(*De kerkenraad van Banda betuigt zijn blijdschap over de uit en betreffende Batavia ontvangen berichten.*)

Nopende nu verder den tegenwoordigen toestandt der Bandasche kercken in 't gemeyn, die is (Godt danck) noch in ruste en vrede. Over derselver aenwas na gelegentheyt van plaetse hebben wij oorsaeck om Godt te dancken, vermits op yder ordinare tijt van des Heeren H. avondmael altoos noch eenige door belijdenis des christelijcken geloofs der gemeynte Christi worden toegebracht. Onsen weerden medebroeder D. Jacobus Rhijnsdijck, in goede

[762] Niet aangetroffen.
[763] Burger op P. Ai, eigenaar van perk met 52½ zielen.
[764] ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 196v-197r.

gesontheyt van Batavia sijn vertreck genomen hebbende, is wederom soo haest sijn Eerw. hier was aengelandt met vorige sieckte ende swackheyt bevangen geworden, waerdoor soo inpotent is gebleven dat nu maer in 't begin van de maent augusti een preuve heeft begonnen te doen van sijnen dienst, welcke gemelde swackheden door hare langduricheyt van den E. kerckenraedt alhier aengemerckt, ende beherticht sijnde 'tgene tot den opbouw ende stichtinge van Godts kercke meest is dienende, soo is d'E. vergadering dies aengaende een versoeckbriefie van D. Rhijnsdijck voornoemt ter handt gestelt, welckers inhoudt was particulier luydende aen D. de Bitter, om dese volgende saecken de gemelde vergadering voor te dragen:

> Dese weynige dienen om U.E. bekent te maecken dat het aengaende mijn gesontheyt nu een weynich beter gestelt is dan doe ick laest de eer van U.W. tegenwoordicheyt hier ten mijnen huyse op Lonthoyr genoot. Mijn versoeck derhalven is dan U.W., met bekentmaeckinge van den E. kerck-raedt, bij d'heer gouverneur geliefde aen te houden om of veranderinge van plaets te mogen ondersoecken, of anders met het laeste schip na Batavia te vertrecken, of hier dit jaer noch over te blijven, dit wel liefts. Hierop wacht ick met een letterken etc.

Hierop heeft d'E. vergadering na eyge deliberatiën, eenpaerich goetgevonden ende geordonneert, alsoo hij D. Rhijnsdijck in sijn keer na Batavia sijne selfs gesontheyt aldaer volkomen sach herstelt, ende hier ten eersten wederom in d'oude quale instorte ende sonder eenige apparentie van genesinge, deselve aldaer wederom te soecken, op approbatie van den Achtb. Heer gouverneur met het laeste schip Nieuwpoort te moeten vertrecken, teneynde niet langer in verhinderinge sij om met de fleut Pegu, die nu alle dage op vertreck staet, tijdelijck aen den E. kerckenraedt op Batavia ende door sijn Achtb. (die daertoe ernstelijck sal versocht worden) bij haer Ed. aen te houden van goeder geliefte te sijn na een kloeck, vroom ende dispoost leeraer te despicteren,[765] ende deselve tot dienst der nu soo meermalen ongeluckige Lonthoyrse kercke te bewaren, ende met d'eerste besendinge herwaerts aen te stueren, tot troost, hulpe ende opbouw derselver gemeynte, welcke resolutie D. Rhijnsdijck sichselven gewillich onderworpen hebbende, soo is sijn E. evenwel door authoriteyt van de hooge overheyt alhier (als mondelinge met haer E. hebbende gesproken) gepermitteert tot het overblijven deses jaers. Wat succes de beginselen sijns diensten nemen sullen, moet de tijt leeren.

De gesontheyt ende sterckte van sijn persoon soude ons niet alleen aengenaem maer oock noodich wesen opdat die gemeynte, die voor sijn E. aenkomste soo veel jaren van eenen herder ontbloot ende nu soo langen tijt met een sieckelijck predickant is besocht geweest, eenmael wederom met lust ende ijver mochte gequeeckt ende opgebouwt werden. Bij welcke occasie evenwel van onsen kerckenraedt alhier ernstelijck versocht wort om noch een vroom ende godtsalich predickant, wiens dienst niet alleen bij continuerende sieckte van onsen medebroeder op Lonthoyr, maer oock noch bij andere soude konnen gebruyckt worden met groot voordeel ende vrucht, welcke saeck van onsen Achtbaren Heer gouverneur oock is aengenomen, om met alle ernst ende ijver [...][766] setten bij haer Edelheden op Batavia.

De cranckbesoecker Tieleman Vermeerse, sijnde geplaetst op Wayer, door langhduerige sieckelijckheyt ende heesticheyt in de keel onbequaem geworden sijnde tot sijnen dienst, is op sijn versoeck door ontslach van den kerckenraedt, op approbatie van den E. Heer gou-

[765] Om te zien.
[766] Enkele woorden onleesbaar.

verneur, gedimitteert om op te gaen na Batavia, ende bij manquement van meerder gesontheyt verder te retourneren na 't vaderlandt.[767]

Het gebreck der boecken ende andere nootsakelijckheden, daer U.Eerw. van schrijven is soo spaersaem vervult, dat wij rekenen bijna niet gehadt te hebben, alsoo niet één groote bijbel, geen vocabularen (waervan onder andere haer Edelheden selfs mentioneren en schrijven toegesonden te hebben) alhier en sijn aengebracht. d'A.B. boecken, de vraegboeckxkens van Aldegonde ende de catechismi soo weynich dat de dry voornaemste scholen van Lonthoyr, Neyra ende Poulou-Ay niet half hebben konnen versien worden, 'k laet staen al de resterende van Arouw, Rosengeyn, Wayr, Ouryen ende Selamme. Kleyne psalmboeckjes, daer van de soldaten soo menichmael om versocht wort, niet een ontfangen. Wenschen ende versoecken van herten dat onsen eysch wat meer mocht in achtinge genomen ende voldaen worden, opdat die beginselen der scholen, die tegenwoordich ongemeyne goede hope geven van in 't toekomende bloeyende ende florerende gemeynten te sien, bij gebreck dier middelen niet en mochten komen te verflaeuwen. Tot welcken eynde wij versoecken dat de lijste diesaengaende, bij de politycken of hare missiven berustende, door U.Eerw. toedoen magh voldaen worden.

Konnen oock niet onderlaten U.Eerw. eyndelijck noch bekent te maecken den korten inhoudt van d'onlangs ontfangen missive uyt Arouw,[768] geschreven door den cranckbesoecker Daniël Nieuwkercke, getuygende dat door d'aenkomste van de laest toegesonden gecommitteerde soodanigen redres geschiet was, dat sij vertrouwden in korten door de genade Godts een goet effect daervan te sullen sien. De schoolkinderen namen in lesen ende schrijven na haer contentement seer wel toe, verder betuygende in ijver tot het voeden van de kercke ende scholen dagelijckx te continueeren en toe te nemen, gelijck oock door gemelde gecommitteerde mondelinge gerapporteert wier.

Dit is nu 'tgeene wij voor dit mael noodich achten U.Eerw. toe te senden. Hier dan eyndigende – – – U.Eerw. geaffectioneerde, en dienstwillige vrunden en medebroederen, W. de Bitter p.t. praeses, C. Manteau s.p.t. scriba, Adriaen van Becom, Jan Isaacksen, Christopher Hanszoon, Juryaen Frederick,[769] Arent Blijfternigt.[770]

Banda, den 16 september 1672.

105. Brief van ds. W. de Bitter en ds. C. Manteau aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 17 september 1672.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 321.[771]

Eerwaerde, godtsalige, hoochgeleerde, wijse heeren, mede-arbeyders, broeders in Christo. Genade ende vrede sij U.E. vermenichvuldicht.

Alsoo ons voorleden jaar gans ten onrechten re inaudita[772] eenige scherpe moilijkheden in onse personen en toebetroude diensten alhier seer onverwacht door toedoen en particulier

[767] Zie de bijlage Lijst van Krankbezoekers.
[768] Niet aangetroffen.
[769] In 1672 vaandrig der burgers op Lonthoir.
[770] Burger, eigenaar van een perk met 55 zielen (zielbeschrijving 1672, NA, VOC 1287, fol. 1119-1139).
[771] Aantekening bij dit en het volgende document: door de lengte en complexiteit van de zinnen, in combinatie met de hier en daar gebrekkige zinsbouw, is het betoog op vele plaatsen moeilijk te volgen. De hier geboden tekst is het resultaat van een poging om door het aanbrengen van een gedetailleerde interpunctie, inclusief het gebruik van moderne leestekens, de gedachtengang van De Bitter (geboren 1632 te 's-Hertogenbosch, studeerde te Leiden) duidelijker zichtbaar te maken.
[772] (Door) een ongehoorde zaak.

schrijvens van de E. heer A. Hurdt aan de E. heer generaal (na ijgen bekentenisse)[773] tegen desselfs ende des politiquen raats in Banda voorschrijven aan haar Edelheden, beset waren – waardoor sub- en obreptive[774] bij haar welgemelte Edelheden vercregen ende als besolliciteert is datter aan de regeringe in Banda publicq gerescribeert sij, t'eenemaal contrari 't billik versochte, sooals bij copie hiernevens gaande can werden beoogt, ende de saaken sich gansch met de waarheyt niet congruerende, haar waarlijk heel anders alhier hebben toegedragen als wierde voorgegeven, blijkende bij occasie van de nu nochmaal overgesonden requeste aan haar E.[775] om herstelling van eere en ook verhooginge, na tijtsexpiratie, in traktement en gagie, uyt 't Nootsaaklijk Vertoog aan etc.[776] ende daarnevens gevoegt tot naakte openinge van de ware geschapenheyt der gehele sake, soo als se indertijt heeft toegedragen, en tot justificatie van onse seer besoetelde naamen, en om de clijne vossen te vangen die de wijngaarden verderven die jonge drufkens dragen,[777] breder te sien bij de copie desselfs hier ook nevensgaande,

hebben raatsaam geacht U.Eerw. 't voornoemde vertoog mede te deelen, als niet connende onbewust wesen van de gemelde ruchtbare calange[778] daarmede onse diensten soo seer verder beswalmt sijn, implorerende verder (gelijk ook in onse kerklijke vergaderinge de dato den 30 aug. jongxleden gedient hebbende, om redenen op 't ijnde des vertoogs gemelt stilswijgende g'aprobeert) hierop seer gedienstlijk een charitabelder gevoelen over onsen iver in des H. wijngaart ende de broederlijke hulpe tot weringe van 'tgeen ons ten onrechten op de schouderen wert geworpen, ten ijnde wij in onse onberispelijkheyt gehouden werdende, in toekomende ook het waarde ministerium met vrucht mochten blijven becleden,

sullende ondertusschen ons des getroosten ende verhuegen dat wij door eer en oneer 't getal onser voorgangers nawandelende, een goede consciëntie blijven behouden, terwijle wij U.Eerw. antwoord en gedane iver tot beste van Godts kerke ontrent dese onse goede cause sullen verstaan hebben.[779]

Dese dan hiermede eyndigende willen wij U.Eerw. Gode ende den woorde sijner genade bevelen, en blijven ondertusschen U.E.E. seer toegedane ende hulpvaerdige medebroeder in Christo, W. de Bitter, pastor ibidem, Carolus Manteau.

Neira in Banda, den 17 september 1672.

106. Noodzakelijk vertoog door ds. W. de Bitter aan de Hoge Regering te Batavia. Banda Neira, september 1672.
NA, VOC 1287, fol. 930-934. Afschrift.

Nootsaeckelijck vertoogh aen zijn HooghEdelheyt den Heer Gouverneur Generael Johan Maetsuycker ende haer Edelheden de heeren Raden van Nederlandts India, door Wilhelmus de Bitter, predicant op Neira,

[773] Een particuliere missive van Hurdt aan GG Maetsuycker niet aangetroffen; vermoedelijk is bedoeld de missive PR Banda aan GG Maetsuycker d.d. 17 september 1671, NA, VOC 1287, fol. 920r-929v, nader 927r. Maetsuycker reageerde met De Bitter de door deze gevraagde verhoging van tractement te weigeren (GG Maetsuycker aan PR Banda d.d. 24 december 1671 (NA, VOC 895, fol. 946-968, nader 964). De GG zond tegelijk met zijn brief enkele exemplaren van het 'Fondament der Maleyse tale' en zou trachten zo spoedig mogelijk een (uitgebreid) Vocabulaer te doen verschijnen (fol. 964).
[774] Subreptive (surreptive): in 't verborgen, met bedrog. Obreptive: op bedriegelijke wijze.
[775] Zie het hiernavolgende document.
[776] Document 106.
[777] Om de oorzaken van de problemen weg te nemen (vgl. Hooglied 2:15).
[778] Beschuldiging.
[779] Zie betreffende het gerezen probleem het hiernavolgende document.

bij occasie van seecker copie extract uyt de missive van haer welgemelte Edelheden aen de E.E. Heer Gouverneur ende den EdelAchtb. Raet in Banda concernerende de predicanten derselver provintie, de dato 24en october 1671,[780] hier copielijck annex, eerst aengedient primo maert 72, behelsende – tot weghneminge van de frivole ende t'enemael ongefondeerde presuppoosten dewelcke bij hare Edelheden te vooren door missive van den E.E. heer A. Hurdt (na des eygen bekentenis) aen zijn Edelheyt den Heer Gouverneur Generael overgeschreven op tappijt zijn gekomen, en soo veel gewogen hebben dat daerop, contrary 't publicq voorschrijven van de gedaghte E.E. Heer Hurdt ende den Achtb. Raedt in Banda in faveur van thoonder deses verleent, is gevolght dat de per request versoghte verbeteringh na tijts expiratie in tractement ende gagie is opgeschort, d'extraordinaire benefitie uyt 's Compagnies magezijn gedrijgt insgelijcks den anderen aenwesende predikant in te trecken – d'ware redenen en grondige motiven waerom thoonder deses mitsgaders den collegaas daerbij in haer personen, goede namen en toebetroude diensten grootelijckx vinden gegraveert, gevilipendeert ende gequest.

Edele heeren.

't Sal misschien vooraff tot elusidatie niet ondienstigh wesen aengemerckt, welck daer sij de genomen oorsaeck van 't gemelte hijmlijck schrijven. Achte 'tselve op 't seeckerste te wesen naemlijck dat hij thoonder, in february 1667 van Batavia na Banda versonden zijnde, aldaer de droeve breucke tusschen de kerck ende politie nogh ongeheelt heeft gevonden,[781] sonder desselfs persoon in die swevende questie eenighsints te willen inwickelen. Dogh veel bij de Achtb. Heer gouverneur in die tijt[782] met daaglijckse omganck aengehaelt zijnde, soo hebben hierop sommige aensienelijcke borgers de contrarye partije houdende een suspicie genomen van dat hij meer na de politicque zijde helde als wel daer het ampt toe was vorderende, 'twelck sij particulier corresponderende met de in die tijt Heer gesaghhebber in Amboina[783] oock alsoo bij deselve is opgenomen ende alsoo gereoccupeert, ende hier nu voor de drie jaeren tot het opperregiment gehonoreert zijnde, heeft hem thoonder oock, ende door verdere volgende instigatiën, de voet sonder eenige andere oorsaecke dwers geseth, dat dan oock de ervarentheyt ende des noots zijnde soude konnen bethoont werden, dogh noyt niet essentieels heeft kunnen practiseren – tela praevisa minus nocent[784] – maer met dese onverwaghte slagh ijndelijck, sonder reflexie op gemene intrest, tot het soo langh mede swanger gegane ooghwith volkomen te sullen geraken.

Komende dan tot de frivole en ongefondeerde particuliere gegevene presuppoosten, om d'selve naecktelijck voor te dragen ende de ware grontredenen te geven, houde ten minsten tot refuteringe op twee voorname stellingen nootsaeckelijck te dienen geantwoort, als voor-eerst:

Waerom in de loffelijcke provintie Banda de Maleytse tale en predickdienst in deselve niet en behoort, ja met bequaemheyt en kan in usu[785] gebraght werden.

Eerstelijck, omdat de Maleytse tale aldaer geen landttale maer van elders stuckswijse ingevoert is.

[780] In NA, VOC 895 geen missiven d.d. 24 oktober 1671 aangetroffen.
[781] Zie hiervoor, doc. 88-93.
[782] Jacob Cops.
[783] Anthonio Hurdt, die in 1669 gouverneur van Banda werd, terwijl Cops als gouverneur naar Ambon vertrok.
[784] Te voren doorziene listen zijn minder schadelijk.
[785] In gebruik.

2. Omdat se seer gebreckelijck valt, ja een rapsodium van talen is, dewelcke van reghte Maleyers heel niet en soude konnen verstaen werden, gelijck oock dese inwoonders geen ware Maleyer, als bleeck onder anderen bij request door d'Eerw. kerckenraadt anno 68 mey 30 aen de achtb. regeringe van Banda verthoont.[786]
3. Dewijle daer geeneen eenige school – die noghtans de aenqueeckster der talen ende plantsoenhoven der kennisse en godssaligheyt zijn – in de gantsche provintie is die de jeught ofte de reghte ofte de hier soo genoemde Maleytse tale leert.
4. Maer wert alleen door de politie de Nederlantse gehanthaeft, in dewelcke nu met de jongste jaren meer als oyt te voren progressen zijn geschiet, sulcx dat men ja slaven haer kinderen hoort prompt Nederlandts spreecken, schrijven ende werdende in gecathigiseert, en sommige verre g'avanceert, blijckende bij de ordinare driemaentelijcke lijsten van aenleeringe, door de respective kranckbesoeckers aen kerckenraade overgelevert, en bij rapport der visitatoren.
5. Waerop gevolght is dat meest alle bejaerde over de geheele provintie, soo mixtisen als swarte christenen, meer Nederlandts verstaen als 't Maleyts, soo als uyt die gemene onophoudelijke claghten, dat se naemlijck sonder begrip uyt de voornoemde predicatiën te konnen vatten de bijeenkomsten altijt verlaten, blijckt, ende d'ondervindinge genoegsaem bevestight, d'wijle men de Duytse predicatiën bij d'selve alleen siet gefrequenteert en den toeloop hebben, ja yeder schijnt daer eer in te stellen Duyts te kennen ende tot het gehoor derselver predikatie te komen. Ter contrarie de Maleytse dienst, hoewel weecklijcks maer eens werdende bekleet, is het auditorium uytermaten kleyn, schamens te seggen, sulx nogh in tijde als de boeten der nalatigheyt door placcaet vernieut zijnde, g'executeert werden, en zijn dan nogh meest onlangs vrij geworden slaven, soeckende den christelijcke naem door den H. doop, om vervallende schier off morgen tot armoede te gereder van de diacony onderhouden te werden, te ontfangen, en laten alsoo haerselven vergenoegen met de presentatie haerer lichamen. 't Geen verder aen de particulieren door die tale te verrighten staet kan alleenlijck aen wijnige mooren ende slaven plaetsgrijpen, waertoe de cranckbesoecker en inlantse leermeesters gestelt zijnde haere debvoiren aenwenden.
6. Overmits dat in geheel India niets onse hooge overheyt soo subject ende als patrimonieel eygen heeft en vervolgens den natuur schuldiger gehoorsaemheyt verplight als nu dese provintie met derselver inwoonders, door welcke zij in haer loffelijcke stijl der regeringe niet en behoeven te reguleren na den aardt en slordige costumen der inlanderen, gelijck wel in de nabuirige provintie, aengesien d'selve off vervoert off fugitieff blijven, maer aen dewelcke wel gemackelijck konde gethoont werden, met het blijven invoeren en waer 't mogelijck met meerder iver voort te setten de ijgen Nederlantsen tael, dien ouden roem en loff – gelijck als na 't exempel der Romeynen, alsoo oock niet weynigh heden door de industrie der Portugesen en Castilianen, niettegenstaende haere heerschappijen in veele plaetse heeft een eynde genomen, haere tale evenwel alsnogh in swangh gaet tot een seecker en eeuwigh bewijs van haer eertijts floreerende possessie dierselver landen, met d'welcke d'Almaghtige haere Hoogheden, de voornoemde kostelijcke provintie soo absolutelijck in handen stellende, mildelijck heeft begenadight – ten eynde oock niet eens de regeringe devolverende,[787] 'twelck Godt genadelijck verhoede, niet eens alle voetstappen derselver verdwijnen, den boom met den wortel uytgeroyt werde, ende alle hoope van recuparatie, tot geen kleyne hoon van sulcke strijdbare christelijcke natie en onderlatinge der schuldige danckbaerheyt tot verduysteringe van Godts eer, werde t'eenemael afgesneden.
7. Maer om niet heel tot politiecq consideratiën te vervallen, 't is een van de grondtregels dat de politie door de religie ende de religie door de politie gestabuleert werden ende haere

[786] Niet aangetroffen.
[787] Het bewind op anderen overgaande.

vastigheden behouden, oversulcx daer men een religie wil invoeren men oock gelijck de tale moet invoeren, soo als niet duysterlijck Esa. 19 wert aangewesen,[788] de H. toeseggingh de bekeeringe der Egiptinaren, dat se tot de gemijnschap der christen-kercke souden beroepen werden, doet haer de belofte dat se sullen spreecken de spraecke Canaäns ende swerende den H. der heyrscharen. De reden is onder anderen dat door die lanttale, waer vandaen dan een religie wert overgedragen, d'selve kraghtiger kan werden voortgeseth ende den eenvoudigen ingescherpt als door zoo een vremde van de heydenen ontleende.
8. Schoon genomen dat al ter nauwer noodt onder het klijn getal der indertijt gelijck aenwesende predickanten alhier (die de jaren van outs door den anderen gereeckent geen twee in verre na konnen uytmaken) een gevonden wiert die door onvermoeyde neerstigheyt, sonder onderlaten van de voornaemste diensten der Duytse, de gaven had ontfangen, die dogh een yeder niet gegeven zijn, van in de Maleytse tale te konnen profiteren,[789] evenwel om reden als boven art. 2 gemelt geheel geen vrught daermede en doet, gelijck in 't exempel van dien grooten ijveraer D. Molanus zaliger te zien is.

Hiervan kan d'E.E. heer Hurdt selfs voor een ooghgetuygen (als met hem Molano familiaerlijck verkeert hebbende) verstrecken, en wij hebben 'tselve zijn E.E. voorn. menighmael hooren seggen, beklagenswijse, dat hij Molanus gansch niet in zijn leven de predicatiën conde verstaen werden, ja oock hij selfs andre niet in privediscoursen sonder vertaelder konde verstaen, ende als waerop oock de gem. E.E. Heer Hurdt selfs altijt, ende nogh, soo 't schijnt, zijn advys gebout heeft dat men met verlatinge van de Maleytse de Nederlantse tale met alle kraght behoorde voort te setten.
9. Soo wanneer nu dan daer op volght een ontijdige doot ofte een binnenstijdige versendinge ofte een na tijts expiratie vertreck, soo valt met eenen wederom en wederom heel ellendigh, soo d'experiëntie lasy hier maer te dickwils heeft geleert, 't gantsche geprojecteerde gebouw dier christenheyt, en zijn dan wederom jaeren van noden om tot die eerste ideam[790] te komen. En wat wonder dat die van 't dack ende de balcken een gebouw begint, sonder te voren een goet fundament geleght te hebben, sigh oock indertijt berispt en bedrogen vindett, maer om 'tselve durabel te maken waren wel ander expediënten te vinden, hier nu niet noemende.

Ten tweeden:
Waerom nu ten onreghten d'aenwesende leeraren ofte leeraer, daer het dogh eygentlijck op siet, van de grootste wandevoiren, ja van de minste voortganck of selfs genegentheyt in 't aenleren van de Maleytse tale, veel wijniger derselver predickdienst, bij fondament der voorschreven missive worden beswaert.

1. Omdat er tot het aenleeren van die tale geen ordre oft bevel door kerck off politie oyt is gegeven geweest, selfs nogh particulier nogh publick door d'E.E. Heer Hurdt. Waer dan gansch geen gebodt is, wat voor overtredingen, ja wat voor exceptiën konnender vallen, en dat nogh over saecken die noyt gedroomt zijn dat bij haer Ed. souden geventuleert werden? En daerom onnodigh de sorgen om verder exceptiën voor te komen, soo als de missive heeft, maer bijaldien versoeck claghten tot vervullinge van eenigh deffect zijn exceptiën, soo moghten se bij d'E.E. Heer Hurdt voor desen wel geschiet zijn, sooals hieronder nogh sal blijcken.
2. Omdat zij 'tselven in haere aenkomsten aldaer, als blijckt bij haer twee jongste antecessoren D. Marcus Masius en D. Petr. Casier saliger, in geen gebruyck gevonden hebben.

[788] Jesaja 19:18.
[789] Profeteren, prediken.
[790] Gedachte.

3. 't Is nooyt van eenigh heer gouverneur in der tijt regerende in gedaghten gekomen geweest, aen niemandt haerer voorsaten, selfs niet aen de twee voornoemde Masius en Casier, niettegenstaende de swaere onlusten haeres tijt,[791] hen daerover moeyelijckheyt aen te doen, hoewel haer tot den predickdienst noyt en hadden geëvertueert, en soude wellight noghtans ten opsighte der geresene verwijderinge, indien daer maer schijn van fundament toe waere te vinden geweest, geschiet zijn.
4. Wel is waer dat er soo nu soo dan een ijveraer in dit cas[792] geweest is, die buyten twijffel bij bequame middelen 't verkregen heeft, evenwel en konnen zij – ick segge nogh D. Jacob Rijnsdijck nogh D. Car. Mantou, nogh thoonder deses – in derselver verijste ijver op 't minste van achteloosheyt niet beschuldight werden, alsoo haer in 't gemeen nogh en altijt ontbroocken[793] hebben, niettegenstaende de continuele klaghten aen de respective heeren gouverneurs en het jaerlijcks g'eyste na Batavia, over het benodigde als vocabularen etc.
5. In 't particulier D. Jac. Rijnsdijck: buyten twijffel kan hij onder dese censure niet behaelt werden, vermits zijn Eerw. nogh continueerende impotentie des lichaems verhinderende dat en meerdere exercitiën zijner functiën.
6. Wel is waer dat D. Car. Mantou op P. Ay, om seeckere oorsake uyt de gemeynte, maer met één Duytse predicatie des sondaegs, gelijckerwijls als oock op Lonthoir geschiet, de kercke waerneemt, en dat vervolgens, soo 't schijnt, wel tijt over hadde tot het aenleeren van die tale, soo als oock daermede besigh is geweest, maer wijnigh g'avanceert behalven door de gealligeerde ende nogh te alligeren redenen. Soo staet daernevens te considereren dat D. Mantou voornoemt, op desselfs uytreyse eerst predikant geworden zijnde ende seer jongh eerst aldaer op een gedesigneerde plaetse komende, heeft waerlijck al met den eersten betraght 'tgeene proffessoren ten hoogsten aen de academie vertreckende proponenten, souden se mettertijt nuttige instrumenten werden, recommanderen, van namelijck d'eerste twee à drie jaeren met alle neerstigheyt sigh te oeffenen in den predickdienst, om daerna met meerder gemack en voordeel tot de regeringe der kercken ende inwinninge der particuliere sigh geheel en al over te geven, soo als oock bij desselfs onvermoeyde studiën ende net geschaefde predicatiën blijckt.
7. Om 't voorgemelte gebreck van vocabularen etc. te suppleren heeft thoonder deses verscheyde malen eens ter presentie D. Car. Mantou in particulier discoers met de gedaghte E.E. Heer Hurdt over de voornoemde sake vrijwilligh instantelijck aengeboden sigh geern en in corten te willen en sullen bequamen bijaldien hij maer eens van dien swaren Duytsen dienst moghte verlight blijven, namelijck in plaets van geduiright twemael te prediken des sondaegs voor en na middagh, en nogh onderwijlen tot de Maleytse om ordinaer de H. doopt te bedienen moetende vaceren – gaet nogh voorbij van om de derde weeck de kerckendiensten op Lonthoir vermits des ordinary persoons[794] impotentie continueel, gelijck ook in de twee eerste jaeren alleen aenwesens, bekledende ende de moeyelijcke berghtrappen beklimmende, behalven nogh de predicatiën die op de werckdagen vallen in de visiten op de negoriën, alles bijna in dit climaet voor één persoon onlijdelijck – maer eens des sondaegs te prediken moghte verlight worde ter tijt hij sigh de Maleytse dienst te doen bequaem vonde, mitsgaders indien dan oock in plaets van de dervende vocabularen en diergelijcke tot zijner hulpe moghte bekomen seecker inlander, Joost de Haen, doen schoolmeester op P. Ay, den capaesten ten dien fine, te consuleren, en seer lightelijck daertoe konde gehouden werden met hem op Neira in deselve schooldienst soo als versoghte te employeren. Maer is altijt off met stilswijgen off met dat hij De Haen op Ay particulier was gehuyst ende in een perckje geseten, beantwoort, immers geen effect gesorteert.

---

[791] Zie hiervoor, doc. 88 en volgende.
[792] In het aanleren van de Maleise taal.
[793] Lees hier: die bequame middelen.
[794] Ds. Jac. Rhijnsdijk.

8. Hoewel hierop soude konnen volstaen hebben van geen de minste genegentheyt, laet staen voortganck, te doen off gedaen te hebben, soo heeft hij noghtans dat kleyne talentie van ledige uiren niet in luyheyt begraven maer ten minste getraght uyt te setten en winst te doen, alsoo ver gekomen zijnde dat hij de inlantse gemeynte in hare tale aenspreeckt, tot de H. communie nodiget, en den H. doop, soo dogh al de werelt bekent is bedient.
9. Verder oock haere consciëntie is haer altijt in plaets van politicquelijck een gebodt geweest tot ijver in desen aendringende, alsoo thoonder in een ordinare kerck-raadt als preses al anno 1670 december 2 'tselve de vergaderingh heeft voorgedragen, en waerop oock gevolght is een solemnele acceptatie der gesamentlijcke leeraren, haerselver vrijwilligh verbindende voortaen oock haere ernstige devoiren ten dien fine geern te willen aenwenden, als blijckt art. 5 lit. b. En van dese resolutie kan de E.E. Heer Hurdt niet onbewust geweest zijn, als waervan expresselijck door commissaris politicq Sr Keetlaer ter presentie van twee kerckelijcke gecommitteerden, om 'tselve aen te hooren, rapport is gedaen ende heeft sigh oock 'tselve laten welgevallen.
10. Niettegenstaende de geheele sake in soodanige termen stonde, ende wel een geruyme tijt behoorde afgewaght te wesen wat hiervan in soo een groote ontberinge van verijste behulpmiddelen soude hervoorkomen, soo is men niet alleen met geen klijne schijn van vilipendie des Eerw. kerckenraadts d'selve voorbij gegaen met 't gravamen, soo daer eenige waeren, over desselfs leden voor haer te brengen ende redres te begeeren, maer oock met een stilswijgende beschuldinge des geheelen kerckraets van achteloosheyt ende wandevoiren in het oeffenen der kerckelijcke discipline ontrent haere medeleden terstont tot extremiteyt vervallen, ende de eerste occasie van schrijven na sodanige wel gemeende resolutie aen zijn Hoogh Edelheyt in off ontrent mey[795] (na eygen bekennen) eerstvolgende bij 't hair gevath desselfs goede naem tot nogh toe onbesproocken (niet wetende met wat ongerijmde termen meer ende daerom oock verder beantwoort geens dings bewust zijnde) soo publicq verdaght te maken, en sonder de minste reden sodanigh te traduceren, dat de verbeteringh die na tijts-expiratie wel ordinarelijck pleegh te volgen, te eerder als er publick getuygenisse en voorschrijven werden bijgevoeght door de regenten onder dewelcke de diensten zijn geschiet ende bij requeste onderdanigst aen haere Edelheden versoght, noghtans is opgeschort, d'extraordinare benefitie so liberael 's jaer tevooren op extraordinare diensten toegeleght insgelijcks gedreyght te willen intrecken, waerdoor hij nu noch voor een arbeyder luy en ledigh, onweerdigh sodanighe beroepinge, publiq gebrantmerckt blijft staen toekijcken op de merckt, 's werelts tooneel. Wel is waer dat desselfs gewisse hem niet t'eenemael vrijspreeckt van eenigsints aen de voornoemde calange ja oock omtrent andere delen zijns aenbevolen ampts iets schuldigh te wesen, en dat ja vrij wat meer soude konnen gedaen hebben, bekent deselve seer geern. Wij dencken immers niet des beschuldigers meninge in desen te wesen inquisitiën op de consciëntie te doen stellen. Maer geen mensch en sal met waerheyt desselfs uyterlijcke diensten off een deel van dien van deffect, zijnes wetens, konnen beswaeren. Ja, moeten bekent staen, onberoemt gesproocken,[796] soo veel gedaen te hebben, en met sulcken,[797] als yemandt uyt des thoonders ordre[798] in India.
11. In stede van aen de persoon off personen tot welckers laste ongevordert soodanigh g'adviseert wert plaetse te vergunnen teneynde haere wettelijcke verantwoordinge soo wel manierlijck was daernevens moghten doceren, soo heeft men hierin op het aldersecreetste te werck gegaen, dat 't voornemen immers niet bekent en wierde. Want bij ooccasie van des

[795] Hurdt aan GG, 22 april en 10 mei 1671, NA, VOC 1281, resp. fol. 651r-667v en 668r-669r. Hierin niets betreffende de hier besproken kwestie aangetroffen. Hetzelfde geldt voor de missive van 22 juli (fol. 687-692) en de hierna genoemde missive van 17 september (fol. 920-929).
[796] Zonder hierop te roemen.
[797] Vermoedelijk is hier een woord weggevallen ('ijver').
[798] De predikantenstand.

thoonders verbandtsexpiratie de gedaghten krijgende van aen haer Edelheden te requesteren tot verhoginge in tractement ende gagie, heeft 'tselve niet dan met advys van de E.E. Heer Hurdt voornoemt onderstaen, met versoeck 'tselve met zijn gunste te willen voortsetten, gelijck oock (soo 't scheen) vriendelijck aengenomen en meermaelen belooft heeft, en tot antwoort toegevoegt dat die sake geen last lede, sighselfs genoegh wees, als op wiens dienst en comportement in 't minste niet te seggen viel, en daerom buyten twijffel met een gunstigh apostil soude beantwoord werden. Tot nader bevestinge heeft zijn E.E. voornoemt selfs aengeboden, teneynde het meerder kraght sorteerde, in Rade van Banda voorschrijven te procureren, gelijck oock na gehoudene cessie rapport heeft gelieven te geven, van dat ja soo als versoght ware oock was geaccepteert en soude nevens des thoonders requeste in de doose aen haer Edelheden overgesonden werden, soo als oock geschiet is in de maent september 1671, en dat met een ende 'tselfde voorschrijven daer de S[rs] Adr. Keetlaer tweede persoon ende Benjemin de Lescluse guarnisoen boeckhouder haere verbeteringen beyde in qualite en gagie op bekomen hebbende oock werde gerecommandeert, maer voorbij gegaen selfs in een kleyne verhooginge van maentgelt, d'welcke noghtans volgens instructie der predekanten haer gereeder voor te volgen als wel aen een van de coop- off ondercoopmannen, geen instructie in haer voordeel hebbende. Op al het welck dan, ende de volgende particuliere ongemene familjare aenhalingen bij de gemelte heer, na die tijt der afgesondene missiven meer als oyt te voren, selfs tot jalousie van anderen, daerop oock thoonder sigh gerust verlatende, sonder soo billick versoeck aen haer Edelheden door eenigh vrundt op Batavia traghten te pouseeren, sigh eyndelijck met de grootste verwonderinge en geen klijne alteratie geheel bedrogen gevonden.

12. 't Eynde[799] dan van soo hijmelijck schrijven en connen se onder correctie met alle verstands niet bedencken anders geweest te zijn, niet sooseer, soo zij willen geloven, om haere verbeteringe na tijtexpiratie in tractement en gagie gelijck nu is uytgevallen te doen opschorten, maer dat de extraordinare benefitie die de predikanten uyt 's Compagnies magesijn des jaerlijcks danckelijck van haer Edelheden immediatelijck genieten te mogen na eygen believen haer ontrecken en oock wederom[800] gegeven na welgevallen, om haer aen de hant te leeren gaen, opdat de monden met sodanigen gerieff oft ongeriefelijckheden gevult ofte bevreest zijnde verstomden, daer se noghtans veel waerheyt[801] behoorde te behouden om volgens aenbevolen ampt voorsightelijck nu en dan oock te roepen, geen kleyne schijn daermede haer gevende om soo allengxkens het dominium ende directie te willen onderkruypen en usurperen over de kercke ende de leden van dien. Als waerhenen oock streckte het voorheen gegeven bevel, tegens alle oude costumen, van als de kerckenraadt om de twee jaeren werdende verandert begeerde dat die veranderinge juyst geschieden soude op een ende d'selve tijt als alle politcq collegiën haere verwisselingen bekomen, gelijck oock al bereyts in plaets van primo september 1671 passato maert jongstleden die verwisselinge soo is voorgevallen, met verdere belastinge van alsdan bevorens de nominatie van de te verkiesene ouderlingen en diaconen aen zijn E.E. voornoemt over te geven om quansuys communicatieff met de politie te gaen, sooals bij de acta des Eerw. kerck-raats gehouden als voorn. primo september 71 lit. C.[802] kan blijcken. Dogh de schoe en dwongh daer niet,[803] maer is dit laetste bij de jongste verandering des E. kerckenraets bij zijn E. verder te tenteren onderlaten, onder anderen vermits oock bij rescriptie van haer Edelheden zijn E.E. al bewust was het woortje van: 'te sullen den Heer gouverneur Anth. Hurdt authorisere &c' ende niet: 'wert mits desen geauthoriseert &c'.

---

[799] Doel.
[800] Op deze plaats het woord 'te' doorgestreept.
[801] Wellicht een verschrijving voor 'vrijheyt'.
[802] Niet aangetroffen.
[803] Daar wrong de schoen niet.

Dese, en veel anderen des noots zijnde, Ed. heeren, zijn sommierlijck de reghte gronden militerende tegens onse onreghtmatige aenklaghten ende daerop gevolgde smertelijcke censuren, voor soo veel d'selve ons per copie extract zijn bekent geworden. Dat nu de geledeerde[804] zijn te raaden geworden dese sake niet heel kerckelijck, gelijck wel konde ende misschien wel behoorde, te maken, maer door een van onder haer dese verantwoordinge te ondernemen, zijn dit de oorsaken dat zijn E.E. Hurdt voornoemt selfs niet goet gedaght heeft de meergemelte copie extract aen de Eerw. kerckraadt, d'welcke inmiddels dat desselfs missive in Banda is geweest haer ordinaire cessie heeft gehadt, te doen overhandigen – off nu dit een reghtmatige schaemte dat de soo seer opgehevene onbillicke saecke soo publicq soude aen den dagh komen zij geschiet, laten sij onpartijdige oordelen – maer heeft selfs naderhandt particulier aen thoonder overhandight, nadat daerop van de 27 january tot prima maert incluys hadde beraden sonder ondertusschen daervan te reppen off de minste openingh te laten toekomen; d'andere omdat die donckere wolcke met de veranderinge in 't gouvernement deser provintie inmiddels voorgevallen[805] schijnt nu vanselfs van dese kercke te sullen overdrijven; d'derde om niet wederom sonder de uyterste noot gelijck voor ses à seven jaren[806] in diergelijcke publicq droevige verwijderinge tusschen de kerck en politie te vervallen, tot soo schadelijke verachteringe van 't rijcke Christy hier nu soo dapper onder Godes zegen in getal, iver ende vreede groeiende. d'Eyndelijcke[807] is d'onderdanige eerbiedigheyt onder haer Edelheden[808] van daer door de aengebraghte partijschap op 't minste dat mogelijck is niet te infringeren de schuldige gehoorsaemheyt in de gemoederen der aenschouwende subjecten ontrent haer hooge overheyt ende die van deselve gesonden zijn, gelijck oock ten dien fine zijn Ed. A. Hurdt geen kerckelijcke attestatie na Amboyna in debita forma is geweygert, maer om particulier in alle stilheyt scriptis[809] bij haer Edelheden de onnoselh eyt te toonen, en ijndlijck der soo grooter verongelijckinge behoorlijck redres te verwerven. 't Welck doende etc.

Onderschreven: en was geteeckent W. d'Bitter, V.O.M.,[810] 1672.

107. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 20 september 1673.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 323-326.

Eerwaarde, godtsalige, hoochgeleerde heeren en medearbeyders in den wijngaert des Heeren.

U.Eerw. aengename van de 19 febr. 1673[811] is ons ter rechter tijt wel overhandicht, en met verhueginge des herten vernomen den continuerende blijden oogst uwer kerke in getal en iver soo onder de Neer- als inlanderen. De Godt des vredes hijlige verder d'selve geheel en al. Den tot ons afgesondene proponent Alex Karpius is alhier met desselfs familie gesont aangelandet, ons niet wijnich over die goede voorsorge verblijdende, doen de Eerw. heeren broederen over de genome moiten midtsdesen hertelijk danken. Doch is al ten eersten seer

[804] De benadeelden, i.c. de kerkelijke personen op Banda.
[805] Het vetrrek van gouverneur Anthonio Hurdt en de komst van een nieuwe gouverneur, Willem Maetsuycker .
[806] Zie hiervoor, doc. 88 en volgende.
[807] De vierde en laatste reden om de zaak niet langs kerkelijke weg aanhangig te maken.
[808] De kerkelijke personen op Banda.
[809] In geschrifte.
[810] Misschien: Verbi ordinaris minister, gewoon (volledig bevoegd) dienaar des Woords.
[811] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 16 februari 1673 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 163).

swaarlijk van de hant des Heeren besocht met siekte, gelijk ook sijn heele familie, maar wederom na verloop ruym van een maant in voorige gesontheyt herstelt, en op desselfs loffelijke getuygnisse in leere en leven met hanttastinge in collegio welkom geheeten, geluk gewenst ende sessie verleent.

De recommandatie van op desselfs avancement te willen letten nemen wij geern aan, waartoe dan ook al ten eersten sich occasie heeft opgedaen, met dat D. Jac. Rhijnsdijk – na voorgaande verclaringe van desselfs swakheyt soo groot en continueel te wesen dat geen hoope meer sagh van de stoel ooit hier meer te sullen connen betreden, gelijk ook na onse laatste niet geschiet is, hebbende die gemijnte door de naaste aangelegene broeder trouwe hulpe ontfangen – versocht na Batavia te mogen opgaan, 'twelck dan, gelijk albereyts voorleden jaar ult. mey 1672 ware vastgestelt, doch politiclijker wijse op desselfs ernstich versoek overgebleven, om de gegevene en noch verschijdene andre dringende redenen, eenparichlijk is toegestaan, en ook desselfs dimissie bij de Achtb. Heer gouverneur geapprobeert. Comt dan U.Eerw. nu met desselfs familie per de Goude Leeuw, welkers behouden vaaren wij hoopen, met die toewensingh dat aldaar niet alleen in sterkte des lichaams gelijck voorhenen, maar ook in de verijste qualitijten des gemoets herstelt wesende, crachtichlijk in des Heeren werk sal voortgaan tot opbou, inwinninge en behoudenis van sichself en die hem hooren. Door welkers vastgestelde vertrek dan Lonthoir is komen te vaceren, en heeft sich opstonts D. C. Manteau, om verschijdene redenen bij ons gehoort en overwogen, geopenbaart wel genegen te sijn tot verplaatsinge van Ay derwaarts, en is 'tselve tot de meeste stichtinge g'oordeelt dienstig, gelijk ook de regeeringe alhier 't sich heeft laaten welgevallen, met t'samen de plaatsinge D. Alex Karpii op Ay, daarop gevolgt, die gevolglijk van mayo jonstleden tot dato dese met goede stichtinge en groote toegenegenthijt der gemijnte aldaer sijne gaven uytdeelt.

In de ordinaire kerklijke vergaderinge volgende, de dato den 4 july jongstleeden heeft D. Carpius voornoemt geïnsteert, alsoo nu becledende was de plaetse van een ordinare predicant, ook tot dito quaelitijt op ordinare wijse mochte geprocedeert en bevesticht werden,[812] 'twelk dan hem onder anderen te eerder is toegestaan in corten te sullen geschieden om de verre afgelegentheyt der plaatse en dicwijls onderworpen quaat weder om de sacramenten door een ander predicant te komen bedienen, 'twelck dan ook sulken ontsag ontrent haren ordinaris leeraar niet en mochte onder de eenvoudige toebrengen.

En soude 't geseyde albereyts effect gesorteert hebben ten ware inmiddels over 't gebesoingneerde ware met de Achtb. Heer gouverneur geraatpleegt en desselfs goetvinden gehoort, welkers sentiment dan was men sich hadde te gedragen naar 'tgeene aan de Bandase regeringe in dato den 18 febr. jongstleden haare Edelheden hadden gelieven over ditselve subject te schrijven,[813] de woorden onder anderen luydende: 'sullende dan naar 't verloop van tijt en U.E. getuygenisse van desselfs dienst ende emploie op sijn tractement en vordere promotie worden geleth'. En dat gevolglijk soude gediffereert blijven dese qualificatie ter tijt hare Edelheden, op het aangenomen favorabel schrijven deser regeringe, haar gelieven diesaangaande hadden bij rescriptie te kennen gegeven, hoewel van advys waren om de bovengenoemde redenen desselfs bevesting tegens de goede intentie van haer Edelheden niet strijdich, en te min omdat hare Edelheden niet hebbende connen voorsien het vaceren alhier van een ordinaris predickantsplaatse, alleen schijnen het oogh op desselfs proponens-dienst boven het ordinare getal der aanwesende predicanten gehad te hebben. Versoeken derhalven op het ernstichste de Eerw. heeren broederen gelieven bij haare Edelheden ten beste van de P. Aaise kerke aan te houden, en dat doch derselve leeraar met

[812] Carpius had zijn theologische studie voltooid, maar was in Indië aangekomen als krankbezoeker; te Batavia was hij tot proponent bevorderd. Zie Mooij, *Bouwstoffen* III, 162, 185, 188.

[813] Missive HR aan Gouverneur en Raad in Banda, NA, VOC 897, fol. 74-109. De kerkelijke zaken zijn vermeld fol. 96-97; fol. 96 wordt het gebruik van het Maleis in de erediensten aanbevolen.

het ordinaris predicantstractement mochte begunsticht werden, U.Eerw. niet van nooden hebbende eenich nader bericht, als genoch bekent hoe nootlijk gedesidreert tot sustentatie van desselfs familie.

Verders hadden wel geern gesien de E. heeren broederen niet soo generaliken maar wat nader in den haare hadden gelieven te extenderen in wat voegen de moilijkheden en onlusten geresen tusschen den Achtb. Heer Hurdt en D. de Bitter onder haar Edelheden waren afgedaan, alsoo bij de rescriptie van haar Edelheden aan de Bandase regeringe wijnich genoegen kan genomen werden, als vervattende straffe en drijginge sonder aanwijsinge van de minste omissiën in desselfs aanbevolen diensten, gelijk se ook niet soude connen soo als wel teffens contrarie desselfs onvermoide neersticheyt ende ijver in deselve.

Edoch toont desselfs particuliere[814] voor de gemene intrest der kerke genegen te wesen aan een sijde te stellen, als sijnde het ijnde van 't Nootsaaklijk Vertoog, voorleden jaar toegesonden, om af te weeren 'tgeene de tot noch toe vreetsame aanwas onser kerke dreygde te stuyten, en dan verder te verstaan het omstandich blieven van haar Edelheden op het stuk van de Maleytse godtsdienst, daartoe wijnich verhoopte lichts is ontfangen om datselve werk met vrucht te connen doen voortgang nemen. Ondertusschen werden noch divoren[815] na de hulpmiddelen door d'aanwesende predicanten aangewent tot de Maleytse tale, insonderheyt door D. Mantou al ver geavanceert, en D. Carpius als best daartoe konnende vaceren.

Ten voorschreven fine ook heeft sich hier al van over een geruyme tijt, door gemeensame conversatie met de Malleyers, gequalificeert in deselve tale eenen Symon de Large, krankbesoeker op Lonthoir, een persoon vroom van leven, wel gegront in de hooftdeelen der leere, bij ider lieftallich in ommegank, en is bij ons op desselfs versoek hoope gegeven van tot proponent, mettertijt, geavanceert te werden, en heeft albereyts successivelijk verscheydene propositiën soo in Maleyts als Nederlants, ook met aanwesen van Achtb. Heer gouverneur Willem Maetsuyker, eeniger raatspersoonen en beste Maleyers, met geslooten deuren in de kerke gedaan, en aangehoort met geen clijne vernoeginge en vruechde van al de auditores over de extra-ordinaire gaven, hoewel geen Latynus,[816] hem medegedeelt, in vaster hoope sijnde door denselven geen clijne winste insonderheyt de inlantse kerken sal werden toegebracht, indien dan hem ook het ijnde van die gegeven hoope met den aancleven van dien bij goetvinden van hare Ed. wierde toegestaan, waartoe dan insgelijkx vriendelijk den ordinaire goeden ijver ten besten versoeken, gelijk de hooge raat alhier ook in den hare hebben aangenomen bij de Hooge Regeringe op Batavia soo goeden werk smakelijk te maken.

Insgelijkx, alsoo door het overlijden van de iverige krankbesoeker Daniël Nieuwkerke op Arou ende Jan Hermansz op Neira hier geen stof en is bequaam het defect te suppleeren, datt gedespitieert wierde na twee Maleytscundige krankbesoekers om daar de meeste noot sal verijschen geplaast te werden.

Het begonnen lofflijk werk der oprichtinge van Maleytse godtsdienst sal durabel connen wesen indien hare Edelheden conden gedisponeert werden, niet alleen tot het doen verveerdigen en oversenden van de geëyste kerk- en schoolboeken in bijde de talen, maar ook met toesenden van een goet aantal jonge Maleytse leermeesters na den ijsch tot formeringe van soo veele nieuwe schoolen als onder het resort deser provintie gedesidreert werden, om daaruyt dan mettertijt op te queeken goede krankbesoeckers, ja proponenten. Immers, sonder 'tselfde blijft 't selve als onmogelijk, als van onsself hiertoe geen and're middelen tegenwoordich bedenkelijk. Den voorheenen gemelte welstant en goede vrede onser kerken met t'samen de vruchten derselfs genieten wij nogh, vertrouwende dat de Geest derselve

[814] Particuliere intrest, eigen belang.
[815] Devoiren, inspanningen.
[816] Hoewel hij het Latijn niet beheerst.

genadegave, onder den trouwen dienst haarder ordinaire drie leeraren, over d'selve sal continueren nu en voort.

Hiermede naar cordiale gebiedenisse ijndigende, wenschen, Godtsalige, hoochgeleerde Eerw. heeren broeders, Ul. personen, regeringe en hijlige diensten Gode ende den woorde sijner genade, Carolus Manteau syn. p.t. praeses, W. de Bitter p.t. scriba, Alexander Carpius, Jan Hercules[817] ouderling, Cornelis Houmen ouderling, Isack van Besten[818] ouderling, Paulus van den Broucke[819] diaken.

Neyra, den 20 september 1673.

108. Besluit van de Politieke Raad van Banda om ds. C. Manteau naar Aru te zenden voor een visitatie. Banda Neira, 20 maart 1674.

NA, VOC 1301, fol. 35-36.

Aangezien de bezending[820] na Arou voorhanden is, en hooghnodig was een bekwaam minister derwaarts te demitteren, nademael een godtvrugtig en christelijck werk te verhandelen staat, en dewijl de aldaar leggende schoolmeester Evert Juriaansz in zijn missive de dato 11[en] october anno passado[821] adviseert diverse zoo kinderen als bejaarde persoonen waren die behoorden gedoopt te werden, temeer doordien haar Edelhedens laaste missive, gedagteykent 12[en] december deszelven jaars,[822] vermeld staat zeer nodig te zijn zodanig een persoon te zenden, en gemerkt den Eerwaardigen predikant Carolus Manteau zijn dienst gewillig tot 'et voorschreven godtvrugtig werk presenteert, goedgevonden is denzelven met den eersten derwaarts te zenden.

Wel waar zijnde dat den proponent Simon de Large tot het aangetogen werk volgens 't vorige aanschrijven van haar Edelhedens door ons g'eligeert was, maar doordien den Eerw. predikant Wilhelmus de Bitter uyt den naam van den kerkenraad protesteerde, ja remonstreerde, alsoo de Maleydze gemeente en toehoorders door de viglantie van de gemelte proponent merkelijk was toenemende, daarenboven, hoe noodzakelijk 't verblijf van denzelven is invoegen dat in de Maleydze sermoenen zoo veel, ja meerder toehoorders als in de Nederduytse wierden bevonden, zulx dat, indien den meeraangetogen proponent na de voorschreven plaats wierd versonden, de gemelte Maleydze gemeente te verflauwen en werkelijck te veragteren stond, dat ook geen authoriteyt uyt Godes heyligen woord heeft om te doopen, welke motiven serieuselijck gepondereert, is 't vorige gearresteert. – – –

109. Brief van gouverneur Willem Maatsuyker aan de orangkaja van Aru. Banda, 3 april 1674.

NA, VOC 1301, fol. 126r-127r.

Willem Maatsuyker, gouverneur en directeur deser eylanden Banda en aankleven van dien, onder 't belijt van d'Ed. Heer Joan Maatsuyker, gouverneur generaal over gants Nederlants Oriënten, sent desen brief van toegenegentheyt en groetenis aan d'orangkayen Boybay, Mu-

817 Burger op Neira.
818 Burger op P. Ai.
819 Burger op P. Ai, eigenaar van een perk met 96 zielen.
820 Het zenden van een klein compagniesschip, meestal een chialoup.
821 Korporaal Jan Matthijsz en schoolmeester Evert Juriaensz aan PR Banda, 17 oktober 1673, NA, VOC 1301, fol. 151v-153v, gesteld in het Maleis.
822 Missive HR aan Gouverneur en Raad in Banda, 12 december 1673, NA, VOC 897, fol. 1151-1176; kerkelijke zaken fol. 1170-1172.

lilau, Kitwasser en Bolbal van het eyland Oudjer, Wolwal, Jaffoura van de negorij Wongambel, Jacob Caloway, Sonay en Carbau van de hooftnegorij Wokam, Sakai, Roman en de verdere orangkayen van 't eyland Wammer, mitsgaders Mawelou, radja van Maykor, zijn zeer goede vrunden, dezelve toewenschende alle heyl en zaligheyt.

Het is nu ontrent vier jaren geleden dat mijn voorzaat, den Heer gouverneur Anthonio Hurdt, aan Uliedens heeft geschreven[823] van wegen het aanleren en onderwijsen in de christelijke religie, zonder dewelke geene menschen konnen zalig worden, waarom dan ook doen ter tijt den vromen krankbesoeker Daniël Nieukerk nevens den schoolmeester Evert Juriaansz tot Ulieden sijn gesonden, maar is tot onse droefheyt den vromen krankbesoeker Daniël Nieukerk komen te overlijden, waardoor dan al eenige veragteringe in het leren der kinderen is gekomen, dat ons van herten leet is, ende waarom wij goetgevonden hebben den Eerw. predikant D. Manteau tot Ulieden over te zenden om zoo veel leerlingen als bequaam sijn den heyligen doop te ontfangen ende vorders zoodanigen ordre te stellen als tot spoedig aanleren van Ulieder kinderen nodig zal wesen, opdat mettertijt Ulieder kinderen zelfs bequaam mogen werden om andere te leeren, dat wij wel wensten dat hoe eer hoe liever mogte geschieden. Daarom wij Ulieden ook toestaan, zoo genegen zijt, een of twee van de principaalste na Banda voor weynig tijt over te zenden, om hier beter te mogen geleert werden.

Vorders recommanderen wij Ulieden goede vrede onder malcanderen te houden, alsoo het tot Ulieder eygen welstand strekken zal. Dat wij Ulieden dan al tesamen van harten toewenschen, amen. Onder stond: Ulieder goede vrunden. Was geteykent: Willem Maatsuyker, C^{s} And. Visser, M. Roos, J^{s} van Wijk, Gerrit van den Berg.

Geschreven in Banda binnen 't Casteel Nassau 3^{en} april in den jare na de geboorte onzes Heylants Jesu Christi 1674.

Willem Maatsuyker, sabandar daan orang besar deri tanna Banda daan appa jang souda berpagang dalam ini, di bauwa jure pangoulon besar Joan Maatsuyker, sabandar mousina deri segalla negri jang adda di bauwa orang Hollando pounja tangan, kiriman sourat ini deri soucakan acan bri tabe daan salamat pada orangkaya Boybay, Mililau, Kitwasser daan Bobal deri poulo Oudjier, Wolwal, Jaffoura deri negri Wongambel, Jacob Caloway, Sonay daan Corbau deri Cappala negri Wokam, Saki, Roman, daan jang orangkaya lain lain deri poulo Wammer, lagi Mawelau, Radja deri Maykor, daan sabatnja lain lain jang baic, tantosa daan bedamei, bercat daan salamat datang pada djou orang samoa daan mouminan.

Sacarang souda lalou barang ampat taon jang beta ponja taman doulou, jang orang Anthonio Hurdt, souda sourou pada djou orang adjarang acan camou orang jadi dalam agama benar, jang courang itou manusia tida bole jadi moumin. Tagal itou dalam wactou itou souda jadi sourou pada camou orang domine kitsjil, attau jang ibor pada orang, bernama Daniël Nieukerk, dengan gourou Evert Juriaansz. Hanja, deri wactou souda matti jang ibor orang sakit, deri pada cami adda tsjinta, tagal cami adda dengar jang anac anac tida adjar seperti doulou, daan tagal itou cami souda bertemou baic acan sourou pandita attau domine besar, bername Manteau, pada djou orang, agar dia bri sarani pada jang souda adjar daan mengarti agama Christaon, daan agar dia bri ator disanna agar anac anac mou jadi beradjar daan mengarti cappala cappalanja deri agama Christaon, agar dalam wactou tercominedien anac anac adda patout acan adjar pada orang lain. Itoula cami souca liat, makin lebe lacak makin lebe cami souca. Tagal itou cami membri acan candati pada camou orang, djicalou camou souca sourou dua attou tiga anac di Banda, deri jang zouda adjar baic, daan trous agar diorang bole adjar lebe trous agame jang benar.

[823] Zie hiervoor, doc. 98.

Lagi cami sourou pada tuan orang, pegangla tantosa daan bedamei de antara djou orang, carna itou adda pada djou orang pounja baic sendiri. Itou cami souca pada tuan orang deri pada segalla hati, amin.

Tertullis di tanna Banda dalam cotta bernama Nassau, hari jang catiga deri boulang robjulachir, attau april, dalam taon deri jadian Christus tuan cami 1674.

110. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, [september] 1674.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 329.

Eerwaardige, godtsalige, hoochgeleerde ende seer beschijdene heeren medebroederen in Christo Jesu.

Uwe distinkte missiven, een de dato 15 december 1673[824] en een van den 24 februay 1674,[825] sijn ons ter behoorlijker tijt wel overhandicht, en met aangenaamheyt verstaan de tedere sorge en aangewende vigilantie, waarop onse versoeken bij haar Edelheden soo goede effect hebben gesorteert dat bijde D. Alex Karpius tot het predicampt met voorgaande peremtooir, en Symon de Large met voorige preparatoir examen[826] tot proponens gunstelijk werden toegelaten. Blijven U.Eerw. over de genomene moiten ten hoochsten dankbaar. Bijde hare examina sijn daarop op 6 februay deses jaars voortgegaan, ende soodanich bevonden dat geen scrupel is gemaakt den eenen met oplegginge der handen in de gemijnte van Ay te bevestigen, gelijk ook aldaar geschiet is maart 26 daaraanvolgende, den andren tot de publique propositiën toe te laaten, sooals yder ook na dien tijt tot nu toe sich arbeytsaam en getrouw gequeten heeft in het werk des Heeren, wordende met de daat wel beantwoort de van haar gegevene hoope. Den proponent Symon de Large, alsoo hij noch bij desselfs krankbesoeckers gagie van 36 gulden behelpt, versoekt hij gansch gedienstlijk, en wij met hem, ernstelijk de E.E. heeren broederen bij haar Edelheden gelieven aan te houden ten ijnde 't ordinaris proponensgagie en -tractement wierde toegelegt, tot een grooter spoor van iver en minder bekommering van huyslijke saaken.

Martinus van der Werf, krankbesoeker, is ons gesont toegekomen, is op Lonthoir geplaast, alwaar ook de schooldienst met stichtinge waarneemt. Nopende den krankbesoecker Pieter Balbiaan, is wel ons gesont toegekomen, maar heeft ten eersten al sooveel weten teweegh te brengen dat aan de pen is geraakt en boekhouder geworden,[827] oversulkx dat ons defect met hem niet en is vervult, maar staat noch open, en dierhalven wederom Uwer Eerw. oude voorsorge bevolen naar een bequamen te despisiëren, en ons toe te senden een groote quantiteyt Maleysse catechismi met de formulieren en gebeden daar achter, hooch benodicht, saagen wij geern tegemoet.

De stant onser kerken is als voordesen in goede vrede, eenicheyt en daaglijkxe toeneminge tot de gemijnte die salich werden, daarover wij Godt op 't hoochsten prijsen, gelijk ook over de rijken segen uwer Eerw. toevergadering.[828]

---

[824] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 14 december 1673 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 191).

[825] ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 200v-201r.

[826] Peremptoir examen: het laatste examen voor de bevestiging tot predikant (met bevoegdheid zelfstandig een gemeente te dienen en de sacramenten te bedienen). Preparatoir examen: het voorlaatste, waardoor men proponent werd (bevoegd was in een godsdienstoefening voor te gaan). Beide examens werden afgenomen niet door academische, maar door kerkelijke gremia.

[827] In 1678 is hij weer krankbezoeker (Mooij, *Bouwstoffen* III, 394, 409, 411v; zie ook deel I (Ambon), doc. 230).

[828] Toevoeging (tot de gemeente).

Hiermede bevelende Uwer E.Eerw. personen, kerken en hijlige diensten Gode ende den woorde sijner genade, sijn en sullen altijt blijven van herten aller Uwer Eerw. hertelijk bereyde en dienstwillige medebroederen in den Heere, C. Manteau p.t. praeses, W. de Bitter p.t. scriba, J. Boveth ouderling. Nomine omnium.[829]

P.S. In memorie gekomen dat onse Eerw. broeder Carolus Manteau, op afsendinge onser kerkelijcke vergaderinge gehouden den 6 maart jongstleden na Arou om de kerke aldaar te visiteren en te hulpe te komen, de rijse in de name des Heeren heeft aangevangen en na twee maande vertoevinge wederom gesont aangelant, doende rapport van navolgende wijse in de ordinaire bijeenkomste de dato den 4 september:[830] dat na 't overlijden van de iverige krankbesoecker Nieukerke het wesen der tedere en als in de geboorte staande gemijnte vrij veel hadde afgenomen door onbequaam- en ijverloosheyt van de provisioneele krankbesoecker aldaar,[831] dat niettegenstaande sijn komste in 't gemijn en meest alle de orangkayen seer aangenaam ware, blijkende bij hare en harere kinderen kennisse en tamelijke belijdenisse, daarop ontrent soo jonge als ouden de 30 personen door den doop de kerke waren toegedaan, ook eenige getrout, en is over desselfs aangewenden iver bedankt en 't redres vastgestelt met 't eerste vaartuyg derwaarts te gaen.

111. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 september 1675.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 331-332.

Eerwaarde, godtsalige, hooggeleerde heeren en medebroeders in des Heeren werk.

Door de handt van de krankbesoeker Samuel Boudewijns is ons U.Eerw. aangename van dato den 17 december 1674[832] wel ter handt gekoomen. De aangewende divoren tot supplering van 't benodigde onser kerk ende schole erkennen wij dankelijk, gelijk wij ons ook verheugen over den rijken oogst door U.Eerw. getrouwen arbeydt, met toewenschinge van verdere volheydt. Onser aangaande, wordt nog gelijk vooren met vrede, alsoo ook in getal, dagelijks gezegent. Een klijne hinderinge schijnt te nemen onse weygeringe, volgens kerkenordre, op verschijden aansoekingen sommiger eenvoudiger leden des christelijken doop aan jonge heydense kindren bedient te hebben welkers ouders of doodt of onbekent sijn ende bij haar als eygene werden aangenomen, ook gelijke sorge voor deselve te dragen in hare opvoedinge beloven, en nevens haar te stellen als getuygen leden van geen hooge ouderdom. Soo waren geern gedient van copie der rescriptie van de vaderlantse synoden, alsoo verstaan hebben dit gravamen over verschijden jaren door U.Eerw. al na deselve synode is gerenvoieert geweest, om ons daar naar te konnen reguleren, te eer van gevoelen souden zijn niet soude bevonden werden tegens de Heylige Schrift te strijden.[833]

---

[829] Uit naam van allen.

[830] Rapport ds. Manteau betreffende visitatiereis naar Aru niet aangetroffen.

[831] Vermoedelijk Jan Craan, overleden februari 1676. Op Aru verbleef eveneens Evert Juriaansz, in de correspondentie (NA, VOC 1293, fol. 942-996 en NA, VOC 1301, fol. 108-205) optredend naast korporaal Jan Matthijsz en 'leermeester' genoemd.

[832] ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 203v.

[833] De kwestie speelde al veel eerder, zie hiervoor, doc. 33, en de aantekening bij deel I (Ambon), doc. 26 en 32. In 1655 diende de Bataviase kerkenraad een gravamen in bij enkele kerkelijke vergaderingen in Nederland; correspondentie hierover o.m. in SAA 379, Archief Classis Amsterdam inv. nr. 157, fol. 331-351. In 1667 en volgende jaren kwam de kwestie opnieuw aan de orde in de correspondentie tussen Ambon en Nederland (deel I, doc. 152, 154, 163; zie ook SAA 379, ACA inv. nr. 165, fol. 138v.).

Onse waarde broeders D. Alesander Carpius ende den proponent Simon de Large, alsoo yder sijn verbonden tijdt bij d'E. Compagnie is geëxpireert, soo verleenen wij mits desen op derselver ernstig versoek getuygenis van hare trouwe ende ijverige tot nog toe gedane diensten onder de gemeynte, teneynde U.Eerw. bij haar Edelheden, gelijk ook de Agtb. regeringe alhier in den hare belooft hebben te secunderen, aanhouden dat D. Carpius het loon der ordinare, trouwe arbeyders mogte toegeleydt werden, ende den proponent Simon de Large voornoemt permissie obtineren tot qualificatie in 't opsiendersampt der Maleytse gemeente op Neira, als wanneer mett bedieninge der H. sacramenten die gemeente ook in de jaarlijkse visiten op Arou merkelijke stigtinge aangebragt sullen werden. 't Welk indien na wensch quame te succederen, om de voortsettinge der Maleytsche gemeente alhier duurabel te maken agten nodig, en versoeken gants vriendelijk, naar een ander jong proponent in deselve tale tijdelijk te exerceren gedespisieert, ende met den eersten toegesonden wierde. Door overleydinge derven krankbesoekers Neira, Weyer en Arou, soodat 3 à 4 bequame krankbesoekers hooglijk gedelibreert[834] sijn, gelijk ook tot dienst der kerk ende schole de nevensgaande lijste van boeken, met dese cautie nogtans dat nu en voortaan direkt in een aparte kiste de behoeften ons toegesonden wierden; agten het te sullen strekken tot geen kleyn gerief.

Hiermede blijven wij eyndelijk – – – Carolus Manteau syn. p.t. praeses, W. de Bitter p.t. scriba, Alexander Carpius.

Actum Banda, den 16 september 1675.

112. Verslag van ds. C. Manteau betreffende een reis naar Aru met het sloepje 'de Dolphijn'. z.p.d. [Banda, mei 1676].
NA, VOC 1320, fol. 69r-73v. Afschrift.

Notitie van 't begin, voortganck ende 't eynde van onse reyse nae Arouw met het sloepje den Dolphijn, aangevangen den 26^{en} maart 1676.

Naedat wij met gemelte sloep op denselfden dito uyt Banda vertrocken waren, zijnde 18 persoonen sterck, zoo is ons den avont, Rossengijn maar even gepasseert zijnde, zoodanigen wint op de hielen gevolgt dat wij bijnae den geheelen naght zonder een handtbreet zeyls bij te hebben moesten drijven, evenwel noghtans cours behoudende.

Den 27, 28^{en} dito het weder matelijcker, passeerden Teeuwer[835] en tusschen den saturdagh en sondagh Key, omtrent 3 mijlen benoorden, houdende onsen cours O. ten Zuiden met harde wint, onderwijlen denselfden sondagh met sijnen volgenden naght door den stroom en harde wint zoodanigh verset, dat wij Arou benoorden voorbij ende ons onder het vervaarlijcke landt van Nova Guinea bevonden. In dese naght trof ons een zee dewelcke zoodanigh storte dat wij niet anders dagten off waren aan te sincken, doen de spygaten het water niet kunnende verswelgen, alles op den overloop aan het drijven was, ende de tente onderwijlen vol liep, ende bij gevolge is den rijs,[836] 'twelk beneden zal gemelt worden.

Na buyten kruypende, alsoo bijnae opeengepakt lagen, nat ende versuft door dien overval van 't water, wierpen de schoot[837] los, alsoo met omtrent eenderde van 't zeyl een bijlegger[838] hadden gemaekt, doordien digt onder of op de leger waren, waardoor de sloep wederom een weynigh quam te rijsen.

[834] Delivreren: overwegen. Wellicht een verschrijving voor: gedesidereert.
[835] Huidige naam Pulau Teor, ten zuidoosten van Ceram, een van de Goram-eilanden.
[836] Op deze plaats is vermoedelijk een woord uitgevallen ('bedorven', zie hierna sub 21 en 23 april).
[837] Schoot: touw waarmee de benedenhoeken van het zeil worden aangehaald en vastgezet.
[838] Een bijlegger maken: bij de wind gaan liggen.

Den 30^{en} met het aankomen van den dagh kregen wij zoodanigen storm dat niemant hoope van uytkomste sien konde, dreven tot den 1^{en} april met 't gemelde kleyn zeyl Guinea langs oost aan. Ontrent een inham komende, meynden aldaar onse dregh te werpen, zoo uyt noot van water 'twelk wij daar hoopten te vinden als tot een schuylplaats, dogh mogten tot ons leetwesen geen van beyden genieten, doordien de dregh uytgeworpen zijnde, alle zeylen braken, en met al onse magt niet konnende houden, geheel het touw afliep, hebbende meest ons volck het deel van de handen gehouden door 't houden.[839] Hier derfden wij geen tweede uytwerpen, maar rukten met alle maght de zeylen bij, om van de wal in zee te steken, vermits door 't verheffen van de storm de hoogste noot begon te dringen ende het stranden 't naaste voorlant scheen te wesen.

Den 3^{en} april des vrijdags begon het weder te daren,[840] maekten de volle zeylen bij, laveerden langs ende in 't gesight van 't landt meest west aan, om onse plaats aan te doen daar wij eerst met de storm waren ontrent gekomen, om wederom kours te connen setten en vinden, alwaar wij des dynsdagh den 7^{en} dito meynden gecomen te zijn door de gelijkheyt met het eerste gebergte, voorts door een travaet uyt den oosten t'zeewaart instaken om Arou te belopen. Tot 3 etmalen toe geen landt vernemende, ende de stilte aantreffende, resolveerden wederom het lant van N. Guinea te gaan aandoen, waardoor grote murmeringe onder de soldaten en matrosen ontstont.

Deselve bijeen geroepen hebbende, hielt haar met de quartiermeester[841] voor onsen gantschen toestant, dat wij alreets zooverre in zee waren dat wij niet alleen Arou maar ook zelfs Key mosten ontrent wesen, dat wij bijgevolge te oostelijck waren volgens het land van N. Guinea ende al te zuydelijck om Arou of Key aan te doen, ende met zoodanigen gank volgens de kaart ende d'onseeckerheyt van 't compas ontrent die cust (volgens 't getuygenis van de zeevarende) geen landt konde beseylen, dat wij maer een quartiermeester ende geen stierman op onse sloep hadden (daar nogtans van 6 presente schepen ligtelijck een hadde konnen gemist werden, zoo tot behouden de versekeringe van 18 zielen als ook ten opsigte van de weerdigheyt eenes predicants ende sijnen van Godt opgeleyden dienst, waartoe hij van hooger handt gehouden wiert), dat wij alreets 2 dagen ons alle hadden moeten behelpen met eens te koken en eens te drincken, nemende voor den dorst of een soopje of een loode kogel in den mont, alsoo geen hout nogh water was om 2 dagen uyt te harden, dat wij stilte hadden aangetroffen, welke in dese weyvelmaant[842] ons lange zoude konnen bijblijven, al 'twelk op een onbekende zee en kours nogh duersaam, nogh zeker wesen konde, waartoe sij doen alle resolveerden, ende gelijck wij te vooren, zoo hielden wij terstont wederom aan met geduerige gebeden en psalmen te singen bij Godt, om een genadige uytkomste.

Den 10^{en} dito kregen wij wederom 't gesigte van 't landt met zommige bergen gelijck als den hemel bereyckende N. en N. ten Westen van ons, op welcke tijt Godt de Heere ons zoo veel regen gaf dat wij twee kleyne watervaetjens vulden, dog wat bitter, doordien veel van 't zeyl in 't laecken liep 'twelk wij gespannen hadden.

Den 12 dito, zijnde des sondags, quamen wij omtrent den avont bij een soute rivier ten ancker, alwaar wij met den eersten aan lant liepen ende ons van hout versagen, 'twelk aldaar in overvloet was, onderwijlen 6 man westwaart aangaande om water te soecken, vonden een halve mijl daarvandaan een gedeelte van tampatjes[843] alwaar zoo 't scheen eenige van de Papouen hadden huys gehouden, vermits aldaar nog een pijl vonden, dogh geen volck gesien

[839] Wellicht een verschrijving, bedoeld zal zijn dat de handen van de matrozen ontveld waren.
[840] Bedaren.
[841] Kwartiermeester, bij de VOC rang onder bootsman.
[842] Kentering van de moesson in de maand april.
[843] Tempat (Mal.): verblijfplaats.

ofte vernomen, vonden ook aldaar 2 clappusboomen, die wij om de palmyt[844] tot verversinge omverre hieuwen. Den avont dalende quamen wederom aan boort.

Den 13^{en} gingen wederom eenige de soute reviere in en langs, water zoekende, dog insgelijx geen gevonden, konden uyt de gandsche gestalte des lants niet anders afnemen als dat het voorlant, 'twelck ettelijcke mijlen breet scheen, door de groote gelegentheyt der bergen landewaart in allen uyt aangewassene eylanden bestont, doordien ongemene groote revieren uyt de zee haar ebbe ende vloet namen door de eylanden heen, sijnde buyten schoone kleygront, santstrant, ende van binnen moeras, ende waar wij van verre een ingank sagen, daar strekte wederom zoodanigen landt divers tegen aan, zoodat wij genootsaekt waren wederom te vertrecken, gelijck ontrent den avont geschiede West aan.

Den 14^{en} des avonts ende den 15^{en} des 's morgens quamen wij tot rechte kennisse van 't lant daar wij met het begin van den storm aldereerst waren aangecomen, vingen des nagts door een kleyn regentje wederom 3 pudsen water. Denselfden dito, tot meerder verseeckeringe, staken wij verder nae de west, om die eylanden beoosten de moordenaersrevier[845] aan te doen ende daar een vaste cours nae Arou te stellen.

Den 16^{en} kregen wij des morgens een travaet uyt den oosten, met weynigh regen, bevonden ons westelijcker als onse eerste aankomstplaats, dogh buyten 't gesigt van d'eylanden die wij meynden op te soecken. Namen wederom resolutie met alle man (doordien de stroom deurgaans tegen was ende weynigh na d'eylanden vorderden, geen hoope siende om ergens eenigh water te bekomen vermits de continuerende leege soute voorlanden) om over te steken na Arou, schoon wij voor 18 man geen veertig 40 kannen water hadden, ons in desen toestant t'eenemael verlatende op Godts voorsienigheyt, en steunende op sijn genadige hulpe.

Den 17^{en} met sonnenopganck trof ons een travaet uyt 't oosten met harde regen en wint, alsoff Godt de vensteren des hemels opdeede om onsen bitteren dorst te lesschen, versagen ons door het neerstigh opvangen van 't water met omtrent anderhalf aam,[846] siende alsoo merckelijck die grote sorge Godts over ons, hebbende over de 14 dagen ontrent N. Guinea gesworven zonder een drop water daarvandaan te konnen bekomen, zodat sonder water van den hemel niets anders als een ellendige ende totale ondergank voorhanden was. Nae 't eynde van de travaet, ontrent den middagh, wierden onse herten met nogh een tweede blijtschap vervult doordien wij d'eylanden beoosten Arou in 't gesigt kregen, als Jeden, Toba[847] en meer andere.

Den 18^{en} hielden wij ons deurgaans in 't gesigt van d'eylanden, totdat wij des nagts den noorden hoek van Wassyr passeeren tot onder Oedjier, alwaar wij tot den dagh in stilte bleven drijven.

Den 19^{en} quamen wij met de riemen en hulpe van de stroom voor Wokam ten ancker, alwaar wij alles in den ouden stant vonden, uytgenomen het overlijden van Jan Craan[848] in 't eynde der maant van february.

Den 20^{en} deden wij een dankpredicatie voor de getrouwe sorge ende behoudenis, welcke Godt de Heere zoo vaderlijck aan ons hadde betoont ende bewesen.

In 't aantreffen van dese storm draayde de hals van ons roer beneden den helmstock vaneen, alsoo uyt aangelapte stucken bestont, zoodat wij de sloep niet langer conden regeeren. Hier ontbraken ons alle middelen tot herstellinge, geen lijn om te woelen, geen spijckers, geen hamer, geen sage om tot dien eynde te gebruycken. Mijn jonge 2 oude huysanckers van

---

[844] Het jonge groeipunt bovenin de stam, dat als groente wordt gegeten.
[845] Het is niet duidelijk welke rivier wordt bedoeld.
[846] Anderhalve hectoliter.
[847] Jeden: waarschijnlijk een van de Djedan-eilanden, het noordelijkste deel van de Aru-archipel. Toba: het huidige eiland Toba.
[848] Provisioneel krankbezoeker.

een arm lank medegenomen hebbende om te ruylen, dienden ons tot helmstocken om te stuyren, die wij met vislijn zooveel mogelijck was beneden woelden, zoodat een onder en een boven 't roer most waarnemen, drijvende alsoo op Gods genade dan herwaarts dan gindswaarts. Hierbij quam nog een tweede swarigheyt, van de vier vingerlyngen[849] braken de 2 middelste, zoodat 't roer alleen aen d'onderste en bovenste vingerlynk, die nogh aan d'afgedraeyde hals van 't roer vast was, hingh, behoudende tot onse troost een zeer digte sloep van onder, hebbende alleen maar d'eenigste schade van het overstorten der zee.

Den gemelden 20[en] dito wasser een gerugte door de negorije van Wokam dat het voornemen van d'E. Compagnie van eenige negorijen te komen ruïneren, ontrent die van Oudgier, waarover een gedeelte aan 't vlugten was door onse aancomste.

Liet daarover den 21[en] al d'orangkayen van Wokam bijeenkomen, om te verneemen wie dat uytgestrooyt, ende van wien d'uytstroyer dat mogt gehoort hebben, dogh den autheur niet gevonden. Nam daaruyt occasie om te vernemen nae de begane moort omtrent een afgelopen sloep bij die van Ourialaut, gehoorende onder die van Oudgier. Op een weynigh aanhouden, ende verfoeyen van zoo een daat, hebbe dit tot antwoort bekomen van eenige orangcayen van Oudgier, bij gevalle in Wokam zijnde ende in onse pitsaringe geroepen, dat sij hadden gesien een partij messen, pistolen, Tambokse swaarden,[850] linnen, etc., alsook een vrouws slaaf swanger zijnde, dogh onwetende off sij ook vermoort dan off in 't leven behouden was, waarvan breeder 't navolgende.

Denselfden dito des namiddags wiert de sloep gesogt, hebbende den sergeant voor hem ende de sijne ontfangen 43 maten rijs, zijnde het restant meest al bedurven ende over boort geworpen wegens de geleden storm, in welcke wij behalven de ordinaire overwateringe door de leeghte[851] der boorden ende de bovengemelde eene zeestortinge, nogh twee andere zeën inkregen, zoodanigh dat wij zelfs in de tente overstelpt wierden. Hebben ook een mate rijs aan de weduwe van Jan Craan verstrekt, alsoo niet een graan meer in huys had, zoodat wij verder in 't generaal van al de rijs nauwelijckx zoo veel goet behouden hebben als tot noodruft geduerende ons verblijf op Arou ende onse wederkomste na Banda nodigh is, temeer dewijle nogh rijs, speck ofte vleesch voor mij was medegegeven, ende mijn medegenomen versche kost op zijnde, mij evenwel met ende nevens de matrosen 3 weken lank heb moeten behelpen, zijnde tafel ende bedt met haar gemeen, continueel nat van instortingen der zee, en afgemat door onrust, siende geduerigh den doot voor oogen, zoo door continuele storm, wijtlopigh verdrijven nae de oost langs Nova Guinea, niet wetende waar wij eyndigen zouden door peryckel van stranden, vervallen in handen van de Papouen, gebrek van water en hout, ende eyndelijck door de gestalte van ons roer, gelijck aangewesen is.

De 24 kannen Spaanse wijn voor Jan Kraen, dewijle die in een watervaetje was gedaen, ende maar half vol, is door het vehement slingeren van de sloep 't onderste boven geraekt, ende door de spons in de rijs gelopen, want nae het cesseren van de storm het luyck openende, 'twelk met een pressellingh[852] was toegespijckert, bevonden hetzelve geheel ledigh.

De Lisbonse oly, vrij getaxeert, doordien in een pudse[853] gedaan was, heeft de chergeant ter discretie van d'E. Compagnie overgenomen.

Den arack voor Jan Kraan is geconsumeert, zoo door dubbel rantsoen, uyt oorsaek van nattigheyt en koude, alsook ten versoecke van d'orangcayen op Wocam, spenderende voor die vijf paaren getrouwde gelijck ook nae de pitsjaringe aan al d'orangcayen.

---

[849] Vingerling, ijzeren haak waarin het roer wordt opgehangen.

[850] Zwaarden uit Tambuku of Bungku, een plaats op de oostkust van Celebes waar ijzer gewonnen en bewerkt werd.

[851] Laagte, geringe hoogte.

[852] Presenning, zeil dat over het luik werd gespannen tegen het binnenkomen van zeewater.

[853] Houten scheepsemmer.

Den 23^{en} dito de 2 packen guinees lijnwaat in onser aller tegenwoordigheyt geopent, bevonden wij wel compleet dogh van het eerste pack 10 stucken ende van het 2^{e} 5 stucken beschadigt, insgelijx door hetselfde water waardoor de rijs bedorven was, 'twelk van de zijde daar het water aanquam bijnaar tot in het midden toe beschadigt was en doorgedrongen. Naedat nu 'tzelve in de son gedroogt was, is het bevonden verrot te wesen zoo verre als het was doorgedrongen, zoodat niet bequaem is om Compagnies handel daarmede te drijven.

Den 25 een vaartuygh van Cabroor gecomen zijnde, zeyden in passant op Ourialaut wilden aangaan, maar dat al die inwoonders terstont aan strant quamen met alderhande geweer schietende, en sagalillende,[854] waarover die van Cabroor vervaert zijnde, terstont wederom afhieuwen, zeggende nae Wokam te willen, waarop die van Ourialaut haar toeriepen: zegt de Hollanders dat sij maar comen, wij zijn gereet, wij zullen haar afwagten. Wisten ook te zeggen dat de 2 slaven (van welcke eene bovengemelt is) mede vermoort waren, waarvan d'eene bij haar swanger was, 'twelk dienselfden dito bij een van Oudier genaamt Boyleli bevestigt wiert, zeggende verder al het goet uyt d'afgelopen sloep nogh meest bij haer te wesen, dat sij die van Ourialaut daar quansuys (nae haar zeggen) over berispt hadden, maar tot antwoort gekregen: wanneer de Hollanders bij u comen, doet ook zoo. Bij desen scheen een schurftige consciëntie, vermits al de sijne begon te ontschuldigen, zonder voorgaande beschuldinge. Men zegt hier ook mompelende dat sij al haar beste goederen gevlugt ende op een eylant verborgen hebben, hebbende den orangcay Wolbol van Oudgier een musquet geruylt van die van Ourialaut, waarmede eenige schooten gedaan hadde, voor Wokam.

Den 30^{en} dito zijn d'orangcayen van Oudgier, Wongambel, Wokam, Wammer, Maykor etc. gecompareert in onse pitsjaringe, naedat sij eerst van voornemen waren om aan strant te blijven ende daar bijeen te comen, tegens de ordinaire gewoonte, zijnde die van Oudgier de roervincken van dit nieuws alleen maar uyt vrese van aangetast te zullen werden, gelijck naderhant verstaan hebben.

Na Arous toestant vernemende, betuygden sij alles wel te wesen, dogh tegen de waarheyt, vermits een naekte openinge deden wegens het feyt begaan op Ourialaut haere onderdanen. 't Is blijkelijck die geroofde goederen onder haar geparteert zijn, doordien dry persoonen op Oudgier hebben aangepresenteert, bijaldien d'E. Compagnie gelieft hulpe ende last te geven, dat sij de resterende goederen zullen aanwijsen en leveren, alleen, gelijck and're zeggen, omdat sij niet gekent zijn geweest, of nae haar sin niet genoegsaam zijn bedeelt van de geroofde goederen, ende bijaldien de negorije dit niet wilde te kennen geven, dat de gemelte 3 dat zoude doen. Om dit te bethonen in onse tegenwoordigheyt, zoo heeft Ousum, orangcay op Wokam, met d'andere orangcayen bij ons zijnde, een toutje genomen ende om de hant van Oumar, op Wongambel wonende, gebonden, om nae Oudgier te gaan ende die drie persoonen te roepen welcke den geheelen toestant aan ons zouden openbaren. Dogh Wokams orangcayen daerover gemisconteert zijnde, deden door kijven en hevige woorden 't toutje breken, dat voornemen staken. Hoedanigh nu haere getrouwigheyt ende liefde sij ontrent d'E. Compagnie en haere nabuerige moorse Oudgieren, zoude hieruyt ligtelijck konnen afgenomen worden.

De voornaamste roervincken, welcke de oude om haere bedaartheyt overrompelen ende den mont stoppen, tegen wille en dank van deselve alle insolentie plegen, zijn nevens andere Obiljay ende Sabug, bij welcke d'and're zijn toegevallen nadat deselve bevredigt waren met de negorij van S-rey,[855] hebbende volgens haere maniere van doen deselve met haar eygen bloet te drincken, bevestigt, zoo zijn sij omtrent 7 à 8 maanden geleden met magt van vaar-

[854] De tjakalele, krijgsdans, uitvoerende. Cabroor: huidige naam Kobror (eiland ten zuiden van Wokam); Oerialaut: niet aangetroffen.

[855] Obiljay, Sabug, S-rey: huidige namen niet aangetroffen.

tuygen gecomen en hebben die van S-rey eerst haere goederen als gommen, oliphantstanden etc. gerooft, ende voorts haere gantsche negorij in den brant gesteken en tot assche gemaekt, zoodat sij door haere intollerable stoutigheyt alle roverije, dootslagen en andere moetwil bedrijven die men kan bedencken.

d'Eenigste oorsaek van desen allen is den aanwas van het Moorsdom, dewijle sij haere papen na haeren wensch hebben en behouden, haere tempels en scholen in haer vigeur, zoo dat de arcke Godts, dewelcke op Wokam op haere eerste oprigtinge staat, hardelijck, jae met vreese van eenen val te krijgen, bestreden wort ende peryckel loopt, waarvan in mijn tegenwoordigh aanwesen al een staeltje heb gesien, hoewel met hevigheyt daarontrent gearbeyt hebbe.

Bidde derhalven dat de Agtbaren Heer gouverneur ende sijn Edelens raat in desen gelieven te voorsien, dat de kragt der verleydinge ende het woelen van dien duyvelsen Dagon[856] door haere politycke ende hooge authoriteyt magh gestout[857] ende gedompt worden, tot vermeerderinge ende aanwas van het rijcke Jesu Christi, dat diegeene dewelcke het aanbreecken van den daeghraet der kennisse Christi ende sijns Evangeliums beginnen gewaar te worden zonder hinder mogen gebragt werden tot de schaepsstal Christi, ende door zulcke grijpende wolven niet en mogen gesleept worden op de wegen der duysternisse ende des verderfs.

Het eenigste middel (onder correctie) om dit in het werk te stellen is: aan d'eene zijde ijver tot het besorgen van 2 à 3 leermeesters, getrouwde luyden, en eenen krankbesoecker, dewelcke haeren opgeleyden dienst getrouwelijck uytvoerende, buyten twijffel de langgewenste vrughten zullen erlangen ende verkrijgen, waarvan nu ten twedemael ongemeyne groote hope kan sien ende bespeuren.

Aan d'andere zijde zal ende kan militaire maght, door last van d'overheyt gesonden, een souvereyn middel wesen tot verstoringe van dien duyvelsdienst ende van dat rijcke der duisternisse, 'twelk bij die van Oudgier in sijn volle kraght ende vigeur is. Die groote Godt wil U.E. Agtb. aandoen met een vier van den ijver des geest om als goden[858] en kinderen des Alderhoogsten van Godtswege de zaken Godts te verrigten, tot sijns naams eere ende vermeerderinge van sijn diergekogte kerke.

De persoonen die den Christelijcken doop door mijnen dienst nu wederom ontfangen hebben, zijn 10 bejaarde, zoo mans als vrouwen, op den 3^{en} mey, ende 6 kinderen op den voorgaanden 25^{en} april, ende de getrouwde onder deselve zijn vijf paren, meteenen na den doop in den staat des huwelijx bevestigt.

Den 2^{en} mey arriveerde Sr Gabriël Nacken op Wokam, dewelcke mede niet alleen buyten cours verdreven, maar ook in groot gevaer geweest was, door 'tselfde harde weer 'twelk ons getroffen hadde.

Dit is zoo kortelijcks 'tgeene ten dienste van Godts kercke, school ende der E. Compagnie op Arouw verrigt is, tot welcker beyden florerende aanwas die groote Godt verleene sijn genade en zegen, gelijck ook de orangkayen van Wokam den Agtb. Heer gouverneur en sijn Edelens raat laten toekomen haere hartgrondige dankbaarheyt wegens de getrouwe voorsorge omtrent den aanwas van haere christenheyt, in tegendeel van de Ougierse mooren, dewelcke nae gedane groetenis van d'Aghtb. regeringe van Banda nogh antwoort nogh groetenis gerecompenseert hebben. Ende zijn alsoo den 6^{en} mey omtrent den avont wederom zeyl gegaen, ende van Arou vertrocken, zijnde in allen in de 30 zielen sterk, met een opgepropte ladinge.

Was geteeckent: C. Manteau.

---

[856] Afgod, vgl. Rechters (Richteren) 16:23 en 1 Samuel 5.
[857] Gestut, tegengehouden.
[858] Vgl. Psalm 82.

113. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, [september 1676].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 337-338.

(*Deze brief is geheel uiteengevallen en kan niet meer worden geraadpleegd.*)

114. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, z.d. [september 1678].[859]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 339-342.

Eerwaarde, godtsalige, hooggeleerde vaderen, en broederen in Christo.

U.E.Eerwaarde missive van den 30 december 1677[860] is ons op den 16 febr. 1678 door onsen waarden broeder wel ter handt gekomen, waarin dat haar Eerw. voorstellen niet konnen sien eenige schuldt van D. Carolus Manteau, nogh de rechtveerdigheyt in de saake van den Eerw. D. Simon de Largie,[861] waarover wij niet weinigh ontstelt sijn geweest. Wij hadden gedacht dat die hoogwightige saake (rakende de vrede Sions en de opbouwinge Jerusalems) van U.E.Eerweerde dieper souden ingesien sijn geworden.[862] Edogh de saak is op het beste uytgevallen; alsoo wij in plaats van eenen onrustigen twistmaker hebben bekomen eenen vromen vredesoeker,[863] met wiens dienst wij seer wel tevreden sijn, en bedanken haar Eerw. voor die goede voorsorge voor onse kerken, temeer dewijle geen vrede bij den altoos twistgierigen Car. Manteau was te bekomen, hetgene onse gemeente seer bedroefde, en de wederpartijders de monden openden om het Evangelium te lasteren, en nu wederom in sijn voorige luyster en fleur is gestelt, sijnde tegenwoordigh wederom met malkanderen één hert en één ziele, gelijk Jonathan en David. Godt geve continuatie, tot opbouwinge van sijn kerke en herstellinge derselver in haar voorgaande oude vrede en eendraght, als in de dagen van oudts.

D. Henricus Antonides van der Linden hier komende, is door ons op Lonthoir met goet genoegen der ingesetene beroepen, alsmede D. Joannes Christophel Stevens op Poulo-Ay, soodat onse kerken nu wederom met herders sijn voorsien. Godt sij gelooft, en geve dat sij langen tijdt in goede gesondtheyt en vredelieventheyt bij malkanderen mogen wonen, tot eere van Godes H. Naam, opbouwinge van Godes kerke, en veler zielen saligheyt.

D. Alexander Carpius, nu al eenige jaren sedert den jaar 1671 den 11 january soo als krankbesoeker, proponent en predicant Godes kerke soo aan de Caap de Bona Esperanca als in Banda getrouwelijk bedient hebbende, immers tot groot genoegen van dese Bandasche gemeynten, niet alleen in de Nederduytsche maar ook selfs seer ijverigh in de Maleytsche tale, gelijk gebleken is insonderheyt in den jare 1677, welke tijt hij dese 3 gemeynten alleen heeft moeten bedienen, waardoor hij niet weynigh is verswakt geworden – dewijle ik,

---

[859] Een reactie op de inhoud van deze brief in notulen kkr Batavia d.d. 16 januari 1679 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 410); de aankomst van een brief uit Banda gemeld in de vergadering van 10 oktober (*ibidem*, 402).

[860] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 64-65.

[861] Vermoedelijk is hier sprake van een twist tussen ds. Manteau en Simon de Large; de notulen van de Bataviase kerkenraad maken niet in het bijzonder melding van een 'saake' De Large versus Manteau (Mooij, *Bouwstoffen* III, 410). In 1677 werd ds. Manteau door de Bandase kerkenraad geschorst. Hij vertrok naar Batavia, diende als legerpredikant in Midden- en Oost-Java, en keerde begin 1680 naar Banda terug, waar hij tot zijn opontbieding naar Batavia in 1687 werkzaam bleef (Mooij, *Bouwstoffen* III, s.v.).

[862] De reactie van de Bataviase kerkenraad op deze aantijging in notulen 11 januari 1679 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 410).

[863] In de plaats van ds. Manteau kwam ds. H.A. van der Linden.

alsmede mijn medebroeder Stevens dagelijks bemerke dat het een seer swaar en moeylijk werk is de Maleysche taal, daar wij dagelijks om aan te leeren in besigh sijn, ik wil swijgen deselve te prediken – jaa geen moyten heeft gespaart, om dan hier dan derwarts, soo sondaaghs als in de weeke, bij alle voorvallende gelegentheden onse kerken met het broodt van Godes H. woordt te spijsigen, de sacramenten te bedienen, gelijk ook selfs den Wel-Achtbaren heer guverneur en raad deser proventie in haaren brief sullen getuigen aan haar Edelen,[864] gelijk sij versocht heeft door ons aan U.Eerw. te schrijven. U.E. believe hem aan haar Edele op het alderhoogste te recommanderen dat hij dogh naa sijn 8 jaarige getrouwe kerkendienst met het ordenaris predicantsgagie magh versien worden, opdat hij in sijn getrouwe dienst magh aengemoedight worden. Wij verhopen dan (U.E. sijn getrouwigheyt, en neerstigheyt overwegende) dat gij alle krachten sullet inspannen om hem in desen behulpigh te sijn, hetwelke doende sult ons ten hooghsten verplighten.

Voorts, alsoo ons uyterste kerke Poulo-Ay niet met een predicant heeft konnen versien worden, maar sigh met een proponent heeft moeten laten vergenoegen, ende alsoo aan die plaatse de sacramenten niet konnen worden bedient sonder aankomste van de predicanten van Neira en Lonthoir, hetwelke niet alleen is tot groote schade van die kerke, dewelke weinigh min als niet in voordeel heeft, maar ook meermalen, hetwelke het principaalste is, dat de predicanten haar veeltijts moeten stellen in de grootste perykel van haar leven – gelijk onlangs is gebleken aan een vaartuigh varende van Lonthoir naa Poulo Ay, daar de ouderlingh is gebleven met verscheidene aensienlijke persoonen, nadien het een seer peryculeus vaarwater is, hetwelke soo het aen onse broederen geschiede onse kerken wederom souden in droefheyt gestelt worden – soo isset dan dat wij seer eernstigh versoeken aan U.Eerw. (opdat bij gelegentheyt sulk een quaadt ofte ongeluk magh voorgekomen en de kerke sulke merkelijke onkosten niet aangedaen worden) dat onsen waarden broeder Stevens voornoemt, prediker aen die plaatse, van U.E.Eerw. magh aan haar Edele op het hoogste gerecommandeert worden (gelijk hij selfs is van herten begerende, opdat hij alsoo tot het oogwit van sijn studiën en magh geraken) om van proponent tot predicant geëxamineert te worden, welke versoek ook selfs van de achtbare heer guverneur mitdschaders de raad van dien aan ons is gedaan, ende alsmede gedaan sal worden in de papieren aan haar Edele op Batavia. Wij versoeken dan, tot ere van Godts naam en welstandt van Godts kerke, in desen haar Eerweerdens recommandatie op het alderhooghst, temeer omdat het een persoon is van een goede naam, en van een seer stightelijk leven.[865]

Ende alsoo lightelijk met de eerste schepen van Aro wel eenige krankbesoekers in de Maleytsche tale geoefend, tot 2 à 3 sullen van noden sijn, soo versoeken wij wel eernstelijk dat wij deselve mogen genieten, voornamelijk godtsalige mannen die bequaam sijn om de blinde heydenen soo met leere als met leven te stighten.

Wij sijn seer verwondert dat wij niet meer cathechismi, als sijnde de fondamenten van onse religie, en a.b.c. boekjes voor de onderwijsende jeugd, en psalmboeken voor de fortressen (waarover alle onse krankbesoekers alhier ons dagelijks klaghtigh vallen) ontfangen, wenschende van herten dat wij die in sulken menighte moghten ontfangen als de boekjes

[864] NA, VOC 760, fol. 124v, PR Banda aan HR, 10 september 1678; steun voor Carpius' verzoek om verhoging van gage. Carpius' vredelievendheid en ijver worden hier geprezen in dezelfde termen als in de kerkenraadsbrief. Hij predikt in het Nederlands en in het Maleis.

[865] De Bataviase kerkenraad, gesteund door de PR, beval Carpius en Stevens bij de Hoge Regering voor verhoging van tractement aan (PR Banda aan HR, 10 september 1678, fol. 124v, waar Carpius een 'trouw, ijverig en vredelievend leeraar' wordt genoemd, die in beide talen preekt). De bevestiging van Stevens als predikant, door de Hoge Regering toegestaan, achtte hij echter prematuur, 'omdat hij nieuw uyt het Pausdom gekomen, niet anders als nae een langhduerige beproevingh die qualiteit behoort te bedienen' (resp. notulen 16 en 19 Januari, Mooij, *Bouwstoffen* III, 410, 411, 476, vgl. deel I-1, aantekening bij doc. 230). Banda bevestigde hem vervolgens zelf (zie het hiernavolgende document); in de notulen kkr Batavia komt de zaak verder niet meer aan de orde.

van Casparus Wiltens,[866] dewelke hier in kleyn aestime en waarde sijn, gelijk U.E. meermalen van ons geschreven is. Wij willen dan door U.E.Eerw. verwaghten vermeerderinge in het eene en verminderinge in het andere. Als insonderheyt dat U.E.Eerw. die voorsightigheyt gelieft te gebruiken dat meerder papier, pennen en inkt ons magh toegevoeght worden, alsoo onse scholen (onder Godes segen) grotelijks aenwassen in onderwijsende jeugdt, soo in de beginselen der religie als in lesen en schrijven, voornamelijk onder de Maleysche natie, die wij alles tot dien einde van die materiën moeten bijsetten, waardoor de ouderen heerlijk aengemoedight, en van tijt tot tijt Christi kerke veel sielen uyt het heidendom sullen toegebraght worden.

Eindigende (met hope van uwer aller welstandt, en gesontheyt) willen wij U.Eerw. bevelen in de genadig bescherminge des Alderhoogsten, die U.Eerw. wil kronen aan ziel, en lighaam, met heil, segen en voorspoet in het werk des Heeren, tot veler sielen saligheyt, ende sijt van ons alle tesamen gegroet. Alexander Carpius p.t. synedrii pr., Hendricus Antonides van der Linden p.t. synedrii scriba, Caspar Tomasz Carper ouderling, Cornelis Willemsz Houmes ouderling.

115. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda Neira, 16 mei 1679.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 345-347.

Eerwaerde, godtvruchtige, hoochgeleerde heeren, en medebroeders in Christo Jesu.

Met veel grootere genegentheydt en hertelijcker blijdtschap souden wij, beneffens U.Eerw. aengename letteren de dato 14 february deses jaers,[867] noch 1 à 2 dienaren des woordts voor dese provincie gebeneventeert of verwellekomt hebben als brenger deses, onsen medebroeder D. Alexander Carpius, tot onser aller leedtwesen van hier te missen. Doch aengemerckt denselven, gesont en bij krachten zijnde, volgens getuygenisse deser gemeynte, ten tijden sijner aenwesentheydt hier in Banda sonder distinctie van tijden, soo bij daghen als bij nachten, door regen en onweder, te lande en ter zee, hem sonder eenig verdriet seer neerstigh en ijverig in de voortplantinge en verbreydinge van het rijcke Jesu Christi getoont heeft, ende nu (over eenigen tijdt met lammigheydt en andere lichamelijcke swackheden van des Heeren slaende handt geraeckt, waardoor nu all over de 6 maanden tot waerneminge van sijnen dienst onbequaem, en oock tot noch toe weynige apparentie van beterschap voorhanden zijnde) tot diverse maelen soo bij de E. Heer gouverneur alsoock onse kerckelijkcke vergaederinghe om dimissie naer Batavia instandiglijcken gesolliciteert heeft, soo is eyndelijck denselven sijn versoeck ad tempus reconvalescentiae[868] van de E. Heer gouverneur toegestaen, blijvende alsoo de kercken of gemeynten alhier, als Neira, Lonthoir, Poulo Ay, Wayeren en Ury, berusten onder opsicht van D. Henr. Anth. van der Linden en D. Joh. Christoph. Stevens, denwelcken laetsten wij jongst den 23 april, als hebbende ons in alles, soo in 't neerstig beijveren van sijnen dienst alsoock in orthodoxia en leven, volkomene en loffelijcke satisfactie gegeven, met groot genoegen der gemeynte, servatis servandis,[869] in 't hoogh predickampt bevestigt.[870]

[866] Vermoedelijk zijn hier niet bedoeld diens preken (gedrukt 1648, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 10), maar zijn bundel berijmde psalmen.
[867] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 87.
[868] Voor de periode van zijn herstel.
[869] Met inachtneming van de voorschriften.
[870] Joannes Stevens, soldaat, vervolgens krankbezoeker, in 1677 op Ambon bevorderd tot proponent, 1678 naar Banda. De GG Van Goens stond zijn bevestiging als predikant toe, tegen de zin van de Bataviase kerkenraad (Mooij, *Bouwstoffen* III, 411). Ze had plaats op 23 april 1679; Stevens over-

Wij wenschten oock well met meer van diergelijcke nieuwelingen (indien men desen, hem nu ontrent acht jaer, als van 't jaer 71 af tot heden, hier in India in sijne hem aenvertrouwde kerckelijcke bedieningen, volgens desselfs vertroude documenten, onberispelijck en stichtelijck gedragen hebbende, en oock nu allrede in 't derde jaer sijnen tijdt van verbandt aen de E. Compagnie geëxpireert zijnde, met recht dus magh noemen) hier in Banda versien te wesen.

Den christelijcken aenwas der kercken van Batavia is ons een hertelijcke vreugde geweest om te vernemen. De onse belangende, leven wij, Godt zij danck, in goede ruste en vrede, en is deselve niet minder in 't floreeren en aengroeyen, uytgesondert Poulou Ay, hetwelcke nu ontrent een jaer langh met heete koorsen en andere swaare sieckten en elendigheden op een besondere wijse van Godt is besocht geweest, soodat van het kleyne getal van menschen aldaer all vrij over de hondert christenen, behalven slaven en andere onchristenen, uyt dit leven weggeruckt zijn. Zijnde aldus door dese sieckte, alsoock het verongelucken van sommige ter zee, sulcke voor weynig jaeren aensienelijcke gemeynte binnen 12 à 13 maanden tijdts gebracht tot een seer kleyn getal, als blijvende van Hollandtsche vrijborgers noch overig in 't leven maer 3 persoonen, waeronder een ledemaet, dewelcke met de andere leden van Godts kercke, zijnde in dienst der E. Compagnie als cranckbesoecker, schoolmeester etc., uytmaken het getal van 4 Hollanders, 2 mastizen, 9 à 10 mardijkers en eenige weynige inlandtsche vrouwens, soodat te bevreesen staet, indien Godt de Heere niet in 't korte zijn straffende handt van dit eylandt af en trecke, en merckelijck met sijn geneesende handt te hulpe kome (waerover wij dan in dese provincie in onse allgemeyne vast- en bededag de barmhertigheydt Godts aengeroepen hebben), hetselve geheel in decadentie sal raecken. Doch wij verhoopen de Heere sal alles in genade versien ende ten besten wenden.

Verderen toestandt en voorvallende gelegentheden, alsoock andere noodtsaekelijckheden van dese kercken en schoolen, sullen de Eerw. broeders van onsen E. broeder D. Alex. Carpius mondelingh, oock bij de komste van 't laetste schip van hier, uyt onse volgende missiven hebben te vernemen.[871] Alleen is dit noch mits desen ons broederlijcke versoeck aen U.Eerw., onse jaerlijckse correspondentie letteren aengaende de behoeftigheden en noodtsaeklijckheden onser kercken, dewelcke van andere soo well niet als van ons, zijnde hier present, konnen gesien werden, wat beter te considereren en te behertigen, gelijck dan ons hertgrondige versoeck is dese provinci noch met twee medearbeyders in den diergekochten wijnbergh des Heeren te versien, aengemerckt door sieckte of impotentheydt der broederen den predickdienst somtijdts hier of elders moet blijven stille staen, gelijck voorleden jaer alrede gebleken, wanneer wegen sieckte en swackheydt van D. Carpius en D. van der Linden op eenen tijdt den dienst van Neira en Lonthoir, alsoock niet langh daerna, D. Stevens van een vehemente heete koors aengetast zijnde, op Poulou Ay den ordinarissen kerckendienst heeft voor eenige weeken cesseren moeten.

Doch wij en sullen niet naelaten den Heere onsen Godt van herten te smeeken en te bidden dat hij ons alle nae ziele en nae lichaem gelieven wil te zegenen, opdat wij aen beyde versterckt zijnde, door het woord der genaden veele vruchten voortbrengen mogen.

Daermede sluytende, beveelen de Eerw. broeders in de protectie des Alderhoochsten. Uw WellEerw. dienstwilligste medebroeders in Christo Jesu, uyt aller last en in den name des kerckenraads van Banda, geteekent H.A. van der Linden p.t. praeses, Joh. Christoph. Stevens p.t. scriba, Jacob Alberts[872] ouderlingh, Barent Anthonisz, Jan de Keyser, Thomas Brants.

Neira, den 16 may 1679.

---

leed in november van hetzelfde jaar.

[871] Zie notulen kkr Batavia d.d. 26 juni 1679 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 429).

[872] Jacob Albertsz Edingh.

116. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 september 1679.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 349-350.

WelEerwaerdige, godtvruchtige, welgeleerde heeren, ende medebroeders in Christo.

Alhoewel wij bij onse jongste missive[873] den toestandt en gelegentheyt der kercken en schoolen van dese proventie aen U.WelEerw. eenigsins geremonstreert hebben, nochtans door groote nootsakelijkheydt gedwongen zijnde over het manqument[874] van predicanten te klagen, soo diendt vorders tot naericht van de WelEerw. broeders dat onsen medebroeder D. Henr. Ant. van der Linden van God met een seer elendige en droevige siekte of lammigheyt, gelijk mede een groote verwerringe in sijn hersenen of ijdelhoofdigheyt besocht zijnde, nu van den 26 majo af, en alsnoch tot dato deses sonder de alderminste apparentie van beterschap continuerende ten eenemael betlegerig geweest, in 't minste geen dienst heeft presteren konnen, ook nae menschelijk oordeel de predickstoel niet weder en sal betreden oft bedienen konnen, waerdoor dan den diergekochten wijnbergh des Heeren merckelijcke schade lijdet, alsoo de gemeynten van de 5 kercken alhier in dese proventie (die tegenwoordig door Godts genade op een besondere wijse groeyen en bloeyen, aengesien noch alle weeken alhier eenige bejaerde persoonen door het sacrament des H. doops de christelijcke kercke ingelijft worden) naer behooren niet en konnen bediendt werden.

D. Joh. Christoph. Stevens heeft wel [...][875] door geduerig swerven in dese ongestuimige regenmoeson, hoewel ook selve met een ongesondt lighaem en daerom niet sonder groote moeyte en arbeyt, soo in 't prediken en administreren der H. sacramenten als ook van kercken en scholen de geheele proventie door te visiteren, nae zijn uyterste vermogen, sonderlingen ijver en neerstigheyt in den dienst betoont. Maer wat is het: terwijlen hij de eene plaetse bedient moet den predickdienst in andere kercken stille staen.

Is deswegen ons alderootmoedigst versoek aen de WelEerw. broeders, deselve gelieven doch om de liefde Christi willen, soo het immers mogelijk, hierin alderbest te versien en tot vertroostinge van de gemeynte alhier drie goede leeraars oft predicanten met de eerstcomende scheepen herwaerts te senden, sonder dewelcke den ordinari kerckendienst in dese proventie, doordien lichtelijcken den eenen ofte den anderen in siekte komt te vervallen, behoorlijckerwijse niet en kan waergenomen werden.

Verder versoecken wij de WelEerw. broederen gelieven ook goede sorge te dragen voor de nootsaeckelijck- en behoeftigheden van onse kercken en scholen, als van alderhande noodige ende stichtelijcke boeckjens, pampier, pennen ende voorts gelijk U.Eerw. sullen oordeelen dienstig te wesen, doch voornamentlijck versoeken wij met 2 groote kerckelijcke bijbels, 30 groote psalmboecken, 200 Duytsche A.B. boekjens ende met wat goet papier ende pennen versien te werden.

Waermede dan, U.WelEerw. ende ons allesins in de protectie des Alderhooghsten ende den woorde sijner genade bevelende, verblijven U.WelEerw. dienstwilligste medebroeders in Christo, uyt last ende in den name des kerckenraets van Banda, geteekent: Joh. Christ. Stevens p.t. preses, Jacob Albertsz Edingh p.t. scriba, J. Prutscher[876] ouderling, Paulus van den Broucke dito, Thomas Brants[877] ouderling, Jan de Keyser diacon, Pieter Coomans dieto, Barent Anthonis dito.

---

873 Zie het hiervoorgaande document.
874 Mankement, gebrek.
875 Enkele woorden onleesbaar.
876 Juriaen Prutscher, perkenier op Dender, Lonthoir.
877 Uit de perkeniersfamilie Brantsz.

117. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 september 1680.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 351-352.

Eerwaarde, godtvruchtige, hooghgeleerde Heeren, medebroederen in Christo Jesu onsen salichmaecker.

U.Eerw. missive van den 16 january voorleden[878] is ons door den predikant D. Manteau wel geworden, sijnde gemelde Manteau ons wederom tot eenen ordinaren leeraer deser kercken toegesonden, gelijk als U.Eerw. van haer Ed. wel gehoort ende wij oock door communicaty van den E. Heer gouverneur alhier verstaen hebben, door wiens order deselve hier op Neyra als een verblijfplaets oock meteenen is gedesigneert. Blijven onderwijlen altoos verplicht tot dankbaerheyt wegens die getrouwe voorsorge ontrent onse kercken, ende bijsonderlijck in dese extremiteyt, sijnde D. Stevens in november passado op Lonthoyr overleden, ende D. van der Linde door lankduerige swackheyt t'eenemael onbequaem geworden tot sijnen dienst, waerdoor de publike predikatiën door de levendige stemme[879] alhier een eynde hadden genomen.

Hierop heeft D. van der Linde gemeld in junio voorleden per request aen d'Achtb. regeringe alhier verkregen om op Lonthoyr sijn domicilium te houden ende aldaer een tentamen te nemen tot herstellinge van sijne swacke hersenen ende leden, heeft oock sedert 2 à 3 malen op de predikstoel geweest. Wat succes het verder nemen sal moet de tijt openbaren, wordende onderwijlen de kercke op Poulou Ay, achter 't hooge landt op Wayr, ende Selamma alle maende door D. Manteau bedient, soo menichmael als sulckx met eenich bequaem weder kan verricht worden.

Over desen nu is onsen ernstigen wensch ende hertgrondich versoeck dat U.Eerw. gelijck voordesen soo oock insonderheyt nu gelieven t'invigileren dat dese onse kercken met 't ordinare getal van getrouwe leeraren mochte voorsien worden, temeer alsoo D. Manteau nu oock heeft gerequesteert om sijne verlossinge, ende dese onse gemeenten bij die occasie wederom souden komen tot haren vorigen desolaten staet. Daer benevens, dat ons oock mochte toegesonden worden twee bequame cranckbesoekers, eygentlijck gedestineert om hier in Banda geplaest te worden, ende niet sulcke die met d'overkomende schepen simpelijck een springtochtje doen, waerover niet anders als alle stribbelingen, uytvluchten ende onwillicheden haer openbaren, sijnde de cranckbesoecker Abraham Beens op 't schip Nieuw Noortwijk den 19 augustus jongst overleden, welke anders ten dienste van Poulou Ay geprojecteert was, vermits aldaer niemandt als een inlandsche schoolmeester bevonden wierdt. Stoffe om ergens onder de militaire een bequame persoon te soeken wordt ons niet gegeven gelijck op Batavia, doordien 't een ygelijck wel bekent is hoedanigen soort ordinaer na d'Oostersche quartieren gesonden wordt.

Verders soo is in onse kerckelijcke vergaderinge verschenen Domingo Abrahams, over eenige jaren na de Z. Oost gesonden, van Batavia,[880] om op Etter[881] in de christelijcke religy te onderwijsen het volck van Radja Salomon,[882] rapporterende aldaer ontrent veertich persoonen te sijn welke versoeken om de christelijcke doop te mogen ontfangen, zijnde seer wel onderwesen, gelijk wij alhier van de leden der regeringe in 't particulier hebben ver-

878 ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 106-107.
879 In onderscheid van het voorlezen van een geschreven of gedrukte preek.
880 Domingo Abrahams, 1671 inlands leermeester te Batavia, 1672-1680 leermeester op 'Timor' (Wetar), 1680 terug in Batavia, inlands leermeester, 1685 bevorderd tot (Inlands) krankbezoeker, in 1689 nog als zodanig werkzaam (notulen kkr Batavia, Mooij, *Bouwstoffen* III, s.v.).
881 Het eiland Wetar.
882 Salomon Speelman, de verdreven radja van Ademantutu op Oost-Timor. Volgens Valentijn, Bandasche Zaaken van den Godsdienst, 111, werd in december 1677 zijn 'oppasser' Samson gedoopt

staen, aen welke door andere (commissy daertoe gehadt hebbende) collegialiter rapport gedaen is. Insgelijxs melden oock de brieven van Arouw aldaer een mooy getal van onderwesene te sijn, welke verwachten om de christelijcke doop te genieten. De visiten derwaerts ende de verrichtinge deser saecken soude volgens recommandaty van haer Ed. al volbracht sijn geweest indien maer dese provinty met twee wel gedisponeerde leeraren ware voorsien geweest, welck werck echter sal moeten tarderen ter tijt toe dat Godt de Heere in sijne oogst een meerder getal van arbeyders sal gelieven te senden.

En dat U.Eerw. noch eyndelijck de moeyte gelieven te nemen dat dese nevensgaende kerck- ende schoolbehoeften[883] in een aparte kist ons directlijck mochten toekomen, dewijle wij successive vernemen dat de voordesen ge-eyschte nootsakelijkheden niet de vierde part en sijn gekomen tot haer gedestineerde gebruyck.

Wat oock dese gemeynte aengaet, die begint door aenwas van ledematen, onder Godts zegen, wederom mooy toe te nemen. De Heere wil 't gevallene hoe langs hoe meer genadelijck oprichten.

Wij sullen desen tegenwoordigen hiermede eyndigen – – – Uyt last en naem des kerckenraets C. Manteau synedrii p.t. praeses et scriba, Jacob Albertse Edingh ouderlingh, Jan de Keyser diacon.

Banda op Neyra, 10 september 1680.

118. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1681.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 359-360.

Eerwaarde, godtsalige, hoog-geleerde broederen, en mede-arbeyders in Christo Jesu

Wij hebben noodich geacht, uwen seer aengenamen van den 1 january jongstleden[884] met 't nu vertrekkende schip 't Wapen van Zierickzee door dese weynige te beantwoorden, ende vooreerst U.Eerw. hertelijck te bedancken voor d'aengewende moeyte ontrent kerck- ende schoolbehoeften, dewelke ons volgens oud gebruyck ter handt gestelt sijn. 't Heeft ons ten hoochsten verheught siende den Eerw. D. du Bois met sijne weerde huysvrouw alhier in gesontheyt aenlanden op den 11 april om alsoo door sijn Eerw. dienst die van hare leeraren ontbloote kerken alhier te hulpe te komen, sijnde oock in onse kerckelijcke vergadering, extraordinair tot dien eynde beleydt, na verthooninge van loffelijcke schriften ende attestatiën, soo van sijn persoon als van sijn dienst, tot een ordinaer leeraer deser provintie ende tot een wettelijck lidt in onse vergaderinghe aengenomen ende erkent. Godt de Heere wil sijn Eerw. persoon ende dienst zegenen ende vruchtbaer maecken.

't Heeft Godt de Heere gelieft Dominum van der Linde, predicant op Lonthoyr, tusschen den 26 en 27 february uyt deser werelt wech te halen ende die soo ongeluckige gemeynte wederom te berooven van haere leeraer. In desselfs plaets soude apparent gesuccedeert hebben gemelde D. du Bois, doch de visite der kercken ende scholen, soo op Arouw als om de Z. Oost, van haer Ed. geordonneert ende nu door de Achtb. regeringe alhier vastgestelt om met de nu aenstaende ordinare besendinge te verrichten kort na 't vertreck van gemelde schip, soo heeft onse vergaderinge goet gevonden D. du Bois te laten continueren op Neyra ter tijt toe dat dese saecken verricht sullen wesen door D. Manteau, wien dese visite, soo politiken als kerckelijcken, is opgeleyt.

[883] Niet aangetroffen, vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 8 en 11 januari 1680 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 440, 441).
[884] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 121-123.

Blijvende onderwijlen die desolate kercke van Poulou Ay gelijck als verlaten, drijvende sonder crankbesoeker ende met eenen door besmettelijcke siekte onbequamen schoolmeester, moetende sich alleen behelpen met een onbequamen mixtyssen ondermeester. Om nu het salutairste in desen te beramen, soo is onse vergaderinge met de toesendinge van den cranckbesoeker Wynkelhaeck tot soodanigen verdeelinge ende verschansinge[885] van crankbesoekers gekomen, waerdoor de gemeynten van Ay, Lonthoyr ende Wayer yder na vereysch soude voorsien geweest sijn. Doch de crankbesoeker van Lonthoyr, als ervaren sijnde in de Maleytsche tael ende tot dien eynde na Ay (als de verst afgelegene plaets ende om die oorsaeck soo menichmael als de andere door een predikant niet en kan bedient worden) gedestineert sijnde, heeft door sijne onwillicheyt derwaerts, ende door sijn loopen van huys tot huys, klagende en lamenterende, soo veel tewege gebracht dat wij (nooyt voordesen gebeurt) gefrustreert sijn geworden van dese onse resolutie, kunnende van de regeringe alhier noch approbaty noch improbaty verkrijgen, soodat een verkeerde barmherticheyt meer plaets gewonnen heeft als een rechtmatige sorge over een desolate kerckelijcke toestant.

Ons hertgrondich versoeck derhalven is dat U.Eerw. gelijck voordesen so insonderheyt nu een wakend oog gelieven te houden op den kerckelijcken toestant deser provintie, dat deselve met twee vrome leeraren mochte werden voorsien ter naester gelegentheyt, om alsoo 't ordinare getal, bij vertrek van D. Manteau, te vervullen ende insonderheyt om daerdoor voor te komen de smaet ende hoon welke door onwillicheyt van soodanige crankbesoekers een kerckenraet wordt aengedaen, waerop wij ons verlatende desen afbreken tot 't vertreck van 't laeste schip.

U.Eerw. persoonen, H. diensten ende respective familiën toewenschende alle lichamelijcke ende geestelijcke zegeningen, sullen wij inmiddels verblijven, Eerw. godtsalige, hooggeleerde, U.Eerw. vrunden en gedienstige medebroederen in Christo Jesu, C. Manteau syn. p.t. praeses et scriba, Jacobus du Bois, Jacob Albertsz Edingh ouderling, Thomas Brants, Jan de Keyser diacon, W. Davidse Beverloo diacon, Willem Barentsz diacon.

119. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 september 1681.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 360-363.

Eerwaarde, godvrughtige, hooghgeleerde heeren, meedebroederen ende vrienden in Jesu Christo.

Onse laatste van den 19 may[886] hoopen wij dat U.Eerw. per 't schip 't Wapen van Zirckzee sullet hebben ontfangen, ende daaruyt den staat der kerke deeser provintie sult hebben bemerckt. t'Sedert is den Eerw. D. Carolus Manteau op den 5 juny met het jachtie de Javaanse Boode naar de Z.O. en de daar leghende eylanden tot de visiten der kercken vertrocken.[887] Hebben verder weynigh ofte geen tijdinghe van denselven Eerw. D. C. Manteau konnen hooren als alleen op den 31 augustus, als wanneer S[r] de Hartogh, met de sloep hier

[885] Verplaatsing, verwisseling.
[886] Zie het hiervoorgaande document.
[887] Een verslag van deze visitatiereis door ds. Manteau niet aangetroffen. Er is echter een notitie in de resoluties PR Banda, vermeldende dat de Javaanse Bode op 21 februari in Japara (noordkust van Midden-Java) was en op 13 april 1681 te Banda terugkeerde, na een reis van ruim tien maanden (NA, VOC 1368, fol. 211v-212r). Een verklaring van Manteau en anderen d.d. 20 juli 1680 inzake een conflict met de secunde van Timor, Willem van Couwenhoven, opgesteld op de rede van Lissau (Timor), in NA, VOC 1368, fol. 263v-266v. Valentijn, Bandasche Zaaken van den Godsdienst, 112, vermeldt dat in 1681 Pieter Antonisz als schoolmeester op het eiland Wetar werd geplaatst en dat deze in 1684 werd overgeplaatst naar Kisar.

weder arriveerende, ons heeft verwittight dat het jachtie, daarop noch sijnde den Eerw. D. Car. Manteau, van hem was afgeraakt en meynde naar Biema[888] door de stroom verdreven te sijn. Soodat nu alle de kercken deeser provintie alleen door de predikant Jac. du Bois bedient werden 'tgeen wel sonder ophouden met ijver behertight wert, maar echter door een man alleen om de afgelegentheyt der plaatsen onmoogelijck naar eysch van saaken kan volbracht werden. Waarom ons ernstigh ende hertgrondigh versoeck is dat U.Eerw. dit in gedachtenisse believet aan te neemen, om haare WelEdelheeden de waare geschapentheyt deser kercke te vertoonen, opdat wij met twee vroome predikanten en soo het moogelijck is met noch een proponent die Maleyts kan moogen versien werden, en alsoo bij het vertreck van den Eerw. D. Carolus Manteau het getal der predikanten die alhier ten hooghste vereyscht werden, magh vervult sijn.

Van Arouw sijn brieven ons toegekoomen gedateert op den 3 mey,[889] meldende den slechten staat der kercken aldaar, hoe de kranckbesoecker ende de schoolmeester in onderlinge oneenigheyt (tot groote ergernisse der christenen aldaar, die waarlijk nieuwelingen ende teeder in de kennisse sijn) overhoop leghen, malkanderen met veele swaare ergerlijcke saacken betichten. Om welcke oorsaacke wij tot stichtinge der kercken Jesu Christi geoordeelt hebben den crankbesoecker, Hans Martensz de Jongh, ende de schoolmeester, Jan van Driel, beyde op te ontbieden, ende met de eerste gelegentheyt in haar plaats derwaarts te senden den kranckbesoeker Zacharias Matthijsz ende Adam Pieters, leermeester op Lonthoir, beyde luyden van een goed leeven, beproeft in haare bedieningen, hoopen derhalven dat God de Heere die sal segene, en met aangenaame stichtinge kroone, alleen tot eere van sijn heylige naame ende opbouwinghe van sijn diergekofte kercke. Wijders soo is het nederigh ende ernstigh versoeck van Zacharias Matthijsz, krankbesoecker, dat sijn vrouw uyt het vaderlant bij hem mochte koomen en ontbooden werden, te dien eynde U.Eerw. gunstighe voorspraake versoeckende.

De kranckbesoecker Barent Winckelhaack, alhier op het schip de Betuwe aangelant, is geleght op Wayer, maar wij sijn beducht dat het tot de meeste stichtinge niet en sal gedijen. Doch vermits de krankbesoecker Zacharias Matthijsz voorschreven van Poulo Ay met de eerste gelegentheyt naar Arouw staat te vertrecken, soo is 't dat Titus Rinckvelt, krankbesoecker, met de fluyt de Beemster alhier gearriveert en aan lant geordonneert, op Poulo Ay sal geleght werden, waarom B. Winckelhaak op Wayer noch wat sal blijven. Doch soo wij andere stoffe hadden, souden hem niet hard houden.

De nootwendigheeden in de kerck en schoole sijn deese, in dit ingeleyde[890] gespecificeert.

Wij versoecken dan, Eerw. medebroeders, hertgrondigh dat Ul. gelieft sij dit alles in gedachtenisse aan te nemen, daaruyt van den staat der kercke te oordeelen, en de nootwendigheden te besorgen.

Waarmeede, waarde heeren ende meedebroeders, afbreekende, beveelen U.Eerw. ampten, persoonen en familiën in de onfeylbaare bescherminghe des Almachtigen, verblijvende, Eerw. heeren en broeders, Ul. dienstwillighe medebroeders in Jesu Christo. Jacobus du Bois J.F.[891] synedr. p.t. praeses & scriba, Mels Caes[892] ouderlinck, Jacob Albertsz Edingh ouderling, Thomas Brants ouderling, Jan de Keyser diacon, Willem Barentsz diaken.

---

888 Bima, op het eiland Sumbawa, ten westen van Timor.

889 De brief van de posthouder niet aangetroffen; een reactie erop in de missive PR Banda aan de HR d.d. 5 juni 1681, NA, VOC 8035, fol. 164: de krankbezoeker zou de schoolmeester geslagen hebben.

890 Niet aangetroffen.

891 J[acobi?] Filius, zoon van J.

892 In 1672 genoemd als burger op Lonthoir.

120. Brief van krankbezoeker Zacharias Matthijsz[893] aan gouverneur Willem van Zijll en de Politieke Raad te Banda. Wokam, op Aru, 28 februari 1682.
NA, VOC 8035, fol. 88-91. Afschrift.

Mijn gebiedende heer.

U.E. missive van dato den 12 january 1682 is mijn met d'chialoep d'Pisangh wel overhandigt door den Eerw. predicant Carolus Manteau, die van sijn Ed. heer en sijn E^{s} Agtb. raat tot ons derwaarts is gesonden om alhier de ordinaare visite van kerk en school te nemen, en daaruyt U.Edelens misnoegen vernomen wegens het coopen van slaven off perlen hier niet deughsaam soude toe gaan, en dat integendeel deselve aen particulier hier souden verkogt werden. Mijn Edele heer, wat mijn persoon aengaat, geduerende de tijd dat ik op 't eylandt Arou geweest ben, noch niet één slaeff of peerlen gebragt sijn om te verhandelen voor de E.E. Compagnie, doordien dat de vrijburgers chialoepen om dese oosterse eylanden bederven, in 't opcoopen van slaven, peerlen en schilpatshoorn. Gelijk een seker orenkay van Wairkay in mijn presentie gesegt heeft: wij en gevender niet om of wij onse goederen hier brengen ofte niet, wij sijn d'chialoepen verwachtende, soodat hier op Wokam niets gebragt is om eenigt voordeel voor d'E.E. Compagnie te doen.

Mijn Edele heer, ik heb U.E. niet connen naarlaten om U.Ed. heer den staat van dese plaats bekent te maaken. Vanwegen d'inwoonders, soo christenen als heydenen, noch in goeden standt is, en dagelijx tot de christelijke religie vermeerderen, en nu wederom van mijn heer Manteau alhier negen bejaarde en vijff kinderen gedoopt sijn.

Alsmede over seker dootslagh 'twelk den 15 january geschiet is op 't eylandt Karrangouly,[894] en die hier aen dadight sijn is orenkay Javoure en Warram, die sijn eygen moeder, uyt pretentie van dat se hem soude betoovert hebben eymelijk door 't brengen van een kassar[895] sageweer heeft laten dootslaan op 't eylandt Karrangouly, en den 23 dato heeft Payjolat sulkcx bekent gemaekt aen mijn heer Manteau, die sijn Edele heer hiervan breeder sal berigt doen.

Wat aengaat den provisionelen sergeant Jacob Croesen, voor sooveel mij bekent is sigtselven hier niet onbehoorlijk heeft gedragen.Wat voor mijn tijt op Arou geschiet is, daeraf en kan ik U.Ed. heer geen raport van doen.

Hiernevens ben ik mede versoeckende om U.Ed. behulpige handt aen mij te bethoonen dat ik van dit jaar van Arou mogte verlost worden, mijn sal van U.Ed. heer groote vrienschap geschieden. Christiaan Keullenaar is overleden op 't eylandt Wocam, tusschen den 17 en 18 january.

Sonder meer, als wenschende U.Ed. heer den zegen des Heer ende een zalig nieuw jaer, en verblijven (onder stond) U.E.Edelens eer- en dienstverplichten dienaar (was geteykent) Zacharias Matthijsz.

In margine stond: Arou op 't eylandt Wocam den 28^{en} february 1682.

121. Instructie voor schoolmeester Lourens Pays betreffende het onderwijs aan de bewoners van Tanimbar. Banda, 1 maart 1683.
NA, VOC 7661, fol. 139-144.

---

[893] Zacharias Matthijsz of Matthijsen, van Walcheren, arr. Batavia 1677 met het schip Nieuw-Middelburg, enkele jaren werkzaam op Banda en Aru, medio 1683 uit Banda teruggekeerd naar Batavia, medio 1688 opnieuw uit Nederland in Batavia aangekomen.

[894] Huidige naam: Karanguli.

[895] Betekenis onbekend.

Ordre ende instructie voor Lourens Pays, schoolmeester, waarnaar hij hem in het institueeren van de inwoonders op 't eyland Tenimber in de christelijke gereformeerde religie sigh sal hebben te gedragen.

Haer Ed. de hooge regeringe tot Batavia hebben ons bij derzelver missive van den 20[en] maart 1682[896] gelast ende bevolen naar Tenimber te zenden een bequaem schoolmeester, omdat dezelve daartoe versoght waren van een orangkays zoon van dat lant genaampt Cornelis Falksoor, uyt de negorij Fordato, die voorgegeven hadde dat hij apparentie sagh een groot gedeelte van dat landts-volck de christelijke gereformeerde religie zouden amplecteren, overmits hunne inclinatie daertoe streckten, werwaarts wij Ul. nu senden met de chialoup van den borger Theunis Claesz Zoet ende sult het onderstaande tot Ul. narigt hebben te agtervolgen.

Ende al ten eersten versorgen dat den schooldienst in goede ordre werde gebracht tot onderwijsinge van de jeught als bejaerde persoonen, en dat des sondaghs den openbare godsdienst werde geviert in het aanhooren van oude en jonge leerlingen. 's Morgens na gommeslagh omtrent seven uuren zullen de oude en jonge leerlingen in het school verschijnen, beginnende eerstelijck met het gebet. Dat gedaan zijnde, zult met het leeren voortvaren, aanvanck nemende met de eerste beginselen op de gebeden, de articulen des geloofs, ende naardat dit een uur geduurt heeft, met den gebede eyndigen, ende des naarmiddags weder met de gom slaan en aanvanck nemen als des voormiddags geschiet is, ende na sessen ofte met zonsondergank weder eyndigen, instituerende de jeugt eerst en alvoorens met a.b.c., vervolgens met de gewoonlijke Maleytse vrageboekjens, de Maleytze catechismus ende zoo voorts.

's Zondags 's morgens zal men de gomme slaan gelijk in de inlantse negorijen het gebruyck is, drie distincte reyze agter den anderen, tot een teeken dat het dan rustdag is, en niemant en zal vermogen uyt te gaan om te arbeyden. De gemeente vergadert zijnde, zal den godtsdienst aanvanck nemen, op gewoonlijke wijze gebeden en gelezen werden ende met den gebede eyndigen, zonder singen, want daar niemant volgen kan. Des naarmiddags ten vijff uuren zal het gebet naar gewoonte weder gedaan werden ende dusdanig den sabbathdagh eyndigen.

Ul. moet niet traag wezen om dagelijx school te houden, en de jeught en die van jaren zijn neerstelijk te onderwijzen, vermanende de ouders haer kinderen iverigh ter schoolen te bestellen. Dog en verstaan wij niet dat men in deze voorgestelde zaken eenige hardigheyt gebruyke – dewijle dat volck door vriendelijke tsamenspraack, vroomen wandel en godsaligh leven tot ijver zullen gebracht werden, nog ook de schoolkinderen om eenig misdrijff te straffen, maar veel liever de ouders daarvan verwittigende en die de correctie bevolen laten – nog hun eenige boeten af te vorderen.

Behalven Ul. gaan nu mede twee soldaten, Ul. recommandeerende met den and'ren een vriendelijck en minnelijke ommeganck te houden, vermijdende alle quaataardigheden, om die teere inlanderen geen ergernisse te geven, moetende de soldaten den schoolmeester behoorlijke eere geve en selfs een sedigen voorganger sijn.

Ende ingevalle zig ymant te buyten ging of ergernis gaf, zal Ul. de zoodanige heftigh berispen, dat niet helpende zult ons daaraf berigt geven, ofte zoo het Ul. best dunckt tot ons opzenden.

---

[896] Missive HR aan Gouverneur en Raad in Banda, 20 maart 1682, NA, VOC 907, fol. 250-282; de passage betreffende de plaatsing van meester Joost de Haan op Tanimbar in fol. 254. Joost de Haan had op Batavia een eigen school gehad; ten tijde van de plaatsing op Tanimbar vertoefde hij te Ambon. In fol. 273r wordt ds. Manteau geprezen omdat hij bij zijn vertrek een huis dat hij te Banda in eigendom had aan de Compagnie heeft geschonken; het zal woonhuis van de krankbezoeker worden.

Ende dewijle de E. broederen des kerckenraads alhier ons overhandight hebben een bequame instructie nopende 'tgeen in de voortplantinge der christelijke religie ginder te doen staat,[897] zullen van die materye aflatende, ons aan dezelve gedragen, die wij mitsdezen Ul. mede geven, waarnaar zig voorts zult hebben te reguleeren den godtsdienst betreffende.

Zoo zult ook hebben te besorgen dat den name Godts niet gelastert of ligtveerdig mitsbruykt, nog ook toegelaten werde het vloeken en sweeren als eenige oneerlijke propoosten, woorden of actiën.

Niemant van uw volck sal hem onderstaan te solliciteeren na eenig mans vrouw, veel min die te deboucheeren, nog en zullen ook geene concubine mogen houden. Vooral mogen de inlanders van ons volck qualijk toegesproken, gescholden, veelmin gestooten of geslagen, maar met alle redelijkheyt en goede ommegank bejegent werden, ook geensints dezelve beswaren met yetwes af te vorderen, 'tzij boete of anders, want d'ervarentheyt ons geleert heeft tot Damme, daar ons volck al te samen dootgeslagen is, dat uyt quade bejegeninge is voortgekomen.[898]

Eyndelijk, draagt goede zorge voor de rantsoenen, dat die ordentelijk uytgedeelt werden, opdat ze tot den gestelden tijt mogen strekken, dat is voor thien maenden, want wij gesint sijn in de maent december aenstaende Ul. weder bij te komen.

Godt de Heere wil Ul. voornemen zegenen, ende hiermede bevelen wij Ul. en bijhebbend geselschap in sijne heylige bescherminge, ende zijt hiermede toegewenst een voorspoedige en behouden rijse.

In margine: Banda Nassauw den 1en maert anno 1683, was geteykent: Willem van Zijll, Albert van Breugel, Adrian van Royen, Cornelis Stull en Pieter Craen.

N.B. Den schoolmeester heeft op sijn vertreck genoten vijff maenden gagie rds 30, idem de soldaten als Huybert Jansz Vennix 4/m 13¾, Sacharias Jansz Renst idem 12½, t'samen rds 56¼.[899]

122. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [september 1683].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 369-372.

Eerwaarde, godsalige, hooghgeleerde, wijse ende bescheydene Heeren, getrouwe medearbeyders ende broeders in Jesu Christo onsen Heere.

Uw Eerwaardens van den 12 febr. 1683[900] is ons bij het behouden aanlanden van het jacht Macassar seer wel ter hand gekoomen en niet sonder blijdschap geleesen en bij alle verstaan, van herten U.Eerw. bedanckende voor de heylsaame wensch, genegentheyt ende sorge die U.Eerw. gelievet over dit kuddeken Jesu Christi, dese sijne gemeynte, te draagen ende ter herten te neemen. God geeve dat U.Eerw. wensch beklijve, dat alsoo de genegentheyt

[897] Vermoedelijk is bedoeld een lijstje verzoeken door de kerkenraad ingediend en besproken in de PR op 29 juni 1683, o.m. inhoudend een verbod op de openbare islamitische eredienst en christen worden als voorwaarde bij het vrijlaten van slaven. Met het eerste punt stemde de PR in; inzake het tweede reageerde hij terughoudend (NA, VOC 7661 Banda 3, fol. 59-60).

[898] Op 20 november 1682 werden zeven Nederlanders op het eiland Damar vermoord. Een beschrijving van deze gebeurtenis en de bloedige nasleep ervan in *GM* 4, 606-609.

[899] Meester Pays bleef slechts enkele jaren op Tanimbar. De inwoners bleken noch voor hun kinderen noch voor henzelf belangstelling te hebben voor zijn onderwijs. In 1686 werd hij daarom door de overheid overgeplaatst naar Kisar (NA, VOC 8036, fol. 127, res. PR Banda d.d. 7 februari 1686, zie ook ibidem, fol. 145)

[900] Dit schrijven niet aangetroffen, vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 1 februari 1683 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 538).

uws herten en het gebed dat gij doet voor Israël (soo diere door Jesu Christi bloet gekoft) sij tot haare saligheyt. Hiertoe seegene God onse dienst, hiertoe bekraghtige ons de God Jacobs, want wij draagen deese schat maar alleen in aarde vaaten,[901] en onse bequaamheyt is alleen uyt God.

Wij bevinden hier, Goode sij lof, de kercke Jesu Christi alsnoch in een voorspoedige stand, in rust ende vreede, toeneemende in getaale, God biddende dat het oock sij in kennisse ende geloove, dat bij de plantinge van Paulus ende bij de natmakinge van Apollos ook God den wasdom geeve,[902] in welkers hoope wij ons verheugen, dewijle het God genadelijck belieft alle de leeraaren alhier in gesontheyt te bewaaren ende yder in sijne gemeynte tot betrachtinge van sijn dienst te verstercken en te segenen. God geeve dat wij deese genaade van hem lange ende veele jaaren moogen erlangen, dat het sij tot voortbrenginge van overvloedige vruchten deese genaade weerdigh.

Wegens de kerck ende schoolbehoeften, sijn wij danckbaar voor de sorge die U.Eerw. ontrent deselve hebt believen aan te wenden, doch vermits wij voor de schoole niet één ABC boek, niet één catechismus, niet één Maleytsch Testament, in de kercke voor de voorsangers niet één psalmboeck op nooten hebben gekreegen, voor 't garnisoen en de kinderen niet één kleen psalmboeckie hebben ontfangen, soo is ons ernstigh versoeck, U.Eerw. sulcks belieft aan te neemen om bijsonderlijck te recommandeeren dat wij daarvan toekoomende jaar moogen voorsien werden.

Wegens de kranckbesoeckers Jan de Keyser ende Jan de Graaf is ons van de hooge overigheyt overgelevert een extrackt getrocken uyt de brieven van haare Edelheeden, waaruyt wij verstonden dat het haare Edelheden wel gaarne saagen dat deese kranckbesoeckers voornoemt ijverden om haar tot het predickampt bequaam te maken, doch dat wij souden verdaght sijn dat deselve, alvoorens daartoe geadmitteert te werden, hun ter examen ten principaalen op Batavia sullen moeten koomen praesenteeren ende bovendien oock sorge draagen dat sij de Maleytsche taale niet naar den bedurvensten alhier, maar naar den rechten eygenschap derselve trachten te leeren, haar fondament leghende met de eygen letterkunde.[903]

Alwaar, Eerw. medebroederen, ons tot bijsondere verwonderingh voorkoomt dat deese voornoemde alvoorens geadmitteert te werden sich naar Batavia souden moeten begeven en aldaar sich ter exaamen principaal stellen, dat alsoo aan de kerckenraad ofte Classis van Banda de praeparatoire ofte peremptoire examina niet meer werden toevertrout, dewelcke nochtans over soo veel jaaren bij verscheydene gelegentheeden en met stightinge alhier sijn volbraght, waartoe oock noch bequaame mannen alhier gevonden worden, sulcks wij niet konnen bevroeden waarom dat aan deese kerckenraad ofte Classis in Banda, bestaande uyt den bijsondere kerckenraaden (namelijck van Neyra, Lonthoyr en Poulou Ay) niet soude toevertroudt werden 'tgeene aan een kerckraad van een stad wert toebetrouwt, tegens de kerckelijcke ordren ende maximen van ons vaderlant, alwaar tot een praeparatoir examen niet de kerckenraad van een stad alleen, hoe groot die ook sij, maar een geheele Classis ofte de deputati derselven, gelijk tot het peremptoire examen selve de deputati synodi vereyscht werden. Indien nu aldus aan een kerckenraad alleen de examina toevertrout werden en niet aan andere kerckenraaden ofte Classis, soo en sien wij niet anders tegemoete ofte daar moet nootsaakelijck een primatus uyt resulteeren, daar nochtans Jesus Christus seght: Indien iemant wil de eerste sijn, die sal de laatste sijn ende aller dienaar, Marc. 9:35.

Wat aangaat de Maleytsche taale die haare Edelhedens hier ordonneeren, wij wenschen van herten dat wij die hier mochten ge[...] ende kosten [...] spreecken,[904] ende met haare

[901] 2 Korintiërs 4:7.
[902] Vgl. 1 Korintiërs 3:6-7.
[903] NA, VOC 909, fol. 316.
[904] Twee maal een woord weggevallen door inktvraat.

suyverheyt in de predicatiën gebruycken. Maar wat is het, indien iemant maar een weynigh hooger spreeckt als de gemeene taale meedebrenght, ofte volgens de instructiën der gedruckte boecken, soo verstaat het de gemeynte niet, gevende er oock geen acht op. En soo iemant daarin wilde voortgaan, die mochte met Ovidius wel seghen: 'Barbarus his ego sum, quia non intelligor ulli',[905] daar de Apostel seght, 1 Cor. 14:19, 'Ick wil liever in de gemeynte vijf woorden spreeken met mijn verstand, dat ik ook anderen magh onderwijsen, dan tienduysent woorden in eene vreemde taale'.

Wij konnen lichtelijck bevroeden dat in deese onsuyvere taale alhier ofte elders eenighe woorden sijn ingesloopen die, qualijck uytgesproocken sijnde, eenen quaden syn geeven, ofte die ook in sichselven bij de mooren schandelijck misduyt ofte bespot werden (dat door satans ingeeven haar seer gemeen is), 'twelck misschien oock de reeden is waarom dat haar Edelheedens met een seer goet ooghmerck deese suyverheyt der Maleytsche taale ordonneeren. Soo is 't dan dat wij ernstigh versoecken een register te moogen genieten van de woorden die aldus misduyt werden, opdat men sich daarnaar magh reguleeren ende in het toekoomende voor deselve wachten. Doch alschoon wij dit niet hebben, soo en sullen degeene die reets de predicatiën in het Maleyts begonnen hebben niet naarlaaten daarin voorte gaan, om met allen ijver oock in die taale de gemeynte te stichten en te onderwijsen, echter soo veel als mogelijck is ontwijckende de onsuyverheyt die ontrent de Maleytse taale in deese provintie gevonden wort, wenschende dat deese verbeeteringe van taale niet alleen van de predickstoel, maar oock door de dagelijcksche ommegangh konde ingevoert werden.

De E. Heer Commissaris R. Padbrughe[906] hier in deese provintie sijnde, soo heeft het hem belieft alhier eenige veranderinge in de kerckelijcke visiten in te voeren, ordonneerende dat de predikanten ende ouderlingen niet meer gelijck voordeesen met een orembay ofte schuyt achterlant sullen gevoert werden, maar dat voor de predikant van Neyra een peert op Chelamme, en voor die van Lonthoir tot sijn gebruyck ook een soude bestelt werden, bij welcke gelegentheyt de ouderlingen, dat hier alle tesamen Hollanders sijn, in de hitte der sonne moeten te voete gaan, tot kleyn respect van haare bedieninge voor deese inlandsche natie. En vermits de peerden van d'E. Compagnie seer dickwils elders moeten gebruyckt werden, soo sijn de predikanten ook somtijts genootsaackt tot de kerkenvisiten elders peerden te gaan leenen, weshalven wij U.Eerw. ernstelijck versoecken dat doch alle middelen mede believet aan te wenden dat de kerkenvisiten alhier wederom op de oude voet moogen herstelt werden, en dat wij de middelen weder moogen genieten om de gemeyntens achter lant niet alleen viermaal in 't jaar met een predicatie moogen dienen naar dat de gelegentheyt sal vereyschen, dat ook niet alleen de transporten der predicanten van Lonthoyr en Poulo Ay viermaal in 't jaar tot ordinaire kerkenvergaderinge, maar oock tot de extra ordinaire moogen (gelijck als voordeesen) betaalt werden, opdat sulcks niet en sij tot last der predikanten en der ouderlingen die haare eygene affairens naarlaatende ende op Neyra aankoomende, nergens als alleen in de kercke haare intreede hebben, en uyt de vergaderinge scheydende, niet een beete broots vinden tensij op eygen kosten, ofte vriendens onthaal.

Wijders, Eerw. ende medebroeders, streckt het ons tot een bijsondere blijdschap ende uytnemende vreughde des herten dat de kercke Jesu Christi onder U.Eerw. trouwe bedieninge soo kraghtigh groeyt ende bloeyt, dat God noch soo genadelijck mannen uytsend die kraghtigh sijn in het woort en ijverigh van geest, die de oude in de wijngaart des Heeren afgesloofde konnen verlichten, ende nevens andere met heyligen ijver de wacht op de muyren Zions waarneemen.

---

[905] Voor deze lieden ben ik een barbaar, daar ik voor niemand verstaanbaar ben. Ovidius, *Tristia*, V, x, 37.

[906] R. Padtbrugge, achtereenvolgens gouverneur van Ternate en Ambon, in 1682 commissaris voor de oosterse gouvernementen (*GM* 4, 595, 602).

Hiermeede eyndigende, bidden God hij gelieve U.Eerw. persoonen, familiën ende voornamelijck uwe heylighe diensten te seegenen, ende beveelen U.Eerw. Goode ende den woorde sijner genaade, blijvende, Eerw. godsalige, hooghgeleerde, U.Eerw. dienstwillighe medebroeders in Christo Jesu, de kerkenraad van Banda, Gisb. Brakel praeses, C. Manteau Assessor, Jac. du Bois syn p.t. scriba, Mels Caes ouderlinck, Paulus van den Broucke ouderlingh, Willem Barentsz, W. Davidse Beverloo diacon, Jan de Keyser diacon, D. van Duysburg diacon.

123. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 september 1684.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 373-376.

Eerwaardige, godsalige, geleerde Heeren ende medebroederen.

U.Eerw. brieve van den 9 febr. 1684[907] is ons ter hand gekoomen, uyt deselve verstaande dat de onse van het voorledene jaar[908] ook aan U.Eerw. is behandight, genoeghsaam bespeurende dat, alschoon deselve door abuys ongedaghtekent was, U.Eerw. hebbet konnen weten dat deselve uyt Banda ende met het laatste schip gekoomen was.

Dat de Eerweerde heeren en broederen de minste kennisse niet en hebben van hetgeene haare WelEdelheedens hebben believen te ordonneeren wegens diegeene die naar het proponentschap aspireeren,[909] hoe deselve naar Batavia moeten opkoomen om aldaar ter examen gestelt te werden, sien wij uyt U.Eerw. brieve, ende sulckx koomt ons vreemt voor, alsoo dit eene saake is die niet alleen de kerkenraad van Batavia, maar allen door dit gantsch Oostindiën concerneert.

Doch niet alleen dit is 't dat ons soo vreemd voorkoomt, maar ook dat de Eerw. broederen dit ons schrijven (sijnde maar alleen een vertoogh van onse gedachten over deese saake) alsoo opneemen, alsof wij bij maniere van retorsie[910] die macht U.Eerw. wilde bedisputeeren. Immers een retorsie en kan geen plaatse hebben of daar moet eenigh dispuyt ofte ventilatie van argument sijn voorgegaan, 'twelck hier niet is geschied, want bij U.Eerw. wegens deese maght geene mentie en is gemaakt, 'twelck misschien oock niet soude geschied sijn, om deese saake aldus stilswijgende te laaten doorgaan, indien U.Eerw. niet selve en haddet gheoordeelt de kercke van Banda, en oock andere, daartoe gequalificeert ende bequaam te sijn, doch alhier ons soodanigh een ordre toekoomende, soo en hebben wij niet konnen stille sijn, oft moesten volgens de gewoone gemeenschap der kercken U.Eerw. sulckx vertoonen.

Edoch, indien dit den Eerw. broederen verveelt ofte onaangenaam sij, soo kan daar lichtelijck in geminageert werden.

Wegens de praesentie der synodi gedeputeerdens bij de examina peremptoria en hebben wij ons geene generaale kennisse der constitutiën van alle de kercken in het vaderland aangemaatight, seghen echter alsnoch 'tgeene wij geseght hebben, ende en konnen geen afstand doen van 'tgeene wij selve in Holland en Westvriesland gesien hebben, ende weeten sulcks

[907] In de bundel uitgaande brieven kkr Batavia 1675-1690 (ANRI, Archief Kkr Batavia 51) zijn de folio's 215-234, met de brieven verzonden tussen december 1683 en 1 augustus 1684, niet meer leesbaar.
[908] Zie het hiervoorgaande document.
[909] NA, VOC 909, fol. 316.
[910] Vergelding, represaille.

in Gelderland, Vriesland en Groeningerland meede te geschieden. En schoon het in Holland alleen soo waare, soo en is 't niet sonder exempel, ofte ons seghen van bewijs versteeken.[911]

De kercke alhier in Banda bevind sich door Godts genaade in deselve stand, toeneemende in getaale. Godt geeve dat het oock sij in kennisse, kraght des gelooffs en godsaligheyt des leevens.

Doch 'tgeene ons smert, soo bespeuren wij dat t'sedert eenige tijd herwaarts het Moorsdom geweldigh toeneemt. Doch wij hoopen dat de middelen die tegens deese aanwas worden aangewend door God de Heere genadigh sullen gesegent werden, alsoo sulcks aan de hooge overigheyt is gedemonstreert.

D. Manteau een tocht naar de Zuyd-Oostereylanden gedaan hebbende, is wedergekeert, doch seer sieck sijnde, soodat in langen tijd de predickstoel niet heeft konnen betreeden. Doch God danck nu weder gesont en in kracht weder herstelt, sulcks den H. dienst nu weder alsvooren waarneemt.

Wegens de kercke ende schoolbehoefte sijn wij hertelijck danckbaar voor de vlijt en sorge die het U.Eerw. heeft belieft aan te wenden, versoeckende wijders U.Eerw. hetselve nochmaals bij haar Edelheedens te besorgen, tot voortplantinge van deese kercke ende schoole, opdat wij aldus de vereyschte nootsaakelijckheeden weder moogen ontfangen.

Wegens de ordre op de kerckenvisiten[912] en hebben wij noch geene ordre van haare WelEdelheedens tot herstellinge op den ouden voet ontfangen.

Den E. D. Braakel op sijn versoek toegestaan sijnde om een tocht naar Batavia te doen om aldaar een vrouw te gaan soecken, hoopen wij dat in gesontheyt op Batavia sal arriveeren en alsoo ook met de naaste gelegentheyt tot ons wederkeeren.

Dit is hetgeene wij aangaande den staat deeser kercken U.Eerw. konnen meededeelen. Hiermeede dan eyndigende, willen U.Eerw. gesamentlijck mitsgaders U.Eerw. familiën beveelen in de beschuttinge des Alderhooghsten ende blijven U.E. dienstwillige medebroeders in Christo, de kerckenraad van Banda, Gisbertus Brakel praeses p.t., C. Manteau Assessor, Jacobus du Bois J.F. scriba, H.U. Meijer ouderling, Paulus van den Broucke ouderling, Thomas Brants, D. van Duisburg.

Actum op Neyra in Banda, den 11 september 1684.

124. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 4 september 1685.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 377.

Eerwaardige, hooghgeleerde, godtzaalige Heeren ende waarde medebroederen in Christo.

Dese weinige zijn alleen dienende tot advertissement U.E.Eerw. missive gedateert den 25 january 1685[913] wel ontfangen te hebben neffens de boecken voor kerck en school.

Wat aengaet den welstandt onser kercken zijn (Gode zij danck) in goede toestandt. De kercken van Arou ende de Zuydoost zijn seer dienstelick een (uyt het midden van ons) predicant versoeckende, om soo jonge als oude persoonen, die wel hondert en ontrent veertich in 't getal zijn, door den doop Christo Jesu mochten werden ingelijft.

Seer waarde Heeren medebroederen, hierneffens gaet een memorie van het getal der boecken[914] noodich voor de heele provintie van Banda, alsoock om de Zuydoost.

Eyndigende naar bevelinge Gode ende het woort zijner genaade.

---

[911] Zie het hiervoorgaande document. De Bandase kerkenraad handhaafde dus zijn recht zelf personen die naar het proponentschap stonden te examineren en na gehouden examen te 'bevorderen'.

[912] Het is niet duidelijk of een concreet reglement wordt bedoeld.

[913] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 249-250.

[914] Niet aangetroffen.

Blijven U.E.Eerw. zeer gedienstige vrienden ende dienstvaardige medebroederen, die van de kerckenraadt op Banda, en uyt aller naam C. Manteau syn. p.t. praeses, Jacobus du Bois J.F., Gisbertus Brakel pro temp. scriba, H.U. Meijer ouderling, Thomas Carper.[915]

In onse kerckelicke vergaaderinghe tot Neyra, den 4 september 1685.

125. Brief van gouverneur Willem van Zijll aan krankbezoeker Jan de Graaf op Pulau Ai. Banda-Neira, 7 februari 1686.
NA, VOC 8036, fol. 76-77. Afschrift.

Eersame vrome.

Desen dient eenelijck om Ul. te adverteren dat sigh binnen thien dagen sult hebben klaar te maken ende te verveerdigen om benevens desselfs familie per het jacht den Javaensen Bode met den Eerweerde predicant Dubois naar Arouw te varen, ende daer uwen dienst waer te nemen in plaetse van den soldaet Jan Schuerman, die den capteyn Heysselbergh[916] aldaar als provisioneel kranckbesoecker gestelt ende dien dienst duslange waargenomen heeft. Sonder anders dan zijt Godt in genade bevolen.

Onder stondt: Ul. vrund, was geteykent: Willem van Zijll.

In margine, Banda bij 't Casteel Nassauw, den 7^{en} february 1686.

126. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 september 1686.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 379-380.

Eerwaerde, godtsalige, hooghgeleerde heeren, en medebroederen in des Heeren werk.

U.Eerw. seer aengename correspondenty-brief van den 2 january laestleden[917] is ons getrouwelijk behandight, waeruyt met bijsonder mede-lijden hebben verstaen den swakken en sieken toestant van de meeste der Eerw. leeraren op Batavia. d'Opperste Medicijn-meester wil deselve ende U.Eerw. alle ondersteunen met de staf sijner genade, tot troost van hare persoonen in 't particulier, ende insonderheyt tot blijdschap van U.Eerw. soo heerlijck bloeyende kercke in 't gemeyn.

Wat de kerken in Banda belanght, daervan kunnen wij U.Eerw. bedeelachtigen, vooreerst den slechten en desolaten toestant van den Eerw. D. Brakel op P. Ay, dewelke na een sware waterzught ende ontlastinge van deselve tot een geheele uyt-teringe is vervallen, waerdoor die gemeynte in langen tijt geen dienst van sijn E. heeft genoten, ende menschelijckerwijse nooyt meer genieten sal, vermits door een overheerschende siekte in eenen staet van desperaty nopende d'opkomst, bevonden wordt.

Hebbende ook, ten anderen, d'Eerw. D. du Bois de visite door de Zuyd-oost, voorleden february aangevangen, volbracht,[918] soodat nu noch resteren de kercken ende scholen op Arouw, alwaer nu over de vier jaaren geleden de laeste visite gedaen is, ende vanwaer ons nu door een brief van den crankbesoeker Jan de Graeff (sijnde ook in eenen swakken en seer

[915] In 1693 in Compagniesdienst als kassier op Banda. Mogelijk dezelfde als de burger Thomas Carper.
[916] Zie over hem Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 50.
[917] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 270-271.
[918] Een verslag van deze visitatiereis niet aangetroffen. Ds. du Bois reisde samen met de krankbezoeker Jan de Graaf, die op Aru de tot provisioneel krankbezoeker gepromoveerde soldaat Jan Schuerman moest vervangen. Zij arriveerden aldaar op 28 februari. Hun vaartuig, de Javaanse Bode, keerde op 9 mei 1686 te Banda terug na een moeilijke reis, tijdens de welke de bevelhebber overleed (NA, VOC 8036, Banda 1 fol. 76-78, 85, Banda 3 fol. 149-150, 157).

slechten stant aldaer geweest) is toegekomen 't register der verwachtelingen om den christelijcken doop t'ontfangen,[919] sijnde een getal van ontrent 150 persoonen, soo bejaarde als scholieren, welk werk wij vertrouwen aldaer mede bij gelegentheyt sal verricht worden, opdat deselve niet verflauwt, maer gesterkt ende daerdoor aengemoedight mochten werden in hare swakke ende eerste beginselen.

Versoekende verder U.Eerw. volgens jaarlijkse gewoonte bij haar Hooghachtb. Edelheedens gelieven voor te dragen ons eerbiedig versoek van de kerk- en schoolbehoeften, in dit nevensgaende lijstje[920] aengehaelt, vermits die van Arouw instantelijck om deselve sijn aenhoudende, als van alles ontbloot sijnde.

Belangende onse aenbevolene gemeynten, die vermeerderen ende nemen door Godts zegen noch dagelijks aen, na gelegentheyt der plaetsen. De Heere wil door sijne genade en krachtige medewerkinge sijns H. Geests dit werk soo hier als elders met voorspoet zegenen ende krachtelijck volvoeren.

Waermede dese eyndigen, U.Eerw. persoonen ende H. diensten bevelende de bescherminge des Alderhoogsten, verblijvende onderwijlen U.Eerw. bereyde dienaren en medebroederen in Christo, C. Manteau p.t. scriba, H.U. Meijer ouderling, Casp. Thomas Carper ouderling, P. van den Broucke ouderling.

Banda op Neyra, 14 september 1686.

127. Instructie voor onderkoopman Gijsbert van Rijckes en stuurman Hendrick Wilder vertrekkende met de chialoup de Piesangh naar Aru ter gelegenheid van de kerkvisitatie door ds. J. Du Bois. Banda-Neira, 21 maart 1687.

NA, VOC 8037, fol. 81-84. Afschrift.

Instructie voor den onder-coopman Gijsbert van Rijckes en den stuirman Hendrick Wilder, verseylende met de chialoep Piesangh naer het eyland Arouw om de guarnisoenhouderen aldaer te provideren en goede maenden te verstrecken, met welcke gelegentheyt den Eerw. predikant Du Bois mede derwaerts vertreckt om de kerck en schole te visiteren.[921]

De chialoep Piesangh hebben wij doen verveerdigen en toetakelen wat daeraen quam te manckeren, en is nu van alles wel besorgt, van water, branthout, victualie voor twee maenden geprovideert, dierhalven zullen Ul. de dregge uyt dese rheede ligten ende onder zeyl gaen, stellende den coers nae Arouw, alwaer met lieff gearriveert wesende moeten de goede maenden en rantsoenen verstreckt werden conform de rolle die wij Ul. nu mede geven,[922] ende aengewesen hebben, en belangende de rantzoenen wert Ul. nu mede claer aengewesen bij de nevensgaende memory aen desen mede g'annexeert,[923] wes maer te volgen hebt na Ul. voorschriften.

Op Ul. arrivement zult d'orangkayen beroepen, en vernemen off het daer alles nogh wel is, en off geene van onse soldaten hun lastigh vallen met baldadigheden en dronckenschap, en in cas van ja, zult de zodanige ligten, andere in plaatze stellen, van degene die wij Ul. nu mede geven. – – –[924]

Eene der inlandze schoolmeester daer remorerende heeft ons versogt verlost te mogen wesen, dat wij ten naesten zullen doen, alsoo wij om twee leermeesters na Amboina ge-

[919] Niet aangetroffen.
[920] Niet aangetroffen.
[921] Een verslag van deze visitatiereis niet aangetroffen; zie het hiernavolgende document.
[922] Niet aangetroffen.
[923] Niet aangetroffen.
[924] Volgen enkele andere opdrachten, en een relaas over weggevaren slaven.

schreven hebben. En off den kranckbesoeker de Graef 'tselve versoeck dede, dient hem ten antwoorde dat wij zijn versoeck zullen nakomen.

Den Eerw. predikant D. Dubois vaert nu mede om de visite te doen van kerck en schoolen. Weest zijn Eerw. in alles behulpsaem, draegt u tegens denselven beleeft, discreet, met offeringe van het competent respect. Ul. mogt van zijn Eerw. wel versoecken geholpen te werden met desselfs goeden raet en advys.

_ _ _[925]

Als den Eerw. predikant voornoemt daer zijne saken verrigt heeft, ende ook Ul., zoo neemt van de gesamenlijcke orangkayen een vrundelijck affscheyt en stelt Ul. reyse adroictura zonder elders aen te loopen na Banda. – – –

Was getekent: Willem van Zijll, Hendrick Crudop, Jan Heysselbergh, Joannes Bluse, en Jacobus de Witte. In margine: Banda op Neira 21[en] meert 1687.

128. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 september 1687.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 385-386.

Eerwaarde, godtsalige, hooghgeleerde heeren, vrunden en medebroederen in Christo.

De toegesondene en seer aengename letteren van U.Eerw. de dato 5 febr. 1687[926] sijn ons door de secretaris van den E. Heer gouverneur alhier ter handt gestelt, waeruyt met leetwesen verstaen hebben die groote breuke welke U.Eerw. gemeynte is overgekomen door 't ontvallen van dry haerder leeraren[927] en weghneminge derselver tot d'eeuwige rust. Wenschen en bidden dat Godt de Heere die bloeyende gemeynte wederom wil voorsien met getrouwe arbeyders tot winninge van vele zielen.

Wat den stant onser kerken alhier aengaet, D. Brakel in september anno passado sijnde overleden, soo is desselfs gemeynte ofte vices[928] waergenomen van D. Manteau ende D. du Bois, doch gemelte D. du Bois op den 22 meert jongstleden vertrekkende tot de visite van Arouw, soo is dese provintie door Manteau alleen bedient ende waergenomen ter tijt toe dat d'Eerw. D. François Valentijn op den 10 augustus uyt Amboina alhier is overgekomen, ons na voorgaende ontfangene tijdingen communicerende 't overlijden van D. du Bois, sijnde met de sloep de Pisang aldaer verdreven ende aengelandt, in sijne wederkomst van Arouw. Waerbij nu noch komt 't vertrek van D. Manteau, sijnde op sijn versoek ofte request om te repatriëren (alsoo sijn verbonden tijt nu ontrent negen jaren is g'exspireert) van haer Hoogh-Edelhedens geordonneert op te komen na Batavia, en d'Eerw. D. Valenthijn hier alleen maer ter leen sijnde gekomen volgens verkregene acte dienaengaende, ende met de komst van een ander leeraer wederom staet te vertrekken na sijn gedestineerde kercke in Amboina, soo blijft dese provinty in eene desolaten ende bijna geheel ontblooten stant van leeraren. Oversulkx is ons hertgrondigh versoek U.Eerw. gelieven te invigileren dat dese onse kerken wederom mogen werden versien van getrouwe arbeyders, opdat de soo lang gecontinueerde oeffeningen van de waren godtsdienst wederom mogen komen tot hare gewenschte en noodigen vereyschte volheyt.

---

[925] Volgen instructies betreffende andere zaken, zoals zuinigheid met het drinkwater.

[926] Van de bundel uitgaande brieven kkr Batavia 1675-1690 (ANRI, Archief Kkr Batavia 51) zijn de folio's 278-310, met de brieven verzonden tussen medio 1686 en augustus 1687, niet meer leesbaar.

[927] In februari-maart 1686 overleden te Batavia de predikanten Bartholomeus Heynen (ziekentrooster te Batavia, studie in Nederland, 1664 als predikant terug in Indië, 1676-1679 en 1683-1686 te Batavia) en Petrus Wijtens (1670-1686 predikant te Batavia) alsmede de emeritus predikant Cornelis Lindius (1652-1683 predikant te Batavia).

[928] Beurten.

De gementioneerde crankbesoeker Jan Smith, waervan in U.Eerw. missive gewagh gemaekt wordt, is tot ons niet verschenen, hebbende ook in 't geheel niets van denselven gehoort.

Wat de crankbesoekers Jan de Keyser en Jan de Graeff aengaet, deselve waren wel genegen tot het aenleeren van de Maleytse tael om t'sijner tijt daerin dienst te kunnen doen. Doch verstaende uyt seker extract uyt de missive van haer Edelhedens aan de regeringe van Banda[929] dat gemelte crankbesoekers souden moeten verdaght sijn dat alvorens sij daer geadmitteert wierden haer ten principale ter examen soude moeten presenteren op Batavia, en bovendien ook sorge hadden te dragen om de Maleytse tael niet volgens de bedorven sleur maer na de rechte eygenschap derselver soude hebben te leeren, haer fundament leggende met de eygen letter-kunde, sonder 'twelck zij beswaerlijk daertoe soude kunnen geraeken, soo heeft dit een geheele afstant daervan in haer veroorsaekt ende haer begonnen werk t'eenemael doen staken.

Kunnende wij U.Eerw. voor tegenwoordigh ook geen openinge doen van de toestant der kercke en schole op Arouw ende de verrichte visite aldaer door D. du Bois saliger, alsoo ons daervan niet de minste communicatie gegeven is, sijnde ons alleen door particuliere van de Zuid-Oost gekomen bekent gemaekt dat op 't eylandt Damme vele ende op Wetter ter residentie van Radja Salomon ontrent 50 persoonen waren onderwesen om de H. doop te ontfangen, doch de schoolmeester aldaer, een neerstich ende getrouwe man, sijnde overleden, soo is 't werk der schole, der gebeden ende der sondaeghse oeffeninge in die plaets geheel stil ende onverricht gebleven, sijnde op 't eylandt Kisser wederom een goedt getal der verwachtelingen tot den H. doop.

Dit ons eerbiedigh versoek van kerk- en schoolbehoeften, begrepen in 't nevenstaende lijstje,[930] versoeken wij gansch vrundelijck dat van U.Eerw. bij d'Hooge Regeringe, volgens gewoonte, wederom magh werden gerecommandeert ende voor-gedragen.

Sijnde dit soo kortelijks 'tgene wij U.Eerw. nopende den stant der kerken ende scholen in Banda ende den aenkleve van dien noodich hadden te communiceeren.

Waermede wij dan verder U.Eerw. persoonen ende H. ampten willen bevelen Gode ende den woorde sijner genade, verblijvende onderwijlen na onse gebiedenis, Eerw., godtsalige, hooghgeleerde, U.Eerw. gedienstige vrunden en medebroederen in Christo, de kerkenraadt. C. Manteau p.t. praeses, François Valentijn, syn. p.t. scriba, T.C[r] Saet, J.van Cordan,[931] Lucas Claesz,[932] Aert Anthonisz, Tobias Laps.[933]

Banda op Neyra 10 september 1687.

129. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 14 juni 1688.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 387-388.

Eerwaerde, godsalige, hoog-geleerde heeren, vrunden en medebroeders in Christo Jesu.

Den Eerw. predicant Fredericus Gobius is met redelijke gesontheyt den 3[en] april jongstleden alhier gearriveert, en heeft naerdat hij sijne missive aen onsen kerkenraed had' vertoont, sijne bedieninge in dese gemeente aengevangen, met volle vergenoeginge van de-

[929] NA, VOC 909, fol. 316. Op 2 februari 1691 besloot de HR tot plaatsing van De Graaf als proponent op Banda (NA, VOC 706, fol. 1691/53).

[930] Niet aangetroffen.

[931] Jacob van Cordan, 1672 sergeant op Banda, 1689 perkenier op Lonthoir.

[932] Lucas Claesz de Jong, waarschijnlijk zoon van Claas Lucasz, burger en perkenier met perk van (in 1735) 84 zielen en 98 lijfeigenen, burgerluitenant.

[933] Tobias Laps, in VOC-dienst, in 1689 winkelier.

selve, seggen deshalven hertelijk dank wegens de goede besorginge voor onse gemeente dat U.Eerw. hebben gelieft een soodanig bequaem persoon tot ons te senden, van denwelken wij goede hope hebben dat onse gemeente in leer en leven nog langen tijt met gesontheyt sal voorstaen en het werk des Heeren met ijver helpen voortsetten.

Den Eerw. predikant François Valentijn is den 18 may van hier naer Amboina vertrocken, en waerlijk 't was hoog tijt dat wij met een ander predikant wierden versien, hadden andersints over de slaeperigheyt van sijn Eerw. dienst moeten klagtig vallen, insonderheyt wegens de gemeente tot Pulo Ay, daer denselven in 9 maenden van sijn verblijf alhier maer drymaelen heeft dienst gedaen, soodat nog 't H. avontmael, nog den doop aen kinderen en bejaerde in 5 à 6 maenden niet is geadministreert geworden, tot groot ongenoegen van voorschreven gemeente. Andere particuliere klagten van 't volk agter 't hooge lant etc., daer hij weynig of geen dienst gedaen heeft, sullen wij hier niet ophaelen, wenschende hem meerder ijver en neerstigheyt omtrent den godtsdienst. 't Getal van de ledematen der gemeente is t'sedert d'bediening van D. Valentijn niet vermeerdert, terwijl hij weynig werk daervan maekte, daer nu verscheyde luyden instantig versoeken belijdenis te doen.

Wij sijn hier op Neira met twee krankbesoekers, namentlijk Joannes de Keyser en Jan de Graeff versien. De school is ook versterkt met nog een schoolmeester, vermits den eenen, dagelijcx swak sijnde, dien dienst alleen niet wel conde waernemen.

Den 8^{en} deser 's naermiddags tusschen 3 en 4 uyren was hier een aertbevinge, maer niet sterk, en duyrde ook niet lang, Godt bewaer ons voor ongeluk.

Waermede afbrekende bevelen wij U.Eerw. Gode en den woorde sijner genade met toewenschinge van alle heil en zegen over U.Eerw. persoonen en diensten, verblijvende U.Eerw. toegenegene vrunden en medebroeders, de kerkenraedt van Banda, en uyt aller naem Fredericus Gobius V.D.M., T.C^{r} Saet, Jacob van Cordan, Aert Anthonissen, Tobias Laps.

Banda Neira, desen 14^{en} juny anno 1688.

130. Brief van de krankbezoeker J. de Graaf te Banda Neira aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 september 1688.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 389.

Eerwaarde, godsalige broeders.

Het heeft U.Eerw. gelieft mij (in het jaar 1682) te ordineren en te senden na Banda teneynde ick oock ter gelegener tijt tot den H. dienst geëmployeert te mogen worden, waartoe ick niet opgehouden hebbe vlijdt en neersticheyt aan te wenden om dat eynde te becomen. Maar alsoo ick tot mijn leetwesen heb verstaan dat d'Eerw. kerkenraad hier in Banda aan U.Eerw. hebben geschreven dat ick van mijn voornemen was gedesisteert,[934] vinde mijselven genoodtsaackt per dese geringe letteren aan U.Eerw. te doen blijcken dat sulcksx noyt van mij en is geschiet, maar dat sulcks geschreven is buyten mijn weten en in mijn absentie, terwijl ick op Arous geweest ben, daar ick twee jaaren overgebracht hebbe. Doch nu weder in Banda gecomen zijnde, en siende de noodt van Christi kercken, soo is 't dat ick mij bewogen heb gevonden om noch eens onder des Heeren zegen die middelen in het werck te stellen om, soo het mogelick was, tot mijn voornemen te mogen komen.

Soo is mijn versoeck tegenwoordich of U.Eerw. gelieven toe te staan en te ordineeren dat mijn exsame prepiratoor[935] hier in Banda mocht voortganck hebben, teneynde na gedane exsame mochte geaccepteert en geëmployeert werden tot Candidatus. Zal hierop een gun-

[934] Zie hiervoor, doc. 128.
[935] Preparatoir examen, het voorlaatste examen voor de bevestiging tot predikant.

stige antwoort verwachten, en na toewensingh van des Heeren zegen over U.Eerw. collegie verblijven U.Eerw. onderdanige, verplichten dienaar, J. de Graaff.[936]

Banda op Neyra, den 15 september 1688.

131. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 15 september 1688.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 397.

Eerwaarde, godtsalige en seer geleerden heeren, vrunden en medebroeders.

De toestant van d'kerken in Banda hebben wij bij aankomste van den Eerw. predicant Fredricus Gobius ten deele, soo veel als doent ter tijt nodich geacht, bekent gemaackt, niet twijffelende of U.E. sullen onse missive wel ontfangen hebben. Maer vermits wij tegenwoordich sien dat d'last van drie kerken bedieninge hier in Banda onse predicant Gobius alleen op den hals leyt, die alhoewel noch redelijck gesont en sterck, en wij sijn Eerw. noch langer wilde gebruyken, soo is 't het dat wij bij deese gelegentheyt U.Eerw. vrindelijk versoecke dat deselve met occasie van een bequaam persoon uyt het vaderlant mochte versien werden, opdat de last van het veelvoudigh reysen van d'eene plaats op d'ander van onse predicant mochte verlicht werden.

Aangaande d'toestant van onse kerke, deselve is, Godt sij gelooft, soodanich wel gestelt, doordien dagelijcx selfs van d'heydenen veele tot het Christendom haar begeven, en versoecke gedoopt te werden. Daarenboven is oock den aanwas der litmaten deser gemeynte van tijt tot tijt grooter, daarover wij ons ten hoogste verblijde, en recommandeeren U.Eerw. hiermede voor onse kerke alhier in Banda wat sorgh te dragen en de behulpsame hant te bieden.

Waermede afbrekende, beveele wij U.Eerw. persoonen en heylige ampten Gode en de woorde sijnner genade, mits verblijve U.Eerw. dienstbaere [...][937] medearbeyders de kerckenraat van Banda, ende uyt aller last en naam Fredericus Gobius, ecclesiastes.

Banda Neyra, den 15^{en} september anno 1688.

132. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, z.d. [september 1689].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 407-413.[938]

Eerwaarde, godzalige, welgeleerde heeren en medebroederen in Christo.

Uwen aengenaemen van de 10 febr. deses jaars 1689[939] is ons door den Eerw. predicant Thomas van Symei wel geworden, en hebben daeruyt met verheugingh verstaen U.Eerw. blijde vergenoegingh over de gesegende toestandt van het geestelijke Sion alhier onder 't opsigt van d'Eerw. D. F. Gobii en sijnen Eerw. kerckenraadt. Uwen hertgrondigen zegen-

[936] De Bataviase kerkenraad vroeg De Graaf voor het examen naar Batavia te komen; dit werd gehouden op 12 januari 1691 en resulteerde in de bevordering van De Graaf tot candidaat in de theologie (Mooij, *Bouwstoffen* III, 790, 795, 826). Op 1 februari 1691 volgde het peremptoir (laatste) examen, waarna De Graaf bevestigd werd tot predikant. Van 1691 tot zijn dood in 1698 was hij predikant op Pulau Ai.

[937] Eén woord door papierbeschadiging onleesbaar, evenals enkele links onder de tekst geschreven woorden.

[938] De brief beslaat drie folio's, genummerd 407, 409, 413. Doordat folio 409 en 413 met een nieuwe alinea beginnen, is niet na te gaan of de tekst doorloopt. Rechts onderaan folio 407 en 409 staat 'derte', resp. 'vierte'.

[939] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 373-374.

wens omtrent sijn persoon en de welstandt van Godts kerck verweckt in ons een gelijcke geestelijcke ijver om met verdubbelingh van zeegen 't heyl des Heeren over U.Eerw. persoonen en heylige bedieningen tot bevorderingh van Godts koninckrijck toe te wensen. Sela![940]

Noopende 't relaas van U.Eerw. verblijden we ons ook in de godzalige ijver en tedere godtsvrucht van onse Heeren Majores in 't patria wegens 't afsenden van 4 predicanten na Indiën, waervan den eenen, D. van Leeuwen, door Godts bisondere voorsienigheyt op den wegh is herroepen,[941] en d'andere, D. Martinus van der Schuer[942] (gelijck ook a latere[943] D. Alexander Carpius op Timor), in 't landt haerer saliger ontsterfelijkheyt sijn verhuyst, doch d'andere, D. Peterus van der Vorm[944] naer Amboina en D. Thomas van Symei naer Banda gedestineert, welcke laetste reets alhier op den 6 mey 1689 gearriveert en na overleveringh van U.Eerw. missive tot predicant in onse broederschap met gemene toejuygingh van zeegen aengenoomen is.

In de saake de kranckbesoekers betreffende is ons ook sonderlingh aengenaem 't goetvinden van haer Ed. in 't avancement van den persoon Nicolaas Hodepijl tot den publiken predickdienst.[945] Sijn verblijf voor een tijd tot oefeningh, so in taal als prediken, belooft de kercke in sijn persoon een man van goede hoop.

De bloejende gemeynte Godts op Batavia onder 't opsicht van haer herderen, 5 Duytse, 3 Portugeesche en een Maleyts met so veel mede-arbeydende broederen in Godts akkerwerck vermeerdert onse blijtschap door haer tal en aenwas, en verbeeldt ons met een sonderlingh behaegen dien groenen palmboom in den voorhof des Heeren, welckers heylsame schaduw van troostelijke raadt ons huttie in sijn komkommerhof onderschraegt en de myrten die in de diepten sijn met geestelijck voedsel bijspringt, en gave Godt dat noch langh sijne kerke van alom aenwies en 't getal der uytverkoorne vervult sijnde mocht rijden op de hoogte der aerde,[946] waertoe wij d'Almogende met U.Eerw. hertgrondigh bidden 't onheyl in Europa (waervan U.Eerw. melden)[947] van sijn lievelingen af te wenden en haer te sijn in vervolgingh een hoog vertreck, in verstrojingh een tente der 'tsamenkomste, in verdruckingh een troost en staf, en in alle kruys en tegenspoet een zaalige uytkomst.

[fol. 409] Van de broederen M. Heck en C. de Leeuw hebben we met leedweesen verstaen d'oneenige toestandt in 't werck des Heeren, 'twelck wij verhoopen dat door haer Edelens bescheydene goedertierenheyt, U.Eerw. wijsen raat en haer goet comportement ten besten van de kercke Godt wel sal verbetert werden en daerdoor de schandalen gesuyvert, de ergernisse geruymt en de bandt van eenigheyt door den drangh van strenge orders wat nader betracht.

De kercke Godts alhier onder 't opsicht van haer twee herders D. F. Gobii en D. Thomas van Symei neemt, Godt lof, niet af, en gelijck se tevooren door den dienst van een predicant in haer verlegentheyt, hoewel beswaerlijck, getrouwelijck echter is bijgesprongen sonder te verflauwen maer veeleer aen te wassen, so willen we hoopen dat den Oppersten Herder

---

[940] Interjectie, voorkomend in Hebreeuwse poëzie, onder meer de Psalmen; betekenis onbekend.

[941] Johannes van Leeuwen. Door storm werd het schip waarmee hij naar Indië was vertrokken gedwongen een Zeeuwse haven binnen te lopen. Bij die gelegenheid bracht de gemeente van Domburg op Walcheren een beroep op hem uit. Bewindhebbers stonden toe dat hij dit aannam.

[942] Waarschijnlijk is bedoeld ds. Martinus Verschuur, 1679 als predikant uitgezonden naar West-Indië.

[943] (Dit) terzijde.

[944] Petrus van der Vorm (1664-1731), arr. Batavia 1688, predikant Ambon 1689-1698, Batavia 1698-1731, voltooide en reviseerde de bijbelvertaling van ds. Melchior Leydecker.

[945] Nicolaas Hodenpijl, arr. Batavia 1687 als krankbezoeker, 1689 bevorderd tot predikant, predikant te Ambon (1689-1691, 1694-1706) en Ternate (1691-1694), overleed 1706.

[946] Het voorgaande is een collage van Jesaja 1:8, Zacharia 1:8 en Jesaja 58:14.

[947] De vernietiging van het Franse Protestantisme door en na de herroeping van het Edict van Nantes (1685).

Israëls dese kudde onder haer twee geleyders te segenrijker weyden en haer Eerw. met een sonderlinghe kracht uyt de hoogte wil bijstaan om haer bedieninge so getrouw als vruchtbaer met een geestelijke yver waer te neemen.

Eyndelijck kunnen we U.Eerw. niet nalaaten hertgrondigh te bedanken voor uwe teedere sorgh en broederlijke mede-hulpsaemheyt in het toeschickken van den voornoemde en ons seer lieven leeraer D. Thomas van Symei, met een ernstige beede van in 't toekome verlegentheeden uw behulpsame handen niet te wille onttrekken maer veeleer te laten verdubbelen in dese onse beede, te weeten:

Aengesien d'almoogende Godt belieft heeft D. F. Gobius sijn Eerw. huysvrouw te sijner tijt in sijn rijck te haalen[948] en dat sijn E. door dat droevigh ongeval in 't eerst een herten wee geset en naderhandt sigh noch meer bekommernisse onderworpen heeft, die den eysch van d'huyshoudingh beset met kinderen etc. beneffens de droeve eensaemheyt so ver hebben vergroot dat sijn E. reets na den lichaame veele gevaerlijcke swakheeden onderworpen is, 'twelck hem na rijp overlegh en goeden raat bij occasie van d'E. Heer Commissaris D. de Haas alhier heeft doen requestreeren teneynde naer Batavia mocht opkoomen om sijn persoon en familie door de trouw te herstellen. Edoch,dewijl den E. Heer Commissaris sulcx ex autoritate[949] op sigh niet heeft believen te nemen, maer liever onsen Eerw. broeder met een gunstigh voorschrijven te voorsien, so is 't dat indien haer Edelens (gelijck wij niet twijfelen) hiertoe consenteeren en gevolglijck wij sijn E. voor een tijt moeten missen tot groot beswaringh van den dienst alhier, so staat te vreesen dat dien last voor onsen eenige leeraer, D. Thomas van Symei, die ook op ver na de sterckste niet is, wellicht mocht afmatten, tot groot onheyl en droefheyt der Bandase kerke. Oversulcx is onse hertenwens en ernstigh versouck aen U.Eerw. in desen met raat en daed na tijts gelegentheyt en eysch van saaken ons te wille helpen, 'tsij met het spoedigh retour van sijn E.,of den aenkomst van een ander indien sijn E. mocht koomen te overlijden of verplaets werden.

Daerenbooven, gelijck we voorheenen door 't goedertieren welbehaegen van haer Ed. drie leeraren hebben gehadt, op yder kantoor één, waerdoor den dienst merkelijk was verlicht en de kerke sonderlingh gevoedt, so is 't dat door U.Eerw. wijsen raat en ernstigh versouk aen haer E. uyt onsen naem dese bresse weder soude kunnen werden geheelt door middel van den voorschreven proponent Nicolaes Hoodenpijl, wiens gave en persoon naer U.Eerw. getuygenis ons blijdelijck soude voldoen, temeer alsoo denselve de Maleytse taal kundigh sal sijn en de gemeente alhier schreyt na een bij haer verstaanlijk leeraer, gemerckt de hooge jaaren van D. F. Gobius[950] niet toelaaten in die tedieuse en laborieuse oefeningh te treeden, gelijck ook den dienst alhier door de continueele visiten en beurt-predikingh op Neira, Lonthoir, Poele Ay en achterlandt onsen lieven en alreets daerdoor verswackte leraer nooyt tijt sullen laeten om sigh daerin te kunnen oefenen. Hier komt bij dat genoemde Hoodenpijl juyst, nae 't enkel welbehaegen van haer HoogEdelens, de Maleytse tael kundigh is, en gevolglijck op die wijse alhier een bequaem instrument soude kunnen sijn om andere op die wijse te leeren en het goetvinden van haer HoogEdelens doen doorgaen.

[fol. 413] Den kranckbesouker Jan de Graaf heeft sich in onse vergaderingh opgedaen met instantie van in sijn voorgaende resolutie en hertelijk versouck te persisteeren, waertoe versocht van d'vergaderingh eens een propositie te moogen doen. En gevolglijck van d'Eerw. praeses een text verkreegen hebbende, heeft in onse vergaederingh goet contentement verworven en versocht van U.Eerw. intercessie bij haer H.E. om nae haer goedertieren order te moogen opkoomen behoudens sijn gasie tot onderstandt van sijn huys, teneynde hij mochte in een tael alhier verstaanlijck (van U.E. geëxamineert sijnde) dienst doen, of alhier

[948] Zie hierna, doc. 133 en 134.
[949] Op eigen gezag.
[950] Ds. Gobius was geboren in 1645 (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 146).

met haar Edelens welbehagen geëxamineert te werden gelijck meermaelen is geschiedt aen d'Eerw. zal. de Bidder[951] en anderen, so hier als in Amboina de Largie,[952] Stevens[953] etc.

Ons aengaende, waerde heeren en medebroeders, is noch boovenal ten hoogsten benoodight, om alle onheylen en ingecroope misbruyke te suyveren, een kercklijck regelement om ons onse bedieningh weerdigh te gedraegen en de politie in haer competent respect uyt onkunde niet te beleedigen, 'twelck een saek van swaer gevolgh is. En nademael wij meermaalen de polity erstigh hebben versocht ons sulcx te willen laten toekoomen en sij Achtbare antwoorden niet te hebben maer beloofden haer Ed. daerom te schrijven, en wij ondertussen niet hebben erlangt, 'twelck ons doet gelooven dat moogelijck haer drukke besonjes sulcx hebben verhindert, so is 't dat wij ons ootmoedigh keeren tot u onse medebroederen en van u hulpsame handen sodanige kerklijke regulementen, 'tsij bij U.Eerw. berustende of bij haer HoogEdelens door ons te erlangen, te verwachten, tot groote stigtingh, goede schikkingh van de kerk etc. 't Welck doende gij Heeren vaders en medebroeders door uwe daadveerdige bijstandt ons grootelijcx sult verplichten tot een gelijcke, ja meer bereydwilligheyt (iets benodigt sijnde), ten minsten doen vigileeren in de broederlijke wellevendheyt en kerkelijk welstandt.

Tot welkers opbouw wij U.Eerw. dierbaere persoonen en heylige diensten beveelen. – – –, de kerkenraat van Banda, uyt naem en last, T. Symei syn. p.t. praeses et epistolae hujus anni scriba, Fredericus Gobius Eccl^{s}, Casp. Thomas Carper.

133. Brief van ds. F. Gobius te Pulau Ai aan de kerkenraad van Batavia. Pulau Ai, 26 augustus 1690.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 399-400.[954]

Eerwaerdige, godtzalige, hooghgeleerde heeren, mijn geliefde broederen in Christo Jesu.

Achtervolgens mijne schuldige plight hebbe ick U.E.Eerw. mijnen tegenwordigen toestandt te communiceeren. Ick hadde gehoopt dat, volgens de resolutie van haere Edelheyts en hooghachtbaere Heeren Raeden van India en de Bandaasche regieringe afgesonden, selfs en in persona te Batavia voor U.E.Eerw. soude comparieren, maer vermits ick met een jonge dochter hier te lande hertrouwt was, heeft de Heer Commissarius de Haeß mij de reyß nae Batavia verboden. Ick hebbe in mijn sware sieckte mij laeten raeden voor een tijdt langh tot restitutie van mijn gesondtheyt nae Polu-Ay te vertrecken, 'twelcke ick met permissie van de overigheyt gedaen hebbe. Naedat ick nu door Godes zeghen restituirt ende tot mijn vorige gesondtheyt gekomen ben, heb ick mijn gemeente op Neyra gesocht wederom te bedienen.

Ondertuschen heeft D. Simey op Neyra sodanigh vastgeset dat hij mij niet heeft willen wijcken, oock door brieffen aen d'E. de Haeß so veel te wege gebracht dat hij van zijn Ed. beroepen tot praedicant op Neyra, en mij belast worden op Polu-Ay te verblijven. Ben also van mijn plaets daer ick gedacht te leven en te sterven, onsteeken. Nu wenschte ick wel van dese plaets verlost en op een andere transferirt te zijn of op Neyra herstelt. Daerom heb ick sulx in alle oedtmoedigheyt van de Hooghe Regieringe versocht,[955] biddende U.E.Eerw.

[951] Bedoeld moet zijn Wilhelmus de Bitter, 1667-1675 predikant te Banda. Deze was echter als predikant uit Nederland gekomen en op Banda als zodanig ontvangen (hiervoor, doc. 94, eerste alinea).
[952] Simon de Large, in 1676 op Ambon van proponent tot predikant bevorderd. Zie deel I.
[953] Zie betreffende Stevens doc. 115 en de aantekening daarbij.
[954] Op deze plaats in de archiefbundel ook een zwart-wit foto, bezorgd door de Indische hoofdambtenaar A.A. Gobius te Buitenzorg, november 1910. Hieruit blijkt dat deze bundel toentertijd ter raadpleging beschikbaar was. Ds. Gobius was afkomstig uit Keulen.
[955] Zie NA, VOC 7966, fol. 299-301; brief ds. F. Gobius aan HR, Pulau Ai, 30 augustus 1690.

gelieven mij in dit mijn versoeck door haere krachtige recommendatie bij haer Ed. en Hooghachtbare Raeden te patrocineeren, hoopende dat daerdoor U.E.Eerw. geringe dienaer en medebroeder te eerder met een gunstige antwoort mach verheught worden.

Aengaende de staet van de Bandaesche kercken heeft D. Simey over sich genommen aen U.E.Eerw. bekent te maecken. Hier op Polu-Ay is de gereformeerde gemeente so swack dat bedroeft ben wanneer ick altemets voor 6 à 7 menschen buyten weinigh soldaten ende kinders in mijn praedicatie hebbe, soodat mijn ijver ende studiën daerdoor soude konnen verslappen so wanneer ick mij selfs niet opweckte.

Hiermede in alle eerbiedigheyt afbreekende, wensche ik U.E.Eerw. de genade en Geest des Allerhoogste, neffens die van haere gemeente in Christo Jesu, blijvende ondertuschen U.E, U.WelEerw. oodtmoedige dienaer en trouwe medearbeyder aen 't woordt der genade in Christo Jesu, Fredericus Gobius.

Banda op Polu-Ay, den 26 augusti 1690.

134. Brief van ds. Th. van Symei aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [augustus/september 1690].[956]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 405-406.

Eerwaerde, godzalige heeren etc.

'k Neem eerbiedighlijk de vrijheyt, bij gelegentheyt mijner benodigde toestandt en facile occagie der Bandase kerklijke zaake, wegens mijn g'intentioneerdt desseyn gedienstigh U.Eerw. hulpe te versouke, ten welken eynde U.Eerw. zij kennelijck hoe dat onsen Eerw. medebroeder D. F. Gobius van Godt Almachtigh met een sware sieckte besocht en, wegens sijn hooge jaaren buyten hoop van volkoome reconvalesatie, bij kerck en politie versocht naer Poul Ay te vertrekken, teneynde sijn Eerw. sijn gesontheyt mocht erlanghen, 'twelck sijn Eerw. wiert eenpaerlijk geaccordeert, en wierden wij daerop van kerck en politie geordineert (om 't hooft-cantoor van geen predicant te priveeren) so langh op Neira te comen woonen en van daer de twee cantoiren Neira en Lonthoir bij springtochjes te bedienen, latende het derde, Poul Ay, voor sijn Eerw. op sijn versouck.

Inmiddels, door d'aenkomst van onsen Eerw. medebroeder D. Ernestus de Witt (die aenstonts op de ledige plaats Lonthoir wiert geordineert), verschijnt sijn Eerw., met pretentie om sijn oude plaats, met bijvoegingh van totaliter te sijn gereconvalesceert, 'twelck de kerck aen d'Acht. politie communiceert en den voorschreven Raad aen d'Edelen Heer Dirck de Haaz gerefereert lied, en ontfongen wij daerover van geseyde Achtb. Heer een extract missive in mandatis aen d'Achtb. politie gegeven omme alles en een yder op sijn doenmaels sijnde plaats te verblijven, wij namentlijck op Neira, D. Ernestus de Wit op Lonthoir en sijn Eerw. F. Gobius op Poul Ay, waeraen ons gedienstigh gedroegen sonder meer. Hier quam bij dat sijn Eerw. voorschreven D. F. Gobius, sijnde getrout en alsoo het gunstigh consent van haer HoogEdelheden wegens sijn opkomst om een ega geprevenieert hebbende, van d'Edele Heer Commissaris D. de Haaz geordineert wierde in Banda te verblijven, sijnde nu Banda van 3 leraren voorsien, waertoe de vierde (so we hoopen) Jan de Graaf ten dienst der Maleytse en bisonderlijck buytenlantse kerke staat te coomen, 'twelck alles ons heeft gelegentheyt gegeven om in mijn hoogste benodigingh d'Edele Heer Commissaris Dirck de Haaz beneffens de Achtb. Raad van Banda ootmoedigh tot de bij- en onderlage, mitsgaders een gunstigh voorschrijvens op ons meegaende requeste na haer HoogEdelhedens te ver-

[956] Op het omslag de volgende aantekening van de scriba van de kerkenraad van Batavia: 'Kerckelijke briev uyt Banda van D. Symei, ontfangen per Jan de Graav, den 9^{en} octob. 1690 en beantwoord den [niet ingevuld] january 1691'.

souke om een springhtochje voor 6 à 7 maenden naer Batavia om een huyshoudende ega, 'twelck Ed. Achtbaerhedens hebben gunstigh dusverre geconsenteert en onderschreven.

Dusverre 't relaas noopende den toestant onser kerklijke persoonen en daertoe ons voorgenome desseyn. Nu keeren wij ons gedienstiglijk en ootmoedigh tot U.Eerw., onse seer lieve medebroeders, heeren en vaders, smekende om U.Eerw. behulpsame handen bij ende aen haer HoogEdelhedens de facile gelegentheyt om buyten prejudicie van 's Compagnies interest en kerkelijke benodigingh voor so een korte tijt voor ons gelieve te doceren en 't overige ten effect dienende te versouken, teneynde wij uyt onse ontfangene consent, voor U.Eerw. broederlijke dienstbetuygingh weder-reden krijgen gedienstigh in toegenegenheyt op alle voorval danckbaerlijck te verblijve U.Eerw., godzalighe, hooggeleerde heren en medebroeders seer verplichten, dienstwilligen mede-arbeyder Th. van Symei, predicant in Banda.

In kennisse en welgevalle van kerckenraad: Ernestus de Witte, Casp. Tomas Carper, Tobias Laps.

135. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 8 september 1690.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 415-417.[957]

Eerw., godzalige, hooggeleerde medebroeders, heeren en vaders in Christo.

U.Eerw. aengename en hooggeëxtimeerde letteren van den 4 febr. 1690[958] sijn ons ter goeder tijdt behandigt, uyt welkers inhoud wij met een sonderlingh genoegen naespeurden en gewaerd wierden U.Eerweerdens blijdtschap over de welstandt van Bandaas kerken en schaapskoje Jesu, waervan U.Eerw. de herderen en Eerw. predicanten T. Symei en D. Fredricus Gobius, den eersten veel heyl en zegen met d'intree van sijn dienst toewenst, doch d'andere onder Godts besoekingh in krankheyt, herstellinge en gesontheyt. Beyde dese toegenegene en broederlijke hertenwensingh heeft Godt believen te effectueren, doch onder dese toevalligheden dat d'Eerw. D. F. Gobius, ten meestendeele nu miraculeus herstelt, sigh alhier heeft in den huwelijken staat begeven en desweegen van d'E. Heer Com. D'Haas, gouverneur in Amboina, geordineert is in Banda op Poel Ay te moeten verblijven, invoegen sijn Eerw. dit jaer noch door sijn aenkomst U.Eerw. aengesighte niet sal cunnen verblijden, maer veeleer den persoon Jan de Graaf,[959] voor welckers welstandt noopende U.Eerw. toegebragte zorge, moeite, hulpe en bevorderingh wij dankbaarlijck betuygen vernoegt en verheugt te sijn, bevelende denselve in uwe gunstige bescheyde broederlijke directie en promotie, en verhopen denselven door U.Eerw. toedoeningh tot dienste der Maleytse kerke alhier in 't korte weder te sien.

D'Eerw. predicant en brenger uwer missive, D. Ernestus de Witte, van Amsterdam tot U.Eerw. en van daer tot ons gecoomen, betoont sigh in onser aenweesen een man van goede hoop en wandel, als U.Eerw. bericht vermelt en onse genegentheden vereyschen.

De genomen moeite op ons versouk, wegens kerkelijke ordinantie bij haer HoogEdelhedens te hebben versogt, verkreegen en ons toegesonden,[960] verheugt en maeckt ons dankbaer over de behulpsame werken uwer handen, maer hebben deselve tot nogh toe niet vernoomen nogt weten waer te versouken of verder te becoomen sijn, 'twelck mogelijck naer verloop van een weynigh tijt sigh selfs met reden sal ondeckken, sijnde wij inmiddels van

[957] De brief beslaat twee folio's, genummerd 415, 417. Doordat folio 417 met een nieuwe alinea begint, is niet na te gaan of de tekst doorloopt. Rechts onderaan fol. 415 wordt geen doorlooptekst gegeven.
[958] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 413.
[959] Blijkens het omslag werd ook deze brief door Jan de Graaf bij de Bataviase kerkenraad bezorgd.
[960] Het is niet duidelijk welke ordinantie hier wordt bedoeld.

de Achtb. politie bericht dat deselve in Amboina onder d'E. Heer Comm. Dirck de Haaz berusten, vanwaer ook deselve verwachten.

't Bedroefde ons niet weynigh te vernemen het verlies van U.Eerw. gemeynte in 't missen van drie wackere mannen en zuylen van de kerke: D. Isacus Vosmaer,[961] Augustinus Thornton,[962] uyt 't land der levende van Godt Almachtigh afgesneeden, en d'Eerw. oude heer leraer en vader Joh. Ferera,[963] nu reets ontlast, verschoont en emeritus gemaeckt, op welcke wisselvalligheden en goddelijke schikkingh Amen moeten seggen en hem bidden, tot welstandt van sijn kerk, U.Eerweerdens met sijn Geest en kragt in uwe swakheden te verdubbelen en wederom nieuwe arbeyders in sijnen oegst toesenden, en u gelijklijck (waertoe hij magtigh is) op wil bouwen tot volmaekte volheyt Christi.

[fol. 417] De resterende stoffe, noopende de aenkomst van verscheyde heeren predicanten op Batavia en haer versendingh van daer, beneffens het nieus en toestandt der saake in 't lieve vaderlandt, is ons aengenaem om lesen geweest en willen hiervan 't beste tot welstandt van 't een en 't ander sijn goddelijke directie met gebeden bevoolen laaten.

Onsen toestandt, Eerw. heeren en medebroeders, is Godt lof noch buyten reden van klagen, maer eer in staat van aenwas en toenemingh der sienlijke ledematen onser kercke, welckers getal so door d'overkomende vrienden als binnelantse woongenooten accresseert en aengroeit, tot groote blijdtschap en volmakingh van 't lichaam Christi, 'tgeen we hoopen dat den Oppersten Bouwheer meer en meer na sijn hemelse belofte wil volmaken en tot een stadt op een berch gestelt hebbende triumphantelijck doen rijden op de hoogte der aerde, teneynde alle koninkrijke werden onses Heeren en sijnes gesalfde, in welckers divine protectie wij ons en U.Eerw. bevelen, met voorneemen gij ook U.Eerw. om standtvastelijck getrouw te dienen, Goode ende den woorde zijner genade.[964]

Hiermede afbrekende – – – den kerkenraad van Banda. Uyt aller last en name Ernestus de Witte p.t. praeses, T. Symei epist. scriba, Casp. Tomas Carper, Tobias Laps.

Banda op Neira, 8 september 1690.

136. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [september 1691].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 419-422.

Eerwaerdige, hooghgeleerde, godtzaelige heeren en gelievde medebroederen in Christo.

Met de behouden overkomste van den Eerw. D. Jan de Graaff ontfingen wij uyt desselfs handen U.Eerw. aengenaeme en beleefde letteren van primo februarii deses loopenden jaers,[965] waeruyt wij met groot genoegen verstonden U.Eerw. blijdtschap over het gelukkigh en behouden arrivement van onsen Eerw. medebroeder Ernestus de Witte, benevens over de onverwachte herstellinge van gesondtheydt van d'Eerw. Fredericus Gobius, welcke beyde broederen U.Eerw. voor die groote genegentheyt 't hunwaerts ten hooghsten verplicht en danckbaer blijven, en U.Eerw. alle heyl en zeegen toewenschen.

[961] Jacobus Vosmaer, arr. Batavia 1676, 1677-1683 predikant te Ambon, 1683-1689 te Batavia.

[962] Augustinus Thornton sr., 1672-1689 predikant te Batavia. Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 428.

[963] J. Ferreira a d'Almeida (plm. 1628-1691), rooms-katholiek, na overgang tot de gereformeerde kerk krankbezoeker, vervolgens predikant te Gale, Tutucorin en Batavia; vertaalde als eerste de gehele bijbel in het Portugees.

[964] In het goed leesbare origineel is 'gij' wellicht een verschrijving of verkorting voor 'gelijk'.

[965] ANRI Archief Kkr Batavia 52, fol. 14-15.

De kercklijcke orders over Amboina komende[966] zijn ons van de E. politi in kercken-raede getransporteert. Wij hebben deselve danckbaerlijck aenvaert, en houden ons ten hooghsten verplicht voor U.Eerw. gedaene moeyte en goede voorsorge ontrent de kercken van dese gewesten.

Het toegestaene versoeck van onsen Eerw. medebroeder Thomas van Simey om een springh-toghtje naer Batavia te doen, heeft ons grootelijx verheught. Sijn Eerw. dan hiervan geadviseert zijnde, heeft zoo voort bij de E. politi en kerckenraad sijn dimissie versocht, dewelke hem geaccordeert en volgens haer HoogEdelens begeerte toegestaan is. Waerop dan sijn Eerw. van ons afscheyt genomen, en van de gantsche vergaederinge voor sijn getrouwe diensten bedanckt is, dewelcke sijn Eerw. gesaementlijck alle heyl en voorspoet wenscht, en dat Godt d'Almachtige sijn Eerw. op sijnen wegen wil geleyden en behouden tot U.Eerw. overbrengen. Dat hij sijn voornemen wil zeegenen en met een goet wederpaer begunstigen, teneynde wij met sijn Eerw. daerover mogen verblijdt zijn.

't Bedroefde ons niet weynigh doen wij verstonden het verder verlies van U.Eerw. kercke op Batavia in 't missen van d'Eerw. D. Sibenius,[967] die onlanghs van Malacke tot dienst van de Portugeese kercke, volgens sijn Eerw. beroep, gearriveert zijnde, binnen zoo korten tijt was overleden. Wij hoopen dat Godt de Heere U.Eerw. het getal sal verdubbelen, en mannen van dubbelde portie weder toesenden, tenzij uyt ons beminde vaederlandt of elders, tot troost en stichtinge van Godts kercke en mede-hulpsaemheyt van U.Eerw.

Het resterende nieuws, zoo van de overgekomene predikanten uyt het vaederlandt en haere besendinge naer Amboina, Makasser en Ceylon, hebben wij bescheydentlijck vernoomen, alsmede het overige van 't lieve vaederlandt. De elendige toestandt desselfs, mitsgaeders de totale ruïne van de Paltz, die wel eertijdts met recht het paradijs van Duytslandt heeft mogen genoemt werden, heeft ons ten hooghsten bedroeft. Wij hoopen dat de groote Godt dese breucke der dochter Sions[968] wederom genesen en volgens sijn beloften tot haer voorige luyster en heerlijckheydt herstellen sal, wanneer het sijne vaederlijcke barmhartigheydt eens sal gelieven den dwaesen herder[969] en sijne vergiftige stoockebranden, mitsgaeders alle desselfs bloedtdorstige tyrannen, door sijn Geest en het sweert sijns mondts te vernielen, en sijn diergekochte kercke doen rijsen op de hooghte der aerden, dat de bergh des huyses des Heeren vastgestelt zijnde op den top der bergen en verheven boven de heuvelen, tot denselven de heydenen met het oude Israël mogen opgaen, en alzoo de volheydt der heydenen ingaende, 'tgeheele Israël Godts zaeligh worde.[970]

D'Eerw. D. Jan de Graaff tot wettigh leeraar van dese provintie door U.Eerw. ge'examineert en bevestigtet zijnde, is van ons zoodaenigh aengenomen, en geeft ons allen een goed genoegen. Hoopende dat den grooten Herder der schaepen, die sijn Eerw. tot dit swaar en wichtigh ampt heeft beroepen, sijn Eerw. en ons alle sal ondersteunen ende onsen arbeydt zeegenen, tot uytbreydinge van sijn Koninckrijcke en verheerlijckmaeckinge van sijn naeme. Sijn Eerw. van onse vergaederinge versocht zijnde om de visite nae de Zuyd-Oosterse eylanden te doen, heeft sulx aenvaert en naer sijn behouden wederkomste hier ter plaetse 't volgende rapport in kerckenraede schriftelijck vertoont.

---

966 Zie hiervoor, doc. 132 en 135.

967 Cyprianus Sibenius, arr. Batavia 1682, predikant te Malakka 1682-1689, 1690 bij de Portugese gemeente te Batavia.

968 Zo genoemd omdat de bevolking van de Palts, het gebied rond Heidelberg, evenals de Republiek behoorde tot de gereformeerde kerk. Lodewijk XIV liet in het begin van de jaren 1690 het gehele Duitse Rijnland tussen Bonn en Basel verwoesten.

969 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk.

970 Romeinen 11:25-26.

Rapport aen d'Eerw. heeren en broederen des kerckenraedts in Banda, door mij ondergeschreven als expres gecommitteert uyt haer Eerw. vergaederinge tot de visite van kerck en school op de eylanden Arouw en die bevonden als volght.

Nadat op den 2 april passado met de chialoup de Pissang uyt Banda ben t'zeyl gegaen, zijn op den 12 dito op de negerij Wokam gearriveert. Daer gekomen zijnde, heb bevonden dat de kerk- en schooldienst wel wierden waergenomen.
Op den 14 dito alle degeene die haer hadden laeten onderwijsen om belijdenis te doen van de christelijcke religie bijeengeroepen hebbende, hebbe deselve ondervraeght en uyt deselve 7 bequaem gevonden, en hebbe die op den 15 dito nae gedaene predicatie door den heyligen doop de gemeynte Christi ingelijft, beneffens 5 kleyne kinderen van christenouders gebooren, en noch 4 paer in den houwelijcken staet bevestight.
Op den 17 dito vertrocken nae de negerij Wammar, alwaer de dienst van kerck en school bevonden heb als vooren, oock diegene die haer lieten onderwijsen om christen te worden t'saemen geroepen hebbende ende geëxamineert, waervan 6 bequaem gevonden zijn die haer neerstigh in het leeven getoont hadden, en heb die op den 19 dito nae gedaene predicatie de gemeynte Christi door den H. doop ingelijft, beneffens nogte 18 kinderen van christenouders gebooren, en nogte 7 paer in den echten staet verbonden.
Op den 20 dito van daer gevaeren nae de negerij Maykoer, alwaer den schoolmeester seer klachtigh was over de naelaetigheydt der christenen in het bijwoonen van den openbaeren godtsdienst en het senden haerer kinderen in de school. Hierop haer gesaementlijck bijeengeroepen hebbende, bestraften haer over haere naelaetigheydt en vermaenden haer weerdigh te wandelen nae den Evangelio Christi waervan sij belijdenis hadden gedaen, doch beloofden in 't toekomende beter naerstigheydt te gebruycken en te toonen, oock haere kinderen daegelijx ter school te senden. Hebbe daer oock niet één gevonden die sigh hadde laeten onderwijsen om christen te worden, maer heb nae gedaene predicatie een kind gedoopt van christenouders gebooren, en een paer getrouwt.
In het opnemen van de naemen der schoolkinderen heb bevonden dat in de school op Wokam zijn blijven continueren 24 kinderen, alle christenen. In de school op Wammar zijn blijven continueren 25 kinderen, waervan 5 ongedoopt. In de school op Maykoer zijn 30 kinderen blijven continueren, waervan 7 ongedoopt.
Het getal der bejaerde christenen op de dry negerijen Wokam, Wammar en Maykoer is hondert sonder de kinderen, en zijn nogte 10 bejaerde die haer laeten onderwijsen om christen te werden. De Heere geve hiertoe zijn zeegen, opdat beneffens haer nogte veele uyt de duysternisse tot het licht des Evangeliums overgebracht werden, en het Koninckrijcke Jesu Christi meer en meer mogte werden uytgebreydt in die gewesten.
Onder stondt: Jan de Graaff. En was gedateert: op Neira den 19 junii anno 1691.

Dit bovenstaende rapport van den Eerw. Jan de Graaff, waaruyt den aenwas der belijders van de naeme Jesu in die verre afgelegene gewesten te sien is, sal U.Eerw. zoo wel als ons overvloedige stoffe verschaffen om den naem van Jehovah daervoor te dancken. 't Selve kunnen wij mede seggen van de kercken deser provintie, die ons geen minder redenen geven van ons te verblijden over de uytbreydinge van het Koninckrijcke der hemelen en het getal dergener die daegelicks tot de gemeynte opdoen werden. Niet alleene van heydenen en muhammedaenen, maer oock van andere gesintheeden, 'twelcke wij hoopen dat Jehovah van dagh tot dagh sal vermeerderen tot lof van sijn naeme.

Voor het overige willen w'U.Eerw. Gode en den woorde sijner genaede bevelen, – – –.
Die van den kerckenraed van Banda uyt aller naem, Jan de Graaff syn p.t. praeses, Ernestus

de Witte syn p.t. scriba, T. Symei, Fred. Gobius, H.U. Meijer ouderling, J.A. Edingh ouderling, Jan Pietersz ouderlingh, J. van Surker,[971] David van Lier.[972]

137. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE ZUIDWESTER-EILANDEN DOOR DS. J. DE GRAAF. Banda, 6 juni 1692.
NA, VOC 1516, fol. 182v-188r. Afschrift.

Rapport aan den Ed. Heer Joan Cops, raad extr. van Nederlands India, gouverneur en directeur der eylanden Banda met den aankleve van dien, wegens den toestant der kercken en schoolen op de Z.O. en Z.W. eylanden Wetter, Makisser, Lethy en Damme, sooals deselve door mij ondergeschreven als daartoe expresse gecommitteerde sijn bevonden als volgd.

Nadat wij in den name Gods op den 8^{en} april passado van de rhede van Banda waren t'seyl gegaan tot het visiteren der kercken en schoolen op de Z.O. en Z.W. eylanden, sijn op den 30 dito voor het eyland Wetter gearriveerd, en in de negorij Eliwoky, alwaar de kerk- en schooldienst werd gepleegd, de christenen t'samen geroepen, en de bejaarde die haar in de christelijke religie hadden laten onderwijsen om christen te worden, g'examineerd, waarvan ses die ik bevond haar neerstigh g'oeffent te hebben op den eersten may, nadat Gods woord voor de gemeynte gepredikt hadde, door den heyligen doop de gemeynte Christy ingelijft, benevens nogh 22 kinderen van christenouders gebooren, en vier paar in den huwelijken staat bevestigt. Sijn ook nogh thien bejaarde ongedoopt gebleven die eerst hadden beginnen te leeren, en vermaanden deselve alle neerstigheyt toe te brengen om haar te laten onderwijsen; hebbe ook de schoolkinderen g'examineerd en bevonde dat deselve wel wierden onderwesen, en sijn 25 in getal, waarvan der nogh vier ongedoopt sijn, vermits de ouders nog heydenen waren.

Op sondagh den 4^{en} may arriveerden wij voor het eyland Makisser en predikte na de middagh. Op de volgende dagen, de christenen bijeen geroepen hebbende, en de bejaarden die haar begeven hadden om in de christelijke religie onderwesen te worden, g'examineerd, en bevond deselve seer traagh in 't leeren geweest waren, soodat niet meer als drie bequaam bevonden werden om tot de christelijke religie aangenomen te werden, dewelke op donderdagh den 8 dito na de voor-de-middags predikatie door den heyligen doop de gemeynte Christy sijn toegedaan, alsmeede nog 30 kinderen van christenenouders geboren, waaronder 6 mixtise kinderen waren. Sijn ook ter selver tijd twee paar in den egten staat verbonden. Verder agt genomen hebbende op den toestant der schoolen, bevond dat de jeugd van de schoolmeesters wel waren onderwesen en in goede dicipline gehouden, en was het getal 25, alle gedoopt, waaronder 8 mixtise kinderen, die tot 11 in 't getal aldaar in wesen sijn. Ook sijnder 16 ongedoopt gebleven die haar lieten leeren om christen te werden, waarvan ses met hare vaartuygen op reys waren, en 10 die nog niet geoeffend waren, en hebben deselve ernstelijk vermaand alle neerstigheyt toe te brengen tot het leeren.

Den 10 dito, op saturdagh, quamen ter rheede voor het eyland Lethy, en hebben des anderen daags op de negorij Bataumea,[973] alwaar den kerk- en schooldienst wordt gehouden, gepredikt. Op die volgende dagen hebbe alle diegeene die haar lieten onderwijsen in de christelijke religie om gedoopt te worden tesamen geroepen en geëxamineerd, maar bevond dat de meeste weynigh werx hadden gemaakt, om haar te laten onderwijsen, waarover den schoolmeester seer klagtigh viel over hare nalatigheyt in het leeren, en dat den orangkay

[971] Johannes van Surker (1658-1697), burger en perkenier van Raning, op de Voorwal van Lonthoir.
[972] In 1695 gerechtsbode op Banda, later Europees burger, overleden vóór medio 1722.
[973] Het huidige Batumiau.

Touterquera en sijn volk in wel een half jaar na kerk of leeren niet had getragt, niettegenstaande dikmaals van den schoolmeester daartoe aangemaand sijnde. Derhalven hebben niet konnen resolveren een aldaar te doopen, vanwegens hare onkunde, oordelende sulx met een goede consciëntie niet te konnen doen. Sulke onwetende menschen, die van de andere heydenen niet verschillen en daerenboven nog soo aan den duyvel geloven en met sulcke duyvelsche dingen omgaan en den throon des satans in het midden van haar negorij opgeregt houden,[974] waarvan onse oogen gruwen moeten die aan te sien, en de priesters tot den duyvelsdienst onder haar in weesen worden gehouden, daarenboven de veelheyt der vrouwen vasthouden. En nadat ick gemelte orankay Touterquera daarvan christelijk en ernstelijk hadde vermaand, geen resolutie konde geven om bovengemelte godloosheeden te verlaten en daarvan af te staan, maar onbeschaamdelijk versogte dat sijne twee vrouwen benevens hem mogten gedoopt werden. Ja dat nog meer is, wanneer ik hem meergemelte orangkay scherpelijk ondervraagde wat hem beweegde om christen te worden en hem te laten doopen, daar hij dog in alle sijne handelingen van de andere heydenen niet en verscheelde, en ook in onwetenheyt, en heeft sigh niet beschaamd rondtuyt te bekennen dat hem niets daartoe beweegde als dese drie volgende redenen:

1. Om als hij in Banda quam, aldaar aangesien en wel onthaalt te werden en als een christen gekleed te gaan als de Hollanders.

Ten tweede, om ook met den naam van christen meerder heerschappije en magt over sijn volk te konnen en mogen gebruyken.

Ten derde, om als hij christen was meerder bescherminge en bijstand van de E. Compagnie te konnen genieten.

En nadat ik hem eenmaal ende andermaal hadde afgevraagd of geen andere reden had, en tijd van sigh te bedenken gegeven hadde, gaf weder tot antwoord geen andere reden te hebben, waarom ik om de vrese Gods en de behoudenis van een goede consciëntie hem niet heb konnen doopen, en het heylig teken van Gods verbond aan soo eenen niet konnen toedienen, en hem de gemeynte Jesu Christy als een lid konnen inlijven, en de gemeynte Christy in die plaats met sulke heydense christenen voor de eerste maal planten, agt gevende op het gebod van onsen meester Jesu Math. 7 v. 6, 'en geeft het heylige den honden niet, nogh en werpt uwe paarlen niet voor de swijnen', noch en hebbe zijn Edele in sijn goede en christelijke intentie niet willen abuseren[975] van dat het koninkrijke onses Heeren Jesu Christy, door onsen dienst, soo veel verder in die gewesten met goede christenen was uytgebreyd, daar se nogtans niet dan onwaardige onderdanen, ja vijanden van 'tselve bevonden soude werden. Egter op ons afscheyden beloofden den orangkay Touterquera met sijn onderhoorige beter te leeren en haar christelijk te gedragen na de vermaninge die ik haar hadt gedaan, om in het toekomende gedoopt te mogen werden. Evenwel wierden er eenige onder haar gevonden die haar in het leeren wat meer bevlijtigt hadden en eenige gebeeden en vragen wel konden opseggen, maar verstonden niet het minste Maleyts, soodat se dat allenig hadden leeren naseggen als een papagay, sonder selfs te verstaan wat se geleerd hadden, en dieshalven konde desulcke ook de heylige doop niet toedienen en voor christenen aannemen, als strijdende ook tegen het formulier van den doop der bejaarde.[976]

Hoewel den orangkay Pera van de negorij Liwanlily[977] redelijk contentement gaf van hetgeene hij geleerd hadde, en soude die wel gedoopt hebben, ten ware gevreest hadde dat den haat en vijandschap die tussen hem en den orangkay Touterquera was daardoor meer soude ontsteecken worden soo den eenen sonder den andere gedoopt wierde. Maar hebben haar

[974] Vgl. Openbaring 2:13.
[975] Misleidende informatie geven (aan de gouverneur van Banda).
[976] Het formulier voor de doop van volwassenen in het gereformeerde kerkboek.
[977] Het huidige Luhulely.

gesegt, soo sij met hare jonken in Banda komen, dat se haar aan de Eerw. kerckenraad konnen bekend maken, ik heb sulx op mij alleen niet dorven nemen.

Wat de schoolkinderen betreft, daar heeft den schoolmeester een besondere neerstigheyt aan gebruykt, die sijn van de eerste tot de laaste heel wel onderwesen in alle gebeden en verscheydene vragen, hoewel deselve nog niet in staat sijn om gedoopt te konnen werden vermits hare minderjarigheyt, dat se nog geen jaren van onderscheyd en hebben om te verstaan wat se geleerdt worden.

Hebbe ook den schoolmeester ernstelijk gerecommandeert niet als de Maleytse taal in de school te gebruyken, en ook hetselfde gedaan aan de orangkajen, dat se de Maleyse taal in hare negorijen en onder haar volk moesten oeffenen, om door dien weg te komen tot beter verstand en begryp van 'tgene haar geleerd word, 'twelk sij belooft hebben.

Op 't eyland Moa waren twee mixtise kinderen, welcke den vaandrigh Dytlof Blat[978] en den adsistent Joannes Dieraak mede na Banda hebben gebragt.

Op sondag den 18 dito arriveerden op het eyland Damme, en na de middagh aldaar gepredikt. Op de volgende dagen bijeen geroepen hebbende alle degeene die genegen waren christenen te worden en tot dien eynde haar hadden laten onderwijsen, hebbe deselve g'examineerd en niet meer dan thien bequaam bevonden om gedoopt te worden, en sijn deselve op woensdagh den 21 na gedane predicatie door den heyligen doop de gemeynte Christy toegedaan, en hebben nog ter selver tijd negenentwintigh kinderen gedoopt, van christenouders gebooren. Vijfentwintigh bejaarde sijnder nog ongedoopt gebleven die niet genoeg waren onderwesen, door haar eygen traagheyt, en sommige die eerst hadden begonnen te leeren. De schoolkinderen examinerende, waren deselve eenendertigh sterk, waaronder vijftien gedoopt, en 16 nog ongedoopt van heydense ouders. Ook beloofden de orangkajen yder van sijn negorij nog meer kinderen tot de school toe te voegen. Alle de schoolkinderen werden van den schoolmeester wel onderwesen en in goede dicipline gehouden, soodat daar, gelijk op de bovengemelte plaatsen, den kerk- en schooldienst na behooren werd waargenomen sooveel als hebben konnen vernemen, en hebben alle de schoolen op Wetter, Makisser, Lethy en Damme voorsien van nodige boekjens die ten dien eynde van de Compagnie waren medegesonden.

Den schoolmeester Domingos Lourens versoekt van den Edele Heer gouverneur en de Agtbare politie sijn verlossingh, vermits deselve nu al den tijd van seven jaren op het eyland Damme heeft waargenomen en sijn dienst gepresteert.

Den 28 dito quamen voor het eyland Babber ter rhede, alwaar geen inlandse christenen en zijn nog schoolmeester is, maar vond daar twee mixtise kinderen die van de posthouders bij de inlandse vrouwen, hare bijsitten, waren geprocreëerd, en hebbe deselve op sondag den eersten juny nae gedane predicatie gedoopt.

Concernerende den staat des Christendoms op de bovengemelte eylanden, is te beklagen dat dikwils van sommige daarvan soo een ophef is gemaakt, alsof de kerke Jesu Christy in die gewesten soo heerlijk bloeyde door soo een getal van christenen, sonder eens op te letten wat het voor christenen zijn, maar alleen sien op het getal derselve, daar nogtans, als men deselve eens wat nauwer gaat ondersoeken, men bevind dat deselve, immers het meeste gedeelte van dien, maar christenen sijn in de naam en vanwegen den doop, maar die in onwetenheyt aangaande de kennisse Gods en haar uytterlijk gedrag van de andere heydenen weynigh verschillen, en men van haar moet seggen als van die van welke den apostel Paulus getuygd in sijn twede sendbrief aan die van Timoteus in het 3 cap. het 5e vers, seggende dat se een gedaante van godsaligheyt hadden maar de kragt daarvan verlochende, want veele die om eenigh uytterlijk geeven, en andere die om andere redenen haar tot het Christendom

[978] Ditlof Bladt of Blat, van Kopenhagen, arr. Batavia 4 mei 1682 als lanspassaat, vaandrig, later luitenant, kapitein, opperhoofd van Makassar, overleden 28 maart 1716.

begeven, sonder eenigh gevoel te hebben van de kragt der waarheyt des Evangeliums, veelmin uyt een overtuygingh van de waarheyt. Ja, dat meer is, sommige meynen de E. Compagnie daarmede eenen dienst te doen dat zij christenen worden.

Op het eyland Wetter sijn 65 bejaarde christenen, mans en vrouwen, sonder de kinderen, welke christenen haar nog wel het christelijkst gedragen, als die nog eenigh werk maken om te ondersoeken hetgene haar geleerd word, na het getuygenis van den schoolmeester, en laten haar tweemaal ter weeck van den schoolmeester catechiseren, hoewel deselve nog niet t'eenemaal vrij sijn van heydense superstitie en bijgelovigheyt.

Op het eyland Makisser sijn 53 bejaarde christenen, mans en vrouwen, sonder de kinderen. Dogh volgens het getuygenis van den schoolmeester leven se meer na de heydense dan na de christen wijse, ende laten haar in het minste aan de godsdienst niet gelegen, soodat den schoolmeester klaagde dat somtijts in twee à drie weecken geen dienst heeft konnen doen voor den inlander, vermits niemand van haar nog in de kerk nog in het ordinaris gebed quam te verschijnen.

Op het eyland Damme sijn 68 bejaarde christenen, mans en vrouwen, sonder de kinderen, welke christenen mede wel veel meenen dat se christenen sijn, maar de waarheyt van hetselve in haar levensgedragh weynig doen blijken, en laten haar maar genoegen dat se gedoopt zijn.

Wat de schoolkinderen belangd, daarvan konnen wij nogh wat goeds verwagten, omdat die van jongsaan door de schoolmeesters in de religie werden opgequeekt, waarover de Heere onse God zijn zeegen rijkelijk wil verleenen, en maken deselve als plantsoenen der geregtigheyt, die geplant worden in sijn kerk, en het coninkrijke Jesu Christy met ware onderdanen in die plaatse magh werden uytgebreyd.

Aldus bevonden bij dese laaste visite van den 8 april tot den 6 juny 1692, dat weder in Banda zijn gearriveerd.

Was getekend Jan de Graaf.

138. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 september 1692.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 423-424.

Eerwaarde, godzalige, hooghgeleerde heeren en medebroederen.

U.Eerw. laatste, seer aangename missive gedateert 6 febr. jongstleden[979] is ons wel geworden, en daaruyt met genoegen verstaan so den goeden ontfang onser jongste letteren des voorleden jaars[980] alsmede het behouden overcomen van onse Eerw. medebroeder D. T. van Simey, hoewel impotent. Verhope en bidde God Almagtigh dat sijn Eerw. nu weder tot volcomen herstel sijner gesontheit mag gecomen sijn. Tot leetwesen is ons oock gebleecken het droevig afsterven van die twee leraaren en trouwe arbeyders in het werck des Heeren D. J. Ferera en D. S. Clavius,[981] dog met lief gesien dat desselfs plaatsen weder waren vervult. Oock konnen wij niet als ten hoogsten verblijd sijn over den bloeyenden staat der kercke Gods onder U.Eerw. gezegende diensten. Verhopen en bidden dat den Heere des oogst U.Eerw. getrouwe diensten geduerig wil zegenen en vrugtbaar maacken tot inwinninge veler zielen en uytbreydinge des koninckrijks Jesu Christi.

De kerck is hier nog in gezegenden toestand, en worden nu en dan nogal eenige tot deselve toegedaan. De broederen bevinden haar oock nog in redelijken welstand. D. J. de

[979] Van de bundel uitgaande brieven kkr Batavia 1690-1707 (ANRI, Archief Kkr Batavia 52) zijn de folio's 32-46, met de brieven verzonden tussen 30 aug. 1691 en 15 juni 1692, niet meer leesbaar.
[980] Zie hiervoor, doc. 136.
[981] Servatius Clavius, arr. Batavia 1667, 1667-1679 predikant te Jafnapatnam, 1679-1691 te Batavia.

Graaff heeft nu onlangs de visite der kercken en scholen op de Z.Wester en Z.Ooster eylanden (Wetter, Makisser, Lety en Damme) afgelegt en sijn aldaar 19 persoonen op hare belijdenis door den H. doop de kercke Jesu Christi toegedaan. Dog klaagde sijn Eerw. bij raporte[982] gedaan in onse vergadering wegens de ijverloosheit dier christenen in 't gemeyn tot 't toenemen in de kennisse Gods, ligt wel de reden daarvan sijnde omdat t'zedert 't jaar 1686 geen visitatie door een der broederen derwaarts is geschiet. Maar de scholen sijn alomme in een bloeyenden staat bevonden, uyt dewelcke wij onder Gods zegen nog veel goeds verwagten, biddende oock God Almagtigh dat gelieve sijn Eerw. nog lang in gesontheit en krachten te sparen en laten continueren, sijn dienst te zegenen en vrugtbaar te maecken tot uytbreydinge van 't Koninckrijke Jesu Christi en voortplanting des Evangeliums onder die volckeren.

Oock is gedagte sijn Eerw. met 't begin der maand july passato door ordre van den Ed. Heer gouverneur en agtb. raad deser provintie op 't eyland Neyra geplaats, so ten meesten dienste der Maleytse gemeente aldaar en op Lonthoir, alsmede tot ondersteuning van onse Eerw. medebroeder F. Gobius wegens sijne hoge jaaren. En word de gemeente op 't eyland Ay door een der broederen om de derde weeck bij beurten bedient. Wij versoecken oock dat U.Eerw. bij haar HoogEdelheden gelieve te versorgen dat twee predicanten tot dienst van Godes kerck in dese provintie herwaarts mogten gesonden worden, een om de vacerende plaats op 't eyland Ay te bedienen, ende een overmits den Eerw. D. F. Gobius sijne hooge jaaren, en dat D. J. de Graaff jaarlijks de visiten der kercken en scholen op de eylanden omher liggende moet waarnemen, en D. F. Gobius geduerende dien tijt aan 't hooftcomptoir alleenig is.

Desen slutende – – – die van den kerckenraad in Banda, en uyt aller naam, Fredericus Gobius p.t. praeses, Jan de Graaff syn. p.t. scriba, J.A. Edingh ouderling, J. van Surker diaken.

Banda op Neyra, in onse kerckelijcke vergadering den 18 september 1692.

139. Brief van ds. H.W. Gordon aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 april 1693.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 427-428.

Eerwaerde, godsalige en hooggeleerde heeren en geliefde meedebroederen in Christo Jesu.

De overmaet der bittere rampspoeden die mij daeglijx als een zee van ellende op ellende overstroomt, dringt mij om U.Eerw. een treur-geschiedenis te ontvouwen dewelcke de geheele christen-weereldt sal verfoeyen en het heyden- en moorendom albereyds ten hoogsten lastert. Over eenige maenden hebben U.Eerw. het beginsel mijner smerte verstaen,[983] en nu valt mij hart U.Eerw. het overgrusaem vervolg van dien kundig te maeken. Naedat ick eenige weeken met een verstramt en pijnlijk lichaem hadde gesuckelt, en den raed van justitie, teegens regt, mij van mijn regt versteeken hadde, omdat ick in mijn swaere kranckheyd door haer wreeden handel veroorsaekt niet konde antwoorden op het replyck van den fijnen fiscael Beerninck, soo hebben haer Agtb. mij op den 27 october 1692 met stucken en papieren nae Batavia gerenvoyeert, waerop den gouverneur Schaegen op eygen authoriteyt, teegen het respect 'tgeen hij sijn hooger overheyt schuldig was, mij die onder sijn jurisdictie niet meer stond den 8 november met een singuliere ordinantie in de ketting heeft laeten

[982] Zie doc. 137.

[983] Zie deel I-2, doc. 257, 258, 260. Hendrik Willem Gordon werd in 1691 predikant te Ambon, maar geraakte in conflict met gouverneur Nicolaas Schaghen; hij werd als misdadiger behandeld en opgezonden naar Batavia. Een dossier in ANRI, Archief Kkr Batavia 191, fol. 1-145; zie ook *GM* 5, 606-608 en verder s.v., en Aarnoutse, 'De treurgeschiedenis van H.W. Gordon'.

klincken om aen Compangie gemeene werken te arbeyden, werdende met een swack lichaem van vier swarten sonder neus en ooren gegeeselt en gebrandmerckt, ten spot van yder het Casteel om ten toon gedraegen, en aenstonds in den tronck geslooten, 's naemiddags onder den optogt van dat geboefte aen den swaersten en vuylsten arbeyd, dat is kalck-siften, gestelt, geevende den luytenant Breeving last aen de soldaet die mij oppaste dat indien ick niet vlijtig arbeyde hij mij de pieck tussen hals en lenden souden onstucken slaen; koomenden gouverneur self in het fort voor den tronck staen kijcken, om sijn oogen met een staetige tronye in mijn jammer te verlusten. Of de Heer gouverneur Schaegen volgens sijn ingebeelde souvereyne en arbitraire magt tot vilipendie van haer Hoog-Edelens, de Raed van Justitie, de Heeren Majores en bijsonder het Hof van Holland etc. de dwinglands-spreuck van Cajus Caligula, 'memento mihi omnia et in omnes licere',[984] als sijn eygen volvoert heeft, laet ick aen het oordeel van goede verstanden, die de usurpatie van wetten, vrijheyd en godsdienst als een gruwel-stuck verfoeyen. Noyt hebben gekroonde christenhoofden een leeraer van de godsdienst die sij self beleeden sonder form van regten een crimineele straf aengedaen, of willen doen. Dog dit heeft de dulle wraekelust van den Heer gouverneur noch niet konnen voldoen, derhalven heeft hij den Raad van Justitie gedrongen opnieuws sententie over mij te vellen, 'tgeen die smalle vierschaer teegen alle regt en reeden uyt botheyd en boosheyd volvoert heeft op die tijd dat ick in Compangie arbeyd in de kettingh beesig was, en met een ijsselijck schouspel haer godgehaeten handel voltoyt. Want den 16 november 1692 ben onversiens van een geweldiger en vier kaffers voor het schavot gebragt, alwaer onder den toevloed van christenen, heydenen en mooren, de sugten en traenen van de vroomen, het gelagh en blijtschap van de boose, door het voorleesen van een malle en onregtveerdige sententie mij eer, ampt, vrijheyd en leevens-middelen soo schendig ontrooft is, doende mij nog met extorsie van den fiscael 246 3/8 rijckxd. als onkosten van die godloosheyd betaelen, werdende naederhand met nauwe wagt nae Banda vervoert, en als een officier met twee oppassers en een corporael aen de E. Heer gouverneur Cops wooning gebracht, die mij met een meewaerdig gemoet over soo veele geleeden mishandelingen alle beleeftheyd heeft beweesen, ende nog bewijst, ende mij met den E.Agtb. Raed van Banda haer goetvinden op Neira heeft gehouden.

U.Eerw. kunnen nu wel beseffen in wat toestand ik, die vast met ongesond lichaem, siekelijke vrou en onnoosel kindt in armoede en overswaere jammerspoet worstel, gebragt ben. Evenwel de suyverheyd van mijn gewisse ende herdencking van mijn dienst als een eerlijck en godvreesend predikant te hebben waergenoomen, neevens het hertelijck vertrouwen op God mijn rotsteen en bevrijder, is magtig mijn swaerigheyt te verligten. Oock verlangt mijn hert geweldig, wijl hier nog geen Batavisch schip in Banda is gekoomen, om eenige goede tijding over mijn saeken van daer te bekoomen.

Dit heb ick van mijn pligt geoordeelt U.Eerw., die sig de gemeene welstand der broederschap aentreckt, bekent te maeken, beveelende U.Eerw. persoonen en weerdige ampten in de bescherminge des Alderhoogsten en mij in U.Eerw. gunstige bijstand, en blijve – – – uwen onderdaenigen, getrouwen en op 't uyterst mishandelden dienaer en meedebroeder, H.W. Gordon.

Banda Neira, den 20sten april 1693.

140. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 17 september 1693.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 431-432.

[984] 'Bedenk wel dat ik mij alles kan veroorloven in alle dingen en jegens een ieder.' Gaius Caligula, Romeins keizer 37-41.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde en seer bescheyden heeren, en medebroeders.

U.E.Eerw. seer aangename letteren gedateert den 13 februari jongstleden[985] zijn ons wel geworden, en daaruyt met genoegen verstaan so den goeden ontfang onser jongste letteren des voorleden jaars als mede U.Eerw. genegen sorge om onse verlege kerk in dese provintie Banda te versien met meerder predicanten, dogh dat sulks voor ditmaal niet heeft konnen wesen. En hoewel hare HoogEdelhedens genegen voorsorge is geweest om den Eerw. D. Kraayvanger[986] van Makasser naar Banda te verplaatsen, is evenwel sijn Eerw. hier niet verschenen. 't Schijnt sijn Eerw. reden moet gehad hebben waardoor niet heeft konnen resolveren om tot ons over te komen, sodat ons gebrek in dien deele niet eenigsins en is vervult, maar tegenwoordigh nog veel grooter is geworden, dewijl onsen Eerw. medebroeder Fredericus Gobius reets met het schip Croonenburg op den 27 july passado van hier is vertrocken, dien wij hopen dat onder Gods geleyde behouden tot U.Eerw. sal overgecomen sijn, en is sijn Eerw. op sijn vertreck ruym acht maanden gesuspendeert geweest, over eene confusie door sijn Eerw. op den 2 november des voorleden jaars in den publyken godsdienst veroorsaackt, tot groote ergernissen en ontstigtinge der gemeynte, waarop gevolgt is dat doen sulks van d'Agtb. politie aan onse vergadering versoeckende, is het dat wij alles serieuselijk overwogen hebben, so hetgene D. Fredricus Gobius tot sijn excuys heeft ingebragt alsmede 'tgene de doenmaals daar presente ouderlingen ons berigten hoe het sig had toegedragen, en sulks in geschrifte aan onse vergaderinge vertoont, met bijvoeginge dat sij 't op 't sivylste[987] quamen voor te stellen als niet genegen sijnde een predicant te beswaren, en temeer van so hoge jaaren als gemelte D. Gobius is.[988] So is hierop bij meerderheit van stemmen in onse vergadering geoordeelt dat D. Gobius voor den tijd van dry maanden behoorde gesuspendeert te worden, 'twelk de Agtb. politie is voorgedragen, en van hare Agtb. geapprobeert, en soude sijn Eerw. met de dry maanden wel weder herstelt geworden hebben, ten ware sijne stijfhoofdigheit en naar genen raad willende luysteren, maar in al sijn versoecken om herstelt te worden genoegsaam den spot gedreven met de vergadering, totdat eyndelijk met lasterlijke woorden tegens de vergadering is uytgevaren, met bijvoeginge dat hij sigh voor sijn Edelheit en de Ed. Heeren Raden van India tot Batavia wilde verantwoorden, en het hier niet wilde doen, waarop onse vergadering, overwegende dat sijn Eerw. in dien staat geen dienst aan dese gemeynte meer soude konnen toebrengen, en sig beroepen hadde op de Hooge Regeeringe tot Batavia, aan de Agtb. politie versogt dat sijn Eerw. derwaarts mogte gesonden worden.[989]

Den Eerw. predicant Ernestus de Witte, op sijn gedane versoeck des voorleden jaars van hare HoogEdelhedens licentie verkregen hebbende om op te gaan na Batavia, komt per desen bodem tot U.Eerw. over, verhoopende dat de almagtige God sijn Eerw. sal geleyden, sodat nu den dienst der dry kerken in dese provintie blijft rusten allenig op de swacke schouderen van D. de Graaff. Derhalven versoecken wij dat U.Eerw. bij hare HoogEdelhedens gelieft aan te houden dat dese nu nootlijdende kerke van trouwe leraaren mogte worden versorgt, opdat het Evangelium so in dese provintie als de omliggende plaatsen meer en meer mag worden uytgebreyd, en vele zielen Christo gewonnen worden.

---

985 ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 76-77.

986 Nicolaus Kraayvanger (Craijvanger), uit Doesburg, arr. Batavia 5 januari 1691, 1691-1693 predikant te Makassar, weigerde overplaatsing naar Banda, repatrieerde 1695 naar Nederland, onderweg overleden.

987 Civielste, meest beleefde.

988 Ds. Gobius was geboren in 1645.

989 ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 291-300 bevat diverse extract-resoluties van zowel de Bandase kerkenraad als de PR betreffende het conflict-Gobius; op fol. 301-303 een verweerbrief van ds. F. Gobius aan de kerkenraad van Batavia (z.d.), geschreven te Batavia nadat de Bataviase kerkenraad hem de genoemde extract-resoluties ter hand gesteld had.

Van de toestant der kerke op de Z.O. en Z.W. eylanden en konnen wij U.Eerw. nu niets schrijven, vermits dit jaar gene visite derwaarts heeft konnen gedaan worden. D. de Graaff is op reys geweest om de visite der kerke en scholen op Arouw te doen, maar door ongeluk de reys niet gekregen hebbende, is onverrigter saken weder in Banda gearriveert.

De staat deser kerke sal sijn Eerw. Ernestus de Witte bij behouden varen U.Eerw. konnen rapporteren. Hiermede desen sluytende bevele U.Eerw. persoonen en heylige diensten Gode en den woorde sijner genade, en sullen na hertelijke groete blijven – – – die van de kerckenraad van Banda, en uyt aller naam Jan de Graaff syn. p.t. praeses, Ernestus de Witte p.t. scriba, W.D. Beverloo als ouderling.

Banda op Neyra, den 17 september 1693.

141. Brief van krankbezoeker Burgardus Knipping op Aru aan gouverneur Joannes Cops. Aru, Wokam, 27 september 1693.
NA, VOC 1551 Banda, fol. 9-13. Afschrift.

Ed. ernstfeste, etc.

De nedrigste dienaar van d'Ed. heer geve door dese te kennen de redelijke toestand van kerken en scholen alhier, alsoo deselve sijn continueeren als volgt.

Op Wokam sijn seven bejaarde personen die nog dagelijx in haar leeren continueeren, en sijn in staat om door den H. doop in de christelijke gemeynte ingelijft te konnen werden, alsmede vijff jonge kinderen van christenouders.

In 't school sijn 28 kinderen, waarvan drie nog ongedoopt, maar sijn soo verre gebragt dat se haar dagelijxe gebeden van buyten konnen opseggen, alsmede het vraagboekje moy konnen beantwoorden.

Maar vermits de onpasselijkheyd van mijn persoon, en grote swakheyd, heb ik de gewoonlijke visiten niet bij konnen wonen, dog is mijn dit naarvolgende van de meesters gerapporteert, te weten: op Wammer segt de meester in 't school te zijn 25 kinderen, ook 36 bejaarde personen, die haar dagelijx door den meester in de christelijke religie laten onderwijsen, waarvan dat'er agt het H. doopsel sullen ontfangen kunnen, ook mede agt jonge kinderen van christenouders geboren.

Op Roemawa sijn ses-entwintig heydense kinderen in 't school, waarvan dat'er sestien zijn die alle haar daglijxe gebeden en het vraagboekje genaamt den weg na den hemel van buyten konnen opseggen. Ook beginnen se redelijk te spelden. Daar sijn ook 22 bejaarde personen, waarvan dat'er onder de hulpe Gods thien op haar belijdenis het H. doopsel sullen konnen genieten.

Op Maykor sijn in 't school sevenentwintig kinderen, waarvan nog seven ongedoopt, maar sijn door den meester soo verre gebragt dat se het H. doopsel ontfangen sullen konnen, alsmede 37 bejaarde personen, waarvan datter veerthien op haar beleydenis gedoopt konnen werden. Ook sijn daar thien kleyne kinderen van christenvaders maar heydense moeders, dog welke moeders haar alle in de christelijcke religie onderwijsen laten.

Dog vermits den alhier geplaatsten schoolmeester Laurens Pays den 22^{en} maart passado overleden is, is bij mijn het school geobserveert totdat de almogende God mijn heeft gelieven met een dagelijxe koorts te komen besoeken, soodat ik mijn dienst na behoren niet heb konnen waarnemen, en niet geerne had gesien dat kerk- en schooldienst in 't wild hadde gelopen, soo heb ik een seker Amboinees jonkman sijnde een swager van de meester op Maykor, genaamt Philip Latoukora, versogt off hij vermits mijn swakheyd wat opsigt op het school wilde nemen, hetwelk hij gewilliglijck accepteerde, totdat d'E. Compagnies chialoup hier arriveerde en het opperhooft Monsr Samuel Coop van de Ed. heer last had om de

Amboinesen die hier geen dienst dede op te brengen. Soo is 't dat dito Coop, mijn impotentheyd aansiende, geconsenteert heeft den gem. Philip bij mijn te laten verblijven tot het vertrekken van dese jonken naar Banda. Soo is 't nu dat deselve Philip Latoukora per dese overkomt om de gunst van d'E.Ed. heer te versoeken, of hij dit vacant meestersplaatsje mogt erlangen, en wat mijn persoon aangaat, kan niet als met de waarheyt getuygen alsdat het een bequaam en ijverig borst is. Edog, indien hij sulx niet mogt obtineren versoek ik dat d'E.Ed. heer mijn met een ander gelieft te voorsien, alsoo ik tot mijn groot leetwesen mijn dienst na behoren niet kan waarnemen.

De nedrigste dienaar van de E.Ed. Heer gouverneur versoeke seer ootmoedelijck mits desen dat ik met de komst van de E. Compagnies chialoup mijn verlossing van hier mogt erlangen, nademaal ik dan hier al drie jaren gecontinueert sal hebben, off indien 't onder het goedvinden van d'E.Ed. heer mogt wesen, dat ik in vrijdom gestelt mogt werden, want alsdan mijn thienjarig verband aan de E. Compagnie rijkelijck verschenen sal sijn, hoewel ik ten hoogsten verpligt sal blijven om d'E. Compagnie ten dienst te sijn, in wat cas het ook soude mogen wesen. Soude ook mijn vrijdom niet versoeken indien de onpasselijkheyd mijn daartoe niet presteerden, temeer alsoo men hier versteken is van alle menschelijke hulp en middelen, ja van al wat dienen mag om sijn gesondheyd weder te konnen bekomen. Derhalven bidde ik met een seer nedrig gemoet dat de E.Ed. Heer gouverneur mijn verlossinge gelieve indagtig te wesen.

Den Amboinees schoolmeester Livinus Muschita, geplaatst op Maykor, versoekt mede de gunst van de E.Ed. heer dat hij sijn verlossing mag erlangen, alsoo sijn verbonden tijd g'expireert is.

Ik versoek ten dienste van kercken en scholen een weynig a.b.c. boekjes alsmede twee preedikatieboeken en drie Testamenten, alle Maleyds, en ses Hollandse psalmboekjes, alsoo deselve die hier sijn niet langer gebruykt konnen werden, dog stelle dit alles in de beleeftheyd van d'E.Ed. heer.

Waarmede etc. verblijve (onder stond) Ed. erntfest etc. mijn heer sijn aldernedrigste en gewilligste dienaar (was getekent) Burgardus Cnipping.

(In margine) Arouw op Wokam, den 27^{en} september 1693.

142. Rapport over de constitutie van de armenhuizen op Neira, Lonthoir en Pulau Ai. Banda-Neira, 29 en 30 september en 2 oktober 1693.

NA, VOC 1535, fol. 290v-293v. Afschrift.

Ed. Heer Gouverneur Joannes Cops.

Ingevolge U.Ed. ordre hebben wij onderschrevene Harmanus van Sevender[990] en Pieter Ardus als diaconen, benevens den opperboschwagter Joan van Hoorn,[991] den werffmeester Frederick Leurs en meester timmerman Jan Martens Maseur, ons begeven in 't armhuys alhier op Neira staende, en hetselve bij naukeurige daerover genomen inspectie bevonden van een goede conditie, als wesende gants van steen opgehaelt. De nevens en tegenover staende agtien ps. afdacken, welk lang zijn elf voeten, na de presente in 'tselve 15 stx inwonende armen hun verblijf nemen,[992] sijn mede van een redelijke toestant, uytgesondert een deur die diende vernieuwt te zijn, bestaende voorschreven armen nu uyt de volgende als:

twee huysgesinnen, te weten:

[990] Harmannus van Sevender of Zevender, opperchirurgijn op Banda.
[991] Uit Amersfoort, in 1697 fiscaal van Banda, naar Ambon, daar in 1701 krankzinnig geworden.
[992] 'Inwonende armen' tussen de regels geschreven; deze bijzin is hier gereconstrueerd.

Hendrik Dirkessen van Uytregt, out ontrent 60 jaren en swaer ziende, met desselfs huysvrou Rebecca Jansz, vrijgeboren, nu ontrent 55 jaren.

Michiel Daerme van Goa, out ontrent 50 jaren, met sijn huysvrouw Susanna Daerme out ontrent 45 jaren, beyde vrijgegeven slaven van wijlen den borger Aernout Evertsen van Mechelen.

11 vrouwen, namentlijck:

Maria van Besekan van Bengala, christen, oud ontrent 60 jaren, gewesene slavin van de E. Compagnie, heeft zigselven ten tijde de Ed. heer Jacob Cops vrijgekoft.

Susanna Jacobsen van Bengala, christen, oud ontrent 50 jaren, gewesene slavin van de E. Compagnie, heeft sig mede ten tijde der Ed. heer Jacob Cobs vrijgekoft.

Catharina Harmens van Bengala, christen, oud ontrent 55 jaren, gewesene slavin van de E. Compagnie, heeft sig ten tijde der Ed. heer Abraham Wijns vrijgekoft.

Leonora van Bengala, christen, out ontrent 60 jaren, gewesene slavin van de E. Compagnie, heeft zig ten tijde van de Ed. heer Willem van Zeyl vrijgekoft, is hardhorende.

Losia van Banda, christen, oud ontrent de 50 jaren, is een vrijgegevene slavekind van wijlen den borger Frederick van Outskerk.

Anna Hendriksz van Bengala, christen, is mede ontrent de 60 jaren oud, een vrijgegeven slavin van wegen den borger Aernout Evertsz van Mechelen.

Maria Guilliams van Macassar, christen, mede ontrent 50 jaren oud, gewesene slavin van wijlen [...][993] in Spangaert, heeft zig vrijgekoft, is hardhorende en swaerziende.

Jannetje Willems van Bengala, christen, oud ontrent 60 jaren, heeft zigselven van den borger Jan Klunder vrijgekoft.

Sara Pietersz van Tenember, christen, oud ontrent 60 jaren, heeft zigselven van wijlen den moor Dsiauwa op Lonthoir vrijgekoft.

Walenburg Christoffelsz van Banda, christen Mardijker, oud ontrent 50 jaren, heeft eene hand.

Antonica Pietersz van Lonthoir, christen Mardijker, oud ontrent 60 jaren.

3 Kinderen, bestaende in twee jongens en een meysje, als:

Jan Jansz Toekan van Kisser, oud ontrent 15 jaren

Michiel Fredericksz, oud ontrent 12 jaren

Maria Lucas van Kisser, out ontrent 6 jaren.

Dit is hetgene U.Ed. voor waerheyt voor rapport konnen dienen. Was ondertekent: Harmannus van Sevender, Pieter Ardus, Jan van Hoorn, Frederik Leurs en Jan Martens Maseur.

Terzijde stont: Banda op Neyra den 29 september 1693.

Ed. Heer Gouverneur Joan Cops.

Ingevolge U.Ed. ordre hebben wij ondergeschrevene David Buserius en Jan Jacob Biesvanger, als diaconen der Lonthoirse gemeente, benevens den opperboschwagter Jan van Hooren, den werfmeester Fredrik Leurs en meester timmerman Jan Martense Maseur, ons begeven in 't armhuys ten voorschreven eylande Lonthoir staende, en hetselvige bij naukeurige daerover genomene inspectie, als wesende boven borstweringshoogte van hout en gabbe-gabbe gemaekt, t'enemael door ongedierte geïnfecteert en vergaen bevonden, soodat daeraen, buyten een totale vernieuwinge, niets te doen off te repareren valt. Dog zijn de 14 stene afdakjes daer de 7 stx present nog in 'tselve wonende armen hun verblijf nemen desniettemin in een tamelijke toestant, uytgesondert dat daeraen twee deurcozijns en 4 à 5 drempels vernieuwt zoude dienen te wesen, bestaende voorschreven armen nu uyt de volgende als:

[993] Naam niet ingevuld.

2 mans, te weten

Jacob Martens van Tenember, zijnde vrijgebooren en alhier christen geworden, is blind.

Jan Tormay van Bengala, is christen, heeft zigselven van wijlen den borger Jan Helleboud vrijgekoft, is doof en oud van dagen.

5 Vrouwen namentlijk:

Lijsje van Mallebaer, gewesene slavin wegens den christen Chinees Pieter, eertijts op Oeriën woonagtig geweest, is christen en oud van dagen.

Catharijn Martijn van Mallabaer, christen, en gewesen slavin van den Mardijker Anthony Hendriksen, ongevaer 45 jaren.

Catharina Algadery van Mallebaer, christen, en vrijgegeven slavin door wijlen den borger Aernout Evertsz, oud 50 jaren.

Eva Hendriksen van Banda, is christen, en vrijgegeven slavin van voorschreven Aernout Evertsen, oud 35 jaren.

May Baly van Bengala nog ongedoopt, vrijgekofte slavin van wijlen Fredrik Becker eertijs hooft te Ouriën.

Dit is hetgeen wij U.Ed. na waerheyt konnen rapporteren. Was ondertekent David Buserius, Jan Jacob Biesvanger, Jan van Hoorn, Fredrik Leurs, en Jan Martensz Maseur. Ter zijde, Banda op Lonthoir den laesten september 1693.

Ed. Heer Gouverneur Joannes Cops.

Ingevolge U.Ed. ordre hebben wij ondergeschrevene Pieter Ardus en Jan Goemael, als diaconen der Poulo Ayse gemeente, benevens den opperboswagter Van Hoorn, den werfmeester Fredrik Leurs en meester timmerman Jan Martens Maseur, ons begeven in 't armenhuys ter voorschreven Ay staende, en hetselve bij naukeurige daerover genomen inspectie bevonden van steen en kalk opgehaelde afdacken, bestaende in 11 stx, waerin de presente seven stx nog in hetselve wonende armen hun verblijff nemen, zijnde alle van een redelijke conditie, uytgesondert de meeste wel met nieuwe deurcosijns diende versien te werden. Het pedakje off het dak op de waterbak is nog van een goede staet, bestaende voorschreven armen nu uyt de volgende, als:

Twee manspersoonen, te weten

Bruyn Harmensen van Poulo Ay, christen, oud ontrent 45 jaren, vrijgegeven door wijlen den Mardijker Don Jeronimo, is ongesont van lichaem.

Jan Joseph van Poulo Ay, vrijgeboren, oud ontrent 40 jaren, zijnde een geboren christen, is mede ongesont.

Vijf vrouwen, namentlijk:

Grietje Philips van Poulo Ay, christen Mardijker, zijnde vrijgeboren, en oud ontrent 35 jaren, heeft 5 stx kinderen, waervan de oudste niet boven de 12 jaren is.

Anna Lourens, christen Mardijker, geboren op Poulo Ay, oud ontrent 50 jaren.

Maria Isaaksen van Bengala, christen, oud 60 jaren, heeft zigselven vrijgekoft van de E. Compagnie ten tijde de E. heer Hurt.

Magdalena Pietersz van Bengala, christen, oud 60 jaren, heeft zigselven vrijgekoft van de E. Compagnie ten tijde der E. heer Hurt.

Magdalena Pietersz van Bengala, christen, out ontrent 45 jaren, vrijgegeven slavin vanwegen de heer Abraham Weyns.

Neeltje Pietersz van Poulo Ay en vrijgeboren, is oud ontrent 45 jaren, zijnde blind.

Dit is dan hetgene wij U.Ed. diesaenganede na waerheyt konnen rapporteren etc. Was ondertekent: Pieter Ardus, Jan Goemael, Jan van Hoorn, Fredrik Leurs en Jan Martens.

Terzijde: Banda op 't eyland Ay, 2 october 1693.

143. Brief van gouverneur Joannes Cops aan krankbezoeker Burgardus Knipping op Aru. Banda-Neira, 11 december 1693.
NA, VOC 1551, fol. 87-88. Afschrift.

Eersame, vrome.

Ul. schrijvens van 27 september jongstleden[994] is mij den 12 october daaraan per inlands vaartuyg wel geworden, ende daaruyt benevens den toestand der scholen en christenheyd, ook het overlijden van den inlands leermeester Laurens Pays gebleken, in wiens plaats Ul. nevens desen weder toekomt enen Jacob Becker, die den Eerw. Jan de Graaf oordeel tot het waarnemen van de Wokamse school genoegsaam bequaam te wesen, staande tegens 't vertrek van 's Compagnies chialoup, insgelijx om een vervanger voor den schoolmeester Livinus Miskita, die vermits tijdsexpiratie gaarn van Maykor verlost was, gelet, en alsdan metenen ook naar een ander krankbesoeker in stede van Ul. uytgesien te werden, als wesende op 8 deser in politiquen rade verstaan Ul. zijn versogte opkomst en ontslag uyt den dienst der E. Compagnie te accorderen, waermede etc.

(Onder stond) Ul. goeden vrund (was getekent) Joannes Cops. In margine: Banda Nassauw, den 11 december 1693.

144. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1694.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 433-434.

Eerwaerde, godzalige, hooghgeleerde, welwijse, voorsienige ende seer bescheydene heren en vrienden, seer gewenschte en van ons hooghgeliefde medebroederen in den Here.

U.Eerw. hooghgeëerde en bijsonder aengename missiven[995] zijn ons van tijt tot tijd, soo veel ons bekend is, gelijck oock die met den Eerw. D. Andr. Lamb. Loderus afgesonden, bij sijn Eerw. Gode zij danck behouden overkomst alle seer wel geworden, hebben oock d'een en d'ander elck nae sijne bijsondere maet en gewicht ons niet weynigh verblijd. Eensdeels over den nogh redelijken toestand van U.Eerw. en derselver gemeente, die wij soo uyt U.Eerw. schrijvens als uyt het mondeling relaes van onsen Eerw. medebroeder voornoemt met liefde verstaen hebben, andersdeels insonderheyt daerbeneven over het behouden arrivemend van sijn Eerw. met sijn bijhebbende familie in goede gesontheyt. 't Welk ons des te aengenamer en heuglijcker voorquam dewijl alle onse kercken sedert het vertreck van den Eerw. predicant de Graaf tot de visite van kerck en school nae de Z.O. seer verlegen en van al haer leraers ten enemael ontbloot waren, soodat deshalven den stilstaenden dienst soo ten opsicht van de predikinge des woorts als de bedieninge der H. sacramenten noch tot de behouden wederkomst van den van ons vertrocken leraer soude hebben moeten blijven wachten. Waerom het ons dan bijsonder wel quam dat we niet alleen vooreerst vast in dese onse verlegentheyt met een nieuw arbeyder in onse des Heren oogst weder geholpen en versien wierden, maer oock daerenboven de aengename tijding kregen van een twede die wij tot nu toe nogh uyt Ambon te verwachten hebben, biddende dat God Almaghtigh mede den wegh van dien godvruchtigen en braven heer wil rigten en sijn Eerweerde soo hertelijck gewenschte toekomst met een vollen segen des Evangeliums wil voorspoedigh maken. Temeer wijl onsen Eerw. en seer geliefde medebroeder de Graaf, naedat van de bovengemelde Z.O. pas was tot ons terugh gekomen, strax al wederom tot de nodige visite, die aldaer wel in een paer jaer niet was waergenomen, nae de Z.W. vertrocken is, soodat het werck des dienstens

[994] Doc. 141.
[995] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 117-119 (31 jan. 1694) en fol. 123-124 (20 februari 1694).

voor die tijt vast weder op de schouderen van een alleen moet blijven rusten. En licht hadde diegene die sulx dan te beurt valt sigh dit te getroosten indien nogh maer slechts alle de gemeenten hiermede nae behoren genoechsaem konden geholpen ende gediend wesen, maer, 'tgeen beklaeglijck is, moeten er alsdan nogh wel twe delen van den dienst in 't geheel om de verscheydentheyt van plaetsen en haer afgelegentheyt van den anderen blijven leegstaen.

In onsen laetsten huysbesoeckinge der ledematen tot het houden van des Heren H. en hooghweerdige nachtmael is ons alhier voorgekomen enen stierman, Symon Bartels van Enckhuysen, tegelijck uytgekomen met d'Eerw. D. Colde de Horn op het schip Oosterland, tegenwoordigh gesaghebber op de chaloep Cirbon alhier, die wij op sijn genegentheyt en ernstige betuyginge dat hij lidmaet was maer sijn attestatie op Batavia vergeten hadde, hebben toegelaeten, met die waerschouwinge en vermaninge dat soo sulx onwaerheyt was, hij niet sooseer ons alswel sijn selven 't meeste benadelen soude, en dat we dit licht door schrijvens van U.Eerw. konden en oock souden ontwaren, in 'twelcke, schoon we wel om sijn bewilliging en onbekommert versoeck in desen en andere blijcken meer het goede en geen bedrogh vermoeden, soo versoecken we evenwel om in sodanige saecken soo veel mogelijck alle behoorlijke goede toesight aen te wenden dat U.Eerw. ons per naaste gelegentheyt hiervan wat seeckerder ende nader onderrichten of alleenlijck maer sijn attestatie tot ons oversenden.

Wat nu verder den toestand van ons en onse gemeente belanght en andere van ons bij U.Eerw. gedesidereerde informatiën meer van dese of gene saecken, sulx sullen U.Eerw., volgens bij ons daervan in kerckenrade genomen resolutie, onder U.Eerw. goetgunstig believen en welnemen niet nu maer met de laetste besendinge[996] ten principale verwachten, sullende dese tegenwoordige alleen maer als voorbode vooraf dienen om alsoo onse gansch oprechte en broederlijck genegene groetenisse tot U.Eerw. over te brengen. – – – Die van den kerckenraad in Banda, en uyt aller naem en last Andr. Lamb. Loderus h.t.t. praeses & scriba, W.D[a] Beverloo ouderling, F[k] Luers,[997] D. Keyser.[998]

Banda op het eyland Neyra, den 20 aug. 1694.

145. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 25 september 1694.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 439-440.

Eerweerdige, godsaelige, hooggeleerde en seer bescheidene heeren en medebroeders in Christo.

Hoewel wij in onse onderdaenige eerste en laeste missive[999] op verscheyde saeken onse gedachten hebben uytgestort, soo dienen noch daerenboven deese tegenwoordige om U.Eerweerdens beleefdelijck van de staet en toestant der Bandasche kercke te verwittigen, die wij wel in eenige opsichten voor U.Eerw. oogen hebben ontleedigt, maer 'twelck nochtans volgens onse gedaene belofte mits deesen wat omstandiger verricht wort, sullende inmiddels eerst U.Eerw. aengenaeme letteren, op seekere voorvallen en gelegentheeden uytgedrukt, vooraf gaen eerbiedig beantwoorden eer dat wij tot de saecken in deese kerck aenmerckelijck sullen overstappen.

[996] Zie het hiernavolgende document.
[997] Frederik Luers of Leurs, 1689 stuurman, later werfmeester.
[998] De krankbezoeker Jan de Keyser, zie de betreffende bijlage.
[999] Het hiervoorgaande document: de eerste brief van 1694, tevens de meest recente.

Het heeft U.Eerw. belieft in die van den 20 february[1000] onse Eerw. vergaederinge aen te schrijven om wat reeden den kranckbesoecker Jacob Tellier, weesende een litmaet van de Batavische kercke, nae Banda is sonder kerckelijcke getuygenisse vertrocken, voegende U.Eerw. daer verder bij dat op 't gedrach van sijn leeven wel niet sonderlings te seggen viel, waerom ook U.Eerw. hem onse opsicht heeft aenbevoolen, teneynde deselve sonder wettelijcke verhinderinge van ons weeder aengenoomen wierde. Hieromtrent wert U.Eerw. bericht als dat den kerckenraet desen voornoemde ondertusschen tot het gebruyck van des Heeren avontmael weeder heeft toegelaeten, soo vanweegen de recommandatie van U.Eerw. alsmeede omdat den Eerw. heer Lambertus Lauderus, met dewelcke hij alhier is aengekoomen, hem geduerende 't gedoente sijns persoons op de reyse van geen gegeeven ergernisse noch andere onbetaemlijckheeden beschuldight, dragende hij sich insgelijcks aen land, in 't waerneemen van sijn kranckbesoeckersdienst, voor soo ver ons bekent is wel en onbesprooken.

Wat aengaet 't getal der leeraeren door welcke deese gemeente bedient worden, 'tselve bestaet tegenwoordig uyt drie, sijnde D. Abraham Feylingius uyt Amboina den 13 september in deese provincie tot ons overgekoomen, die van den kerckenraet is met liefde en toegeneegentheyt ontfangen. Den Eerweerden heer Lauderus met onsen evenvoornoemden broeder leeven beyde noch in een bloeyende welstand, maer onsen broeder Joan de Graef, nae de Suyd-Wester eylanden geweest sijnde om aldaer de schoolen en kercken te visiteeren, is tot ons besonder leetweesen met een swack en sieckelijck lichaem terugge gekoomen, doch sijn Eerw. schijnt allenskens sijne krachten, hoewel met een groote ongestaedigheyt, weder te ontfangen. Verhoopen echter van sijn Eerw. dat deese gemeente eerlang, onder Godts genaede, van sijne goede gaeven sal konnen bedient werden.

Omtrent de staet van de inlantsche kercke buyten deese provincie op de Suyd-oost en wester eylanden geleegen, is volgens de jongst visietrapporten[1001] van de heer de Graef dit voornaementlijck aen te mercken als dat veele die noch heydenen waeren haer geneegen toonden om christenen te werden, waertoe sij haer ook neerstiglijck hadden laeten onderwijsen. Verscheyde baeden en versochten met verlangen dat de religie en goddelijcke kennisse meer en meer mochte werden voortgeplandt. Veele waeren taemelijck in de groote en klijne catechismus onderweesen, waerop den heer de Graef een aensienlijck getal van bejaerde persoonen hadde aengevangen te doopen, alsmeede een groote meenichte van klijne kinderen welckers ouders christenen waeren. Doch deese goeden ijver en wierd onder alle niet eenpaerig gesien, want veel onder haer bleeven noch gehecht aen hare oude superstitieuse heydensche blintheyt, van welcke wij hoopen dat Godt haer sal overbrengen tot het licht van sijne genaede, tot voortsettinge van sijn doorluchtig Cooninckrijck.

De twee broeders, D. Andreas Lambertus Louderus en D. Abraham Feylingius, beneerstigen haer beyde daegelijcks in 't aenleeren van de Maleytsche tael, welckers pooginge wij wenschen dat Godt sal seegenen, sullende de heer Lauderus, tot een blijck van sijn neerstigheyt en vorderinge van kennisse, sijn preedickdienst tegens aenstaende sondag in die voornoemde tael onder de Malleytsche gemeente voor de eerste mael waerneemen.

De ellenden van den brandende berg neemen noch daegelijcks toe, en wat hiervan noch verder het eynde sal sijn is den alwetenden Godt bekent. Ondertusschen verseekeren wij U.Eerw. dat het benauwt en smertelijck valt in deese bange provincie te leeven.

Tot U.Eerw. koomen met kerckelijcke attestatie over den opperstierman van de Civetcath, neevens den bootsman van dito bodem, niet twijffelende of U.Eerw. sult dezelve aenneemen en voor oprechte litmaeten erkennen. Ende weetende voor tegenwoordig U.Eerw. van geen andere saeken verder te schrijven, soo sullen wij hiermeede deese eyndigen – – –. Den

[1000] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 123-124.
[1001] Doc. 137.

kerckenraet van Banda, en uyt aller naem Andries Lambert Loderus synedrii h.t. praeses, Abraham Feylingius epistolarum p.t. scriba, Jan de Graaff assessor, W.D[a] Beverloo, Lucas Claasz,[1002] D. Keyser, F[k] Luers.

Banda Neira in 't fort Nassauw, in onse kerckelijcke vergaederinge den 25 september anno 1694.

146. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 18 mei 1695.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 441-443.

Eerwaarde, godzalige, hooghgeleerde, zeer bescheyden heeren en veelgeliefde medebroederen in Jesu Christo.

U.Eerw. ge-eerde missive van 24 januari jongstleden[1003] is ons op 15[en] maart daaraanvolgende wel geworden, waaruyt met genoegen gesien hebben den goeden ontfang onser vorige letteren van 't jongst verlopen jaar beneffens de goede gesontheyd waarin U.Eerw. sig bevonden, alsmede den goeden aanwas dergener die onder U.Eerw. gezegende diensten dagelijkx tot de kerke Christi worden toegebragt. De Heere geve dat vele uyt het rijke des satans getrocken en overgebragt mogen worden in het koninckrijke des Soons sijner liefde, en niet alleen die de waarheyd belijden met den monde, maar ook met'er herten geloven tot saligheyd, en U.Eerw. de gewenste vrugt hares arbeyds mogen sien.

Wij hebben nu voor een korten tijd wel met verheugingh gesien dat Gods kerke in onse provintie met drie leraaren was vervuld. Maar eylaas, dat drievoudig snoer is haast gebroken, naardien onsen waarden medebroeder Andreas Lambertus Loderus door d'E. Agtb. regeringe deser provintie nu word opgesonden, en per 's Compagnies schip Nederland tot U.Eerw. overkomt. Hoewel d'E. Agtb. regeringe tot nogh toe niets diesaangaande aan onse vergadering heeft bekend gemaakt,[1004] dogh onses wetens geen ander redenen tot sijn Eerw. opsending te zijn dan omdat gedachte sijn Eerw. niet heeft konnen resolveren tot de voyagie na d'eylanden Arouw om kerk en scholen te visiteren, om redenen die sijn Eerw. in onse vergadering daarvan heeft gegeven in deser voegen, dat sijn Eerw. tot die te doene visite niet onwilligh is, maar betuygd in consciëntie tegenwoordig niet in staat te wesen om die reys derwaarts t'ondernemen, vermits de sware en als dubbelde diensten die sijn Eerw. so bij absentie als sieckte van D. de Graeff en den Eerw. Feylingius heeft moeten waarnemen, alsoock verscheydene andere ongelegentheden, waardoor sijn Eerw. sich, hoewel niet sieck, nogtans sodanig vermoeyd en afgemat vind dat sodanigen nieuwen moeyte nu niet weder ondergaan kan maar eerder diend wat uyt te rusten om weer tot sterkte en kragt te komen.[1005]

Welk verlies van meergemelte sijn Eerw. ons swaar valt in soo een tijd dat de oordelen Gods dagelijkx over dese provintie vermeeren, en de predikbeurten veel sijn, en nogh dies te swaarder overmits den Eerw. D. Abraham Feylingius over weynige maanden, de visite doende van kerk en scholen op d'Z. Wester eylanden, met een sware siekte van derwaards is t'huysgekomen, van welke sijn Eerw. tot nogh toe niet en is herstelt, en bijgevolge den dienst deser kerken vooreerst op de swacke schouderen van D. de Graaff alleen sal aan-

[1002] Lucas Claasz de Jong, volgens de zielbeschrijving van augustus 1738 'colonier op Lonthoir'.
[1003] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 179-181.
[1004] In margine: 'als heden op 't sluyten deses staande onse vergaderinge, dat hare E. Agtb. bij extracte hare genomen resolutie van 28[en] april passato en 6[en] courant nopende het vertreck van ged. sijn Eerw. ons hebben gecommuniceert sonder egter redenen van dien te melden.' Zie voor het rekest dat ds. Loderus overleverde aan de kerkenraad van Batavia NA, VOC 1564, fol. 1661-1662v .
[1005] Een aantal stukken betreffende ds. Loderus (1698-1699) in ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 323-343. Zie ook aantekening bij deel I-2, doc. 257.

komen, denwelcken nadat voorleden jaar verscheyde sware siecktens heeft uytgestaan sijn dienst in de maand januari jongstleden weder heeft aangevangen, biddende God Almagtigh dat de gesondheyd waarin sijn Eerw. sig nu bevind lange mag continueren en onsen geliefden mede-arbeyder D. Feylingius ook haast mag worden hersteld, waartoe de Heere Zijn zegen geve, om die zeer nodige diensten aan Gods kerk in dese bedroefde provintie te konnen verrigten

Waarmede dan desen besluytende – – – die van den kerkenraad in Banda, en uyt aller name Jan d'Graaff syn. p.t. praeses, H. van Sevender ouderling.

Banda, in onse kerckelijke vergaderinge den 18 may anno 1695.

147. Brief van ds. Abr. Feylingius aan gouverneur Balthasar Coyett. Pulau Ai, 28 juni 1695.
NA, VOC 1565, fol. 218-219. Afschrift.

Edele, genereuse, wijse, voorsienige etc.

Nademael mij al over 2 of 3 weken door het alhier leggend opperhooft Mons. Jan de Heere uyt last en ordre van U.E.E. alderg'eerde missive is bekent gemaakt de genomen resolutie van den Agtb. raad op Neira concernerende mijne verplaatsinge op Lonthoir, soo dienen dese tegenwoordige onderdanige maar enkelijk daartoe om U.Ed. vrindelijck en eerbiedig te versoeken (alsoo U.Ed. mij reets al overvloedig tijd tot het vertrek vergunt heeft), mij nog te permitteren tot den 10^{en} der aanstaande maand alhier te verblijven, voorhebbende onder Gods hulpe op dien aenstaande tijd de gemeente alhier het avontmael te houden, na welkers verrigtinge, indien het U.Ed.A. believe, 't mij sal aangenaam zijn hoe eerder hoe liever over te komen, ende de chialoup tot mijn transport en geringe goederen af te wagten.

Wat mijn staat van gesontheyd aangaat, alhoewel deselve t'sedert mijn herwaarts komen seer merkelijck ten goede verkeert is, soo is deselve ook onderwijlen gansch ongestadig, en maar alleenlijck het booste gewelt dog niet de geheele oorsaake van mijne voorgaande doodelijke siekte weggenomen, terwijle ik de dagelijkse aanwerkinge der koortsen tot nog toe seer dikwils onderhevig ben. Ondertusschen heb ik mijn dienst t'sedert een maand, dit niettegenstaande, begonnen waer te nemen.

Ende willende U.Ed. met geen verdere extensie in desselfs gewigtige occupatiën vermoeyen, soo wensch ik over U.Ed. dierbaar persoon etc. (onder stond) U.Ed. onderdanigen dienaar (was getekent) Abraham Feylingius.

(In margine) P. Ay, den 28^{en} juny 1695.

148. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 september 1695.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 447-448.

Eerweerde, godsaelige, hooggeleerde heeren, veel geachte en geliefde meedebroederen in Christo.

Niettegenstaende dat wij aen U.Eerweerdens met het vertreck van d'Eerw. D. Andreas Lambertus Loderus (uyt deese provincie tot ons besonder leetweesen en merckelijck naedeel der kercke nae Batavia opgesonden) het voornaemste hebben gecommuniceert, soo hebben wij nog daerenbooven bij de goede occasie van ' t laeste schip, tot een evident bewijs van onse volveerdige geneegentheyt in 't onderhouden van die ge-eerde vrientschap met U.

Eerw., goet gedacht deese eerbiedige regulen U.Eerw. toe te senden, aenhaelende soo van het eene als andere iets 'tgeen alhier ten principaelste valt te noteeren.

Onsen meedebroeder Abraham Feylingius is seer kort nae 't vertreck van 't eerste schip soodaenig door Godts genaede herstelt, dat sijn E. al voor eenige maenden sijn dienst weederom heeft beginnen waer te neemen. Wat swaeren slach de kercke in deese provincie bij het vertreck van D. Loderus geleeden heeft, konnen buyten alle twijffel U.Eerw. seer lichtelijck oordeelen, want behalven sijn voortreffelijck talent van gaeven die een deftig dienaer Jesu Christi betaemt, soo was hij ook soo eyverig in 'tselve te besteeden dat hem geen arbeyd te groot noch ongemack te lastig viel, ende alsoo door dit ongeluckig toeval de gemeente thans maer van 2 predicanten voorsien is, soo werden U.Eerw. vriendelijck versocht, ten beste der kercke, de godvruchtige, hooge, aensienlijcke regeeringe tot Batavia om een derde leeraer ootmoedig te versoeken, opdat het incompleete getal hierdoor weederom mag werden gesuppleert.

Hierbij soo wert U.Eerw. ook versocht en desselfs sorge aenbevoolen om ons tegen het aenstaende jaer met noch een kranckbesoeker te versien, ter oorsaeke van de doot des kranckbesoekers die op Aro geplaest was,[1006] alsook soo weegens het vertreck van D. Clement. Mijnheer Joan de Graef is tegenwoordig reedelijck welvarende. In de laeste visite door D. Abraham Feylingius op de Z.O. en W. Eylanden gedaen, is een taemelijck getal christenkinderen gedoopt, maer het was voor die christenen wenschelijck dat deselve een overvloediger middel hadden van een heylsame onderwijsinge.

De droevige staet deeser provincie is niet beschrijffelijck, vanweegen den brandenden berg, waerdoor men gestaedig vanweegens sware gevreesde onheylen in onrust en bekommernisse leeft. Want behalven dat het lant Neira is met sware stoffe overdeckt, soo hoort men hier ook somwijlen sulcken felle slaegen, waerdoor de huysen schudden en beeven. Tot waerheyt hier af, soo hebben wij den 24 augustus 's avonts ontrent de klock neegen ueren soo een vreesselijcken slach gehoort, dat veele meenden den berg te springen of in te storten. De Heere behoede ons voor diergelijcke onheylen.

Hiermeede Eerweerde heeren en vrienden, afbreekende – – –. De kerckenraet van Banda, en uyt aller naem Abraham Feylingius, syn.p.t. et epistolarum scriba. Jan de Graaff syn. p.t. praeses, J. van Surker ouderling.

Banda, in onse kerckelijcke vergaedering den 15 september anno 1695.

149. RAPPORT BETREFFENDE EN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE ARU-EILANDEN DOOR DS. J. DE GRAAF. Banda, 26 juni 1696.
NA, VOC 1579, fol. 164-168. Afschrift.[1007]

Rapport aan den E.E. Heer Baltazar Coyett, president over de eylanden Banda benevens den aankleven van dien, wegens den toestant van kerk en school op de eylanden Arouw zooals die door mij ondergeschrevene als daartoe gecommitteert per dese visite sijn bevonden.

Naardat ik per de chialoup Chiribon onder Godes geleyde den 22[en] may passado op Arouw was gearriveert, hebbe mij ten eersten begeven om ondersoek te doen naar den toestant der christenen en schoolen, ende vooreerst tot Wokam de christenen bijeen doen vergaderen. Maar alsoo den schoolmeester, Willem Geleynse, eenige weeken tevooren was overleden, ende den publicquen godtsdienst daar zoo langh had stil gestaan, merkte dat den gewoonen ijver tot denselven al vrij was vermindert, zoodat ik noodigh dagte eenige daegen daar te

[1006] Burgardus Knipping.
[1007] Een ander afschrift in NA, VOC 7905, fol. 137-141.

blijven ende den godsdienst daegelijx onder haar te oeffenen, zoo in de publicque gebeden en vermaningen als particuliere aansprake en opweckinge, waardoor veele yets hebben gewonnen, maar nog niet zooals men wel wenschen zoude, want het is een volck dat van sigselven traag is en door geduurige opweckingen moet aangedreven werden. Onder de bejaarde welcke leerden om christen te worden hebben niet meer als ses in het getal bevonden, waaronder maar een bequaam was om tot de christelijcke religie aangenomen te konnen werden, en d'andere vijff hadden eerst beginnen te leeren. Naedat dan het woort Gods onder haar hadde gepredikt, hebbe maar eenen bejaarde op zijn gedaene belijdenis door den H. doop de gemeynte Christy ingelijfft, beneffens nog agt kinderen van christen ouders gebooren, en twee paar in den huwelijken staat bevestight.

Ik hebbe ook den leermeester Jacob Jacobsz op Wokam gelaten, omdat hij wel de bequaamste is om de school en publicque godsdienst op dese plaats, daar wel de meeste christenen zijn, waar te nemen. De kinderen in de school zijn een getal van sesthien, dog zij belooffden daegelijx te zullen toevoegen. De bejaarde christenen, zoo mans als vrouwen, sijn een getal van sesenvijfftigh.

Van daar ben ik gegaan naar de negorij Roumawa, alwaar ook de kristenen bijeen vergaderden alsmede degeene die haar lieten onderwijsen om christenen te worden, en waren thien in getal. Haar examineerende vond er maar vier stux die bequaam waren tot hare beleydenis, die ik dan, naardat zij haare belijdenis hadden gedaan, gedoopt hebbe, met nog vier kinderen van christenouders, en drie paar in den huwelijcken staat bevestigt.

De schoolkinderen sag ik dat wel onderwesen wierden in lesen, schrijven en in de kleene en groote vraegen. De schoolkinderen waren 22 sterk, waarvan nog agt ongedoopt. De bejaarde christenen, zoo mans als vrouwen, zijn een getal van 20.

Van daar ben ik gekomen op Wammer, ende de christenen bijeen vergadert zijnde in de kerk dede ondersoek nae haar toenemen in kennisse, maar den schoolmeester klaagde seer over haare naelaetigheyt en ijverloosheyt in de daegelijxe gebeden, daar se dan meteenen werden onderwesen door vraegen en antwoorden, en dat se noyt off selden in den publicquen godsdienst verscheenen als des sondaegs. Vond daar ook een getal van sesentwintigh bejaarde die haar namen overlangh al hadden opgegeven om christen te worden, maar haar nu wederom ondervraegende over hetgeene zij geleert hadden, zoo was er onder haar alhier niet een die bequaam was om gedoopt te werden, alsoo zij geene neerstigheyt en doen om te leeren, waarover ik dese, alsmeede die nu reets zoo lang christenen geweest waren, scherpelijck bestraffte dat sij hoe langer hoe traeger wierden, zoo ten opsigte van haarzelven alsook om andere tot het Christendom op te wecken en met haar goed exempel voor te gaan. Naedat ik dan verscheyde reysen haar door bestraffingen en vermaningen tot haren pligt hadde opgewekt, hebbe naar gedaene predicatie niet als acht christenen kinderen gedoopt. De kinderen in de school wierden reedelijk wel onderwesen in leesen, schrijven en de vraegen, cleene en groote, zooals se nae haare jaaren bequaam waren, en waaren eenentwintigh sterk. De bejaarde christenen waaren agtenveertigh in getal.

Den schoolmeester, Paulus Gomes, die zijn verlossing van U.E.E. Agtb. hadde verkregen, heb ik daar nogh gelaten, dewijle zijn vervanger op Wokam geplaatst is in steede van den overleden meester aldaar bovengenoemt, want ik niet geraden vond een school van zijn meester ontbloot te laten, opdat ook de godsdienst in geen meerder versuym en soude komen, maar gemelte Paulus Gomes versoekt andermaal zijn verlossinge tegens toekomende jaar.

Eyndelijck hebbe ik het op de negorij Maykor niet beter gevonden als op de evengemelte plaats, dog dit heefft voor tegenwoordig een ander reden, want de inwoonders van dese negorij zijn eenigen tijd herwaarts door Gods handt zeer swaar besogt geweest met een sware ziekte, waardoor er binnen den tijd van twee maanden wel hondertenachthien menschen

gestorven zijn, waaronder drieëntwintigh christenen, vijf schoolkinderen en agt bejaarde (die haar in de christelijke religie lieten onderwijsen) waren, zoodat ik daar niemant hebbe gevonden die bequaam was om den H. doop te ontfangen, maar zijn nog een getal van seventhien bejaarde die haar willen laten onderwijsen tot het Christendom. De overgebleven christenen, zoo mans als vrouwen, zijn vierentwintigh sterk, en in de school waren noch twintig kinderen, waaronder eenige nog ongedoopt. Ik hadde haar op het hoogste gerecommandeert ijverigh te zijn in den dienst hares Godt, en haar in desen als waare christenen te gedraegen, opdat de Heere haar wederom mogte genaadig zijn ende het coningrijk zijnes zoons Jesu Christy zoo langh zoo meer onder haar mogte bloeyen, verwagten verder in heylige wensch onser zielen dat de Heere het met zijn rijcken en milden zegen gelieve te agtervolgen, en hebber haar alle tezamen Gode ende den woorde zijnder genaede bevoolen gelaten.

Dit is, E.E. Agtb. Heer, hetgeene ik onderdanigst ten opsigte van kerk en schoolen op bovengemelte plaatsen hebbe bevonden ende U.E.E. Agtb. voor rapport can dienen, terwijle met diepe eerbiedigheyt verblijve (onder stond) U.E.E. Agtb. nedrigen dienaar, en was geteekent: Jan de Graaff. Ter zijde: Banda op Neira, den 26^{en} juny anno 1696.

Nog lager stont: accordeert, en was geteekent: C^{d} F^{k} Hofman, provisioneel secretaris.

150. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 16 augustus 1696.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 449-452.

Eerweerdige, godsaelige, hooggeleerde en seer bescheydene heeren, geliefde medebroederen in Christo en getrouwe dienaren desselfs.

Wij hebben U.Eerw. aengename ende seer ge-eerde missive van den 21 february[1008] den 19 april daeraenvolgende behoorlijck van d'Achtbaere regeering deeser provincie in onse kerckelijcke vergaedering ontfangen ende geleesen, ende onder anderen gesien hoe d'opsending van den Eerw. D. Loderus U.Eerw. niet minder dan ons heeft ter herten gegaen. Wij waeren vastelijck van die opinie, terwijl bij diergelijcke ongeluckige voorvallen de onschuldige gemeente van een wettige leeraer niet wel kan berooft ofte ontbloot blijven, dat de wijse en aensienlijcke Hooge Regeering van Batavia ons in sijn Eerw. plaets een ander soude hebben toegesonden, doch hieraf en hebben U.Eerw. in de hare niets vermelt, nochte wij ook daervan de minste kennisse van d'Achtbare regeering alhier bekoomen.

Ende nochtans hebben wij met opmerckinge gesien hoe dat het U.Eerw. gelieft heeft ons broederlijck bekent te maeken dat tot dienst der kercke in Amboina deesen jare sijn toegesonden den Eerw. D. Gerardus de Hey (die wij verstaen hebben dat in de plaets van D. de Wit saliger tot Maccasser is aengehouden) beneevens Ludovicus de Mey, wiens arrivement ons uyt Amboina al voor eenige maenden bericht is. Sijn Eerw. is bekleet met den titul van supernumerair, waerom dien goeden heer met sijn over- of booventalligheyt het defect van deese provincie soude konnen hebben suppleeren en tegemoet koomen. Ook soude sijn Eerw. ons voor een seer miraculeus leeraer verstrecken, vermits men selden of moogelijck noyt, diergelijcke gecoluerde predicanten[1009] in deese gewesten beschouwt heeft. Ondertusschen sullen wij met verlangen blijven afwachten wat hare Hoog-Edelens tegen 't aenstaende jaer hierin sullen believen te voorsien.

[1008] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 219.

[1009] De vader van ds. L. de Mey, Louis de Mey, was Inlands burger te Batavia, luitenant van een vendel Mardijkers. De zoon leerde Latijn te Batavia en vertrok in 1684 naar Nederland om daar op kosten van de Compagnie te studeren. In 1694 keerde hij terug in Batavia; hij was predikant te Ambon 1696-1700, overleed 1700 op Haruku. Zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 287-288.

Den Eerw. Jan de Graeff is in 't laeste van de maent april nae de Z. Ooster eylanden vertrocken om aldaer kercke en school te visiteren, doch sijn Eerw. is nae verloop van omtrent de ses weeken alhier weeder met een voorspoedige welstant gearriveert, van welcke gedane visitatie sijn Eerw. aen deesen kerckenraet een schriftelijck rapport[1010] heeft overhandigt, principalijck behelsende dat sijn Eerw. aen eenige jonge kinderen van christenouders gebooren, beneevens ook wijnige bejaerde die alvoorens van sijn Eerw. waeren gevraegt ende haere kennisse ge-examineert, het sacrament des doops hadde bediendt. Wijders soo klaegt sijn Eerw. weer over het droevig slechte verval van de soogenaemde ende gemaeckte christenen, die haer meest alle in 't generael t'seedert sijn Eerw. vorige visite seer wijnig aen den godtsdienst hadden laeten geleegen leggen, sijnde lauw en flauw in 't stuck van de religie ende gantsch eyverloos in 't frequenteeren der kercke, van welcke schandelijcke gebreeken sijn Eerw. haer, voor soo veel de kortheyt van sijn verblijf conde toelaeten, met eyver heeft afgemaent, ende vriendelijck gebeeden en versocht dat se in de toekoomende tijden beter sorge draegen wilden voor den welstant haerer siele, waerop sijn Eerw. van haer, sij dit voorgehoudene belovende nae te koomen, gescheyden was. Doch men kan van die vreemde christenen, onder wien dat 's jaerlijcks eens, of ook maer somtijts om de twee jaren, soo terloops een leeraer gesonden wert, noyt een andere reformatie of beeterschap tegemoet sien.

Ende om malkanderen den kovel niet te vullen,[1011] maer oprechtelijck de waerheyt te seggen, 'twelck noopende diergelijcke saeken boovenal onder broeders behoort te geschieden: wat isser van den staet van soodanige kercken anders te oordeelen dan dat sij geheel blint en onbedreeven in de kennisse Godts is, waeruyt die ellendige christenen eerstdaegs noch niet konnen verrijsen, omdat sij noch Malleysch spreeken noch leesen konnen, noch verstaen dat haer wert voorgeleesen, terwijl 't voor haer een barbare tael en saek is, ook omdat die natie een sieckte heeft die men luycheyt noemt, beneevens een andere die een vatsige onlustigheyt heet. De eerste schijnt haer van moeders geboorte of door een erffelijcke besitting meedegedeelt, de tweede is herkomstigh uyt een pure onwetentheyt omtrent de kennisse Godts en sijn woort, waerop dan nootsaeckelijck volgt een afkeer en haet van liefde tot de saek, want onkunde maekt onminne. Ende terwijl den grootsten hoop van woeste sinnen en verwilderde hertsenen beseten wort, die de uyterlijcke gebaerden in soo een verwilt gelaet dickwils verschricken, dat ick, scriba epistolarum, sijnde doenmaels noch op Honimoa in Amboina geplaetst, op een seekere tijt, wanneer ick de visite in de negerij Amehey en Elipapoeti, bijde op de Cust van Ceram geleegen, soude verrichten, soodanig van die wildemans aengesichten verschrickte, naetuerelijck of mij een hertvang beklemt had, want terwijl die inwoonders geduerig tegen een volck, Alphoereesen genaemt, in 't gebergte woonachtig, moeten schrap staen ende op alle overvallingen bedagt sijn, soo hadt haer dat gesichte soo verschrickt, verbaest en duyzende in de kop, aleeven of de vijant achter haer heen sat. Hierom soo konnen die arme menschen, van naetuere gewent aen soo veelvuldige incivile en onmenschelijcke maenieren van leeven, tot een andere stant niet wel werden overgebracht, voornamentlijck terwijl sij van soo swacke middelen van onderwijsingen voorsien sijn. Doch wij hoopen, uyt een beweeging van liefde tot haren welstant, dat God, die selfs uyt steenen Abrahams kinderen kan verwecken,[1012] door sijn almacht datgeene sal teweege brengen 'twelck de swacke hulpmiddelen wijgeren uyt te voeren.

Wij hebben goedt gedacht U.Eerw. aengaende deese geïnstitueerde kercken soo een wijnig te informeeren, van welkers gedoente den Eerw. Jan de Graeff telckens volgens sijne bevinding heeft gedaen een waerachtig rapport,[1013] verhaelende de saek soodaenig 't eygent-

[1010] Zie het hiervoorgaande document.
[1011] De kovel vullen: voor de gek houden.
[1012] Vgl. Matteüs 3:9.
[1013] Zie het hiervoorgaande document.

lijck met deselve gestelt is, waeruyt men dan genoechsaem kan afneemen wat van die groote bekeering te oordeelen sij, waarvan sommige den mont soo breet opdeden. Wat mij aengaet, ick hebbe nu Amboina leeren kennen, ende ook buyten deese provincie op de S. Ooster eylanden in het voorleedene jaer soo terloops eens opgenoomen. Wij souden U.Eerw. hier breeder af verscheyden particuliere consideratiën connen vertoonen, maer dit soude de lengte van het papier geensints toelaeten.

Wij maeken mitsdeesen U.Eerw. bekent hoe onsen meedebroeder Abraham Feylingius gesint is haer Hoog-Edelens om sijn verlossing tegens het aenstaende jaer door een request met dit laeste schip te versoecken, dewelcke sijne saeck aen U.Eerw. in deese volgende termen voordraegt, namentlijck alsdat hij gesint is te repatrieeren, dat de begeerte en liefde tot sijn oude vaeder en moeder hem nacht noch dach laet rusten, dat de teedere affectie van sijn beminde vaeder al in vorige tijden, om noch eens voor het laeste sijn aenschijn te sien, hem hadde al overlang sterck geprickelt ende in sijn gemoet veel bitter aenvechtingen ende suchtingen gemaekt, doch dat hij dit alles met lijtsaemheyt ende gedult getracht had t'overwinnen, aengesien de verbintenisse van eenige jaren het tenteeren van die saek onmoogelijck ende gantsch hoopeloos stelde, doch dat sijn verbonden tijt van vijf jaren den 19 van d'aenstaende january soude ge-expireert weesen, sijnde sijn Eerw. op Batavia gearriveert met het schip Hoogergeest in 't jaer 1692 den 19 january, ende dat sijn E. ook niet soude konnen resolveren in een nieuw verband sig weederom te begeeven, dat hij voorleeden jaer al soude gerequestreert hebben aen haer Hoog-Edelens om dit jaer met het laeste schip te connen vertrecken, alsoo aen den tijt niet meer dan drie maenden soude ontbrooken hebben, op welckers uytdiening hij meende dat de uytmuntende beleeftheyt van sijn Edelheyt beneevens de Raeden van India niet soude gesien hebben, maer dat hij nochtans, om haer Hoog-Edelens niet voor den tijt in haer gewichtige en gantsch importante besoinges te vermoeyen, te raede geworden was tot het volgende jaer sijn versoeck uyt te stellen.

Ende vermits, Eerw. broederen, dat ick gesettelijck ende onveranderlijck mijne verlossing uyt dese tegenborstige[1014] provincie aen haere Hoog-Edelens sal versoecken, ende dat ook U.Eerweerdens omtrent deese affairen bij haer Hoog-Edelens eenige directie ofte bestuir hebben, soo bidde ick U.Eerw. vergaedering om de liefde Godts, beneevens onsen geestelijcken broederlijcken bant, waerdoor onse herten in onderlinge liefde en sorge sijn aen malkanderen gestrengelt, verknocht ende vereenigt, dat gij deese saek wilt helpen uytvoeren, ende teweege brengen dat ick het aenstaende jaer met het eerste schip verlost raeke.

Denckt niet, broeders, dat het een aensienlijcke rijckdom is die mij nae 't vaderlant drijft, want God en de menschen kennen mijnen sob'ren staet, hoewel ick tevreden ben. Ook is hiervan de oorsaeck niet een verbolgende gramschap van een regeerende authoriteyt, terwijl mij niet bekent is dat ick imant ten onrechte hebbe misdaen ofte beleedigt, 'tgeen nochtans heeden ten daege ons niet geheel van hatende vijanden bevrijt. Maer de reeden hiertoe is een seekere onverwinnelijcke geneegentheyt, ontstaen uyt verscheyde oorsaeken, die U.Eerw. seer beliefde discretie niet noodig acht dat ick hier ter nederstelle, ende schoon ick tot mijn hoogste ongeluck niet met het eerste, maer alleenlijck met het laeste schip verlost raeckte, soo soude ick nochtans uyt een bedroefde moedeloosheyt mijn gagie moeten laeten afschrijven. U.Eerw. gelieven te considereeren dat soodaenige expressiën uyt geen stout of oneerbiedig spreeken, veelmin drijginge voortkoomen, terwijl ick altoos de deugtsame gunst van menschen, besonderlijck soodaenige beroemde beleefde heeren, hebbe seer veel geacht, maer dit geschiet alleenlijck om U.Eerw. aen te wijsen hoedanig het met mijn gemoet gestelt is.

[1014] Weerbarstige.

d'Eerw. broederen sullen gelieven bij mijn verlossing indachtig te weesen aen haer HoogEdelens te versoecken dat de staet der kercke in deese provincie nootsaekelijck noch twee predicanten vereyscht: een op Poeleway, alwaer men heeft soo een aensienlijck getal van litmaeten, welcke plaets nu met tourdiensten soo van d'Eerw. de Graeff als Feylingius om de drie of vier weeken eens bekleet wert, beneevens een 2de leeraer in de gemeynte tot Lonthoir.

Eenen kranckbesoecker Pieter Wey heeft aen ons beleefdelijck versocht dat sijn persoon aen U.Eerw. eens mochte werden voorgedraegen, om U.Eerw. te vernieuwen een seekere gedane belofte, ten tijde als hij U.Eerw. kerckenraet verschijnende door haer HoogEdelens ordre van U.Eerw. aengeseyt wierd nae Banda te vertrecken, onder een gunstige toesegging dat U.Eerw. sijne verlossing van derrewaerts nae een kort verblijff souden helpen bevorderen. Hij neemt sijne bediening in alle deelen voor soo ver ons bekent is met alle getrouwicheyt en neerstigheyt waer, waerom wij ook soo weegens sijn ouderdom als moeyelijcke dienst, insonderheyt bestaende in het daeglijckx op- en afklimmen van over de 300 trappen, van sijnentweegen seer geerne saegen dat hij het aenstaende jaer verlost raeckten, aengesien het alsdan nae de drie jaren sal toeloopen dat hij in deese provincie is aengekoomen.

Den vuurberg heeft sijne schaedelijcke en verderffelijcke operatiën t'sedert den 22 mey af tot heeden toe beginnen te staecken, sijnde sijne laeste uytwerpinge soo schrickelijck alsof Godt uyt den heemel de weerelt hadde willen in brant steeken en den jongsten dag maeken. Men heeft t'seedert geen roockdampen noch gloeyende steenen, noch ook geenig geluid vernoomen, gesien noch gehoort. Alles begint in deese provincie weeder vrolijck te herleeven, ende een nieuwe jeugt in alles gebracht.

Waermeede eyndigende, – – – de kerckenraet van Banda, en uyt aller last en naem Jan de Graaff syn. p.t. praeses, Abraham Feylingius ecclesiastes et syn. p.t. scriba epistolarum. H. van Sevender.

Banda op Neyra, in onse kerkelijke vergaderingh den 16 augusty anno 1696.

151. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 22 augustus 1697.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 455-457.

Eerweerde, godtsaelige, hooggeleerde heeren, vrienden en getrouwe meedebroederen in Christo.

De twee aengename brieven van U.Eerw., soo die van den 21 january deses jaers[1015] als den eersten meert,[1016] sijn ons omtrent het laeste van de maent may geluckelijck en wel ter hant gekoomen, waerin wij onder anderen gesien hebben de reeden van U.Eerw. aengehaelt, waerom deesen jare in de plaets van D. Loderus geen ander predikant gesonden is, namentlijck omdatter onder U.Eerw. soo veel stoffe niet is bij der hant geweest waeraf deese provincie konde voorsien werden. Onderwijlen hoopen wij blijmoedelijck datter ten dienste van Godts kercke met het arrivement der aenstaende vaderlantsche scheepen een genoechsaem getal predikers onder U.Eerw. sal aenlanden, opdat de verleegen buytenplaetsen een rijken onderstant daervan moogen ontfangen.

Wij hebben in U.Eerw. letteren oock aengemerckt dat de expressie in onse missive van voorleeden jaer gebruyckt over den broeder D. de Mey[1017] aen U.Eerw. eenig misnoegen ofte

[1015] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 240.
[1016] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 242.
[1017] Zie het hiervoorgaande document.

aenstoot gegeven heeft, omdat we uytdrucken dat dien broeder, indien hij alhier g'arriveert hadde, ons alle voor een miraculeus leeraer soude verstreckt hebben omdat men nog noyt soodanige swart gecoluerde predikanten in dit ver afgelegen gewest beschouwt heeft, waerover U.Eerw. met een klijne weederlegginge dit gelieven te seggen, dat de coleur tot het weesen van een leeraer niet en doet, in welck gevoelen wij ten vollen met U.Eerw. eens sijn. Maer opdat we ondertusschen U.Eerw. opgevatte consideratie mochten tegemoet koomen, soo sullen wij daerop (onder U.Eerw. broederlijck welmeenen) met een seedige onderdanigheyt aldus antwoorden, namelijck dat het wonderbaerlijck werck Godts hetwelck hij heeft doen blijcken in D. Ludovicus de Mey, die hij door sijne voorsienige goetheyt heeft willen verwecken tot een leeraer, van sulcken aensienlijcken aenmerckinge is dat het wel ten rechten meriteert een mirakel of wonder te werden genaemt, aengesien het een bewijs is van de deurbreekende kracht des Evangeliums, door welkers gestrael het volck 'twelck eertijts in duyternisse sat niet alleenlijck in Christi kennisse verlicht wordt, maer ook selffs avanceert door een genaedige mede-deylinge tot de uytneemende weerdigheyt om een pylaer in Godts huys genaemt te worden, waerdoor veel andere konnen werden ondersteund ende vastigheyt in haer geloove ontfangen.

Onse meening dan, weerde broeders, is geensints geweest de coleur te berispen, nochte ook iet verachtelijck van den persoon te gevoelen, veelmin spottelijk hierover aen U.Eerw. te schrijven, 'twelck geen van alle in onse klare woorden te vinden is. Ondertusschen wenschen wij maer van herten dat het God Almachtig believe met sijn genaedenwerck daeglijckx voor te gaen, om selfs uyt onbekende geslachten sommige tot heldere basuynen van sijn Evangelium te maeken, opdat alsoo de geheele werelt mag saelig werden.

Deesen jare en isser geen visite op de buyteneylanden gedaen, waerom wij U.Eerw. van die kercken en schoolen tegenwoordig niet veel konnen onderrichten, uytgenoomen dat ons eenige brieven van de leermeesters uyt die quartieren sijn toegesonden, meldende dat de christenen aldaer nog bleeven in haer out weesen en voorigen toestant, in 't generael seer traeg tot den godtsdienst, overeenkoomende met hetgeene dat wij U.Eerw. hiervan in den onsen van voorleeden jaer overvloedig hebben aengeschreeven.

Onsen meedebroeder D. Feylingius, gesien hebbende de goede gunst waermeede U.Eerw. sijn versoeck om nae 't vaederlant verlost te werden hebben gesecundeert (hoewel tevergeefs bij haer Hoog-Achtbaerheedens getenteert), bedanckt inmiddels U.Eerw. voor de g'affectioneerde broederlijke goetheyt. Ondertusschen blijft hij geresolveert nog op sijn verlossing aen te dringen, of andersints haer Hoog-Edelens onderdanig te versoecken om het aenstaende jaer een optochtje nae Batavia te moogen doen, met oogmerck om een wijf op te soecken die hem sijn eensaem leeven met haer geselschap wat helpt verdraegelijcker maecken. Ende opdat hij van Haer Hoog-Achtbaerheedens een van deese beyde mochte obtineeren, soo versoeckt hij nogmael U.Eerw. seer vriendelijck hierin het goede best te willen doen, gelijck hij meede door een demoedig request dit bij haer Hoog-Edelens sal tragten uyt te wercken.

t'Seedert die terrible en schrickelijcke uytwerpinge van den vuurberg, waeraf wij aen U.Eerw. in het voorleeden jaer hebben gementioneert, heeft men tot heeden toe, sijnde nu al bij de 15 maenden, geen de minste ongemacken geleeden. Ook soo siet men 2 sijden van den berg, de noort- en de westkant, tot verwonderinge van idereen albereyts soodanig met jonge uytspruytende boomtjes beneevens andere groente beset, datter bijnae op die 2 plaetsen seer wijnig van de voorige dorheyt te sien is. De provincie die is hierdoor den ingesetenen weeder zeer draegelijck om te woonen. In summa, het gantsche lant schijnt alsof het uyt den dooden verreesen was. Men heeft God Almachtig voor die uytneemende weldaet opentlijck alomme gedanckt, ende het laet sich wijders aensien dat den alwijsen Bestierder sijne oordeelen die hij tot duslang gebruyckt heeft om sijn volck te tuchtigen en te castijden

in 't geheel van haer genaediglijck wil afwenden. Want daer men over eenige maenden nog wel sommige sware rookdampen uyt den mont van den vuurberg heeft sien optrecken, daer isset nu integendeel dat hij schijnt den geest te geeven, aengesien men nu niet en siet dan eenige dunne waesemen uyt denselven opgaen.

Wij verheugen ons over den rijcken seegen uwer kercke, dewelcke volgens het schrijven van U.Eerw. daegelijcks aenwast en toeneemt. Ook wenschen wij hieromtrent dat de Heere die trouwe besorgers en eyverige opsienders van die talrijke gemeenten noch lange sal in een voorspoedige welstant bewaren, tot uytbrijdinge en heerlijckheyt van sijn goddelijck Zion. Ende belangende de gemeente van deese provincie, deselve is ook nog in een redelijcken goeden toestant, doende de 2 aenweesende broederen meede haer best om veele schapen tot den herder Christum te brengen.

Men heeft alhier het sacrament van des Heeren weerdigen avontmael voor eenmael moeten uytstellen vanweegen het brootgebreck, sijnde de terwe die voor deese provincie gedestineert was door het verongelucken van 't schip[1018] meede achtergebleeven. Onderwijlen houden wij ons verseekert dat de Achtbare regeringe haer best al gedaen heeft om van de naebijgeleegene provincie terwe t'ontbieden, soodat we door Godts genaede, bij het aenweesen van 't noodig ver-eysch, dat heylig sacrament onder de gemeente binnen 't kort weeder staen te celebreeren.

(*De kerkenraad gaat in op berichten aangaande de gemeente te Batavia.*)

Wij sullen U.Eerw. waerschouwinge omtrent de bekende Anna Schoeg in onse gedachten onthouden, ende de broederen der gemeynte in Amboina het noodige daerover aenschrijven, indien het gebeurt dat sij, hier koomende, mochte derrewaerts vertrecken.

Waermeede deesen afbreekende – – – de kerckenraet van Banda, en uyt aller naem Abraham Feylingius scriba epistol. eccl., Jan de Graaff syn. p.t. praeses, F^k^ Luers.

Banda, den 22 augustus 1697.

152. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 mei 1698.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 459-462.

Eerwaerde, godsaelige, hooggeleerde heeren en geliefde medebroederen.

Twee seer aengenaeme brieven sijn ons dit jaer van U.Eerw. geworden. De eerste, gedateert van den 3^den^ december des voorleeden jaers,[1019] is ons met het schip Prinslant den 5^den^ january getrouwelijck in handen gebracht, ende den 2de, van den 18 january,[1020] hebben wij in 't begin van april behoorlijck en wel ontfangen, welcke bijde wij aen U.Eerw. hieronder eerbiedigljck sullen beantwoorden, vooraf betuygende onse uytneemende blijtschap die wij gevoelen over de voortganck van U.Eerw. bloeyende gesontheyt, alsook soo meede over het welvaeren uwer kercken. Met een smertelijck leetweesen en gevoelige droefheyt moeten wij U.Eerw. bekent maeken dien doodelijcken slag die alhier onse Bandasche gemeente met het verliesen van haeren leeraer ontfangen heeft, want het heeft God de Heere behaegt sijnen getrouwen dienstknecht Jan de Graeff uyt deese ellenden der aerde over te brengen in sijne saelige heerlijckheyt.

[1018] Van twee schepen onderweg naar Banda liep het ene, Het Huis Zilverstein, op 29 maart 1697 ten zuiden van Makassar op een rif. De lading kon worden geborgen, maar was deels door zeewater bedorven.

[1019] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 264-265.

[1020] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 267-268.

Sijn Eerw. (die aen een geduerige vloeyende afganck, die hem niet eerder heeft verlaeten als met het eyndigen van sijn leeven, vast ging) begon seer kort nae het nieuwe jaer, op een tijt als onsen kerckenraet vergaedert was, over die afmattende swackheyt te klaegen, waerop hij eenige daegen daernae sig gestaedig te bedde moest houden, neemende onderwijlen het quaet hoe langer hoe erger toe. Hierenboven soo wierde sijn Eerw. van een brandende koorts onophoudelijck bestormt, totdat eyndelijck alle leevendige geesten meest verteert ende uytgebluscht sijnde, sijn Eerw. den 2den meert saeliglijk in sijnen Godt en Heylant ontsliep. Omtrent ruym acht daegen voor sijn doot wierde sijn Eerw. met soo een gewelt van pijn besocht, dat het scheen alsof de convulsiën hem de ingewanden ten lijve wilden uytpersschen. Het was een verschrickinge voor die hem besochten, dit aen te sien. Sijn Eerw. hadde een verwonderensweerdige christelijcke geduldigheyt in sijne rampsaelige martelarije, voor welcken getrouwen strijt sijnen Heylant hem nu ook gemaekt heeft tot een doorluchtige peerle aen de kroon der saeligen hierbooven. Ende aldus heeft dien eyverigen man deese weerelt verlaeten, tot een besonder verdriet voor alle christenen die met verstant de grootheyt van een verlies weeten aen te mercken.

We houden ons geheel verseekert dat U.Eerw. ter deeser occasie bij haer Hoog-Achtbaerheedens alle sorgen sullen aenwenden om deese provincie het aenstaende jaer met 2 nieuwe leeraers te voorsien, so wanneer der dit jaer uyt het vaederlant onder U.Eerw. een tamelijcke stoffe sal aengekoomen sijn, opdat onse tegenwoordige swackheyt daerdoor onderschoort werde.

Aengaende de kercken en schoolen op de buyteneylanden konnen wij U.Eerw. voor ditmael niets berichten, alsoo ons van derwaerts nog geen rapporten van de schoolmeesters sijn ingebracht. Ende dit is, Eerweerde en hooggeëerde heeren, wel het voornaemste 'twelck wij van hier aen U.Eerw. hadden te communiceeren.

Nu sullen wij kortelijck op U.Eerw. consideratiën antwoorden, opgestelt ten reguarde van het uytgestelt avondmael, voorleeden jaer in deese provincie voorgevallen,[1021] waeraf soo in U.Eerw. eerste, maer wel met meerder besonderheeden in U.Eerw. 2de missive gewaegt wert, uyt welcke ingeslooten copie ons U.Eerw. seer ge-eerde aenmerckingen gebleeken sijn.

Dat U.Eerw. haer verwondering uytdrucken over dat het avontmael alhier eenmael is uytgestelt, daerop sullen wij ons tegenbericht vriendelijck ingeeven. Ende om daertoe ordine te koomen, soo sullen wij vooraf seggen dat het onnodig sal weesen iets te seggen op de materie van rogge, boeckwijt, haver of gerste, dewijle de rogge doenmaels in de provincie niet meer als de tarwe is bij der hant geweest, ende aengaende de andere genoemde eetwaren, die werden hier noyt of ten minsten gantsche selden gebracht. Tegenwoordig sal het dan op 't rijsbroot aenkoomen, naelaetende hier veel te spreeken van dat broot waermeede onse saeligmaeker, binnen Jerusalem koomende, het avontmael heeft uytgedeelt, 'twelck buyten alle twijffel Christi heylige wijsheyt daertoe heeft bequaem ende gebruyckelijck geoordeelt. Sonder nu ook te koomen in het breede tot het examen van hetgeen den hooggeleerde Beza ter deeser saeke gevoelt heeft, die geen swarigheyt soude schijnen te maeken, ter plaetse daer broot of wijn buyten gebruyck sijn, of daer men op seekeren tijt daeraf niet voorsien is, dat men alsdan het avontmael eevenwel op een behoorlijcke wijse soude konnen uytdeelen indien men voor broot en wijn gebruyckte hetwelck volgens gebruyck of nae geleegentheyt des tijts in plaets van broot of wijn gebruyckt wort, soo het maer de kracht heeft om het lichaem te voeden.[1022] Maer behalven, Eerweerde heeren, dat dit maer een particulier gevoelen van Beza is, 'twelck aen andere voor geen wet en kan verstrecken om

[1021] Zie het hiervoorgaande document.

[1022] Brief van Th. Beza aan André Dudith te Krakau, z.d. (1569), in gedrukte vorm verschenen in *Epistolae Theologicae*, Genève 1573, 167-168 (moderne editie in *Correspondance de Théodore de Bèze*, deel IV, 60-61). Theodorus Beza (1519-1605), theoloog en literator, opvolger van Calvijn te Genève.

dit aen te neemen en op te volgen, soo hadde nochtans dien wijsen man behooren te dencken dat soodaenig een ende hetselfde genoemde broot, hetwelck een seeker lantaert onder haer gewoon is voor broot te houden, alsmeede een ende deselve dranck, geen eevengelijcke voetsaeme werckinge en heeft omtrent diegeene die, uyt andere landen daer koomende, hetselve noyt voor haer broot te gebruycken sijn gewent geweest. Als bij voorbeelt hier omtrent Banda leggen om de Z. Oost verscheyde eylanden alwaer het gereformeerde Christendom (om quansuys soo te spreeken) geplant is, welcke inwoonders tot haer daegelijcks broot en eeten niet anders gebruycken als een seekere aertvrucht genaemt oubi, of anders petattis, die men seer gevoeglijck bij een aertvrucht, in ons vaederlant genaemt pe-en of witte wortel, soude konnen vergelijcken. Hierbij soo is de eenigste dranck van die voornoemde inwoonders op die buyteneylanden een dranck genaemt aier pouti, ofte anders gesecht bij ons wit-waeter, hetwelck sij haelen uyt cokusboomen. Soude nu dien heer Beza, die misschien geen andere landen meer als de stat Geneven, de Cantons van Switserlant of de republieck van Italiën berijst heeft, meenen dat het soude geoorlooft weesen des Heeren avontmael onder die 2 gedaenten van soo een genaemt broot en dranck uyt te deelen, soo souden andere godgeleerden, die swaerlijck weeten wat dit voor een spijs en dranck sij, moogen vaststellen dat soodaenigen avontmael niet voor dat van Christy, maer voor een gedegenereert ende bastaert avontmael te houden zij, opgericht niet volgens Christi instellinge, maer alleen uytgevonden nae het verdorven menschelijck verstant. Daer behoort immers een nette ende cierlijcke analogi gevonden te werden tusschen het teeken ende de betekende saek, waerom Augustinus secht Epist. 23 ad Bonifacium: 'si enim sacrementa quandam similitudinem earum rerum quarum sacramenta sunt, non haberent, omnino sacramenta non essent.[1023] Wat voor eygenschappen van voetsaemheyt die met Christi vleesch en bloet ('twelck nochtans alle theologanten begeeren datter in het teeken sijn sal) deese voorgenoemde spijs en drank opsichtelijck tot malkanderen hebben, laeten wij in Uw Eerweerdens oordeelen, die wij ten uyterste voor seer rechtsinnige godtgeleerden erkennen. Sullen alle theologanten niet eenpariglijck oordeelen dat men in soodanige voorvallen behoort omsichtig ende beschroomt te weesen, terwijl hierin lichtveerdig te sijn een saek van het uyterste gevaer is? Want hoewel de christelijcke vrijheyt tegenwoordig ons veel toelaet tot uytbrijding van Jesu Cooninckrijke, soo heeft men echter voorsichtig en gantsch sorgelijck toe te sien dat de saeken in Godts gemeente wel ende verstandiglijck verricht worden, 'quia non bona tam pensat, quam bene facta Deus'.[1024] Ende aldus nu overslaende Beza, den Heer Pareus,[1025] beneevens den hooggeleerden Voetius,[1026] vermits in alles nae behooren van haer te spreeken raekende haer gevoelen in deesen de engte van dit papier niet soude toelaeten, soo sullen wij nu U.Eerw. vertoonen de reedenen die ons tot het uytstellen van des Heeren avontmael bij gebreck van de tarwe hebben bewoogen.

Eerstelijck, omdat den kerckenraet wel vooraf rijpelijck overwoog dat alle veranderingen in die soort van saeken gantsch sorgelijck ende gevaerlijck sijn, ende aengesien ons noch niet eenig voorbeelt ofte exempel is voorgekoomen dat men het avontmael elders hier in Indiën onder een ander symbolum ofte gedaente soodaenig als dat bekende broot, 'twelck

[1023] 'Indien sacramenten [tekenen] niet enige gelijkenis zouden hebben met de zaak waarvan zij sacramenten zijn [de betekende zaak], zouden zij in het geheel geen sacramenten zijn.' Augustinus, Brief aan Bonifacius (Romeins gouverneur in Africa), Ep. 98.9, *CSEL* 34, 530.10 – 531.18; *Patrologia Latina* 33, 363-364.

[1024] ['Adjectiva parum prosunt, adverbia multum/Adjectiva zijn van weinig nut, adverbia van veel] omdat God niet zozeer de goede als wel de goed gedane zaken weegt'. Epigram van John Owen (1616-1683), Puriteins theoloog, non-conformist. John Martyn (ed.), *Ioannes Audoeni Epigrammatum* Vol. I, Libri I-III, nr. 168.

[1025] David Pareus (1548-1622), Calvinistisch theoloog, hoogleraar te Heidelberg.

[1026] Gisbertus Voetius (1589-1676), Calvinistisch theoloog, hoogleraar te Utrecht.

men daer altoos toe pleegt te gebrucyken, is uytgedeelt, soo hebben wij van het bekende ende gewoonlijck gebruyck der gereformeerde kercken niet willen afwijcken. Daerenbooven soo heeft den kerckenraet gemeent dat het veel beeter was het uytdeelen van des Heeren avontmael voor die tijt te staeken, indien dit volgens aloude gewoonte niet konde geschieden, als dat sij door een contrarie ingevoerde verandering een meenigte van godloose lasteraers en spotters (hoewel sonder haer schult) soude verweckt hebben, die met soo een wijs-avontmaelshouding buyten alle twijffel souden bestaen hebben te spotten. Ende derhalven soo heeft sij met een godvruchtige beweeging de geduerige maenier ende gewoonte der gereformeerde kercke stiptelijck willen naevolgen en onderhouden, veeleer sij in 't midden van soo een groot verderf van seeden, door verandering van een ander genoemt broot, de geringste verachting aen dit sacrament soude laeten toebrengen. Ende deese redenen hoopen we dat U.Eerw. sullen in alle vriendelijckheyt voldoen.

Wat nu belangt dat we het avontmael souden gewijgert hebben uyt te deelen, gelijck het U.Eerw. soo hebben gelieven uyt te drucken, eeven alsof wij ons tegen een expresse gegeven ordre van deese Achtbare regeering souden hebben geopponeert, 'twelck wel soo eenigermaeten uyt U.Eerweerdens ge-eerde letteren door een goet gevolg soude af te neemen sijn, hierop so antwoorden we dat dit van ons te gevoelen seer verre soude afweesen van die eerbiedige gehoorsaemheyt die wij aen onse Achtbaere regeering altoos getracht hebben in saeken die billijck sijn te bewijsen. Maer om U.Eerw. van deese onseekere saek den rechten gront te doen begrijpen, soo dient vooral te werden aengemerckt alsdat deese provinciale Achtbare regeering, op onse swarigheyt die wij vonden om het H. avontmael met rijsbroot uyt te deelen, een extract in onse kerkelijcke vergadering liet overleeveren,[1027] geevende dit stuck den kerckenraet in haer goet-duncken, bij weege van een onderlinge vriendelijcke raetpleging, 'twelck ten allen tijde uyt onse kerckelijcke resolutie soude konnen getoont werden. Doch den kerckenraet van haerselven hierover swarigheyt maekende, soo heeft zij liever geresolveert het uyt te stellen. Ende aldus overslaende U.Eerweerdens verdere consideratiën, vervat in het overgesonden extract, die gantsch stichtelijck en christelijck sijn, soo is het dat wij U.Eerw. hoogvriendelijck bedancken voor desselfs gedaene communicatie.

Hiermeede, Eerweerde, godtsaelige, hooggeleerde heeren en broederen, afbreekende – – – de predikant en ouderlingen tot Banda, ende uyt aller naem Abraham Feylingius, ecclesiastes, syn. p.t. praeses et scriba, J.A. Edingh ouderling.

Banda, den 15 mey anno 1698.

153. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 16 september 1698.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 463-466.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde, welwijse, voorsienige en seer bescheydene heren, vrienden, seer gewenschte en van ons hooghgeliefde medebroederen in den Here.

Onse laaste aen U.E.Eerw. is geweest den 15 mey[1028] per 't fluytschip Prinslant, waar ons reverentelijk aan gedragen. De staat van kerck en schole op de Z. Wester en Ooster eylanden konnen wij sonderlijk U.E.Eerw. niet van verwittigen, maar sullen 't aan 't relaas van den Eerw. Feylingius, die tot U.Eerw. overkomt, gedragen. Wij hebben zijn Eerw. afgevraagt (vermits van haar HoogEdelens gepermiteert, dierhalven ook door den politique raad alhier gelargeert is om een sprongtogje Bataviawaarts te doen) off het over zijn Eerw. consiëntie

[1027] De resoluties van de PR Banda over deze periode zijn niet bewaard gebleven.
[1028] Zie het hiervoorgaande document.

vermogt de gemeente alhier in dese proventie (alsoo zijn Eerw. de Graaff overleden was) soo sonder leeraar te laten, nog te verwagten totdat secoers van haar HoogEdelens als van U.E.Eerw. kregen, waarop diende dat sulcx met een goed gemoed konde doen sonder de minste swarigheyt daarin te maken, gelijck bij kerkelijke resolutie van 19 juny deses jaars kan beoogt werden, waarop zijn Eerw. een demissie maakte en de volgende saterdag daarmede ten woonhuyse van den ouderling Eding alsook aan die van Luers quam, aan wien zijn Eerw. versogt dat door haar mogte getekent werden, daarop sijlieden zijn Eerw. diende dat het wat te voorbarig van zijn Eerw. was en het kerkelijk behoorde te geschieden, datter nog tijts genoeg overig soude zijn, waarop zijn Eerw. repliceerde daar het minste niet aan gelegen was schoon nu of namaals deselve quam te onderschrijven, dat desselffs kerkelijcke attestatie dog nog niet had, en tot op 't laaste daarmede souw wagten, waarop sij deselve teekende, alsoo ter dier tijt geen swarigheyt daarin was, nog maakten.

Dog daarnaar heeft zijn Eerw. in desselfs dienst sig dieverse malen versuymt, gelijck den 6 july, wanneer dat zijn Eerw. voormiddags den tafel des Heren hier op Neira bedient hebbende, in stede (gelijk hier in Banda gebruykelijck en ook bij resolutie vastgestelt) van des naarmiddags een dankpredicatie in 't Nederduyts te doen, is zijn Eerw. met een verder geselschap (niettegenstaande voorgeeft dat onpasselijck en vermoeyt was) te paarde geweest, en bij groot geluck malkander niet overrenden, alsoo een van 't geselschap door 't kort swenken nog van 't paart quam te vallen; soude anders zijn Eerw. pereykel geloopen hebbe. Oock had zijn Eerw. aangenomen om des sondags op Neira voor- en op Lonthoir naarmidags te leeren, 'tgeen door de broederen ouderlingen zijn Eerw. wierd afgevraagt off 't niet te lastig voor zijn Eerw. soude vallen, waarop diende, gants niet, want conde altijt hier een schuyt en op Lonthoir een paart krijgen, sulcx daar weynig hinder van sou lijden, gelijck ook daar op Lonthoir om die reeden de Maleytse dienst des voormiddags is gedaan. Dog in stede van het te observeren, is sijn Eerw. soo traag geweest dat selfs het sacrament des doops heeft naargelaten, want de lieden gedagvaart hebbende om een kind dat gedoopt most werden ter kerke te brengen, is zijn Eerw. daar selver niet verscheenen, mits voorgaff te harden weer te zijn. Egter met diergelijke weer des sondags daaraan per 't schuytje van 't fluytje de Haas naar Poulo Ay gestevent om een paar te trouwen, waardoor dat kind niet voor den 3^{en} à 4^{en} sondags daaraan gedoopt wierd, en heeft alsoo zijn Eerw., sedert dat op Neira door de politie was getrocken, niet meer den 4 malen op Lonthoir geweest, soo om te leren als 't bedienen der sacramenten. En alsoo op 4 corant den kerkenraad liet beleggen om de afgaande brieff aan U.Eerw. te teekenen, waar niemant anders als zijn Eerw. nevens de broederen Eding en Luers verscheen, aan wien zijn Eerw. naar 't voorlesen van deselve volgens gewoonte vroeg off iets tegens de brieff hadden waarom niet soude willen tekenen, daar de broeder Leurs op antwoorde, niet als alleenlijk die periode welke zijn Eerw. rakende was, daar aanhaalde van zijn grote vigilantie, dat die soo groot niet en beter mogt geweest zijn. Daar zijn Eerw. redenen van hem Luers op afvorderde, die hem diende met de soo evene aangetogene versuymen, waarop zijn Eerw. seer toornig wierd en met een bitsigheyt tegens hem Luers uytvoer met dese scheldwoorden: 'Je liegt het als een schelm' (waarlijck woorden, welke een stigtelijk predicant en die sig op de waardigheyt zijns ampts beroept, gelijk zijn Eerw. heeft gedaan, niet passen). Waarop hij Luers ter kercken uytging en zijn Eerw. insinueerde, welcke in stede tot een inkeer te komen en met malkander te verdragen, deselve woorden nog staande hield en hem Luers voor haar HoogEdelens en U.Eerw. daagde, waaruyt sonneklaar blijckt zijn Eerw. twistgierig naturel. Daarop goed hebben gevonden dese aen U.E.Eerw. tot advertentie aff te laten gaan, gelijck ook een remonstratie

met verdere bijvoegselen[1029] aen haar HoogEdelens hebben gesonden, want daar men in vergaderinge sit, diende immers ider zijn gevoelen en gemoet vrijelijk te uyten, en niet sodanig gehekelt te werden, gelijk zijn Eerw. in 't minste oneffen woortje meermalen heeft gedaan. En alles naar zijn sindlijkheyt willende dirigeren is 't ook niet nodig de ouderlingen daar sitten off praesent zijn. En nademaal sedert noit kerkenrade is belegt geworden, so hebben de vrijmoedigheyt genoomen om in dese U.E.Eerw. te versoeken dat gelieft te behartigen dese proventie in 't aanstaande jaar met twee predicanten mogte versien werden, alsoo heden gants ontbloot is, soo met het overlijden van zijn Eerw. de Graaff als met 't vertrek van Domeny Feylingius.

Waermede wij U.Eerw. persoonen in haar waarde ampten Gode willen bevelen, en nedrig verblijven naar onse gebiedenis, Eerw. godtzalige, hooghgeleerde, U.Eerw. gedienstige vrinden en medebroederen, J.A. Edingh, F[k] Luers, Jan Pieters.

Banda op Neira, den 16 september 1698.

154. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 20 mei 1699.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 467-469.

Eerwaarde, godsalige en hooggeleerde heeren en medebroederen in Christo.

U.Eerw. missive gedagtekend den 5[den] january deses jaars[1030] is ons op den 1[sten] february met 't arrivement van 't schip Zaamslag wel geworden, waarop wij in antwoord kortelijk seggen als dat wij met droefheyt sagen 't overlijden van den Eerw. D. Rousse,[1031] welkers plaats den Almachtige met een getrouwe en bequaam dienaar wij wenschen te sullen vervullen. 't Was ons aangenaam te verstaan de behouden overkomst van den Eerw. Petrus van der Vorm, wiens dienst den Almachtige onder U.Eerw. in sijn gemeente vruchtbaar wil maken tot winninge veler zielen in Christo. 't Plaatsen van D. Feylingius na Ternaten en van D. Joannis Stampioen uyt Ternaten herwaarts, oordeelen wij van gelijke dienstig en tot ruste te strekken. Ondertusschen continueerd D. P. Bierman, uyt Ambon ons den 11[den] october ter leen ten dienste deser kerken toegevoegd, nog, terwijl D. Stampioen uyt Ternaten tot heden toe niet gearriveerd is, waarna wij alle uytsien, opdat den Eerw. ds. P. Bierman tot sijn gemeente en bescheyden plaats Ambon soude konnen retourneren.

Per 't fluytschip Immines[1032] komd tot U.Eerw. over den krankbesoecker Hillebrand Jansz Alkmaar, die onder ons in sijn dienst als sijn leven zedig en neerstig gewandelt heefd. Voorts komen ook over Geertruyda de Witte en Radina de Haan, beyde ledematen, welke wij in U.Eerw. opsigd versoeken genomen te worden. Van 't schip Zaamslag hebben alhier sonder kerkelijke attestatie gecommuniceerd den schipper Hendrik van der Waard en den krankbesoeker Jacobus de Vis, 'twelke ten eynde U.Eerw. bekend gemaakd werd alsoo haare attestatiën onder U.Eerw. volgens haar getuygnis berustende zijn. Den krankbesoeker

[1029] Deze remonstrantie in: ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 345-347; op fol. 349- 351 een stuk van de secretaris van de Hoge Regering betreffende dit conflict d.d. 5 september 1698; fol. 361-371 een verweerbrief van ds. Abraham Feylingius aan de kerkenraad van Batavia, Batavia, 27 oktober 1698; fol. 373-376 dez. aan dez., 22 december 1698; fol. 377-394, 'De consideratie des kerkenraeds over de beschuldingen van d'Eerw. ds. Abraham Feilingius gedaen door de dito ouderlingen in Banda J.A. Edingh, Fr. Luers en Jan Pietersz', z.d., ondertekend te Batavia door ds. Petrus van der Vorm uit naam van de kerkenraad van Batavia. Datering waarschijnlijk vlak na aankomst te Batavia op 5 oktober 1698 van ds. Feylingius, die op 13 oktober daaropvolgend in de kerkenraad van Batavia verscheen. Zie voorts diverse stukken NA, VOC 1608, fol. 238-245.

[1030] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 289-291.

[1031] Jacobus Rousse, arr. Batavia 1693, predikant te Batavia 1696-1698.

[1032] Eemnes (zie *GM* 6, 67).

Jan Cornelisz de Ruyter is in plaats van Hillebrand Jansz Alkmaar van 't schip Schelde aan land gelegd om alhier sijn dienst te doen, die om sijn kerkelijke attestatie versoekd, zijnde deselve onder U.Eerw. bekend.

Belangende de gemeente onse opsigd toebetroud op de drie eylanden omtrend en aan 't Casteel, is in een goeden toestand en neemd dagelijks nogal toe. Dog de kerken om de Z.O. en Z.W. gelegen moeten seer slegt wesen, want sij naauwliks een kerke konnen genoemd worden, terwijl geeneen ledemaat daar bevonden word, volgens 't berigd mij gedaan, en men is hier bijsonder slegt voorsien van leermeesters, en die reeds daar zijn selfs ook geen ledematen zijn. En schoon den oogst groot is, de arbeyders zijn weynig, werdende den dienst alhier door één leeraar waargenomen. En hoe swaar 't vald kunnen U.Eerw. selfs genoeg afmeten, werdende alhier driemaal 's weeks gepredikd, 's sondags vice versa op de drie eylanden, welk omswerven soo geduurig aan een leeraar al te moeylijk vald en sig geheel moet afmatten, waarom wij wenschten dat de kerken alhier van meer als één leeraar mogte versien worden, alsoo in plaats van een meer als drie predikanten benodigd zijn. En aangesien de slechte gestalte der kerken en schoolen om de Z.O. en Z.W. gelegen, soo dunkd ons wegens de ver-afgelegendheyd nauwliks daar eenig redres in te konnen en sullen gebragd worden als door dit middel, dat om de Z.O. een en om de Z.W. een krankbesoeker, dog taalkundig,[1033] geplaatst wierde om 't opsigd over de schoolen en kerken aldaar te hebben, waardoor de leermeesters beter tot haar plichd konnen gehouden worden, en de christenen door haar tegelijk onderwesen worden in de gronden der christelijke religie, teneynde alsdan tot 's H. Heyligen Avondmaal konde toegelaten worden en den dood haares Heeren te verkondigen, 'twelke niet door de visiterende predikanten geschieden kan, die maar voor een weynig tijdts daar praesent zijn, waarom wij dan wenschten dat met twee stigtelijke en taalkundige krankbesoekers konden versien worden.

Hiermede sullen wij desen eyndigen – – – den kerkenraad van Banda, Petrus Bierman syn. p.t. p. et epist. scriba, J.A. Edingh, [...],[1034] Lucas Claasz de Jong.

Banda Neira aan 't Casteel Nassauw, den 20ste may anno 1699.

155. Resolutie van de kerkenraad van Banda inzake de weigering van L. van Hoff zijn benoeming tot diaken te accepteren. Banda Neira, 2 juni 1700.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 52, fol. 483.

Vervolgens doet sijn Eerw. Petrus Boterkooper rapport dat, wanneer hij aan mons^r van Hoff kennisse gaf dat hij tot diacon bij de kerckenraad was gekooren en bij de Agtb. Politie goetgekeurt was, daarop sulkx absolutelijk refuceerde, omdat sijn kerkmeesterschap en 't diakonschap met den andere niet passe. Van gelijke rapporteert den Eerw. Johannes Stampioen hoe dat hij voorleden dag des Heeren nevens mons^r Legrand en mons^r Bucerus ten huyse van mons^r Van Hoff vervoegt hadde om hem, waar 't mogelijk, tot sijn pligt te vermanen, en 't aannemen van soo een noodige als aansienelijke bedieninge, waarop sij tot antwoord kreegen dat hij sulx gedwongen soude aannemen, en dat de gouverneur Jeesus kan speelen, gelijk als de konink van Vrankrijk schrijft, en dat hij daar niet tegen houde, en dat de broeders d'kerckenraat uyt passie ontrent hem heeft gehandelt, en hij zeyde dat hij nu wel eens te minder daarom te kerk soude komen. Waarop goetgevonden is dese Agtb. Politie van 't voorgevallene kennisse te geeven, en meteen U.E.Agtb. hulpe te versoeken teneynde genoemde Sr Van Hoff mogte bevolen worden tot 't amplecteren van dat dienstwerk.[1035]

[1033] Maleis-sprekend.
[1034] Eén handtekening onleesbaar.
[1035] Zie verder betreffende dit conflict hierna, doc. 158.

156. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 september 1700.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 471-473.

Eerwaarde, godsalige, welgeleerde heeren en medebroederen in Christo.

U.Eerw. g'eerde letteren gedagteekent den 21^{en} december anno 1699[1036] sijn ons wel geworden door den Eerw. leeraar Petrus Boterkooper, die wij als een waarde medebroeder hebben ontfangen en althans door schickinge der regeeringe alhier op Lonthoir geplaast is, blijvende den predikant Stampioen aan dit hooftcomptoir, werdende alsnog ten hoogsten een medehulper vereyscht, die ons tot ons leetweesen wegens schaarsheyt der overgekomene leeraren niet heeft kunnen toegesonden werden en wij bij gelegentheyt verwagten, doordien de kerke op Poulo Ay niet meer dan om de drie maanden bedient wert, dit aan U.Eerw. goede voorsorge overlatende, gelijk wij U.Eerw. bedanken voor de reets betoogde vlijt deswegen.

Dat den krankbesoeker Eillebrand Jansz[1037] in U.Eerw. vergadering sijn dienst aangeboden en versoek gedaan heeft om tot proponent gevordert te werden, is buyten onse kennisse geweest, en kunnen nevens U.Eerw. daarin geen noodsakelijkheyt sien, temeer omdat nog niet taalkundig is.

Wat den toestant der schoolen en kerken op de Z.W. eylanden betreft, tot welkers visite den predikant Joannes Stampioen onlangs (door ordre van de politie alhier) geweest is, en ons deswegen kundschap gedaan heeft,[1038] bekennen wij gaarn dat in een slegten toestant is, die christenen meer genegen sijnde tot superstitieuse en heydense bijgelovigheeden als tot het bijwoonen der godsdienstoeffeningen, de naam van christenen seer greetigh soekende om meer ontsag en aansien onder de heydenen te hebben, met welke en onder dewelke die christenen vermengt woonen, onkundig sijnde in de Maleytsche taale, werdende in een geheele t'samewooning buyten de schoolkinderen ternaauwernood drie à vier gevonden die deselve verstaan, soodat het in desen haar ook ontbreekt aan leere, immers onderwijs met verstant en tot voordeel, want wat vrugt doet een vreemde taale die daar niet verstaanbaar is? De jeugt weliswaar werdende onderweesen in die tale, maar die verlost sijnde uyt de schoole sullen se wel haast weder ontsnappen naar verloop van een jaar à twee en de gedaante van boschmenschen weder aantrecken, want quaade samenspraken bederven goede zeeden, soodat wij niet kunnen sien dat die kerken vervallen sijn, omdat wij nooyt gehoort hebben dat die in een beetere toestant sijn geweest, ten waare dat des aangaande soo groots en buyten de waarheyt opgegeven was.

Om hiervan aff te scheyden, broeders, wij sijn buyten bot[1039] en versoeken U.Eerw. gedagten in desen te ontwaren, om het een off 't ander waar 't mogelijk te appliceeren tot redres van die kerken en schoolen, terwijl wij tot nog toe van middelen versteeken sijn, sullende onderwijlen den Algenoegsame bidden dat hij ons bekragtige in soo een moeyelijken dienst, die ook de herten van die eenvoudige wil verligten!

De alhier sijnde krankbesoekers Urbanus Mesdag en Jan Passe hebben in kerkenraade instantig versoek gedaan om van hier verlost te mogen werden, dies wij U.Eerw. versoeken dat met de eerste besendinge ons twee vigilante en wackere krankbesoekers mogen toegesonden werden.

Op U.Eerw. versoek gaat hiernevens ingeslooten een lijste van de kerken, schoolen, schoolkinderen en christenen op die plaatsen,[1040] en bedanken U.Eerw. voor de gedaane

[1036] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 346-348.
[1037] Hilbrand Jansz Alkmaar.
[1038] Verslag niet aangetroffen.
[1039] Zien geen oplossing.
[1040] Niet aangetroffen.

communicatie in 't overrige van U.Eerw. missive bevattet, en biddende dat de gunstige Jehova U.Eerw. alle bekragtigen en met sijn segen bekroonen wil. So blijven wij, Eerwaarde, godsalige, welgeleerde Heeren en medebroederen, U.Eerw. dienstwillige en genegene dienaaren, vrinden en medebroeders J. Stampioen syned. p.t. praeses, Petrus Boterkooper epist. scriba, B. van Male[1041] ouderling.

Banda, den 17 september anno 1700, in kerkenraade.

157. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1701.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 475-476.

Eerwaarde, godzaaligen, en wel-geleerde heeren en medebroederen in Christo.

U.Eerwaardens geëerde letteren, ongedagteekent,[1042] sijn ons door den coopman Sr Elards[1043] wel ter hand gestelt, waaruyt wij ontwaard hebben tot ons genoegen dat de kerken alomme van leeraaren voorsien sijn. Wij voegen onser aller zielen-wensch daar bij, biddende dat de Heere des oogsts haar alle in sijn dienstwerk wil bekragtigen tot voortsetting en opbouw van sijn koninkrijk onder de heydenen.

Den Eerw. Gellius Cammiga, ons dit jaar herwaarts gesonden en met liefde en toegenegentheyt ontfangen, is vier daagen naar sijn wederkomst, naardat de visite der kerken en schoolen op de Zuyd-ooster eylanden had afgelegt, in den Heere ontslaapen, uyt welkers overgebleven rapport betreffende die kerken en schoolen[1044] verstaan hebben dat het aldaar, evengelijk als om de Zuydwest, naar den aard van die landaart gestelt is, sijnde in die bezoeking verscheyde bejaarden naar gedaane belijdenisse en ook verscheyde kleyne kinderen door den doop de kerke Christi ingelijft, soodat wij bij dit toeval weder genoodzaakt sijn U.Eerw. goede voorsorge in 't besorgen van een derde leeraar tot het waarnemen van de kerke op Pouloe Ay moeielijk te vallen.

De krankbesoekers Urbanus Mestdag en Jan Passe gaan met dese besending tot U.Eerw. over, die wij van kerkelijke getuygenissen nevens andere vertrekkende ledemaaten voorsien hebben, hoewel den laastgenoemden Jan Passe sig wel wat eerbiediger omtrent den kerkenraad, en in 't bijsonder omtrent den Eerw. Petrus Booterkooper had behooren te gedraagen, dies wij deselve U.Eerw. als soodaanig aanbeveelen.

De twee krankbezoekers Andreas Rolandus s.s.m. candidatus[1045] en Jan Wassenaar, beyde van goed gedrag en bequaamheyt, ons tot vervangers van de twee voornoemde toegesonden, sijn alhier op Neira geplaast, bedankende U.Eerw. wegens de genoomene moeite en voorsorge desaangaande.

Voorts, broeders, beveelen wij U.Eerw. Goode en de woorden sijner genaade, met beede dat U.Eerw. perzoonen en H. diensten moogen gezeegent sijn! blijvende – – – den kerkenraad van Banda, uyt aller last en naam Petrus Botercooper synedrii p.t. praeses, J. Stampioen epistolarum scriba, F^k^ Luers.

Banda Neira aan 't Casteel Nassauw, den 19 mey anno 1701.

[1041] Misschien Benamin Jansz van Male, uit Gouda, in 1687 uitgevaren als matroos.

[1042] Brief kkr Batavia aan kkr Banda d.d. 17 januari 1701, ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 392.

[1043] Nicolaas Elers, 1700 opperhoofd Pulau Ai geworden, in 1706 opperhoofd Lonthoir.

[1044] Niet aangetroffen. In de missive PR Banda aan HR d.d. 23 mei 1701 (NA, VOC 1647, fol. 4-45) wordt vermeld dat Cammiga op 20 april 1701, drie dagen na terugkeer van zijn visitatiereis overleed op P. Ai en dat zijn rapport werd ingevoegd in de Dagregisters sub dato 17 april 1701 (ibidem, fol. 34-35). De dagregisters Banda over 1701 zijn niet bewaard gebleven.

[1045] Kandidaat-predikant.

158. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 29 september 1701.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 477-478.

Eerwaardige, godzaalige en hooggeleerde Heeren en medebroederen.

Wij hebben 't van onse pligt gedagt om U.Eerw. als onse geliefde medebroeders dit nevensgaande debat met desselfs bijlaagen te laaten toekoomen, waaruyt U.Eerw. sult kunnen beoogen wat van de geschapenheyt en gestalte der zaake sij tusschen eenen Lambert van Hov en dit ons collegie, sijnde den genoemden van Hov lidmaat der kerke, dog nu onder censure, en hoe dese onse vergaadering, reedts gevilipendeert sijnde, door de Agtb. Politie alhier in plaats van gemaintineert te werden in haar aansien verkleynt werd, verzoekende dat U.Eerw. als trouwe medebroeders ons willen bijspringen in desen, ten fine wij ons dienst met wat meerder rust sonder en buyten alsulke moeielijkheeden kunnen waarnemen.[1046]

Wij souden U.Eerw. wel kundschap gegeven hebben van dit voorgevallene per 't jagt de Saamslag, ten waar het extract van dese politie, dit schoone stuk werk, ons naar desselfs vertrek ter hand gestelt was, apparent opdat wij niet in staat souden sijn deswegen iets Batavi-waarts te schrijven waartoe wij nog gelegentheyt vinden per dese chialoup van den vrijburger Thomas Carper.

Voorts gedraagen wij ons aan ons voorgaande schrijven,[1047] per de eerste scheepen U.Eerw. toegekoomen, en wenschende dat God U.Eerw. dienst en perzoonen rijkelijk wil zegenen tot voortsetting van Christi koninkrijk, blijven – – – U.Eerw. getrouwe medebroeders en vrynden. Uyt naam des kerkenraads Petrus Boterkooper p.t. praeses, J. Stampioen epistl. scriba, B. van Male ouderling, J. Messchaart ouderling.

In onse kerkelijcke vergadering, Banda Neira, den 29 september 1701.

159. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 18 september 1702.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 523-525.

Eerwaarde, godzaalige, hooggeleerde heeren en seer waarde medebroederen.

U.Eerwaardens seer aangenaame letteren gedagteekent den 2 january anno 1702[1048] sijn ons wel overhandigt door den Eerw. Anthonius Hoyers, die wij als onse geliefde medebroeder met alle toegenegentheyt des herten ontfangen hebben, en niet lang naar sijn Eerw. arrivement alhier door d'Agtb. politie ter deser steede op Poeloe-Ay geplaatst is.

Noopende de doenmaals loopende en gemaakte verschillen tusschen d'Agtb. Politie en desen kerckenraad, wesweegen wij U.Eerw. vryndelijk en broederlijk communicatie gedaan

[1046] Zie betreffende de eerste fase van dit conflict de resolutie van de Bandase kerkenraad d.d. 2 juni 1700 (hiervoor, doc. 155). De documenten betreffende dit conflict zijn als bijlage bij deze brief opgenomen in ANRI, Archief Kkr Batavia 52: fol. 483 extract kerkelijke resolutie 2 juni 1700 ; fol. 483-484 extract kk res. 3 juni 1700; fol. 485 extract kk res. 28 april 1701; fol. 489-490 extract kk res. 30 juni 1701; fol. 491-492 extract kk res. 29 september 1701 (besluit Van Hoff onder kerkelijke censuur te stellen); fol. 497 extract kk res. 18 augustus 1701; fol. 499-507 extract kk res., waarin tevens de tekst van een uitvoerige verdediging van de hand van Van Hoff: 'Demonstrantie van antwoord aan d'E.E. Heer Cornelis Stull gouverneur etc.'; fol. 511-521 'Eenvoudig vertoog der waarheyt op de demonstratie, bij forma van antwoord, aan d'E. Heer Cornelis Stull, gouverneur en directeur, benevens den Raad overgelevert door den borger Lambert van Hoff, mitsgaders ook jegens de daarop getrockene resolutie van voorschreven rade in dato den 6^{en} september 1701', 29 september 1701. De resoluties PR Banda over de periode 1696-1725 zijn niet bewaard gebleven.

[1047] Zie het hiervoorgaande document.

[1048] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 429-430.

hebben, om te doen sijn tot een vertoog van buytenspoorige handelingen waarmeede dese onse kerkelijke vergaadering tot ons innig leedweesen geduyrig als ontrust en geallarmeert werd, sijn eyndelijk, daar wij God voor danken, beslist.[1049] Edog, wij sijn niet buyten vreese van door nieuwe moeielijheeden weder ontrust te sullen werden, wijl den diakon Andries Spankart in kerkenraade in dito den 14 september klaagenderwijse ons gecommuniceert heeft dat hem uyt naam der diakonie alhier door de geregtsboode was verbooden in 't gestoelte der diakenen sessie te nemen, of eenige diakonsdienst van voortaan meer waar te neemen, met die reedenen en bijvoeging dat het collegie der diakonen hem Spankert hadden afgeset en dat sulxs door de Agtb. politie alhier geapprobeert was, dat ook d'armpenningen onder hem berustende door de geregtsboode waaren afgevordert, doende uyt dien hoofde aan ons verzoek om te moogen weeten of er iets tot sijn nadeel en laste was, waarop wij hem naar waarheyt ten antwoord hebben gedient dat alle sulke gedoentens buyten ons en sonder onse kennisse geschied waaren, dat er niets tot nadeel van sijn perzoon ons was voorgekoomen, en uyt dien hoofde hem erkenden voor een wettig diakon.[1050]

Wat dit nu weder sal uytleveren moet de tijd en 't vervolg leeren. Onderwijlen agten wij ons verpligt om het regt des kerkenraads in desen te verdedigen en ons tegen sulke ongehoorde usurpatiën te stellen, ons moetende bedroeven wijl sulke machinementen weeder tot een grondslag dienen van nieuwe en ergerlijke ontrustingen. Edog, de Heere wil dit voorval ook ten besten doen uytvallen.

Betreffende de staat der buytenlandsche[1051] kerken en schoolen, dierweegen sullen wij U.Eerw. omstandig berigt kunnen laaten toekoomen per toekoomende retourscheepen naardat den predikant Johannes Stampioen, die binnen twee à drie daagen derwaarts staat te vertrekken, ons behoorlijke kunde dierweegen met sijn Eerw. teruggekomst sal gedaan hebben.[1052]

De leedemaaten tot U.Eerw. sonder kerkelijke attestatie gekoomen om reedenen dat wegens desselfs schielijk vertrek dierweegen niet hadden kunnen disponeeren, sijn Juffr. Elizabeth Valentijn, Andreas Roelandus en Maria Kelder. Noopende d'eerstgenoemde moeten wij U.Eerw. communiceeren dat deselve een geruyme tijd niet sonder ergernisse in groote oneenigheidt met haar man geleeft heeft – waarbij nog moeten voegen dat sij op haar vertrek staande een dag à twee voor haar weggaan niet geschroomt heeft den scriba deser vergadering uyt haar naam door den secretaris der justitie en twee getuygen onder protest deden insinueren,[1053] daar immers den scriba sonder en buyten ordres des kerkenraats niet vermag eenige scripturen die kerkelijk sijn te verleenen, dies wij de genoemde U.Eerw. opzigt soodanig aanbeveelen.

Den krankbezoeker Andreas Roelandus, van hier verlost weegens sijn hooft- en herzenquaal uyt een swaare ziekte hem bijgebleven, willen wij hoopen door zee- en lugtsveranderinge herstelt te sijn, zijnde anders sijn gedrag niet onprijselijk geweest.

[1049] Zie aantekening bij doc. 158.

[1050] In de missive PR Banda aan HR d.d. 31 juli 1702 (NA, VOC 1662, fol. 66-100) wordt gezinspeeld op spanningen tussen de kerkenraad en de diakonie (ibidem, fol. 93). In de missive van 19 september 1702 (NA, VOC 1662, fol. 154vv) klaagt de gouverneur dat in de onenigheid die hij heeft met de opperkoopman ds. Stampioen een dubbelzinnige houding aanneemt. In deze stukken wordt Spankart niet genoemd. In ANRI, Archief Kkr Batavia 137, fol. 355-359 bevindt zich echter een 'kort-bondig berigt betreffende de zaake van den diaken Spankart sooals deselve door den kerkenraad van Banda behandelt is, naar wetenschap en waarheyt door mij ondergeschreven op ordre van den Eerw. kerkenraad van Batavia opgestelt en in haar Eerw. collegie schriftelijk overgelevert in dato 27 october 170[2]'.

[1051] Op de Zuidooster- en Zuidwestereilanden.

[1052] Zie het hiernavolgende document.

[1053] Gerechtelijk aanzegging doen, gerechtelijk betekenen.

De laastgenoemde, Maria Kelder, is ook lidmaat deser gemeente, wel in den geloove en stigtelijk in wandel, dies wij verhoopen dat deselve als soodanig onder U.Eerw. opzigt in de gemeenschap der kerke Christi sal aangenomen werden.

Gelijk ook het gedrag en wandel van Thomas Carper, van welke in U.Eerw. missive gewaagt, is bij ons in sijn gevolg sal aangesien er in opmerkinge genoomen werden.

Voorts – – – Den kerkenraad van Banda, uyt aller naam J. Stampioen syned. praeses et epist. scriba, Petrus Boterkooper eccl., F^{k} Luers ouderling.

Banda, in onse kerkelijke vergadering den 18^{en} september anno 1702.

160. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Zuidwestereilanden door ds. J. Stampioen. Banda, 3 februari 1703.

NA, VOC 1675, fol. 67-89. Afschrift.

Dagregister nopende de aenbevole commissie[1054] om de kerken en scholen op de Zuyt-Wester eylanden te visiteren sooals deselve door mij ondergeschreven verrigt en vervolgens den Eerw. kerkenraed overhandrijkt is.

's Maendag den 25^{e} september 1702 's avonts omtrent 5 uuren vertrocken wij tot dien eynde van Banda en arriveerde op

Wetter

Primo october op sondag ten 10 uuren en wierden van de mess^{rs} gecommitteerdens en den conink Salomon verwellekomt.

's Maendags den 2^{en} dito vierden wij de gewonelijke godsdienstoeffeningen omtrent 71 hoofden naer rouwe tellings versamelt zijnde en doopte na de Maleytse predicatie 4 kleene kristenkinderen als:

Vader Isaac Abrahamsz, moeder Maria Isaacsz, 't kind Jacob, getuygen Martijn Halewet, Elisabeth Salomonsz.

Vader Harmen Mattheus, moeder Francina Daniëlsz, 't kind Augustijn, getuygen Paulus Eliasz, Johanna Davids.

Vader Simon Isaacsz, moeder Hagar Simonsz, 't kind Leonora, getuygen Martijn Halewet, Batseba Eliasz.

Vader Enog Lewan, moeder Dina Matthijsz, 't kind Idjebel, getuygen Gabriël Boudewijnsz, Abigael Samson.

Naer het geven der goddelijken zegen beval ik de rolle der christenen op te lesen, en bevonden het getal soo van mans- als vrouwspersonen tezamen 56.

Op de schoolrolle lopen 28 stux kinders, die wij op den 2^{en} dito 's maandags naer behoorlijk ondersoek bevonden redelijk in haer schoollessen geoeffent te zijn. Den conink en aensienelijke onder haer goede getuygenisse van den schoolmeester gevende, die op 't ne-

[1054] Hoewel ds. Stampioen binnen een maand terug was van deze visitatie, leverde hij tot ongenoegen van de Politieke Raad zijn verslag eerst in op 3 februari 1703, vijf maanden na terugkomst. Over ds. Stampioen, die op 18 mei 1703 op het naar Batavia retournerend jachtje Oostvoorn werd geplaatst, merkten de politieken op dat hij 'in veele gelegentheden, soowel in als buyten den kerkenraed, bethoont heeft op verre na niet te wesen van het vreedlievend humeur dat in een predikant wel werd vereyst' (twistpunt was o.m. de verkiezing van diaken Jan de Ruyter). Opperkoopman Isaac Massis, met wie Stampioen het slecht kon vinden, reisde met de andere retourbodem, de Voorschoten, naar Batavia. Gouverneur Stull schreef: 'beyde sijn van hier vertrocken sonder haer te verwaerdigen van den Gouverneur afscheyt te nemen, veelmin haer binnen 't Casteel eens te komen verthonen'. De PR hoopte dat de nieuwe predikant Petrus Noot uit Ternate zich vredelievender zou gedragen (NA, VOC 1675, fol. 18-19, brief PR Banda-HR, 18 mei 1703; ibidem, fol. 81, 13 aug. 1703).

drigste zijn verlossing van daer versoekt, klagende het menigwerf schelden en somwijlen slaen des coninx niet te konnen uytstaen.

De bejaerden die genegen waren van 't christengeloof belijdenisse te doen bevonden wij naer gedane ondersoek seer sober in wetenschap, dies wij deselve uytstelden en den schoolmeester aenbeveelden, uytgesondert een bejaerde schooljongen die wij op den 3^{en} dito dynsdag 's morgens naer 't uyteynde van die godsdienstoeffeningen door 't badwater des doops de kerke Christy inlijffde, genaemt Domingos, getuygen Abraham Jansz en desselfs huysvrouw Eva Abrahamsz.

Den 4^{en} dito, 's woensdags, naerdat den conink nevens sijn groote alsook den schoolmeester uyt zijne tot een voorbeeldig leven hadden aengespoort, vertrocken wij van daer en arriveerden voorspoedig den 5^{en} dito, donderdags 's nagts ten 2 uuren op

Makiser

Den 6^{en} dito, vrijdags, besag ik aldaer het school en ondersogt de schoolkinderen die in 't geheel tezamen waren, zoo jongens als meysjes 60, en wel geoeffent in hare schoollessen bevond, uyt dewelke ses stux genoegsaem bejaerde verloste en weder met aenkomende en nieuwe beval te vervullen.

Vervolgens vergaderde tezamen de bejaerde die genegen waren het christengeloof aen te nemen, uyt dewelke, wijl de meeste onkundig waren, alleen besloot eenige die bij mijn eerste visite aldaer had uytgesteld en verscheyde jaren met christenvrouwen, alsook eenige die met christen mans als gehuwde geleeft, en verscheyde kinderen geteelt, door het badwater des doops de kerke Christy in te lijven, gelijk dezelve ook tsavonts naer de godsdienstoeffeningen gedoopt zijn, nevens eenige christenkinderen, van gelijken 17 paren door den band des huwelijx verbonden als volgen:

beyaerden

1. Lea Philippus, getuygen Sampson Katienoena, Abigael Sampsonsz
2. Maria Joris, getuygen Mattheus Fredrixe en Sara Mattheusz
3. Christina Isaacsz, getuygen Pieter Parenajohi en Rebecca Davids
4. Johanna Paulusz, getuygen Andries Djelis en Sara Serewina
5. Maria Andriesz, getuygen Hendrik Moses en Eva Jacobsz
6. Maria Lourentsz, getuygen Markus Salomonsz en Catharina Markusz
7. Magarita Melis, getuygen Mattheus Fredriksz en Sara Mattheusz
8. Diana Cornelisz, getuygen Lucas Lourensz en Susanna Lucasz
9. Sophia Joost, getuygen Joannes Fredriksz en Anna Cornelisz
10. Bartholomeus Lajohoe, getuygen Pieter Pietersz en Christina Pietersz
11. Alexander Roepidaer, getuygen Markus Salomonsz en Catharina Markusz
12. Thomas Mattheusz, getuygen Matheus Fredrixe en Sara Mattheus

Volgen de kristen kinderen

Vader Philippus Backer, outste zoon des overleden coninx, moeder Eva Philippus, de kinderen 1. Gabriel 2. Pieternella 3. Anganita 4. Rachel. Getuygen: Johannes Fredrixe, Hagar Jacobsz, Laban Davids, Pieternella Cornelisz, Abraham Joseph en Anganita Backer.

Vader Isaac Nicolaesz, moeder Christina Isaac, kinderen 1. Petrus 2. Abigael 3. Elisabeth. Getuygen Pieter Pietersz, Catharina Pietersz, Abraham Joseph, Anganita Backer.

Vader David Boro, moeder Rebecka Davidsz, kinderen 1. Pieter 2. David. Getuygen: Pieter Pietersz, Catharina Pietersz, Abraham Josephs, Anganitta Backer.

Vader Joris Davidsz, moeder Maria Josephs, kinderen 1. Anna 2. Judith. Getuygen: Isaac Pietersz, Pieternella Cornelisz, Marcus Salomonsz, en Catharina Mattheus.

Vader Paulusz Mattheusz, moeder Johanna Paulusz, kinderen 1. Domingos 2. Joannes 3. Magdalena. Getuygen: Salomon Joosten, Anna Salomonsz, Johannes Fredrix, Haga Jansz.

Vader Thomas Mattheus, moeder Martha Thomas, 1 kind Margarita. Getuygen: Marcus Salomonsz, Catharina Marcusz.

Vader Cornelis Melisz, moeder Margarita Melis, kinderen 1. Adam 2. Magdalena. Getuygen: Moises Davids en Sara Pietersz.

Vader Andries Abrahamsz, moeder Maria Andriesz, kinderen 1. Abraham 2. Makassa 3. Leonora. Getuygen: Abraham Malel, Eva Abrahamsz, Willem Davids en Dina Cornelisz.

Vader Joost Joosten, moeder Sophia Joost, 1 kind Lidia. Getuygen: Paulus Mattheusz en Susanna Lucasz.

Vader Salomon Fredrix, moeder Abigael Salomonsz, 1 kind Djelis. Getuygen: Philippus Backer, Rachel Abrahamsz.

Vader Salomon Joosten, moeder Anna Salomonsz, 1 kind Lusia. Getuygen: Laban Davids en Anica Salomonsz.

Vader Abraham Cornelisz, moeder Adriana Absoloms, 1 kind Rebecca. Getuygen: Abraham Patroesin en Anganita Backer.

Vader Lourens Lourens, moeder Maria Laurens, kinderen 1. Moses 2. Sarah. Getuygen: Laban Davids, Lea Davids, Mattheus Fredrixe en Sara Mattheus.

alsook die door den band des huwelijx verbonden zijn
Philippus Backer met Lea Philips
Joris Davids met Maria Jorisz
Isaac Nicolaesz met Christina Isaacsz
Thomas Mattheus met Marta Thomasz
Paulus Mattheusz met Johanna Paulus
Andries Abrahamsz met Maria Andriesz
Cornelis Cornelis met Diana Cornelisz
Hendrik Jansz met Rebecca Jacobsz
Salomon Fredrixe met Abigael Salomonsz
Cornelis Melis met Margarita Melis
Joost Joosten met Sophia Joost
Christina Laurensz met Sarah Christiaensz
Abraham Pieters met Rachel Abrahamsz
Bartholomeus Loyothoe met Lea Davids
Alexander Roepidara met Dina Cornelisz
Laurens Lourentsz met Maria Lourens
Jonathan met Cornelia Jochemsz

Het getal der christenen alhier was volgens de lopende rolle 164. Naer welke verrigtinge den soon des gestorven coninx nevens de verd're aensienelijkste en oude onder haer vermaenden tot een christen betamende wandel alsook den schoolmeester, Abraham Pattioesin, tot continuatie in vlijt en ijver, die ook versoek deed om sijn verlossinge van daer te mogen erlangen, en op wiens gedrags niets te zeggen valt.

Onse reyse vervorderende op saturdagh den 7^{en} dito naer

Lethy
daer wij behouden aenquamen op sondag den 8^{en} dito omtrent 10 uuren. Den 9^{en} dito op maendag begaf ik mij met een schepvaertuyg naer Batoemea, de plaets van kerk en school, en bevond dienselfden avond dat den schoolmeester de gewonelijke avondoeffeningen met

behoorlijk en vereyste ordre waernam. De bejaerde aldaer vergadert, ontwaerde ik naer ondersoek weynig sedert de tijd van mijn eerste visite aldaer gevordert te zijn in wetenschap, waeromme den schoolmeester redenen van dese slegte bevordering dier christenen afvorderde, dewelke klagenderwijse in 't bijsijn van de orangkays haer traegheyt en naerlatige ijverloosheyt in 't bijwonen der godsdienstoeffeningen bekent maekte, betuygende ten verwijt van haer geen hoofden nog bejaerden in de tijd van drie à vier maenden in de kerken en gebedenstonden gesien te hebben, 'tgunt de hoofden met stilswijgen beantwoorden, ter welker gelegentheyd dezelve onder bestraffende woorden aenspoorden tot meerder vlijt en ijver ten voorbeelt van haer onderhorige, bijsonder haer aensettende om de christenen dorpswijse bijeen te trecken, wijl deselve alsnog verstroyt en verdeelt bevond te wonen onder de heydenen, wel twee à drie uuren verre van de plaetsen des godsdienst, dat mij een voorname reden toescheen te zijn van haere onkunde en kleyne bevordering, jae waeruyt ik kan afnemen dat dus die christenen te sampt met de heydenen meermalen bequame gelegentheyd vonden om in haer oude bijgelovigheden en heydense overblijffselen haer genoegen te scheppen.

Sie daer een stael en bewijs van in een van haer hoofden, den christen orangkaya Pieter, die bij sijn eerst aengenome huysvrouw, met welke al eeniger jaren had huysgehouden, nog een tweede had uytgekeurt, dewelke op de bestraffing en vermaning aen hem gedaen beloofde sodanig een leven te quiteren en naer de christenen wet en wandel sig met de eerste te willen verbinden laten door den band des huywelijx, gelijk ook daerna geschiede.

Bevond ook dat de orangkayen aldaer met den regerende orangkaya van Moa in verschil en tweespalt leevden, de redenen daervan mij onbekent.

Dinsdag den 10^{en} dito besag ik het school aldaer, op welkers rolle bevond 36 kinderen, uyt dewelke maer sommige, die haer gedurig verblijf omtrent die plaetse hadden, redelijk in haer schooloeffeningen gevordert waren, en beval de schoolmeester eenige schooljongens wegens haer agterblijven naer schoolgebruyk te straffen.

Dienselfden avont ondervraegde en onderwees ik weder die bejaerde in de grondstucken des geloofs en besloten de avondoeffeningen met gebed en psalmsingen.

's Woendags den 11^{en} dito beval ik andermael alle de christenen aldaer bijeen te komen, aen dewelke in de Maleytse redenvoering en kort begryp voorstelde de voornaemste grondstucken des geloofs, naer 't uyteynde van dien de kerke Christy door het badwater des doops inlijvende eenigredenvoere christenkinderen alsook eenige bejaerde en geoeffende schoolkinderen, en vervolgens eenige paren door de band des huywelijx verbindende als

christenkinderen
Vader Adam Salkou, moeder Poelikayona, kind Jacobus
Vader Antony Kesakay, moeder Elisabeth Loeroe, 't kind d'Jelis
Vader Abraham Kalewewar, moeder Andjella Broktrelje, kind Leonora
Vader Jacob Pattieuw, moeder Catharina Rarcera, kind Diana

bejaerde
Rachel Siporoe, Maria Kona, Francina Rarcera, Josua Wettuatadara

namen der schoolkinderen nevens de bejaerde gedoopt
Moses Noriata, Adriaen Carosmesa, Israel Tainwar, Lucas Niesdila, Abraham Atipora, Benjamin Lauwin, Steven Moeypay, Pedro Reylekie, Pieter Wankay, Rubin Lekilay, Anna Poelyot

nieuw getrouwde
Den orangkay Pieter Cornelisz met Rachel Siporoe
Daniël Toeterinoetoe met Lucia Simpauco
Mattheus Meslay met Helena Boyakina
David Relira met Leentje Namportetie
Esauw Retimaly met Regina Worinwaloe
Abraham Malewewar met Andjela Boytresa
Anas Key met Helena Teniassa
Philip Tutlewan met Anna Poeliot
Markus Keliauw met Hester Muatta

Het getal der christenen aldaer in 't geheel bedragende 127. Dienselfden dito tegen den avond schepten wij weder na boort, van meninge 's anderen daegs te vertrecken, dog waren genootsaekt wegens gebrek van brandhout te vertoeven tot vrijdag den 13^{en} dito, wanneer ook tegen de middag ons anker ligteden en naer Damme stevenden, God geve ons behoude varen. Saturdag den 14^{e} op zee. Sondag den 15^{e} op zee. En quamen 's maendags den 16^{en} dito ten vier uuren op

Damme
Den 17^{e} dito, dingsdags 's morgens, begaf ik mij naer land en besag aldaer het school. Bevond op de schoolrolle 42 kinderen, wel geoeffent en gevordert in haer schooloeffeningen, verlossende uyt het school drie groote jongens en twee meysjes, welkers plaetse weder met nieuwe en aenkomende vervult wierden. Den schoolmeester, Hans Domingos, van dewelke de hoofden goede getuygenisse gaven, verscheyde klagten doende wegens het onbehoorlijk gedrag van den corporael Coenraed aldaer, welke aen de mess^{rs} expresse gecommitteerdens per missive in 't generael bekent gemaekt, en haer nader ondersoek overgelaten heb.

Denzelven dito ondervraegde wij de bejaerden in de geloofspoincten, haer openleggende deze en gene van de gewigtigste, en wierd die bijeenkomst naer gewoonte met den gebeeden en psalmsingen g'eyndigt.

's Woendags den 18^{en} dito konden wij niet anders verrigten dan de bejaerden in de avontoeffeningen te onderwijsen, alsvorens ons schickende naer het eenvoudig begryp van weynige die bijeen gekomen waren, wijl veele tot het cappen van rottangs haer boschwaert begeven hadden.

Donderdags den 19^{en} dito, naerdat in de Maleytse tale voor die gemeente gepredikt hadden, doopte ik verscheyde kristen kinderen alsook eenige bejaerde en geoeffende schoolkinderen, en verbond ook eenige paren door den band des huwelijx als

christenkinderen
Vader Hans Domingos, moeder Ariaentje Daboelya, 't kind Mildjan, getuygen Claes Domingos, Elisabet Coehy.

Vader Marcus Loth, moeder Annica Roeroewatoe, 't kind Mattheus.

Vader Adam Neipara, moeder Helena Rarasnoy, 't kind Eva, getuygen Domingos, Eva.

Vader Elias Pakoeta, moeder Dina Armedi, 't kind Eoratchia, getuygen Johannes Keyts, Sarach.

Vader Jacob Nikay, moeder Susanna Todolo, 't kind Moises, getuygen Marcus Loth, Annica Rarawatoe.

Vader Jan Cary, moeder Helena Massawoe, 't kind Omos, getuygen Adriaen Dam, Susanna Thewas.

Vader Pasquael Halom, moeder Sarach Ahanay, 't kind Ephraim, getuygen Zabakuk Maly, Helena Rarradoewa.

Vader Jacob Holaty, moeder Jebel Napoe, 't kind Saphira, getuygen Lucas Wayloetoe, Agatha Lecewarot.

Vader Esauw Paynetie, moeder d'Jehelina Coemaloxa, 't kind Asrat, getuygen Hans Domingos, Adriaentje Daboly.

Vader Habacuck Macawessy, moeder Cecilia Paylewan, 't kind Martha, getuygen Adam Rossam, Grietje Koebata.

Vader Israel Losseklay, moeder Martha Namadero, 't kind Benjamin, getuygen Hans Domingos, Adriaentje Dabolya.

Vader Jonas Tamakahoroe, moeder Maria Arwoeni, 't kind Agatha, getuygen David Hoepelek, Sarach Pada.

Vader Abraham Hokolnoy, moeder Gratia Leyloko, 't kind Sarach, getuygen Adam Uliparan, Helena Ransiwy.

Vader Abraham Akor, moeder Catharina Pikola, 't kind Moises, getuygen Harman Seram, Helena Mattanaroe.

Vader Petrus Paweroe, moeder Anica Lelewoesur, 't kind Jeremias, getuygen Pieter Louisz, Maria Louisz.

Vader Adriaen Mainoehi, moeder Anika Tifal, 't kind Adam, getuygen Marcus Loth, Anika Rarawatoe.

Vader Paulus Taupory, moeder Anna Ariholat, 't kind Magdalena, getuygen Caspar Loewan, Magdalena Laroe.

Vader Gabriël Laitoe, moeder Maria Roma, kinderen 1. Pieter 2. Magdalena 3. Christina, getuygen Pieter Kattimauw, Grieta Coebata, Catharina Roemalowan, Daniël Willemsz.

bejaerde schoolkinderen
Adriaen, getuygen Joseph Resoly, Adriaentje Dabolay
Jurriaen, getuygen Pasquael Halon, Sara Hahanoy
Thomas, getuygen Abraham Akor, Catharina Pikolo
Pieter Lewan, getuygen Louis Lakoe, Debora Arboelang
Marcus Ayermera, getuygen Paulus Maloy, Jebel Sourie
Cornelis, getuygen Adam Rassan, Grietje Kobata
Isaac, getuygen Abraham Happola, Badsela Hayloto
Jacob, getuygen Elias Paypoeta, Dina Araniedie
Alexander, getuygen Markus Malapi, Eva Raracaras
Pieter, getuygen Claes Domingos, Eva Raracaras
Jonas, getuygen Jacob Nikay, Susanna Todalo
Abraham, getuygen Marcus Loth, Anica Rarawatoe
Pasquael, getuygen Elias Pakota, Dina Arramedi
Andries, getuygen Adam Ulipara, Helena Rarasiwy
Anika, getuygen[1055]
Esrach, getuygen Josuas Tanalahero, Helena Rarasina
Zacharias, getuygen Caspar Lawan, Magdalena Lakarou
Grietje Lekewarat, getuygen Zauwe Willemsz, Catharina Homalawan
Adriaen Mahnoehi, getuygen Jechonias Laka, Getruyd Roemalatoe
Anika Tifal, getuygen Claes Domingos, Lijsje Hoelje

[1055] Namen niet ingevuld.

getrouwde
Jan Karey met Helena Massawoe
Jonas Tamalaheroe met Maria Arawoherie
Jacob Wanikey met Susanna Miley
Ephraim Malapey met Maria Haloeitoe
Adriaen Mamoehoe met Anica Tifal
Paulus Jakey met Martha Dilo
Jacob Hoylaty met Jebel Napoe
Esauw Poynety met Jebessina Komlora
Abraham Akor met Catharina Pokolo
Habakuck Makowessie met Cicila Poylewan
Pasquael Halon met Sarah Ahanay
David Hopolely met Sarah Pady
Gabriël Laito met Maria Roma
Abraham Hokoliwy met Gratia Layloko
Joannes Lesewacker met Elisabeth Tene
Abraham Apollo met Batseba Hayloto
Salomon Tannawoery met Maria Leloilo
Paulo Tauperie met Anna Arihoetoe
Simon Lesithy met Domingo Poeti
Pieter Cattimauw met Geertruyd Savoko
Lucas Wayloeya met Elisabeth Tene

't Getal der christenen in 't geheel bedragende tezamen 114.

Vrijdags den 20e dito mosten wij aldaer nog vertoeven tot het innemen van rottang en chialoups verd're toerusting, totdat 's anderen daegs 's morgens ons anker ligteden en onder 't geleyde des Alderhoogsten Bandawaerts stevende, daer wij, Gode zij dank, geluckig en behoude arriveerde 's woensdags den 25en dito.

(Onder stont) Aldus per couvert aen den Eerw. kerkenraed van dese provintie overgesonden en door mij ondergeschreven onderteeckent. Poulo Ay den 3e februari anno 1703. (Was geteeckent) Joannes Stampioen.

(Onder stont) accordeert (geteeckent) Isaac Marmer secretaris.

161. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 mei 1703.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 529.

Eerwaerde, godsalige, hooghgeleerde heeren en medebroederen in Christo Jesu.

U.E. aengename letteren gedachtekent den 26 januari deses jaers[1056] sijn ons wel geworden, en dese sal dienen alleen tot antwoort desselfs alsook ten geleyde van den Eerw. predikant Joh. Stampioen. 't Was ons gantsch lief daeruyt te ontwaren den goede toestant der kercke in dese Indische gewesten, doch bijsonderlijck van die bij U.E. De Hemel wil 't langh laten tot saligheyt van veele zielen continueeren.

Den Eerw. predikant Joh. Stampioen, die van hier nu staet te vertrecken en sijn dienst als predikant wel heeft waergenomen, heeft voorleden jaer de visite der Zuyd-Westersche eylanden waergenoomen, sullende (so als wij uyt U.E. brief hebben ontwaert) desselfs

[1056] Vermoedelijk is bedoeld de brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 450.

plaetse vervult wederom werden door den Eerw. predikant Petrus Noot, die noch van Ternaten verwacht wert.

Den staet der kercke is (God lof) noch redelijck alhier wel, den Hemel wil daer verder sijn segen toe geven tot winninge van veeler zielen.

Met dese weynige sullen wij afbreken – – –. Den kerkenraet van Banda, uyt last desselfs Petrus Boterkooper syn. p.t. scriba, D. Legrand[1057] ouderling.

Banda, den 14 mey 1703.

162. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 september 1703.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 527.

Eerweerde heeren en medebroederen.

Desen sal alleenig kortelick maar dienen om U.E.Eerw. bekend te maacken alsdat den E.Eerw. D. Petrus Noot, die bij haar HoogEdelens tot Batavia als ordinaar leerraar van dese provintie was aangesteld, dat sijn E.Eerw. van Ternaaten behouden en gesont tot ons overgekoomen is,[1058] en is nu door de Agtb. politie alhier den E.Eerw. Anthonius Hoyer geplaast op Neira, en den E.Eerw. Petrus Noot op Poelo-Ay, om haare diensten op die plaatsen waar te nemen.

Oock is tot ons overgekoomen de litmaat Pieter Eenhout, van Batavia, dog sonder kerkelicke attestatie, vermids volgens sijn getuygenis hij die vergeeten had bij Uw E.Eerw. af te vorderen en derhalven ons versogt of wij aan U.E.Eerw. daarover gelievden te schrijven. Versoecken derhalven of U.E.Eerw. gemelde litmaat sijn naam eens gelievd op te soecken en sijn attestatie tot ons over te senden, waarbij ons dan blijcken sal dat gemelde litmaat als een broeder tot de gemeenschap van des Heeren tavel van ons mag toegelaaten worden.

Bij gebrek van meerder stovve sullen wij desen maar sluyten. Vermids het hier alles, God sij lov, in rust en vreede is, hebben wij desen aan U.E.Eerw. met geen onaangenaame stovve te vullen, maar wensen en bidden van den hemel dat God sijn kercke meer en meer wil segenen met allerley geestelicke segeningen in Christo, en dat hij ons als getrouwe arbeyders in dese sijnen wijngaard mag ontsteecken, om onse diensten met alle iver waar te neemen tot opbouw van sijn kercke.

Ondertussen beveelen wij U.E.Eerw. onder de bescherming Gods, en wensen dat God met uwe persoonen sal sijn in lengte van daagen. Uyt last en naam des kerkenraads Petrus Noot syn. p.t. scriba. D. Legrand.

Banda Neira, den 11 september 1703.

163. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op de Aru-eilanden door ds. P. Boterkooper. Banda, 28 april 1704.

NA, VOC 1690, fol. 64-73. Afschrift.

Rapport der visite van de kercke en schoolen door mij gedaen op de eylanden van Arouw leggende om de oost in 't jaer 1704.[1059]

[1057] Dirk Hendrik Legrand, in 1713 fiscaal te Banda, naar Ambon, 27 april 1716 op Banda overleden.

[1058] Ds. Petrus Noot arriveerde 'gesont en fris met sijn familie' met de chialoup de Larike op 22 mei 1703 op Banda. (NA, VOC 1675, fol. 86, PR Banda aan HR, 13 augustus 1703).

[1059] Deze visitatie naar de Z.O. eilanden werd gehouden volgens besluit PR Banda van 19 februari 1704, en per de chialoup Neira. Het jaar daarvoor was Aru reeds gevisiteerd door de politiek gecommitteerde Louis Baermaker. Het rapport van ds. Botercooper was als bijlage gevoegd bij de brief PR

Tot verrigtinge van deselve, zoo ben op den 21^{e} maerd 1704, zijnde vrijdagh, van Banda vertrocken met de chialoup Leyden ende vrijdags naest daer aenkomende, zijnde den 28^{en} maert, omtrent den middagh op Arouw gekomen, wierden doe kort daernae van den gecommitteerden Louis Baermaeker met den aldaer posthoudende sergeand en de inlandse leermeesters met haerder inlandse vaertuygen verwelkomt.[1060]

Doe vond ik goed op sondagh aenstaende den dienst eerst op de hoofdplaetse *Wokam* waer te nemen ende versogt tot dien eynde den posthoudendende sergeand dat hij dog zoude zorge dragen dat ik zaturdaghs omtrent den avond van boord wierde afgehaeld, gelijk geschiede, en quam zoo omtrent den avond op de hooftplaetse *Wokam*. Ondervraegde doe eerst den gecommitteerde Louis Baermaeker of hem ook iets van de Ed. Agtb. politie was gegeven dat hij met mij te verhandelen had. Zoo heeft hij mij vertoont order te hebben om die twee zaeken, wegens de twee christen orrenkays als den orrankay Pieter, die zijn muy[1061] op Tenimmer had gelaten, en den andere orrangkay Lucas, die met een ander vrouw in overspel leefden en van zijn eygen af was, af te handelen, en op 't gevoegelijkste bij te leggen, waertoe den Eerw. kerckeraed den behulpsame hant van d'Ed. Agtb. politie had versogt. Zoo heeft de voorgenoemde gecommitteerde mij g'andwoord in de tegenwoordigheyt van den posthoudende sergeant dat die zaeken al waren afgedaen. De moeder van den orangkay Pieter had haer suster zelfs van Tenimber afgehaelt, dogh haer drie kinders had zij daer moeten laten blijven. De andere orrenkay, Lucas, was nu ook wederom bij zijn vrouw en leefde met haer zeer wel, waertoe den posthoudende sergeand beloofde alles ook te zullen contribueren wat in zijn vermogen was.

Hiernae zoo belaste den inlands leermeester Gregorius Kithiel om aen de inlanders bekent te maeken dat ik sondags 's morgens in 't Nederduyts den dienst zoude waernemen, en zoo daer waren die dan wilden hare kinderen laten doopen, of haer laten trouwen, dat hij daer maer kennisse van zoude geven. Dog hij andwoorden dat zij liever in 't Maleyts dat wilden laten doen, en dan ook meerder volk te kercke quam, gelijk ik bevond, want 's morgens den dienst doende, zoo was daer niet meer als één inlander boven de Hollanders en inlandse meesters in de kercke. Op den middagh zoo belaste ik den inlands leermeester dat hij voor mij zoude laten komen die vier mooren, als een manspersoon en drie vrouwpersoonen, die genegen waren om door 't sacrament des doops de gemeente Christy te werden ingelijft, dogh bevond deselve zoo slegt, en wisten nergens van, en scheenen ook niet te willen leeren, want als de leermeester wilde bij haer comen zoo liepen zij altijt na 't bosch, en kon daerom niet goedvinden haer te laten doopen, want waerom dat zij wilde gedoopt wesen was maer omdat zij bij christenen hielden. Daernae zoo liet ik nae den middagh den dienst in 't Maleyts waernemen, waerin veele menschen waren, doopten dese navolgende kleyne kinderen van d'oude gedoopte christenen, als

't Eerste kind genaemd Jannetje, de vader Christian Wangenoeri, de moeder Zusanna Harman, de getuygen Marcus Rogiers en Jannetje van Zeyl.

Banda aan HR d.d. 17 mei 1704; NA, 1690, fol. 19; het rapport van Baermaker dd 15 mei 1704 op fol. 74-89.

[1060] Baermaker arriveerde zaterdag 22 maart op Aru, na het eiland Teun te hebben bezocht. Op zondag de 23ste, schreef Baermaker, ging ik naar de kerk, 'daer ik des voormiddags een slegte, maer nae de middagh een goede gemeente bij den anderen vond, vierende de meester Gregorius Kithel den sabath met een stigtelijcke predicatie. Nae voleyndinge van 'tselve ik haer vermaende, dat sij niet omdat ik hier was, en om de oogen te blindoecken, den ijver van haren kerckgangh juyst thoonden, maer dat zij altijt zoodanigh mosten naekomen opdat door den meester omtrent haren traegheyt geen klagen aen de Regering van Banda gedaen werde'. Het was overigens gebruikelijk dat de gecommitteerden met de gezamenlijke orangkaja van Wokam en Udjir in de kerk hun 'pitcharing' hielden (NA, VOC 1690, fol. 81-82). Louis Baarmaker, secretaris PR Banda, werd in 1715 fiscaal, in 1718 wegens 'morserijen en particuliere handel' naar Batavia geroepen, in 1720 afgezet.

[1061] Moei: tante.

't Tweede kind genoemd Valentijn, de vader Lourens Ernst, de moeder Dorothea, de getuygen Valentijn Taligoran en Christina Valentijn.

't Derde genaemt Jacob, de vader Willem Wetter, d'moeder Wabber, de getuygen Jacob Wolmaer en Magdalena Jacobsz.

't Vierde genaemd Susanna, de vader Bastiaen Talytaly, de moeder Maria Bastiaensz, de getuygen Christian Wangenoery en Zusanna Christiaen.

't Vijfde Christina genoemd, de vader Jan Pietersz, de moeder Maria Gabriëls, de getuygen Pieter Lambertsz en Christina Pietersz.

't Sesde genoemd Pieter, de moeder Gielona Harmensz, de getuygen **Pieter da Koeli** en Judith Jansz.

't Sevende, en agtste Jonas en Cornelis, de vader Anthony Abrams, de moeder Anna Anthony, de getuygen Jonas, Lea, Simon Harmensz en Constantia Zimonsz.

't Negende Isaac genaemd, de vader Lourens Camoel, de moeder Dorothea, de getuygen Lucas Jacobsz en Trijntje Lucas.

't Thiende Dina genaemd, de vader Leendert Laboe, de moeder Lijsje, de getuygen Hans Meyer en Dina.

't Elfde genaemd Maria, de vader Joris Divaloe, de moeder Josijntje, de getuygen Adam Jacobsz, en Maria Jansz.

't Twaelfde en derthiende genaemd Josep en Zusanna, de vader Dakalie, de moeder Massawouw, de getuygen Johannes Steenrots[1062] en Eva Kithil, Pieter Dakoelie en Zusanna Harmensz.

't Veerthiende Martinus, de vader Paulus Diendinna, de moeder Woyoie, de getuygen Joseph Kithil en Anna Robbertsz.

Daerna zoo trouwde ik dese navolgende persoonen: Pieter Dakelie en Judith Jansz.

Nae 't houden van den Maleytse dienst, zoo belast ik dat alle de oude gedoopten 's maendagh 's morgens in 't gebedt zoude komen, gelijk sij meest deeden, en recommandeerde haer alle, omdat de meester over desselfs nalatigheyt wat geklaegd hadde, dat sij dogh in 't toekomende alle wat ijveriger mosten zijn ende meerder in 't gebet komen, omdat 't was tot haerder beste, ende versogt aen de christen orangkays dat zij dogh daerin wilden voorgangers zijn om de anderen meerder daerdoor aen te zetten, gelijk zij alle beloofden, las daerop ook de namen d'ouden gedoopten, die met malkanderen bestaen in 46 vrouwpersoonen.

Dit gedaen zijnde zoo besag ik de schoolkinderen die alle t'samen uytmaekten tweeëntwintigh, die mooy konden lesen, haerder gebeden, en vragen opseggen. 't School besigtigt hebbende, zoo quam de vader en oom van een schooldogter mij versoekende of zijn dogter van 't school mogt werden ontslagen, dat ik hem weygerde omdat 'tselve tevooren al eens daer was uytgeweest en haer tot eenige uytsporigheyt zoude hebben begeven zoo men daer bijtijts niet voor was geweest.

Hiernae soo quam den voorgenoemde gecommitteerde Louys Baermaker ook in 't huys van den posthoudende sergeand met de moorsche orrankays, haer vermaende in mijne tegenwoordigheyt, omdat daerover geklaegt, én aen onse kerckenraed én aen d'Ed. Agtb. politie, was dat zij dog de christenen zouden laten in 't hare, en die niet aftrecken of hinderlijk zijn in haere godsdienst, waerop den voornaemste onder haer, genaemd Karbau, andwoorden dat hij niet wist dat hij dat ooyt had gedaen, en vraegde wie hem daermede beschuldigt hadde, beloofde dat nooyt te hebben gedaen ofte te zullen doen.

Op den 1e april, zijnde dingsdags, zoo voeren wij met malkanderen[1063] nae *Roemawan*. Ik liet den dienst doe in 't Maleyts waernemen, doopte daer dese navolgende kinderen.

[1062] Johannes Steenrots (1680-1762), burger en eigenaar van een klein perk op Wayer.
[1063] Ds. Botercooper en gecommitteerde Baermaker, vgl. NA, VOC 1690, fol. 84.

't Eerste kint genaemt Zacharias, de vader Willem Berfoni, de moeder Grietje Willems, de getuygen Alexander Quelio en Djoubel Djoubelsz.

't Tweede kint Joseph, de vader Claes Lebajong, de moeder Juliana Claesz, de getuygen Alexander Quelio en Djoubel Djoubelsz.

't Derde kint Domingos, de vader Paulo Samuel, de moeder Lonora Paulo, de getuygen Zimon Kallaway en Catharina Zamuel.

't Vierde kind Rebecca, de vader Reynier Goubouly, de moeder Rebecca Remmer, de getuygen Abram Zamuel ende Catharina Zimonsz.

Daernae zoo trouwende ick dese navolgende, als:
Willem Berfony met Grietje Willemsz
Claes Lebarja, met Juliana Claesz
Lucas Belfonie met Lydya Founga
Paulo Zamuel met Leonora Zamuel

Daernae zoo eyschte ik op 't getal der oude gedoopten, uytmakende tesamen twintigh, als thien mans- ende thien vrouwspersoonen. Hiernae besigtede ik 't school, en bevond daerin seventhien kinderen, die wel konde lesen, hare gebeden opseggen, en eenige onder haer wat schrijven. Dit gedaen zijnde, soo waren daer dry van de voornaemste schoolkinderen versoekende of zij daervan mogte werden ontslagen, dat ik haer weygerde, dogh met belofte dat, zoo de orankay van haer negorije versogt om haer hier of daer mede te nemen om een voordeel voor haer te doen, dat dan de meester haer dat zoude laten toestaen, dogh wederom komende 't school mosten waernemen.

Den 2^{e} april, zijnde woensdagh, zoo voeren wij naer *Wammer*. Daer komende zoo liet ik den dienst in 't Maleytse waernemen en doopte daerin dese navolgende kinderen.

't Eerste kind Zusanna, de vader Jan Djae Walag, de moeder Lucia Lilina, de getuygen Adam Dataroebil en Zusanna Boiralie.

't Tweede kind Rachel, de vader Thomas Faina, de moeder Brilis Samaralie, de getuygen Lourens van Banda en Rachel Jacobsz.

't Derde kind Sara, de vader Paullo Raluetu, de moeder Martha Matawa, de getuygen Lucas Wiliwili en Sara Sasawal.

't Vierde kind Lucia, de vader Barent Bessag, de moeder Catharina Foedah, de getuygen Lucas Kokal en Lucia Cowan.

't Vijfde kind Mattheus, de vader Jacob Binatu, de moeder Christina Kugowa, de getuygen Matheus Seberoe, en Catharina Caenauw.

't Sesde kind Anna, de vader Frans Ehoermalam, de moeder Anganita Oulay, de getuygen Pieter Baylouw en Anna Masalana.

Hiernae zoo trouwde ik dese
Simon Gelbowa met Jubel Abumasse
Dirck Djeltuagh met Anna Sokalay

Bevond alhier in 't geheel oude gedoopte mans- en vrouwspersonen 56, als 25 mans, 31 vrouwspersoonen.

Besigtede doe ook 't school en bevond daerin 20 kinderen, waeronder drie waren die redelijk lasen in de Maleytsche catechismus, dogh de andere waren nogh alle kleyn, die maer leerde in 't ABC boek, dog de meester klaegde dat die zeer nalatigh waren in 't schoolgaen en haer soo niet leren konden, waerop ik de ouders liet bijeenkomen, haer belastede dat zij dog in 't toekomende beter voor haere kinderen mosten zorgen in 't gaen te schoole, en versogt aen den posthoudende sergeant dat zoo de meester daerdoor aen hem quam te klagen, hij die dogh wilde behulpig zijn, dat hij beloofde.

Op den 5en april, zijnde zaturdags, zoo was ik op *Maykor*. Besigtede doe 's morgens eerst de schoole, bevond daer in 't geheel in 23 kinderen, als 14 jongens en 13 meysjes, die alle vrij wel lesen konden, hare gebeden ende hare vragen wel opseyde.[1064] Nae de middagh zoo liet ik de dienst in 't Maleyts doen, ende doopte dese navolgende jonge kinderen:

't Eerste kind Trijntje, de vader Jacob Boliboly, den moeder Geertruy Jacobsz, de getuygen Lucas Jacobsz en Trijntje Lucas.

't Tweede Magdalena, de vader Thomas Marlay, de moeder Judith Thomas, de getuygen Augustijn Zent en Magdalena Masaleko.

't Derde Annica, de vader Bastiaen Tadjabaly, de moeder Geertruy Bastiaen, de getuygen Hendrick Schalay en Annica Hendrix.

't Vierde Diana, de moeder Hester Jacobsz, de vader Jacob Valenhor, de getuygen Gabriël Lilebaly en Diana Zent.

't Vijfde Martha, de vader Gabriël Toukony, de moeder Thomas Gabriël, de getuygen Thomas Marlay en Judith Thomasz.

't Sesde Jonathan, de vader Pieter Gabriël, de moeder Maria Zent, de getuygen Alexander Quilio en Helena Josephs.

't Sevende Diana, de vader Justus Gergora, de moeder Brilis Justus, de getuygen Matthijs Lebera en Catharina Mathijsz.

Daernae zoo trouwde ik deze navolgende:
Gregorius Kithil met Tanneke Cornelis
Henrick Silalay met Annica Tahdjadody
Zimon Cabilaly met Christina Laybesa

De oude gedoopten waren tesamen 50, waervan 25 vrouws- en 25 manspersoonen waren, en de kinderen in 't school waren t'samen 27, als 14 jongens en 13 meysjes, zoodat hieruyt is af te nemen den staet der kercken en schoolen op de eylanden van Arouw om de oost.

De oude gedoopten, uytmaekende de leden van de uytterlijke kerke,[1065] zijn tesamen met malkanderen tweehondert ende veerthien, die redelijk alle sondags te kerke quamen. De kinderen in de schoolen in 't geheel 86, die tot mijne verwonderinge zeer wel waren, en de oude verre overtrefden, en recommandeerde ook alle de meesters dat zigh dog op zoodanige wijse met de kinderen mosten voortgaen in 't leren dat tot haere lof zoude strecken, en recommandeerde ook de meesters dat zij alle jaerlijx mosten kennisse geven aen den kerkenraed wat dat zij tot meerder aenwas voor de kinderen in kennisse van nooden hadde, opdat zij dat dan mogte vercrijgen, en zoo verder met de kinderen konden voortgaen.

De getrouwde zijn in 't geheel geweest thien, en de jonge gedoopte kinderen zijn in 't geheel dertigh.

Op den 15en april, zijnde dingsdagh, zoo vertrocken wij van daer, en quamen den 28en dito op Banda, hebbende onse visite verrigt, (en was getekent) Petrus Botercoper (onder stont) accordeert, (was getekent) Isaac Marmer secretaris.

164. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 8 mei 1704.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 539-544.

Eerweerde, godsalige, hooggeleerde heeren en medebroederen.

[1064] Gecomm. Baermaker vermeldt in zijn rapport (NA, VOC 1690, fol. 85) de naam van de leermeester, Jacob Jacobsz, die het gezelschap in zijn woning verwelkomde.
[1065] De zichtbare verschijningsvorm van de kerk, i.t.t. de onzichtbare kerk, de ware gelovigen.

Den 29n maart 1704 wierd ons overhandigt U.Eerw. missive gedagtekent den 19n february van dito jaar.[1066]

Om U.Eerw. vooraf deswegen genougen te geven, waarover U.Eerw. in desselvs voorhoovd betuigt, van namelik U.Eerw. te hebben sigselven bedrogen gevonden in uw inbeelding rakende de nader openinge van de saak van de afgesette diacon Spankert, hoe die verder op een onordentelijke wijse behandelt en afgeloopen mogt sijn – als van welke saak w'in onse twee aan U.Eerw. afgegane letteren van den 14n may 1703 en den 11n september van dito jaar[1067] niets en gewaagden, daar nogtans die brieven, en insonderheid d'eerste, dicteerden te strekken tot beantwoordinge van U.Eerw. missive van den 26n january 1703, wiens voornaamsten inhoud de gedagte saak betrof – so konnen w'U.Eerw. versekeren die onbeantwoordinge van gemelden voornaamsten inhoud, requirerend' opening van bewuste saak, enkelik daaruit te sijn ontstaan midsdien we bij onsselven vaststelden dat D. Stampioen die opening mondeling uitvoeriger en also beter sou doen als wij schrivtelik. Welke vaststellinge hierop was rustende, omdat sijn' Eerw. bij onse vergaderinge van den 19n may 1703 copie versogt van onse kerkelijke resolutiën van den 14n september 1703[1068] en den 18en dito, welke resolutiën op aangehaalde saak opsigt hadden, en welker copie sijn' Eerw. ook eenstemmelik toegestaan was, sijnde de verdere beslegtinge van die saak sijn' Eerw. ook so wel bekent als we se sijn' Eerw. schrivtelik tot U.Eerw. narigt konden toevertrouwen, waarom we se dan met een drooge pen passeerden.

W'en konnen wijders niet nalaten van onse broederlijke dankbaarheid voor U.Eerw. te betuigen voor U.Eerw. moeiten tot handhavinge van 't regt der kerke bij haer Hoogedelens aangewend. Dog we moeten ook seggen dat 't ons insgelijx en met meer redenen niet weinig vremd voorkomt dat U.Eerw. verklaart op ons aanschrijvens diesaangaande bij d'Hooge Regering alle devoiren t'hebben aangewend tot 't onkreukbaar bewaren van het regt der kerk, en dat U.Eerw. niets gewaagt van het hoog te eerene antwoord van d'Hooge Regeringe dienthalven, nog wat staat men daarop te maken hebbe, sodat men ons tot nu toe al even troosteloos, verlegen en blind laat.

Behalven dit, doet het ons seer dat U.Eerw. een vermoeden van ons schijnt te voeden van dat w'in gemelde geval van Spankart wel yet mogten gedaan hebben waarover w'ons schaamden om hetselv' aan 't ligt te brengen. De voornaamste oorsaak van dat vermoeden sullen we stellen te sijn, dat men U.Eerw. mogelik in al te driftigen en heet-hoovdigen eensijdigheit het inschikken [...][1069] allegueren de motyven en goede insigten, om welk' het ons goed gedagt heeft de meergemelde saak op sodanigen wijse als geschied is in te schikken en af te maken, want sonder dese gesupponeerd' oorsaak vertrouwen we dat U.Eerw. sig wel souden hebben geschaamt van ons so voorbariglik te verdenken, en van sig van sulken scherpen pen t'onswaarts te bedienen.

Althans sien we dat in het narre dat D. Stampioen dienthalven aan U.Eerw. tafel heeft gedaan[1070] (van dat men namelik in de plaats van Spankert binnens tijds en met een onbevougde vergaderinge een ander diacon beroupen en vervolgens bevestigt heeft) ons dingen voorkomen, die sijn' Eerw. ons niet verklaart nog bewijst, als met namen 'dat sulx sou ge-

[1066] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 482-485.

[1067] Hiervoor, doc. 161 en 162. De zaak-Spankart kwam aan de orde in de brief kkr Banda aan kkr Batavia d.d. 18 september 1702, hiervoor, doc. 159.

[1068] Ten rechte 1702.

[1069] De laatste regel van fol. 539 is door beschadiging van het papier geheel weggevallen. Hetzelfde gelft voor de p. 540-543. Dese plaatsen worden niet afzonderlijk geannoteerd.

[1070] Zie het rapport van ds. J. Stampioen aan de Bataviase kerkenraad: 'Kort-bondig berigt, betreffende de zaake van den diaken Spankart soo als deselve door den kerkenraad van Banda behandelt is, naar wetenschap en waarheyt door mij ondergeschreven op ordre van den Eerw. kerkenraad van Batavia opgestelt en in haar Eerw. collegie schriftelijk overgelevert in dato 27 october 1703', ANRI, Archief Kkr Batavia 192, fol. 355-359.

schied sijn binnens tijds en met een onbevougde vergaderinge', dog die we, midsdien sijn' Eerw. 't sig niet eens de pijne weerd agt 'tselve te bewijsen, ons van gelijken niet de moeite weerd agten te beantwoorden, maar veel meer opnemen voor een agterruggigen laster.

Hierbij konnen we niet bevroeden om wat reden D. Stampioen, uit naam van Spankart, bij U.Eerw. klaagt over het ongelijk hem Spankart aangedaan, en herstelling in sijn' eer en reputatie versoukt, welk laatste sij geen van beiden oit bij ons versogt hebben, 't en ware gemelde D. Stampioen en Spankart van oordeel waren dat d'Eerw. Batavise kerkenraad daartoe bevougt of geregtigt ware, en niet de Bandase; of d'eerste meer als de laatstegenoemde; of dat sij een beslegter ware van de Bandase geschillen; of dat sij vermogt afgedane Bandase questiën en voltrokkene resolutiën weder levendig te maken en te vernietigen tot loutere prostitutie en illusie van de Bandase politie en kerkenraad. Welke aangeroerde klagte en insonderheid versouk w'oversulx niet anders konnen aanmerken als aangelegt te sijn om onse vergaderinge en dese Agtb. politie verdagt te maken, verkleinen, versmaden, ten toon te stellen en te begrijnsen.

En, bijaldien het nu waar mogt sijn dat voorschreven Spankart verongelijkt ware, gelijk die saak U.Eerw. voorkomt, so en konnen w'egter niet goedvinden sulx te debatteren so lange d'oorsaak van die verongelijkinge ons niet met voldoende redenen op de schouderen geschoven en bewesen word.

Dat ook gemelde Spankart door ons niet gemaintineert word, gelijk U.Eerw. sig voor laat staan, dienhalven sullen U.Eerw. gelieven te verstaan dat sulx nu in die afgehaspelde saak t'ondernemen ontijdig sou sijn, om redenen so even reeds bijgebragt, sodat we sustineren dat het laten berusten van die saak thans van onse pligt sij, en wij van meininge sijn dat we den praetensen beledigden Spankart in sijn eer en reputatie geensints behooren t'herstellen.

Om ook U.Eerw. van die geheele saak van Spankart een klare beschrijvinge te geven en also te voldoen aan U.Eerw. verwagtinge, die we liever in 't toekomende in een versouk verandert sagen, aangesien ons die uitdrukkinge meer eigen schijnt aan meerdere in opsigte van 'er mindere als wel aan evengelijke broederen in betrekking op den anderen, so dient dit dan tot U.Eerw. verstendiging deswegen.

Het was den 24^{n} julii 1702 wanneer de broeders diaconen, sonder die van de kerke,[1071] den broeder diacon Spankart om volgende redenen, die sij bij extract, so als s'hier woordelik op 't papier staan, aan d'Agtb. politie deser [...]:

> Den diacon Andries Spankart, sedert een geruimen tijd niet in vergaderinge der diaconen verschenen sijnde en nu twee agtereenvolgende sessiën plat-uit hebbende geweigert te compareren, met bijvouginge dat hij niet meer in vergaderinge wilde komen nog ook in de diaconsbank sitten, maar wel in de gecombineerde vergaderinge so hij tijdig gewaarschuwt wierd, en ook anders niet, volgens het rapport van den bode Barbatau en 't verhaal van den broeder Pieter Michielsz als aldaar bij en praesent geweest sijnde,
> so is op dat rapport in consideratie gekomen dat dit d'eerste capricieusheid of liever domme onbesonnentheid van desen Spankart niet en is die hij omtrent dit collegie heeft betoont, als hebbend' op den 7^{n} februarii laatstleden over seker eigensinnig geval sig omtrent dese tafel geëxcuseert, en buitendien ook in opmerkinge gekomen dat dese Spankart ook niet is van dat caliber om onder 't getal van eerlijke en onbesprokene lieden getelt te mogen werden, als over sijne lasteringen en injuriën aan wijlen Juffrouw Kempen begaan op den 13^{n} augustii 1701 bij vonnisse van den Agtb. Raad van Justitie deses Casteels tot honorabile amenden gecondemneert sijnde

[1071] Zonder predikant en ouderlingen.

> en oversulx met eenparige stemmen gearresteert den gemelden Spankart te verklaren voor onweerdig om dit collegie langer te frequenteren, en d'E. Agtb. regering bij extract deses te versouken voorschreven ons besluit t'approberen, midsgaders dat Har' E. Agb. ordere gelieven te stellen tot verkiesen van een nieuwen diacon in stede van voorschreven Spankart.
> Onder stont: accordeert, was getekent: Johannes Hartenberg, resolutie-houder.[1072]

Hiervan kreeg de kerkenraad, op den 14^{n} september 1702 vergadert sijnde, eerst de weet, en wel op volgende wijse: Namelik de diacon Andries Spankart heeft, staande dese kerkelijke vergaderinge, aldaar mondeling bekent gemaakt dat de gerigtsbode op den 22^{n} deses hem uit naam van 't collegie der diaconen had aangeseit van geen sessie meer te nemen in 't gestoelte der diaconen, nog van voortaan het diacons-ampt waar te nemen, dat hem ook d'armepenningen onder hem nog berustende door denselven gerigtsbode waren afgevordert, met bijvouginge van redenen dat de diaconen hem Spankart hadden afgeset, en d'Agtb. politie sulx geapprobeert. Waarop gemelde kerkelijke vergaderinge terselver tijd geresolveert heeft hare Agtb. van dese saak kunde te doen en bekent te maken dat ons niets tot last of nadeel van den diacon Spankart is voorgekomen en derhalven gemelden Spankart voor een wettig diacon tot nog toe moeten aansien, geloovend' en vast vertrouwende dat har' Agtb. dese gedoentens der diaconen, die t'eenemaal [...] in hare gevolgen hebben aangemerkt, versoukend' uit dien hoovde dat har' Agtb. gelieven t'altereren van de gedane approbatie, en de diaconen over haar rukeloos en onbehoorlik slotvonnis in 't censureren en afsetten van den diacon Spankart reprocheren, wijl we pligts- en amptshalven genoodsaakt sijn die gedoentens der diaconen voor invalide aan te sien.

Wanneer nu de kerkenraad op den 18^{n} september 1702 vergadert was, wierd'er 't volgend' extract van d'Agtb. Politie ingelevert:

> Wesend' over het tweede lid van voorschreven laatste resolutie van diaconen verstaan d'affsettinge van den diacon Andries Spankart om sijn' koppigheid en gants onbevougde en twee-voudige weigeringe om de vergaderinge van diaconen bij te wonen, midsgaders de verdere bijgevougde en genougsaam voldoende redenen, insgelijx t'approberen, en den Eerw. kerkenraad deser provintie bij extracte deses te gelasten, weder een ander bekwaam persoon tot diacon, in stede van gemelden Spankart, te verkiesen, midsgaders den diaconen insgelijx extract van onse besluiten op derselver overgelegde resolutiën te geven. Onder stont: accordeert, Johannes Hartenberg p.t. secr.

Hierop is, bij meerderheid van stemmen, in laatstgenoemde kerkenraad besloten dat:

> we niet noodig agten konnen toe te treden tot het verkiesen van een ander diacon in plaats van den genoemden Spankart, wijl men hem erkennen moet voor een wettig diacon, omdat dese vergaderinge niets heeft, nog haar yet tot desselvs laste ter ooren is gekomen. Waarna de vergaderinge scheid.

Hierop is eindelik bij extraordinaris vergaderinge, gecombineert uit kerkenraad en diaconen, op den 19^{n} october 1702 ingelevert en gelesen een extract uit de resolutiën van Politie van den 10^{n} october 1702, luidende van woord tot woord als volgt:

[1072] Johannes Hartenberg, 1702 geheimschrijver PR Banda; zijn carrière in Indië (1687-1725) in *GM* 7, 91.

Vervolgens is gelesen seker extract uit de politieke resolutiën deser provintie, van inhoud als volgt:

Insertio

't Welke gelesen en geresumeert sijnde, is, na aandagtige deliberatie, bij meerderheid van stemmen gearresteert en besloten het eerste lid van dien voor gecommuniceert t'houden, en het tweed'of laatste lid, concernerende de klagten van den gewesen diacon Andries Spankart over het gedoente der diaconen en de consideratiën van har' Eerw. over dat subject, insgelijx voor gecommuniceert t'houden, en alsnog te blijven persisteren bij onse resolutie van den 8^{n} augusti Har' Eerw. reeds in extract bedeelt sijnde, sonder in desen te seggen wat men op Har' Eerw. positiën, in gemeld' extract vervat, wel sou konnen seggen, als sullende de diaconen, wanneer met den kerkenraad over de verkiesing van een nieuwen diacon gecombineert en alsoo vergadert sijn, gelijk sulx sal moeten geschieden, genougsaam in staat wesen hun gedoente tegen de contrarie opinie van den kerkenraad te debatteren en aldaar, als ter regter [...], uitlegginge te doen. Accordeert, Johannes Hartenberg p.t. secr.

Welk extract met opmerkinge bij onse voorschreven gecombineerde vergaderinge gelesen sijnde, is goed gedagt d'orderes van d'E. Agtb. Politie in te volgen, namelik het verkiesen van een nieuwen diacon in plaats van den afgesetten Spankart, dog meteen versoukende dat de broederen diaconen in 't toekomende in sodanige gevallen sullen gelieven in communicatye te gaan gaan met die van den kerkenraad, die het aannemen t'observeren, niettegenstaande daar geen wet van is, maar vredes- en lievdeshalven. Hierop is men toegetreden tot het verkiesen van een nieuwen diacon, waartoe, met meerderheid van stemmen, uit een opgestelde nominatie verkoren, geapprobeert en bevestigt is Willem du Berger.

Sie daar hebben U.Eerw. een klare beschrijvinge van het gepasseerde aangaand' het afsetten van gedagten Spankart. U.Eerw. sien er in dat d'Agtb. politie bij 'er approbatie van den afgesetten Spankart bleev persisteren, en 't verkiesen van een ander gelastede, nadat het diaconschap hem Spankart om aangehaalde redenen eenpariglik verworpen had en hem de kerkenraad te vergeevs tragtede te maintineren. Ja! Het gemeene diaconschap sag men diestijds sodanig tegen hem ingenomen, dat men 'er onder vond die sig van 'er dienst wilden ontslaan in geval hij Spankart continueren bleev. En, hoewel men de verkorting van het regt der kerke in die bedrijven verscheiden malen deduceerde, 't was egter alles tevergeevs, men wilde daarvan juist een uitgedrukte geschrevene wet sien. In 't kort, de tweedragten, onrusten en nijdige drivten liepen bij het kerkenraads dralen van het niet willen inwilligen des ongehoorden rukeloosen diaconen bedrijv in wedersijds broederschap tegen den anderen, sonder te seggen van d'Agtb. Politie, so hoog, dat 't niet so te schrijven geraden is als het wel te sien ende te hooren was, tot groot ergernisse niet alleen van degene die buiten ons sijn, maar ook van de swak-geloovige en vredelievende ware christenen, sodat de geseide gecombineerde vergaderinge, tot wegruiminge van alle genoemde tweedragten, nijdigheden en ergernissen, met een vredelievend oogmerk het hoognoodig oordeelde het regt van de kerk alleen voor dien tijd aan een sijde te setten, als bij sigselven overtuigt sijnde het voeden en ondersteunen der tweedragten, nijdigheden en ergernissen bij het langwijliger vrugteloos handhaven des kerken regts veel grooter kwaad te sijn als het regt van de kerk voor dien tijd te laten glippen, met beslegtinge van genoemde kwaden. En, genomen de kerkenraad had egter al eens op 'er regt blijven staan, hoe had se dog hier doorgekomen? daar men dus dwarsboomende tegen haar en de klare waarheid bleev opiniatreren. Of, so de kerkenraad al eens mogt hebben blijven wagten op 't aanschrijven van har' HoogEdelens, ten haren

voordeel in dat stuk regtmatiglik sprekende, wat sou men middelerwijle niet al hebben moeten lijden? Wat sag men 'er al een wanordere in tegemoed? En behalven dit, dat de tweedragt, nijd en onstuimige wraaksugt egter dan nog niet so ras gesmoort souden sijn [...][1073] verstorven sijn. Weshalven w'ons niet minder als dit stuk te schamen hebben, maar wij ten allen tijden voor God en de mensen daarvan bereid sijn met een goede consciëntie rekenschap te willen geven, dat w'in geenen deele, om gemelde swevend' onheilen, so wel souden hebben konnen doen indien men langduriger bestiptelik op 't regt der kerke en d'ongeregeltheden der proceduren sonder te vorderen had blijven pal staan en hekelen. U.Eerw. gelieven dan selvs hieromtrent onsijdig t'oordeelen, of dit geen wigtige en overhalende motiven en insigten sijn, die ons van twee kwaden het kleinste hebben moeten doen kiesen?

Voorts bedanken w'U.Eerw. voor 't medegedeelde nieuws nopende den stant der broederen van Christi kerke in d'Indise gewesten.

We sijn ook U.Eerw. versoukende van ons te willen toesenden de kerkelijke attestatie van eenen Pieter Eenhout, in qualiteit van matroos in den verledenen jare 1703 sonder deselve van Batavia tot ons overgekomen.

Insgelijkx is ons ernstig versouk van, in geval 'er onder U.Eerw., gelijk we niet en twijfelen, mogten sijn berustende nieuwer kerkelijke orderes als die dewelke herstelt sijn in den jare 1643 onder de regeringe van Sijn Edelheid den Gouverneur Generaal, Antoni van Diemen,[1074] waarvan w'alleen voorsien sijn, ons deselve hoe eer hoe liever te willen toeschikken, teneinde we'ons daardoor beschanst mogen sien tegen alle mineurs[1075] van d'heilige kerkelijke wetten en privilegiën.

Waarna wij – – – uit naam en last des kerkenraads van Banda Antoni Hoyer, praeses et epistolarum scriba, Cornelis Kloeck.

Neira, den 8^{n} may 1704.

165. Brief van de gewezen diaken Andries Spankert aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, september 1704.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 531-534.

Eerwaarde, wijse, voorsigtige, vroome en seer bescheydene heeren. Mijn heeren.

't Is genoegsaam kennelijk dat geen regters op de enkele aanklagte van iemand, de beschuldigde tegenparthije kunnen veroordeelen sonder alvorens hem verhoord en de reden van wederlegginge grondig te hebben verstaan. Nogtans is het anno passato gebeurt dat de overheyd deser provintie gelust heeft, niettegenstaande het van haar schuldigen pligt is het regt voor te staan en sonder onderscheyd off aansien van persoonen te rigten, mij op de onwaare betigtinge van eenige der broederen diaconen, namentlijck voor een oproermaker derselver vergaderinge, als doemaals een medebroeder geweest zijnde, uyt die vergaderinge stilswijgens te verstoten, sonder dierwegens in 't minst gevraagt te zijn geworden, wijders mij door de boode latende aanzeggen dat dat collegie nimmer weeder mag bekleeden, die mij ook bevolen heeft, schoon doe de maand nog niet uyt en gevolgelijk mijn beurt van met het zakje in de kerk rond te gaan meede niet gedaan was, egter de door mij voor de armen alhier ontfangene penningen opstonds weeder aan een ander uytkeeren zouw, gelijk sulx ook vervolgens naer behooren geschied is. Welke verklaginge deser broederen diaconen dan eenelijck is ontstaan door de oprokking en quade aanblasing van een der mede gewesen broeder, dewelken tegens mij met een groote haat ingenoomen was en wien door de ver-

[1073] De laatste regel van fol. 543 is door papierbeschadiging weggevallen.
[1074] De Bataviase kerkorde van 1643, zie de betreffende bijlage in deel IV.
[1075] Ondermijners.

maagschapping aan een der voornaamste deser regeringe veel te weege brengen kan, gelijck hij ook veele herwaarts nu eenigen tijd geleden in groote haat en nyt geholpen mitsgaders onderdruck heeft.

Omme dan desen broeder te vergenoegen en zijn genegentheyt te gewinnen, hebben de voorschrevenen broederen diaconen dit naar zijn begeerte alsoo volbragt, koomende hierdoor haar waare consciëntie aan een kant te stellen en buyten te sluyten, niet denkende hoe swaar dit voor haar naarmaals te verantwoorden zoude zijn. Van al 'twelck gepasseerde heb ik den Eerw. Domini Johannis Stampioen, die te dier tijde van hier naar costy[1076] te vertrecken stond, genoegsame kennisse gegeven, en sijn Eerw. wijders ootmoedigh versoght, bij behouden overvaert, desen aangaande U.E. Eerw. vergaderinge voor te draagen. Willende nu niet twijffelen off sal zijn Eerw. insgelijcks ook gedaan hebben.

Ende aangemerkt dat voor een eerlijk en onschuldig gemoet alsulke ongeschikte bejegeningen en onregtmatigheden met geduld langer te moeten leyden te seer hard valt, soo ben ik ten laatsten geraden geworden mij bij den Agtb. Heer gouverneur deser plaatse vervoegen en ordre in 't verleenen der copie te versoeken van alle zoodanige papieren als waarbij van mij is verhandelende, om deselve U.Eerw. vervolgens af te senden, teneynde daarmeede breeder aan te komen thoonen in hoedaniger forme de zaaken mij betreffende gesteld zijn, dog heeft gemelte Agtb. Heer gouverneur met veel schampere en ettelijcke scheldwoorden mij zulcx afgesegd, maar het waare wel anders gewenst geweest.

Eerw. heeren, het heeft den Eerw. domini alhier, Petrus Botercoper, gelieft, dewijl ik een man ben beladen met vrouw en 3 stucx kinderen, uyt eygen liefde en genegentheyt nu jongst, wanneer de binnenvader van 't armhuys alhier nog maar ziek was, mij in de gunste van de Agtb. Heer gouverneur deser landschap aan te recommanderen, om indien hij aflijvig quam te werden mij met die bediening indagtig te willen wesen, dewelcken vervolgens ook koomende te overleyden, heb ik mij verstout persoonlijck bij gemelte Agtb. Heer gouverneur en in den poletiquen raad te gaan en dierwegens versoeck te doen, in hoope van daarmeede begunstigd te sullen werden, vermids niemand anders om dito bediening versogt of gesolliciteert heeft, dog is den misties borger alhier Pieter Michielsz door denselven Politiquen Raad eyndelijk daartoe verkooren, soodat ik, een gebooren Europiaan, nogthans agter moet blijven staan, en een mixties de voortogt hebben.

Door alle welke voorverhaalde onordentelijkheeden en ongegronde redenen, Eerw. heeren, ben ik ten hoogsten genooddruck geworden (onder 't gunstig welneemen) dese ootmoedige schrijvens U.Eerw. over te schikken, met ernstige beede dat van U.Eerw. goetheyt woudet gehengen,[1077] in dese zaak volgens desselfs natuire naer regt en billickheyt zoodanig te bemiddelen ende te schikken als naer wijser oordeel oirbaarst zullen vinden te behooren.

Onderwijlen zal ik met een diep respect tragten te zijn en blijven – – – U.Eerw. alder ootmoedigste en geringste dienaar, Andries Spankert.

Banda op Neira, den[1078] september anno 1704.

166. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, z.d. [september 1705].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 545-546.

Eerweerde, godsalige, hooggeleerde heeren en medebroederen in Christo.

[1076] Batavia.
[1077] Gedogen, goedvinden.
[1078] De datum is niet ingevuld.

U.E.Eerw. letteren op den 2 febr. 1705 geteeckend[1079] sijn ons wel ter hand gekoomen, maar in onse vergaaderinge opgeleesen sijnde, moyde het ons dat onsen voorgaanden[1080] aan U.E.Eerw., wegens de saack van Spankerd geschreeven, geen meer genoegen heeft konnen geeven, niettegenstaande nu alles van onse sijde was opengelegd. Niet minder smertede het ons dat U.E.Eerw. klaagd over onse scherpe stijl, als niet na ouder gewoonte geschickt sijnde. Maar seecker, broeders, was die van U.E.Eerw. wat broederlicker geschreeven geweest, U.E.Eerw. soud' daarop misschien geen reden van sulcke klagte gehad hebben, evenals desen laatsten oock niet minder van een scherpe pen kan betigt werden, waarop desen onsen tot andwoord diend. En U.E.Eerw. wijden ommetreck van verontschuldiging hier omtrent dunckt ons goed, en met de meeste stigting overeen te koomen om die maar met stilswijgen voorbij te gaan, om alsoo niet van den anderen te verwijderen, strijdende met ons ampt gelijck U.E.Eerw. selvs betuygen, en uyt dien grond nu 't laatste wegens Spanckert aan ons geschreeven hebt, welck seggen en voorneemen wij voor prijselick opvatten, en U.E.Eerw. sullen navolgen. En verder konnen wij betuygen niet geheel te verwerpen U.E.Eerw. gevoelen ontrent het handhaaven van 't regt der kercke, dat U.E.Eerw. bijbrengd in de saack van Spanckert, en willen niet geheel nalatig sijn om 't goede daaruyt te trecken, en sullen ons daarvan bedienen wanneer diergelijcks (dat nochtans God verhoeden wil) wederom mogt voorkoomen, onder verwagting dat wij dan van U.E.Eerw. soo sullen ondersteund worden als wij ons nu tegengesproocken vinden.

Want seecker, den bisonder haat die hier en elders op buytenplaatsen somwijlen schuyld kan tot veel uytspoorigheeden uytbersten, die van de kerkelicke niet wel konnen gestut[1081] worden. En soo men daarna poogd, soo geraackt somwijlen daardoor alles als in een ligte vuur en vlam. Egter wij sullen in desen, als wij 't goede meenen behertigd te hebben, op uwe ondersteunende hand vertrouwen, als den eenen broeder aan den anderen verpligt is om alsoo sulcke swaare lasten te saemen te draagen.

Wijders hebben wij gesien de ondoenlickheyd van 't senden der attestatie van den matroos Pieter Eenhout, als konnende hem niet als litmaat geboeckt vinden. Van gelijcken ontwaarden wij geen nieuwere kerkenorders te konnen senden, alsoo U.E.Eerw. selvs daar begeerig naar sijd, soodat wij ons dan nevens U.E.Eerw. van 't tegenwoordige sullen moeten bedienen. Wij bedancken U.E.Eerw. voor 't mededeelen van den toestand der kercken in dese gewesten, en wie als herder arbeyd en buyten staat is, en dat van onsen ouden Eerw. vader en amptgenoot Theodorus Zas saagen wij met veel leetweesen alsdat die deser wereld overleeden was. 't Schijnd dat 't God behaagd heeft hem na sijn langwijlig waacken[1082] van sijn post af te lossen en een ander op sijn wagt te stellen. Oock bedancken wij U.E.Eerw. voor 't aanschrijven der broederen die soo uyt 't vaderland als uyt dese gewesten tot U.E.Eerw. sijn overgekoomen en noch sonder vaste bediening sijn. Wij wensen dat se elck binnenkorten na genoegen een standplaats moogen verkrijgen, en getrouwlick arbeyden moogen in Christi kercke.

En met veel genoegen verstonden wij dat de Portugeese psalmen door den Eerw. Op den Akker op rijm gebragt,[1083] niet alleen afgedrukt waaren, maar ook met stichting opgesongen worden in die kercke daar men in die taal dienst doed. De Heere wil dit werck segenen tot opbouw van sijn kercke.

[1079] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 508-512.
[1080] Doc. 164.
[1081] Gestuit.
[1082] Theod. Zas, arr. Batavia 1656, predikant te Malakka en 1674-1704 te Batavia, overleden 19 december 1704.
[1083] Dit Portugees psalmboek verscheen in 1703 onder de titel *Os CL Psalmos del David, compostos para uso d'a Igreja Portuguesa*, Batavia 1703, met de catechismus en de liturgische formulieren. Zie Troostenburg, *De Hervormde Kerk*, 460.

Het gaat hier noch als vooren, en sijn de broederen op haar oude bescheyden plaatsen, als D. Petrus Boterkooper op Lonthor, D. Antonius Hoyer op Neira en D. Petrus Noot op Poulo-Ay, en sijn noch in een goede vereeniging en vrede met malkanderen en onder de gemeente, en besteeden haar gegeven talend van den Heere met genoegen, soodat wij alsnoch desen met geen verdrietige stovve hoeven te vullen.

Voorts, broeders, beveelen wij Uw in de bescherminge Gods – – –. U.Eerw. toegenege vrienden en medebroederen, Petrus Boterkooper p.t. praeses, Petrus Noot syn. p.t. scriba, Fr[k] Luers.

167. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 september 1706.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 551-552.

Eerwaerde, godsalige, seer geleerde heeren en medebroederen in Christo Jesu.

U.E.E. letteren gedachtekent den 18 january dese jaers[1084] sijn ons wel geworden. Sij waren oock aengenaem, doordien wij uyt deselve ontwaerde de goede toestant der kercken in de Indische gewesten alsoock besonder van die bij U.E., waerin tot meerder opbouw wij tot onser groote blijtschap verstaen hebben dat door de ijverige sught der Hooge Regeeringe van Batavia boven 't ordinair getal noch twee ordinaire leeraren waren verkooren, die de Heere nevens U.E. allen met een dubbele maaten van sijn Geest wil begunstigen tot stichtinge sijner kercke.

Voor de openinge van de toestant der kercken buyten Batavia, daervoor sijn wij U.E.E. hertelijck danckbaer, van herten wenschende dat God die verder wil doen aengroeyen.

De kranckbesoecker Joh. van Eepen, door de Hooge Regeeringe van Batavia ons nu toegesonden, is alhier in gesontheyt gekomen en van dese regeeringe alhier als tweede op Neira op 't Casteel Belgica geplaetst, alwaer hij dagelijcks sijn dienst waerneemt. De toestant der kercken is alhier redelijck, en groeyt dagelijcks noch meerder aen. Sij wert hier noch bedient door de dry leeraren, als D.D. Petrus Boterkooper, Anth. Hoyer en Petrus Noot, die op haerder oude plaetsen noch sijn bescheyden, en nemen haerder dienst noch trouwelijck waer.

Wat de toestant der kercken hier buyten aengaet, als die op de Zuyd-Oost, daervan en kunnen wij niet veel, tot onser leetwesen, getuygen. Na 't uytterlijcke schijnt 't soo wat, wenschende dat God oock 't inwendige wil zegenen tot voortsettinge van Christi koninckrijcke, sijnde dit jaer aldaer de visite gedaen door onse collega D. Petrus Noot, sooals de Zuyd-West nu staet besocht te werden door onsen collega D. Anthoni Hoyer, wenschende dat sijn Eerw. ons daervan 't goede sal doen hooren. U.Eerw. gelieft soo veel te doen, soo het in uwe vermogen is, ons te laten toekomen de attestatie van den vendrager Coenraet Kramer, sonder welcke hij hier gekomen is bij toeval, soo hij seght, wegens sijn verblijf op de Oostcust Java. Waermede dese afbrekende – – – den kerckenraet van Banda. Uyt aller naem en last Petrus Boterkooper s.h.t.p., Antoni Hoyer, syn. h.t. vice scriba, Fr[k] Luers.

Banda Neira, in onse kerckelijcke vergaderinge den 2 september 1706.

168. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 2 september 1707.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 553-555.

Eerwaerde, godsalige en welgeleerde heeren en medebroederen in den Heere.

[1084] ANRI, Archief Kkr Batavia 52, fol. 534.

Door U.Eerw. aanschrijvens van den 7^en^ febr. deses jaars[1085] vonden w'ons sonderling vereert.

Het was ons seer welgevallig daaruit te bespeuren U.Eerw. verheuginge over den redelijken toestand van ons Bandase Christendom, midsgaders U.Eerw. teederhertige segenwens ten reguarde van den slegten staat van Christi kerke op de van hier gelegene Suid-oosterse eylanden en U.Eerw. goede hoop op onse t'ondernemene visite van 's Heeren kerken op d'eylanden ten Suid-westen van hier gelegen.

Wij bedanken ook U.Eerw. seer genegentlik voor dat 't hun weder behaagt heeft ons op te geven de gestalte der Indise kerken in 't bestippen van'er leeraars, van hare bescheidene bedieningsplaatsen, van 't getal der christenen in de bloeyende gemeenten en van den dageliksen aanwas van de Batavise, welk laatste ons tegelijk een groote vreugde baart en doed wensen dat de Heere de Batavise broederschap sulx langs hoe meer wil doen strekken tot een prikkel om sig des t'ijveriger en getrouwer in den arbeid van 's Heeren wijngaard te kwijten.

Wat ons nu weder ten aansien van ons beroep tot U.Eerw. narigt is betreffende: De broeders praedicanten sijn nog op hun oude standplaatsen, aldaar met tamelik genoegen en met een volkomen onderlingen eendragt en lievde dienst doende, als D. Petrus Boterkooper op Lonthoir, D. Antoni Hoyer op Neira en D. Petrus Noot op Polo Ay.

Dog de tweede, namelik D. A. Hoyer, die, na 't voltrekken der kerkelijke visite op de gemelde Suid-westerse eylanden[1086] siekelik tot ons is teruggekomen, waardoor hij ongeveer een halv jaar buiten staat is geweest van dienst te konnen doen, maar t'sedert door des Heeren genade tot onse blijdschap in redelijke gesontheid tot nu toe weer den praedikstoel heeft beklommen, heeft in 't afleggen van die visite tot onse onderlinge leedwesen niet konnen vervullen die bovengedagte goede hope die U.Eerw. daarvan bij Uwe geëerde boven aangeroerde aanschrijvens bij sigselven hebben gelieven te voeden, ter oorsake hij 't Christendom in dat gewest seer onkundig, onbeschaafd, wet- en tugteloos in 't geestelijke, ja! selvs in 't burgerlijke leven bevonden heeft, waarvan hij agtede dit een van de voornaamste redenen te sijn, dat 'tselve Christendom al t'afgesondert leefde buiten den dagelijksen ommegang en t'samenwoninge van een stigtelik geoefend mede-Christendom,[1087] waardoor 't tot kennisse en oefeninge van de verborgentheid der godsaligheid kon opgeleit en opgespoort worden.

Verder moeten w'U.Eerw. met dit versoek lastig vallen, of U.Eerw. ons gelieven versekeringe te geven van dat mons^r^ Johannes Mercijs, desen jare in de qualiteit van ondercoopman van Batavia hier aangeland, lidmaat van 's Heeren tafel is gelijk hij hier voorgeevt, onder voorwendsel dat hij bij sijn schielik vertrek sig van geen kerkelijke attestatie heeft konnen voorsien. Midsgaders dat U.Eerw. de moeite gelieven te nemen van ons 's jaarlijx te bedeelen de geschapenheid van Christi kerke in ons lieve vaderland midsgaders de kerkelijke ordres die van daar so nu als dan uitgekomen sijn en nog uitkomen, benevens 't voornaamste dat'er 's jaarlix in de vaderlandse synoden verhandelt en U.Eerw. tot narigt van d'algemeen Indise broederschap schriftelik van daar alle jaar medegedeelt word, teneind' also het oogmerk van die mededeelinge voldaan werde.

Dit was 't, Eerw. heeren en medebroederen, dat w'U.Eerw. te berigten en met allen ernst te versoeken hadden. – – – De kerkenraad van Banda, en uit aller naam Petrus Boterkooper synedrii p.t. praeses, Antoni Hoyer epist. p.t. scriba.

Op Neira in Banda, den 2^n^ september anno 1707.

[1085] Het gedeelte van ANRI, Archief Kkr Batavia 52, waarin de brieven tussen 12 juli 1706 en het begin van 1708 zich bevinden, is niet meer leesbaar.

[1086] Verslag niet aangetroffen.

[1087] Dat van de centrale gemeente op de Banda-eilanden.

169. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 25 augustus 1708.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 559-560.

Eerweerde, godsalige, seer geleerde heeren en medebroederen in Christo Jesu.

U.Eerw. seer aangenaame van den 13 februari deses jaars[1088] is ons ter behoorlicker tijd wel toegebragt, waarin ons in alle aangenaamheid bleeck het medelijden dat U.Eerw. had wegens de onpasselickheyd van den Eerw. D. Hoyer, gehaald op de Z.W. eylanden. En alhoewel sijn Eerw. redelickerwijse wederom hersteld was tot verrigting van sijn praedicdienst, bevond hij sig evenwel noch niet kragtig genoeg om in de maand maart jongstleden op sijn beurt ter visite te gaan na de kercken en schoolen om de Z.O. tot Arou, om welcke reden het goed gevonden is die togt voor een jaar op te schorten.[1089]

Den kranckbesoeker Johannes Laterveer is wel tot ons overgekoomen en doet sijn dienst op Lonthor, verhoopen dat sijn leeven stigtelick sal sijn.

Met volle genoegen saagen wij van U.Eerw. ons aangeschreeven den staat van de Indise kercken, en bedancken U.Eerw. voor die mededeeling. Dog wij hadden oock verwagt eenig andwoort op ons versoek des voorgangen jaars aan U.Eerw. gedaan, 'twelck was of U. Eerw. de moeyte gelievden te neemen van ons jaarlicks te bedeelen de geschaapenheyd van Christi kercke in ons lieve vaderland midsgaders de kerckeorderes die van daar soo nu als dan uytgekoomen sijn en nog uytkoomen, en 't voornaamste dat er 's jaarlicks in de vaderlandse synoden verhandeld en U.Eerw., tot narigt van de algemeene broederschap, schrivtelick van daar alle jaaren medegedeeld word. En alsoo wij niets hierop van U.Eerw. gesien hebben, als hebbende dit geheele versoeck onbeantwoord gelaaten, soo vinden wij als genoodsaackt om dat bij desen te hernieuwen, en verhoopen 't aanstaande jaar hier iets van te gemoet te sien, immers 't een of 't ander, opdat wij bij het stilswijgend voorbijgaan in geen onnodig verlangen meer mogen sijn.

(*De kerkenraad memoreert het overlijden van de Bataviase predikant ds. Gerardus Hey.*[1090])

Des voorgangen jaar is tot U.Eerw. van hier met een kerkelijke attestatie overgegaan Donna Everts, dog van dezen jaare wederom teruggekeerd. Sij herwaarts gekoomen sijnde, heeft sij ons berigt haar wel aangegeven te hebben met gemelde haare attestatie bij U.Eerw., maar bij haar vertreck die vergeeten te hebben, waarom wij dan U.Eerw. versoecken om die bij de eerste gelegentheyd tot ons over te senden.

De broeders de predicanten sijn noch op haare oude bescheydene plaatsen: D. Petrus Boterkooper op Lonthor, D. Anthonis Hoyer op Neira en Petrus Noot op Pouloe Ay, welcke laastgenoemde gereed staat om binnen korte daagen te gaan ter visite van kerck en school om de S.W.

Voorts broeders wensen wij U.Eerw. toe de bescherminge des Alderhoogsten – – –. Uyt last en naam des kerckenraads van Banda, Petrus Noot syn. p.t. et epist. scriba, Thomas Carper ouderling.

Banda Neira, den 25^{en} augustus 1708.

[1088] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 17-18.
[1089] Zie doc. 170.
[1090] Gerardus Hey, arr. Batavia 1694, predikant te Makassar 1696-1703, bij de Portugese gemeente te Batavia 1703-1707.

170. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE ARU-EILANDEN DOOR DS. P. BOTERKOOPER. Banda, april 1709.
NA, VOC 1775 A, fol. 102-108. Afschrift.[1091]

Rapport van de visiten der kerken ende schoolen op de Zuytooster eylanden van Arouw, gedaan door den Eerw. predikant Petrus Boterkoper in den jaare 1709.

Den 19[en] maart. Omtrent sonsondergangh zoo was het dat ik met de chialoup Keffing van de rheede van Neira uyt Banda vertrock, ende steevende na de eylanden van Arouw.

Quam aldaar op de rheede ten anker 's maandags na de middagh na gissing tusschen dry ende vier uuren, sijnde den 25[en] maart. Wierde aldaar na een wijnigh tijds van de gecommitteerden der E. Agtb. Politie, nevens de aldaar leggende sergeant en de nieuwe sergeant, die d'eerste zoude vervangen, met Gregorius Kithil,[1092] meester zijnde op *Wokam*, verwellekomt. Zij bleeven bij mij tot dien avond toe, dog ik maakte haar niet bekent omtrent den dag wanneer ik op Wokam tot 't viziteren van de kerk en school stond te koomen. De reeden was, omdat 't nu een dag of twee al vrij wat uyt den westelijke hand had gewaayt en soo 't scheen nog niet bedaren soude, gelijk bij den uytkomst bleek. Ging evenwel na drie dagens leggen op de rheede van boord af, na de plaatze genaamt *Roumawa*, hebbende onderwijlen bij mij gehad alle de aldaar leggende leermeesters, hebbe doe ook al aan de leermeester op Roumawa, Alexander Quelio, belast dat ik vrijdags, sijnde den 29[en] maart, daar stond te koomen om 't school en de kerk daar te bezigtigen. Quam aldaar dien dagh voor de middagh, liet den godsdienst in 't Maleytsch waarneemen, doopten doe vijf jonge kinderen en drie schoolkinderen. Na gedane belijdenisse trouwde daar dry paar. Den godsdienst gedaan sijnde, en bevonden hebbende dat daar oude gedoopte christenen waren, thien mans- ende eeven zooveele vrouwspersoonen, zoo liet ik die alle bij den anderen blijven, en bezigtigde daar 't school, bevond daar in 't geheel 16 kinderen, waarvan ses of zeeven redelijk konde schrijven, leezen en haar gebeeden van buyten opzeggen, dog de overige leerden nog maar 't A.B.C. Hierna zoo vroeg ik alle christenen in de kerk sijnde in 't Maleyts zoo goed ik konde, en daarna liet ik dat doen door de leermeester selfs in mijne tegenwoordigheyd, of zij ook iets teegens den meester hadden, dan of hij ook iets teegens haar hadde in 't verzuymen van den godsdienst, waarop wederzijds geandwoord wierde van niets. Recommandeerde de christenen te moeten volharden in 't gaan ter kerke ende ter gebeeden, zoo ook de leermeester in 't waarneemen van den godsdienst, dat wederzijds belooft wierde. Dit doe gedaan hebbende, soo vertrok ik wederom van daar, en quam dienselfsten avondt wederom aan boord. Zaturdags soo bleef ik aan boord, dog 't weer begon nu wat te bedaren, resolveerde daarom sondags 's morgens vroeg na de hooftplaats Wokam te gaan, gelijk geschiede.

't Was dan den 31[en] maart dat ik in gezelschap der gecommitteerdens d'E. Agtb. politie van boord afvoer, en quam omtrent agt uuren op Wokam, liet den dienst in 't Maleytsch doen, doopten aldaar thien jonge kinderen en trouwde vier paar. Hierna soo bezigtigde ik 't school, bevond daarin 16 jongens en 13 meysjes, waarvan twee jongens mooy konde schrijven en vier meysjes ook redelijk wel. Zij lasen, zongen en zeyden haare gebeeden redelijk van buyten op. Bevond aldaar oude gedoopte christenen 34 mans- en 37 vrouwspersoonen. De meester afvragende of hij ook yets teegens de christenen had in 't versuymen

[1091] Een ander afschrift in NA, VOC 7974, fol. 83-88.

[1092] Gregorius Kithil of Kithyl werd in 1723 op Aru vermoord. Betreffende de toedracht van deze moord, zie twee brieven van de op Aru gelegen sergeant Nicolaas Wenselman aan de ministers in Banda d.d. 5 nov. 1723 en 1 febr. 1724, met annex een verklaring 'die den inlander Jarjaar ter plaatse genoemd heeft gegeven concernerende het vermoorden van den inlands leermeester Gregorius Kithijl', NA, VOC 7985, fol. 70-84.

van den godsdienst, zoo andwoorde hij daarop dat zij redelijk wel in 't gebed ende des sondags in de kerk quamen, gelijk ik selfs bevond, recommandeerde daarin te moeten volherden. Dien nagt zoo bleef ik aldaar, heb ook op 't verzoek van de meester twee meysjes van 't school ontslagen, met recommandatie dat zij tweemaal 's weekx wederom ten schoole mosten koomen, opdat sij nu hadden geleerd niet souden vergeeten, dat zij beloofde. Belaste ook de meester daarop te moeten agt slaan, dat hij beloofde.

Den 1^{en} april, zijnde 's maandags, soo voer ik met de gecommitteerdens des E. Agtb. Politie en met de oude en nieuwe sergeant na *Wammer*. Daar komende liet den godsdienst in 't Maleyts waarnemen, doopten doe vijf kinderen, bezigtigde daarna 't school, bevond daar meest kleyne kinderen die nog weynig leezen konde, dogh 5 of 6 waren daar die wel lezen en de gebeeden van buyten opzeggen konden. Liet ook alle de christenen blijven bijeen in de kerk, vraagde haar zelfs in 't Maleyts af, zoo goed en duydelijk ik konde, liet dat ook nog nader doen door de leermeester van Wokam, of zij ook iets hadden tot nadeel van de meester. Vraagde ook de meester zelfs af of hij ook iets tot nadeel der christenen had in 't verzuymen van den godsdienst, andwoorde wederzijds van niets, recommandeerde de ouders wiens kinderen daar ter school gingen dat zij dog souden bezorgen dat haar kinderen wat beeter ter school moesten gaan en uyt 't bosch blijven, konnende anders niet wel leeren, haar daartoe aanzettende met beloftens dat de kinderen, groot geworden zijnde en wel geleerd hebbende, van 't school konde werden ontslagen om haare ouders wat behulpzaam dan te zijn, dat anders niet wel konde geschieden, waarop de ouders goede beloften deeden. De oude christenen bevond ik in 't geheel daar vier en 't sestig, 29 mans- ende 25 vrouwspersonen te zijn. Zij getuygden alle dat zij met malkanderen wel accordeeren en leeven zoude. De meester getuygde ook van haar 't goede. Van daar scheydende wenschte haar alle toe, zoo de christenen als de meester, dat zij zoo volherden souden om zoo eendragtelijk met malkanderen te leeven ende om te gaan, waarvoor zij mij alle bedankte. Ging doe wederom na boord en quam omtrent sonsondergank aen de chialoup.

Den 3^{en} april, zijnde woensdag, zoo voer ik met mons^{r} Kagias en den gecommitteerdens van den E. Agtb. politie na 't eyland *Maykor*, quam aldaar des avonds omtrent 10 uuren aan, logeerde in 't huys van den leermeester. Donderdags bezigtigde ik 't school, bevond daarin vijfentwintig kinderen waarvan één eenige haare gebeeden en vragen van buyten wel konde opzeggen. 't Leezen en schrijven was redelijck, daar waren ook eenige kleyne kinderen, die nogh maarA.B.C. leerden.

Dit gedaan sijnde, soo liet ik den godsdienst in 't Maleyts doen, doopte daar ses jonge kinderen, ende trouwde twee paar. Na 't eyndigen van den dienst zoo liet ik alle de oude christenen in de kerk bij malkanderen blijven, haar bekent makende dat de leermeester van haar alle een goed getuygenisse gaf omtrent 't waarneemen van de pligten des godsdienst na 't uyterlijke, recommandeerde haar daarin te volharden, dat zij beloofde, vraagde haar ook af of sij iets hadden ten laste van den meester, waarop zij andwoorde van neen, versogt haar dat zij dog haare kinderen neerstig soude doen ter schoole laten gaan, opdat zij wat beeter dog leeren soude, dat zij ook beloofden. De oude christenen waaren daar in 't geheel 49, vijfentwintig mans- en vierentwintig vrouwspersonen. Vertrok vandaar dien avond, en quam middernaght aan boord op de rheede.

Hieruyt is nu af te neemen den staat of getal der personen waaruyt de kerken aldaar bestaan, sijnde in 't geheel oude gedoopte christenen 204, daaronder nieuwe getrouwde 9 paar, schoolkinderen in 't geheel 90 en de jonge gedoopte kinderen 26. De kennisse der oude christenen is zeer wijnig, niet soozeer ontstaande uyt gebrek ofte versuym der meesteren in 't onderwijsen en leeren, alswel meerendeel uyt 't verschil van d'inlandse taal onder haar met de Maleytze, en ook uyt haar verstand, toonende wel een ijver te hebben tot de godsdienst, dogh omdat zij 't geestelijke en wezenlijke niet wel en kennen, en nogal eenigsints

met inlandse bijgelovigheyd bevangen gaan, soo en kan men daar van haar geen al te groote getuygenisse geeven, maar alleen bidden dat den almogende God haar na zijne overvloedige beloften met zijn Geest eens wil overschaduwen, opdat zij daardoor tot een ware kennisse ende regt begrip van 't geestelijke des godsdienst moogen geraaken.

De kinderen soo lang als zij sijn in 't school, zoo lezen sij redelijk, vragen en gebeeden kunnen zij van buyten wel opzeggen maar daarvan ontslagen werdende, soo hebben zij 'tgeene zij in de schoolen geleerd hebben binnen een jaar of twee geheel vergeten, schoon haar ernstig werd gerecommandeerdt 't geduurig gaan ter gebeede en zondags ter kerke, dat zij redelijk doen, al wederom voortkomende uyt de wijnig overeenkomste der Maleytsche taale met de inlandsche, zijnde evenwel de eenigste taal die met de haare meest accordeerd, soodat degeene die haar best kan leeren sijn dezulke die door den tijd haar taal een weynig hebben aangewend, en zoo dan in 't Maleytse in haare taale een wijnig vertalen.

Onderwijlen mijn dingen en visiten daar verrigt hebbende, zoo quamen de leermeesters soo nu en dan aan mijn boord, uyt haar hoorende dat zij alle met malkanderen wel konden accordeeren, en soo in een goede gemeenschap met malkanderen leefden ende omgingen. Recommandeerde haar daarin te volherden en dat, zoo daar al eyts mogte voorvallen, dat zij 't malkanderen mogten en zoude hebben bij te leggen, vergeeven en te vergeeten, dat zij aannamen.

't Was dan den 8^{en} april, 's maandags na de middag, dat ik vandaar vertrok, en quam den 23^{en}, sijnde dingsdag derselfder maand april, in gezontheyd (daarvoor God zij gedankt) op de rheede van Banda, en had zoo mijne visiten volbragt.

(Was geteekent) Petrus Botercoper syned. p.t. scriba. (Onder stond) accordeert (was getekent) L. Baarmaker, provisioneel secretaris.

171. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 23 augustus 1709.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 561-562.

Eerwaerde, godsaalige, seer geleerde heeren ende broederen in Christo.

't Was den 14 april deses jaers dat wij ontfingen U.Eerw. letteren getekent den 21 january desselven tijts.[1093] Met genoegen soo verstonden wij daeruyt U.Eerw. welsijn. Den Hemel wil 't verder vervolgen met sijn milden zegen, opdat soo daerdoor, uwe dienst verricht werdende, veele zielen moogen werden gewonnen, ende Christo toegebracht. De Acta Synodalia sijn wij noch in verwachtinge, en omdat alhier van Amboyna noch geen chialoupen sijn aengekomen, soo kunnen wij lichtelijck begrijpen waerbij die noch achterblijven. Wij sijn U.Eerw. danckbaer verder voor de communicatie van de staet der kerkelijke saken in de Indische gewestens. De dry kranckbesoeckers ons van dit jaer toegesonden van de Hooge Regeeringe bij U.E. sijn alhier in gesontheyt aengekomen en van dese regeeringe geplaetst, als Paulus Jansz van Bengalen als tweede op Neira, alwaer den kranckbesoecker Joh. Laterveer de eerste is, Gerrit Crena op Lonthoir en Harmen Thijssen op Poulay, nemen alle soo veel ons bekent is den dienst redelijck waer.

Wat den staet deser kercken alhier aengaet, daermede isset, God lof, noch redelijck wel. Sij worden noch van deselve leeraren waergenomen naer ons voorgaende schrijvens, als Petrus Boterkooper op Lonthoir, die nu ook dit jaer in den maent van meert en april de visiten van kercken en schoolen op Arou heeft gedaen en na verrichtinge sijnes dienst in gesontheyt, God lof, tot ons wederom gekomen is, heeft omtrent twintigh kinderen gedoopt en eenige paaren getrouwt, bevond de schoolen redelijck, doch de oude christenen waren om-

[1093] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 38-39.

trent hondert, doch gantsch onkundigh in de stucken des godtsdienst, dat meest daeruyt schijnt te ontstaen omdat haerder taale, die sij in de dagelijckse ommegang spreeken, vrij wat verscheelt van de Maleytsche, doch evenwel daerbij meest overeenkomt, en de Heere wil haer eens met sijn Geest overstorten, opdat sij soo tot een rechte kennisse van den waeren God en Christus haeren salighmaker moogen geraken.

Anthoni Hoyer is noch continueerende op Neira aen 't hooftcantoor; suckelt noch veeltijts met eenige swaerlijckhedens sijner sieckte, heeft daerom eenige tijt den dienst niet kunne waernemen, doch nu wat beter sijnde soo neemt sijn Eerw. den dienst wederom waer. Den Hemel wil hem verder herstellen met gesontheyt, opdat soo door sijn dienst veele zielen tot Christi koninckrijck gebracht werden.

Petrus Noot is noch op Poulay, neemt sijn dienst daer getrouw waer.

Dit was 'tgeen dat wij U.Eerw. hadden mede te deelen – – –. Petrus Noot p.t. praeses, Petrus Boterkooper, Thomas Carper ouderling.

Banda Neira, in onse vergaderinge den 23 augustus 1709.

172. Brief van krankbezoeker Paulus Jansz van Bengalen aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 augustus 1709.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 567-568.

Aan de seer Eerwaarde godzalige en hooggeleerde heeren predicanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad tot Batavia.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde heeren, 't zal buyten twijffel veele van U.E.Eerw. niet onbewust zijn hoe ik tegen mijn sin en geneegentheyt tot krankbesoecker alhier ben aangestelt, dat mij nadere vrijmoedigheyt geeft van met dese geringe letteren voor U.E. Eerw. vergaderinge te verschijnen, deselve demoedig smeekende door haar Eerw. gunst bij de Hooge Regeeringe gelieft teweegh te brengen mij van dese plaats te verlossen, temeer omdat een vrouw in Holland hebbe, welkers vader en moeder in haar ouden dagen moet onderhouden daar ik hier zijnde geen occagie toe en hebbe, soodat haar E. onvermijdelijk ondergang door mijne affwesentheyt tegemoet sien.

De tweede reede is omdat ik een Inlander ben, voor welckers dienst men soo veel aghtinge niet en heeft als voor een ander, hoewel ik noghtans een en deselffer waarheyt haar komt voor te dragen. Dese redenen hoope ik dat op U.Eerw. gemoederen soo veel indruk sullen vinden om op mijn beden een gunstig oogh te slaan, waardoor ik van hier verlost magh werden. En blijven naar toewensing van Godes zegen over U.E.Eerw. persoonen beneffens U.E. familiën, Eerwaarde, godzalige en hooggeleerde Heeren, U.E.Eerw. onderdanigen dienaar, Paulus Jansz.

Banda, den 30^{en} augustus anno 1709.

173. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 augustus 1710.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 569-570.

Eerwaarde, godsalige en welgeleerde heeren en medebroederen in Christo.

U.Eerw. twee geëerde missiven deses jaars[1094] benevens de bilage der acta synodalia Suid-Hollandiae anni 1708 hebben wi met veel genoegen ontfangen.

[1094] Kkr Batavia aan kkr Banda d.d. 11 februari 1710, ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 88-89. De andere brief niet aangetroffen.

d'Acta synodalia van 1707, waarvan U.Eerw. in hunne eerste missive gewagen, van dat wi deselve uit Amboina te wagten hadden, sijn w'eerst in de maand december laatstleden, wegens het vier à vijf maanden sukkelen van het verdreven geweest sijnde chaloupje dat deselve overbragt, alhier magtig geworden, en, gelijk wi reeds aan d'Eerw. Amboinese medebroeders voor het besorgen van die, onse schuldige dankbaarheid schriftelik betuigt hebben, so betuigen w'ook nu aan U.Eerw. deselve onse hertelike dankbaarheid voor het besorgen, niet alleen van die laatstgenoemde acta door middel van gemelte broeders, maar ook van d'eerst aangehaalde, die ons onmiddelijk van U.Eerw. selve so veerdig besorgt en toegesonden sijn, sijnde meteenen hier ingesloten de vier Rxs die U.Eerw. daarvoor aan schrijvloon verschoten hadden.

Het berigt van den staat der kerken alomme in dese landen, ons in U.Eerw. eerste missive so trouwhertiglik bedeelt, was ons seer aangenaam, insonderheid dat wi het oog sloegen op de daarin uitgedrukte vrugtrijkheid van 's Heeren Batavisen akker. De God des akkerwerks wil U.Eerw. daardoor langs hoe meer tot eenen blimoedigen ijver opsporen en met alle noodige gaven sijnes Geestes overstorten, om als sijn arbeiders, onder dat aangenaam schijnsel van de Sonne der geregtigheid, dien grooten oogst intijds in de schuere sijner kerke in te samelen en te bergen, teneinde U.Eerw. eens daarop mogen ontfangen dien gewensten arbeidsloon in sijne genade die hi voor sodanige vlijtige en getrouwe dienstknegten in d'hemelen bi hem weggelegt heeft. En hi wil ook niet vergeten dien arbeid uwer liefde, die U.Eerw. voor sijnen name daarin betoont hebben dat U.Eerw., so in 't vaderland als elders daar het van nut kon sijn, den staat der om arbeiders verlegene kerken, allenthalven in dese landen verspreit, op het ernstigste voorgedragen en op het kragtigste om een meerder aantal van nieuwe suilen en pilaren voor des Heeren tempel versogt hebben.

En wat thans wederom, tot U.Eerw. narigt, den toestand van Gods woonstede in den Geest alhier is aanbelangende, wi konnen nu weer hetselve goede getuigenisse daarvan hernieuwen dat wi U.Eerw. verleden jaar hebben overgebrieft, want deselve word nog opgebouwt door haar bekende bouwlieden als daar sijn: D. Petrus Botercooper, die dat werk des Heeren met neerstigheid niet alleen op Lonthoir verrigt, maar ook nu over de drie jaren her so nu als dan binnen en buiten dese provintie in den heiligen dienst tot een onvermoeiden ijverigen vervanger en kragtigen stut gestrekt heeft voor sijnen siekeliken Neirasen medearbeider, D. Antoni Hoeyer, die na sijn vermogen tot datselve werk sijn arbeid op Neira te koste legt, sijnde nu, God lov!, t'sedert de laatste seven maanden merkelik in gesontheid toegenomen, sonder yemands hulpe in sijn dienst benoodigt te sijn. En D. Petrus Noot, die met een volveerdig gemoed de kudde Gods op Polo Ay weid.

d'Eerstgedagte, nametlik D. Petrus Boterkooper, staat apparentelik eerstdaags van hier na de Suidwester eilanden tot het visiteren van 's Heeren kerken en schoolen de reis aan te vangen. d'Heere wil hem daarin tot voortplantinge van de saligmakende Evangelise waarheid met alle vereiste segeningen bekroonen, en in voorspoed tot ons doen wederkeeren.

Bi desen gaat ook verselt een request dat Paulus Jansz van Bengalen,[1095] een van d'hier dienst doende krankbesoekers, ons versogt heeft U.Eerw. te laten toekomen, waarbi wi ook, op sijn instantie, dit ons versoek voegen dat U.Eerw. hun devoir daartoe gelieven aan te wenden dat hi, om redenen daarin vervangen, door U.Eerw. voorsorge en voorspraak het aanstaande jaar van hier verlost en ons weer in sijn plaats een ander bekwaam en stigtelik man mag toegesonden werden.

Middelerwijle – – – de kerkenraad van Banda, en uit aller last en naam Petrus Boterkooper pro tempore vice praeses, Antoni Hoyer syn. h.m. scriba. L^{s} Baarmaker ouderling.

Neira, in onse kerkelijke vergaderinge den 14 augusti anno 1710.

[1095] Zie het hiernavolgende document.

174. Brief van krankbezoeker Paulus Jansz aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1710.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 573. Afschrift.

Aan den E.Eerwaarde, godsalige, hooggeleerde heeren, d'heeren predicanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad tot Batavia.

Verthoont reverentelijk Paulus Jansz van Bengalen hoe hij suppliant, in den jare 1708 met het schip Grimmestijn voor kranckbesoeker in India aangeland ende in datselfde jaar door U.Eerw., om alhier geplaatst te worden, in dien dienst herwaarts aangesonden zijnde, dusdanig alhier ook tot heden gecontinueert heeft, ende aangesien des suppliants uytterste begeerte streckt omme desselvs huysvrouw in Holland en haer grijse vader in haer armoedigen staat na vermogen te secunderen, ende de gelegentheyt daartoe hier niet met het verhoopt succes te capteren, maar te ver van de hand is, zoo is mijn ootmoedigste bede, het woude U.Eerw. goed geliefte zijn om den suppliant tegens het aanstaande jaar van hier te verlossen, voor welcke verhopene gunst den suppliant zig althoos verschuldigd zal agten voor den welstand van U.Eerw. ampt Jehova te bidden, 'twelk doende etc. Paulus Jansz.

Banda Neira, den 18^{en} augusto 1710.

175. Instructie voor de gezaghebber van de chialoep de Keffing gaande naar de Zuidwester-eilanden met ds. P. Boterkooper. Banda-Neira, 30 augustus 1710.
NA, VOC 7975, fol. 76-77. Afschrift.

Lastbriefje voor den commandeerend sergeant (segge) quartiermeester op de chialoep Keffing, Hendrick Jansz van Essen, waarna hem op zijne reys na de Suyd-wester eylanden Kesser, Wetter, Lethy en Damme zal hebben te reguleeren.

Omme de twee jaaren word ordinaire door een der predicanten in dese provintie de visite van kerk en schoolen op d'eylanden hier boovengemelt gedaan, waartoe nu weder de tijd, en op 't voordragen van den Eerw. kerkenraad door ons op 12^{en} deser bij raadbesluyt aangestelt is den Eerw. Petrus Bootercoper, ende daarnevens goet gevonden tot zijn Eerw. transport aan te leggen de chialoep Keffing waarop Ul. het gezag heeft, weshalven Ul. op den ontvang deser naa boort zult begeven, en nadat zijn Eerw. aan boord gecoomen en onsen fiscaal en gecommitteerdens de gewoone monstering zullen gedaan hebbe, dregge ligten en uyt een der twee canalen de ruyme zee kiesende dan zijnen cours zoodanig stellen, na eene der hiervooren genoemde 4 plaatsen als vanwaar Ul. de andere 3 bequaamelijk zult oordeelen te connen beseylen, en buyten welke vier plaatsen Ul. geene andere op onse ongenaade buyten hoogdringende noodsaake zult hebben aan te doen, dewijle behalven deselve 4 plaatsen voor d'E. Compagnie, nog ook voor kerck en schoolen, niets te verrigten valt. Connende Ul. tot Damme gecoomen sijnde, en bevindende dat op onse recommandatie, die wij op 13^{en} deser na de Zuytwester eylanden per de chialoep Venloo vertrokkene gecommitteerdens den vendrig Jacob Hillebrandsz en assistend Cornelis de Mijter bij instructie hebben voorgeschreven, zoo zij voor Ul. aancomst daar mogten geweest zijn, een deel rottangen gecapt en in voorraad bij de werken legt, alle deselve, off zoo veele in Ul. chialoeps ruym inneemen als daarinne buyten incommoditeyt van zijn Eerw. zal connen geladen werden. Dan zoo dito gecommitteerdens op Ul. eerste aancomst daar nog niet mogt geweest zijn, zoo zult Ul. de landsgrooten uyt onsen naame hebben te groeten en, onse verlegentheyd daarvan te kennen gevende, tegelijk versoeken om daarvan spoedig zoo veel te laaten cappen als Ul. gelijk wij hiervooren gesegt hebben in Ul. chialoups ruym zal connen bergen,

zullende gemelte landsgrooten voor die behulpzaamheyt door onse voorschreven gecommitteerdens, zooals wij haar dat mede g'ordonneerd hebben, op haare comst aldaar een vereeringtje gegeven werden.

Geduurende dese reyse zult Ul. gemelten med Ul. overvaarenden predicant het compatibel respect geeven en zoo veel behulpsaamheyt toebrengen als immers mogelijk is. Zoo zult Ul. ook besorgen dat de inlanderen op de gemelte plaatsen soo van hem self als van zijne onderhoorige niet qualijk bejegent off eenig ongelijk aangedaan werden, want wij 't een off het ander contrarie verneemende, niet ongestraft zullen laaten passeeren.

Verder recommandeeren wij Ul. nog doorgaands de reys alle voor-, omsigtigheyd en goede zeemanschap te gebruyken, menagieus med de provisie om te gaan, Ul. onderhoorige als een goet voorganger in een goede gereguleerde godvreesentheyt houdende, teneynde God de Heere Ul. ondernemene reys zeegene, en voorspoedig laat uytvallen. Dit wentschen (onder stond) Ul. goede vrunden, (was geteekent) A.van Eps, J. Cuycq van Mijerop, H. Hellerus, J^{s} Valentijn en D. Hendr. Legrand.

Ter zijden: Banda op Neyra ten Casteele Nassouw, desen 30en augusto anno 1710. Lager stond: accordeert, was geteekent: L. Baarmaker, secretaris.

176. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 27 augustus 1711.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 573-576.

Eerweerde, godsalige, seer geleerde heeren en veelgelievde medebroederen in Christo Jesu.

Met blijdschap hebben wij Uw E.Eerw. aanminnelicke letteren van den 29 january deses jaars[1096] ontfangen, waaruyt wij saagen dat den staat van Indische kercken omtrent was sooals Uw E.Eerw. in den laatsten aan ons geschreeven had.

(*De kerkenraad gaat uitvoerig in op mededelingen betreffende de situatie te Batavia.*)

En dus seggen wij Uw E.Eerw. danck voor al het verdere, en dat U.Eerw. moeyte hebt gelieven te neemen van de Acta Synodalia Noort Hollandiae van 1708 alsmede die van Zuyt en Noort Hollandiae 1709 na de Amboinse kerkenraad hebt gesonden, met versoeck om se ons toe te senden.

En gelijck het ons aangenaam was te verstaan dat de E.Eerw. broederen tot Batavia ider na lighaamskragten en jaaren met iver sijn predicbeurte waarnam, soo konnen wij U.Eerw. van onse sijde oock seggen dat ons den hemel nog segend met gesondheyd, en dat de broederen praedicanten nog elck op sijn oude bescheyden plaats iveren in haaren dienst. 't Goede opset van den E.Eerw. D. Petrus Boterkooper om de Zuydwester eylanden te visiteeren, dat Uw E.Eerw. in den Heere vertrouwen dat volbragt sal weesen, heeft sijn Eerw. met gesondheyd verrigt, en daar gevonden een getal van 601 christenen. Van gelijcke heeft oock den Eerw. Antonius Hoyer in de maand maart deses jaars de kerck-en schoolvisite na Arou ondernoomen, en is in april met gesondheyd tot sijn plaats en gemeente wedergekeerd, hebbende een getal van 338 christenen daar gelaaten, waaronder dat er 43 begreepen sijn die nu nieuwlicks aldaar van sijn Eerw. gedoopt sijn.[1097]

Alhier op Neira, en het geheele Hoogeland, sijn nu bevonden 1317 christenen, waarvan 231 ledemaaten van Christi tavel sijn. Op Poeloe Ay sijn 259 christenen, daaronder 53 avondmaalgangers.

[1096] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 137-138.
[1097] Verslag van deze visitatiereis niet aangetroffen.

Dog vermids ons ter kennisse gebragt is dat D. Isaacus Hoogland[1098] op Maccassar dese wereld overleeden is, soo heeft den Eerw. Antonius Hoyer, die nog op Neira dienst doed, nu na sijnen bijna thienjaarigen dienst alhier bij request op Hun Edelens van de Hooge Regeeringe versogt van hier in de vacante predicantenplaats op Maccassar te moogen verplaatst werden, ter bekoominge van veranderinge van lugt, plaats en verversinge, behalven moogelick eenige andere redenen die sijn Eerw. na die verplaatsinge doen wenschen. En oversulcks heeft sijn Eerw. de kerkenraad alhier versogt dit sijn versoeck aan de Eerw. heeren en broederen van den kerkenraad op Batavia te willen notificeren, en teffens U.Eerw. sijnenthalve seer ernstelick te versoecken van dat sij sijne gemelde billicke verplaatsingsversoeck bij haar Edelens van de Hooge Regeeringe gelieven te versoecken of te secunderen, teneynde sijn Eerw., na sulck een langwijligen dienst alhier, daardoor des te gemackelicker tot sijn verplaatsingsoogmerck mogt geraacken, en dan dese sijne plaats alhier weder met een ander leeraar mogt vervuld worden. Dog bijaldien dese sijne versogte verplaatsinge geen effect quaame te sorteeren, hij dan soo seer na geen verplaatsinge en tragtede, immers niet na Amboina of Ternaaten, aangesien hij oordeeld dat sijn tegenwoordige lighaamsgesteltheyd, die, hoewel thans gesond is, egter seer verswackt door de voorige geledene siecktens, behalven andere ongemacken, niet genoegsaam bestand sal sijn tegen die swaare diensten en togten die daar te doen sijn. 't Welck alles wij sijn Eerw. niet hebben konnen weygeren om Uw E.Eerw. voor te draagen, en versoecken dan is 't moogelick hem de behulpsaame hand te bieden.

Van gelijcke heeft D. Petrus Noot, nu in 't negende jaar op Poeloe Ay dienst gedaan hebbende, instantelick bij requeste aan haar HoogEdelhedens versogt om sijne dimissie van hier en opkomst na Batavia, om daar bij genieting van haars HoogEdelhedens gunst een ander plaats af te wagten, 'twelck sijn versoeck soo geschickt is, om van de geheele Oost te moogen ontslaagen sijn, als hebbende nu soo hier als op Ternaaten in 't elvde jaar overgebragt met niet veel pleysier en genoegen, en heeft veele gewigtige redenen om sijn opkomst Bataviawaards op een gunstige wijse eens voldaan te sien, 'twelck sijn versoeck wij mede niet hebben konnen afslaan, niet alleen om Uw E.Eerw. sulcks bekend te maacken, maar oock te versoecken om dit sijn versoeck aan haar HoogEdelhedens, kan 't sijn, te faciliteeren en gunstig te sijn, opdat sijn lang gewenschte oogmerck eens mag berijcken.

Voorts, E.Eerw. broederen, willen wij hoopen dat den Heere uw en ons werck wil segenen, tot meerder voortplanting van Christi koningrijcke, opdat wij van tijd tot tijd moogen sien dat Gods belovten, door de profeeten gedaan, moogen vervuld worden, en het koningrijcke van Jesus sig mag uytbreyden over de gansche aarde. Dat wij ondertussen maar sijn getrouwe wagters op Jerusalems muuren, die sorg draagen dat geen vijanden insluypen, en de kudde voor grijpende wolven tragten te bewaaren. – – –

De praedicanten en ouderlingen van den kerkenraad tot Banda, en uyt aller last en naam Petrus Noot s.p.t. praeses et epist. scriba, Jacob de Swarte.[1099]

Banda Neira, in onse kerkelicke vergaaderinge desen 27^{en} augustus 1711.

P.S. De bovengenoemde acta sijn van Amboina ons toegesonden.

177. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 augustus 1712.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 579-581.

[1098] Isaac Hoogland, arr. Batavia 1702, 1703-1711 predikant te Makassar, aldaar overleden 9 maart 1711.

[1099] Of 'De Swaert', van Middelburg, arr. Batavia 28 februari 1688 als opperchirurgijn, perkenier, overleden 1726. Zie ook Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 65v.

Eerwaarde, godsalige, hooggeleerde heeren en geliefde medebroederen in Christo.

U.Eerw. missive van den 21^{en} december des verleden jaars[1100] hebben wij met veel genoegen op sijn tijd ontfangen. Volgens het berigt van deselve heeft ook D. Petrus Boterkooper alhier met'erdaad bevonden dat d'Hooge Regeringe had goed gevonden sijn Eerw. uit het midden van ons na Ternaten te laten versenden omme die verlegene kerke, ter tijd toe dat sijn Eerw. vervangen soude werden, met sijnen dienst bij te spryngen, welke goed-vindinge dan ook van sijn Eerw., hoewel niet seer taalkundig sijnde, met alle bereidwilligheid wegens de hem egter daar roepende noodsakelikheid is opgevolgt geworden, als sijnde sijn Eerw. oversulx in de maand van may deses jaars ten dien einde van hier bereids derwaarts vertrokken, en ook tsedert aldaar in deselve maandt volgens de gewisse berigten die men hier daarvan heeft, in gesondheid aangeland. Terwijle dat in stede van sijn Eerw. ook hier in deselve gesondheid van Batavia tot ons is overgekomen D. Carolus Georgius Serruus, die ook bij sijn aankomst in sodanigen hoedanigheid en bekwaamheid gelijk U.Eerw. ons hem afmalen en als wij ook selvs bij verscheidene blijken in sijn Eerw. ondervonden hebben, met een broederlike toegenegentheid eendragtiglik van ons is ontfangen geworden.

En nademaal het versoek van D. Antoni Hoyer tot sijne verplaatsinge van hier na Maccasser, nog ook dat van D. Petrus Noot tot sijne verlossinge van hier na Batavia, dese reise tot hun leedwesen niet sijn geslaagt, so sijn sij daarom beide bij U.Eerw. nog in dit haar versoek volherdende, dat het namelik vervolgens U.Eerw. mogte gelieven hunlieden, bij nader gelegentheid, ter bereikinge van dat hun uitgedrukte oogmerk bij hun Hoog-Edelens behulpsaam te sijn, waaromme de laatstgenoemde nu wederom bij requeste bij gedagte Hoog-Edelens versoek gedaan heeft. Waarbenevens wij U.Eerw. onse dankbaarheid betuigen, so voor het wederom voor ons versorgen van d'Acta Synodi Zuyd-Holland van 't jaar 1710 als voor het verslag dat U.Eerw. ons wederom doed van den staat der Indise kerken.

Daar wij nu ook eindelik, volgens onse gewoonte, tot U.Eerw. narigt komen bij te voegen dese weinige regulen nopende den toestand deser Bandase kerke, als dat deselve nog is in een vreedsamen staat, bestaande binnen de provintie in een getal van 1591 christenen, waaronder sijn 286 ledematen. Wordende de gemeente van Neira nog als voren bediend door D. A. Hoyer, die van Lonthoir door D. Petrus Noot, als dewelke onlangs door dese Agtb. regeringe van Polo Ay aldaar verplaatst is in stede van den voornoemden na Ternaten vertrokken D. Petrus Boterkooper. En die van Polo Ay door bovengenoemde nieuwliks overgekomen ds. C.G. Serruus, als dewelke bij de verschansinge[1101] van D. P. Noot van daar na Lonthoir die gemeente tot sijn lot heeft verworven, en die deselve ook met denselven ijver en stigtinge als sijn voorsaad komt te bedienen. En overmids hier mogelik drie andere krankbesoekers sullen vereist werden in de plaats van de overleden Herman Thijsz, en van Gerrit Crena en Paulus Jansz, die beide wegens het aannaderende uiteinde des tijds hunnes verbands om hunne verlossinge van hier na Batavia versogt hebben, en ter inwilliginge van welk versoek wij harentwegen verhopen dat U.Eerw. het uwe ook sullet bijbrengen. So sijn wij derhalven in hare stede weder tegemoete siende drie andere bekwame en stigtelike mannen.

Middelerwijle dat wij U.Eerw. insgelijks sijn versoekende van ons te willen verwittigen of den soldaat Abraham Ingeloo[1102] van Haarlem, die den 17^{n} february 1711 uit het vaderland op Batavia en vervolgens in het voorjaar deses jaars alhier is gearriveert, dog sonder kerkelijke attestatie, ter oorsake, so hij voorgeeft, van sijn schielik vertrek herwaarts, bij U.Eerw. voor lidmaat van 's Heeren Heilige Tafel te boek staat.

[1100] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 162-163.
[1101] Overplaatsing.
[1102] Ten rechte Dwingeloo, zie de bijlage krankbezoekers.

Waarmede wij – – – de kerkenraad van Banda, en uit desselvs naam Petrus Noot syn. p.t. praeses, Antoni Hoyer synedrii et epistolarum scriba, Jacob de Swarte.

Geschreven op Neira in Banda, in onse kerkelijke vergaderinge den 11 augusti anno 1712.

178. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 september 1713.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 583-585.

Eerwaarde, godsalige, seer geleerde heeren en veelgeliefde medebroederen in Christo.

U. E.Eerw. hooggeëerde missive van den 29 december des voorgangen jaars[1103] hebben wij ter behoorlicke tijd wel ontfangen. 't Was ons leet te verstaan de swackheeden van D.D. Jacobus op den Acker[1104] en van Augustinus Thornton.[1105] Wij wensen dat den hemel haar E.Eerw. wil ondersteunen, is het moogelick, om wederom in haaren dienst hersteld te geraacken, tot opbouwinge van Gods kercke.

Wij bedancken Uw E.Eerw. voor de mededeelinge van den staat der kercke over geheel India. De Heere sij gebeeden dat de Heere des wijngaards alle die arbeyders daarin gesonden wil segenen, opdat deselve goede vrugten mag voortbrengen, en er geen klagten mogten sijn van stinckende druyven.[1106]

In een genegene wedervergeldinge willen wij Uw E.Eerw. dan oock mededeelen den staat der kercke welckers opsigt ons hier aanbevoolen is. D. Petrus Noot ging op den 17 meert na Arouw ter visite van kerck en school aldaar en quam den 10 april daaraan behouden weder tot ons over, en bragt ons ter kennisse dat hij daar 15 kinderen had gedoopt, en maar twe paar getrouwd. 't Getal der christenen was daar 363. Men vind daar nog seer arme en klijne beginsels van het Christendom, die de Heere hoe langs hoe meer wil segenen, opdat Christi koningrijcke eens ten vollen mag deurbreecken over de gansche aarde, na de belovte hiervan gedaan.

Den E.Eerw. Nicolaas van Schie is in gesondheyd tot ons overgekoomen en helpt mede den acker van Gods kercke bebouwen. Den Heere des oogstes wil sijn werck segenen, opdat hij sijn dienst met vrugt en stigtinge mag verrigten.

Den E.Eerw. Carolus Georgius Serruus is met een inwendige lighaamsquaal besogt, waardoor hij verhinderd werd om sijn predicdienst te doen, welck ongemack veroorsaackt heeft eenige quaadspreeckenheyd, alsof sijn E.Eerw. op Poeloe Ay, sijn bescheyden plaats, in 't geheel maar ses of seven maal soude gepredict hebben, en hij bevreest sijnde dat sulcks selvs tot op Batavia bij Uw E.Eerw. mogte verspreyd worden, soo heeft sijn Eerw. ons versogt om Uw E.Eerw. hiervan anders te informeeren, dewijle hij sijn dienst meerder heeft waargenoomen, gelijck Uw E.Eerw. hier nader en breeder sien kond in dese bijliggende verklaaringe,[1107] die sijn E.Eerw. ten dien eynde heeft laaten beleggen. Wij wensen dat den hemel hem binnen korten wil herstellen, en tot sijnen dienst mag wederkeeren. En dese pijnlickheyd die hij in sijn binnenste gevoeld, heeft hem genecessiteert om aan de Agtb. regeeringe alhier te versoecken dat hij tot meerder soecking van sijn gesondheyd van sijn plaats mogt ontslaagen sijn, 'twelck hem toegestaan sijnde, heeft de regeeringe den E.Eerw. Nicolaas van Schie in sijn plaats gesonden, en soo woond den E.Eerw. Serruus nu sonder dienst doende op Neira.

[1103] In ANRI, Archief Kkr Batavia 53, zijn de uitgaande brieven kkr Batavia tussen 26 januari 1712 en 8 januari 1714 niet meer leesbaar.

[1104] Jacobus op den Acker of Akker (1649-1731), predikant te Colombo en Batavia.

[1105] Augustinus Thornton jr. (1663-1720), arr. Batavia 1691, langdurig depressief.

[1106] Vgl. Jesaja 5:2, 4.

[1107] Niet aangetroffen.

Voorders sijn de twee andere broeders nog op haar voorige bescheydene plaatsen, en volherden nog getrouwelick in haaren dienst. D. Petrus Noot heeft wederom als vooren bij request aan haar HoogEdelhedens tot Batavia versogt om van hier na Batavia eens op te koomen, al was het maar voor een jaar dat hij daar mogt vertoeven.

Den verderen toestand des Christendoms alhier moeten wij Uw E.Eerw. oock mededeelen. Desselvs getal is ontrent de 1761 persoonen, waervan er 296 ten avondmaal gaan. Wij wenschen wel dat dien regten christelicken iver wat meer deurbrack, dewijle men noch een groote laauwheyd bemerckt. Meerder neerstigheyd bespeurd men in het aardsche, raackende alleen het lighaam, als in het geestelicke en hemelsche, waardoor de siele moest opgeboud worden tot volmaackinge der heyligen en opbouwinge des lighaams Christi, om soo eens als van soo veele levende steenen tot een geestelick huys gebouwd te werden, waarin Jesus met sijn Geest woond, om als een heylig priesterdom met geestelicke offerhanden, sijnde onsen redelicken godsdienst,[1108] te verschijnen aan Gods altaar na de bedeelinge van den dag des nieuwen testaments. Maar seecker, de christelicke deugden, die men in alle neerstigheyd moest toebrengen en tesaamenvoegen, als geloove, kennisse, matigheyd, lijdsaamheyd, godsaligheyd, broederlicke lievde, sijn bij de meeste verre te soecken. Wij willen hoopen dat de Heere onse arbeyd hier segenen wil, opdat het woord des Evangeliums meer mag deurbreecken en sijnen vollen loop eens mag hebben.

Onsen medebroeder Antonius Hoyer is den 13^{en} van den maand na de Z.W. eylanden vertrocken tot visiteering van kercken en schoolen aldaar, welck werck wij willen hoopen dat sijn E.Eerw. in gesondheyd sal verrigten, om wederom in segeninge tot ons over te koomen en als voren te helpen bouwen in Gods wijngaard.

Voorts broeders, sij de God des hemels gebeden dat hij uw en ons wil segenen, dat wij in het midden van een krom en verdraayd geslagte moogen onberispelick sijn, opregt als kinderen Gods, opdat wij als ligten moogen schijnen in de wereld, en als voorbeelden sijn in de leere ende der kudde Christi. Dat wij moogen wijs sijn in de schrivten, het woord prediken, aanhouden tijdelick en ontijdelick, wederleggen, bestraffen, vermaanen, in alle lanckmoedigheyd ende leere, verwagtende soo vrugt van onsen arbeyd.[1109]

Nu dan, E.Eerw. medebroederen, de God aller genaden, die ons geroepen heeft tot sijne eeuwige heerlickheyd in Christus Jesus, die volmaacke, bevestige en verstercke uw in allen goede wercke, opdat gij sijnen wille meugd doen, werckende in uw hetgeene voor hem welbehaagelick is door Jesus Christus.[1110]

Hebt agt op uwselven ende op de geheele kudde, over welcke uw de H. Geest tot opsienders gesteld heeft om de gemeente Gods te weyden, welcke hij verkreegen heeft door sijn eygen bloed. Ende nu broeders, wij beveelen uw Gode ende den woorde sijner genade, die magtig is uw op te bouwen ende een ervdeel te geeven onder alle de geheyligde.

Wij groeten uw dan alle, broeders,en wensen veel segeningen van den hemel over uwe persoonen, diensten en gansche huysgesinnen. Dit bidden, Eerw. Heeren en medebroederenU.Eerw. gansch genegene en ten dienst sijnde medebroederen in Christo, de praedikanten en ouderlingen des kerkenraads in Banda, uyt aller last en naame Petrus Noot syn. pro tempore praeses et scriba epistolarum, C.G. Serruus syn. p.t. scriba, Jacob de Swarte ouderling.

Banda Neira, in onse kerckelicke vergaderinge den 14 september 1713.

[1108] Vgl. Romeinen 12:1, 1 Petrus 2:4-5.
[1109] Vgl. Filippenzen 2:15, 2 Timoteüs 4:2.
[1110] Hebreeën 13:21.

179. ATTESTATIE VAN OUDERLING JAN VAN DEN BROUCKE EN DIAKEN JOSEPH KITHIL TEN BEHOEVE VAN DS. NICOLAUS VAN SCHIE, PREDIKANT TE PULAU AI. Pulau Ai, 20 maart 1714.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 613.

Wij ondergeschrevene, Jan van den Broucke, ouderling,[1111] en Joseph Kithil, diacon der christelijke gemeente ten desen comptoir Ay, bekenne en verklare in die bediening ter requisitie van den Eerw. predikant Nicolaus van Schie, en ten faveur der geregtigheyt, dat sijn Eerw. gedurende die tijd dat alhier ten desen comptoir door de Bandaase regering geplaats is geweest niet meer dan twee sondagse kerckdienste heeft laate stilstaan, en dat wel door sware sieckte, maar integendeel sijn Eerw. dienst altoos naar pligt tot groote en meer als gemeene vergenoeging van ons en dese gemeente waargenomen heeft.[1112]

Nog verklare ik, Jan van den Broucke, hoe dat ik op den 25^{en} des jongst afgewekene jaars, in qualité voorschreven, met gemelte sijn Eerwaarde de nodiging der gemeente tot 's Heeren heylig avondmaal bijgewoont, en naar gedane werk gesien dat gemelte sijn Eerw., als wanneer ten mijnen huyse ten eynde voorschreven verscheenen was, van sodanige hevige koorts bevangen werd dat sijn Eerw. door dies kragt in flauwte viel, en na verloop van een weynig tijd heel magteloos van mij na desselfs wooning vertrocken is, en ook op hoop van beter te werden, om de kerckendienst op de voorbereyding en 't nagtmaal des Heeren aan de gemeente uyt te deelen, tot saterdag daaraan, sijnde den 30^{en} der voorschreven maand en den dag der voorbereyding verbleven, en dus als affgemartelt, nadat alvorens de gemeente daarvan behoorlijke kundschap had laten doen, met mijn stoel uyt desselfs wooning na strandt gedragen midtsgaders Neira-waarts vertrocken is, waarmede dese onse verklaring is eyndigende. Zijn en blijve wij bereydt 'tselve desnoods en daartoe versogt werdende met solemnele eede te stercken.

Batavia ten eylande Ay, ady 20^{en} maart anno 1714. J. van den Broucke, J. Kithil diacon.

180. KERKELIJKE ATTESTATIE TEN BEHOEVE VAN DS. NICOLAUS VAN SCHIE, PREDIKANT TE PULAU AI. Banda-Neira, 17 april 1714.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 611-612.

De Eerw. praedicant Nicolaus van Schie is lidmaat der christelijke gereformeerde kerke, gesond in den geloove en stigtelik van leven, so veel ons bekent is, heeft ook gedurende sijn aanwesen alhier de gemeente met sijnen dienst, en ons in het bijwoonen van onse kerkelike vergaderingen met sijnen raad getrouwelijk bijgestaan en grootelijks genoegen gegeven, sulks dat wij ons leedweesen betuigen moeten over hetgene onse E. Agtb. Regeringe alhier, bij extract van hare resolutie van den 14^{en} febr. deses jaars,[1113] tot sijn Eerw. lasten ingebragt, ende waaromme sij hem den praedikstoell ende alle kerkelike saken verboden heeft. En is ook in kerkenrade alhier op den 29^{en} maart jongstleden, op sijn Eerw. versoek, eendragtiglik besloten dat in dese onse kerkelike attestatie, omme dat mogelijk sulks sijn Eerw. wel te stade soude konnen komen, genoteert soude werden, gelijk geschied midsdesen, dat namentlik sijn Eerw. bevorens, bij sijn laatste sessie in kerkenrade alhier, aan deselve gecommuniceert had dat hij geensins, wegens sijne continuële hevige koortsen, in staat was

[1111] Jan van den Broeke (Broucke), burger en perkenier, in 1707 burgerluitenant.

[1112] Valentijn, *ONOI*, deel III/B p. 96-97, geeft een beschrijving van de slaande ruzies die ds. Van Schie had met het opperhoofd van Pulau Ai, Jacobus Valentijn, en met gouverneur Andries van Eps, die in 1716 wegens wangedrag naar Batavia werd teruggeroepen (zie over Andries van Eps ook Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 44v, 47).

[1113] Misschien is bedoeld de verklaring genoemd in doc. 178. Zie ook de aantekening aan het slot van het hiernavolgende document.

omme des sondaags daaraan ende op den daaropvolgende solemnelen dank-dag wegens de bekomene vrede[1114] sijnen dienst op Poelo Ay waar te nemen, ende dat hij also teffens versogt had dat een sijner amptgenooten ter versorginge van voorschreven dienst, in stede van hem sig derwaarts mogte vervoegen, ende dat dies tijds in kerkenrade hierop geresolveert wierd dat, dewijl een yeder sijner twee gesond sijnde amptgenooten ter deser tijd met sijnen eigenen dienst genoeg beladen was, voorschreven Poelo Ayschen dienst daaromme wel een sondag à twee soude konnen stilstaan, op hope dat voorschreven sijn Eerw. Van Schie dan mogelik wel herstelt sou sijn. Weshalven wij versoeken alle broederen en opsienderen der kerke Jesu Christi tot Batavia, den welken dese onse attestatie sal werden vertoont, dat sij gelieven den voorschrevenen midsgaders dit voorschreven daar bij genoteerde voor sodanig t'erkennen, en also sijn Eerw. in hare christelijke gemeenschap en opsigt aan te nemen.

Uit last en name des kerckenraads Antoni Hoyer syn. h.t. scriba.

Actum op Neira in Banda, den 17^{en} april anno 1714.

181. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 april 1714.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 595-610.

Eerwaarde, godsalige, hooggeleerde heeren en medebroederen in Jesu Christo.

U.Eerw. g'eerde aanschrijvens van den 8^{en} januari deses jaars,[1115] bij ons op sijn tijd ontfangen, verpligt ons tot dit wederschrijvens.

Gelijk het U.Eerwaerdens ongenoegen gegeven heeft dat onse Eerwaarde amptgenoot Serruus, omme sig te suiveren van dien blaam van onagtsaamheid in sijn dienst, sulks niet kerckelijk heeft laten ondersoeken en behandelen maar door den substituit fiscaal Cagias[1116] etc., so moeten wij U.Eerw. betuigen dat hetselve ook tot geen minder ongenoegen gestrekt heeft van sommige leden onser vergaderinge, die sijn Eerw. particulier en in de vergaderinge selfs sulks hebben afgeraden, ende het afsenden van dat bekende getuigschrift[1117] hebben tragten te verhinderen. Dog tevergeefs, want wanneer sijn versoek omme die attestatie onder den omslag van onse kerkelijke brief tot U.Eerw. na Batavia te mogen afsenden in onsen kerkenraad diende, wierd hem sulkx van de meeste ten vollen toegestaan, dog van andere weer niet, terwijl ook andere van gevoelen waren dat hij aangaande het juiste getal sijnes praedikens getuigen voor den kerckenraad te brengen had, sijnde hij buiten twijfel tot het ligten van die bekende attestatie genoopt geworden, eensdeels door een jeukerige pleitsugt, sonder dese saak kerkelijk te willen maken, dewijle hij dies tijds sig meer als eenmaal heeft laten ontvallen dat hij dengenen een proces soude aandoen die hem nagaven dat hij maar 5 à 6 reisen gepraedikt had, ende andersdeels uit vrees van dat dit gerugt egter van sijn weinig praediken op Batavia anders al te veel verspreit soude werden en ingang vinden soude. Hier benevens moeten wij met smert en leedwesen seggen dat dien broeder gedurende sijn aanwesen alhier al veelmalen in saken betreffende sijn wandevoir en wangedrag heeft versmaad den goeden raad en vermaning van sijne amptgenooten in het bisonder, ende selfs van onsen kerkenraad in het algemeen, waarin wij, omme alles in sijn t'samenhang klaar en na de waarheid voor U.Eerw. open te leggen, ons op dese navolgende wijse wijdloopig dienen uit te laten.

[1114] De Vrede van Utrecht (1713), die een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog (1702-1713).
[1115] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 238-241.
[1116] Adriaan Cagias, later (in 1718) boekhouder op Ternate.
[1117] Niet aangetroffen.

Het was dan in het laatste van februari anno 1712 wanneer sijn Eerw. alhier aanlande. Ende niet heel lang daarna wierd hem Poelo Ay tot sijn bescheiden plaats aangewesen, daar hij egter niet eer als in het laatste van de maand juny desselven jaars heeft dienst gaan doen, hebbende also in den tijd van de vier eerste maanden sijnes aankomsts maar twee malen alhier op Neira en ook soo veel malen op Lonthoir dienst gedaan, sonder sig eens over sijne Poelo Aysche gemeente in alle dien tijd te bekreunen, niettegenstaande hij er van sijne amptgenooten en van een ander goed vriend, een ouderling der gemeinte, tot sijn beste anders geraden wierd. En wie weet of hij sijn vertrek na Poelo Ay ook nog wel soo ras sou hebben voortgeset gehad indien hij niet eindelik daartoe van hoogerhand tegen wil en dank tot schamens toe ware geordineert ende verpligt geworden.

Vervolgens heeft hij van laatst gedagte tijd af tot aan het einde van gemelt jaar 1712 sijn meesten verblijf op Poelo Ay gehad, alwaar hij doe dienst gedaan, dog ook wel in dat half jaar verscheidene reisen door voorgegevene verkoutheid, stekingen in d'ingewanden als andersins over en weder gereist en also sijn dienst gestaakt heeft, en in dit half jaar nu soude sijn Eerw. maar 6 à 7 maalen, na het voorgeven van sommige, hebben gepraedikt, dog hierover heeft hij onsen kerckenraad nooit aangesogt ter ondersoekinge van dese saak, nog oit uit sigselven aan ons gedemonstreert hoe valsch dat uitstroysel was, ende met bestiptelik aan te toonen hoe menigwerff hij immers gepraedikt had ende hoe hij met sulk een of sulk een siekte behebt was geweest die hem buiten staat gestelt had van meermalen dienst te doen.

Wijders heeft sijn Eerw. het gantsche jaar van 1713, tot datum deses toe, wegens voorgeevende siektes, geen praedikstoel beklommen, in alle welken tijd hij nooit uit sigselven, 'tsij bij monde, 'tsij bij geschrifte, yemand sijner amptgenoten in het bisonder nog den kerkenraad in het algemeen de swaarwigtigheid van sijn siekte en sijn onvermogen om deswegen dienst te doen bekent gemaakt heeft, totdat eindelik een sijner amptgenooten in de maand maart van gedagte jaar 1713, hoorende dat'er meer als in twee maanden door sijn Eerw. op Poelo Ay niet gepraedikt ende hij wegens siekte van daar herwaarts overgekomen was en sig alhier ophield, te rade wierd hem selfs posityf af te gaan vragen of hij in staat ware om dienst te doen, en wel bestiptelik omme het op handen schietende avondmaal des Heeren op Poelo Ay te gaan bedienen. Waarop hij denselven ten antwoord toevoegde dat sijn medicijnmeester hem ried sig wegens siekte vooreerst van den dienst t'onthouden, waarop dan ook d'Eerw. N. van Schie in april daaraan sijn dienst daar heeft gaan waarnemen.

Dit dusverre gepasseert sijnde, heeft d'Eerw. Serruus al verder agtervolgt van in gebreeke te blijven om sijn onvermogen tot den volgenden dienst na sigselven aan onsen kerkenraad of aan yemand der leden ter kennisse te brengen, schoon hij nog al hier en op Lonthoir, soo als men van ter sijden hoorde, onder den naam van siek sig het meest bleef ophouden, totdat hij daarna in sijne lang slepende siekte sig weer voor een tijd, sonder dienst te doen, na Poelo Ay begeven hebbende, van daar aan onsen heere gouverneur gelijk men naderhand met verwonderinge vernam, een en andermaal een brief schreef met versoek van ter bekominge van sijn gesontheid met'er woon wat nader herwaarts aan te mogen komen, op welk sijn versoek de regeringe alhier eindelik ook te rade wierd van hem ten einde als voorschreven hier te laten komen, ende aan den Eerw. van Schie gelastede, sonder in dit alles ons eens te kennen, den dienst voor den Eerw. Serruus op Poelo Ay onderwijlen te gaan waarnemen, tot soo lang als d'Eerw. Serruus herstelt of dat'er nader schrijvens van Batavia overgekomen sou sijn, doende selfs hieromme den Eerw. van Schie sijn Compagnieswooninge alhier tot soo lange voor hem ontruimen, hetwelke d'Eerw. Serruus sonder mededoogen, en sonder ook hiervan alvorens aan ons eenige de minste kennisse te geven, sig soo al liet aanleunen, dewijle andersins onsen kerkenraad gehouden sou sijn geweest tot soo lange als hier voorschreven is dien provisionelen dienst te versorgen, gelijk sulks alomme geschied.

Selfs hadde daaromme, onses oordeels, onse Agtb. regeringe ook die provisionele dienstversorginge, op dat bovengenoemde bekomene versoek des Eerw. Serruus, aan onsen kerkenraad behooren over te laten. Maar d'eerste kennisse die wij hiervan kregen was van d'Eerw. van Schie selfs, die het besluit deser regeringe dies aangaande schriftelik door haren bode ontfangen had, ende bij d'eerste sessie van onsen kerkenraad hetselve aan ons bekent maakte, meteenen te kennen gevende dat men aldus niet heus met hem handelde, ende versoekende dat wij die provisionele dienstversorginge op ons wilden nemen ter tijd toe als hier bovengedagt is, met aanbiedingen van alsdoen en hier met D. Hoyer sijn dienst te willen blijven doen gelijk tot nog toe gedaan had, ende ook selfs om de 4 à 5 weken, weder en wind sulks toelatende, den dienst op Poeloe Ay te sullen gaan waarnemen, waarop wij besloten dit billig versoek aan den Eerw. van Schie in te willigen, ende sulks bij extract uit dese onse resolutie aan de regeringe alhier bekent te maken, met dolering en vertooning hoe dat sulke provisionele dienstversorginge, gelijk allerwegen het gebruik was, van ons afhing, ende dat wij daarin ook niet souden hebben gemanqueert in gevalle d'Eerw. Serruus ons sijn onvermogen tot den dienst maar slegts hadde bekent gemaakt, gelijk sulks bevorens in de maand april gebleken was. Dog tot ons leedwesen bekwamen w'hier op van hun Agtb. alleen dit antwoord, dat sij dies aangaande bij hare resolutie bleven. Ende wanneer nu ook de tijd begon te naderen dat in de maand september 1713 de kerkelike visite op Klein Timor door den Eerw. Serruus volgens tour-beurt moest ondernomen werden, ende onsen kerkenraad deswegen sessie hield, doe hoorde men d'Eerw. Serruus daar d'eerste maal sijn onvermogen tot die visite, wegens aanklevende siekte, te berde brengen, als wanneer ook D. Hoyer van stonden aan sijn dienst daartoe voor hem aanbood ende die visite ook vervolgens voor hem ondernam. Dit is geweest d'eerste en eenigste reis dat D. Serruus uit sigselven wegens sijn siekte en onvermogen tot den dienst ons gekent heeft. Ende na desen tijd, gedurende nu sijn verblijf alhier, heeft hij, dat men met droefheid seggen moet, sig seer onstigtelik gedragen, soo ten opsigte van onsen kerkenraad als van den gantsche gemeente.

Want het was op den 7^{en} sept. 1713 dat onsen kerkenraad, sessie sullende hebben, D. Hoyer den Eerw. van Schie versogt had voor D. Hoyer te willen praesideren, terwijle D. Hoyer terselver tijd het scribas ampt voor D. van Schie soude waarnemen, gelijk sulks ook geschiede. Maar d'Eerw. Serruus (die vanwege de praeses Van Schie door den koster van desen kerkenraad niet verwittigt en was, dewijle D. van Schie oordeelde dat sulks dog tevergeefs sou sijn, aangesien D. Serruus doe al 8 maanden onder den naam van siek geen praedikdienst g'oeffent en ook in alle dien tijd sig bijna in geen kerk nog kluis had laten vinden) nam het van stonden aan soo euvel op dat hij wegens die vergaderinge niet gewaarschuwt was, dat hij, sonder d'oorsaak hiervan eerst t'ondersoeken, staande die vergaderinge door den koster tegen dit gedoente een protest-schrift inleverde, waarin hij de stoutigheid gebruikte van D.D. van Schie en Hoyer hierover van kuiperije verdagt te maken, en wat des meer is, sonder het minste schijn van bewijs hiervan te voorschijn te brengen, ende hoewel D. Hoyer sulk een bewijs seer ernstig in kerckenrade begeerde, dewijle hij betuigde van dat niet waarschuwen van D. Serruus niets te weten, gelijk D. van Schie hem daarin ook gelijk gaf. Egter waren de meeste broeders hierover van advys dat men het daar maar bij laten sou, waarmede D.D. van Schie en Hoyer sig dan ook, hoewel seer ongeerne, hebben laten tevrede stellen.

Terwijle het dan dus den Eerw. Serruus alles wel afgenomen wierd, ende na sijn sin ging, begon hij hierop al verder onbeschaamt te worden ende tot een onstigtelik leven uit te spatten. Want van de maand september 1713 tot aan februari 1714 en langer had hij nogal den naam van sodanig siek te sijn dat hij geensins in staat was van te konnen praediken, en middelertijd verbeelde hij veeleer in alle sijne wereldsche bedrijven dat hij een gesond mensch was, of ten minsten wel sodanig eenen die, hoewel hij waarlijk wel eenigsins siek

was (als waaraan niemand twijfelde, dewijl daarvan sig soo nu als dan eenige merktekenen openbaarden), egter ook wel eenige praedikdienst sou konnen waarnemen, want sijn swager, die aan d'overwal een perkbesitter was en soo hier als daar sijn huishoudinge en thuinen had, diestijds na Batavia vertrokken sijnde, ende hem bij sijn afwesen sooveel als tot een opsiender over sijn wereldsche besittinge en beroep gelaten hebbende, soo heeft men, tot groote ergernisse der gantsche gemeente, gesien hoe wakker en onvermoeyt dat D. Serruus was, ende hij selfs vele gesonde menschen daarin teboven ginge, omme met verwaareloosinge van sijn geestelijk beroep (als waarvan hij den ganschen last sijnes amptgenooten op den hals liet) in regen, wind, hitte, koude, tijdig en ontijdig langs de straat te gaan, over en weder te reisen, te rossen, op allerhande venditiën gansche dagen op en neer te loopen, besigheden van specerijperken en in metselwerken onder seer hard en langwijlig geroep en commanderend geschreeuw op en bij openbare straten bijwoonen, sonder sig eens voor yemand te schamen, ofte sig bijna selfs met eenig kerkgaan (immers seer weinig) te bemoeyen, als hebbende in alle dien tijd van sijne wereldsche besigheden hier maar drie à vier reisen ter kercke geweest.

Waarop het gebeurt is tot Lonthoir, op nieuwjaarsdag van 1714, dat, terwijl d'Eerw. Serruus daar ook doe was, sijnde gehuisvest ten huyse van sijn schoonmoeder, dog egter niet ter kercke geweest hebbende, aldaar een seeker persoon in geks gewaad uit den huise van sijn schoonmoeder sig begaf onder het uitgaan van de kerk, op de straat na de kerck toe, die in dat gewaad bespottenderwijse d'uit de kerk komende gemeente toeknikte en uitjouwde. d'Eerw. Noot, die als praedicant den dienst gedaan had, dat spectacul gesien hebbende ende daarover met alle andere, ende wel insonderheid met den Lonthoirschen koopman en lid der gemeente[1118] midsgaders met een oud-ouderling en diacon derselve gemeente, seer onstigt sijnde, wierd voornemens, op het aanraden ende met medestemminge van gedagte bij hem sijnde personen, den Eerw. Serruus deswegen ten sijne huise te versoeken omme met hem diesaangaande te spreeken, dewijle die gekke masquerade, gelijk gesegt is, uit sijnes schoonmoeders huis tevoorschijn gekomen was.

Maar D. Serruus daarop na buiten na D. Noot gekomen sijnde ende daarover van d'Eerw. Noot in het bijsijn van sijne huysgenooten ende van voorschreven drie personen aangesproken en ondervraagt sijnde, of hij van die vermomde persoon, die d'uit de kerk gaande gemeente op wijse als gesegt sodanig bespot had, niet mogt weten? wierd over die aanspraak en vraag van stonden aan sodanig onstuimig van geest, dat hij onder twee kort agtereen volgende ongevergde diere eeden betuigde daar niet af te weten als alleen dat hij die vermomde persoon wel binnen sijn schoonmoeders pagger gesien had. d'Eerw Noot, hiermede niet voldaan sijnde, voerde hem weder tegemoet dat hij, schoon bij sijn gedagte moeder maar t'huis leggende, dan egter gehouden was geweest door christelijke vermaningen als andersins sulke gekkernijen te verhinderen, vermanende hem ook wijders over sijn nalatigheid in sijn dienst en kerkgaan onder voorgegevene siekte, niettegenstaande hij wel evenals een gesond mensch andere wereldsche besigheden van vele vermoeyinge, als hierboven aangehaalt sijn, tot groote ontstigtinge der gemeente, die daarvan niet buiten reden den mond vol had, ijverig genoeg waarnam, ende dat sulk een gedrag geen merk scheen te slaan[1119] van eenen die uit een opregte sugt uit het Pausdom tot ons was overgekomen,[1120] want dat de sodanige veeleer in liefde tot den godsdienst dienden te branden, ende wat voor diergelijke serieuse schuldpligtige broederlijke vermaningen meer sijn, die geensins ge-

[1118] Hendrik Hellerus, van Amsterdam, arr. Batavia 19 september 1697 als onderkoopman, opperhoofd van Lonthoir tot zijn overlijden op 27 of 29 april 1716.
[1119] Een kenteken was van, de indruk gaf van.
[1120] Ds. Serruus was afkomstig uit West-Vlaanderen.

mengt waren met eenige de minste lasteringen, gelijk bovenmelte drie geloofweerdige getuigen uit eene pen in onsen kerkenraad naderhand schriftelijk getuigt hebben.

Maar d'Eerw. Serruus, hierover na het scheen nog meer gebelgt sijnde, nam hierop, na eenige weinige woorden waarin hij seide dese vermaning te hebben aangehoort, sijn afscheid van d'Eerw. Noot. Donderdaags daaraan, sooals die 's maandaags bevorens op nieuwejaarsdag was voorgevallen, wanneer het kerkenraad ad censuram morum[1121] was ende D. Serruus sig daar ook liet vinden, verklaarde hij beneffens alle d'andere leden op het ondervragen van den praeses niets te hebben waarom hij sig niet soude konnen laten noodigen tot 's Heeren Heilige Taafel, en wierd dan ook daarop beneffens d'andere daartoe genoodigt, gelijk hij ook gevolgelijk des sondaags daaraan alhier kwam te communiceren. Maar den eersten saturdag na 's Heeren Avondmaal de Raad van Politie alhier sittende, versogt daar d'Eerw. Serruus selfs in persoon, met opsigt op gemelt voorval op nieuwejaarsdag, veniam agendi[1122] te mogen verwerven tegen voorschreven Lonthoirschen koopman en lid van politie, die, gelijk gesegt is, op nieuwjaarsdag ten huise van d'Eerw. Noot bij voorgeciteerde voorval tegenwoordig geweest was, sulks dat D. Serruus aldus bij de uitkomst toonde, het is schande dat men het segge, met wat voor een onversoent beswalkt gemoed hij sondaags bevorens aan des Heeren Heilige Taafel geweest was, ende hoe valsch sijn antwoord donderdaags bevorens in onsen kerkenraad geweest was, wanneer hij betuigt hadde niets t'hebben waarom hij sig niet sou laten noodigen tot 's Heeren Hoogweerdigen Avondmaal.

Ende wanneer het op den 25^{en} januari 1714 over andere saken gecombineerde kerkelijke vergaderinge was, dede d'Eerw. Noot bij die occasie aan ons omstandig verslag van gemelt voorval tusschen hem en D. Serruus ten sijnen huise op nieuwejaarsdag, sijnde dat gesterckt door het eendragtig getuigenisse van de drie voorseide geloof verdienende getuigen, klagende meteenen dat, daar hij D. Serruus sonder de minste lasteringe, gelijk gedagte getuigen insgelijks getuigden, maar ampts- en pligtshalven broederlijk vermaant had, en D. Serruus sulks ook in het afscheid nemen van d'Eerw. Noot selfs gesegt had 'dat hij die vermaning had aangehoort', en naderhand in kerkenrade daarenboven selfs betuigt had niets tegen yemand te hebben, ende daarop ook selfs ter Heilige Communie geweest was, nu egter D. Serruus, met versmadinge van den kerkenraad, die anders vooreerst en vooral in sodanig een kerkeliken sake hadde behooren gekent te werden, ende sonder eerst een en andermaal getragt t'hebben met hem te versoenen volgens Matth. 18:15 etc., wegens dit voorgevallene sig van stonden aan tot den wereldlijken regter vervoegt had, versoekende wegens praetense lasteringen veniam agendi noopens die saak, gelijk hierboven is aangeroert. Op welk vertoon D. Serruus, die daar ook tegenwoordig was, niet veel anders als morrenderwijse dit seide, dat men sulke en diergelijke verschillen bij den wereldlijken regters ter beslegtinge moest brengen want dat sij waren onse christen-voedsterheeren, en dat men hier niet in het Pausdom was, daar men sulke dingen kerckelik behandelde, door welke taal hij also selfs verwierp alle voorgaande schriftuurelijke versoeningslessen en alle kerckelijke vergaderingen ad censuram morum. Dog hierop nam gedagte kerkenraad, met het in 't gelijk stellen van den Eerw. Noot, dit besluit, dat dese twee broeders met den anderen sig souden hebben te versoenen. Maar verre was het hier vandaan met den Eerw. Serruus, want ongeagt dit besluit des kerkenraads, ende dat hem die versoening, gelijk men versekert is, ook wel ernstiglik meer als een maal selfs door onsen heer gouverneur en andere bevorens was aangeraden, en alle twistgedingen waren afgeraden, soo heeft hij integendeel op den 31^{en} januari deses jaars den voornoemden personen die op nieuwejaarsdag bij gemelt voorval ten huise van D. Noot

[1121] De vergadering waarin gelegenheid bestaat bezwaren in te brengen tegen het aangaan van bepaalde personen aan het Avondmaal.

[1122] Veniam agendi, verlof tot, vrijheid van (juridisch) handelen.

tegenwoordig geweest waren midsgaders D. Hoyer, schoon daarbij niet tegenwoordig geweest sijnde, door den geregtsbode een dagementbriefje laten toekomen omme tegen s'anderen daags 's morgens ten 9 ueren, ter juister tijd als hij Hoyer alhier sijn donderdagsche praedikdienst moet waarnemen, alhier op het Casteel voor gecommitteerde leden van den Raad van Justitie op door hem opgestelde vraagpoincten te komen antwoorden. Dog over wat saken wist D. Hoyer doe nog niet, hoewel hij eenigsins gissen moest dat het wegens eenige andere dingen tegen den Eerw. Noot sou moeten sijn, als bij hemselven bewust sijnde selfs niets kwaads met D. Serruus t'hebben uitstaande.

Ende hoe dat nu dese manieren van doen, regtdraads aanloopende tegen het besluit des kerkenraads, ende allerley slag van opschuddingen veroorsakende, D.D. Noot en Hoyer in hunne heilige studiën en diensten sullen hebben moeten troubleren, sal een yegelik ligtelik bij hare selven konnen afnemen. D. Hoyer, gedurig hierover peinsende, wierd eindelik desselven avonds te rade den Eerw. Serruus den koster toe te senden, hem latende aanseggen dat hij hem ried en versogt het gedagte dagen te staken en met den Eerw. Noot te versoenen, biedende daartoe selfs sijn bemiddelinge aan. Dog het antwoord dat D. Hoyer van sijn Eerw. kreeg kwam hierop uit, dat hij wel genegen was met den Eerw. Noot te versoenen als hij door dagen, vraagpoincten, en antwoorden ten klaarsten sou hebben getoont dat hij gelijk, en d'Eerw. Noot ongelijk had. Maar D. Hoyer, met dit bescheid niet tevreden sijnde, sond onmiddelik daarop den koster ten tweeden male met deselve voorschreven boodschap weder aan sijn huis, dog die bragt al weder geen ander antwoord als het vorige geweest was.

Den dag daaraan gekomen sijnde, wesende den 1^{en} februari deses jaars, vervorderde D. Hoyer 's morgens sijn kerkelijke dienst sonder gemelt daagbriefje t'obediëren. Daar egter kwamen voorschreven gecommitteerde leden uit last van D. Serruus 's namiddaags met gedagte vraag-poincten aan sijn huis, maar D. Hoyer wilde sig niet eens verweerdigen die te lesen of aan te hooren, dog gaf alleen den gedagten leden een schriftelik berigt, dat hierop uit kwam dat hij Hoyer sig niet kon inlaten omme op vraag-poincten ten laste van yemand te antwoorden, tot voorkominge van verdere verwijderingen ter opvolginge van de lesse van den Saligmaker, namelik Matt. 18:15 etc., midsgaders volgens kerkelijk besluit, siende op het besluit van kerkenrade van den 25 january bevorens, daar, gelijk gemeld is, besloten was dat d'Eerw. Noot en Serruus met den anderen souden moeten versoenen, ende volgens sijn raad en versoek, die hij 's avonds bevorens door den koster tot tweemaal toe, dog tot sijn leedwesen tevergeefs, den Eerw. Serruus had laten voorhouden.

En dewijle gedagte leden met dit berigt in het huis van D. Hoyer op hun vertrek stonden was D. Serruus aldaar nog bevorens in haar geselschap gekomen, daar ook naderhand, dog na 't vertrek derselver leden, D. Noot mede in kwam. Hier meende nu D. Hoyer de beste gelegentheid te hebben omme door sijne bemiddelinge D. Serruus t'overtuigen tot versoeninge met sijn amptgenoot D. Noot, stelde derhalven aanstonds naar sijn vermogen alle bedenkelijke redenen tot versoeninge voor, die wel soo veel klem hadden op het gemoed van D. Noot dat hij, volgens den voorslag van D. Hoyer, aangesien hij D. Noot altoos betragt had, gelijk hij nog deed, geen verschil met D. Serruus te hebben, aanstonds tot verscheidene keeren toe de hand van versoeninge en vreede selfs het allereerst aan D. Serruus aanbood, onder uitinge van seer applicabile schrifturelijke woorden, ende onder het selfs willen openwryngen van de vast toegeslotene hand van D. Serruus. Maar niettegenstaande alle dese aangewende poogingen bleven des Eerw. Serruus hert en handen aleven onbeweeglik toegesloten en als verstaalt ter versoeninge, ende nam hij kort daarop, onder een blaauw voorwendsel van nog ergens noodsakelik te moeten sijn, van gedagte sijne amptgenooten in onversoenbaarheid sijn afscheid.

En hierbij heeft het D. Serruus dan al verder niet laten berusten, maar heeft den voornoemden persoon en sijn amptgenoot D. Hoyer vervolgens nog tot twee malen toe, op wijse

als boven, dagementbriefjes toegesonden, maar heeft D. Hoyer telkens bij sijn voorschreven schriftelijke berigt blijven volherden, terwijle de gedagte andere persoonen gelijkelijk voor den wereldlijken regter in het geheel tot nadeel van D. Serruus wegens gedagte voorval getuigt hebben, selfs met aanbiedinge omme hun getuigenisse, desnoods sijnde, met eede te willen staven. Maar bij dat derde en laatste dagen van D. Hoyer heeft hij Hoyer egter de gedagte vraagpoincten [...][1123] verscheydene gemeynte ledematen gevordert, teneinde die [...][1124] deselve te mogen lesen, hetwelke hem ingewilligt sijnde, soo kwam D. Hoyer daar uit te bespeuren dat deselve waren concernerende saken die, na 't voorgeven van D. Serruus, weleer bij het opstaan der leden in het eindigen van onse kerkelijke vergaderinge op den 7^{en} september anno 1713 van D. van Schie tot laster van D. Noot en met opsigt op D. Serruus, souden sijn besproken, ende waarover nu door D. Serruus het oorgetuigenisse van D. Hoyer gevordert wierd.

De nieuwsgierigheid dan van D. Hoyer hierin voldaan sijnde, soo voerde hij den voorschreven gecommitteerde leden daarop tegemoete dat, indien men so maar, als het ons lustede en geliefde, door dagen en vraagpoincten yemand der leden van onsen kerkenraad uit den hals sou mogen extorqueren dingen die op den kerckenraad opsigt hadden en daar verhandelt waren, gelijk dese gepraetendeerde voorgevallene saak van die natuur was, het dan beter was maar slegts met opene kerke deuren of op d'openbare straat kerkevergaderinge te houden, dog welke taal niet als met stilswijgen van hun beantwoord wierd. En dus sag D. Hoyer hierin al wederom doorstralen d'onbeschaamde kwaadaardigheid van D. Serruus, ende dat hij min of meer in alle dit sijn onbehoorelijke gewoel selfs van onse regeringe, na het scheen, geconniveert wierd, als hetwelke ook gebleken is bij particuliere t'samenspraken van verscheidene leden onser vergaderingen met onsen heer gouverneur selven daarover gehouden, waarin men aan sijn E. Agtb. seer ernstig te verstaan gaf dat hij onses oordeels alle dit onbetamelik en onstigtelik gewoel van D. Serruus door sijn gesag, dewijle dog sijnen en onsen raad niet had mogen helpen, wel in desselfs eerste geboorte soude hebben konnen smooren en stremmen. Dog waarop men telkens ten antwoord kreeg dat men aan niemand de regtbank kon weigeren, schoon daarop al weder gerepliceert wierd dat men in sulke kerkelijke saken, ende die soo veel opschuddinge niet eens weerd waren, en die egter soo veel ergernisse gaven, sulks wel doen mogt.

En onsen kerkenraad heeft na dit alles de wrevelmoedigheid en onversoenbaarheid van D. Serruus ook meer en meer ondervonden, want d'extraordinaire gecombineerde kerkenraad ad censuram morum op den 7^{en} van de maand febr. deses jaars over dit ontrustend en onstigtend gedoente van D. Serruus weder sessie hebbende, en D. Noot daaraan een nader vertoog doende tot billikinge van sijne vermaninge op voorschreven nieuwejaarsdag tot den Eerw. Serruus gerigt, midsgaders van d'onversoenbaarheid van D. Serruus ten huise van D. Hoyer onlangs getoont, gelijk soo even gemeld is, behalven dat die bevorens ook in de boodschap door den koster bij hem afgelegt gebleken was, gelijk hierboven is aangehaalt, ende hoe dat integendeel D. Serruus met een onversettelijke dagens- en pleitenssugt was ingenomen, waardoor hij tegen het besluit des kerkenraads so veel ontrustingen en ontstigtingen veroorsaakte, so ten aansien van sijn amptgenooten in hunne heilige studiën en diensten als ten opsigte van de gantsche gemeente, en d'Eerw. Noot op dit sijne nadere vertoog het advys van onsen kerkenraad versogt hebbende, ende dat van haar aan sijn Eerw. toegestaan sijnde, van namentlijk bij nadere sessie dat schriftelik van ons te sullen erlangen, so was bij die gelegentheid D. Serruus, die mede sittinge had, deswegen so onbeschaamt wrevelmoedig, dat hij ronduit seide te protesteren tegen dit gedoente van D. Noot van dat D. Noot een saak die bij hem Serruus het eerst gebragt was tot den Raad van Justitie dus ter

[1123] Enkele woorden onleesbaar.
[1124] Enkele woorden onleesbaar.

beslegtinge aan onsen kerkenraad overgaf, dog waarop onsen kerkenraad D. Noot weder in het gelijk stelde, als sijnde van oordeel dat, gelijk D. Serruus meende regte te hebben omme die saak te brengen tot den wereldliken regter, also ook D. Noot hetselve regt had omme die tot ons te brengen, temeer dewijle dat dit een geheele kerkelike saak was, als betreffende een vermaning wegens die gegevene ontstigtinge aan den gewesenen oefenaars van den godsdienst tot Lonthoir op nieuwejaarsdag, midsgaders wegens het wangedrag van D. Serruus ter opsigte van sijn dienst en leven.

En dus sag onsen kerkenraad in geciteerde protest van D. Serruus weder een hand-tastelijke blijk van sijne verwerpinge van alle kerkelijke vergaderingen ad censuram morum, vooral als men door een eigensinnige drift maar alle kerkelijke saken het allereerst sig aanmatigt te brengen tot de wereldlijke regtbank. Maar onsen kerkenraad, dan eindelik alle dese onversoenbare opschuddingen en ergernissen van den Eerw. Serruus midsgaders sijne veragtingen en versmadingen van haar en hare besluiten moede werdende, nam deswegen op den 27^{en} van deselve maand februari (wanneer s'hier weder over sat, en 'er schriftelijk advys volgens vorige belofte aan D. Noot gaf, strekkende tot goedkeuringe van alle sijn gedoente tegen D. Serruus) dit besluit, dat D. Serruus met D. Noot, ende wel sonder eenige uitvlugten of conditiën, tot volkomen genoegen van D. Noot sou moeten tragten te versoenen, en dat D. Serruus, so lang hij sulks niet sou hebben gedaan, dewijle hij nu al tot drie à vier malen so particulier als door onsen kerkenraad tevergeefs daartoe was geraden, sig sou hebben t'onthouden buiten alle onse kerkelike vergaderingen ende selfs van 's Heeren Heilig avondmaal, ende dat hem dit besluit, hoewel hij thans buiten sware verhinderende siekte op Lonthoir was sonder sig eens t'hebben willen verledigen omme dese vergaderinge bij te wonen, vanwegen dese vergaderinge des selven daags nog soude werden aangedient door d'Eerwaarde broederen D. P. Noot, den ouderling J. Steenkool ende den diacon G. Crena, dog dat so D. Serruus op Lonthoir niet te spreken mogt sijn, ofte hij onderwijlen hier sou sijn gekomen, alsdan D. Hoyer met een van sijn aan d'hand sijnde broederen ouderlingen en diaconen den voornoemden broederen in die commissie souden vervangen.

Maer d'eerstgedagte gecommitteerde broeders hierop ten selven dage D. Serruus op Lonthoir ten huise van sijn schoonmoeder soekende te spreken, en hem daar ook ontmoetende met versoek dat se hem in het geheim mogten te spraak staan, also sij hem een kerkelijk besluit hadden te berigten, ontfyngen daarop van D. Serruus een seer oneerbiedige bejegeninge en spitsvinnig antwoord, sijnde al te buitensporig omme hier te verhalen, sonder op het nog een en andermaal herhalen van hetselve versoek bij hem in het geheim gehoor te konnen verwerven, sulks dat sij dienthalven te rade moesten werden hare commissie aan hem niet t'openen, en D. Hoyer sulks aan te schrijven, die dan ook hierop met een sijner broederen ouderlingen en diaconen besloot omme, wanneer d'Eerw. Serruus eenige dagen daarna van Lonthoir weer hier gekomen was, gedagte kerkelijke slotvonnis alleen maar schriftelik door den koster aan hem ter kennisse te brengen, tot voorkominge van diergelijken personelen verontweerdigingen als den voornoemden eersten gecommitteerdens van hem hadden ondergaan, hetwelke dan ook so schriftelik van dese laatste door den koster bij D. Serruus volbragt wierd, met een vertoog waarom sij niet selfs kwamen, ende dat sij aanstonds hierop sijn schriftelik antwoord door den koster weder versogten.

Dog dit versogte antwoord kwam seer langsaam en schoorvoetende van hem eerst 's anderen daags, eerst ten deele schriftelik door middel van een slaaf, en daarna verder mondeling door middel van den koster, en was voornamentlik hierin bestaande dat hij nader verklaringe over eenige woorden van dat besluit versogt, dat hij dan schriftelik in den kerkenraad antwoorden soude als sijne schriften dies aangaande klaar ende het sijn praesidii maar sijn soude, dat hij er dan ook soude bijroepen den E. commissarius politicus, die, terwijl sijn saak door ons was behandelt geworden, er nog niet bij was versogt geweest, dat hij

ook wel wenschte ons selfs te spreken, ende dat hij ons besluit niet kon aannemen, want dat hij van oordeel was dat wij sulks omtrent hem niet vermogten te doen. Maar waarop hem weder van onse kant door den koster, ten deele schriftelik, en ten deele mondeling, dit ten antwoord toegevoegd wierd, dat de woorden van ons besluit klaar en verstaanbaar genoeg waren, dat de kerkenraad, die ons die in den mond gelegt had, sulks ook wel wist, en daarom ook door ons aanstonds daarop antwoord van hem versogt had, dat, 'tsij hij haar besluit aannam 'tsij niet, sij egter bij haar besluit soude blijven, en hij derhalven volgens hetselve sig sou hebben t'absenteren buiten alle onse vergaderingen ende van 's Heeren Heilige Taafel totdat hij, op wijse voorschreven, met den Eerw. Noot sig versoent soude hebben.

Ende wanneer van dit alles in onse ordinaire gecombineerde kerkenraad ad censuram morum op den 29^{en} maart deses jaars door voornoemde gecommitteerden verslag gedaan wierd, is alle dese hunne verrigtinge door haar voor goed gekeurt, en is sij ook bij hare vorige resolutie blijven volherden, sijnde ten uitersten verbaast over gedagte verontweerdiginge die D. Serruus haren voorschreven gecommitteerden op Lonthoir, en in deselve haar, had aangedaan.

En in die tijd dat D. Serruus dus onder censuur was kwam hij, selfs tot op het uiterste siek geworden sijnde, nog tot geen inkeer omme op wijse voorschreven met den Eerw. Noot te versoenen, want het geviel op den 18^{en} maart deses jaars dat hij, seer door siekte ingestort en verswakt sijnde, 's morgens heel vroeg D. Hoyer tot het doen van een gebed bij hem versogt, die, bij hem gekomen sijnde, en sulks verrigt hebbende, geen de minste taal nog voor nog na van sijne geneigtheid tot die versoeninge uit hem hoorden.

Dog daarna hebben wij van goeder hand verstaan dat hij wegens sijn siekte bij requeste door onse regeringe aan d'Indiase Hooge Regering versoek sal doen, ofte alreede gedaan heeft, omme sijne verlossinge van hier na Batavia.

Dese verdrietige stoffe dus langdradig noodig hebbende geoordeelt voor U.Eerw. open te leggen, soo keeren wij nu weder ter nader beantwoordinge van voorschreven U.Eerw. geeerde aanschrijven Wij vinden ons verpligt U.Eerw. te bedanken voor haar getrouwe broederlijke lesse, soo ten opsigte van onsen dienst in het gemeen als ten opsigte van die aan den Eerw. Noot in het bisonder aan ons gegeven.

Ende niet minder voor het berigt dat U.Eerw. ons, als na ouder gewoonte, weder komen te geven van den toestand der gemeentens en praedicanten in India.

En dient dit wijders van onse kant tot U.Eerw. naarigt dat Christi kerke hier nog in eenen redeliken toestand is, sijnde het getal der christenen hier uitmakende 1825 personen, waaronder sijn 287 ledematen, en heeft D. Hoyer in sijne visite van Klein Timor, daar hij in de maand october des verleden jaars, God lof, gesond van daar gekomen is, 154 persoonen gedoopt en 12 paren getrouwt, terwijl hij daar een getal van 527 christenen gevonden heeft.

Ende wat aanbelangt d'herders den welken dese voorschreven kudde is aanbevolen, deselve sijn vooralsnog in naam dese vier in getal, namelik D.D. Antoni Hoyer, Petrus Noot, Carolus Georgius Serruus en Nicolaus van Schie. Dog van dese sijn alleen maar de twee eerste met'er daad hier thans dienst doende, dat is, D. Hoyer op Neira ende D. Noot op Lonthoir, dien ook om de vier à vijf weken, ofte na dat het weder en gesontheid toelaten, door d'E. Agtb. politie alhier gerecommandeert is den dienst op Poelo Ay bij beurten te gaan waarneemen, dog dat men het liefst gesien had dat sulks aan onse eigene versorginge was aanbevolen geweest, gelijk allerwegen gebruikelik is.

En wat betreft den derden, te weten D. Serruus, hierbevorens hebben w'U.Eerw. verstendigt hoe dat die wegens voorgewende siekte van het begin van anno 1713 tot nu geen dienst gedaan heeft ende dat hij ook, om redenen daarbij aangehaalt, van ons onder censuur gestelt was, gelijk hij nog is, midsgaders dat hij om gedagte sijne siekte om sijne verlossinge

versogt had, rakende welke post men sig hierover niet te verwonderen heeft dat wij D. Serruus om voorschrevene redenen alleene maer verboden hebben het bijwoonen van onse vergaderingen ende het genot van 's Heeren Heilige Avondmaal sonder hem teffens te verbieden den praedikstoel ende het bedienen van d'Heilige Sacramenten, en sonder in onse vergaderingen hierover ook te roepen den E. commissarium politicum, ofte aan de regering alhier daarvan bij extracte kennisse te geven, want tot wegneminge van sulk een verwonderinge dient dat het niet mogen praediken nog bedienen der sacramenten daar van 'tselfs genoeg uit volgt. Behalven dat hem het praediken van anno 1713 tot nu toe door sijn eigene voorgegevene siekte ook van 't selfs verboden is geweest, hoewel nogtans die siekte van de maand september 1713 tot aan februari van 1714 en langer, als boven is aangetoont, inderdaad so swaar niet en is geweest dat hij in 't geheel niet sou hebben konnen praediken, maar egter is die daarna in het laatst van februari deses jaars en vervolgens hand over hand seer toegenomen, soodat het nu weinig of geen apparentie is van dat hij ooit weder herstelt sal werden om openbare dienst te konnen doen, en het is ook kenlik dat men in vergaderingen ad censuram morum, gelijk die voorschreven drie geweest sijn die men over sijn saak gehouden heeft, nooit eenig commissarium politicum roept, en dat derhalven daaruit alweer van 't selfs volgt dat men dan ook niet verpligt is omme van het daarin beraamde aan onse regeringe bij extract kennisse te geven, 't en ware men mogt bespeuren dat D. Serruus tegen alle vermoeden weer sodanig herstelt mogt werden dat hij, nog onversoent sijnde, weder sou konnen en willen dienst doen, als wanneer wij, na iterative vergeefse vermaningen omme alle dienst-doeninge totdat hij versoent sou sijn te staken, genoodsaakt souden sijn omme ons besluit aangaande sijn persoon aan onse regeringe bekent te maken, omme met behulp van haar hem, solang hij niet versoent ware, in sijn voornemen te stremmen.

En terwijl het dus met desen derden herder geschapen staat, so is ook den vierden en laatsten, te weten den Eerw. D. van Schie, alhier door de regeringe op den 14^{en} februari deses jaars, gelijk blijkt uit het aan ons ter hand gestelde extract van hare resolutie dies aangaande,[1125] den praedikstoel en alle kerkelijke saken met stilstand van sijne gagie verboden, met een voornemen omme hem met een van de hier ter reede leggende schepen na Batavia te doen vertrekken, om redenen gelijk daarin vermeld word, van dat hij sou hebben geweigert sig te vervoegen na Poelo Ay, de plaatse sijnes beroeps, met dese bepalinge omme van daar niet herwaarts te mogen komen sonder alvorens hier aan den Heer gouverneur daarvan kennisse te geven, en omdat hij, wanneer hij sulks weigerde, ook tot kleinagtinge van d'Hooge Regeringe midsgaders van dese gesproken soude hebben.

Alle hetwelke ons ook deser dagen bewogen heeft omme, dewijl D. Serruus dus buiten staat is en blijft van dienst te doen, in weinig of geen hope van herstellinge, ende D. van Schie na Batavia staat te vertrekken, midsgaders de lighamen van de twee overige praedicanten ook hare swakheden en corruptiën hebben en sij daarom ter naauwernoot haar eigene gemeente konnen bedienen – wij swijgen nog van die van Poelo Ay ende van de om de twee jaren van hier t'ondernemene visiten ten Oosten en Westen, die het aanstaande jaar weder haren voortgang sullen moeten hebben – derhalven aan onse regeringe alhier versoeken dat sij omme die aangeroerde drye redenen bij Indiâs Hooge Regeringe voor ons om een derde leeraar geliefde te versoeken, dog waarop wij tot datum deses nog geen antwoord van haar ontfangen hebben, sonder de reden van desselfs agterblijven te weten, althans wij willen hopen dat dit uit geen klein-agtinge geschieden sal.

Maar wij versoeken egter seer ernstig op U.Eerw. dat, 'tsij dit ons versoek door haar werkstellig gemaakt werd 'tsij niet, het nogtans van U.Eerw. broederlijke goedheid sijn mag omme ten algemeenen nutte van den Heiligen dienst alhier, en omdat andersins, om bijge-

[1125] De betreffende resoluties niet aangetroffen. De resoluties PR Banda over de periode 1696-1725 zijn niet bewaard gebleven.

bragte klemredenen, den last ons hier te swaar sou vallen, dit ons voorschreven gewigtige versoek te willen voorstellen en onderschragen ter plaatse daar het dient.

Waarop wij ons ten vollen verlatende, onder toewenschinge van 's Heeren milden zegen en genade aan en over U.Eerw. dierbare personen en Heilige diensten, betuigen te sijn – – – den kerkenraad in Banda, ende uit aller last en name Petrus Noot, syn.p.t. praeses, Antoni Hoyer syn. et epist. h.t. scriba, J. Steenkool ouderling.

Neira in Banda, in onse kerkelijke vergadering den 30^{en} april anno 1714.

182. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 16 augustus 1714.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 587-594.

Eerweerde, godsalige, hooggeleerde Heeren en medebroederen in Christo Jesu.

Wij hebben U.E.Eerw. missive van den 8 januari deses jaars,[1126] aan ons geschreeven, beandwoord met de scheepen die in mey van hier vertrocken sijn, en doe soo wijdloopig onderrigtinge gegeven als wij in dien tijd konden, raackende de saacke en het wangedrag van D. Carolus Georgius Serruus,[1127] en hebben soo Uw E.Eerw. begeerte kerckelick tragten te voldoen. Dog alsoo gemelde Serruus na dien tijd nog niet opgehouden heeft met sijn godloos woelen, soo hebben wij ons niet konnen onthouden om oock desen aan Uw E.Eerw. te schrijven. Wij hadden dan in onsen vorigen gemeld van een groote sieckte waarin D. Serruus was gestort, dog of die wel soo swaar is geweest als wij ons doe verbeelden, daar souden wij nu welhaast aan twijfelen konnen. Immers dit konnen wij seggen, dat hij sig binnenshuys heeft gehouden soo lang als de scheepen nog hier waaren, en staackte doe voor eenigen tijd sijn onregtmatig daagen voor de Raad van Justitie, maar niet na het schijnd sijn boos en vijandig herte, als hebbende in dien tijd dat hij de naam had van soo swaar sieck te sijn niet eens gedagt om sijn sieckte na de siele, om daar met een bevreedigd hert van geneesen te sijn, soo veel ons bekend is, gelijck sulcks uyt onsen voorigen oock genoegsaam kan gesien worden. Want soo ras en waaren de scheepen des saturdaags niet van hier vertrocken, of men sag hem des sondaags buyten sijn huys, en men hoorde oock aanstonds dat hij nu verder met sijn daagen voor de Raad van Justitie soude voortgaan, gelijck men oock al gehoord had geduurende die genaemde sieckte, dat hij soude doen seecker godloose voorneemens, niet passende insonderheyd iemand die swaar sieck sal heeten, en dat nog die de naam van een praedicant voerd.

Hij dan wederom flucks ter straate gaande als iemand die niets en scheeld, nam sijn tijd wederom waar op den eersten sitdag van de Raad van Justitie, dat was den 15 mey, en sond dagementbrievjes toe de persoonen in onsen voorigen gemeld, te weten mijnheer Hendrik Hellerus, opperhoovd op Lonthoir, Johannes Steenkool, ouderling, en Gerrit Crena, diacon, beyde op Lonthoir, wegens het voorval op nieuwejaarsdag, waarvan wij Uw E.Eerw. oock kennisse gegeven hebben. En wij sullen 'er hier nog bijdoen dat hij voorgeevd op dien dag uytgemaackt te sijn voor een paap, papist, onchristen en voor een die een staale voorhoofd had en van God verlaaten was, hebbende sulcken opvatting genoomen uyt een seggen van die bekende geck in onsen voorigen gemeld, als dat men in de paapse landen wel sulcke gecken vond[1128] maar dat wij hier daar niet van en wisten, en ons oock niet en paste, en daaruyt heeft hij oock opgemaackt dat men tegens hem gesegd had dat hij den auteur van die geck was. Maar hoe onregtmatig hij dit heeft opgesogt en hoe onwaaragtig dit is sooals hij

[1126] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 238-241.
[1127] Zie het hiervoorgaande document.
[1128] Serruus was geboren in West-Vlaanderen en van huis uit rooms-katholiek.

het opgeevd, is nu gebleecken, als gemelde persoonen door hem wederom gedaagd wierden voor de Raad van Justitie, met eede hebben verklaard dat sijn opgeeven valsch en onwaaragtig is, en gansch niet met het gesegde in D. Petrus Noot sijn huys overeenkomstich.

Let hier eens, broeders, hoe idelick ende tevergeevs den alderheyligsten naame Gods hier in den openbaaren eed is aangeroepen, temeer omdat 'er geen andere aanlijdinge tot den eed is geweest als sijn boos herte, dat sulcks begeerde, want of gemelde persoonen voor den Raad van Justitie seyden: wij hebben onse saacke en sooals se voorgevallen is voor den kerckenraad gebragt, soo moesten sij van een der leden hooren: wat hebben wij hier met den kerckenraad te doen, en sij moesten maar seggen of sij andwoorden wilden of niet. En off sij protesteerden, dewijle sij voor eerlicke lieden gehouden wierden, dat de aanbiedinge van den eed behoorde genoeg te sijn, soo heeft dit nogtans niet moogen helpen, daar moest geswooren worden. 't Was niet genoeg dat Serruus selvs op nieuwjaarsdag soo ligtveerdig geswooren had om sig te ontschuldigen, maar dese eeden van soo veele persoonen moesten 'er in 't openbaer nog bijkoomen. En dus blijckt de ontheyliging en ligtveerdigheyd in desen eedafvordering, dewijle het dese gemelde persoonen haare eygen saacke was, en door haar toedoen wierd Serruus versogt ten huyse van D. Petrus Noot, omdat sij op het hoogste geëergerd waaren door die gemaackte geck. En hieruyt sied men hoe dat hier niet kan gesegd worden dat D. Noot Serruus alleen behoorde aangesproocken te hebben, dewijle die genoemde persoonen begeerden en goedkeurden dat sulcks uyt aller naam in haare tegenwoordigheyd soude geschieden, alsoo sij haar de saack ter herten trocken. Oock was Noot wel bekend, als men Serruus wat in het geheym segd, 't mag soo broederlick sijn als het wil, dat het bij hem geen ingang vond, maar daarover verstoord wierd, gelijck hij door ondervinding nu al geleerd had. En de uytkomst heeft hierna geleerd, soo men hem onder vier oogen wat segd, dat hij selvs door verdraaying der woorden daarover op vraagpoincten voor de Raad van Justitie durvd roepen, en doen beëedigen, gelijck den ouderling Steenkool is overgekoomen, tesaamen gemengd in eenen anderen eed die hier nog volgen sal.

En niet alleen dese, maar oock nog andere persoonen hebben moeten doen haaren eed, als Jacob de Swarte,[1129] die van Serruus op vraagpoincten geroepen sijnde om daarop te andwoorden wegens 'tgeen in kerckeraade was voorgevallen, gelijck wij in onsen voorigen aangeroerd hebben. Niet bij het opstaan van de leden der vergaadering, gelijck Serruus valschelick voorgeevd, maar terwijle die nog saaten en spraacken over haar saacken soo gebeurde het dat den Eerw. van Schie tegens Noot seyde: hoe ben je nu soo voor Serruus, je bent tevooren soo niet voor hem geweest.

Dese woorden sijn voorgevallen omdat Noot in de vergaaderinge vasthielde dat mijnheer Van Schie na Poeloe Ay behoorde te gaan, dewijle de Agtb. politie sulcks goed gevonden had, en Serruus op Neira geroepen, alsoo wij sulcks dog niet verhinderen konden, dewijle ons versoeck hierontrent al eenmaal was afgeslaagen, en omdat hij oock tevooren gesegd had (als D. Serruus in kerkenraade versogt om over hem te schrijven dat hij valselick van eenige beschuldigd wierd dat hij maar ses of seven maal op sijn plaats Poeloe Ay soude gepredict hebben) dat Serruus behoorde getuygen van Poeloe Ay voor den kerckenraad te brengen, waarbij het ons bleeck dat hij meermaalen gepredict had, maar niet soo een attestatie die de naam heeft van voor den substituyt fiscaal Cagias gepasseert te sijn, gelijck hij daarna bragt.

Hier voegd Serruus nu nog bij dat den Eerw. van Schie tegens Noot soude gesegd hebben: je hebt mij tegens Serruus wel opgerockend, 'twelck een volslaagen leugen is, evenals Van Schie oock selvs hier tegens Noot beleden heeft. En hierop heeft gemelde De Swarte na sijn wijsheyd op geandwoord op een gansch twijfelagtigen wijse, dat het wel soude konnen weesen dat 'er diergelijcke woorden gesproocken sijn, maar dat door de lanckheyd des tijds

[1129] Ouderling in 1711, 1712, 1717 en 1718, zie ook hiervoor, aantekening bij doc. 176.

hem sulcks vergeeten was, en oock dat in kerckenraade was voorgevallen, dat men daarover voor de Raad van Justitie niet behoorde geroepen te worden.

Egter heeft hij sijn andwoorde al mede met eede moeten bevestigen, sijnde dit selvde saacke waarover Serruus den Eerw. Hoyer oock tot drie maalen toe heeft doen daagen, gelijck sulcks in onsen voorigen oock is aangeroerd, dog is niet verscheenen. En omdat Noot nu, soo Serruus voorgeevd, sig hierover tegens Van Schie niet gesuyverd heeft, soo schijnd hij tegens Serruus sig magtig vergreepen te hebben, evenaleens of men op alle geringe voorvallen sig behoorde te verdedigen, en of de lijdsaamheyd en lanckmoedigheyd geen plaats moest hebben, behalven dat Noot immers Van Schie heeft geandwoord, en gesegd dat hij nog voor, nog tegen Serruus was, maar dat de resolutie van de politie moest voldaan worden, waarvan wij kennisse gekreegen hadden. Dese saacke is evenwel bij Serruus van dat gewigt geweest, dat se De Swarte heeft moeten beëedigen, die doe nog ouderling was als dit in vergaadering voorviel, maar is nu afgegaan. En hoe of Serruus sulcks soo vast weet dat hij daarop een eed durvd afeyssen, dewijle hij selvs doe in vergaadering niet is geweest? Maar Noot heugd het dat hij die woorden selvs wel tegens hem gesegd heeft. Maar soo hij 'er nu quaad mede gemeend had, soo soude hij sulcks immers gesweegen hebben, en hij kan 'er geen quaad mede gemeend hebben, alsoo het slegs een seggen van den Eerw. Van Schie was, evenwel Serruus segd: Noot heeft 'er sig niet van gesuyverd.

Oock heeft Serruus den koster in 't kluys doen daagen over woorden en wederwoorden tussen hem Serruus en den Eerw. Hoyer, die gecommitteert was nevens de ouderling Neumark, en den diacon de Mijter, om hem aan te seggen of hij na veel aanbiedings nog niet vreedig wilde sijn, of anders, dat de kerckeraad hem aanseyde dat hij sig soude hebben te onthouden uyt haare vergaadering en van des Heeren tafel, gelijck in onsen voorigen in 't breede gesegd is. Dese woorden, en andere van die natuur door den koster over en weder gebragt sijnde, heeft Serruus oock tot sijn voordeel willen trecken, na sijne quaadaardigheyd, dog hoe, is qualick te begrijpen, en heeft den koster hierover op vraagpoincten doen andwoorden, en doen beëedigen, en heeft soo genoegsaam de saacke van den ganschen kerckenraad voor de Raad van Justitie gebragt, waarin sommige van onse belijdenisse niet en sijn, en een ander wederom is geen lid van Christi tafel[1130] en dus weet men niet regt wat soodanig een is, en daarvoor brengd Serruus onsen kerckelicke dingen en wil sig selven daar schoonmaacken, dat hij kerckelick en broederlik had moeten doen, en van sijn quaad voorneemen afstappen. Dit ergerlicke, broeders, hebben wij al met goeden oogen moeten aansien, sonder dat wij het konden verhinderen, want de Agtb. politie hierover eens versogt hebbende dat Serruus in dese sijne ergerlickheyd voor de gansche gemeente, als konnende niet anders als veragtinge baaren, mogte gestut worden maar sij heeft ons niet eens verweerdigd om ons eenig bescheyd hierop te geeven, gelijck wij in ons voorige schrijven oock al gesegd hebben. Dit gedoente van den koster hebben wij in onse kerckelicke vergaadering op censura morum den 28 juny in overweeging genoomen, en hem binnengeroepen, en na behooren bestraft, waarom hij sulcks dede buyten kennisse van den kerckenraad, alsoock nog over eenige andere fauten. Het schijnt dat den koster Serruus sulcks ten gevalle heeft willen doen, als schijnende seer gemeen met malkanderen te sijn, in ommegang als anders.

Oock moeten wij, broeders uw nog wat verhaalen van het jaar 1713, oock van dien nieuwejaardag. Als, de kercktijd uyt sijnde, den ouderling J. Steenkool met sijn huysvrouw en den diacon G. Crena ten huyse van D. Noot gekomen waaren en daar malkanderen des Heeren segen toewenste op dat nieuwe jaar, soo heeft Serruus gaan voorwenden dat gemelde huysvrouw van den ouderling Steenkool ten huyse van sijn schoonmoeder, jufvrouw De Jong, soude gesegd hebben dat D. Noot, of sijn huysvrouw of sijn dogter, soude gesegd heb-

[1130] Geen belijdend lidmaat.

ben op het Duyts, of op het Maleyds: als ick quaad van Serruus hoor spreecken, dan sal ick 'er nog meer quaad toe doen. Dat bij hem Serruus soo valschelick voorgegeven sijnde, soo heeft hij gemelde jufvrouw hierover op vraagpoincten doen andwoorden, en seyde van neen, dat sij sulcks niet gesegd had ten huyse van sijn schoonmoeder, en daarna veranderde dit een weynig, als sij op een ander tijd gevraagd wierd, of D. Noot in persoon die woorden niet gesegd had. Altoos 't wierd doe op sijn schouders alleen geschooven, gemelde jufvrouw bleev alwederom bij haar voorige seggen, en seyde neen, sij had sulcks niet gesegd, en heeft eyndelick haar eed oock hierop moeten doen voor de Raad van Justitie.

En alsoo haar man Steenkool, en Crena, op dien nieuwejaarsdag oock ten huyse van D. Noot waaren, gelijck strack gesegd is, soo wierd met dese twee broeders op gelijcke wijse gehandeld, en gevraagd of sij sulcks niet gehoord hadden ten huyse van D. Noot, en seyden neen en selvs niet iets diergelijcks, en soo hebben dese twee broederen voor de twede maal oock hierop moeten doen haaren eed. Sied eens wat al onnodige eeden hier gedaan sijn, en soo is Serruus van sooveele menschen tot een leugenaar gemaackt ende aangewesen dat hij een eerdiev is [...][1131] eens anders goede naam, was het moogelick, weg te neemen.

Sied daar broeders, is het bijna wel om te begrijpen hoe dat sulcks in iemand vallen kan die eenig oordeel en verstand heeft? Hij vegt niet anders als tegen sijn eygen schim, 't is bijna de dulligheyd selve soo bot te werck te gaan, dewijle dat 'er niets waar is. Dit moet een overgroote boosheyd sijn, temeer, dewijle dit quaad nu al een jaar lang als een adder-vergivt in sijnen boesem gerust had, dat sig nu eerst quam te openbaaren. Sied hier sijne overgroote gevijnstheyd, en met wat voor een Judasherte dat hij bij D. Noot moet verkeerd hebben, dewijle hij dickwils ten sijnen huyse quam, dat gansche jaar door, als hij maar op Lonthoir was.

Sijn ergerlick leeven hoord men niet alleen buyten sijn huys, gelijck nu getoond is, maar ook daarbinnen, dewijle de gerugten loopen dat hij al vrij oneenig en onsagt met sijn vrouw heeft omgesprongen, soodat sij de vlugt buytens huys schijnt genoomen te hebben, alsoo sij wel ontrent de drie weecken bij haar swager is geweest.

D. Serruus dan nu wederom soo gesond sijnde – gelijck hier gebleecken is uyt sijn voorgaande woelen, want hij telcken selvs in eygener persoon in den Raad van Justitie verscheenen is opdat de dingen dog wel gaan mogten, was het moogelick, na sijn sin, en hij nu soo gesond sig vertoonende – soo waaren wij bevreest of hij oock niet wel de vrijpostigheyd eens mogt gebruycken om te verschijnen in Raade van Politie om daar, tegen de kerckelicke censure aan, te versoecken om na sijn plaats Poeloe Ay te gaan en sijn dienst te verrigten, want sijn daagen scheen nu uyt te sijn, dewijle hij overal het hoovd gestooten had. En om hierin te voorsien, soo wierden wij te raade in onse kerckelicke vergaaderinge op censura morum gehouden den 28 juny om, alhoewel wij tevooren bij sijne excommunicatie hiervan geen kennisse hadden gegeven aan onse regeeringe, nu sulcks evenwel aan haar Agtb. te verwittigen bij extract uyt onse resolutie, 'twelck op den 3 july ook in politiequen raade wierd opgelesen, op welcken selvden tijd Serruus dan oock die onbeschaamde assurantie nam, en verscheen in die vergaaderinge en versogt sijn dienst te doen, soodat hetgeene waar wij voor gevreest hadden hier waar wierd. Waarbij men wederom sied hoe hij alle kerckelicke vergaaderinge en censuren verwerpt door sijne stijvhoovdigheyd. 't Was een groote lievdraagendheyd van onse vergaadering sijne censure soo lang geheym te houden, of hij nog tot bekeeringe quam, dan was sulck een bekendmaacking niet noodig geweest, maar in al dien tijd heeft hij de minste blijcken niet gegeven van een versoend, bevreedigd en godvrugtig herte, soodat wij van de een en ander sijde gedrongen wierden om sijne afhoudinge bekend te maacken bij de Agtbare Politie. En wij dan tot bequaamer tijd bekend gemaackt

[1131] Eén woord uitgevallen door papierbeschadiging.

hebbende, soo heeft evenwel ons regeeringe (lov moet hij hiervoor hebben) hem sijn versoeck afgeslaagen, en gewesen na de kerckenraad, dewijlen hij een onbevreedigd herte had.

Op dienselvden dag quam hij daarop oock al ten eersten ten huyse van den Eerw. A. Hoyer en gav voor dat hij wel genegen was om te bevreedigen, want het scheen nu eerst sijn tijd te sijn. Nu hij bij het afpersen van soo veele onnoodige eeden voor de Raad van Justitie niets had konnen vinden, en bij de Agtb. politie wegens sijn versoeck was afgeslaagen, nu scheen 'er niets anders over te sijn als sig na ons te begeeven, gelijck hij eenige daagen daarna oock quam bij D. Noot ten dien selvde eynde, die hij evenwel oock nog tegelijck tegemoet voerde dat hij verongelijckt was. Dog Noot hierover met hem niet willende twisten, wees hem na den kerckenraad, soo hij wat te seggen had, als hebbende geen bisonder geschil met hem, dewijle hij nu soo gewoeld had tegens haaren raad en wettige censure, door welcke hij sig niet had willen beteren, maar geheel en al verworpen, gelijck het koomen in Raade van Politie, als booven gesegd is, uytwijst.

Sied daar broeders, sijn dit geen slegte vrugten van iemand die met Abraham uyt Ur der Chaldeën sal gegaan sijn, verlaatende sijn maagschap en vaders huys?[1132] Wilde hij doen als dien Patriarch, soo moeste hij hem in godvrugtigheyd en lijdsaamheyd leeren gelijckformig worden, om soo met hem na Canaän te gaan.

De twee andere broederen, te weeten D. A. Hoyer en P. Noot, neemen nog met alle vlijt waar haare opgelegde diensten, de eerste op Neira en de tweede op Lonthoir, en om de veertien daagen des donderdaags op Neira, en beyde tesaamen op Poeloe Ay, dewijle die plaats nog ledig is, en misschien niet wel sal bediend worden voordat 'er eens een ander of derde predicant sal geplaatst worden, waarin wij U.Eerw. de behulpsaame hand hebben versogt in onsen voorgaande. Want behalven dat Serruus alsnog onder censure is, soo houden wij ons verseeckerd, al was 't dat hij daarvan ontslaagen was, dat het soude gaan als tevooren, dewijle hij aanstonds als hij bij den Eerw. Hoyer sig te bevreedigen quam die oude swaarigheyd maackte dat hij nog niet in staat en was om den swaaren dienst op het avondmaal waar te neemen, dat op dienselvden tijd door D. Noot na P. Ay stond verrigt te worden, maar hij was tot dusverre wel in staat geweest om voor de Raad van Justitie te verschijnen, om daar sijnen evennaasten met geweld na te trecken ende te sleepen tegens haar wil en danck, gansch tegen de lievde, en of dit met een sieck lighaam beter kan bestaan als het waarneemen van den dienst, waarom souden wij daar niet aan moogen twijfelen? Immers, hij heeft door dit sijn vuyl gedoente, dat van niemand kan gepreesen worden, gesonde menschen sieck gemaackt, dat hij evenwel heeft weeten uyt te houden, als schijnende daar meerder lust in gehad te hebben als tot hetgeene dat sijn pligt was geweest. Oock konnen wij niet sien dat hij veel stigting aan de gemeente hier sal konnen geeven, dewijle hij aan veele een groote ergernisse en aanstoot gegeven heeft.[1133]

D. P. Noot verlangd nog om na Batavia eens op te koomen, heeft ten dien eynde bij requeste alwederom aan haar Hoog Ed. versogt.

[1132] Zinspeling op Serruus' overgang van de rooms-katholieke naar de gereformeerde kerk, en op zijn vertrek uit Vlaanderen naar Holland.

[1133] Ds. Serruus gaf zijn kant van de zaak in een 'Relaas bij forme van clachten gedaan en opgedraaghen aan d'Eerw. heeren predikanten en ouderlingen uytmakende de kerckenraat in Batavia door Carolus Georgius Serruus, bedienaar des goddelijken woords in Banda', d.d. 24 september 1714, ANRI, Archief protestantse kerken 140, fol. 621-652. De bijlagen bij dit relaas, lopende tot fol. 690, bevatten diverse stukken, zoals 'vraag-poincten' voor de Raad van Justitie te Banda, extracten van kerkelijke vergaderingen, attestaties (van krankbezoeker en koster Willem Cloet), alsmede briefjes van ds. A. Hoyer. Zien over Serruus ook deel I-2, doc. 362.

Ondertussen – – – den kerkenraad in Banda, en uyt aller last en naame Petrus Noot syn. p.t. praeses et scriba epistolarum, Antoni Hoyer syn. h.t. scriba, Hermanus Neumarck[1134] ouderling.

Banda Neira, in onse kerckelicke vergaaderinge den 16 augustus 1714.

P.S. Dewijle den kranckbesoecker Jacobus Jongbloed sonder attestatie tot ons is overgekoomen, wegens sijn schielick vertrek, soo versoecken wij of U.Eerw. van deselve ons toe te senden willen.

183. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1715.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 697-700.

Eerwaarde, godsalige, welgeleerde heeren, en gewenschte medebroederen in Christo.

Uwer Eerwaardens twee seer geëerde brieven, den eenen van den 31^{en} december des verledenen[1135] en den anderen bij wijse van een P.S. van den 3^{en} january deses jaars,[1136] sijn ons door onsen seer Eerw. ampt-genoot D. J. Boekenberg wel geworden.

Het gaf ons een nieuwe smertelijke wonde in onse ziele daerinne te bespeuren dat U.Eerw., ter oorsake van den door ons gecensureerde D. C.G. Serruus ende van d'ergernissen en opschuddingen daaruit ontstaan, door sulk een gevoeligen droefheid waret getroffen geworden, overmids ons sulks weder te binnen bragt sijn versteent, onversoenbaar gemoed ende sijn twist- en pleit-sugtig, onstigtelik wangedrag – dewelke ons, na alle vergeefsche overbodige versoeningsaanbiedingen en vermaningen, tot dat censurerens uiterste, met een oogmerk omme hem daardoor te beschamen en te vernederen, niet sonder hertelijke droefheid genoodsaakt hebben – en vermids ons sulks herinnert hoe regtmatig de gemeente alvorens ten hoogsten was geërgert geworden over sijne voorgaande lusteloosheid en nalatigheid in sijnen dienst, terwijle hij sig in allerley andere swaardere wereldsche oefeningen voor het openbare oog van de gantsche wereld seer ijverig besig hield, ende hij daarop sig ook so schamteloos onvermoeid betoonde in alle sijne opschuddende, twistgierige dagen etc.

Wij konnen het U.Eerw. geensins kwalik duiden dat U.Eerw., ter afvorderinge van d'Ed. Hooge Regeringe, uwe consideratiën en advys gegeven hebben over dat gepasseerde tusschen ons en D. Serruus, dewijle dog hun Hoog-Edelen daarin niet anders beoogt hebben als een heilsaam doelwit, ter versoeninge met en ter verplaatsinge van sijn persoon tot de meeste stigtinge der gemeente, gelijk hunne daarop genomene hoog-geëerde resolutie[1137] sulks bevestigt heeft, van dewelke, midsgaders van gedagte U.Eerw. consideratiën en advys, sij ons ook de vereischte afschriften hebben laten toekomen.[1138] Dog nopende welke hunne resolutie wij ook niet konnen ontveinsen dat het ons niet weinig aanstootelik was daarin te ontwaren dat sij van gevoelen sijn, en ronduit seggen, dat D. Serruus verongelijkt is, en daardoor ons voor sijne verongelijkers schijnen te houden, ongeagt dat onse censuur, om bijgebragte redenen, soo schriftmatig, bij gevolg so regtmatig, is geweest, op welke hunner HoogEdelens gevoelen-uitinge D. Serruus bij sommige in het particulier, tot hoon van ons, ook niet weinig geroemt heeft, en alle sijne onversoenbare onstigtelijke gedoentens als wet-

[1134] In de jaren 1750 is een Hermanus Nieuwmark opperchirurgijn te Banda (*GM* deel 11, 12, 13).
[1135] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 285-289.
[1136] Niet aangetroffen.
[1137] Resolutie HR d.d. 28 november 1714, in NA, VOC 730, fol.994, met verwijzing naar brieven PR Banda aan HR d.d. 30 april en 19 augustus 1714 (NA, VOC 1853, fol. 3-62, nader 14-18, alsmede fol. 174-177). In geen van deze stukken wordt Serruus geïncrimineerd.
[1138] Niet aangetroffen.

tige en goede heeft derven handhaven. Dog in welke alles wij ons, als sijnde een seer verdrietige ende ons bereids over 't hoofd gewaayde saak, niet verder sullen uitlaten.

Wij bedanken U.Eerw. schuldpligtiglik voor uwe berigt wegens uwe intercessie voor wijlen den Eerw. N. van Schie en wegens den staat der kerken ende onser Eerw. medebroederen in dit India haren dienst verrigtende, in welke laatste wij insonderheid met hertelijk leedwesen hebben vernomen de lang kwakkelende siekte van den Eerw. A. Thornton, dien getrouwen arbeider in het werk des Heeren, die thans daardoor buiten staat geraakt was van dienst te konnen doen, ja! die opnieuws door sulk een swaren overval was verergert geworden, dat nu daardoor uwe hope en verwagtinge bijna geheel afgesneden was.[1139] Dog in dat laatste berigt heeft ons weder in 't bisonder verheugt, daarin te sien de nog agtervolgende genade des Heeren, in meest alle de andere Batavische seer geliefde medebroederen nog in gesondheid in hare dienst-oefeninge te onderhouden, tot eenen volherdenden bloeystand en aanwasch van hare dierbare gemeente.

En in geval Uwer Eerw. verdere ernstige aendryngende versoek om nog een nadere besendinge van praedicanten uit het vaderland herwaarts, behalven de vijf die reeds voor India toegestaan waren, ingang sal vinden, gelijk wij niet en twijfelen, hopen wij dat ook onse Bandasche kerken, na vereisch van haar gebrek, daarvan haar aandeel sullen genieten.

Hetgene U.Eerw. ons verstandigen,[1140] als van ter sijden onder anderen te hebben gehoort dat d'Eerw. J. Boekenberg sou sijn beroepen na Banda in stede van d'Eerw. C.G. Serruus, die na Amboina verplaatst sou werden, hebben wij bij d'uitkomste bewaarheid bevonden, dewijle d'Eerw. Boekenberg tot sulken einde met'erdaad onlangs hier in gesontheid, God lof!, is aangeland, sijnde met veel genegentheid en liefde van ons ontfangen geworden en hebbende sijne goede gaven en studie, van dewelke U.Eerw. gewagen, verscheidene reisen alhier in sijne dienst-oefeningen tot ons groot genoegen getoont, gelijk sijn Eerw., en dat selfs onder een stigteliken en godvrugtigen wandel in den geest des sagtmoedigheid, nog dagelijks is toonende, sulks dat wij tot nog toe geensins en twijfelen of wij sullen onder sijne ijverige en getrouwe medehulpe, ende des Heeren zegen, onsen dienst hier voortaan met blijdschap en niet al sugtende konnen verrigten.

En hetgene U.Eerw. bij hunne gedagte respective laatste aenschrijvens, op wijse van een P.S., ons nader komen ter kennisse te brengen, voor te houden, aan te bevelen en te versoeken hebben wij, omme daarnevens te berde gebragte dryngredenen, so veel ons doenlik was in opmerkinge genomen en tragten t'agtervolgen.

Waarna wij U.Eerw. nu nader komen aan te dienen hetgene van onse kant op [...][1141] tot uwe narigt strecken moest, als dat onse seer lieve amptgenoot D. Van Schie in october jongstleden op Lonthoir, na een sesdagige siekte, tot onser droefheid door de dood ons seer schielik ontrukt is, en D. Boekenberg niet heel lang na sijne aankomst alhier door onse Agtb. regeringe tot aanvullinge van die ledige plaats is geschikt en versonden geworden. Midsgaders dat D. C.G. Serruus in onse extra-ordinaire kerkelike vergaderinge ad censuram morum, op den 14^{en} maart deses jaars expres over de saak sijner censuur gehouden, door ons, na aan ons genoegen gegeven te hebben, van de censuur ontheft is, en vervolgens sijne kerkelike dimissie na Amboina verworven heeft, werwaarts hij ook in april daaraanvolgende met'erdaad vertrokken is, dog niet sonder vorige tegenstribbelingen, niet alleen van sijn Eerw. so in het een als in het andere, maar ook selfs van d'E. oppercoopman de heer P. Gabry,[1142] als commissaris politicus, aangesien die buiten gewoonte en tegen ons wil en dank in voornoemde vergaderinge ook sitplaats kwam nemen en bleef houden, en hetwelke

[1139] Zie aantekening bij doc. 178.
[1140] Meedelen.
[1141] Enkele woorden onleesbaar door papierbeschadiging.
[1142] Pieter Gabry, 1713 secunde van Banda, 1715 secunde van Ambon, 1721-1725 gouverneur van Ambon.

wij, na onse vergeefsche daar tegen ingebragte redenkavelinge en aangewende pogingen, ter vermijdinge van verdere verwijderingen hebben goed gedagt voor dien tijd geduldiglik te verdragen.

Waarbij nog dient dat onse gewonelike visitestogt na Aroe desen jare geen voortgang heeft konnen nemen, vermids de daartoe aan d'hand sijne transport-bodem tot een ander gebruik benoodigt is geweest. Dog, so men van ter sijden verstaan heeft, sal egter onse visitestogt na Klein Timor nu wederom eerstdaags op sijn tijd konnen volbragt werden.

En wat betreft wijders den toestand deser gemeente in 't algemeen, deselve is, de Heere sij voor sijne genade gedankt! thans in ruste, bestaande in een getal van 1712 christenen, en daaronder 249 ledematen, dog sijnde, hetgene met hertseer te beklagen is! ingedompelt in eene bijna algemeene flaauwheid en laauwheid ten opsigte van het bijwonen en oefenen van den openbaren godsdienst, sijnde D. A. Hoyer op sijn oude standplaatse Neira en D. J. Boekenberg tot Lonthoir, na haar vermogen, haar talent op woeker tot des Heeren dienst aanleggende, terwijle Poelo Ay door het vertrek van D. Serruus van een leeraar verstoken is, weshalven wij U.Eerw. seer ernstiglik sijn versoekende, van onsentwege bij d'Edele Hooge Regeringe om een derde Bandasche leeraar te willen aansoek doen, niet alleen ten dienste van de Poelo Aysche gemeente, maar ook omme hier de gemeene visites ten Oosten en Westen beneffens d'evengemelte twee broeders te helpen waarnemen.

En dewijle D. Hoyer nu al over de 13 jaren alhier dienst gedaan heeft, ende sijne jegenwoordige gebrekkige en swakke lighaam wel een gemakkeliker en verkwikkeliker standplaats vereischt dan dese is, so heeft hij nu op dien grond bij d'Edele Hooge Regeeringe omme sodanigen vereischten standplaats gerequestreert, welk sijn billik request wij U.Eerw. seer hertelijk sijn versoekende na uwe vermogen bij voorschreven Hun Hoog-Edelens te willen helpen ondersteunen, ende, bij inwilliginge van hetselve, alsdan ook te willen helpen bevorderen dat herwaarts nog een ander nieuw leeraar tot sijn vervanger mogte gesonden werden, als waartoe, behalven d'Eerw. na [...] plaatste Schrevelius,[1143] buiten twijfel ook andere uit het vaderland verwachte en verwagt geweest sijnde nieuwe broederen tegen dien tijd op Batavia in gereetheid sullen sijn. In verwagtinge van welke wij – – – den kerkenraad van Banda, en uit aller naam en last Joannes Boekenberg p.t. praeses, Antoni Hoyer h.a. epist. scriba, Hermanus Neumarck ouderling.

Op Neira in Banda, in onse kerkelijke vergaderinge den 15^{en} augusti anno 1715.

184. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 9 april 1716.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 691-693.

Eerwaarde, godsalige en seer geleerde medebroederen in Christo.

Met 't aanlanden van de schepen alhier sagen wij ons vereert met een brief van U.Eerw. gedagtekent den 20 january 1716.[1144] Het was ons seer lief daaruit te ontwaren U.Eerw. genoegen in 't ontheffen van den Eerw. heer Serruus van sijn censura. Ook was het ons tot blijdschap te hooren de welstand van de Indische kerk. Wij wenschen dat den Almogenden deselve door U.Eerw. wakkeren dienst, wijs bestier en getrouwe voorsorge langs hoe meer wil doen groeien en bloeien tot aanwas in kennisse en meerder liefde tot de waarheit.

Maar nog meer verheugden wij ons wanneer wij sagen dat U.Eerw. brief ons overhandigt wierd door twee sulke wakkere leeraars, die ons tot medebroederen ten dienste in dese Ban-

[1143] Eén woord en delen van twee andere woorden weggevallen door papierbeschadiging. (Petrus) Cornelius Schrevelius, arr. Batavia 1715, 1716 als predikant naar Cochin, 1717 aldaar overleden.
[1144] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 318-319.

dase kerk wierden toegesonden, hebbende reeds al verscheiden malen hare bequaamheden in 't openbaar betoont met toejuiching van iedereen, die ook hare bequaamheden met een eerlijken en minsamen opregten wandel vercieren, sodat wij geensins kunnen twijffelen, of door haren opregten ijver sal des Heeren werk gelukkig voortgaan.

Wat aangaat de toestand van onse kerke alhier in Banda, is bijna niets te berigten als alleenlijk dat die nog bijkans, so ten aansien van getal als andersins, deselfde is als verleden jaar. Een tragen ijver en flauwe begeerte tot oeffening van den godsdienst word dagelijks onder velen bemerkt.

De kerk- en schoolvisite op de Zuidwester eylanden van Klein Timor is verleden jaar door den Eerw. predikant Joannes Boekenberg verrigt, die daar alles in een redelijke goede staat heeft bevonden,[1145] de scholen in 't gemeen versien zijnde met verscheyden goede schrijvers, wel geoeffend in 't lesen als ook mede in 't singen, sommige die daarenboven verscheyden vraag-poincten aangaande de eerste beginselen van onse religie wisten te beantwoorden, niettegenstaande wel te denken is dat 't meer uit sleur als uit een verstandig begrip van saken voorkomt. Egter zijn dat de eerste wegen die men met sodanigen soorte van menschen kan inslaan om haar eenige kennisse en daaropvolgende liefde tot de waarheit, en vrese Gods in te boesemen, gelijk men daarvan in eenige weinige ook al eenige goede blijken heeft gesien, selfs tot onse verwonderinge en volle genoegen. Maar het enigste dat ons mishaagde was de nalatigheit van sommige schoolmeesters, die niet anders als volgens den gemenen slender[1146] hare vraagboekiens gebruikende, dan het werk berusten laten, sonder haar leerlingen daarvan een verstandig begrip te doen krijgen, niettegenstaande men haar telkens ernstig en kragtig daartoe aanmaant. Het getal der christenen op Klein Timor bestaat uit 457 personen, en de schoolkinderen 146.

De Eerw. heer Anthony Hoyer wegens sijn verlossing uit dese provincie van ons een kerkelijke dimissie versogt hebbende, zijn wij met eenparigheit seer gereet geweest zijn Eerw. die met de innigste toegenegentheit te accorderen. Aan d'eene kant smertede ons 't missen van een man die bij sijn wakkeren en ijverigen dienst een leven voegde dat iedereen tot een voorbeeld moeste dienen: godvresende, minsaam, opregt en vredelievende, maar aan d'andere kant verheugen wij ons over sijn Eerw. geluk, dat sijn Eerw. van dese plaatse (als vrij wat ongemakkelijk voor de gesteltheit van sijn lichaam) buiten twijffel een gevoegelijker en beter standplaatse zal erlangen. Wij wenschen dat d'Eerw. heeren broederen op Batavia zijn Eerw. als sodanig een meugen ontfangen.

Dit is 't dat wij voor tegenwoordig kunnen overschrijven tot onderhoudinge van U.Eerw. vriendschap, dewelke ons seer dierbaar is. – – – Den kerkenraad tot Banda, en uit aller naam Adrianus Ens praeses, Jeremias Joannes Pars scriba epist., Hermanus Neumarck ouderling.

Geschreven in onse kerkvergaderinge den 9 april 1716.

P.S. Aangaande de nieuws-aangekomene predikanten in hare verplaatsinge kan men vooralsnog met geen sekerheit schrijven, en daarvan word geoordeelt dit de reden te wesen, namelijk de onpasselijkheit van den Eerw. predikant Joannes Boekenberg.

185. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1717.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 701-703.

Eerwaarde, godsalige, seer geleerde heeren en veelgeachte medebroederen in Christo.

[1145] Verslag niet aangetroffen.
[1146] Sleur.

Met het aanlanden der schepen sagen wij ons vereert met een brief van U.Eerw. gedagtekent den 4den january deses jaars.[1147] 't Smerte ons daaruit te lesen het overlijden van de Eerw. broederen Anthony Hoyer, Jacobus van Spijk van Malacca,[1148] en Johannes van der Ster aan de Caap de Goede Hoop,[1149] alsmede de nog continueerende onpasselijkheit van d'Eerw. heer Thornton, die de Heer dog eens herstelle in de vorige gesontheit!

Maar het was ons aan de andere seer lief te ontwaren de welstand van de Indische kerke. Wij wenschen dat de Almogende door U.Eerw. wakkeren dienst, wijs bestier en getrouwe voorsorge langs hoe meer wil doen groyen en bloyen tot aanwas in kennisse en meerder liefde tot de waarheid.

Alsmede aangenaam was het ons te lesen dat de Eerw. broederen Jacobus Canter Visscher[1150] en Petrus Nicolai[1151] ten dienste van de Indische kerken gelukkig op Batavia aangekomen zijn, welke wij ook toewenschen de segen des Heeren over hare persoonen en dienst.

Maar wat aangaat den toestand van onse kerk alhier in Banda, is bijna niets te berigten als alleenlijk dat die nog bijkans, so ten aansien van getal als andersins, deselfde is als verleden jaar. Wij houden niet op den tragen ijver en flauwe begeerte tot oeffeninge van den godsdienst die dagelijks nog onder velen bemerkt word door onsen ijver en onvermoeyden besigheit in 't werk des Heeren van tijd tot tijd te verbeteren.

Van de kerk- en schoolvisiten, so om de Zuid-west als om de Zuid-oost, kunnen wij voor tegenwoordig U.Eerw. geen nader kennisse geven als die in onse jongste brieven[1152] overgeschreven zijn, also de voorschreven visiten derwaarts niet gedaan zijn.

D'E.E. Achtbare Raad der Politie heeft aan haar Hoog-Edeles een versoek gedaan om drie krankbesoekers tegen het aanstaande jaar voor Banda te mogen genieten, 'twelk wij U.Eerw. ten dien einde ook bekent maken om sulks indagtig gelieven te wesen en hetselve versoek te errinneren. Ook heeft den scriba deses per request aan haar Hoog-Edeles permissie versogt om tegen het aanstaande jaar een springtogje na Batavia te mogen doen tot het uitsien na een vrouw, waartoe den scriba U.Eerw. gedienstelijk versoekt om behulpsaam te zijn.

Dit is het dat wij voor tegenwoordig kunnen overschrijven tot onderhoudinge van U.Eerw. vrindschap, die ons seer aangenaam en dierbaar is. Onse God, Eerwaarde medebroeders, onderschrage en versterke u met sijn kragt, hij heilige u meer en meer in de kennisse sijner wegen, hij doe u een lange reeks van jaren in gesontheit leven tot dienst van sijn kerk, en hij zegene u persoonen en familiën en maake uwen dienst altoos vrugtbaar. – – –

Den kerkenraad tot Banda, en uit aller naam Jeremias Joannes Pars epist. scriba, Joannes Boekenberg, Jacob de Swarte ouderling, Thomas Carper ouderling.

Banda, den 18 augustus 1717.

186. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 6 mei 1718.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 705-708.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde en veelgeagte medebroederen in Christo.

[1147] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 348-349.

[1148] Jacobus van Spijk, arr. Batavia 1711, 1712-1716 predikant te Malakka, 1716 aldaar overleden.

[1149] Johannes van der Ster of van der Star (1678-ca. 1716), 1707-1712 te Elmina (Guinee), 1715 als ziekentrooster uitgevaren naar Oost-Indië, aan de Kaap overleden.

[1150] Jac. Canter Visscher, arr. Batavia 1716, predikant te Cochin, 1725-1736 te Batavia.

[1151] Walerius Nicolai, meester-chirurgijn, 1722 predikant te Batavia, 1723-1726 te Ambon, 1726 naar Cochin, overleden 1741.

[1152] Doc. 183 en 184.

Niettegenstaande wij seer wel wisten dat een goede naam menigmaal door de lastertale van enige weinige quaadaardige ligtelijk kan beswalkt worden, selfs in so verre dat die bij velen haar regte gedaante verliest, keurende den leugen voor de waarheyd, egter wierden wij in onse ziel ontroert doen wij uit U.Eerw. brief sub dato den 27 december 1717[1153] ontwaarden datter verscheyden afschriften op Batavia swerfden, welker inhoud was datter verscheyden menschen in Banda, met naam en toenaam uitgedrukt, schuldig waren aan een bespotting van God en godsdienst, enige door de daad zelve, andere door haar tegenwoordig zijn, ja dat den handel in de kerk op Lonthoir en van de predikstoel zelve met so veel godloosheyd en helsche uitdrukkingen was gemengt geweest eveneens alsof 't van den duivel zelve wierde voortgebragt.

't Vermeerderde onse ontroering wanneer wij in 't vervolg lasen dat U.E.Eerw. meenden regtveerdige redenen te hebben om te vresen dat dat heylloos geval meer als al te waar soude zijn, denkende gevolgelijk dat wij daarvan niet onbewust zijnde, ons door ons stilswijgen souden willen schuldig maken aan een misdaad door welke gewisselijk Gods brande toorn komt over een volk. Och of God de Here deselve niet wilde doen komen over diegeene die andere daarmede ten onregten betigten.

Tot U.E.Eerw. onderrigting in desen diend alleenlijk dit naarvolgende, dat den schijver deser doen ter tijd zelfs mede in de kerk op Lonthoir is geweest met een tamelijk groot geselschap, die hij alle bij naam niet en weet te specificeren, en naardat men wandelende den enen hyer en den anderen wederom daar door de kerk enige grafschriften als andersins had gesien en gelesen, is den heer Van Bergen zaliger[1154] bij die gelegenheyd ook op den predikstoel geraakt, dewelke ik onder 't uitgaan uit de kerk wel enige woorden op den predikstoel heb horen spreken, dog den inhout daarvan niet verstaan.

Nooyt hebben wij hyervan iets verder gehoord, veel minder bijgewoond, ende ook nooyt isser iets daarvan aan onse kerkenraad bekend gemaakt, nog aan iemant van ons in 't bijsonder, sodat U.E.Eerw. vanzelve kunnen sien hoe ongegrondet hare verwagting was van een ruime schrijfstoffe diesaangaande uit onse kerkelijke brief te zullen krijgen, maar hoe regtmatig ons stilswijgen in desen, als niet willende sonder reden over wangedrag rakende den godsdienst klagen.

U.E.Eerw. verwagting van een nauwkeuriger berigt aangaande den toestand der gemeentens op de omleggende eylanden so ten oosten als ten westen kunnen wij alsnog niet voldoen, dewijl wij ook dit jaar geen kerk- en schoolvisite hebben gedaan, niet ter oorsaak van onse nalatigheyt maar van gebrek aan een bequaam vaartuig. En rakende de gemeentens hyer in Banda, so op Neira, Lonthoir als P. Ay, zijn nog volkomen in deselfde toestand, onder den dienst van J. Boekenberg op Neira, Adrianus Ens op P. Ay ende P. Nicolay op Lonthoir, met de jongste schepen herwaarts overgekomen. Wij hebben zijn Eerw. met veel liefde en innige tederhertigheyd ontfangen, die hoe langer hoe groter word, niet alleen uit kragte van zijn Eerw. hoge jaren,[1155] die ons een vaderlijke eerbied en agting indrukken, maar wel bijsonderlijk desselfs zedig gedrag, soete en vriendelijke broederlijke samenleving, en voornamentlijk zijn Eerw. geduirigen en wakkeren ijver in 't werk zijner bediening.

Wij bedanken U.E.Eerw. voor 't omstandig berigt aangaande de bloeiende gemeente op Batavia, zijnde ons aan de ene kant een regtveerdige oorzaak van smertelijke droefheyd doordien wij bespeuren de grote breuke der kerke door 't verlies van den Eerw. heer Gode-

[1153] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 380-381.

[1154] Kapitein Guiliam van Bergen, 1711 kapitein in Banda geworden, in 1716 secunde van Banda als opvolger van de overleden D.H. Legrand. De gepleegde profanatie wordt vermeld *GM* 7, 355.

[1155] Petrus werd als student te Groningen ingeschreven januari 1684 en werd in 1693 predikant in Friesland.

fridus van Holten,[1156] maar aan de ander kant een rede van blijdschap doordien wij ook t'effens die breuke genesen sagen door een talrijke aankomste van nieuwe arbeyders in 's Heren werk, gelijk wij ons ook niet sonder reden verheugden dat onsen geliefden medebroeder Jeremias Joannes Pars door de Ed. Hoge Regering hyer uit Banda was geroepen om hem bequaam te maken tot den dienst op Batavia. So bedroefden wij ons over 't verlies van een man wiens vriendelijke omgang, soete samenleving en getrouwe ijver bij ons in een lange naargeheugenisse zal blijven. Egter versoekende bij onse kerkelijke vergadering ontslagen te zijn van zijnen dienst, hebben wij zijn Eerw. dat met alle bereidwilligheyd geaccordeerd, bedankende zijn Eerw. gants tederhertig voor zijnen wakkeren dienst onder ons, wenschende dat den Almogenden hem met zijn Geest wilde versellen, tot verdere bequaammaking in den dienst van Gods kerk, niet twijfelende of deselfde deftigheyd die hem onder ons aangenaam heeft doen zijn, sal hem ook aan U.Eerw. behagelijk maken, en daarom met veel liefde en toegenegenheyd ontfangen worden.

Wij bedanken U.E.Eerw. voor hare uitwerking ten goede bij de Ed. Hoge Regeering tot 't bekomen van de 4 crankbesoekers, die tot nog toe alle schijnen mannen te zijn van een goed gedrag en vereischte bequaamheyd. Arend Coop is geplaats op 't hoofdcomptoir Neira tot den kerkendienst, Wopke Popta voor de werf, 't siekenhuis en 't Casteel Belgica aldaar, Jeremias Dadelbeek op Lonthoir en Pieter Huigenbaart[1157] op P. Ay.

Hyermede eindigende – – – de predikanten en ouderlingen van den kerkenraad in Banda. Uit aller last en naam J. Boekenberg epist. scriba, Jacob de Swarte.

Banda Neira, den 6 maay 1718.

187. Brief van H. Maasland aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 10 augustus 1718.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 709-710.

(*Hendrik Hermansz Maasland, luitenant en commandant van het fort Belgica, werd omstreeks 1717 te Banda veroordeeld en naar Batavia gezonden. In hoger beroep werd hij te Batavia vrijgesproken en in zijn vorige functie hersteld. Hij reisde naar Banda terug op hetzelfde schip als de predikant Petrus en werd na aankomst op Banda door deze aangeklaagd wegens wangedrag. Daarop ontzegde de kerkenraad hem de toegang tot het Avondmaal en werd hem provisioneel ook de toegang tot de bijeenkomsten van de Politieke Raad ontzegd. Bij zijn overlijden in 1724 had hij de rang van kapitein en was hij militair bevelhebber van Banda*.)

Eerwaardige en geleerde heeren.

Onder hoope van welduyding neeme ik de vrijpostigheyt dese aan U.E.Eerw. af te rigten en teffens mijn beklag te doen over het ongelijk dat mij alhier bejegent is, namentlijk hoe dat den predicant Johannes Boekenberg met den ouderling Tomas Carper den 14[en] april 's avonts ten seven uuren aan mijn huys zijn gekomen en mij uyt naam van den kerkenraad aangesegt dat mij de tafel des Heeren was verboden, omdat ik onderwegen ergernisse soude gegeven hebben, totdat ik berouw en leetwesen over mijn sonde soude betoont hebben, sonder eens te weeten waarover. Waarop ik andwoorde: ik versoek een extract uyt het besluyt, waarin en waarover het mogte bestaan, en de beschuldiging mogte wesen. Waarop den predikant zeyde: dat is mijn niet belast, ik sal daar raport van doen, sonder eens te weten waarover. Maar nadat mij van ter zijden is ter ooren gekomen, soo is 't dat de huysvrouw

[1156] G. van Holten (1668-1717), arr. Batavia 1701, predikant aldaar.
[1157] In 1738 is een Pieter Huigenbaart binnenregent van het weeshuis.

van den predicant Petrus haar Eerw. alhier heeft wijsgemaakt, ligtelijk om den gouverneur deser provintie ten dienste te zijn, alsoo sijn E.E. Agtb. mij niet wel lijden mogt, dat ik op de heenreyse naar dit gouvernement moedernaakt in de cajuyt soude gewasschen hebben, dat wel finaal van haar verdigt is, maar ter contrarie heb ik eens op een avond na ses uuren[1158] in de galderij van 't schip gewasschen en een kleet om mijn lijff geslagen, soo in scheepscajuyt gekomen. Ik stel dit aan U.E.Eerw. kerkenraad of dat ergernisse is.

Derhalven versoeke ik seer instantelijk U.E.Eerw. behulpsame hand hierontrent, dewijle ik alhier aan de Eerw. gecommitteerdens uyt de kerkelijke vergadering, den predicant Johannes Boekenberg en ouderling Tomas Carper, die mij quamen excommuniceren, en soo zijn sij na den gouverneur gegaan – maar, Eerw. heeren der kerkenraad, ik geloove voor vast dat sij sulken extract aan den heer gouverneur hebben overhandrijkt teneynde sijn E. Agtb. mij met hetselve voor de Hooge Indiasche tafel mogte uytschilderen, alsoo den predikant Boekenbergh ook op verre naar mijn beste vrind niet is, om redenen ik met mijn aanwesen aldaar al mede wegens het voorgevallene in de kerk van Lonthoir heb moeten getuygen.[1159] En aangesien ik hier als een verstooteling uyt Israël ben, en geen heil of troost hebbe, ook onverhoord ben aangetast op 't bloot seggen van een vrouw die de geheele wereld wel bekent is en een eerlijk man sigh schaamt om haar ten toon te stellen, derhalven addresseere ik mij voor U.E.Eerw. vergadering, versoekende mainctenue hierontrent, blijvende ook hetselve in alle eerbied afwagtende, terwijl ik naar toewensching van Godes vaderlijke zegeningen ben en sal tragten te blijven, Eerwaarde en geleerde heeren, U.E.Eerw. gansch geringen dienaar, H. Maasland.

Banda Neira, ady 10 augusty anno 1718.

188. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, mei 1719.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 711-713.

Eerwaarde, godzalige, zeer geleerde heren, gants lieve medebroeders in Christo.

U.Eerw. brief van den 12 jannuary 1719,[1160] ons ter behoorlijker tijd inhandigt zijnde, heeft ons wederom U.Eerw. misnoegen over 't voorgevallene in de kerk op Lonthoir doen zien, 'twelk wij met stilswijgen beantwoorden. U.Eerw. gewoonte van zig aan de regering der plaatse te addresseren tot 't bekomen van een bequaam vaartuig om de visitens der buitenlandse plaatsen af te leggen, kunnen wij niet anders als loflijk keuren, maar indien U.Eerw. door dusdanige manieren van spreken ons 't versuim van onse pligt willen voorhouden, moeten wij U.Eerw. seggen groflijk geabuseerd te zijn, dewijl wij zedert vier jaren herwaarts (zijnde den tijd van mijn aanwesen in Banda) nooyd hebben nagelaten ter behoorlijker tijd en plaatse aanzoek te doen, gelijk de Eerw. heer Jeremias Pars geduirende zijn aanwesen daarvan getuigenisse zal kunnen dragen, en U.Eerw. mondeling onderrigten.

Naar de Zuid-ooster eylanden is ook dit jaar wederom geen kerk- en schoolvisite gedaan, doordien onse collega Adrianus Ens geduirende een geruime tijd vrij onpasselijk geweest is, zelfs zo verre dat zijn Eerw. enige weken lang 't bed heeft moeten houden, dog nu wederom een weinig aan de beterhand en in staat om zijn dienst te presteren, en Dominus Petrus Nicolay op den 19 october 1718 al was overleden, tot innerlijke droefheyd en zielesmerte van ons en de gehele Bandasche gemeente, versoeken dieswegen U.Eerwaerdens bij de E.E. Hoge Regering op Batavia te willen aanhouden dat de tegenwoordig vacerende

[1158] Na het invallen van de duisternis.
[1159] Zie het hiervoorgaande document.
[1160] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 434-436.

plaatse door een ander leeraar mag aangevuld worden. Wij bedanken U.Eerw. voor 't wijdlopig berigt aangaande de nog in leven zijnde en reede gesturvene predikanten en crankbesoekers.

En dewijl van hyer niets vald te berigten, zo betuigen wij – – – den kerkenraad in Banda, en uit desselfs naam J. Boekenberg epist. vice scriba et vice praeses, J. Neumarck ouderling, Stephanus Stull[1161] ouderling.

Banda Neira, in onse kerkelijke vergadering den [..][1162] maay 1719.

189. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 14 augustus 1720.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 717-719.

Eerwaarde, godzalige, zeergeleerde heren en broederen.

Op U.Eerw. aangename letteren van den 15 jannuary 1720[1163] (met de eerste van hyer vertrokkene schepen door ons niet beantwoord) diend dese, dat wij met veel blijdschap en innerlijke genegenheid den Eerw. Heer Anthonius Pastorius tot ons zagen overkomen, die naar ruim 14 dagen van zijn aankomste alhyer door den Agtb. Raad op 't eyland Ay geplaats wierde, alwaar zijn Eerw. hem in korten tijd zeer bemind heeft gemaakt, als zijnde een man van een godvresend en zedig levensgedrag.

Dog met innerlijke ziels-smerte moeten wij U.Eerw. bekend maken dat 't den Almogenden behaagd heeft onsen veel geliefden broeder, naar een ziekte van omtrent 8 à 9 dagen, op den zesden july deses jaars door de dood van ons weg te nemen. Wij zeggen in opregtigheid dat de Bandasche kerk wel gewisse redenen heeft dit haar smertelijk ongeluk te betreuren. Wij verzoeken U.Eerw. zeer vriendelijk dat se dog bij haar HoogEdelhedens gelieven aanzoek te doen tot vervulling van dese vacante plaats, temeer dewijl onse medebroeder Adrianus Ens met een aanhoudende zukkeling behept is, en veeltijds niet in staat tot verrigting van zijn Eerw. dienst; wij zouden niet durven zeggen dat zijn Eerw. geduirende de tijd van zijn aanwesen alhier een vierendeel jaars te regte gezond was geweest.

Aangaande den heer oppercoopman Johannes de Crouse,[1164] omdat zijn E. zonder kerkelijke attestatie tot ons komende, in vollen kerkenrade ernstelijk heeft verzogd tot de communicatie van 's Heren H. tafel geadmitteerd te meugen worden, op belofte dat zijn E. per eerste occasie zijn getuigenis-briefje ons zou ter hand stellen, en also zijn E. tot den tijd van zijn vertrek daarin nog in gebreke was gebleven, hebben wij gemeend niet bevoegd te zijn dien heer met een kerkelijke attestatie te verzien, temeer dewijl den gewonen inhoud niet naar waarheid zou hebben kunnen of meugen zijn, want zijn E. gewone levensgedrag hyer in Banda mag niet gepresen worden. Dog hyerover kunnen U.Eerw. den heer J.J. Pars mondeling spreken, die den Eerw. kerkenraad een grondig berigt naar waarheid daarvan zal kunnen geven, als sprekende door eigen ondervinding.

Wij bedanken U.Eerw. voor de communicatie nopens de zeer grote verandering' in de gemeinte tot Batavia en elders, zo door 't overlijden van enige als 't succederen van andere leeraars. De staat van onse kerk hyer in Banda, zo op dese als ook op de buiteneylanden, is zederd een jaar herwaarts niet veel veranderd. De kerk- en schoolvisite naar Klein Timor is verleden jaar door onsen broeder Adrianus Ens verrigt, en volgens zijn Eerw. rapport alles

[1161] In 1722 Europees burger, eigenaar van een klein perk.

[1162] Datum niet ingevuld.

[1163] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 478.

[1164] Johannes de Croese, 1689 als adelborst uitgevaren, 1707 koopman en fiscaal te Colombo, 1709 opperkoopman, enkele jaren geschorst, 1716 weer in dienst van de VOC, secunde van Banda, 1722 directeur van Perzië, 1724 aldaar overleden (*GM* 6, 653).

in een goede gesteldheyd gevonden,[1165] en naar de eylanden van Arouw dit jaar door den predikant J.T. Boekenberg, die ook de kerken en scholen aldaar en desselver behandeling redelijk wel heeft bevonden.[1166]

Wij verzoeken dat door U.Eerw. bewerking ons enige Maleytsche Testamenten mogten toegesonden worden, also dezelve hyer en op alle de buiteneylanden ten uitersten benodigd zijn, en op de jaarlijksche gewone eysch tot nog toe geeneen hebben ontfangen.

Dit is 't, Eerw. en veel geagte heren en medebroederen in Christus, dat wij tegenwoordig aan U.Eerw. te schrijven hadden. Wij wenschen dat God de Here uwen dienst vrugtbaar maken, en uwe personen en huisgezinnen met zijne dierbare zegeningen verselle. – – – Den kerkenraad tot Banda en uit aller naam, J.T. Boekenberg p.t. praeses & epist. vic. scriba. J. Neumarck ouderling.

Banda Neira, desen 14 augustus 1720.

190. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1721.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 721-723.

Eerwaarde, godzalige, zeergeleerde heren en medebroeders.

Uw Eerwaardens letteren gedagtekend den 6 jannuari 1721[1167] zijn ons door den Eerw. heer Nicolaas Cramer ter behoorlijker tijd inhandigd. Aangenaam was ons 't omstandig berigt nopens de gesteldheid der Indiesche kerken zo op Batavia als andere comptoiren, waarvoor wij verpligt zijn U.Eerw. hertgrondig te bedanken.

Ook bedanken wij U.Eerw. voor de trouwhertige bezorginge (voor zoverre den kerkenraad daar deel in heeft) dat ons verlies door 't afsterven van den Eerw. heer Anthonius Pastorius door 't overkomen van den Eerw. heer Nicolaas Cramer is vergoedet, welke onse geliefde medebroeder met veel tederhertigheid van ons en de gantsche Bandasche gemeinte is ontfangen, een man die niet alleen van zijne bequaamheid, maar ook zijn zedig en eerlijk gedrag blijken geeft, ook (zo 't ons toeschijnd) van een vriendelijken omgang. Zijn Eerw. is door den Agtb. Raad ter Politie hyer in Banda op 't eyland Ay geplaast, alwaar hij hem (niettegenstaande enige lighaams-onpasselijkheid en daarbij komende grote rouwe over 't afsterven van zijn welbeminde huisvrouw en jonggeboren soontie) alrede zeer bemind heeft gemaakt.

Onse medebroeder Adrianus Ens is van zijne onpasselijkheid nog niet ontslagen, dog enigsins in staat om zijn dienst tot genoegen waar te nemen. De gesteldheid der kerk hyer in Banda is zederd ons laaste schrijven zeer weinig of bijna geen verandering onderhavig geweest. Van die op Arouw hebben wij U.Eerw. voorleden jaar berigt gedaan,[1168] en naar Klein Timor staat eerlange de kerk- en schoolvisite gedaan te worden.

Hyer in Banda, zo op Neyra, Lonthoir als Poulo Ay, is 't getal der christenen en daaronder der ledematen weinig van 't voorgaande jaar verschillende. Onse crankbezoekers zijn drie in getal, op Neyra Pieter Huigenbaart, op Lonthoir Wopke Popta en P. Ay Abraham Dwingelo, verleden jaar op ordre van den Agtb. Heer gouverneur Pieter Gabry door onse kerkenraad naar voorgaande examinatie tot die bediening gevorderd, een man die wij durven zeggen van een zeer prijswaardig eerlijk en stigtelijk levensgedrag te zijn. Alle drie zijn se neerstig in hare dienst en voor haar werk bequaam, en overzulks tot genoegen aan de gemeinte.

[1165] Verslag niet aangetroffen.
[1166] Verslag niet aangetroffen.
[1167] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 511-512.
[1168] Zie het hiervoorgaande document.

Wij wenschen dat God de Almagtige een rijke mate van zijn Geest wil uitstorten over Uw Eerwaardens dierbare personen en H. dienst en uw huisgezionnen met goedertierenheid omringen – – – de predikanten en ouderlingen des kerkenraads tot Banda, en uit aller last en naam J. Boekenberg h.t. vice praeses & epist. vice scriba, T^{s} D^{n} van Hommeren ouderling.

Banda, in kerkelijke vergadering desen 20 augustus 1721.

191. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 19 mei 1722.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 725-727.

Eerwaarde, godzalige en zeer geleerde heren en medebroeders in Christus.

Uw Eerwaardens kerkelijke brief, onder dagtekening van den 19 januari deses jaars,[1169] is ons ter behoorlijker tijd overhandigd. 't Was ons zeer aangenaam een wijdlopig berigt te zien van de gesteldheid der kerken, zo op Batavia alsook op andere plaatsen van dese Indische gewesten.

Om ook U.Eerw. de staat van onse kerk hyer ter plaatse ter kennisse te brengen, kunnen wij niet als met een innerlijke zielssmerte zeggen dat 't den Allerhoogsten belieft heeft onsen veelgeliefden medebroeder Nicolaas Kramer, naar een wijl tijds zukkeling, op den 3 februari deses jaars op te eischen, blijvende ondertusschen de gemeinte op 't eyland Ay al wederom van leeraar ontbloot. En of dese breuke voor Bandaas kerk nog niet groot genoeg was, heeft 't ook den Almagtigen behaagd (wiens doen altijd te prijsen is) onsen al overlang deerlijk zukkelende amptgenoot Adrianus Ens dit sterfelijke te doen afleggen op den 6 april jongstleden, blijvende den predikant J. Boekenberg tot verrigting van 's Heren dienst alleen overig.

Zeer ernstig is ons verzoek dat U.Eerw., de gesteldheid van onse kerk aan haar HoogEdelhedens voordragende, gelieven aanzoek te doen om bequame leeraars naar herwaarts te zenden, vermits de verafgelegenheid der plaatsen hyer in Banda een beletsel is dat die door een predikant naar behoren zouden kunnen waargenomen worden.

Niet overtollig zou 't wesen bijaldien haar HoogEdelens, de ware geschapenheid van onse kerkstaat, zo binnen- als buiteneylandsche, bedenkende, 't getal der leeraren tot op vier wilden begroten, wanneer twee den dienst aan 't hoofdcomptoir, zo sondaagse als wekelijke beurten, zouden kunnen waarnemen. Daarenboven bevinden wij 't een werk van de uiterste noodzakelijkheid te zijn dat de bezoeking van kerk en school naar de Zuidooster en Zuidwester eylanden beyde jaarlijks geschiede, bijaldien men van dat werk een goeden voortgang begeerd te zien. Wij twijfelen niet of U.Eerw. zullen dit ons verzoek bij haar HoogEd. tragten te billiken en tot voldoening van onse begeerte niet nalaten aan te houden.

Het getal der christenen hyer in Banda is nogal bijkans 'tzelfde met dat van voorgaande jaren, hoewel men ligt kan denken dat door 't afwesen van een leeraar de ijverloosheid der christenen daar ter plaatse geweldig aangroeid. Van de staat der kerk en school op Timor[1170] weten wij niet veel te zeggen, doordien onse collega N. Kramer kort na zijn terugkomst van daar ons door de dood is ontnomen, voordat zijn Eerw. ons een schriftelijk berigt van zijne gedane visite had overhandigd.

Van de gesteldheid der kerk en school op Arouw weten wij in 't geheel niets te spreken, also de bezoeking naar derwaarts op zijn behoorlijke tijd geen voortgang heeft kunnen nemen wegens 't overlijden van onse twee genoemde medebroeders.

[1169] ANRI, Archief Kkr Batavia 53, fol. 547.
[1170] Vermoedelijk is bedoeld Klein Timor, de dichtbij (Groot) Timor gelegen Zuidwester-eilanden.

Dit is 't, Eerw. Heren, 'tgeen wij nodig geoordeeld hebben U.Eerw. ter kennis te brengen opdat door U.Eerw. bewerking ons verzoek bij haar HoogEdelens een goeden uitslag mogt obtineeren – – – U.Eerw. volveerdige en genegene dienaren en medebroeders J. Boekenberg p.t. p. & scr. epist., T^{s} D^{n} van Hommeren ouderling.

Banda Neira, den 19 maay 1722.

192. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 18 mei 1723.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 729-731.

Eerwaarde heeren en geleerde, godzalige medebroederen in Jezus Christus.

De uwe van den 18 january 1723[1171] is ons door den Eerw. predicant Franciscus Hartoogh zeer wel ter hant gestelt. De broederen predicanten die haar HoogEdlens herwaarts ten dienst van de kerke van Jezus Christus hebben heen gezonden zijn met haar familiën hier naar een lange rijs van zes weeken gezont aangekomen. Wij hebben derhalve al weedrom reeden om de goddlijke voorzienighijt te loven voor de zorge omtrent zijn kerke hier aan deeze plaats, welkers zware last al eenige ruyme tijt onze Eerwaarde meedebroeder, dewijl hij maar alleen was, gedrukt heeft. Haar HoogEdlens moeten wij hier al weedrom in erkennen als voesterheeren van dezelve, ende U.Eerw. voor uwe zugt t'onswaart in het bekent maken van dit niews betoont roemen.

Wat wijders de gestaltenisse der kerke hier in Banda aangaat, is gelijk als die van Batavia zoo reedlijk, dewijl diezelve ondeugde hier heerschen die aldaar gevonden worden. Wat verder de gestaltenisse der kerke op de eylanden onder deeze provintie leggende aangaat, naar Aarouw is onze meedebroeder Franciscus Hartoogh heengezonden. Het getal der christenen bestont aldaar uyt 250 perzoonen. Die zig in het Christendom door het H. sacrament des doops hebbe laten inlijven waren 52. Voor het overige valt hier niet veel van dezelve te roemen, maar veeleer te bidden dat God door zijn Geest het hijdendom dat voor het meerendeel haar nog beheerst uyt haare zielen wil uytbannen.

Eyndlijk, Eerwaarde broederen, maken wij Uw bekent als dat den geleerde ende godzalige heer Boekenberg, onzen meedebroeder ende getrouwe arbeyder alhier in de leere der waarhijt, aan haar HoogEdlens verzogt heeft per request om naar Batavia te mogen opkomen, om welkers verzoek te bevorderen wij verzoeken dat U.Eerw. de behulpzame hant gelieft te bieden.

Dit is hetgeen wij hadden aan U.Eerw. meede te deelen. – – – De predicanten en ouderlingen des kerkenraats tot Banda, J. Boekenberg vice praeses, Franciscus Hartoogh h.t. epist. scriba, Christoffel van Rensen[1172] ouderling, T^{s} D^{n} van Hommeren ouderling.

Banda, den 18 mei 1723.

193. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 20 juli 1724.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 733-734.

Zeer waarde, veelge'eerde heeren, geliefde meedebroeders in Christus Jezus onzen gezeegende Hijland.

[1171] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 47-49.

[1172] Christoffel van Rensen (1668-1735), chirurgijn in compagniesdienst, tevens perkenier, 1721 burger (zie Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 52).

U.WelEerwaardens g'eerde letteren van den 30 december 1723[1173] zijn ons door de heer Lojaal zeer wel ter hand gestelt, en zoude dezelve al met de eerst vertrekkende scheepen van hier naar Batavia hebben beantwoord tenzij den Almogende de meeste leede van de kerkenraat, geen uytgezondert, met zware koorse hadde bezogt. Wij betuygen onse hertlijke vergenoeging te hebben geschept uyt die liefde die U.Eerw. ons toedraagt, blijkende uyt de vreugde waarmede U.Eerw. was aangedaan op het horen van de bekende aankomst van onse twee lieve meedebroeders, den predikant Hartoogh en Moller. Maar og, of het Gode behaagt hadde dat wij deeze vreugde niet moeste stooren met aan U.Eerw. de doot van de heer Moller op de kerken- en schoolvizite naar d'Zuydwester eylande bekent te make. Hier is dan al weederom een breuke onder ons, hoewel wij niet twijfle of de Kristus, de Koning van zijn kerke, die Zion noyt verlaat, zal U.Eerw. wel gebruyke als een gezeegent middel in Zijn hand om derzelfs plaatse te vervulle met een geleerd niet alleen, maar wel voornamentlijk met een stil en godvreezent leeraar, hier in dit lant wel nootzaklijk, dewijl alhier de heydene die rontom ons wonen meer door voorbeelde als door ander wijs zulle konnen worde getrokken, waartoe wij uw E.Eerw. hulpe versoeke.

De heer Lojaal, die tot ons behouden is overgekome, is door de Agtb. Raat van Politie alhier op Lonthoir geplaast, gelijk de Eerw. heer Hartoog alhier op Neyra in de plaats van de heer Joh. Boekenberg, die tot U.Eerw., zoo wij hoope, al zal wezen overgekomen. Wij twijffele niet of zijn eyver en beproevde bequaamhijt zal het verlies hetgeen wij door het vertrek van den heer Boekenberg geleede hebbe wel konne vergoede, waartoe den Almagtige zijn zeege hope wij sal geeve.

Voorts, broederen, en hebben wij niet meer van dese plaatse te schrijven als dat wij versoeken dat gij onder gedenkt in uw gebeede, gelijk wij aan onse kant de voorspoet van de kerk onder U opsigt vaqn God zulle afsmeke.

Wij eyndige in liefde. – – – de Bandase kerkenraat, en uyt aller last en naam Franciscus Hartoogh h.t. preses, Christoffel van Rensen.

Aldus gedaan in onze kerklijke vergadering in Banda Neyra den 20 july 1724.

194. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1725.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 735-738.

Eerwaarde, godsaalige, hooggeleerde heeren – – –

U.Eerw. aangenaame letteren van den 15 january anni currentis,[1174] aan ons met de laatste versendinge overgesonden, hebben wij den 25 maart in onse vergaaderinge voorgeleesen, en daaruyt vernoomen het gevoelige medeleiden van U.Eerw. over den droevigen toestant onser Bandaase kerke. Wij hadden wel gewenst dat U.Eerw. gebeden voor deselve de heemelen doorgedrongen hadde, ende in staat geweest waaren om Gods regtveerdige oordeelen over onse sonden te doen ophouden, maar het schijnt dat de Heere onse harte nog niet genoeg gesuyvert hadde door 't vyr van sijne vaderlike castijdingen, overmits deese ongewoonlike siekten en sterfte tot nog toe aangehouden hebben, sooals U.Eerw. sulks verders verneemen sullen uyt andere, soo wel gemeene als particuliere brieven.

U.Eerw. brieven waren ons om soo veel te aangenaamer omdat wij die uyt handen van den Eerw. Tobias Johannes van der Ley ontvingen, en ons soo wederom vergeselleschapt saagen met enen nieuwen leeraar om het werk des Heeren benevens ons waar te neemen. Wij hebben tot dien eynde ons niet alleen verblijt over sijn Eerw. aankomste, maar ook den-

[1173] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 100.
[1174] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 155-159.

selven soodaanig ontvangen, en bevonden gelijk U.Eerw. ons denselven hadde opgegeven, hebbende deselve meteen sessie genoomen in onse vergaaderinge onder een rijke toewensinge van des Heeren seegeningen over sijn Eerw. ampt en persoon.

Maar, Eerw. broederen in Christus, onse blijdschap was seer kort, en werde met der haast wederom verstoort door het affsterven van den Eerw. Heer Franciscus Hartog, die naa eenige korte daagen siek geweest sijnde dit tijtlike gezegend ende soo sijne bedieninge hier op aarde den 6 may getrouwlik volbragt heeft. Wij waaren al [...], niet alleen op sijn Eerwaardens [...][1175] jonge weduwe, maar ook well meestens op het droevige lott der Bandaasen kerken, als die door soodaanige toevallen haare herders ontvielen ende soo in een geduurige scheuringe en breuk leven moeten.

Dog hebben wij egter met bijsonder genoegen vernoomen den gesegenden staat der Batavisen kerken met derselver leeraaren, maar voorall den overmoyden ijver van dien ouden ende eerwaarden vader Op den Akker. Wij voegen benevens U.Eerw. nog onsen hertelijke wens tot sijn Eerw. jaaren, dat hij in sijnen hoogen ouderdom vrugten dragen mag, groen en veth sijn in het Huys des Heeren, en blijvt verders onse blijde hoope voor uwe kerken dat de Heere deselve in het toekoomende soodaanig bestieren mag door sijne alomteegenwoordige en allgenoegsaame Voorsienigheit, dat deselve niet alleen bevreyt van alle rampen maar ook in alle bedenklike voorspoedt blijven mag groeyen en bloeyen in lengte der daagen.

Belangende de dimissie van den Eerw. Boekenberg, waarvan U.Eerw. in haare brieven melden dat deselve sonder eenige kerkelijke dimissie tot U.Eerw. overgekoomen is, weeten wij hiervan geen reeden te geven, maar sal dit voorgenoemde Eerw. heer selfs mondeling beeter doen konnen dan wij, die in 't geheel onbewust sijn waardoor sulks is toegevallen. Dog dit nietteegenstaande, houdt sig nogtans deese vergaaderinge alltijt bereit om niet alleen een behoorlik, maar ook tegelijk een loflik getuygenisse ten voordeele van sijn Eerw. te geven, wanneer sulks sal vereyscht werden.

Aangaande het versoek omtrent onsen kerkeliken staat allhier, daarmeede koomen wij U.Eerw. nu meede tegemoet, en dewijl sulks tot dusverre niet schijnt geschiedt te zijn, soo maaken wij hiervan 't begin, opgevende vooreerst het getal der christenen alhier in deese provintie, als namelijk onder de kerke van Neira 941, op Lonthoir 274, op Pulo-Ay 163. Sullende voorts in 't toekoomende continueeren om het jaarlijkse getal en vermeerderinge die daartoe koomen sal aan U.Eerw. over te senden. Onse gemeentens, die all vrij wat vermindert sijn door sulck een ongewoonlike sterfte, werden bedient op Neira van D. Loyal, op Lonthoir van D. van der Ley; hebbende deese laatste ook all een swaare siekte allhier uytgestaan, dog is deselve door Gods goedheit weederom herstelt, tot troost en blijtschap deeser kerke, egter levende in hoope dat het eylant Ay het toekoomende jaar weederom van een nieuw leeraar sal voorsien werden door haar HoogEdelens.

Voorts berigt ook deese kerkelike vergaaderinge dat de gewoonlijke kerk- en schoolvisite omtrent de Zuyd-ooster soo genoemde Arouneese eylanden weederom onder des Heeren segen vollbragt is, sijnde daartoe aangelegt geweest D. Loyal als desselfs tourbeurte, sijnde doen der tijt als predikant van Poulo-Ay, die sijne rijse aangevanct hebbende met de chialoup De Bierkan den 17 maart, deselve ook met veel voorspoed ende een gewenste lichaamsgezondheit (God sij 't alleen gedankt) affgedaan, en den 24 may may met blijdschap weederom tot ons gekoomen is.

Uyt sijn Eerw. rapport,[1176] gedaan aan deese vergaderinge, vernaamen wij met veel genoegen dat de Vader der Ligten met de straalen sijner genaade die verduysterde landen nog

[1175] Twee maal enkele woorden weggevallen door inktvraat.
[1176] Niet aangetroffen.

all vrij well omschijnt, hebbende sijn Eerw. in die plaatsen bevonden christenen 225, op nieuws gedoopt 35, in den houwelijke staat bevestigt 23 paar, schoolkinderen 78.

De Heer geve verders sijnen seegen daartoe, hij vollbrenge 'tgeene dat hij alldaar begonnen hadt, en verlight de gemoederen van die inwoonderen meer en meer, sodat deselve door Gods gemeenschap verder gebracht sijnde, Gods heerlijkheit daardoor over meer en meer geopenbaart, ende sijn Koninkrijk tot aan het eynde der aarde mag uytgebreit worden.

Wij sluyten hiermeede – – – U.Eerw. dienstwilligen meedebroederen uytmaakende den kerkenraad van Banda, en uyt aller last en naam T.J. van der Ley p.t. praeses, J.W. Loyal p.t. epist. scriba, ouderlingen Christofel van Rensen, Hendrik van Surker.

Banda, den 15 augustus 1725.

195. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, [augustus] 1726.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 741-744.

(*Deze brief is door inktvraat grotendeels vergaan. en slechts voor een klein gedeelte leesbaar. Daarin wordt vermeld dat op 11 augustus ds. Ten Holten is overleden.*)

196. EXTRACT UIT DE NOTULEN VAN DE POLITIEKE RAAD VAN BANDA BETREFFENDE HET GEDRAG VAN DS. J.W. LOYAL. Banda-Neira, 9 mei 1727.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 757-758. Afschrift.

Vrijdag den 9^{en} may 1727.

Als wanneer den coopman en fiscaal Nicolaus , die volgens 't besluyt van den 19^{e} maert jongstleeden is geordonneert geworden om de stucken ten lasten der predikant Loyal in te winnen, aen rade berigt deed dat hij eenige leeden van den kerkenraad in 't particulier had gedagvaert tot het geven van getuygenis der waerheyt, dog dat sij daerop ten antwoord hadde gedient niet gaarne te willen antwoorden voor en aleer sij door desen raed daertoe geordineert wierden, en leverde voorts over onder eede schriftelijke beantwoorde gerecolleerde interrogatoriums die hij ten laste van genoemde predicant Loyael had ingewonnen, dewelke nagesien, en daarbij gebleeken sijnde dat genoemde predikant in de jaere 1725 op 11^{e} maart, wanneer tot Lonthoir de veroveringh van Banda geviert wierd,[1177] aldaer meede present geweest en heel beschonken wesende, aen de doenmaals sijnde luytenant der borgerije, den percqenier Lucas Claasz de Jongh, gevraegt hadde, 'Mijnheer hoe vaert het nu al', en hij op het becomen antwoord door De Jongh van 'om uw te dienen mijnheer', nog alsoo daerop verder gerepliceert heeft, 'Jae, ik heb vandaegh een kragtigh gebet voor u in de kerk gedaen, en soo God den Heere jouw niet helpen en wil dan mogte de duyvel jou wel helpen'. Vervolgens na de maeltijt opgestaen sijnde aan 't danssen geraekt en, beschonken wesende, agterover tegens de grond gevallen is.

Soo heeft den raad na rijpe deliberatie met gemeen advys gesloten, om reedenen den kerkenraad niet onder een eed staet, soowel de presente als de afgegane leeden te ordonneeren opgemelte overgeleverde, en die nog overgelevert mogte werden, interrogatoriums[1178] onder eede te antwoorden, en deselve voorts hiervan bij extract kennisse te doen geven, en soo mede van de b'antwoorde interrogatoriums om de ergerlijke gedoentens die den predi-

[1177] Herdenking van de verovering van de benteng op Lonthoir door J.P. Coen op 11 maart 1621.
[1178] Volgens de kerkenraadsbrief van 11 augustus 1728 (hierna, doc. 199) betrof dit interrogatorium een andere zaak dan de in dit extract genoemde.

kant Loyael op 11[en] maert 1725 op de veroveringh van Banda tot Lonthoir heeft gedaen, teneynde haer Eerw. haer daernaer sullen konnen reguleeren.[1179]

(Onder stond) accordeert (was geteekent) J[s] Bloemendael secretaris.

197. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 mei 1727.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 745-753. Afschrift.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde heeren en veelg'agte medebroederen.

Van voorneemen geweest zijnde U.Eerwaardens seer g'eerde brief van den 16 january jongstleden,[1180] op den 10 maart dit jaar bij ons ontfangen, in de maant augustus te beantwoorden, zijn wij door dit navolgende merkelijk onverwagt geval genootsaakt geworden daarop in 't alderlaast van 't vertreck der scheepen nog te rescribeeren.

't Gebeurde dan op den den 20[en] deser dat wij een seker extract van den Agtb. Raad van Politie, in dese twee navolgende poincten bestaande, in kerkenraade ontfingen.[1181] Vooreerst wierden de leden derselve daarin geordonneert op de interogatoriums door evengemelte Agtb. politiequen raade rede overgelevert onder ede te antwoorden. Ten tweede was daarin begreepen hetgeen voorschreven Agtb. raad tegens den Eerw. heer Johannes Wilhelmus Lojal, ter dispositie van haar HoogEdelhedens opgaande, had ingewonnen.

Gelijk U.Eerw. zelvs nader uyt het bijgevoegde copia authentiequen extract kunnen vernemen, heeft de kerkenraad met gemeene stemme geresolveert nopens het eerste sig aan de ordinantie van den Agtb. Raad van Politie te gedragen, en de beantwoorden interrogatoriums aan deselve wederom te overhandigen. En wegens het twede goed gevonden een copie authentiecq extract uyt dat van haar Agtbaarhedens (waarin de twee bovengemelde poincten bevat zijn), in zoo ver dat den kerkenraad wegens het ten lasten van den Eerw. heer Johannes Wilhelmus Lojal haar voorgekomen aangaat, U.Eerw. over te senden, met versoek van U.Eerw. dispositie daarover, doordien wij dikwils aangehaalde extract zo laat ontfangen hebben en ons niet eerder iets van hem J.W. Lojal is aangebragt geworden.

Voorts dient op U.Eerw. aangename letteren dat wij die gelesen, en daaruyt gesien hebbende dat de Eerw. heeren Stephanus van Es en Hajo van Borssum van de Ed. Hoge Regeringe van Nederlands India waren gesonden tot vervullinge van de twee vacant geworden beroepingen, de eene door de dood van wijlen de Eerw. heer Johannes ten Holten, en de andere door de verplaatsinge van den predikant Tobias Johannes van der Ley door haar HoogEdelhedens na Maccasser, is haar Eerw. na toewenschinge van 's Heeren allerdierbaarste zegeningen over derselver persoonen en dienst sessie in onse vergaderinge aangeweesen.

Met singuliere aandoeninge vernamen wij voorts dat het den alleen souveraine God na zijn onvraackbaar besluyt behaegt had wel vijff leeraars uyt dit vergankelijke door de dood weg te rucken en in Zijn eeuwige heerlijkheyt op te nemen.[1182] De groote God wil Zijne kerke voor diergelijke swaare gevallen een lange reex van jaaren genadiglijk behoeden, en geven dat de overgebleevene een optabile[1183] lang durende gesontheyt mogen genieten.

[1179] Loyal werd gesuspendeerd en opgezonden naar Batavia; vandaar vertrok hij naar Nederland. Van Heren XVII kreeg de Hoge Regeering het verwijt dat ze hem te mild had behandeld; zie hierna, aantekening bij doc. 259.

[1180] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 307-309.

[1181] Dit is niet het in het hiervoorgaande document gegeven extract, maar een ander, betreffende beledigende woorden aan het adres van de gouverneur, in maart 1727 (zie hierna, doc. 199).

[1182] De predikanten Lambertus van den Bosch, Abraham Snoek van Cleef, Adriaan Ras, Georgius Scholte, Petrus Sinjeu, allen overleden in 1726; zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*.

[1183] Wenselijke, gewenste.

Tot onse overgroote smerte moeten wij U.Eerw. adverteren dat 's Heeren aanmerkelijke plagen nog al op dese provintie zijn, waarvan de nieuw aangecomen Eerw. heer Hajo van Borssum het beklagelijk gevoel een ruymen tijt gehad en voor een gedeelte nog heeft. Jehova betoone sig eens die sterke te zijn, om meer te doen dan wij bidden ofte denken kunnen, of dat een ider door dese goetheyt des Heeren mag aangespoort werden een vereyschte dankseggingе Gode toe te brengen.

De Eerw. Heer Stephanus van Es is door Jehovaas weldadigheyt na zijn vertreck den 3en april op den 19en deser 's avonds laat van de kerk- en schoolvisite om de Zuydooster eylanden gesond wederom gecomen en nog welvarende. De predikant Van der Ley heeft voorleden jaar de visite om de Zuydwester eylanden gedaan,[1184] en is doen door het voorbij raaken van Banda wegens seer swaare mist en gebrek van water op Amboina aangeraakt en een maant stil geweest, mitsgaders eyndelijk na zijn weggaan den 30en augustus op den 22 november gereverteert. En staat eerstdaags onder 's Heeren zegen na Maccasser te vertrecken. Gem. Eerw. heeren Stephanus van Es op Pulo Ay en Hajo van Borssum op Lonthoir geplaast zijnde, is ons nog niet gebleeken wie van haar Eerw. de Agtb. raad op Neira beroepen heeft.

Wegens de kortheyt des teyds hebben wij U.Eerw. bij desen van de ledematen en 't getal der inlandsche christenen dese provintie geen berigt cunnen doen, maar sullen niet mangqueren in de maant augusto soo God wil met het laaste schip U.Eerw. een naauwkeurige advertentie daarvan te laten toekomen. Voor tegenwoordig word U.Eerw. alleen bekent gemaakt, hoeveel christenen de predikanten Van der Ley en Van Es om de eylanden op haar visitens gevonden en verder het getal van die zij gedoopt hebben.

Van den predikant van der Ley op Klijn Timor, de eylanden Wetter, Kisser, Lethy en Dammer, zijn gevonden: Christenen 779, gedoopt 91, zoodat het Christendom aldaar bevonden wierd sterck te zijn persoonen 870.

Van de Eerw. heer Van Es om de Zuytooster eylanden Wokam, Maykor, Romowa en Wammeren gevonden: Christenen 324, gedoopt 28, soodat het getal der christenen aldaar bevonden wierd te zijn personen 352.

Hiermede eyndigende, – – – U.Eerw. verpligt en dienstwillige dienaaren en medebroederen de kerkenraad van Banda, en uyt aller namen en laste T.J. van der Ley p.t. praeses en bij indispositie van d'Eerw. heer Hajo van Borssum scriba, H. van Borssum h.t. scriba sed indisp.,[1185] Hendrik van Surker, Carsten Jansz.[1186]

Banda Neira, in onse kerkelijke vergaderinge den 26 may 1727.

198. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 18 augustus 1727.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 759-761.

Eerwaarde, godzalige en hooggeleerde heeren en medebroederen.

Wij hebben voor tegenwoordig weynig stoffe om te schrijven, vermits wij niet twijffelen off U.Eerw. zullen onse geringe letteren door den Eerw. heer Loyaal wel ontfangen hebben. Wat de kerkstaat hier op dese eylanden belangt, is zeer slegt als vooren. De krankbesoekers doen alle zondagen haaren gewoonelijke dienst.

Den Eerw. heer Stephanus van Es is den 23en juny deses jaars overleeden. De predikant van Borsum is naar onse schrijvens nog opnieus wederom ingevallen, en hebben niets

[1184] De verslagen van deze visitatie en die door ds. Van Es niet aangetroffen.

[1185] Sed indispositus (Lat.): maar niet in staat zijn werk te verrichten.

[1186] Mixties burger op Neira, in 1716 en 1727 genoemd als eigenaar van een middelgroot perk, in 1727 burgerluitenant.

anders als zijn sterfte verwagt, dog begint tegenswoordig wederom aan te nemen. En hoopen onder Gods zeegen dat hij haast den predikdienst zelve zal waarneemen.

De bejaarde leedemaaten van dese eylanden zijn dese van ider plaats: op Neira, Wayer, Celamme, Ourien, Dender, Boeton, de Binnekust, Lanoutang en Rosengain 119 persoonen, op Lonthoir 117, op Poloay 43, tesamen 279 persoonen.

Dit is 'tgeene wij U.Eerw. meede te deelen hebben. – – – U.Eerw. medebroederen in Christo Jesu, H. van Borssum praeses & scriba hujus synedrii, Carsten Jansz.

Banda Neira, den 18^{en} augusto anno 1727.

199. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 11 augustus 1728.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 765-768.

Eerwaarde, godzalige en hooggeleerde heeren en hoogg'agte medebroederen in Christus.

U.Eerwaerdens g'eerde en veel g'agte letteren, op den 19^{e} january deses lopende jaers gedagteekent,[1187] hebben wij met groote blijdschap op den 19^{e} maert zeer wel ontfangen, besonder als wij uyt U.Eerw. g'eerde boekstaven vernamen dat ons snakziek verlangen voldaen en dese plaatse door Gods goetheyt met bequame leeraren voorsien wierd. Maar eylaes!, de dood heeft onsen nieuw aengekomen medebroeder Petrus Paulus van Breen na een driedaagse aenlanding al te ontijdig weggerukt. En onsen broeder Bontekoe is uyt Ternaten alhier nog niet aengeland, maer hebben van den Bandase chaloup ofwel van een daerop zijnde burger verstaen dat hij een Ternaetse chaloup gesien, en daerop aan boort zijnde aangelegt voorn. predikant Bontekoe nevens sijn huysgesin gesien en gesprooken hadde, en van haar vernomen dat se al agt weeken op zee waren geweest dog wegens leccagie voornemens waren geweest wederom te keeren, soodat dese plaets thans maer met één predikant, te weeten Hayo van Borssum, voorsien is, die elendig en erbarmlijk door de derdendaagse koorts uytgeteerd en verswakt is geworden en daerenboven nog met den soogenaamden Bandaase koek of mildsiekte gequelt word. Dog niettegenstaende neemt hij evenwel, soo sijn kragten 't toelaaten, sijn dienst alhier om de derde week op Lonthoir en om de drie maenden op Pulo Ay door 't uytdelen der heylige bondzegelen waar, soodat U.Eerw. ligtelijk konnen beseffen dat de kerk- en schoolvisites om de Zuytoost nog Zuytwest onmogelijk konnen gedaen worden.

Sullen evenwel niet nalaten van onsen ijver in 't opbouwen van dese kerke onder den invloed van Gods Geest aen te wenden, en Jehova smeeken dat hij sijn kragt in onse swakheyt wilt volbrengen en sijn tugtroede van ons affkeeren, en ons opnieuws met aardsche en hemelsche zegeningen becroonen, besonderlijk dat dese droevige plaatse met twee andere bequame werktuygen mag versien worden, waertoe wij U.Eerw. goede voorsorge versoeken.

Voorts hebben wij verstaen dat U.Eerw. over twee saken rakende den predikant Loyael gevoelijk[1188] zijn geweest, eerstelijk dat die verfoeyelijke saek gebeurt is in 't aangesigt van den kerkenraed, of immers eenige leden, en alle aansienlijke van Banda. Waerop tot andwoord van ons diend dat die saek voorgevallen is te Lonthoir, en ten huyse van den percqenier De Jong, waervan 't minste niet tot onse oiren gekomen is voor en aleer den E. Agtb. politiecquen raad de wanbedrijven van den predikant Loyael door den fiscaal heeft laten ondersoeken, en dus ons een extract[1189] toegesonden.

[1187] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 384-388.
[1188] Van gevoelen.
[1189] Hiervoor, doc. 196.

Wat het tweede poinct, omtrent de interrogatoria, belangt, is een geheel ander saek geweest, voorgevallen in kerkenrade in de maend van maert des verledenen jaers, waerin voormelte Loyael schamper en smadelijk van den E. Agtb. Heer gouverneur en desselvs leden gesproken hadde, 'twelk wij naderhand beaamt hebben waerheyt te zijn.

Verders hebben wij niets bijsonders meer van dese kerkstaat te berigten, dies wij U.Eerw. hertelijk komen te bedanken voor het bekentmaken van den geheelen Indiaasen kerkstaet. Wij willen hoopen en bidden dat Jehova het koningkrijke van sijnen Zoon hoe langer hoe verder wil uytbreyden, dat de volheyt der heydenen eens mag ingaan en alle kniën sig buygen in de name van Jesus, en dat het hem behaagt getrouwe arbeyders in sijnen wijngaerd uytsenden en de uytgesondene aandoe met den ijver sijnes Geest om onvermoeyd te arbeyden en des een grooten hoop voor onsen hemelschen landman in te oogsten. En bijsonderlijk sullen wij niet nalaten van den oppersten herder der zielen te smeeken dat hij U.Eerw. in een bestendige gesontheyt wil bewaren, en overstroomen met de wateren des Heyligen Geestes. – – – U.Eerw. dienstwillige dienaren en medebroederen in Christus, H. van Borssum praeses et scriba, Christoffel van Rensen ouderling, Carsten Jansz ouderling.

Banda Neira, in onse kerkvergadering den 11^{e} augusto 1728.

200. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 9 mei 1729.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 769-770.

Eerwaarde, godzalige en hooggeleerde Heeren en veelg'agte medebroederen in Christus.

U.Eerw. g'eerde en veel hoogg'agte lett'ren op den 24 january dezes rollende jaars gedagtekend[1190] hebben wij met groote blijdschap op den 5 maart zeer wel ontfangen, daaruit wederom ontwaard den geheelen Indiaanschen kerkstaat, waarvoor wij U.Eerw. hartelijk komen te bedanken.

Hieruit ontwaarden wij ook inzonderheid het droevig en smartelijk verlies van twee leeraaren door de dood veroirzaakt, de Eerw. heeren Hartholt[1191] en Rennet,[1192] alsmede het vertrek van D.D. Yman 't Hooft,[1193] Aäron Dias da Fonseca,[1194] Johannes Bernardus Noordbeek,[1195] Bartholomeus Teyken,[1196] waarvan de twe eerste met afgeschreven gagie, de twe laaste met stilstaan van dezelve naa 't vaderland vertrokken zijn. Jehova God bidden en smeken wij van den hoogen hemel, wil die breuke wederom genesen met het uitzenden van and're harders en leeraars tot onzer hulp, tot opbouw van Gods kerk, tot verheerlijking van zijn allerheiligste naam.

Bij deze gelegentheid kunnen wij niet in gebreke blijven van ons te beklagen over het vertrek van onsen medebroeder de Eerw. heer Hajo van Borssum naar Ambon, dus dat dat hoog- en swaarwigtig ampt voor tegenwoordig alleen legt op de schoud'ren van den predi-

[1190] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 474-476.

[1191] Johannes Hartholt of Hardholt, arr. Batavia 1722, reviseur van de Maleise bijbelvertaling, overleden 1728.

[1192] Jacobus Ren(n)et, arr. Batavia 1717, 1718-1726 predikant Ambon, om gezondheidsredenen (blindheid) terug naar Batavia, aldaar overleden 15 juni 1728.

[1193] Iman 't Hooft, geb. 1698, uitgezonden 1724, 1725-1728 te Batavia buiten bediening, 1728 buiten gage teruggezonden naar Nederland wegens weigering naar Banda te gaan.

[1194] Aron Dias de Fonseca, van Portugees-Joodse afstamming, geb. 1788, arr. Batavia 1720, aldaar buiten bediening, 1728-1733 in Nederland, predikant op Onrust 1734-1736 en te Batavia, Portugese gemeente, 1736-1739.

[1195] J.B. Nordbeek, 1722-1727 predikant op Ceylon, door de overheid aldaar geschorst, 1728 naar Nederland gezonden, daar door Heren XVII gerehabiliteerd.

[1196] B. Teyken, arr. Ceylon 1722, predikant te Colombo, 1728 naar Nederland.

kant Bontekoe om hetzelve waar te nemen op Neira, Lonthoir en Poele-Ay. Den Opperkoning van hemel en van aarde wil hem in zijn swakheid ondersteunen en zijn dienst getrouw maken, teneinde nog vele, door zijn toedoen tot Jezus uitgelokt, gebragt mogen worden tot de schoot der kerk des Nieuwen Testaments, en hij zo de loon van een getrouw dienstknegt mag wegdragen, namelijk de croone des ewigen levens.[1197]

Wat de kerk- en schoolvisitens betreft op de omleggende eylanden, daar kunnen wij niets van melden, alzo hier, gelijk U.Eerw. wel denken kunnen, maar één predikant is en dieswegens die togten niet gedaan kunnen worden, waarom wij om twee wak're werktuigen U.Eerw. voorzorge verzoekende zijn, temeer dewijl den Almagtige zijn tugt-roede van ons af schijnd te keeren, weinig sieken en doden gevonden worden, dus dat wij geen stof genoegsaam kunnen vinden om zijn naam te loven en te verheerlijken.

Beneffens dit kunnen wij ook tot U.Eerw. gerustheid schrijven als dat hier alles wel is, wij met en onder elkand'ren in liefde, vrede, en eendragt leven. – – – H. van Borssum h.t. praeses, L. Bontekoe epistolarum scriba, Carsten Jansz, Christoffel van Rensen ouderling.

Op het hooft-comptoir Banda Neira, in onze kerk-vergadering den 9 may 1729.

201. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 6 mei 1730.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 773-774.

Eerwaarde, godzalige, hooggeleerde heeren en veelg'agte medebroeders in Christo.

U.Eerw. g'eerde en veel hoogg'agte letteren op den 12 january dezes vloeyende jaars 1730 gedagteekend[1198] hebben wij met groot genoegen en blijdschap op den 28 february zeer wel ontfangen, daaruit wederom ontwaard den geheelen Indiaanschen toestand van de kerk, waarvoor wij U.Eerw. nedrig komen dank te zeggen, en verzoeken van herten continuatie daaromtrent.

Met vreugde ontwaarden wij hieruit mede, niet alleen de eensgesintheid, de liefde, de vrede onder U.Eerw. welke Jehova God bestendig wil doen zijn tot in lange dagen, neen maar ook de tedere zugt die U.Eerw. onzen leeraar D. Bontekoe zijt toedragende in opzigte van die christelijke zegenwensen over zijn persoon uitgestort. Behalven dat onze zegewenschinge met die van U.Eerw. daaromtrent zamengepaart gaan, zo bidden wij ook den Almogenden God, bron-ader en fonteine alles goeds, dat hij U.Eerw. met dienzelfden zegen wil agtervolgen, teneinde gij onder Jezu kudde aldaar nog veel dienst mogt doen en dezelve uit de heilzaame lessen van Gods Woord vertroosten.

Wat de Indische kerkstaat in deze provintie betreft, dewelke sedert enige jaaren in een groot verval geraakt is door het grasseren van die zeer bekende woedende siektens, waardoor een grote menigte de dood weggerukt heeft, zo zijn'er op 't hooft-comptoir Banda Neira, zulx aan U.Eerw. bekentmakende, voor tegenwoordig 103 ledemaaten, op Lonthoir 65, op Poele-Ay 39. Ook hebben in het laaste van het afgewekene jaar 1729 brieven gekregen van de Zuid-Wester eylanden die de kerk-staat aldaar aan ons bekentgemaakt hebben, te weten dat er op Wokkum bevonden worden te zijn 159 christenen, op Maikor 59, op Roemewaal 34. Dit is hetgeen wij U.Eerw. in 't kort onder een gunstigen welduiding mede te deelen hebben.

Wat onzen leeraar zijn dienst betreft, die heeft bij zijn wekelijke nog den woensdaagze catechisatie gevoegt voor de jonge jeugd, waarop, zo God hem met zijn Geest en genade ondersteunen wil, met'ertijd den zondagse zoude kunnen volgen, en temeer omdat het ons

[1197] Vgl. Openbaring 2:10.
[1198] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 588-589.

toeschijnd dat God Almagtig zijn slaande hand van ons afgewent heeft, waarom wij ook in 't begin van mey volgens uitschrijvens van den Agtbaaren Heer gouverneur David van Eps neffens den raad dezer provintie, onder het beleid van zijn Edelheid den HoogEdele, Grootagtbaaren heere M[r] Diderik Durven, Gouverneur Generaal en d'Edele heeren Raden van Nederlands India, hierover een dankdag geviert, Jehova God voor zulk een onverdiende genade gelooft en gepreesen hebben.[1199]

Niets van belang meer wesende te schrijven – – – de predikant, en ouderlingen des Bandaaschen kerkenraads, en uit haar last en naam D. Bontekoe syn. praeses en epistolarum h.a. scriba, Christoffel van Rensen ouderling, Carsten Jansz.

Banda Neira, den 6 may anno 1730.

202. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 11 april 1731.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 777-779.

Eerwaarde, godzalige en zeer geleerde heeren, hoogg'agte medebroederen in Christo.

U.Eerw. letteren gedagteekend den 22 january dezes vloejende jaars 1731[1200] zijn ons op den 25 febr. van dat zelvige jaar zeer wel inhandigd, en dien dag daaraanvolgende gelesen, waaruit wij met het grootste genoegen ontwaarden niet alleen U.Eerw. welstant, neen maar ook inzonderheid de welstand van U.Eerw. kerke aldaer, alsmede van die van gans India.

Voor het ene en voor het andere doen wij hartelijke dank-betuiging, in hope en verwagting van dat U.Eerw. daaromtrent continueren zullen, gaande verknogt met wens en bede tot den Opperzegenaar van 't geheel al dat hij U.Eerw. en ons zulx wil doen genieten in lange dagen, tot wel-wezen van onze ziele, ten beste van onze gemeintens en tot verheerlijking van Jehovaas aller-heiligste Naam.

Onze kerk-staat betreffende heeft de predikant Bontekoe voorledene jaar naa 't vertrek van den laasten bodem een opneem gedaan aangaande het getal der christenen, en bevonden:

op het hoofdcomptoir Banda Naira	849
Banda Lonthoir	287
Poele-ay	226
Wayeren	40
Oerie	28
Celame	28[1201]

Wat de school op Neira aangaat, daervan is tegenwoordig niet te roemen, bij gebrek van bekwame meesters, welk gebrek hoop ik onder Gods zegen dat weggenomen zal worden, vermits wij drie schoolmeesters van Arou verwagtende zijn, die op haar gedane verzoek opkomen. De predikant ondertusschen is bezig, zo veel in zijn vermogen is, om school en kerk te doen aanwakkeren dus dat de leerlingen zig moeten overgeven en aan 't ene en aan 't andere, en aan school en aan kerk, van 's gelijken op de andere plaatzen. Maar hoe het met de kerk-staat op Arou staat, en de Zuid-wester eylanden, zulx heb ik van dit jaar niet kunnen ontwaaren. Maar mijn voornemen is om ze alle onder 't opzigt van een schoolmeester te laaten opkomen die genegen zijn of tot den doop of tot trouwen. Maar hoe zulx wil afloopen zal den tijd en ondervinding leeren, dog op 't goedvinden van onzen Eerw. kerkenraad.

[1199] 'Placcaet institueerende een dank en beeden dag ten opsigte der grasseerende siektens in de provincie Banda', NA, VOC 7989, fols 120-123.

[1200] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 636-639.

[1201] Onzekere lezing.

Het enigste nieuws nog, zo het voor nieuws door mag gaan, is dat zederd den 5 juny 1729 tot nu toe door onzen leerraar gedoopt zijn, zo oude als jonge, zo vrijgegevene slaaven als vrijgeboorne, op Banda Neira 75, op Banda Lonthoir zedert den 31 october 1728 25, op Poele-Ay zederd den 18 october 1729 11.

De vijfde periode, in deze laaste brief opgeslooten, hebben wij ook met aandagt gelesen en dezelve wel overwogen, te weten: 'wij verwonderen ons zeer dat U.Eerw. geen aanzoek hebben gedaan, of door onze kerkenraad laten doen, bij haar Hoog-Edelhedens tot aanvulling van de vacerende plaatzen'. Hierop antwoorden wij, om ons enigsins te verontschuldigen, dat wij in onze brief gedagteikend op den 9 van bloei-maand 1729[1202] om twee wakkere mannen geschreven hebben, alzo de kerk in nood was. Heeft de kerkenraad, dat is waar, voorledene jaare in 't jaar 30 niet geschreven, zulx oirdeelde dezelfde niet nodig te weezen, vermits wij geen andere gedagten op die tijd formeerden of U.Eerw. zoude onze elendige kerkstaat wel bekent zijn. En temeer omdat den Eerw. epistolarum scriba, de heer Joh. Boekenberg, die hier negen jaaren predikant geweest is en dieswegens de scherpte van Poele-Ay's vaarwaater wel kend, daarin dan gepecceert hebbende, zo het de naam van pecceeren[1203] draagen mag, zo versoeken wij nogmaals instertelijk aan U.Eerw. dat U.Eerw. voor ons aanzoek doet bij haar Hoog-Edelhedens om twee leeraars, mannen van godvrugt en deugd, om tot ons overkomende ons te helpen, alzo wij ze met dit verval ten hoogsten van noden hebben.

Hebbende niets van belang, nog iets gewigtigs meer te schrijven, zo zijn wij genoodzaakt te eindigen, – – – de predikant en ouderlingen uitmakende den kerkenraad van Banda, en uit aller last en naam geteikend, L. Bontekoe syn. praeses, epistolarum scriba, Carsten Jansz, Christoffel van Rensen.

Op 't hooftcomptoir Banda Neira, den 11 april anno 1731.

203. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1732.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 780-781.

Eerwaarde, godzalige, en zeer geleerde heeren, hoogg'agte medebroederen in den Heere Christo.

Het is den 27 februari geweest van dit tegenwoordig nog lopende jaar 1732, dat wij met veel respect U.Eerw. zeer g'eerde letteren op den 10^{den} januari gedagteikend[1204] ontfangen, daaruit ontwaart hebben het droevig en smartelijk verlies van twee uwer leeraaren, den Eerw. vader Jacobus Op den Akker en wel inzonderheid den weergaloozen D. Petrus van der Vorm. Waarlijk, als'er zulke pielaaren uit een huis weggerukt worden dan krijgt er hetzelve een beweging van. Wij nemen deel aan U.Eerw. groot verlies, wij wenschen en bidden dat de Heere des oogstes, die zijne dienaaren send in zijnen oogst waar hij wil, die breuke wederom genesen mag hebben of genezen mag door twee andere wakkere leeraars, tot best en wel-wezen van de Bataviaasche kerk en verheerlijking van Jehovaas allerheiligste naam.

Ook hebben wij met veel genoegen en blijdschap ontwaard uit U.Eerw. missive de althans redelijke en nog bloeiende stand van de gemeente U.Eerw. opsigt aanbevoolen en toevertroud, alsmede die van de kerk van gans Nederlands India in 't algemein. Voor dat

[1202] Zie hiervoor, doc. 200.
[1203] Peccare (Lat.): zondigen.
[1204] ANRI, Archief Kkr Batavia 54, fol. 696-697.

nieuws doen wij U.Eerw. hartgrondige dankbetuiging, wenschende dat dezelve in zulk een bloei-stand nog blijven mag tot in lange dagen.

Wat de Bandaasche kerk betreft, die is nog zo als zedert het jaar 1731, exempt dat dezelve van wegen sterf- en andere lotgevallen enige verandering onderheevig is, zeker, die ons de [g...][1205] ondervinding van wegen de wisselvalligheden der tijden dagelijks en alom leert, en om zulx te toonen zullen wij het eenvoudig nieuws onze kerkstaat alhier betreffende, zo het voor nieuws kan doorgaan, U.Eerw. kortelijk mededeilen.

Banda Neira
Alhier, op Lonthoir en Poelo-Ay zijn gedoopt zedert mijn laaste missive[1206]:
[*Alhier*.] Christenen 88, aangenomen tot ledematen 31, overleden sedert dat jaar october 1728 op het hooftcomptoir alleen 134, waaronder ledemaaten 12.
Lonthoir. Op dat comptoir, gerekent van october 1729: overleden christenen 22, waaronder ledemaaten 13.
Poulo Ay. Op dat eiland overleeden ledemaaten 2, christenen zedert het jaar 1729 47.
Rossagein. Aldaar praesent en tegenwoordig, zo oude als jonge christenen 39.
Arouw. Sedert de laaste zijn nog na een nauwkeurig ondersoek in leven bevonden:
op *Wammeren* zedert den 7 octob. 1731 christenen 95, schoolkinderen 15
op *Roemowaa* christenen 45, schoolkinderen 9
op *Maikor* christenen 56, schoolkinderen 60[1207]
op *Arou Wokkum*, het hooftcomptoir, schoolkinderen 29.

Dat was het nieuws dat wij U.Eerw. voor tegenwoordig hadden mede te deilen, alsmede dat drie onzer susters tot U.Eerw. overkomen: de mejuffrouwen Geertruida van der Ley, Elizabeth Roos en Hester Pelghuis, edog de laaste sonder kerkelijke attestatie, omdat haar E. geliefde te zeggen van dezelve op Batavia vergeeten te hebben. Wij zouden ook wel eer U.Eerw. kerkelijke brief beantwoord hebben, maar wij hadden gedagt U.Eerw. nog het ene en het andere nieuws medegedeelt te hebben, waarin wij in ons oogmerk misleid zijn.

Niets van belang wetende meer te schrijven (als dat wij een krankbezoeker op Wayeren van noden hebben, alzo die plaatsje vacant is en al een jaar vacerende geweest, geeneen hier te krijgen die tot dat ampt bekwaam is, waarom wij op U.Eerw. verzoeken, zo het doenlijk is, om ons een braaf man toe te zenden, alsmede ter kennise brengen als dat wij nog geen tijding gekregen hebben van de Zuydwester eylanden, waarom onze leeraer een dreigementbrief daarna toe geschreven heeft. Wat van die zaak nu worden zal, zal tijd en experiëntie leeren) zijn wij genoodzaakt te eindigen. – – – U.Eerw. volvaardige, en getrouwe dienaars D. Bontekoe syn. h.a. praeses et epistolarum scriba, Hendrik Jansz van Esten, Jacobus Hormedeus.

Banda op 't hooftcomptoir Neira, den 15 augustus 1732.

204. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 14 augustus 1733.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 785-789.

WelEerwaerde, godzalige, hooggeleerde heeren, hooggeachte medebroeders in Christo.

[1205] Eén woord weggevallen door papierbeschadiging.
[1206] Zie het hiervoorgaande document.
[1207] Onzekere lezing.

U.Eerw. zeer aengenaeme letter van den 11 februari[1208] zijn in onse vergaderinge met genoegen en blijdschap gelesen, overmits wij daeruyt verstanden den heerlijken en bloyenden staet der Bataviase kerke onder de gewenschte regeeringe van zijn HoogEdelheyt benevens de verdere Ed. heeren Raeden van Nederlants India.

Wij betuygen daerom, als meede deelnemende aen Zions welzijn, U.Eerw. hertelijke blijtschap, met wensch en beede van den Heere dat hij zijn HoogEdelheyt benevens de verdere Edele heeren raeden van die illustre vergadering, als voedsterheeren van Gods kerke en doorluchtige voorbeelden van godsvruchtighijd, tot opmonteringe van anderen voorspoed en gesontheyt verleenen wille.

Geen mindere reeden van blijdschap hebben wij ook hier ter plaetse door haer HoogEdelens de E.E. heer gesaghebber in zijn gebied bevestigt hebben,[1209] wiens godvrucht en voorbeeldig leven en wandel anderen tot een exempel strekt, zoodat wij onder de bescherminge van den Alderhoogsten den godsdienst met blijtschap en vreugde alhier konnen waerneemen. Te wenschen maer was het ook dat die vacante plaetsen door haer HoogEdelens goede voorsorge met getrouwe medehulpers konden werden voorsien, want den godsdienst nu door dien nieuwe predikant Samuel Maesius waergenomen word, dewelke uyt insigt van zijn eygen swakheyt en onervarenthijt bij desen U.Eerw. versoekt bij haer HoogEdelens alle kragten aen te wenden dat die noch vacceerende plaetsen met godvrugtige leeraeren voorzien werden, overmits Banda nu al eenen geruymen tijd groot gebrek aen leeraeren gehad heeft en in eenen jammerlijken staet van onkunde, in de ongodsdienstighijt vervallen is.

Men hadde gehoopt dat de Eerw. Heer Beine van Ternaten hier zoude zijn aengekomen, maer tot nog toe tevergeefs na zijne komste uytgesien. Ondertusschen [bidden] wij dat God door zijne alvermogende kragt hem hier gesont en voorspoedig wil gelijden, opdat zijn Eerw. zijne trouwe dienste tot opbouw van dese gemeentens aenwenden moge. De Eerw. heer Bontekoe, die uyt Lucas 4 zijne gemeente niet sonder hartelijke droefhijd vaerwel gesegt heefd,[1210] is op den 30 may van hier naer Amboina vertrocken.

Verder versoeken wij dat U.Eerw. de goedhijt gelieven te hebben ons twee krankbesoekers met de toekomende scheepen toe te senden, vermits op P. Ay en Wayer de godsdienst door een Inlants schoolmeester waergenomen werd, nadat die op het eylant Ay om het leven gebragt[1211] ende op Wayer al eenigen tijd uyt gebrek van bequame stoffe niemant geplaetst heeft konnen werden.

Betreffende den staet der kerken deser eylanden, zoo bevinden zich:

Op *Neira* als ledemaeten76, christen 697, kinderen 333

Op 't comptoir *Lonthoir*: ledematen 42, christen 163, kinderen 77

Polo Ay: leedematen 38, christen 172, kinderen 68

Wayer: ledematen 10, christenen 50, kinderen 24

Ourien: leedemaaten 5, christen 41 en kinderen 17

Celamme: ledematen 4, christen 30 en kinderen 27

Van de Zuyd-Oost en Wester eylanden konnen wij geen nader bericht geven, vermits ons daervan geen schrijvens toegesonden is waeruyt ons den staet dier gemeente zoude bekent zijn, hoewel men niet zonder reeden te dugten heeft dat deselve vanwegens het agterblijven der jaerlijkse visiten in geen klijn verwerringe zal geraekt zijn. Maer terwijl wij niet twijfelen dat de Eerw. heer Beine in korten hier zal aenkomen en daerenboven haer HoogEdelhedens onse hertelijke beede zullen gelieven ter herten te neemen en nog eenen mede-

[1208] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 32-33.

[1209] In 1732 werd het optreden van Nicolaus als gezaghebber van Banda bevestigd door de HR; in 1734 werd hij benoemd tot gouverneur, wat hij bleef tot zijn overlijden in 1740.

[1210] Die afscheid nam van zijn gemeente met een predikatie die Lukas 4 als tekst had.

[1211] Een bericht over deze moord niet aangetroffen.

arbijder ons toesenden, zoo hoopen wij met het aenstaende jaer U.Eerw. daervan wijdlopiger te konnen schrijven.

Verder niets hebben om U.Eerw. bekent te maeken; zullen dese eyndigen met wensch en beede tot den Heere dat hij U.Eerw. persoonen met gesonthijt wille zegenen. – – – De predikanten en ouderlingen des kerkenraeds alhier, en uyt aller last en naem Samuel Masius hoc tempore praeses & scriba, Jacobus Hormedeus, H.J. van Esten.

Banda Neira, in onse kerkelijke vergadering den 14 augustus anno 1733.

205. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 mei 1734.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 791-792.

Eerwaarde, hooggeleerde Heeren en medebroederen in Christo.

U.Eerw. gerespecteerde letteren de dato 24 januari deeses loopenden jaars[1212] sijn ons behoorlijk ter hand gestelt, waerin den kerkstaat van Nederlands India tot onsen narigt omstantelijk was afgeschets, weshalven wij U.Eerw. daervoor dank betuigen, mitsgaders voor de toesending der twee kranke-besoekers, die ons seer wel te stade komen. Dewijl deese provintie thans voorzien is van een volmaakt getal van leeraers, soo voeden we hoop dat U.Wel Eerw. in het toekomende heylsamer tijding dan wel voorheen sal werden gedefereert, tot wegneminge of versagting van de pijnlijke smarte en droefheit van allen over het verval en de deerlijke gesteltheit van ons gedegenereerd Christendom. De geringe preuven en blijken die sig reets daarvan bij sommige openbaren, animeren ons kragtelijk om verder met allen ijver en neerstigheit den opbouw deeser gemeintens te behertigen, in die verwagtinge dat nog wel eens, en bij trappen (want Romen is dog op eenen dag niet gebouwd), de vervallene muuren van dit Bandaese Sion door ons onder des Heeren bijstand sullen herstelt raken.

Wat wijders den kerk- en schoolstaet concerneert, soo dient U.WelEerw. tot narigt dat door D. Maasius de kerk- en schoolvisite op de Suidooster eylanden is verrigt, en die reets na herwaerts weeder gekeert sijnde den kerkenraad rapporteerde bevonden te hebben:[1213]

eiland	christenen	schoolkinderen	(andere) kinderen
Arouw Wokkam	97	22	18
Meykor	33	11	7
Wammer	60	20	20
Roumawa	27	11	10
Summa	217	64	55

Wij twijfelen niet of haer E.E. Agtbaerhedens sullen verder op ons versoek een transportbodem beschikken tot het doen der kerk- en schoolvisiten op de Suidoosterse eylanden.

J.H. Beine, anno praeterito[1214] uit Ternaten herwaarts aangeland, is door haar E.E. Agtb. op Lonthoir bescheiden, daar hij den openbaren godsdienst in een hoekje of galderijtje van d'E. Compangies logie, wegens gebrek van een kerk, verrigt. Dog haer E.E. Agtb. geven ons goede hoop tot het opbouwen van eenen nieuwen tempel.[1215]

[1212] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 64-66.

[1213] Een waarschijnlijk uitvoeriger rapport van deze visitatiereis genoemd in Resoluties PR Banda sub dato 21 februari 1735, fol. 149, waar vermeld wordt dat het is geïnsereerd in de dagregisters (niet bewaard gebleven).

[1214] Vorig jaar.

[1215] Zie het hiernavolgende document.

D. Grimbergen, jongst hier gearriveert uit Amboina, is het eyland Poelo-ay of die sig daer bevindende christenheit te stigten, toegekent.

Op het hooftcomptoir Neira: 85 leedematen, 502 ged. christenen, 302 schoolkinderen
Op Celamme: 4 leedematen, 22 ged. christenen, 23 schoolkinderen
Somma: 89 leedematen, 524 ged. christenen, 325 schoolkinderen
Op Lonthoir: 43 leedematen, 137 ged. christenen, 23 schoolkinderen
Op Wayer: 9 leedematen, 17 ged. christenen, 22 schoolkinderen

Hiermede finerende – – – U.Eerw. volveerdige en dienstwillige dienaren en medebroeders etc. Uit last en naem des kerkenraeds, Justus Henricus Beine h.v. praeses et scriba, Samuel Masius, A[m] De Walsche ouderling.[1216]

Banda Neira, den 13 may 1734.

206. RAPPORT WEGENS DE OP LONTHOIR TE BOUWEN KERK. Banda-Neira, 20 juli 1735.
NA, VOC 2343 Banda, fol. 496-506. Afschrift.

Berigt aan den E.E. Agtb. heer Nicolaus Nicolai, gouverneur en directeur deser eylanden Banda.

E.E. Agtb. heer.

In naarkominge van U.E.E. Agtb. g'eerde ordre hebben wij ondergeschrevene een afteekening op wat wijse de Lonthoirse kerk na U.E.E. Agtb. intentie opgebouwt sal moeten werden gemaakt en aan dese gehegt,[1217] waaruyt zal komen te blijken deselve binnesmuurs 60 voeten lang en 30 breed, 't fondament drie voeten diep en 3½ voet dik in de grond, de zijmuuren 22 voeten hoog en 2½ voet dik boven de aarde gemetselt, en de gevels met france spietsen[1218] van de grond afgerekent 43½ voeten hoog opgetrocken dienen te werden, vervolgens rondom met een waterlijst 14 steenen boogen tot de vengsters en een deur met pilasters versien zijnde zal tot het dak 80 spannengs, 9 kapbintens, nok en gordings, een houte verwelft, mitsgaders in de kerk 1 predik- en opperhoofdstoel met hunne verhemelte, 1 voorleeser- en 5 andere gestoeltens, 11 losse banken, 1 tafel, 1 kas, 2 dubbelde en 1 portaal met vier deuren, 14 vengsters ramen vereyschen.

Ook zal tot dat gebouw 24 ankers voor de zijmuuren en gevels, 4 voor het verhemelte van de predikant en opperhoofdstoel, 10 paar hengsels met hun duymen, 3 klinken met hun ringen, krammen en neusen, 3 grendel, 2 schuyven, 3 grendelslooten mitsgaders de volgende materialen benodigt zijn, te weeten:

12 ps balken van 30 voet
36 ps dito van 26 voet
24 ps dito van 15 voet
17 ps huysbalken
136 ps jaty ribben van 3 à 4 duim
54 ps dito dito 4 à 5 duim
272 ps dito mooleplanken van 1 duim
116 ps dito dito van ½ duim
10 ps dito dito van 2 duim
460 ps dito latten

[1216] Abraham Frans de Walsche (1700-1740), misties burger, perkenier van het perk Spa(a)ntjebij op de Voorwal van Lonthoir, met (in 1738) 67 opgezetenen en 73 slaven (zie NA, VOC 7397, fol. 825 en Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 52v).
[1217] Niet aangetroffen.
[1218] Niet aangetroffen in WNT in een hier passende betekenis.

8 ps dito swalpen[1219] van 4 duim
425 pond spijkers
5000 ps metselsteenen
11000 ps dagpannen
300 ps vorstpannen[1220]
2000 tonnen kalk

Waarmeede wij verhoopen dese onse opgelegde commissie ten genoegen van U.E.E. Agtb. hebben volbragt, neemen wij de vrijheyt van te onderschrijven (onder stont) E.E. Agtb. heer U.E.E. Agtb. onderdanige en trouwschuldige dienaren (was getekent) Engelbert Nijpert[1221] en Marten van Adighem. (In margine) Banda Nassouw, ady 20[en] july 1735.

207. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 14 augustus 1735.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 140, fol. 796-799.[1222]

Eerwaarde, godzalige, hoog-geleerde heeren, vaders en dierbare medebroederen in Christus Jezus onsen zaligmaker.

(*De kerkenraad heeft de Bataviase kerkbrief d.d. 31 januari 1735*[1223] *ontvangen. De blijdschap en ontroering over de inhoud daarvan waren zo groot dat de voorzitter spontaan een lofrede heeft uitgesproken.*)

U.Eerw. sullen gelieven niet onbewust te zijn het droevig en seer ontijdig afsterven van onsen seer dierbaren amptgenoot en medebroeder Justus Henricus Beine, predicant op Lonthoir, welke seer christelijk op den 30 april deses jaars in den Heere ontslapen is. Alsmede hebben wij, helaas!, tot onse grote smerte van ter zijden verstaan als dat die 2 pilaren uyt Gods huys, onse zalige medebroeders Delmhorst en Van Loo, op Amboina zijn weggerukt. Hoedanig den dood van onsen eerstgemelden [...][1224] provintie ene bovenmatige droefheyd en verslagentheyt bij velen [...][1225] naar Ternaten stond, ende ik nu alleen hier overig was om de schapen Jesu Christus op Neira, Lonthoir en Poeloay te weyden, kan het rijpe oordeel U.WelEerw. bondig bevatten. Evenswel, den Heere, die altoos seer wijs ende door heylsame werktuygen in zijne behandelingen, voornamentlijk tot uytbreydinge van het koninkrijke zijnes Zoons, onverhindert ter plaatze daar het hem alleen behaagt voortgaat, dagte het goed den gemoederen van een ouderling, enige diaconen en ledematen te bewegen om den uytvoerders van Gods raad, namelijk de E.E. Agtb. Heer gouverneur en directeur dezer provintie nevens de heren leden van den E. Agt. Politicquen Raad, door een gesmeekschrift af te bidden om hunnen man naar Gods herten, de Eerw. heer Samuel Masius dog geensints na Ternaten te laten vertrekken maar op Neira te houden, hetwelken in Raden van Politie is geaccordeert.[1226] De resolutie is onse vergadering gecommuniceert, hebben deselve met behoorlijke eerbied gelezen ende den zin deszelfs niet duysterlijk verstaan.

[1219] Brede dikke planken.
[1220] Nokpannen.
[1221] Wellicht Engelbert Nipper, van Emden, arr. Batavia 1718 als soldaat, overleden 1741.
[1222] Dit document verkeert in slechte staat. Het eerste gedeelte wordt daarom in regestvorm gegeven.
[1223] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 98-99.
[1224] Enkele woorden onleesbaar.
[1225] Enkele woorden onleesbaar.
[1226] Het smeekschrift (d.d. 29 juni 1735, 20 ondertekenaars) alsmede de inwilliging van het verzoek door de PR op dezelfde dag in NA, VOC 2343, fol. 429-432.

Gelijk ons ook den dood van onsen Eerw. en godzalige vader D. Arnoldus Brants[1227] niet weynig ter herte gaat. Waarlijk, als er zodanige zuylen onder Gods gebouw nog meer werden nedergevelt, konden het gehele huys wel instorten, dog God, dien altoos en eeuwiglijk wederom met dies te groter glans van genade doet ligten, zij dank dat onse Eerw. vaders en medebroederen op Batavia nog in een rigoreuse gesondheyt en frisse levenskragt zijn, hetwelke wij ook nog een lange reeks van jaren over U.Eerw. perzonen, bedieningen en familiën vermenigvuldigende, van herten zijn toewenschende.

Egter kunnen wij evenswel niet manqueren U.Eerw. so veel het de mogelijkheyt toelaat te versoeken dog deelgenoodschap aan onse smerte te nemen, om denselve eens met dies te groter blijschap vervult te zien wanneer het den Opperste Herder der schapen behagen zal meerdere herders tot zijnen stal uyt te zenden, om zijn kudde door zijn staf [...][1228] lieffelijkheyd, in dese provintie te wijden, ende rijkelijk tot den staf der samenbinders toe te brengen.[1229]

Abraham Menssing, van Batavia alhier op onse rede den 4 maart 1735 met het schip Cats ten anker gekomen, is wegens het afsterven van zijn Eerw. coll. J.H. Beine door hunne E.E. Agtbaarhedens op Lonthoir bescheyden en geplaats. Hij heeft alhier, als dat zijn intreereden uyt Joh. 10:16 volbragt was, zijne woonplaats genomen.

Verders is ons hier ook toegezonden Jacob Bouman, krankbesoeker, hij is ook seer wel te stade gekomen, alzo de krankbesoeker Frans van den Berg dood was en de dienst blind en kreupel genoeg wierd waargenomen.

Wat verders betreft de kerk- en schoolstaat van onsen provintie en de omliggende eylanden, is elendig genoeg. Vele laauwe christenen ontbreken ons niet, ende daar nog een weynig lust en ijver bij schijnt te zijn, die klaagden nog meer als de meesters om nodige boeken, waarom wij pligtshalven [...][1230] Wijders dient kortelijk tot narigt den inhoud uyt het rapport van onzen medebroeder Samuel Masius[1231] onse vergaderinge opengelegt, te weten:

I. De Zuyd-Wester eylanden[1232]

[...]:[1233] christenen 62, schoolkinderen 22, gedoopte kinderen [.0], getrouwt [..], uyt het school ontslagen [.6]

[...]:[1234] christenen [.14], schoolkinderen [.0], gedoopte kinderen [..], bejaarde gedoopte 8, getrouwt paar 18, uyt het school ontslagen 9

Op [...][1235] stond onsen Eerw. medebroeder Sam. Masius verstelt over den neerstigheyt en [...] onderwijzingen, en de vlijt der kinderen, om te leren, sodat [...] aan [...] zijden, voldaan was.

[..ti]:[1236] christenen 128, schoolkinderen 43, gedoopte kinderen 14, bejaarde gedoopt 11, getrout paar 10, uyt school ontslagen 2. En overmits het de Here behaagt heeft de ogen der blinde heydenen op Moa te openen, ende deswegens seer grotelijks om een leer-

[1227] Arnoldus Brands of Brants, predikant en revisor van de Maleise bijbelvertaling, overleden te Batavia 1734.
[1228] Enkele woorden onleesbaar.
[1229] Zie Zacharia 11:7vv.
[1230] Enkele regels niet te reconstrueren.
[1231] Resolutie PR Banda 21 februari 1735: in 1734 zijn de ZW-eilanden bezocht door ds. Masius; het verslag is geïnsereerd in de Dagregisters (dagreg. Banda over die periode niet bewaard gebleven).
[1232] In de volgende tabel is een aantal getallen of cijfers niet meer met zekerheid te reconstrueren. Deze worden hier aangeduid met vierkante haken.
[1233] Onleesbaar, naam van een eiland.
[1234] Onleesbaar, naam van een eiland.
[1235] Onleesbaar, naam van een eiland.
[1236] Leti (Letti, Litti).

meester versoeken, naardien zij hunne kinderen, tot 13 in tal, op Letie laten onderwijzen, so kunnen wij zo een versoek niet afslaan ende sullen het den E.E. Agtb. Heer gouverneur nevens den Raad van Politie voordragen.

Moa: christenen 13, schoolkinderen 7, bejaarden gedoopte 10, getrouwt 3

Damme: christenen 187, schoolkinderen 51, gedoopte kinderen 76, bejaarde gedoopte 14, getrouwt paar 25, uyt school ontslagen 10. Over deze 51 schoolkinderen verwonderde sig den heer Masius seer grootelijks, naardien deselve in hunnen eerste grondbeginselen so deftig onderlegt waren.

II. In de provintie Banda, het hooftcomptoir:

Neira: christenen mans 254, christenen vrouwen 333, ledematen mans en vrouwen te samen 82

Celamme ledematen 4, gedoopte christenen 22, schoolkinderen 23

III. *Lonthoir*: ledematen mans 16, ledematen vrouwen 29, christenen mans 71, christenen vrouwen 68, schoolkinderen 26.
Ourien: lidmaten 8, schoolkinderen 19, christenen 36

IV. *Pouloay*: gedoopten 7, getrouwt 2, schoolkinderen 28

Wat verder betreft de tegenwoordige regering van de provintie Banda,[1237] so moeten wij betuygen dat den E. Agtb. Heer gouverneur en directeur[1238] een man is van een weergalose kennisse omtrent de behandelinge van een iegelijk, van wat staat of conditie hij ook zijn mag, altoos sonder manqueren neerstig in Gods huys, een voornaam voorstander van God en godsdienst, en bemind van een ygelijk. De Here verlene Zijn Agtbaarheid een lengte van dagen, ende ons onder dien wijnstok en vijgenboom een leven vol van alle eerbaarheyt ende ware godzaligheyt, gelijk wij U.Eerw. onder den gelukkigen en voorspoedigen regeringe van zijn H. [...] HoogEdele Heer Gouverneur Generaal van Cloon,[1239] onse Heer [...] alle desselfs Edele Raden, ook toewenschen.

Niets meer – – – den kerkenraad van Banda, en uyt aller last en name Abraham Mentsing praeses et ep. scriba hujus mensis, Samuel Masius praeses.

Banda Neira, den 14 augustus 1735.

208. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 augustus 1738.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 3-6.[1240]

WelEerwaarde, godsalige, zeergeleerde heeren en meedebroederen in Christo.

[1237] Enkele onleesbare woorden in deze alinea zijn ingevuld vanuit de bijna woordelijk gelijke slot-alinea van de Bandase kerkbrief d.d. 30 augustus 1745 (hierna, doc. 216).

[1238] Nicolaus Nicolai (1732-1740).

[1239] Dirk van Cloon, gouverneur-generaal 1732-1735.

[1240] Het handschrift is in zeer slechte staat en op een aantal plaatsen niet leesbaar. Enkele gedeelten worden daarom in regestvorm gegeven. Verdere onleesbare plaatsen zijn aangegeven met [...], zonder dat bij elke plaats een verantwoording gevoegd is.

(*De kerkenraad dankt voor de de missiven van 1737 en 1738.*[1241] *De broeders in Batavia zijn van mening dat ds. Mensing ten onrechte door de Bandase overheid en kerk is gesuspendeerd en opgezonden. Maar de Bandase kerkenraad gelooft niet dat het brave predikanten in Nederland zal afschrikken naar Indië te komen als zij horen dat de naam van leraar niet verdienende predikanten van de broederschap worden afgesneden.*[1242])

Hoopen dierhalven dat U.Eerw. ons in 't vervolg van sulke bitse mannier van schrijven gelieven te verschoonen, als desulke geensins meer van U.Eerw. sullende verwagten, alsoo wij niet weeten dat den Bataviasen kerkenraad het character heeft de gedoentens van de vergaderingen der buytencomptoiren te censureeren, maer wel in dank sullende [...] bijaldien wij dwaalen [...].

(*Voorts is de Bandase kerk is niet in gebreke gebleven inzake de berichtgeving naar Batavia. Haar vorige brief is via de Compagnie verzonden, en door welke oorzaak dan ook verlaat afgeleverd.*)

Wat verders betreft den staat der gemeentens alhier, die tot nog toe door den predikant alleen moet worden versorgt, soo konnen U.WelEerw. derselver verval ligtelijk begrijpen, alsoo de geleegentheyt genoegsaam bekent, die dikwils 't overvaren in 't besonder na 't afgeleegene Poelo Ay niet toelaat.

Het getall der christen op *Neira*: 88 ledematen, 566 christen en 30 schoolkinderen.
Op *Lonthoir*: 39 ledematen, 168 christenen, en 32 schoolkinderen.
Op *Poelo Ay*: 23 ledematen, 167 christenen en 22 schoolkinderen.
Op de *Laotang*: 13 ledematen, 86 christenen en 10 schoolkinderen.

Hoe sterk het verlangen der christenen zij om de Zuyt Oster en Wester eylanden is welligt te begrijpen, alsoo door het uytblijven der gewoonlijken kerkvisite het getal der ongedoopten meede sterk aangroeyt.

Voor 't besorgen der twee krankbesoeckers blijven wij U.Eerw. verpligt en sijn genoodsaakt opnieuws wederom [...] anderen van U.Eerw. te versoeken, alsoo de jongst allhier aangekoomene David Nieuwmans mits tijtsexpiratie zijne verlossing versoekt.

Wijders – – –. Den kerkenraad alhier, en uyt aller last ende namen Samuel Masius h. t. praeses et scriba, C[lus] van Surker,[1243] Lucas Claasz de Jongh.

Banda Neira, den 26 augustus 1738.

[1241] Kkr Batavia aan kkr Banda, 11 februari 1737 en 20 januari 1738, ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 197-199 en 257-261.

[1242] Abraham Mensing, in 1734 naar Azië gekomen, 1735 naar Banda, maar in 1736 door de Bandase overheid naar Batavia opgezonden, waar hij weer tot de dienst werd toegelaten en voor Ceylon werd bestemd. Maar vervolgens werd hij wegens drankmisbruik toch naar Nederland teruggezonden (1737). Twee jaar later keerde hij als matroos onder een andere naam naar Indië terug; in 1741 werd hij op verzoek van de Bataviase kerkenraad in het armhuis geplaatst (d.w.z. onder curatele gesteld). Zie *GM* 9 en 10, s.v. en Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 293-294. In zijn brief van 11 februari 1737 constateert de Bataviase kerkenraad dat zowel de politieke als de kerkelijke raad op Banda inzake Mensing onrechtmatig heeft gehandeld en dat dit ertoe zou kunnen leiden dat predikanten niet meer bereid zullen zijn naar Banda, ja zelfs naar Nederlands-Indië te vertrekken.

[1243] Carolus van Surker, mixties burger, eigenaar van het perk Raning op de Voorwal van Lonthoir, in 1735 burgerluitenant op Neira.

209. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 20 augustus 1739.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 7-9.[1244]

(*De brief van de Bataviase kerkenraad 19 januari 1739*[1245] *is met blijdschap ontvangen. Het aantal ongedoopte kinderen en ongetrouwde paren op de Zuidooster- en de Zuidwester eilanden blijft toenemen. De ziekentrooster Paulus van Regteren op Lonthoir is in 1738 overleden; zijn opvolger Harmanus Harder volgde hem na acht dagen dienst gedaan te hebben.*[1246] *Daardoor moest de verlossing van de ziekentrooster David Niemans nog een jaar worden uitgesteld. Uit naam van de kerkenraad ondertekend door ds. Samuel Masius.*)

210. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 15 augustus 1740.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 67-71.

WelEerwaerde, godzaligen, hooggeleerde heeren, en veel g'eerde medebroederen in Christo Jesu.

De droevigen toestant der kerke in dit gewest, als sugtende sonder eenen leeraar die, de verbondszegelen aen de drie gemeentens bedienende, de honger en dorstende zielen laven kan, door 't smertelijk stervgeval van den Eerwaarde predicant Samuel Masius gestelt zijnde, doet ons ondergetekende ouderlingen der gemeentens de vrijheyt gebruyken U.WelEerwaardens hoogg'eerde missive van anno stanty[1247] te b'andwoorden, en op 't nedrigste bedanke voor de zegenwensch over onse persoonen, familiën en gemeenten uytgesprooken. W'wenschen dat den algenoegsaeme God U.WelEerw. hoog g'eerde persoonen, familys, en zijne zoo diere gekogte gemeentens in alle genaadengaven zijnes H. Geestes gelieve te doen overvloedig zijn en met ontfermende ooge op zijne kerke nederziende, een aenzienlijk getal leeraars uyt Europa in India beschicken om den opbouw van Zions vervalle muuren te helpen b'vorderen.

Dese provintie is alleen drie predicanten, te weten een op Neira, een Lonthoir, en een Poulo Ay benodigt, gelijk U.WelEerw. ten overvloede bekent is, dierhalven w'op 't broederlijkst insteeren met drie predikanten en twee krankbesoekers, als een voor de vacante plaets Wayer, en den tweede soo wanneer den krankbesoeker Jan Honsselaar, die U.WelEerw. om zijne verlossing uyt dit gouvernement, mits expiratie sijnes vijffjarig verbant versoekt, deselve obtineert.

Voor de toegesondene kerkstaet van Nederlands India offeren w'almede onse geringe dankbaerheyt aen U.WelEerw. op, en doen dese versellen de copya briev door D. Braarda sub 19 january 1739 aen ons gesubschribeert. W'bidden Jehova dat het hem b'hagen 't herte van dien leeraer met zijnen geest te b'straalen, opdat sijn Eerw., sig als een dienaer Christi beschouwende te wesen, U.Wel.Eerw. voldoening geven.

Betreffende den staet der gemeentens alhier, die duslange door één predicant zijn waergenomen geweest, zoo is 't beklaglijk verval genoegsaem te begrijpen, en wel principael die van 't afgelegene Poulo Ay. En hoedanig met het droevig verloop der christenen om de Zuyd Ooster en Wester eylanden (in plaets van een aengroey) gestelt is, door gebrek aen kerk- en schoolvisite, kan mede ligtelijk werden afgemeten. Bij manquement van de ver-

[1244] Het handschrift is in zeer slechte staat en op een aantal plaatsen niet leesbaar.
[1245] ANRI, Archief Kkr Batavia 55, fol. 388-389.
[1246] Van Regteren overleed 30 september 1738, Harder op 24 mei 1739.
[1247] Niet aangetroffen in het leesbare gedeelte van ANRI Archief Kkr Batavia 55.

eyste brieven der gesamentlijke om dien oird geplaaste leermeesters kunnen w'U.WelEerw. 't getal niet bekent stellen, maer eenelijk dat der drie gemeentens te weten op

Neira, *Wayer*, en *Celamme* christenen bevonden 921,
Als 80 ledematen
597 kinderen, daeronder 75 schoolditos
244 bejaarde persoonen

Lonthoir christenen 263,
Als 37 ledematen
173 bejaarde persoonen
53 kinderen daervan 26 school ditos

Poulo Ay christenen 218
Als 23 ledematen
150 bejaerde persoonen
45 kinderen daeruyt 20 school ditos

W'bidden God onophoudelijk dat zijne vaderlijke goedertierenheden de benauwde, van herderen ontbloote kerke gelieve te hulpe komen, en deselve van getrouwe arbeyders te verzien, en de geene die reets daerinne gestelt zijn met de nodige gaven die tot uytvoeringe van dat groot werk nodig zijn, te b'genadigen. – – – U.Wel.Eerw. gehoorsamen dienaaren en medebroederen, de ouderlingen der Bandasche gemeentens, H.I. van Esten, Pieter Huigenbaart, L[s] Claasz de Jongh, P. van den Broucke.[1248]

Banda Neira ady 15e augustus 1740.

P.S.
Ourien christenen 54
Als 4 ledemaeten
34 bejaerde personen
16 kinderen daeruyt 10 schoolkinderen

211. Brief van de krankbezoeker Johannes Honselaar aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1740.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 63-65.

Eerwaarde, godzalige en hooggeleerde heeren.

In hope van gunstige welduydinge gebruykt den ondergetekende bij dese weynige submissie letteren de hardiïsse[1249] U.Eerw. op het aldereerbiedigste voor te dragen, hoe hij in qualiteyt van krankbesoeker anno 1735 in Oostindia is aangeland, mitsgaders in het begin van den jare 1736 op Banda ben aangeland, alwaar ik tot nog toe bekleed het voorleeserschap in de Neirase kerke, zonder genot nogtans van de daartoe staande gagie en emolimenten, en dat den tijd van ruym vier agtereenvolgende jaren. Soo is mijn hertelijke beeden en ootmoedigh versoek aan U.E.Eerw. om mijn te verlossen uyt dese bedroefde provintie, verhopende U.E.Eerw. sullen de oogen van medelijden op mijn laten nederdaalen

[1248] Paulus van den Broucke (Broeke), 1694-1754, burger en perkenier op P. Ai, zie Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 117-119.
[1249] Hardiesse (Frans), vermetelheid.

en mijn goedgunstiglijk mijn verlossinge verleenen. En tot dien eynde heb ik meede thans 's Compagniesweegen laten afgaan een versoekschrift ter fiene na dies teneur van Batavia mijn verlossinge te erlangen, alwaromme ik dese laat dienen om U.E.Eerw. daarvan te preadverteeren en mij selfens ten dien reguarde in haar veel vermogende gunste te recommanderen, terwijl ik onder goede hopen en verwagtinge desen fieneerende U.E.Eerw. in de genadige protexie Godes verbidde en steeds het geluck hebbe mij te onderschrijven in de hoedanigheyd van, Eerwaardige godzalige en hooggeleerde heren, U.E.Eerw. allerootmoedigste en gehoorzaamste dienaar, J. Honselaar.

Banda Neira den 20 augusti anno 1740.

212. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 18 augustus 1741.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol.5 7-62.

Eerwaarde, godzalige, welgeleerde heeren en g'agte broederen in Christus.

Bij ontfangst van U.Eerwaardens gerespecteerde letteren[1250] door handen van onsen nieuwen leeraar onse droefheyt in volle blijdschap verandert zijnde, hebben we d'eer van U.Eerw. nederigh dank te betuygen voor de kragtige heyl- en zegenwenschingen waarmede U.Eerw. hem zoo tederhartig onswaards hebben gelieven te geleyden, temeer, omdat deselve tot onser aller genoegen en blijdschap het gantsch ten eenemaal wederom schijnt te becomen. Alleen, wij hadden wel gewenst, dat sulx niet de geheele inhoud waare geweest, tot vermijding van extracten te versoeken bij d'E. Agtbaare regering deser steede uyt de gevenereerde missive van de Hooge Indiase Regering.

Wij zouden ook graag gesien hebben, dat op zeeker periode in een onser afgesondenen, gedateert ady 20 augustus 1739,[1251] meerder gelet was, middellerwijl blijde zijnde over de besetting van alle resorterende comptoiren met vereyste siekentroosters. Onder hoope van gunstige welduyding versoeken we U.Eerw. teffens vriendbroederlijk, dat ons voortaan naauwkeuriger berigt van den algemenen kerkenstaat in Nederlandts India (genoegsaam de ziel en hertader van onse broederlijke correspondentie) naar aloud gebruyk toegesonden werde. Wij zouden zulcx ten aansien van dit gouvernement in 't bijsonder ook wel seer gaarne willen gedefereert laten aan U.Eerw. nieuwen leeraar D. Th.W. Beekman, so we wenschen en hoopen reedts a costi, die bij desselfs ter leen versending herwaarts de geheele provintie rondom besogt hebbende 'er vrij beter oor- en ooggetuyge van geweest is dan onse tegenwoordige leeraar, die zulcx met den eersten nog te doen staat, egter om te toonen, dat we diergelijke wijse niet hebben, soo is 't dat we van onse kant nooyt ter deser opsigte in gebreeken zullen blijven gelijk per P.S. deses blijkt.

Midts evengemelde Eerwaarde heer sig allesints den H. Evangelium waardiglijk als een getrouw bedienaar des goddelijken woordts in 't suyver verkondigen van 'tselve en wettig bedelen van de H. Verbondzegelen soo hier als elders in dese provintie met veel stigting en genoegen-geving gedragen heeft, zijnde bij een yder seer bemint, gesien en g'agt geweest, dient dit, in steede van het versogte testimonium ministerii, met geen stilswijgen voorbij gegaan te worden, tederhertig wenschende, dat diergelijken lot zijn Eerwaardens ten uwent ook treffen moge.

U.Eerw. sullen buyten ons ligtelijk bevroeden konnen hoe groot de zugt en het verlangen van die van Lonthoir en Poulo Ay na twee herders wesen moet, verlopende bijsonder de laaste gemeente door de verafgelegentheyd gantsch ten eenemaal, sijnde het voor onsen

[1250] ANRI Archief Kkr Batavia 55, fol. 456-457, d.d. 30 januari 1741.
[1251] Hiervoor, doc. 209.

eenigsten leeraar volstreckt onmogelijk, alle de drie gemeentens na behooren te konnen waarnemen, waarom wij U.Eerw. instantelijk versoeken bij overkomste van leeraren uyt 't lieve vaderland onser vooral indagtig te zijn.

Van de Zuyt Ooster hebben we geen narigt becomen, maar van de Zuyd Wester eylanden twee brieven, die ons niet genoeg weten uyt te drukken de uytterste noodsakelijkheyt van de spoedige komst van een leeraar derwaarts, 'tgeene thans helaas!, hoe graag men ook gewilt heeft, bij gebrek van Compagnies vaartuygen ondoenlijk geweest is, zijnde dus seven jaar lang geen kerk- en schoolvisite gedaan, 'tgeen soo veel te smertelijker valt, midts die arme menschen tot het Christendom zeer scheynen over te hellen, ten blijke hiervan heeft den orkaing[1252] te Babber een nieuwe kerk en schoolhuys op zijn kosten bouwen laten, en is op zijn versoek door d'E. Agtbare regering alhier nu onlangs een leer- en schoolmeester derwaarts gesonden. O dat het Gode vrijmagtig behaagen mogt, ons haast schaaren van evangelisten uyt het lieve vaderland te beschikken ter laving en versadiging van den honger en dorst soo veeler onsterffelijke zielen, om het Woordt Godts te hooren in dese landen, dan zouw Jacob zig wederom verheugen en Israël verblijt zijn konnen.

Voorts – – – U.Eerw. volveerdige dienaren en medebroederen, P.S. Erckenswijck, synedrii praeses et scriba, H.J. van Esten, Pieter Huigenbaart, P. van den Broucke, L. Claasz De Jongh.

Banda Neira ady 18 augustus 1741.

Het getal der ledematen, christenen en kinderen in dese provintie, te weten:

Op *Neira*	82 ledematen	
	551 christenen	
	328 kinderen waar[van] 69 schoolkinderen	
Samen	961 christenen	
Op *Lonthoir*	35 ledematen	
	161 christenen	
	55 kinderen waarvan 36 schoolkinderen	
Samen	251 christenen	
Op *Poule Ay*	22 ledematen	
	150 christenen	
	38 kinderen waarvan 18 schoolkinderen	
Samen	210 christenen	
Op *Wayer*	9 ledematen	
	32 christenen	
	13 kinderen	
Samen	54 christenen	
Op *Celamme*	4 ledematen	
	24 christenen	
	9 schoolkinderen	
Samen	37 christenen	

[1252] Orangkaja.

Op *Ourien*	3 ledematen	
	35 christenen	
	8 kinderen waarvan 6 schoolkinderen	
Samen	46 christenen	

213. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 augustus 1742.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 197-199.

WelEerwaarde, godzalige, hooggeleerde en veelgeagte medebroederen in Christo.

U.WelEerwaardens gerespecteerde letteren van den 29 january 1742[1253] wel ontfangen en in onze vergadering voorgelezen, betuigen wij nederig dank voor de gewone mededeling van den algemenen kerkenstaat van Neêrlands India.

Mids de onze van deze provintie in 't bijzonder is en blijft die van voorlede jaar, geen merklijke verandering voorgevallen zijnde, als hebben we U.WelEerw. in en met betrekking daarop niet anders te berigten, dan dat Banda door de blijde komst van D. Petrus la Case zig voorzien ziende met twee leraren, thans hope is dat de zo nodige kerk- en schoolvisitens op de Zuidoost- en Wester eylanden door een van beide met den eersten staan te geschieden waardoor we onder Gods hulp en bijstand in staat zullen raken van U.WelEerw. over een jaar met een naauwkeurig berigt daaromtrent te konnen dienen.

Voorts verzoeken we U.WelEerw. instantelijk bij overkomst van nieuwe leraren uit 't lieve vaderland Banda vooral indagtig te zijn en door U.WelEerw. gunstige voorspraak bij de Hoge Indiase Regering ons ten minsten twee te beschikken, doordien de een van onze beide tegenwoordige volgens gratieuse belofte bij request aan Haar Hoog Edelhedens sijn verlossing versogt heeft, als gantsch niet genegen zijnde van hier langer te blijven, en d'ander maar voor een korte tijd herwaarts ter leen gezonden is.

Hiermede – – – U.WelEerw. volveerdige dienaren en medebroederen P.S. Erckenswijck; Pieter Huigenbaart; H .J. van Esten, P[s] van den Broucke.

Banda Neira den 30 augustus 1742.

214. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, augustus 1743.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 333-340.

WelEerwaarde, godzalige, welgeleerde heeren, en veelgeliefde medebroederen!

Gelijk wij mede deelnemen aan het vergenoegen over den tegenwoordigen gewenschten kerkelijken staat van Batavia, dus is ons ook de aankomste van den predikant Hobbelt ons soo veel aangenamer geweest, terwijl Eerw. Heer Erkenswijk kort daarna in eene swaare en droevige ziekte gevallen, waarvan deselve dog voor ontrent eene maand door des Almagtigen genade en zegen wederom zodanig hersteld dat thans beide collegae den predikdienst eenparig bij wisselbeurten op Neira en Lonthoir waarnemen.

Aangaande nu den kerkelijke staat van dese zo oost- als zuyd-westelijke comptoiren, moeten wij met veel droevheit te kennen geven het onverwacht overlijden van d'Eerwaarde heer La Caze, dewelke, nadat hij de visite op de Zuydwest afgedaan, wederkomende hier na eene zwaare ziekte van eenige weken zalig in den Heere ontslapen.[1254]

[1253] ANRI Archief Kkr Batavia 55, fol. 512-513.
[1254] Blijkens *GM* 10, 1025, was Lacaze (tijdelijk?) overgeplaatst naar Banda. Hij overleed 19 febr. 1743.

Wij hebben egter aan U.Eerw. mede te delen een uytrekzel van dat van zijn Eerw. zaliger nagelaten verhaal nopens desselfs gedaane visite op de Zuyd-west, waarbij wij voegen den kerktoestand deser provintie, dewelke alsnog niet met leeraaren genoeg voorsien zijnde wij U Eerw. goede voorsorge aanbevelen, met versoek van ons drie bequaame krankbesoekers toe te senden, mids Jan Honselaar overleden, Willem Bitter en Nicolaas Hendricks met tijdsexpiratie versogt hebben om hunne verlossing van hier te mogen requestreren.

Ontrent de Zuidoost konnen wij U.Eerw. niet anders berigten dan dat volgens schrijven van daar de overkomst van een leeraar om de kerk- en schoolvisite te doen ten uitterste moodsakelijk was, sijnde in hoe lange jaren zulks bij gebrek van leraren niet geschied, en doordien de Eerw. Erkenswijk nog seer verswakt en tot geen genoegsame kragten gelangen kan, soo staat het te dugten, dat 'er ook aanstaande jaar niet van komen zal.

Voor 't overige wenschen wij met veel sugtinge, dat dog den grooten Herder der schapen de volheidt der heidenen hoe langer hoe meer wil inleiden in zijne erfenisse door het gehoor des Evangeliums. De Almagtige verleene rijkelijk alomme bequaame leeraren. Hij zegene U.Eerw. vergadering en gemeynten met hemelsche zegeningen, hij zalve U.Eerw. langs hoe meer met zijnen dienst ter eere en uytbreiding van zijn koninckrijk.

Waarmede – – – d'Eerwaarde kerkenraadt van Banda, en uyt derselver naam en last, Paul Hobbelt p.t. praeses, p.s. Erkenswijk scriba; Pieter Huigenbaart.

Banda Neira, augustus 1743.

Kerk- en schoolstaat van het Christendom op de Zuydwestereylanden getrokken uyt het rapport daarvan overgelevert in onse kerkenvergadering op den 16e january 1743 door wijlen Eerwaarden Petrus Lacase, van Amboina ter leen herwaarts gesonden.

Het is wel te denken, mids van Anno 1734 geen kerk- en schoolvisite bij gebrek van leraren aldaar geschied was, dat zijn Eerw. dit christendom in een droevigen en beklaaglijken toestand moet gevonden hebben, meest verloopen, door de vermenging met heydenen, waar ontrent alsook andersints in onderwijsen, bestraffen en vermanen wijlen dito visitator sig deftig van zijn pligt gequeten heeft, met ernstig versoek aan de landsgrooten van daarin strengelijk te voorsien en sulks op alle wijse te beletten, hebbende uyt hoofde van dien en bij gebrek van genoegsame kennis, schoon het getal der doopversoekers overgroot was, bijna geen bejaarde gedoopt, hoewel de kinderen in de scholen doorgaans redelijk onderwesen bevond.

Volgens opgegeven lijst waren:

Op 't eyland *Wetter*: getrouwt 4 paar, gedoopt 13 kinderen. De geheele gemeente bestond uyt christenen en bejaarden 36 mans, 39 vrouwen, samen 75. Kinderen 22 mans 17 vrouwen, samen 39; 58 mans, 56 vrouwen, 114 samen.

Op *Kisser*: getrouwt 12 paar, gedoopt 65 kinderen. Hier bevond zig het getal der christenen: bejaard 97 mans, 120 vrouwen, samen 217. Kinderen 81 mans, 63 vrouwen, samen 144. Samen 178 mans, 183 vrouwen, 361 samen.

Op *Babber*, waar voor een jaar eerst op versoek van de landshoofden een schoolmeester geplaatst en aangesteld, vonden zig: 22 mans, 9 vrouwen en agthien kinderen versoekende gedoopt te worden, dog door de langdurige ziekte van den schoolmeester de vereyste kennis nog niet hebbende, zijn alle afgewesen en vermaand tot naarstig leeren en luysteren na 'tgeen hen de schoolmeester uit Godes H. Woord voorstellen souwde. Dus alhier geen andere dan drie kinderen van den alhier leggenden corporaal gedoopt zijnde.

Op *Damme*: getrouwt 13 paar, gedoopt 74 kinderen. De christenen bestonden in: bejaarde 107 mans, 106 vrouwen, samen 214. Kinderen 73 mans, 52 vrouwen, samen 125. Samen 180 mans, 152 vrouwen, 338 samen.

Op *Moa* versogten wel 92 so mans, vrouwen als kinderen gedoopt te worden, waarvan egter maar drie orangkayen en een capitein op de gedaane vragen redelijk genoegen gaven, en nog drie kinderen gedoopt zijn. Onses oordeels wensten wij wel dat wijlen D. visitator daerontrent een weynig toegevender geweest ware, hoewel daarbij niets versien is, als wij maar aanstaande jaar een nieuwen leeraar bekomen en dus de kerk- en schoolvisite wederom kan gedaan worden, zijnde de gemeynte maar sterk van christenen bejaard 14 mans, 9 vrouwen, 23. Kinderen 7 mans, – vrouwen, samen 7. Samen 30.

Op *Lethy* getrouwt 6 paar, gedoopt 33 kinderen. De christenen bestaan hier in bejaarde 68 mans, 58 vrouwen, samen 126. Kinderen 63 mans, 44 vrouwen, samen 107. 131 Mans, 102 vrouwen, samen 233.

Somma sommarum het getal der christenen van al dese eylanden is groot: bejaarde 654, kinderen 422, samen 1076.

De kerkelijke staat van dese provintie.

Op *Neira*:

Ledematen	mans	29	vrouwen	63	samen	92
Christenen bej.	mans	180	vrouwen	210	samen	390
Schoolkinderen	mans	81	vrouwen	40	samen	121
Buyten school	mans	140	vrouwen	180	samen	320

Op *Rosingain*, *Wayer* en *Celamma* christenen samen 110
Samen 1013

Op *Lonthoir* en *Ouriën*:

Ledematen	mans	9	vrouwen	31	samen	40
Christenen bej.	mans	115	vrouwen	85	samen	200
Schoolkinderen			vrouwen		samen	29
Buyten school					samen	51

samen 320

Op *Poule Ay*

Ledematen	30
Bejaarde christenen	121
Schoolkinderen	20
Buyten school	50
Samen	221

215. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 1 september 1744.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 164, fol. 447-449.

WelEerwaarde, godzalige en welgeleerde heeren, zeer geliefde medebroederen in Christus.

Eene lange reex van jaren herwaarts is onze blijdschap niet zo vervult geweest als toen ons U Eerwaardens overaangename letteren van den 10 february 1744[1255] door den wijse en eerwaarden Henricus Buurse 's daags na desselvs blijde komst in onse vergadering op den 1 mey behandigt wierden, waaruit wij aanstonds in den eersten opslag met een ongemeen

[1255] ANRI Archief Kkr Batavia 56, fol. 121-123.

vergenoegen zagen en ontwaarden hoe het Haar Hoog Edelens uit een bijzonder loffelijken zugt voor den nood der Bandase kerken edelmoedig behaagt hadde ons tot hulp en bijstand twee gewenste leraars, brenger derselven reeds gemeld, en D. Hermannus Sander Seylsma toe te senden, die met onderlinge tederhertige heil- en zegenwenschingen verwellekomt, onmiddelijk daarop in het midden van ons sessie genomen hebben, ziende dus door de trouw-vaderlijke voorzorg van de Hoog Indiase Regering dese onse Provincie boven veel andere met het vereiste getal van leraren deftig voorzien en verciert. Voorzeker een geluk dat ons al overlang niet gebeuren mogen en 'tgeen we daarom noit hoog genoeg waardeeren konnen, vindende ons in erkentenisse van dien ten hoogsten verpligt.

Edog, doordien zijn Eerw. de meergemelde goede Heer Henricus Buurse (na tweemaal hier naauwelijx gepredikt te hebben) door de aanbiddelijke onwraakbare Voorzienigheid des Heeren reeds den 8 july tot onser aller droefheid schielijk overleden is, en de schrijver deses weer opnieuw bij request aan Haar Hoog Edelens om een beroep van hier elders instantelijk verzogt heeft, so verzoeken we uit dien hoofde U.Eerw. veel vermogende gunstige voorspraak in desen bij de Hoge Illustre Regering a costi, opdat aanstaande jaar, zo geen twee, immers één leeraar tot vervulling van de vacature herwaarts mogen gezonden worden.

Insgelijks betuigen we nederig dank voor den medegedeelden algemenen kerkstaat van Neerlands India. En mids zedert onsen laatst overgezondenen van dese provintie in 't bijzonder geen merkelijke verandering daarbij voorgevallen is, zo hebben we nu in en met betrekking op derselven U.WelEerw. niet anders te berigten, alsdat we bij de E. Agtbare Regering alhier zullen tragten zo veel doenlijk is te wege te brengen, dat de zo hoognodige kerk- en schoolvisitens om de Zuid-oost en Wester Eylanden met den eersten geschieden mogen. Trouwens, wij zullen dienaangaande van onse kant op generlei maniere in gebreken blijven, al zouwde het ook met het uiterste ongemak bij gebrek van E. Compagnies bodems met de jaarlijx gecommitteerden derwaarts moeten ingeschikt[1256] en waargenomen worden, zijnde genoegzaam periculum in mora, bijzonder om de Zuid Oost *daar in elf jaren geen leraar geweest is*[1257] en dus zo 'er niet tijdig in voorzien word, ligt te denqen valt hoeseer het Christendom allengsjes ten enemaal verlopen moet. Thans wij vleyen ons met hoop van aanstaande jaar beter in staat te zullen zijn, om U.WelEerw. een netten kerkstaat van dit gouvernement en daaronder resorterende eylanden over te zenden.

Nu alleenlijk hebben we nog U.WelEerw. vriendbroederlijke te verzoeken (also Willem Bitter, krankbezoeker, van Haar Agtbaarhedens voor onbequaam Bataviawaarts opgezonden word, en zig hier geen bequame subjecten meer opdoen en die we reeds hebben elendig bedroeft sijn (*bijzonder de laatst overgezondene*,[1258] die genoegzaam een inutile terrae pondus[1259] is, als waarvan wij weinig dienst hebben) om ons in stede van dien eerstgemelden een heel goed onderwerp bekomen te laten, opdat ten minsten hier op 't hoofdcomptoir nog één wezen mag waarvan men stigting hebben kan.

Voorts – – – U.WelEerw. welverpligte dienaars en medebroeders, de Eerwaarde kerkenraad van Banda en in derselver naam, P.S. Erkenswijk, p.t. syn praeses et scriba; als ouderling Matthijs Claasz.

Neira den 1 september 1744.

P.S. De Eerw. Paulus Hobbelt is door Haar Agtbaarheedens na Poelo-Ay beroepen. D. H.S. Sijlsma en schrijver deses nemen bij beurten den dienst hier op 't hoofdcomptoir en op Lonthoir waar.

[1256] Ingeschikt: onzekere lezing.
[1257] In het origineel onderstreept.
[1258] In origineel onderstreept.
[1259] Latijnse uitdrukking, letterlijk: een nutteloos gewicht aan grond.

216. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 30 augustus 1745.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 7-10.

WelEerwaarde, godsalige en geleerde – – –

Het is ons seer smertelijk gevallen dat wij U.Eerw. langverwagte letteren voor dit jaer hebben moeten ontberen, niet kunnende begrijpen wat daervan de oorsaak sij,[1260] hebben egter niet willen manqueeren onze broederlijke pligt ter staving van onse onderlinge correspondentie ook voor dit maal te volbrengen. Wensen uit grond onser sielen dat dese geringe letteren U.Eerw. in een goede siels- en lichaamstoestant sullen aantreffen.

Onsen kerkstaat betreffende, hopen wij op anstaande jaer ten minsten met twee wackere predikheeren en drie bequame siekentroosters in het verrigten van des Heeren dienst in deze provintie versterkt te worden, want tog deselve ten behoeve van dese gemeente ten uitersten nodig sijn. Vermits niet alleen de Eerw. Buurs (U.Eerw. uit de voorgaande bekend) door een schielijke en smertelijke dood ons ontrukt is, maar ook dit jaer de Eerw. Erkenswijk van ons vertrokken en tot de gemeente Jesu Christi op het eyland Macasser ter waarneming van den predikdienst aldaar is overgegaan, waarbij komt dat de Heer Hobbelt, predicant op het eyland Ay, tot overgroote ontsteltenis van ons allen, seer onverwagt op den 28^{e} augustus, na een geruimen tijt gesukkelt te hebben, aldaer ontslapen is,[1261] sijnde tans de Eerw. Sijlsma, die alrede een langduirige en hachelijke siekte uitgestaan te hebben, dog Gode sij dank voor het tegenwoordige ten deele in gesondheid herstelt, alleen als leeraer in onse geheele provintie overgebleven. Kunnende dus ligt van U.Eerw. opgemaakt werden dat de dienst des Heeren van dien eenen leeraer in dese hoove, bijsonder op het verafgelegen Polo Ay, ten eenenmael onmooglijk kan werden waargenomen.

Waarom wij dan, gemerkt de seer groote en bittere nood der kerk in dit gedeelte der christenwereld, niet hebben kunnen manqueren desen onsen droevigen toestant te communiceeren, verhoopende dat U.Eerw. an dese onse smerte deelgenootschap sullen nemen en allen vlijt anwenden, immers sooveel doenlijk is ter verkrijging van onse begeerte, ten welken einde wij U.Eerw. vaderlijke gunst en broederlijke voorspraek op het hartgrondigste komen te versoeken, opdat soo onse tegenwoordige smert met sooveel te grooter blijdschap vervult werde, wanneer wij sien dat onse bijna geheel en al van leeraren ontbloote gemeentens datgeen genieten mogen daer wij den Heere des oogstes sonder ophouden om bidden, dat het Hem, dien groten Herder der schapen, behage sijn kudde in dit bedrukte Banda met getrouwe herderen en voorgangeren bij te springen, opdat sijn volk soo elders als voornamelijk hier in het vervolg door de staf lieflijkheid geleyd[1262] en veele sielen aan den rijksstaf van Koning Jesus onderworpen mogen werden.

Wat voor het overige het versoek om soo veel krankbesoeckers anbelangt, daartoe sijn wij mede tot ons leetweezen genoodsaakt geworden, angesien Wayer niet alleen voorleden jaer van sulk een dienaer ontbloot is geworden, maer niet lang geleden twee krankbesoekers, Kayser te weten en Sousman, de een kort op den ander uit den lande der levendigen sijn weggehaalt, waaruit is voortgekomen dat tans Wayer, Polo Ay en Neira van sulke subjecten ontbloot sijn geworden.

[1260] Brief kkr Batavia aan kkr Banda d.d. 8 februari 1745, in ANRI Archief Kkr Batavia 56, fol. 180-182.

[1261] Ds. Paulus Hobbelt was door de Hoge Regering teruggeroepen naar Batavia omdat hij door huiselijke twisten niet als predikant kon functioneren; de kerkenraad wilde hem echter op Banda houden (PR Banda aan HR d.d.22 juni en 5 september 1744, NA, VOC 2627, fol. 29, resp. 128-132). Zie ook de missive van gouverneur Banda aan de Hoge Regering d.d. 5 oktober 1743, NA, VOC 8004, fol. 578: Hobbelt lijdt periodiek aan aanvallen van 'zinneloosheid'.

[1262] Vgl. Zacharia 11:7.

Wat vervolgens den staat en toestant der kerken en scholen so in als buiten onse provintie anbelangt, is ellendig genoeg. Veel lauwe christenen ontbreken ons niet, en daer nog eenige christelijke iver en lust gevonden word klagen alsoo seer als de meester, bijsonder op de Suydwester eylanden van Banda, wegens nodige boeken om in den weg der waerheid die naar de godsaligheid is verder onderwesen te worden, waarom wij pligtshalven een boekeneysch gedaan hebben so in het Duits als laag Maleyts, terwijl de boeken in het hoog Maleyts in dese provintie en desselfs onderhorige landen tot onderwijs der christenen geen de minste nuttigheid bijbrengen, 'twelk de ondervinding al voor lang middagklaar heeft angetoond. Kunnen niet nalaten U.Eerw. gunstige voorspraek ook in desen seer ned'rig af te smeeken.

Verders dient U.Eerw. tot narigt den inhoud uit het rapport angaande de kerk- en schoolvisite gedaan van den Eerw. Sijlsma op de Suidwester eylanden in den jaere 1744[1263] in onse vergadering opengelegt te verstaan, sijnde het getal der christenen op gemelde eylanden bij sijn Eerw. komst en vertrek als volgt.

Op het eyland *Rome* komende waren aldaar christenen 4, vertrekkende 9, uitgenomen een partij gedoopte Kissereesen, om redenen ons niet bekend derwaarts gevlugt, waarvan het getal, vermits aldaer geen meester geplaatst is, niet hebben kunnen bekomen.
Op het eyland *Kisser* waren bij sijn Eerw. komst gedoopte 354, bij sijn vertrek 409, waarvan in de school 78
Op *Wetter* christenen soo bejaerde als kinder 104, vertrekkende 121, waarvan in de school 28
Op *Lethy* wierden gedoopte angetroffen 176, vertrekkende 233, waaronder schoolkinderen 22
Op *Moa* vond sijn Eerw. christenen 27, gedoopt 85, makende tans uit een getal van 112, waaronder schoolkinderen 22
Op *Babber* sijn voor de eerste maal van de heer Sijlsma gedoopt 80, waarvan in de school 19
Op het eyland *Damme* vond sijn Eerw. gedoopte 337, welk getal door hem vermeerdert is tot 378, waaronder schoolkinderen 58
Sijnde tans christenen so jonge als oude bejaarde of kinder op gemelde eylanden 1342

Van het eyland Lethy wierd van sijn Eerw. berigt gedaan dat aldaar nog noodsaaklijk een meester vereist wierde, vermits vele mensen op die plaats begerig sijn sig tot het Christendom te begeven, waarin sij tot hiertoe belet sijn geworden, gemerkt de verafgelegenheid harer woningen van des meesters huis an de eene kand, sijnde daerbenevens an de andere kand een meester ook niet wel in staat soo veel mensen behoorlijk onderwijs te geven, weswegen wij de vrijheid nemen U.Eerw. vaderlijke hulp en bijstant ter verkrijging van die arme mensen haar begeerte bij de Hooge Indiasche Regering mede ned'rig te versoeken.

Op Kisser getuigden sijn Eerw. wegens den iver der christenen angaande het ondersoeken en leeren der goddelijke waarheden bijsonder voldaan geworden te sijn.

Wat voor het overige den toestant der Arouese christenen betreft, is soo slegt dat wij daarom niet sonder de grootste andoeninge gedenken en U.Eerw. daarvan schrijven kunnen. Hebben dit jaer het getal der christenen op dat eyland, dat wegens gebrek an kerk- en schoolvisite aldaer (sijnde het tans 10 à 12 jaren geleden dat daer een predicant geweest is) voor het grootste gedeelte verlopen is, niet ontfangen, staande het te dugten (quod Deus bene vertat),[1264] bijaldien die gemeente niet in het korte van een predikheer besogt word, dat het Arouees Christendom wederom in een dorre woestijne der heydenen gaat verandert

[1263] Niet aangetroffen.
[1264] Moge God het goediglijk afwenden.

worden. Hierbenevens communiceren wij U.Eerw. het getal der christenen so in onse provintie gevonden worden.

Op *Neira* christenen 916, daarvan in de school 55, ledematen 61
Op *Celamme* christenen 39, waaronder scholieren 7, ledematen 5
Op *Lonthoir* christenen 167, waarvan kinder in de school 29, ledematen 36
Op *Ourien* christenen 41
Op *Wayer* christenen 32, kinder in de school 2, ledematen 2
Op *Polo Ay* christenen 142, waarvan in de school 20, ledematen 29
Op *Rosagain* christenen 55, waarvan in de school 11, ledematen 1

Sijnde tans christenen in het gemeen en ledematen in 't bijsonder samen genomen in de provintie van Banda een getal van 1526.

Wat voor het overige de tegenwoordige regering in Banda betreft, hebben wij redenen den Heer te danken en moeten betuigen dat de Agtb. Heer gouverneur en directeur[1265] een man is van een deftige kennis omtrent de behandeling van een iegelijk, van wat staat of conditie hij sijn mag, altoos sonder manqueren in Gods huis, een waer voorstander van God en sijn saak en bemind van een ider. De Heere verleene sijn Agtbaerheid een lengte van dagen, en ons onder dien wijnstok en vijgeboom een leven vol van eerbaerheid en ware godsaligheid, gelijk wij U.Eerw. onder de gewenste regering van haar HoogEdelhedens mede van herten sijn toewensende.

Niets meer – – – H.S. Sijlsma praeses et scriba, [A.] van der Laer[1266] ouderling, J. Steenrots[1267] ouderling.

Banda Neira, den 30 augustus 1745.

217. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 6 september 1747.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 111-114.

WelEerwaerde, seer geleerde, godsalige heeren, veelgeagte medebroeders in het werk der bediening.

Wij hebben U.Eerw. seer geëerde missiven successivelijk wel ontfangen, de een gedateert van den 14 february 1746[1268] over Ternaten den 19e december desselfden jaars, de andere gedagtekend den 5 januari 1747[1269] met het E. Compagniesschip gecommandeerd door den manhaften de Quak.[1270]

In welkers eerste wij, behalven U.Eerw. goede welstand, met veel blijdschap lasen de periode angaande de oprigting van een seminarium[1271] in de hoofdstad van Nederlandsch India, waarover de Allerhoogste in alle opsigten sijnen genaderijken segen gebiede, dat daervan in vervolg van tijden selfs meer dan de verwagte vrugten bespeurd worden. Gaande mid'lerwijl met spoet de anmerking van den doemaligen Eerwaerden epistolarum scriba angaende onsen eisch, so ten opsigt van twee predikheren, eenige krankbesoekers, een leer-

[1265] Abraham Bernards (1740-1748).
[1266] A.: onzekere lezing. Wellicht Allard Anthony van der Laar, arr. Batavia 6 december 1744 als assistent, overleden 15 januari 1753.
[1267] Johannes Steenrots (1680-1762), misties burger en perkenier op Wayer, burgerluitenant; zijn perk Toetra had in 1738 84 opgezetenen.
[1268] ANRI Archief Kkr Batavia 56, fol. 232.
[1269] ANRI Archief Kkr Batavia 56, fol. 275-276.
[1270] Vermoedelijk Cornelis Quak, 1744-1748 als schipper in VOC-dienst.
[1271] Het Seminarie te Batavia, vooropleiding voor universitaire studie, opgericht op instigatie van GG Van Imhoff, gesloten in 1755. Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 245-246.

meester, mitsgaders van eenige boeken in het laeg Maleits, also het hoog Maleits, so niet posityf bij allen, ten minsten bij verweg de grootste menigte onser onverstaenbaer is, mede stilswijgens voorbij, denkende egter in staet te sijn van het een en ander, indien sulks vereist wierd, genoegsame reden te geven.

Des anderen contenta[1272] ingesien hebbende, ontwaerden wij met sonderling genoegen U.Eerw. volkome genegenheid om alles te contribueren wat tot een broederlijke en onderlinge correspondentie en verstandhouding kan dienen, betuigende van onse kant we van hetselfde humeur te sijn en noit te sullen manqueren U.Eerw. voetstappen daerinne te volgen. Waertegens ons dunkt niet te strijden dat wij anno passato geen missive tot U.Eerw. hebben afgesonden, want wij doe ter tijt bijna niets anders als dat de inhoud des voorgaanden behelsde konden notificeren, also wij sedert het afsenden van de missive des jaers 1745 geen berigten het Christendom betreffende van de S.O. en W. eylanden onder dese provintie resorterende bekomen hadden, oordelende dus ongevoeglijk te sijn U.Eerw. met noodlose letteren te vermoeien. Dog so U.Eerw. egter in die manier van doen iets berispenswaerdig mogten opdoen, versoeken wij sulks met een oog van inschiklijkheid en broederlijke liefde te willen oversien.

Vervolgens hebben wij de eer U.Eerw. voor de in de een en ander missive ingeslote kerkstaet van dit ons tweede vaderland hartelijk te bedanken, alsmede voor de 20 nieuw Maleitse catechismussen,[1273] welke nieuwe uitvinding wij verhopen dat de Heere God mede wil doen strekken tot verbreiding van sijn eer.

U.Eerw. bekomen hierbenevens den staet onser gemeentens,[1274] so veel ons daarvan ingevolge de jongste berigten bewust is, behalven van de eylanden Kisser, Babber en Rome om de S.W. en Arouw om de S.O., vermits wij van deselve geen narigt nopens het getal der christenen als andersints ontfangen hebben. Op welk laestgenoemde het so droevig het Christendom angaende gestelt is dat, bijaldien niet in het kort een leeraer ter versterking en opbouwing van hetselve (comite Dei gratia)[1275] derwaerts afgesonden word, het te dugten staat dat het sieltogend Christendom aldaer den geest sal geven (quod Deo bene vertat),[1276] sijnde het reets 14 à 15 jaren geleden dat die gemeente van een predikheer besogt is geworden.

Verder kontschappen wij U.WelEerw. dat de Eerw. Sijlsma tot dato dese in het bearbeyden van dit gedeelte van den akker der kerk, niettegenstaende de geduirige sukkelingen van sijn Eerw. self en de droevige anhoudende siekte van sijn huisvrouw, sijn kragten onvermoeid te besteden besig, also sijn vervanger de Eerw. Ferdinand tot nog toe tot ons niet is overgekomen, dog in het kort, sodra de doordringende Suid-Oosterwind van cours sal veranderen, so de Heere wil staat te arriveren, sijnde sijn Eerw. reets voor enige tijt tot agter het land van Ceram om na herwaarts te stevenen, aangeland, gelijk het gerugt loopt.[1277]

Versoeken voor het overige vrindelijk van U.Eerw. alle mooglijke vlijd bij de Hoge Indiase Regering te willen anwenden dat ons op anstaende jaar nog een leeraer toegesonden werde, overmits voor een enkeld predikheer den last van so veel gemeentens te torsen en deselve behoorlijk te bedienen, bijsonder die van het verafgelegen Polo Ay, niet wel doenlijk is. Om niet eens te melden van kerk- en schoolvisiten, die, maer één tegenwoordig sijnde, gevaer lopen om in het vergeetboek te geraken, behalven dat in so een sieklijke land-

[1272] Inhoud, daarin voorkomende zaken.
[1273] Vermoedelijk is bedoeld de nieuwe vertaling van de Heid. Catechismus door G.H. Werndly (1730), in de herziene en vermeerderde uitgave van 1735. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28 en 34.
[1274] Niet aangetroffen.
[1275] Door de bijkomende genade Gods.
[1276] Moge God het goediglijk afwenden.
[1277] Zie over deze reis Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 131. Over Fernant, zeer negatief, Verbeet, *Memorie*, 2-6.

streek als dese provintie is het dus dikwijls kan gebeuren dat de gemeente van alle onderwijs, stigting en prediking so niet geheel, althans voor een tijt versteken is.

Ach, dat het den Hemelsen Landman behagen mogt een gehele menigte wijngaerdeniers en hoeders uit te senden in den wijngaerd van het Baalhamon[1278] in dese gewesten, teneinde een ider gedeelte desselven behoorlijk bearbeid, en dus een rijken overvloed, vrugten van geloof, ongeveinsde bekering en wesendlijke godvrugt voor den anbidlijken tegenbeeldigen Salomo[1279] tot prijs, roem en heerlijkheid van den onnaspeurlijken rijkdom sijner genade ingesameld mogten worden.

En de boeken-eisch betreffende gelieven U.WelEerw. een gunstige voorspraek te verlenen, en te besorgen dat ons dog vooreerst geen hoogmaleytse boeken meer werden toegesonden, vermits wij daermede (uitgenomen psalmboeken in die taal, waervan wij nog wel enige nodig hebben) nog so rijklijk versien sijn dat een gedeelte derselve, tot ons leetwesen, tot een spijs voor wurmen en andere ongediertens verstrekt, nog van dat soort waarvan ons sommige tot een preuve van de nieuwe inlandse drukkerij[1280] sijn ter hand gesteld, terwijl het te vresen is dat de laestgenoemde mooglijk nog van veel minder nuttigheid voor onse gemeentens sullen sijn, also genoegsaam niemand alhier (immers so veel ons bewust is) een heblijkheid om die letters te verstaen deelagtig is, spreken intusschen geensins tegen dat sij op andere plaetsen van aengenaamste vrugt kunnen sijn. Altans onse hartelijke wens is dat de goede God ook dien arbeyd wil segenen doen uit allen, tot opbouwing en meerdere uitsetting van Jesu Koningkrijk. Immers, wie veragt den dag der kleine dingen?[1281]

Tans niets meer U.Eerw. oplettenheid waerdig hebbende – – – U.Eerw. volveerdige dienaren en medebroederen, H.S. Sijlsma h.t. syn praeses et scriba, J. Steenrots ouderling, [A.] van der Laer ouderling

Banda Neira, den 6 september 1747.

218. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 juni 1748.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 47-52.

WelEerwaarde, geleerde Heeren en medebroederen in Christo.

Aangesien wij ons ontrent den ordinairen tijd met U.WelEerw. jongste missive hebben [...],[1282] geassocieert van een algemeene staet van de kercken en schoolen gesteldheyd deser Indiasche gewesten, om nu het onse bij te brengen tot een loffelijke voorsettingh van sulken heylsaem werk hebbe wij niet kunnen in gebreken blijven de toestand der kerke van deze provintie en de onderhorige plaatse van dien U.WelEerw. bij deesen te bedeelen, voor zooverre dezelve tot onse kennisse gekomen is, bestaende in een aanthal van 3332 christenen, zoo bejaarde als kinderen, namentlijk:

[1278] Vgl. Hooglied 8:11.

[1279] Christus, tegenbeeld van de wijze koning Salomo.

[1280] In 1746 werd te Batavia een 'inlandse drukkerij' (drukkerij bestemd voor het vervaardigen van drukwerk in inheemse talen) opgericht, verbonden aan het door GG Van Imhoff gestichte Seminarium en tot 1750 geleid door Harmanus Mulder (Troostenburg, *De Hervormde Kerk*, 523). Hier werd in hetzelfde jaar een uitgave gedrukt van de Heidelbergse Catechismus in het Djawi-schrift (Landwehr 675); voor zover bekend was dit de eerste uitgave waarin dit schrift werd gebezigd (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 28). In 1755 werd deze drukkerij opgeheven.

[1281] Zacharia 4:10.

[1282] Twee woorden onleesbaar.

Op *Neira*: 1235 christenen in 't gemeen als 89 ledematen anno 1748 in weesen, 502 gemeene christenen mans en vrouwen, waarvan 57 bejaarde gedoopt dese jaare, 644 kinderen waarvan gedoopt nempe[1283] 19 in den school, 625 buyten den school
Op *Lonthoir*: 186 christenen, als 29 ledematen, 84 gemeene, 73 kinderen, als 29 in de school en 44 buyten de school
Poulou Ay: 191 christenen, als 36 ledematen, 97 gemeene, 58 kinderen, van wie 20 in de school, 38 buyten de school
Celamme: 39 christenen, zoo volgt, 4 ledematen, 28 gemeene, 7 kinderen in de school
Wayer: 33 christenen, 1 ledematen ende 26 gemeene
Ouriën: 38 christenen, als 1 litmaat, 32 gemeene en 5 kinderen in de school
Rosingain: 67 christenen als volgt, 1 litmaadt, 51 gemeene, 15 kinderen, als 8 in de school, 7 buyten de school

1359 Christenen zoo mans en vrouwen om de Zuyd Wester eylanden, als:
Op *Kisser*: 399 christenen, als 254 bejaarde, 145 kinderen en nog over 26 den H. doop versogt, 67 in den school, 78 buyten de school
Op *Wetter*: 127 christenen, namelijck 69 bejaerden ende 2 heyden verzoeken om den h. doop, 58 kinderen en nog 5 waar over den h. doop versogt werd, 50 in de school, 8 buyten de school
Op *Lethy*: 245 christenen als volgt:
118 ter negorij Sulekay, nempe 84 bejaerde, en nog 9 heyden bejaarden om gedoopt te werden, 34 kinderen, en nog over 11 den H. doop versogt, 26 in de school, 8 buyten de school
127 ter negorij Seray, als 88 bejaarde en nog 4 heyden begeerig om gedoopt te werden, 39 kinderen en nog over 26 den H. doop verzogt, 28 in de school en 11 buyten de school
20 ter negorij Tommeren: 4 bejaerde heydenen en 16 kinderen waerover de H. doop versogt werd
16 ter negorij Nuwewen: 3 bejaerde heydenen, en 13 kinderen, al meede den H. doop versogt
Op *Moa*: 105 christenen, als 71 bejaarde, 34 kinderenen, werdende nog over 10 den H. doop versogt, 29 in de school, en 5 buyten de school
Op *Babber*: 112 christenen, nempe 80 bejaarde, en nog 14 heydenen begeerig om christenen te werden, 32 kinderen en nog over 30 H. doop versogt, 25 in de school, en 7 buyten de school
Op *Damme*: 371 christenen, als 233 bejaarde en zijn nog 6 heydenen begerig gedoopt te werden, 138 kinderen, en werd over 20 nog den H. doop verzogt, 74 in de school, en 64 buyten de school
1359 coppen om de Zuydwest als voormelt.

Zuyd Ooster eylanden volgens de laaste ingekomen berigten, namentlijk:
Op *Wokkam*: 148 christenen, als 100 bejaarde, 48 kinderen mitsgaders nog 46 ditos waar over den H. doop versogt werd
Op *Maykor*: 36 christenen, als 29 bejaarde en nog 5 heydenen zijn begeerig om christenen te worden, 7 kinderen, alsook nog over 25 kinderen den H. doop versogt
184 koppen om de Z. Ooster als gezegt.

3332 christenen in 't geheel als voormelt.

[1283] Namelijk (Lat.).

Wijders, aangemerkt het getal en de afgelegentheyt van verscheyde gemeentens, vinden wij ons genoodprangt te insteren, sonder met verdere persuasiën te behoeven deze te prolongeeren, teneynde U.WelEerw. gelieven tot ons versoeken sig te voegen omme door denselver goede intentiën bij de hooge magten à costy te erlangen dat wij wederom met twee à drie wakkere mannen en herders der gemeynte zoonodig mogten werden gesuppleert. Behalve de aanbiedinge van onse hoewel geringe wederdiensten, sullen wij intusschen en voortaan van den Opperste Herder zodanige zegeningen over U.WelEerw. afsmeeken als allesints sullen konnen strekken tot verheerlijking van den dienst des Heeren.

Eyndelijk – – – U.WelEerw. heylwenschende dienaren en meedebroederen, H.S. Sijlsma V.D.M., J. Hekman ep. scriba. F. Versteegh[1284] ouderling.

Banda Neira ady 15^{en} juny 1748.

219. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, augustus 1749.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 21/33.

(*Deze brief is een van enkele brieven die door inktvraat grotendeels zijn vergaan en niet meer kunnen worden gelezen.*)

220. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 5 september 1749.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 55-61.

WelEerwaarde, hooggeleerde heeren en meedebroederen in Christo.

Wij vinden ons verpligt, dog met zielssmerten, U.WelEerw. te bedeelen als dat de na herwaarts beroepen predikant den Eerw. Hermanus Sanders Seylsma alhier nog niet is g'arriveerd,[1285] alsmeede dat wij ontrent den ordinairen tijd U.WelEerw. missive niet hebben erlangt.[1286] Zoo bedeelen wij U.WelEerw. reverentelijk dusveel ons bewust is van den staad der kerken en schoolen in deze provintie, volgens de naaste berigten die wij daarvan bekomen hebben, dewelke bestaande in een aanthal van 3177 christenen, zoo bejaarde als kinderen, namentlijk:

Op *Neira*: 978 christenen in 't gemeen, als 74 ledematen, 503 gemeene christenen, waarvan sedert medio juny 1748 48, gedoopt 401 kinderen, waarvan seder medio juny jongstleden 12 gedoopt, 17 in 't school, en 384 buyten de school, en nog 38 ongedoopte

Op *Lonthoir*: 253 christenen, nempe 36 ledematen, 108 gemeene, 107 kinderen, 35 in de school, 72 buyten de school, 9 nog ongedoopt

[1284] Floris Versteegh, afkomstig uit Dordrecht, arr. Batavia 3 oktober 1738 als adelborst, in 1742 in Compagniesdienst als boekhouder en plv secretaris van Justitie, later eigenaar van het perk Comber; zie ook Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 54 enz.

[1285] Uit het hiernavolgende document, in combinatie met gegevens in Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 505, kan worden afgeleid dat Sijlsma in 1748 van Banda was vertrokken, naar Kupang (Timor) was gezonden en van daar uit de Zuidwester-eilanden had bezocht. In september 1751 poogde hij vergeefs naar Banda te reizen; hij overleed te Kupang op 21 december 1751.

[1286] In de bundel afgaande brieven kkr Batavia 1742-1755 (ANRI, Archief Kkr Batavia 56) bevinden zich geen brieven kkr Batavia aan kkr Banda uit de periode tussen 29 januari 1748 en 1 februari 1751.

Poulou Ay: 189 christenen als volgt, 28 ledematen, 107 gemeene, 54 kinderen als 24 in de school, 30 buyten de school, 13 ongedoopte
Op *Celamme*: 62 christenen, als 4 ledematen, 51 gemeene, 7 kinderen in de school
Op *Wayer*: 40 christenen, als 9 ledematen, 31 kinderen, waarvan drie kinderen ongedoopt
Op *Ouriën*: 34 christenen, nempe 1 ledemaat, 28 gemeene, 3 kinderen in d'school en 2 nog ongedoopt
Op *Rosingain*: 67 christenen, namelijk 1 ledematen, 51 gemeene, 15 kinderen, 8 in den school, 7 buyten de school

1370 christenen soo mans als vrouwen en kinderen om d'Zuyd Wester eylanden.
Op *Kisser*: 339 christenen als volgt, 254 bejaarde, 145 kinderen, en nog word 'er over 26 den H. doop versogt, 67 in de school, 78 buyten de school
Op *Wetter*: 127 christenen, nempe 69 bejaarde, en nog 2 heydenen van welken om den H. doop, 58 kinderen, en nog 5 waarvan den H. doop verzogt werd, 50 in de school, 8 buyten de school
Op *Lethy*: 245 christenen, zoo volgt
118 ter negorij Tutekay, nempe 84 bejaarde en nog 9 begerig om gedoopt te worden, 34 kinderen, en nog over 11 den H. doop versogt, 26 in de school, 8 buyten de school
127 ter negorij Seray, als 88 bejaarde en nog 4 die verzoeken om den H. doop, 39 kinderen, en nog 26 waar over den doop werd verzogt, 28 in en 14 buyten de school
20 heydenen ter negerij Tommeren, als 4 bejaarde en 4 waarover den H. doop versogten, 16 kinderen idem, 3 bejaarde, die almeede den H. doop versoeken, 13 kinderen idem
Op *Moa*: 120 christenen, als 71 bejaarden, 49 kinderen, werdende nog over 11 den H. doop versogt, 30 in den school, 19 buyten den school
Op *Babber*: 112 christenen, nempe 80 bejaarde en nog 14 versoeken om gedoopt te werden, 32 kinderen en nog over 30 den H. doop versogt, 25 in de school, 7 buyten de school
Op *Dammen*: 367 bejaarden, en nog 6 versoeken om den H. doop, 136 kinderen en nog over 34 word den H. doop versogt, 74 in de school, en 62 buyten de school
1370 christenen om de Zuyd West, als voormelt

184 christenen, zoo mans, vrouwen en kinderen om de Zuyt Ooster eylanden, nempe
Op *Wokkum*: 148 christenen, als 106 bejaarde, en 42 kinderen, mitsgaders nog over 46 den H. doop versogt
Op *Maykor*: 36 christenen, als 29 bejaarden, en nog 5 heydenen zijn begerig om christen te worden, 7 kinderen en nog over 25 den H. doop versogt
184 coppen om de Zuyt Oost als gesegt.

3177 christenen in 't geheel als voormeld.[1287]

Dit dan de kerken en schoolenstaad dezer provintie wesende, dusveel ons bewust, soo insteeren wij demoedig aan U.Eerw. dat U.WelEerw. zig bij ons versoek gelieven te voegen (mits onse groote verlegendheyd) dat wij door de Hooge Illustere Regering van Nederlands India à costy met twee à drie wakkere leeraars en herders der gemeynte Jesu Christo nevens een à twee krankbesoekers moge werden voorsien, dewijl wij zonder predikanten zijn en dat de regering alhier den krankbesoeker Cornelis Stavenant ook verlost heeft, mitsgaders het eyland Poulo Ay zonder krankbesoeker is.

[1287] In de cijfers bevindt zich een aantal onregelmatigheden (zie Lonthoir, Wayer, Ouriën, Kisser), waardoor het juiste totaal niet gegeven kan worden.

Intusschen en voorthaan zullen wij van den oppersten Herder zodanige zegeningen over U.WelEerw. afsmeeken als allesints zal kunnen strekken tot voortsettinge van den dienst des Heeren, mitsgaders laatstelijk U.Eerw. Gode en zijne woorden aanbevolen hebbende, blijven wij met de uytterste hoogagtinghe, WelEerwaarde, hooggeleerde Heeren en medebroederen in Christo, U.WelEerw. heylwenschende dienaren en medebroederen. F. Versteegh.

Banda Neira, ady 5 september anno 1749.

221. Resolutie van de kerkenraad van Banda betreffende de overkomst van ds. H.S. Seylsma uit Timor. Banda-Neira, 6 maart 1750.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 189-191.[1288]

Extract kerkelijke resolutie genomen op vrijdag den 6e maart 1750.

Present: Floris Versteegh, Anthony Keegel,[1289] Mn Martensz Breker, J.T. Hofmeester[1290] ouderlingen; H. Nieumark, Lourens Hup[1291] en Pieter Jansz diaconen.

Na aanroeping van Godes heyligen naam maakte den voorsitter de broederen bekend, deze vergadering had doen beleggen om haar voor te stellen dat het amper twee jaren was geleeden dat men zonder bedienaar der gemeente Jesu Christo hadde geweest, en men van tijd tot tijd al gewagt hadde na de komst van den Eerwaarde predikant Hermanus Sanders Seylma, die door haar HoogEdelheedens de Illustere regeringh van Nederlands India in den voorgangene jaare over Groot Thimor herwaards is gedistineerd, maar zijn Eerw. de reyse niet gekreegen hebbende, tot onse overgroote droeff- en verlegendheyd, zoo is zijn Eerw. desen jaare genoegsaam alweeder van de reyse ontsteeken, vermits het jagt de Galathea de reyse almeede niet heeft erlangt om dien herder en leeraar op Groot Thimor af te haalen en alhier te brengen, waardoor men nog een geruymen tijd van zijn Eerw. zoude versteeken blijven. En aangesien onsen grooten nood, en verleegendheyd tot het bedienen der H. Sacramenten, off het dierhalve niet goed zoude weesen dat men onsen nood aan de Ed. Agtbaare Regeringh dezer provintie Banda per extract bekend stelde, met oodmoedig versoek dat door haar Agtbaarheedens daarinne mogt werden voorsien, en dat gemelden predikant met een bequaam vaartuygh van daar na herwaards werd afgehaald, teneynde uyt de verleegendheyd te geraken, 'tgeen met eenparige stemmen is goedgevonden, en te versoeken mits desen.

Accordeerd: F. Versteegh.

222. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 15 augustus 1750.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 79, fol. 183-193.

WelEerwaarde hooggeleerde Heeren en meedebroederen in Christo.

Alsnog vinden wij met zielssmerten ons verpligt Uw Eerwaardens bij deese te bedeelen dat den na herwaarts beroepen predikant, zijn Eerw. Hermanus Sanders Seylsma, alhier nog niet is g'arriveert, gelijk meede om tot U.Eerw. kennisse te brengen wat besluyt wij daarontrend den 6e maart jongstleeden op approbatie van den E. Agtb. Raad van Politie dezer

[1288] Dit document is ingesloten bij doc. 222.
[1289] Anthony Keegel, arr. Azië 1730 als jongen, 1732 en 1735 als hooploper, wordt 1747 vrijburger.
[1290] Johann Thielen Hoffmeister, uit het lutherse Hessen, arr. Batavia als soldaat 1734, laatste vermelding 1757.
[1291] Arr. Batavia als soldaat 26 november 1735, overleden 2 april 1766.

provintie hebben genomen; waarvan het extract deze is versellende,[1292] mitsgaders dat door de E. Agtb. regering alhier een vaartuyg is aangelegt om voormelte leeraar van Groot Timor na herwaarts af te halen.

En vervolgens U.Eerw. reverentelijk bekend te stellen, dusveel ons bewust is, den staad der kerk en schoole in deze provintie, volgens de naaste berigten die wij daarvan bekomen hebben, dewelke bestaande in een aanthal van 3363 christenen, zoo bejaarde als kinderen, namentlijk:

Op *Neira*: 1151 christenen in 't gemeen, als 67 leedematen, 537 gemeene christenen, zoo mans als vrouwen, 547 kinderen, waarvan nog 19 ongedoopt, 29 in den school, 518 buyten de school

Op *Lonthoir*: 269 christenen, als 25 leedematen, 150 gemeene, 94 kinderen waarvan nog 11 ongedoopt, 57 in de school, 37 buyten de school

Op *Poulo Ay*: 185 christenen, nempe 40 leedematen, 111 gemeene, 34 kinderen, waaronder nog 7 ongedoopt, 20 in de school, 14 buyten de school

Op *Celamme* 65 christenen als volgt: 3 leedematen, 41 gemeene en 21 kinderen, waarvan 7 kinderen in de school, 9 buyten mitsgaders 5 ongedoopten

Op *Wayer*: 37 christenen, als 7 ledematen, 21 gemeene, 9 kinderen, waarvan nog 5 ongedoopt

Op *Ourien*: 34 christenen, nempe 1 leedemaaten, 25 gemeene, en 8 kinderen, 3 in de school en 5 ongedoopt

Op *Rosingain*: 68 christenen, namentlijk 1 leedematen, 48 gemeenen, 19 kinderen, 14 in de school, en 5 buyten de school

1370 christenen, zoo mans en vrouwen als kinderen, om de Z.W. eylanden

Op *Kisser*: 399 christenen, als 254 bejaarde, 145 kinderen, en nog over 26 de H. doop versogt, 67 in de school, 78 buyten de school

Op *Wetter*: 127 christenen, nempe 69 bejaarde, en nog 20 versoeken gedoopt te werden, 58 kinderen en nog 5 waarover den H. doop versogt werd, 50 in de school, 8 buyten de school

Op *Lethy* 245 christenen als volgt:

118 ter negorij Tutekay, nempe 84 bejaarde, en nog 9 begerig gedoopt te werden, 34 kinderen en nog over 11 den H. doop versogt, 26 in de school, 8 buyten de school

127 ter negorij Seray, als 88 bejaarde, en nog 4 begering om gedoopt te werden, 39 kinderen en nog over 26 den H. doop versogt, 28 in en 11 buyten de school

20 ter negorij Tommeren, waarover de H. doop versogt werd, als 4 bejaarden, 16 kinderen

16 ter negorij Nuwewen die meede de H. doop versoeken, 3 bejaarden, 13 kinderen

Op *Moa*: 120 christenen, als 71 bejaarde, 49 kinderen, werdende nog over 11 den H. doop versogt, 30 in de school, 19 buyten de school

Op *Babber*: 112 christenen, nempe 80 bejaarde, en nog 14 verzoeken om gedoopt te werden, 32 kinderen en nog over 30 den H. doop versogt, 25 in de school, 7 buyten de school

Op *Dammer*: 367 christenen, als 231 bejaarden, nog 6 versoeken om den H. doop 136 kinderen, en werd nog over 34 den H. doop verzogt, 74 in, en 62 buyten de school

184 christenen zoo mans, vrouwen als kinderen om d'Z.O. eylanden

Op *Wokkum*: 148 christenen, als 106 bejaarden, 42 kinderen, mitsgaders nog 46 ditos waarover den H. doop versogt werd

[1292] Zie het hiervoorgaande document.

Op *Maykor*: 36 christenen, namentlijk 29 bejaarde en nog 5 heydenen zijn begerig om gedoopt en christenen te werden, 7 kinderen, als ook werd nog over 25 den H. doop versogt

3363 christenen als voormeld.[1293]

Uw Eerwaardens, dus den kerk- en schoolestaad deser provintie, zoo veel ons bewust, gespecificeert hebbende, zoo neemen wij de vrijmoedigheyd om ons versoek van anno passado te renoveeren, namentlijk dat U.Eerw. zig bij ons versoek gelieven te voegen (mits onse groote en hoogpersende verleegendheyd) dat wij door de Hooge Illustere Regeringh van Nederlands India à costy met leeraars en herders der gemeente Jesu Christo nevens een à twee krankbesoekers mogen werden voorsien, vermits daar meede gebrek aan hebben, en desen jaare den D. Nicolaas Hendriksz overleeden is.

Intusschen – – – Uw Eerwaardens heylwenschende dienaren, meedebroederen F. Versteegh, A. Keegel.

Banda Neira, ady 15e augustus anno 1750.

223. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 5 juni 1751.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 63-67.

WelEerwaarde, hooggeleerde Heeren, medebroeders in Christo.

Het was op den laatsten april courand dat wij ons vereerd vonden met Uw Eerwaardens missive sub dato 12 december 1748[1294] annex den kerkelijke staat van Nederlands-Indië, sub letter A, waarvoor wij U.Eerw. uyt grond onses hertens komen te bedanken, gelijk wij ook doen voor 't doel dat U.Eerw. hebt gelieven te [...][1295] onsen sugtende en klagende [...][1296] dat wij zonder herder en leeraar, alsmeede dat wij van de H. bondsegelen van Gods koningrijk ontbloot zijn, dat nu reeds drie jaren geduurt heeft, zoodat U.Eerw. wel kunnen nagaan dat het ons suur en bitter is in diervoegen te laten.

Voorts saagen wij uyt voormelde missive met vreugde dat het haar HoogEdelheedens de Illustere Regering van Neerlands India behaagt had den Eerw. godsaligen en geëerden Heer Jeremias Sanders Seylsma weder na herwaarts te plaatsen, die wij als over de twee jaaren ja genoegsaam met ongedult gewagt hebben.

Maar helaas, in [...][1297] dat vonden wij ons op voormelde datum meede vorders met een kerkelijke brieff van Coupang de dato 24 december 1750,[1298] dewelke ons tot een onuytsprekelijke droefheyd te verstaan gaff dat den voormelden Eerwaarden en godsaligen heer Hermanus Sanders Seylsma aldaar op den 21en december anno passato na Gods welbehagen het tijdelijke in het eeuwige verwisseld had, zoodat ons thans weder niet op en sit dan U.Eerw. te bidden en smeeken dat U.Eerw. zig over ons en de gemeente Jesu Christo gelieft te erbarmen, dat wij door U.Eerw. inspraak van den Hooge Illustre Regering van Nederlands India moogen verwachten dat wij met wakkere herders en leeraars die op Zions muuren

[1293] De optelling is correct, echter lijken voor Neira, Pulau Ai, Wayer en Ouriën de getelde niet-gedoopten meegerekend.

[1294] Niet aangetroffen. In ANRI, Archief Kkr Batavia 56 bevinden zich geen brieven van kkr Batavia aan kkr Banda uit de periode 29 januari 1748 – 1 februari 1751.

[1295] Eén woord onleesbaar.

[1296] Eén woord onleesbaar.

[1297] Twee woorden onleesbaar.

[1298] Brief kkr Kupang aan kkr Banda niet aangetroffen. Een brief kkr Kupang aan kkr Batavia uit 1750 in ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 155-158.

staan en ons toeroepen: Dit is de weg van [...][1299] voorsien werden. Niet jegenstaande U.Eerw. gebrek van leeraaren ons meede gebleeken is in laastgemelte letteren, 'tgeen wij egter onder hoope en beedenwensche dat de Heere der heyrscharen voor [...][1300] dezes zal versterkt en geseegend hebben.

Wijders vinden wij ons verplicht zoo veel ons bekend is U.Eerw. den kerk- en schoolestaat in deze provintie en omleggende eylanden te bedeelen, dewelke bestaande in een aanthal van 3395 christenen, zo bejaarde als kinderen, namelijk:

Op *Neira*: 990 christenen in 't gantschen, 56 ledematen, 538 gemeenen christenen, 396 kinderen, 34 in school, en 362 kinderen buyten school waarvan nog 15 ongedoopt
Op *Lonthoir*: 251 christenen, als 30 ledematen, 119 gemeene christenen, 102 kinderen, 46 in de school, 56 buyten de school waarvan nog 18 ongedoopt
Op *Poulo Ay*: 229 christenen, nempe 26 ledematen, 153 gemeene, 50 kinderen, 18 in de school, 32 buyten de school, waarvan nog 12 ongedoopt
Op *Selamme*: 67 christenen als volgt: 3 leedematen, 47 gemeene, 17 kinderen, 5 in de school, 12 buyten de school, waarvan nog 6 ongedoopt
Op *Wayer*: 38 christenen: 7 ledematen, 22 gemeene, 9 kinderen buyten de school, waarvan nog 5 ongedoopt
Op *Ourien*: 30 christenen: 1 leedematen, 23 gemeene, 6 kinderen, 2 in de school en nog 4 ongedoopt
Op *Rosingain*: 67 christenen, namentlijk 1 ledemaat, 53 gemeenen, 13 kinderen, 7 in en 6 buyten de school waarvan nog 3 ongedoopt
1672 coppen

1539 Christenen, zoo mans, vrouwen als kinderen om de Z.W. eylanden.
Op *Kisser*: 405 christenen: 231 bejaarde, 174 kinderen, 67 in de school, 107 buyten de school waarvan nog 62 ongedoopt
Op *Wetter*: 129 christenen, als 68 bejaarden, en 2 versoeken gedoopt te werden, 61 kinderen, en 8 waarover den H. doop versogt werd, 30 in de school, 31 buyten de school
Op *Lethy*: 303 christenen als volgt
139 ter negorij Tutekay: 108 bejaarden, 31 kinderen, 15 in de school, 16 buyten de school waarvan nog 11 ongedoopt
164 ter negorij Saray: 84 bejaarden waarvan nog 7 ongedoopt, dog daarom versocht en geleerd zijn, 80 kinderen, 35 in de school, 45 buyten de school waarvan nog 40 ongedoopt
op Tommeren en Nuwewen: 21 bejaarden, 44 kinderen in de school, 10 dito buyten de school, waarover all den H. doop versocht werd
Op *Moa*: 138 christenen, als 83 bejaarde, 55 kinderen, 25 in de school waarvan nog 20 ongedoopt, 30 buyten de school
Op *Babber*: 153 christenen, 88 bejaarden, 65 kinderen, 32 in de school, 33 buyten de school
Op *Dammer*: 411 christenen, als 250 bejaarden, waarover 7 den H. doop versogt, 161 kinderen, 50 in de school, 111 buyten de school, waarvan nog 50 de H. doop versogt

184 Christenen zoo bejaarde als kinderen om de Z.O. eylanden.
Op *Wokkum*: 148 christenen, als 106 bejaarden, 42 kinderen, en nog 46 kinderen daar den H. doop over versogt werd

[1299] Twee woorden onleesbaar, zie echter Jesaja 30:21.
[1300] Eén woord onleesbaar.

Op *Maykor*: 36 christenen, 29 bejaarden, en nog 5 heydenen zijn begerig om gedoopt te werden, 7 kinderen alsook verder nog over 25 den H. doop versogt

3395 christenen als voormeld.[1301]

U.Eerw. den kerk- en schoolstaad bekend gesteld zijnde, zoo is meede ter U.Eerw. communicatie dienende dat de laatste kerk- en schoolvisitie om de Z. Wester eylanden in den jaare 1744 gedaan is.

Inmiddens zulle wij deze bekorten. – – – U.WelEerwaardens heylwenschende dienaren en meedebroeders, F. Versteegh, A. Keegel.

Banda Neira ady 5^{en} juny 1751.

224. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1752.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 71-79.

WelEerwaarde, hooggeleerde, godsalige heeren en meedebroederen in Christo.

U.WelEerwaardens minsaeme en aangenaame letteren sub dato 10 january courand[1302] zijn ons op sijn tijd inhandigt, annex den staat der kerken en scholen in dit veraf geleegen gewest door de groote goedertierentheyt Gods geplant, waarvoor wij U.WelEerw. met een opregte genegentheyt komen te bedanken, gelijk ook voor de condulatie[1303] van onsen geweesen herder en leeraar den godsaligen Harmanus Sanders Sijlsma.

Wijders met een overgroote vreugde ontwaarende dat het de Hooge Illustere Regeringh van Nederlands India door toedoen van U.WelEerw. behaagt heeft ons met een herder en leeraar te versien alsmeede van drie krankbesoekers, waerover wij alsnog geen klagen maer genoegen hebben, dierhalven U.WelEerw. nederigh bedankende. Maar aengaende onsen leeraar en herder der kudde D. Hermanus Haiko van der Veen zaagen wij bij P.S. met overmaate droefheyt en veragteringh van Gods gemeente dat op zijn Eerw. versoek door de Hooge Regeringh geaccordeert was tot in 't najaar à costy te verblijven, dat ons al wederom doet sugten, en voornamentlijk ontrend de H. bondsegelen van 't nagtmaal des Heeren en het doopen der jonge kinderen, dewelke veel in 't getal, en twee van den eerstgetekende daaronder zijn, buyten die van hem ongedoopt gestorven is, zoodat wij alwederom de novo U.WelEerw. met Jobsklagten te vooren komen en smeeken om U.WelEerw. adjude, dat wij met twee à drie herders en leeraars voorsien mogen werden, opdat dese aensienlijke gemeente tot geen totaal verval en komt, mitsgaders dat de zeegeningen des Heeren over dit land niet af en laat.

Op het versoek van den krankbesoeker Johannes Gabriëlsz hebben wij denzelve op nadere approbatie van deese Ed.Agtb. regeringh verlost, alsoo men aen dezelve niet veel had, dat hij ook van Haar Agtbaerheedens geobtineerd heeft, en met den bodem Schellag na costy vertrokken is. Dog wij hebben niet kunnen treeden tot de afgave van zijn kerkelijke attestatie, als hebbende zigh na zijn verlossingh zeer brutael aengesteld. Egter, zoo hij zig tamelijk wel draagt, zoo versoeken wij dat U.WelEerw. hem onder U.WelEerw. goede opsegt en voorsorge gelieft aan te neemen, als een behoeftigh man met vrouw en kinderen zijnde.

[1301] Alle totalen correct. In de meeste plaatsen of eilanden zijn de getelde ongedoopten meegerekend.
[1302] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 444-445.
[1303] Condoleance.

Voorts vinden wij ons verpligt zoo veel ons bekend zij U.WelEerw. den kerk- en scholenstaad in dese provintie en omleggende eylanden te bedeelen, bestaende in een aantal van 3452 christenen zoo bejaarde als kinderen.

Op *Neira*: 1109 christenen in 't gemeen als 51 ledematen, 499 gemeene christenen, 559 kinderen, 38 in en 521 buyten de school, waarvan nog 42 ongedoopt
Op *Lonthoir*: 240 christenen als 24 ledematen, 116 gemeene, 100 kinderen als 54 in de school, 46 buyten de school, waarvan 21 ongedoopt
Op *Poulo Ay*: 175 christenen als 24 ledematen, 113 gemeene, 38 kinderen, 24 in de school en 14 nog ongedoopt zijn[1304]
Op *Celamme*: 65 christenen, 3 ledematen, 39 gemeene, 23 kinderen, 5 in de en 18 buyten de school, waarvan 5 nog ongedoopt
Op *Wayer*: 42 christenen als 4 ledematen, 30 gemeene, 8 kinderen als 4 buyten de school en 4 ongedoopt
Op *Ouriën*: 27 christenen, – ledematen, 24 gemeene, 3 kinderen, waarvan 2 ongedoopt
Op *Rosingain*: 68 christenen, – ledematen, 54 gemeene, 14 kinderen, 8 in de school en 6 buyten, waarvan 3 ongedoopt
1726 coppen als gesegt, waarvan 91 ongedoopte kinderen.

1542 Christenen zoo mans, vrouwen als kinderen om de Z.W. eylanden
Op *Kisser*: 405 christenen als, 231 bejaarde, 174 kinderen, 67 in en 107 buyten de school, waarvan 62 nog ongedoopt
Op *Wetter*: 129 christenen, 68 bejaarde en nog 2 versoeken gedoopt te werden, 61 kinderen en nog 8 waarover den H. doop versogt werd, 50 in en 11 buyten de school
Op *Lethy* 300 christenen als volgt:
139 ter negorij Tutukay, 108 bejaarde, 31 kinderen, 15 in en 16 buyten de school
161 ter negerij Saray, 75 bejaarde, 86 kinderen, 32 in en 54 buyten de school, waarvan nog 50 ongedoopt
op Tommeren en Nuwewen, 21 bejaarde, 44 kinderen in de school en 10 kinderen buyten de school, waarover alle den H. doop versogt werd
Op *Moa*, 138 christenen, als 83 bejaarde, 55 kinderen als, 25 in en 30 buyten de school, waarvan nog 20 ongedoopt
Op *Babber*: 153 christenen, 78 bejaarde, 75 kinderen, 50 in de school, 25 buyten de school
Op *Damme*: 417 christenen, 237 bejaarde en nog 8 waarover den H. doop versogt, 180 kinderen, 120 in en 60 buyten de school, waarvan 59 ongedoopt

124[1305] christenen zoo bejaarde als kinderen om d'Z.O. eylanden
Op *Wokkum*: 148 christenen, als 106 bejaarde, 42 kinderen en nog 46 waarover den H. doop versogt werd
Op *Maykor*: 36 christenen, als 29 bejaarde en nog 5 heydenen die begerigh zijn om gedoopt te werden, 7 kinderen, alsook werd nog over 25 den H. doop versogt

3452 christenen in 't geheel als voormeld

[1304] Vermoedelijk een verschrijving voor: 14 buyten de school, waarvan 14 nog ongedoopt. Zo ook onder Wayer.
[1305] Ten rechte 184.

Dus den kerk- en schoolenstand aan U.WelEerwaardens bekend gesteld hebbende, zoo zullen wij dese fineeren – – – F. Versteegh, A. Keegel.

Banda Neira, den 31[en] augustus 1752.

225. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 8 september 1753.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 83-94.

WelEerwaarde, hooggeleerde Heeren en meedebroederen in Christo.

Het was door de onnaspuurlijke goederthierenheyt des Heere dat op den 21[en] april courant in een goede gesontheyd tot ons naderde den Eerwaarden en hooggeleerden Heere Hermanus Hayko van der Veen, 'tgeen ons met een overgroote vreugde voor den Heere dankbaar maakte, gelijk zijn Eerw. onder ons ook met een broederlijke liefde is ontfangen en in onse gemeynte verwellekomt, wanneer zijn E. ons teffens ter hand stelden U.WelEerw. minsame en aangename letteren sub dato 15 january stanty, nevens den kerk- en schoolenstaat, in dit verafgeleegen Oost Indiën door de groote goederthierentheyd Gods gepland, waarvoor wij U.WelEerw. met een waare opregtigheyd komen te bedanken en wel inzonderheyd voor de toeschikking van zijn Eerw. onse herder en leeraar, welke zijn intreede had uyt Ephesen 3 vers 8 op den 3[en] mey, die tot nog met een vrijmoedigen en godsaliegen iver den dienst des Heeren onder ons is waarnemende, waaraan wij niet en twijffelen of zijn Eerw. zal daarin door de kragt des H. Geestes volharden, tot opbouw en stigtingh van veele. Maar gemerkt zijn Eerw. onmogelijk alleen den dienst des Heeren zoo hier als op Lonthoir, Poulo Ay, de Zuyd-Oost, en Zuyd-Wester eylanden kan verrigten, zoo vinden wij ons genoodsaakt, tot opbouw en voortplanting van den dienst des Heeren, nog te versoeken om 2 à 3 wakkere herders en leeraars der kudde Jesu Christie, nevens 3 à 4 bequame krankbesoekers, alzoo men thans voor all de posten als Neira daar er tenminsten twee, en op Lonthoir, Poulo Ay en Wayer een van nooden is, maar twee aan handen heeft, als zijnde Gerrit Krijger overleeden, mitsgaders Jan Vis en Engel d'Leeuw doodsiek en wijnig apparentie van beterschap zij.

Vervolgens is in onse vergadering van den 17[en] may jongstleden op verleende audiëntie binnen verscheenen den ondercoopman Anthony Arnout van Glan,[1306] met verklaring voor God en ons dat hij leedemaat van de waare gereformeerde gemeente was, versoekende dierhalve dat hij tot het nagtmaal des Heeren toegelaten en door ons om zijn attestatie â costy versogt mogte werden, 'tgeen zijn E. om de openhertige getuygenis g'accordeert zij, weeshalve wij de vrijmoedigheyd neemen om dies attestatie te versoeken, gelijk wij ook teffens versoeken te mogen weeten om wat reeden den gewesen leermeester â costy Mosis Pietersz na herwaarts gezonden is, alsmeede off er iets in de weg mogte weesen dat verhinderen zoude dat men hem hier niet konde emplooyeeren.

Voorts vinden wij ons verpligt zoo veel ons bekend zij U.WelEerw. den kerk- en schoolenstaad in dese provintie en omleggende eylanden te bedeelen, bestaande in een thal van 3382 christenen, zoo bejaarde als kinderen.

Op *Neir*a: 1088 christenen in 't gemeen, 72 leedematen, 604 gemeene christenen, 412 kinderen als 100 in en 312 buyten de school

Op *Lonthoir*: 222 christenen als 25 ledematen, 137 gemeene, 60 kinderen als 32 in de en 28 buyten de school

[1306] In 1749 reeds op Banda, in 1760 als gestrafte van daar naar Batavia verzonden wegens een ongeluk veroorzaakt door saluutschoten.(*GM* 11, 773; 12, 7 en 298; 13, 506v).

Op *Poulo Ay*: 174 christenen, nempe 23 leedematen, 111 gemeene, 40 kinderen te weeten, 25 in en 15 buyten de school
Op *Celamme*: 63 christenen als 3 leedematen, 37 gemeene, 23 kinderen, 7 in en 16 buyten de school
Op *Wayer*: 42 christenen als 4 ledematen, 30 gemeene, 8 kinderen buyten de school
Op *Ourien*: 32 christenen namentlijk 1 ledemaat, 27 gemeene, en 4 kinderen
Op *Rosingain*: 65 christenen, 50 gemeene en 15 kinderen, 9 in en 6 buyten de school
1686 coppen als gezegt

1512 Christenen zoo mans als vrouwen en kinderen om de Z.W. eylanden
Op *Kisser anno 1753*: 362 christenen, 217 bejaarde, 145 kinderen als 67 in en 78 buyten d'school waarvan 60 nog ongedoopt
Op *Wetter anno 1752*: 129 christenen, 68 bejaarde, en nog 2 verzoeke gedoopt te werden, 61 kinderen en nog 8 waarover den H. doop verzogt werd, 50 in en 11 buyten d'school
Op *Letthy anno 1752*: 308 christenen
139 ter negorij Tutukaay, 108 bejaarde, 31 kinderen, 15 in en 16 buyten d' school
167[1307] ter negorij Saray anno 1753: 79 bejaarde en nog over 5 den H. doop versogt werd, 90 kinderen, 34 in en 56 buyten de school, waarvan er nog 53 ongedoopt blijven
op Tommeren en Nuwewen anno 1752: 21 bejaarde, 44 kinderen in d'school, 10 kinderen buyten d'school, over alle welke den H. doop versogd werd[1308]
Op *Moa anno 1753*: 153 christenen als 72 bejaarde, en werd nog over 7 den H. doop versogt, 81 kinderen als 34 in en 47 buyten d'school, waarvan nog 32 ongedoopt
Op *Babber anno 1753*: 143 christenen als 54 bejaarde en werd nog over 37 den H. doop versogt, 89 kinderen als 63 in d'school, 26 buyten d'school, waarvan nog 56 kinderen ongedoopt zijn
Op *Dammen anno 1752*: 417 christenen, 237 bejaarde en nog over 8 den H. doop verzogt, 180 kinderen, 120 in de school, 60 buyten d'school, waarvan nog 59 kinderen ongedoopt zijn
1512 Coppen om d'Z.W. als gezegd.

184 Christenen om de Z. Ooster eylanden
Op *Wokkum anno 1752*: 148 christenen als volgt: 106 bejaarde en 42 kinderen, en nog 46 waarover den Heylige doop versogt werd
Op *Maykor anno 1752*: 36 christenen als 29 bejaarde en nog 5 heydenen die begerig zijn om gedoopt te werden, 7 kinderen, en nog over 25 kinderen den H. doop almeede versogt werd
184 coppen om de Z. Oost, als gemeld

3382 christenen in geheel, als voormeld

De kerk- en schoolenstaad aan U.WelEerw. dus bekend gesteld zijnde, zullen wij desen affbreeken – – – U.WelEerw. heylwensende dienaren en meedebroederen Hermanus Haiko van der Veen praeses, en tekent niet voor de pirodi van[1309] Moses Pietersz leermeester, F. Versteegh voor alles, J.T. Hoffmeister, H. Nieuwmark.
Banda, in den Neirase kerk en naam ady 8 september 1753.

[1307] Ten rechte 169.
[1308] Gezien het totaal voor de ZW-eilanden is bedoeld dat geen van de getelde personen op Tommeren en Nuwewen gedoopt was.
[1309] Periode (passage, volzin) betreffende. De woorden zijn in het handschrift van ds. Van der Veen.

226. Brief van ds. Hermanus Haiko van der Veen aan ds. Johannes Temminck te Amsterdam. Banda-Neira, 26 mei 1754.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 189, fol. 1-4.

Aan den Eerwaarden Hoog-Wel-Geleerden Heer, den Eerw. Heer Johannes Temming.[1310]

Heb Uw Eerwaarde in voorige schrijven[1311] eenigermaaten onderrigt en berigt gedaan van de gesteltheid mijner persoon en van eenige leeraren te Batavia, alsook ten deele van Banda, alwaar ik mij tans nog bevinde, en niet wel kan nalaten om de hoedaanigheden U.Eerw. soo in het een als het andere mij betreffende te vertellen. Vooreerst wat het lighaamelijk aangaat, soo heeft men in dit kostelijke specerije gebergte (dat voor de E. Compagnie meenigte duysenden voordeelen toebrengt) veel te worstelen met de siektens, swakheyd en koorsen des lighaams, want de lugt hier seer ongesont is, en ook sterven de menschen hier eerst komende veel zelfs van honger en koude, daar ik wel eenigermaaten van soude reden konnen geven:

1. De E. Compagnies dienaars hebben hier kleine ranzoenen, daar sij meer behoorden te genieten dan eenige plaatze in Oostindien, want; 2. Hier niets tot levensonderhoudinge is dan van andere plaatzen gebragt worde; 3. Is alles overmaatig schaarser en duirder meer dan de helfte als te Batavia, en men kan in sommige maanden niet krijgen, al had men gelt genoeg, en dat 'er is, is soo ongeregelde duir, dat het onmogelijk die geen gelt heeft kan bekomen. Bijvoorbeelt, een visje als een schelvis, een halve dalder, 4 schelling, ook een dalder, een pont booter 8 schelling de slegte, maar de beste en eetbaare 12 schelling. Een entvogel 30 stuivers, een henne 4 schelling, een bottel bier 4 schelling, een kanne soetemelk 30 stuivers en karnemelk 18 stuivers. Een pond vlees 7 ½ stuivers, een ham 10 à 11 rds, een broodje van ½ pond 2 ½ stuiver, een maate rijst voor de slaven 54 stuivers, een pond kaarsen 18 stuivers, 1 kanne oly 12 stuivers. Dat alles is men dagen bijna noodig, buiten de kleeren, die gemeene lieden, dus weinig in de buik hebbende soo hebben sij 'er nog weiniger daar omme: de koude des naghs en de groote hitte verteerdt hun in eenige dagen en weeken.

En wat nu den predikant in dese plaatze word toegereikt of toegedeelt, is meer om sijn persoon te bespotten als eerlijk te onderhouden. Rijst, booter, specerijen, word hem niet toegedeelt, een halve kaarse alle dag, oly te branden in een maant, dat 7 dagen duirt, branthoudgelt voor een maant dat geen 14 dagen verduiren kan. Een ordinaare predikant te Batavia heeft buiten sijne maandelijke gagi 10:18 rds kostgelt, 5 rds huyshuire, ½ last rijst, 24 pond booter, 10 pond kaarsen, 2 kanne olijve oly, 2 kanne azijn, 12 kanne seckwijn, 2 vadem branthout, half pond specerijen. Een exterordinare predikant, dat is, die eerst uyt het vaderlant komt en op Batavia zig bevint sonder beroep nog zijnde, krijg, buiten het kostgeld dat gelijk veel is, de helfte van alle die bovengenoemde emolumenten.[1312] Maar op Banda word hem dat alles onthouden, gelijk geseyd is, geen rijst, geen booter, 6:12 rds huyshuir, en oly, kaarsen, alles moet met gelt bekostig en bijgedaan worden, soodat een predikant te Banda als hij zijn maandelijke gagi consumeert, hij nog in kommer, armoede, het brood der bedruktheid moet eeten.

Dese provintie is verre uytgestreckt, en heeft vele eylanden, op welke genaamde christen woonen. De zuiderwester eylanden, alsook die om de zuide oost, konnen alle jaar maar eens besogt en gevisitert worden, maar hebben nu in 6 à 7 jaren geen predikant gehad, en op Banda, waar in 5 jaren geen leeraar geweest, en moet anders na de cantooren en kerkenplaatzen 4 à 5 predikanten hebben, en zijnder ook al geweest. Wanneer ik hier eerst kwam, daar in 5 jaren geen predikant had geweest, had veel werk in 't doopen van kinderen en

[1310] Johannes Temminck (1701-1768), sinds 1740 predikant te Amsterdam, gekend als gereformeerd piëtist. Zie over hem *BLGNP* IV, 418-419.
[1311] Niet aangetroffen.
[1312] Zie ook de lijst van emolumenten gegeven dor Valentijn, Molukse Zaaken van den Godsdienst, 428.

bejaarde. Dat is hier bij die lieden het hoof'sommige[1313] werk, doop en avontmaal te bedienen, maar de predikatiën van Gods allerheiligste woord te hooren, daar willen sij niet toe, en men kan haar daar niet toe beweegen. Godt heeft dit volk verhart, en de E. Compagnie laat hun kerken en leeraars ontbreken.

Ik heb in de maanden october en november de nabij leggende eylanden over zee gevisiteert, op mijn eigen beurs Poli-Ay, doop en avondmaal bedient, 2 maal gepredikt. De kerk had geen raamen in de venster, de banken onbekwaam dat iemant kon op zitten. Op het kantoor Lonther was de kerke gans weg, dan dat de stukken van mure nog te zien sijn. Het cantoor Orien is de kerke ook gans vervallen, groejen daar boomen en boskagi[1314] in en word niet meer gebruikt. 't Cantoor Waajer is de kerke opgehouden en verandert in een gemeene mans wooning. Het eylant Roosegein heeft geen kerke. De post van Slama heeft een schoolmeester die daar in een Compagnies huys de godsdienst, in lezen van predikatiën en 't gebedt avont en morgen, waarneemt, maar als het regent niet drooge weesen kan. In de stad Neira is de kerke soodanig gestelt dat se in de maant feberari 1754 wilde ommewaajen, is nu met agt balken rontomme geschoort, zijnde de solderinge uyt weg. De kerkmeester en gouverneur met den raat hebben in 't jaar 1753 te Batavia de Hooge Indische Regeeringe tot reparatie van de kerke in de stad Neira verzogt, wijl de kerkegoederen daar rijkelijk waren, maar het behaagde haar HoogEdelens dat niet te approbeeren.

Ik had bij de gouverneur en de Raat van Politie bij request versogt, op approbatie van haar HoogEdelhedens, dat ik op Banda, daar alles schaarser en duirder is, de emolumenten mogte genieten gelijk een ordinare predikant te Batavia, maar haar HoogEdelens heeft dat ook gelieven te disapprobeeren. En alsoo de Raat van Politie mij die emolumenten hadden verstreckt, en ik tien maanden hadde ontfangen, hebbe ik de emolumenten wederom met vijfhondert dertig rds moeten boeten, en betaalen de last rijst na 40 rds, de booter 't pond 8 schellinge, alles, mijn broeder, ondraagelijke saaken, weshalven ik mij hier moet inlaten in de sorge van den leeftoght, en mijn swaare aangewende dienst niet worde beloont, sal ik versoeken, om uyt armoede en elende bevrijt te worden (en was het moogelijk nog eens wederom te komen bij het geslagte van Gods kinderen), mijn verlossinge en ontslag te verzoeken om na het lieve vaderlant te repatrieeren, 't zie met honeur of met afgeschrevene gagi.

Het is in Oostindiën alles werelt, en die werelt hoort haar, de werelt bemint het haare. Die in dese gedeelte der werelt geen menschen gunste heeft, mag 'er wel vandaan blijven. Bovendien is bedrog en geveinstheyd uyttermaaten werksaam, de godsdienst klein geagt, de godtvrugt seer gehaat.

De Eerw. Heer Theodorius Wilhelmus Oling is ijverig en geset in sijn E. dienst en was geweest op Batavia, en kwaam in opmerkinge dat te fijn[1315] was, daarom ook: weg met hem na Banda. Hij is gelukkig hier gearriveert,[1316] en is mijn tot groot genoegen, maar mijn vrinden die godtvrugtig hebben op Batavia sijn HoogEdelheyd en de Edele Heeren soo sterk verzogt om mij dog van Banda te verlossen, van welke in particulere brieven heeft ontfangen dat Haare HoogEdelens in vergaderinge den 4 january 1754 besluit hebben genomen om mijn bij de aankomste van dien Heer Oling te verlossen,[1317] over welke onverwagte bestier der goddelijke voorzienigheyd men niet anders kan besluiten dan dat Godt de herten zelfs van koningen in zijn hand heeft, en buygt die tot alle dat hij wil. Godt moet dan de sughtingen van die hoop der elendige hoort hebben, want alle plaatzen der predikanten op Batavia zijn voorzien, dog evenwel vint het volk Gods onder die 12 praedikanten geen

[1313] Hoofdsommige, belangrijkste.
[1314] Bosschage, struiken.
[1315] Te vroom en orthodox.
[1316] Ds. Oling arriveerde op Banda 29 maart 1754, elf maanden na ds. Van der Veen.
[1317] Onder datum 4 januari 1754 geen resolutie HR inzake Van der Veen aangetroffen.

zielenvoetzel, die elendige roepen om water en daar is geene. Daar predikt den eene als die Sociniaan, den andere praat als de Remonstranten gelijk, een andere houdt zig op met vertellinge van heydensche historiën, ja, sommige bedienen haar met speelen, danssen, onmaatig eeten, drinken. Het klein getaal der begenadigde sughten onder alle dat zien en hooren van diergelijke zaaken.

Nu zal ik afbreeken en hoope op Batavia zijnde nader geleegentheyd vinden U.Eerw. meer te schrijven. Dit is niet alleen met veel swakheyd des lighaams geschreven, maar ook met haast. Versoek' en smeeke U.Eerw. dat na vermoogen onder Gods genadige zegen tot nut en voordeel voor Gods volk in Oostindiën werke.

Uw Eerwaardens medearbeyder en broeder in de verdrukking Jesu. U.Eerw. dienstwillige dienaar Hermanus Haiko van der Veen.

Banda, den 26^{en} may 1754.

P.S. Ik heb nu al 6 à 7 maanden met dikke, sugtige beenen en andere siektens gesuckelt. De groetenisse al die mij, en ik kenne.

227. Brief van ds. Hermanus Haiko van der Veen aan ds. Johannes Temminck te Amsterdam. Banda-Neira, 28 augustus 1754.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 189, fol. 5-16.

Aan den Eerwaarden, hooggeleerden Heer, den Eerwaarden godtvrugtigen Heer Johannes Temmink.

U.Eerw. te schrijven zoude mij niet verdrietig zijn, indien mijn groote besigheden en gezontheyd des lighaams zulkes kwaamen toe te laten. Evenwel kan ik niet afzien om Eerw. verzoek omtrent mijn een weinig te voldoen, dat ik niet mogte manqueeren om U.Eerw. te berigten aangaande de goddelijke weldaden aan zijne uytverkoorene (soo 'er mogten bekeert worden) in dese Oostindische verre gewesten, daar kennisse van te laten toekomen opdat de vroome in Nederlant zig daarover mogten verblijden en Godt de eere, roem en lof mogten toebrengen, 'twelke ook mijn hertelijke sught is, en het zoude mijnen zielen blijtschap zijn dat ik U.Eerw. vele daarin konde vermelden, op elke plaats waar ik mij mogte bevinden, dat de Heere de wonderen sijner genade openbaarde (door mijn geringe dienst), gelijk aan Cabo de Goede Hoop en tot Batavia geschiedt is, alwaarvan ik U.Eerw. geschreven hebbe dat aan de eerste gemelde plaatze door twee predikatiën vele beweginge, overtuyginge, opgeweckt-heyd ende vertroostingen ontrent zielen gezien en gehoort is geworden, en hoe ik daar op een boosaerdige maniere door twee leeraars, Voltelen en Van der Spuy,[1318] met hulpe van den gouverneur Tulbag[1319] (door een commande soldaaten) verdreven ben.[1320] O! schrikkelijke boosheyd in een gereformeerde Christendom! Op de tweede plaatze, Batavia, komende, vont ook diezelve goddelijke zegen onder mijn dienst als op de Caap, maar wat lanksamer, en niet te min ook nijdigheyd, verdrukingen, tegenstand en veragtingen door sommige leerars, waarvan Johannes Sweers[1321] die slimste was. Niettegenstaande heb ik daar ruim

[1318] P. van der Spuy, 1746-1753 predikant te Kaapstad, 1753-1781 te Drakenstein; C.B. Voltelen, 1750-1755 predikant van de gemeente Swartland (binnenland van de Kaapkolonie), 1755-1758 te Kaapstad.

[1319] R. Tulbagh (1719-1771), gouverneur van de Kaapkolonie 1751-1771.

[1320] Zie over deze episode: Gerrit Schutte, ''Verdreeven om de getuygenisse der waarheid'. Over bevindelijke vroomheid in de Kaapkolonie', *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tijdskrif*, 51 (2010), 1-2, 131-141.

[1321] Wilhelmus Johannes Sweers, 1750-1754 predikant te Batavia, overleden 1754.

anderhalf jaar met vrugt gearbeyd, soodat een seeker Heer (met naam J. Scheevenhuysen,[1322] Raad van Justitie) in een volle geselschap seyde en getuygenisse gaf, zeggende: mijnheer van der Veen heeft in een half jaar hier meer onder Gods zegen uytgerigt dan 12 predikanten niet gedaan hebben seeder ik hier geweest ben, welke getuygenis ook door andere na het vaderlant is geschreven, en U.Eerw. bij Juffrou de Groot tot Uitreght iets van soudet konnen gewaarworden en vernemen. Nu, de nijt konde mij daar ook niet langer verdragen, maar werkte (gelijk aan de Caap) niet alleen dat ik mogte versonden worden, maar dat er veragting op mijn persoon en dienst zoude komen, en die liefhebbers van Jesus smaatheyd lijden. Daarom: weg met dese na Banda (daar men Bandaniten[1323] heenen zent), welke plaatze in 't gemeen hier seer veragt is en word, omdat men derwaars kwaatwillige lieden tot straffe overvoert. Maar dit zou ik, in passant, wel tusschen in voegen, en mijn gedagten wegens gemelde zaake zeggen: dat alsoo niet behoorde te geschieden, want Banda is een kostelijke specerije gebergte en eene van de profitabelste cantoore welke de E. Compagnie in Oostindiën heeft, en voor de mensch op aerden soo nuttig en aangenaam zij. Waarom dan de plaatze soo in veragting en ontweerdinge te stellen? Gelijk nu eenige jaren geschiet is, mits daar menschen te senden tot een straffe om haar kost te zoeken daar se niet ter werelt konnen verkrijgen als dat er met schepen en vaartuygen gebragt word, want het land dragt geen vrugten dan nootemuskaaten en foely, soodat hier vele menschen van disperatie en honger sterven. Maar ik denke aan de eene kante (indien de zaake door de Heeren Majores niet verandert en verbetert word) dat de E. Compagnie, dat Godt verhoeden wil, hier haast zal gedaan hebben.

Aan de andere kante schijnt Godt op dese inwoonders vertoorn te zijn, en dat blijkt uyt dese navolgende reden: in 't lighaamelijke verarmen die menschen seer, die perquniers[1324] plegten rijke lieden te zijn, gelijk uyt de historiën en 't verhaal van Faalentien[1325] zien kan, maar nu sijn sij tot op het uytterste gekomen, om als armen menschen hun broot te zoeken, alwaarom die eene voor en de andere na wegtrecken of sterven, zijnde Banda bijna de helfte van inwoonders ontbloot. Een meenigte huysen staan leedig, soodat er geen neering of verkering (gelijk men zegt) gevonden word. Godt heeft die perquniers nu eenige jaren gestraft omtrent de specerijeboomen, de helfte vrugten niet dragen. Dan in voorige tijden (dat de E. Compagnie best weten kan) en in tegenwoordige jaar 1753 is het soo beklagelijk geweest met 't specerijegewas als in menschengeheugen niet geweest is. Daarbij hebben sij nu een gouverneur, Renicus Siersma,[1326] welke het verderf en armoede der burgeren en inwoonder zoekt, haar onnoodige lasten oplegt die nooit geweest zijn, als dat wanneer iemant een slaaf afsterft een rds en 12 stuivers. zal moeten betalen, O! Elendig Banda.

Dese word nog verder gezien dat Godt op die inwoonders van Banda toornig is, in het geestelijke:

(1) In voorige tijden is hier te lande een groote gemeinte der genaamde christen gestigt op dese en omleggende eylanden, maar die menschen hebben hier meenigmaal gebreck aan leeraars gehad, daar anders 4 predikanten of vijf behoorden te wezen, en ook nog voor 7 à 8 jaren 4 geweest zijn. Doe ik hier in 't jaar 1753 kwam, waar ook in vijf jaren gene geweest.

(2) Haare kerken zijn, sommige steenhoopen en andere bijna onbruikbaar (alhoewel de reparatie de E. Compagnie betreft), gelijk ik in gemelde jaar zelfs hebbe gevisiteert. Op 't eyland Poli Ay was geen rammen in de kerkvensters, geen soldering op de balken, nog banken be-

[1322] Johannes Schevenhuijsen, van Alkmaar, advocaat, uitgevaren 1745 met het schip Duinenburg, 1746 fiscaal te Semarang, 1747 Raad van Justitie te Batavia, overleden aldaar 1762.
[1323] Woordspeling met 'bandieten'. Het ongezonde Banda was berucht als ballingsoord.
[1324] Perkeniers.
[1325] François Valentijn.
[1326] Reinicus Siersma (1704-1757), gouverneur van Cochin, 1753-1757 van Banda.

kwaam om op te zitten, de vloer oneffen om op te gaan, het predikanshuys een steenhoop. Tot Lonthoir is de kerke bijna geheel weg, staande onder de muren nog een mans hoogte, weidende de beesten in de kerke 't gras, het predikanshuys word nu bewoont van een krankbesoeker, die in de een kamer de kerkedienst waarnement, en ook seer vervallen, elendig om an te zien. Op het cantoir Orië is de kerke geheel vervallen, wassen of groeien daar boomen in, die boven het dak uytsteken, en word de kerke niet meer gebruikt. Op het cantoir Wayer is de gewezene kerk nu een gemeen manswooning, en heeft nu geen predikant, nog krankbesoeker, nog schoolmeester. Op het eylant Rosingayn is geen kerk, maar word daar door een inlantze leermeester het gebedt voor de soldaaten gedaan en kindere geleert. Op Salamon is ook een diergeleyke meester voor de soldaaten en kindere, maar heeft al drie maal bij mij geweest klaagen dat als het regent hij in dat Compagnies huys of wooning, daar den dienst in doet, niet droog wezen kan, en waar ik tweemaal den Agtbaren Heer gouverneur van heb kennisse gegeven, maar blijft onvermaakt. Op Banda Neira in de stad had de kerke in febriary 1754 bijna ommegewayt, maar wierd nog tijdig van buiten met agt balken aan weerskanten gestut, hebbende die kerkmeesters in voorige jaar anno 1753, met voorkennisse van den Ed. Agtb. Heer gouverneur en deszelfs raad, bij haar HoogEdelens die Indische regeeringe om de kerke te verbeeteren verzoght, omdat de kerkengoederen genoeg toereikende zijn, meenig duysenden, maar die Hooge Regeeringe gelief zulkes niet te approbeeren. Dus blijft alles ongemaakt en vervalt tot de gront toe.
(3) Daartoe zijn die menschen in Banda seer ongodtsdienstig, verwaarloosende den openbare godsdienst en versumen dezelve, ook kan men haar niet tot onderwijsing of catechisatie krijgen, voornaame burgers van 30, 40 en 50 jaren die geen ledemaaten zijn, zelfs zijn hier raadspersoonen en regenten die geen ledemaaten zijn, als daar is de resident en hooft van Lonthoir, van Wayer, de viscaal, die secretarius van Politie, dat alle geen ledemaaten zijn, en daarom, dusdaanig de hoofden zijnde, willen mogelijk ook de leeden niet leeren.
(4) Het is een woest volk. Speelen, danssen, onmaatig drinken en andere dingen, is dit volk veele beesig, en hebben leeraaren gehadt die daar in soodaanige werken voorgangers waren, gelijk sij mij zelfs geseydt hebben, die alles mede deden. Maar ik, die de werken der duysternisse ben bestraffende, worde bij hunlieden seer gehaat en veragt. Ziet daar mijn Eerw. Heer en broeder, wij zou twijffelen of Godt niet een Godt der wrake is over dit volk, en toorent over dese plaatze.

Edog, laat ik dat van mijn 'er nog bij doen. Ten eerst, mijn ramspoedige reise (om van andere dingen te swijgen) na dese Bandase eylanden gaf mij observatie dat dien plaatze voor mijn niet behoorde. In een maant nadat wij van de Batavische reede waren geseilt quamen wij bij Banda, en doe wiert het twee dagen soodaanig stille dat geen zeyl konde gebruikt worden en wij door de stroom om de plaatze heenen dreven, alwaarom den schiper met de stuurlieden resolveerden (om niet bij nagt aan lant of klippen te stooten) om een bekende haven te zoeken, en raakten doe geheel buiten cours. En dat mijn seer verwonderde was, de schiper had soo dra het besluit niet genomen, of wij waren Banda voorbij en hadden wint genoeg, en als men gemelde plaatze is mis- of voorbij geraakt, kan men daar niet komen dan dat de wint wederom uyt de westzijde wayt, want twee winden wayen hier maar in 't jaar. Hier kwam nog een selsaam geval bij, dat wij doe geheel verzeylden, in twee dagen komende bij een land (hoog en laag) daar de stuurlieden onkundig waren, oordeelden dat ook nooit een companieschip daar had geweest, omdat dat lant niet in de kaarten gemerkt staat, en op dat lant woonden swarte menscheneeters, die drie van ons schepelingen (die daar waater zogten) hebben vermoort, zoodat wij wederom van daar moesten ruimen, en quamen na drie dagen bij een klein eylantje, daar geen menschen woonden, alwaar noodruft van waater gehaalt wiert. In dien tijd dat wij daar lagen, twee maanden, hadden wij 28 dooden, en zelfs stonden wij levendigen veel doodsgevaren uyt. Eindelijk kregen wij een

gunstige wint, en anker geligt hebbende zeylden van daar in prikel[1327] van schip en volk te verliezen wegens de klippen daar wij over en tusschendoor zeylden, quamen den 20^{en} april in Banda.

Saturdag den 21 aan lant, sondag den 22sten was het Pascha, en ik predikte doen van Jesu opstandinge uyt den dooden. Wie zou nu niet denken, daar die gemeinte in vijf jaren geen predikant hebben gehad, greetig tot de kerk zouden zijn gekomen? Maar neen, weinig in getal waren opgekomen, kerkgaan is bij dat volk niet geagt; als sij en haar kinderen maar gedoopt zijn, dan meinen sij goede christen te weesen, en gaanen gerust heenen. In het doopen van kinderen en bejaarde had ik eerst drock werk. Anders, denken sij, heeft een predikant niet noodig dan alleen dat. Och, wat is het een harde zaake voor een predikant die consciëntie maakt, de bonttekenen Gods kinderen verzegelend aan sulken volk te bedienen, welke van de waarheden des Christendoms niets verstaan.

Ten tweeden is mijn observatie dat ik voor Banda niet behoore wijl ik tot zielesmerte niet alleen verneeme dat 'er niet één bekeerde of godtvresende mensche gevonden word, maar dat alle mijn arbeyd en aangewende ijver niets te wege brengt, nog onder Gods zegen van eenige vrugt zij. Als ik dan denke van waar ik door de boosheyd der menschen verdreven ben, en ter plaatze daar ik nu ben gekomen, Jesus woorden in mij en aan die godtvrugtige (welke mij aan Cabo, en tot Batavia liefden) waarheyd bevonden: Johannes XVI:29, gij sult schreyen en klagelijk weenen, maar de werelt zal haar verblijden, en gij sult bedroeft zijn, maar uwe droefheyd zal tot blijtschap worden. Zie daar, mijn Eerw. broeder, Jesus woorden, heylsaame onderwijsingen; dat is ons lot en deel, willen wij den Heylant getrouwe navolgen. Is men dan door den haat der werelt van malkanderen gedreven, en hebben sij doen schreyen en klaagen, geen swaarigheyd, Jesus voegt 'er tot troost bij: uwe droefheyd zal tot blijtschap worden. Dus schijnt ons de Heere Jesus dan ook na zijn heilige woorden te sullen laten toekomen.

Ik had tot Banda nog geen jaar geweest of ik kreeg de angenaame tijding dat die Hooge Indische Regeeringe (op sterke instantie van mijn goede vrinden) in haare Edelens vergaderinge beslooten den 4 january 1754,[1328] om mijn dat jaar van Banda te verlossen en derwaars te beroepen, en alsoo verblijden wij ons al in de hoope, want Godt zal zijn volk niet verlaten. Ik heb door brieven van Batavia dat se seer na mij verlangen, zijnde na mijn vertreckt, soo sij klagen en schrijven, duyster en doodig geworden, ook liefdeloos omtrent malkanderen, daar sij, doe ik nog bij haar was, waren een herte en een ziele. O, hoe wonderlijk zijn Jehovaas werken.

Tot Batavia zijn 12 ordinare predikanten, waaronder twee zijn die ook nog een goet getuygenisse dragen of sij vroom zijn, als Brouwer, en Ittema.[1329] Maar waar haapert het dog, dat dese Gods volk niet tot troost zijn? Vooreerst weeten wij dat Gode het alsoo in die middelen niet gelieft te besorgen. Ten tweeden, soo is den eerstgenoemde man vol van passieuse driften en quatardig van temprament, soodat men somtijds twijffelt of soo een wel waarelijk genade bezit, en bekeert is. Den andere, Ittema, hangt den heuke (soo men seydt) na de wint, welke die ware vroomen ook wienig vertrouwen.[1330] Soodat sij op Batavia zijn als schapen die geen herder en hebben. Ook hebbe ik van de Caap dezelve gedagten. Het is op Cabo de Goede Hoop droevig gestelt. Die predikant Van der Spuy (is mij geschreven) van de Caap of het Casteel na buiten vertrocken en heeft alsoo sijne gemeinte, die hij eenige jaren bedient had, verlaten. Ja, dat hij geheel dien heilige dienst quam te verlaten (als dog

[1327] Perikel, gevaar.

[1328] Zie aantekening bij het laatste deel van doc. 226.

[1329] Siwerdus Brouwer, predikant te Malakka 1741-1748, te Batavia 1748-1754, overleden 1754. Sicco Ittema, 1750 tot na 1765 predikant te Batavia.

[1330] Een veel positiever oordeel over ds. Ittema in Verbeet, *Memorie*, 57 ('Een Israëliet waarin geen bedrog is, en die leeft zooals hij leert'). Zie hierna, aantekening bij doc. 231. Heuke: huik.

onbekeert blijft), was voor hem beeter dan daarin te blijven tot smerte voor Gods volk. U.Eerw. heeft mij geschreven, vernomen te hebben dat de Heeren Majores in het vaderlant de bestelling der predikanten aan Cabo de Goede Hoop aan de Hooge Indische Regeeringe hadden opgedragen, maar dat geschiedt niet, sijnde laast in 't jaar 1752 uyt het vaderlant wederom een predikant besorgt, moetende de Caap in 't Casteel nog een predikant hebben, en buiten manqueeren ook nog, gelijk ook vele predikanten hier als elders ontbreken.

Ik hebbe boven geseydt dat hier tot Banda 4 à 5 predikanten behoorden te zijn, wegens de verre uytgestrecktheyd deser provintie, die verre buiten omleggende eylanden. Van de Zuide ooster eylanden heeft men berigt ontfangen dat daar ook vele christen zijn, maar heeft in 30 jaren van Banda geen predikant gehad. Van de Zuide wester eylanden hebben wij ook dat het getal der christen groot is, en nog dagelijks vermeerdert, wordende die lieden daar door schoolmeesters bedient, welke inlantse meesters zijn, alwaar gemeenelijk weinig kennis bij is, zijnde sijlieden sommige of meest geen ledemaaten, gelijk ook onder alle de meenigte christen op die eylanden geen ledemaaten zijn. De reden is omdat die menschen geen predikant hebben. Evenwel in het bouwen van kerken en predikantswoonings zijn sij seer ijverig, welke sij groot en kostelijk maaken.

Wanner de menschen van gemelde eylanden hoorden dat ik als predikant tot Banda was gekomen, schreven aan mij brieven om tot haar over te komen, tot het doopen van hunne kinderen en bejaarde, welke meenig honderden in getal waren, alsook dat vele begeerden in den bant des huwelijks te mogen worden bevestig, opdat haar kinderen egt mogten zijn, ja vandaar zijn drie van hare Regenten bij mij geweest, die mij met tranen versogten daar te komen. En alsoo nu Theodorus Wilhelmus Oling dit jaar 1754 in de maant maart alhier tot Banda is gearriveert, hebben wij in de kerkenvergaderinge besluit genomen (met goetvinding van Ed. Agtb. Heer gouverneur benevens den Agtb. Raad van Politie dese gouverrements) om dien Eerw. derwaars te zenden, welke in september zal vertrecken om de kerkelijke visites daar waar te nemen.

Nu zal ik dit in het generael 'er nog bijdoen, en dan afbreken. Banda is een kostelijke specerije gebergte, daar Godt voor gepresen moet zijn dat hem gelieft heeft aan onse Hollantze natie dat in vermogen te geven, 'twelke onse Nederlanders niet weinig toebrengt. Maar eylaas, dat het Godt beterde, en ons Heeren Majores door Gods voorzienigheyd order stelden dat die dienaars van de E. Compagnie ter deser plaatze wat ruimer mogten worden bedeelt, want dese plaatse is nu niet meer als in voorige dagen, doe neering en hanteering of negotie gedaan wiert en rijk van inwoonders was, maar alles wat men tot onderhoud des levens noodig zij is hier soo schaars en duir dat men met regt oordeelt, geen cantoor van Nederlans India soo gestelt zij. Meer dan de helft is de consumatie hier dan te Batavia. En de rantzoenen of emolumenten voor een predikant zijn hier maar een vierde part dan op het hooftcantoor. Bovendien is anno 1754 primo may nog van alle compagniesdienaaren 't rantzoen afgenomen en vermindert.[1331]

Een predikant zijn geheele ontfangts, met maandelijke gagi, jaarelijks bedragende 598 rijksdaalders 46 stuivers, daar hij en tegen meer dan 2100 moet consumeeren. Weshalven een predikant ter deser stede in kommer, aremoede, en het broot der bedrucktheyd moet eeten. Een krankbesoeker komt hier in aremoede omme, gaat meest tijd naakent, kan bijna sooveel kleeren niet krijgen dat hij in de kerke sijn dienst waarneemt. En indien een predi-

[1331] Resolutie PR Banda d.d. 23 april (*sic*) 1754, NA, VOC 2835, fol. 319-324: een zeer gespecificeerde opgave van de rantsoenen, gebaseerd op een door de Hoge Regering vastgesteld totaalbedrag hiervoor. Predikanten staan samen met de (militaire) kapiteins op de derde plaats, na de gouverneur en de secunde (vgl. ook art. 13 van de Instructie van 1617 in deel IV, bijlage Instructies). Zij ontvangen per maand aan kostgeld rds 10:19 of 24:19, 1 kan olijfolie, 2 kannen azijn, 7 kannen wijn, 5 pond waskaarsen, 5 kannen lampolie, rds 1:32 of 4:–:– brandhoutgeld, rds 6:12 of 15:–:– huishuur.

kant geen vrouwe troud met capitaal, dat hij daaraf leve, of alleene zijnde dagelijks bij die eene burger of den andere zijn cost of broot zoeke, soo niet, dan moet hem eindelijk gaan als gezegt is van de krankbesoekers. O ongelukkige predikanten, krankbesoekers en soldaaten, die hier in Banda in tegenwoordige tijd gesonden worden! Maar sij sterven alle meest, want geen plaatze ter wereld kan ongesonder zijn dan dese. Ik heb in een jaar drie maalen dikke beenen gehad (de gemeene plaage in Banda) en brandende heite koorsen, daar veel aan sterven, waardoor ik nabij de doodt hebbe geweest, dog Godt heeft mij nu gezontheyd gegeven, eenige maanden ben ik ziek en gezont geweest.

Nog een moejelijkheyd is mij in Banda bejegent. De Agtb. Heer Gouverneur de Klerk,[1332] welke ik bij mijn komste hier nog aantrof, een regent die yder voordeel sogte, raade mij aan om dien rantzoen of emolumenten te versoeken hier te mogen genieten als een ordinare predikant tot Batavia ontfangt, wijl die hier meer vereyst worden en noodig zijn. Dus verzogte ik bij request den Agtb. Heer gouverneur en deszelfs raad op approbatie van haar HoogEdelens dezelve emolumenten als een predikant tot Batavia te mogen genieten, wijl die Hooge Indische regeeringe in voorige jaren aan een predikant Hermanus Seylsema tot Banda hadden toegestaan (doe 't nog soo nootzaakelijk niet was dan nu). Wat gebeurde? De Agtb. Heer gouverneur en deszelfs Raad van Politie mij toegestaan hebbende op approbatie, en deeden mij de emolumenten ontfangen.

Dat nu tien maanden geschiet zijnde, quam 'er berigt van Batavia dat haar Edelens sulken verzoek hadden disapprobeert, en dat ik zoude alles wederom moeten restitueeren, alwaarom ik seste half hondert rijksdaalders in Compagnies cast moest tellen. En alsoo voor twee jaren die predikantshuysen op Banda waren verkogt, wijl in vijf jaren geen predikant hadde ter plaatze geweest, en de gemelde gouverneur de Klerk mij twalf rijksdaalders huyshuire had toegelegt, en bij ontfangen, en voor 13 rds een huys hadde gehuirt des maants, soo hebbe ik dat ook wederom moeten betalen. Soo hebbe ik een jaar huyshuire uyt mijn eygen beurs moeten geven, totdat haar HoogEdelens nu predikanten en capitiens 6 rds 12 st. maans huyshuire hebben toegelegt, maar daarvoor kan men niet woonen dan in een klein huysje. Soodat haar HoogEdelens, behoudens hunne wijsheyd, niet anders in haar disapprobatie van 't maaken der kerke in de stad als de onderhoudinge der predikanten, 't heel voor de oogen der heydenen veragtelijk te maaken. Wie soude in allen desen niet moedeloos worden en den geest worden uytgeblust, en wenschen liever de doodt dan het leven?

Ik hebbe dat nu alles geschreven aan U.Eerw. of er door U.Eerw. bij de Heeren Majores tot verbeetering zoude in konnen gewerkt worden. Bovendien verzoeke ik dat U.Eerw. dat ten voordeele van mij en het volk Gods op de Caap en tot Batavia, moge gewerkt worden, dat ik dog moge daar zijn bij dat geslagte daar mijn herte mede vereenigt is. Nu wensen ik U.Eerw. en alle die Zion beminnen Gods dierbare genade in Jesum Christum, verblijve U.Eerw. en alle des Heeren kinderen een vrind met agting, U.Eerw. dienstwillige dienaar, Hermanus Haiko van der Veen.

Banda, den 28^{en} augustus 1754.

N.B. Ik heb het in vele beesigheyd en swakheyd geschreven, verzoeke de hartgrondige groetenisse aan alle die het lief is. Geven U.Eerw. dese copia,[1333] of 'er het orgineel van, de Hooge Indische Regering niet gesonden wierde.

[1332] Zie 'Belangrijk verslag over den staat van Banda en omliggende eilanden' (1756), van de hand van Reinier de Klerck, 1750-1753 gouverneur van Banda, gepubliceerd door C.A.M. van Vliet, 's-Gravenhage 1894.

[1333] Zie het hiernavolgende document.

228. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN HEREN XVII. Banda-Neira, 2 september 1754.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 189, fol. 17-20. Afschrift.[1334]

HoogEdele Groot Agtbare, Hoog-gebiedende Heeren! Bewinthebberen ter vergadering van Seventienen, gecommitteerdens, de Generaale Nederlantse Oostindische Compagnie representeerende.

Edele, grootagtbare, hoog-gebiedende Heeren,

Uw Edele GrootAgtbaarhedens word in alle onderdaanigheyd met verschuldigde eerbiet in kennisse gestelt van de predikanten en ouderlingen constituerende den kerkenraad in de provintie van Banda, den toestant der kerken.

(*De kerken te Poulou Ay, Lonthoir, Orien, en Neira zijn vervallen*[1335])

Uw Edele GrootAgtbaarhedens zal hieruit blijken den toestant der kerken in dese provintie, en ligtelijk konnen bevroeden hoe uytlokkent deselve schijnen in de oogen dergener die buiten zijn, temeer dewijl het Christendom (venia sit verbis[1336]) hier so veragtert, dat de heidenen hetselve beschouwende daardoor worden belet over te komen. Dese provintie is van 't jaar 1748 tot 1753 van leeraars ontbloot geweest, sodat er op de Zuide-westereylanden (onder Banda sorteerende) in tien, en op de Zuide-ooster in meer dan twintig jaar geen kerkvisite is gedaan om aldaar den heyligen doop te bedienen en de bant des huwelijks te bevestigen, wordende de jeugt op deselve in de christen leere door inlantse leermeesters onderwesen, edog zullen (indien 't Godt behaagt) van dit jaar wederom besogt worden door den Eerw. Heer Theodorus Wilhelmus Oling.

(*Voorstelling van de geringe bezoldiging van de predikanten en de duurte in Banda*.)

Derhalven dragen wij Uw Edele GrootAgtbaarhedens onse behoeftigheyd in nederigheyd voor, mit ootmoedig verzoek, gelijk wij ook per request hebben gedaan an de Hooge Indische Regeringe, in voorkennisse van den Agt. Raat deser provintie, dat het Uw Edele GrootAgtbaarhedens na Uw Eedelens hooge wijsheyd zullen goetvinden, dewijl de bedieninge evenredig is, door 't oppergesagh ons met de selve emolumenten te begunsigen gelijk een ordinair predikant op Batavia geniet. In welkers gunstige verwagtinge wij ons an Uw Edele GrootAgtbaarhedens goedertierenheyd, met afbiddinge van des Heeren zegen over Uw Edele hooge Persoonen en alle uwe handelingen, in nederige eerbiet en trouwschuldige gehoorsaamheyt onderschrijven.

WelEdele GrootAgtbare, hooggebiedende Heeren, Uw Edele GrootAgtbaarhedens alleronderdanigste, trouwschuldige en gehoorsaame dienaren, (onder stond) Hermanus Haiko van der Veen (praeses et scriba), Theodorus Wilhelmus Oling eccl^{s}, F. Versteeg, J. Hofmeesters, H. Nieuwmark, ouderlingen.

Banda Neira, den 2^{en} september 1754.

[1334] Het afschrift is geschreven door ds. Van der Veen; zie diens aantekening aan het slot van het hiervoorgaande document.
[1335] Zie de uitvoeriger beschrijving van de toestand in de beide hiervoorgaande documenten.
[1336] Wil deze woorden verontschuldigen.

229. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 2 september 1754.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 99-105.

Eerwaarde, hooggeleerde, godszalig Heeren, vaders en broeders in Christo Jesu.

Het was den 29sten maartii anno deses dat den Eerwaarden Heer Theodorus Wilhelmus Oling in goede gezontheyd tot groote blijtschap ter deser stede, onder Gods weldaat arriveerde. Welke ons ook teffens een missive van U.Eerw. ter hand stelde gedateert den 17en december 1753 en wierd den 2en april daaraanvolgende in onse vergaderinge (benevens de kerk- en schoolenstand van Nederlants Oostindia) opgelezen. Verstaande uyt U.Eerw. brief niet alleene dat den gemelde Eerw. Theod. Wilh. Oling als ordinare leeraar voor de gemeinte en provintie van Banda gezonden was, maar 't streckte ons tot een besondere genoegen en vreughde het loffelijke getuygenisse dat Uwe Eerwaardens van dien Eerw. godtgeleerden hebben opgegeven; 'twelke wij ook in sijne volle beslagh waarheyd bevinden, in 't prediken geleert, kragt van reden met erenst en ijver de zaken voordragende, en onbesprooken in wandel. Zijnde zijne Eerw. in onse geselschap en vergaderinge in broederlijke liefde onder toewenschinge van Gods genadige zegen aangenomen en verwelkomt. Doende sijne Eerw. zijn intreerede uyt Ps. 34 vs. 11, 12 tot groot genoegen der toehoorders.

Het is waar dat U.Eerw. in den brief ook vermelden dat ons gebreck aan leeraars in de aankomste van den Eerw. Heer Oling ten deele geholpen word, en de twee braave krankbesoekers daar U.Eerw. van gewagh maken, welke tot ons mede tot ondersteuninge overkwaamen, zoude versterken. Edog, waar die laaste gemelde persoonen zijn, en waar en wanneer die komen zullen, moet de tijd leeren, wijl wij dien nog niet gezien hebben. Wij hebben in onse voorige U.Eerw. kennis laten toekomen dat dese gemeinte en provintie groot en uytgestreckt is en het getal christen nog dagelijks vermeerdert, besonder op de Zuidwester eylanden, en dat wij daar in ses jaren geen predikant visitatie hebbe gedaan, maar nu onder Gods zegen dit jaar in dese maant september door den Eerw. Heer Oling zullen besoght en gevisiteert worden. En om de Zuidoost (zegt men) dat in dertig jaren geen predikant hebben gehad. Ook heeft 't eyland Poli-Ay nu geen vaste predikant, nog krankbesoeker. 't Compitoir Lonthoir is tegenwoordig ook sonder vaste predikant; 't compitoir Wayer heeft nu niets, nog krankbesoeker, nog schoolmeester, zijnde nu maar twee krankbesoekers voorhanden, die andere zijn overleden[1337] Gerrit Krijger en Jan Vis. Alle genoemde plaatzen worden jaarelijks door den predikant (als er eene is) van Neira gevisiteert en de sacramenten bedient. Uyt allen desen konnen U.Eerw. bevroeden en afnemen hoe nootzaakelijk nog twee à drie predikanten vereyst worden, en 3 à 4 krankbesoekers tot vervullinge van de leedig zijnde plaatzen.

Verders vinden wij ons verpligt, U.Eerw. van de kerk- en schoolen-staad deser provintie hier mede over te zenden en te bedeelen, in de beleggende[1338] te zien.

Voor het overige – – – predikanten en ouderlingen der kerkenraad van Banda. Hermanus Haiko van der Veen (praeses et scriba), Theod. Wilh. Oling eccl., J. Versteeg, J. Hofmeister, H. Nieuwmark.

Banda Neira, den 2en september 1754.

Het getal der christenen tot Banda en de omleggende eylanden als volgt

Op *Neira* zijn christenen 1088 als: ledematen 72, gemeene christenen 604, kinderen 412, te weten in school 200, buyten school 212

[1337] Het handschrift heeft op deze plaats geen leesteken.
[1338] In de bijlage, de kerkstaat hierna.

Op *Lonthoir* zijn christenen 215: ledematen 21, gemeene christenen 124, kinderen 70, waervan in school 45, buyten school 25
Op *Poulo Ay* zijn christenen 125: ledematen 15, gemeene christenen 75, kinderen 35, als in school 25, buyten school 10
Op *Ouriën* zijn christenen 34: ledematen 2, gemeene christenen 28, kinderen 4, te weten in school 3, buyten school 1
Op *Wayer* zijn christenen 41: ledematen 3, gemeene christenen 30, kinderen 8, als in school 5, buyten school 3
Op *Rosingain* zijn christenen 48: gemeene christenen 20, kinderen 28, als in school 18, buyten school 10
Op *Celamme* zijn christenen 53: ledematen 2, gemeene christenen 39, kinderen 12, te weten in school 9, buyten school 3

Op bovengemelde plaatsen zijn dit jaar 212 kinderen en bejaarde gedoopt.

Op de Zuyd Wester eylanden te weten:
Op *Kisser* zijn christenen 425: gemeene christen 254, kinderen 171, als in school 67, buyten school 104, waeronder ongedoopt 60
Op *Wetter* zijn christenen 102: gemeene christenen 68, kinderen 34, als in school 24, buyten school 10
Op *Lethy* zijn christenen als
ter negorij Toetekey 203: gemeene christenen 138, kinderen 65, als in school 46, buyten school 19
ter negorij Sarai zijn christenen 178: gemeene christenen 88, kinderen 90, als in school 32, buyten school 58
ter negorij Tomeriën en Nieuwnom zijn christenen 61: gemeene christenen 21, kinderen in school, ongedoopt 40, buyten school, ongedoopt 10, alle kinderen ongedoopt
Op *Moa* zijn christenen 220: gemeene christenen 110, kinderen 110, in school 60, buyten school 50, zijnde 20 ongedoopt
Op *Damme* zijn christenen 394: gemeene dito 244, kinderen 150, in school 75, buyten school 75, waervan 8 bejaarde en 59 kinderen ongedoopt
ter negorij Solat zijn christenen 55, gemeene dito 28, kinderen 27, in school, ongedoopt 17, buyten school, ongedoopt 10, alle kinderen ongedoopt
Op *Babber* zijnde christenen 180: gemeene dito 54, kinderen 126, in school, ongedoopt 31, buyten school, ongedoopt 95, alle kinderen ongedoopt

Op d'Z. O. eylanden:
Op *Wockam* zijn christenen 135: gemeene dito 88, kinderen 47, in school, ongedoopt 3, buyten school, ongedoopt 44, alle kinderen ongedoopt
Op *Wamer* zijn christenen 87: gemeene dito 56, kinderen in d'school 31, ongedoopt
Op *Maykoor* zijn christenen 52: gemeene christenen 25, kinderen in d'school 27, ongedoopt
Somma 3696

230. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 3 september 1755.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 107-114.

WelEerwaarde, geleerde, godsalige heeren, veel geachte medebroeders.

Mit U.WelEerw. geërde missive van den 6^{en} january a.c.[1339] mit de nevensgaende kerkstaat van Nederlants India vereert zijnde geworden, hebben wij ons ten hoogsten verpligt gevonden om de loflijke en onderlinge correspondentie niet in vergetelheit te stellen, gelijk wij, ten blijke daarvan, de eere hebben deese geringe an U.WelEerw. af te vaerdigen en den kerkstaat deser provintie mit desselfs onderhorige eylanden, als uit de hiernevensgaende bijlage te zien is, onder 't ooge te brengen.

Betreffende het werk der bedieninge is het thans, U.WelEerw. genoegsaem in kennisse, hier swak gestelt, terwijl het gebrek door 't vertrek van den Eerw. Heer H.H van der Veen tot nog toe alhier niet en is gerecomplaceert, dierhalven 'tselve op eene is berustende, sodat 't werk der bedieninge door 't minste onweeder moet blijven steeken. Agtende ons ten hoogsten gedrongen U.WelEerw. mede an te soeken, indien er middelen an de hant zijn, om bij hare HoogEdelhedens te helpen uitwerken dat dit kerkgevaerte door twee, ten minsten mit een wakkeren leeraar meer moge worden voorsien.

Wijders brengen wij U.WelEerw. ook in kennisse als dat hier twee krankbesoekers ten hoogsten nodig sijn, dewijl de eene van de laastgearriveerde all eerlang door de dood het tijdelijke heeft verlaten, en de ander blijft door onpaslijkheit buiten staat eenige dienst te kunnen te doen.[1340]

Ook worden U.WelEerw. versogt ons behulpsaem te mogen zijn dat den eys der boeken, so veel mogelijk is, moge worden voldaen, dewijl so hier als op de onderhorige eylanden groot manquement an deselve wert gevonden, en de jonge jeugd daardoor niet genoegsaem kan worden angequeekt en in hare jongelingschap onderweesen in de beginselen des wegs die ten leven is leidende. Voornamelijk worden er vereist A.B.C., catechismi, psalm- en eenige Maleitse predikatieboeken van Caron.

Thans van belang, U.WelEerw. attentie opmerkelijk, niet meer zijnde, sluiten wij (wenschende dat de Heere des oogstes veele getrouwe arbeiders in zijnen wijngaart uitsende, opdat de vervallene muiren van Zion meer en meer mogen worden opgebouwt, en Jesu koninkrijk over den gansen aardbodem uitgebreit), ons teffens de eere gevende, alvorens U.WelEerw. in de protectie des Allerhoogsten te hebben anbevolen, mit alle respect te noemen – – –. Uit naam des kerkenraats, Theodorus Wilhelmus Oling praeses et scriba, J. Hoffmeister, H. Nieuwmark.

Banda Neira, den 3 september 1755.

't Getall der christenen van 't gouvernement Banda, mit desselfs onderhorige eilanden.

Op *Neyra*: ledematen manspersonen 24, ledematen vrouwspersonen 47, gemene christen manspersonen 238, vrouwspersonen 313, kinderen in de school 32, kinderen buyten d'school 347, 1001 coppen

Op *Lonthoir*: ledematen manspersonen 8, ledematen vrouwspersonen 17, gemene christen manspersonen 75, vrouwspersonen 65, kinderen 61, 226 coppen

Op *Ouriën*: ledematen manspersonen 1, gemene christen manspersonen 10, vrouwspersonen 13, kinderen 4, 28 coppen

Op *Salame*: ledematen manspersonen 1, ledematen vrouwspersonen 1, gemene christen manspersonen 29, vrouwspersonen 21, schoolkinderen 13, 65 coppen

Op Rosegayn: gemene christen manspersonen 23, vrouwspersonen 22, kinderen 27, 72 coppen

Op *Poulo Ay*: ledematen 15, gemeene christen mans personen 38, vrouwspersonen 57, schoolkinderen 23, kleine kinderen 17, 150 coppen

[1339] ANRI, Archief Kkr Batavia 56, fol. 506.
[1340] Zie voor de namen het hiervoorgaande document.

Op de Zuyd Wester eylanden als
Op *Wetter*: getrouwde personen, manspersonen 21, vrouwspersonen 20, jonge lieden 26, schoolkinderen 21, buiten de school 23, 111 coppen
Op *Roma*: getrouwde personen mans 3, vrouws 3, kinderen 21, 27 coppen
Op *Kisser*: getrouwde personen mans 99, vrouws 120, jonge lieden 50, kinderen in de school 96, kinderen buiten de school 90, nieuw gedoopt 94, 549 coppen
Lethy op Serewaru: getrouwde personen mans 26, vrouws 26, bejaerde personen 94, kinderen in de school 45, kinderen buiten de school 47, 238 coppen
Lethy op Saray: getrouwde personen mans 50, vrouws 51, kinderen in d'school 59, kinderen buiten d'school 38, 198 coppen
Op *Moa*: getrouwde personen mans 27, getrouwde personen vrouws 27, bejaarde 27, kinderen in de school 52, kinderen buiten de school 32, 164 coppen
Op *Babber*: getrouwde personen mans 19, vrouws 19, bejaerde personen 44, kinderen in de *school 65, buiten de school 33, 180 coppen*
Damme op Cain[1341]: getrouwde personen mans 135, getrouwde personen vrouws 137, bejaerde 5, kinderen in school 81, buiten de school 82, 440 coppen
Damme op Sollat[1342]: getrouwde personen mans 13, getrouwde personen vrouws 13, bejaerde personen 12, kinderen in school 20, buyten de school 17, 75 coppen

Op de Zuid Ooster eylanden als
Maicoor: 't getal der gemene christen 55, onder welke ongedoopt zijn in d'school 13, buiten de school 9
Op *Wockum*: gemene christen bejaerde personen 88, kinderen in school 17, buyten ongedoopt 12, 105 coppen
Op *Wammer*: gemene christen manspersonen 40, vrouws personen 34, kinderen in de school 27, buiten de school 14, 115 coppen

In alles 3799[1343]

231. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 mei 1756.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 115-121.[1344]

WelEerwaarde, godzalige, zeer geleerde heeren en veel geagte meedebroeders.

Deesen jaare het geluk niet gehad hebbende een missive van U.WelEerw. te ontfangen, hebben wij alleen de eer U.WelEerw. ter kennis te brengen dat het Gode behaagt heeft onzen zeer geliefden herder en leeraar D. Theodorus Wilhelmus Oling op den 18 december des gepasseerden jaars uyt dit tijdelijk zoo wij hoopen in het eeuwig zalig leeven over te haalen, naar een bedlegering van omtrent drie weeken, door welk sterfval de gemeynte in deese plaats zig al wederom zonder een predikant bevond.

[1341] Huidige naam niet aangetroffen.
[1342] Solat, aan de oostkust van het eiland Damar.
[1343] Gebaseerd op een aantal van 55 voor Maikor.
[1344] Afgedrukt in Verbeet, *Memorie of getrouw verhaal van alle de moeilijkheden, vervolgingen en mishandelingen den persoon van Gerardus Verbeet, laatst geweest predikant tot Banda, in Nederlands Oostindiën aangedaan. Door hem zelfs opgestelt, en voorzien van daartoe specterende papieren en bewijzen*. Delft: Egbert van der Smout, 1762, 116 pp. Op p. 98 eveneens het korte antwoord van de kerkenraad van Batavia d.d. 16 januari 1757 (ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 51-52).

Dog Gode zij dank, die (in het midden zijnes toorns des ontfermens gedagtig zijnde) ons op den 9 february a.c. door de gelukkige overkomst van den Eerw. D. Gerardus Verbeet[1345] wederom heeft gelieven te verblijden.

Zijn Eerw. classicale testimonia zijn den 20 dierzelver maand in onze vergadering voorgeleezen, nemende dezelve daarin ten hoogsten genoegen. Gelijk zij ook met blijdschap verstond dat zijn Eerw. geneegen was twee weeken agter den anderen hier, en om de derde week op Lonthoir het H. dienstwerk te verrigten, hebbende die gemeynte in zes jaaren het geluk niet gehad door een wettig geroepen leeraar des Heeren woord aldaar te hooren verkondigen.

Zijn WelEerw. heeft bij ons zijn intree-reede gedaan den 22 february, predikende uyt Ephesen 3:8, Mij de allerminste enzv.

Wij hebben gront van hoope dat het getal der ledematen op Neira merkelijk zal toeneemen, vermits D. Verbeet zig de moeyte geeft om (in de laag Malleydze taal, waardoor zijn Eerw. van yder verstaan word) niet alleen des maandags naarmiddags de daags bevoorens uytgesprooke leer-reede in de kerk bij wijze van catechisatie te herhalen, maar ook des woensdags almeede in des Heeren voorhooven een catechisatie over de grondwaarheeden te houden met de weeskinderen. Gelijk er zijn Eerw. in zijn wooning des dingsdaags en vrijdaags te vier uuren een houd voor de jeugd, en eyndelijk op diezelve dagen des avonds nog een voor bejaarde persoonen die geneegen zijn reekenschap te geeven van de hoope die in hun is.[1346] Uyt welke in april op gedane belijdenis 11 tot lidmaten zijn aangenomen.

Het behaagt God schijnzel over dit zoo nodig werk (dog waarvan deese gemeynte in 24 jaaren geen gebruyk heeft kunnen maaken) te geeven. Verscheyde, waaronder veele die reets ledematen zijn, toonen hun honger naar het Woord door het naarstig bijwoonen derzelver, waartoe zeer veel doet de taal in welke het geschiet. Zoodat wij ons aan U.WelEerw. zeer verpligt reekenen, wijl wij niet twijffelen of zult alle acta van devoir aangewend hebben om ons deesen leeraar, op ons verzoek in de voorige gedaan, te doen koomen.

Wij neemen de vrijheyd bij U.WelEerw. nogmaals aan te houden met te smeeken dat U.WelEerw. verder bij zijn Excellentie en d'leeden van de Ed. Hoog Indiase Regeering gelieft tussen te treeden, teneynde het hun HoogEdelens behage twee, of ten minste nog een leeraar naar herwaarts te beroepen, alzoo den oogst hier zeer groot is, gelijk uyt de neevensgaande kerkstaat U.WelEerw. zal blijken, kunnende dit groot aantal vermits de versprijtheyd en verafgelegenheyd der plaatsen onmogelijk door één herder geweit werden.

Gelijk wij U.WelEerw. ook verzoeken om ten minste drie krankbezoekers, alsmeede dat U.WelEerw. de goetheyd hebben ons behulpzaam te zijn tot verkrijging van een eysch van eenige bijbels in 4to, dito psalmboeken, 50 catechisatieboekjes, Malleydze predicatieboeken van Caron en eenige A.B.- en andere schoolboekjes, welk alles hier zeer nodig is.

Zedert onze laaste van 3 september 1755 tot dato dat deese geteekent is, zijn alhier gedoopt 30 kinderen, 6 bejaarde mans en 3 vrouwen, tot ledematen aangenoomen 5 mans en 8 vrouwen, en getrouwt 23 paaren.

Thans niets anders U aandagt waardig te melden hebbende – – – U.WelEerw. bereytwillige dienaren en meedearbeyders, predikant en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Banda Neira. En uyt aller naam en last Gerard Verbeet praeses et epist. scriba, J.T. Hoffmeister.

Banda Neira, den 17^{en} mey 1756.

[1345] In zijn *Memorie*, p. 1-18 beschrijft Verbeet zijn leven tot aan zijn komst naar Banda. Hij was in 1740 als adelborst naar Indië gekomen, daar in 1741 als krankbezoeker aangesteld en naar Ambon gezonden, waar hij onenigheid kreeg met ds. Fernant en gesuspendeerd werd. Hij woonde enkele jaren te Batavia en was 1751-1754 in Nederland, waar hij tot predikant werd geordend. In april 1755 keerde hij in Batavia terug, waar hij voor Banda werd bestemd. Daar arriveerde hij 9 februari 1756.

[1346] Openbare belijdenis des geloofs doen.

Staat der kerken en schoolen in 't gouvernement Banda met deszelfs onderhorige eylanden, opgenoomen 17 mey anno 1756.

Op *Neira*: ledematen mansperzoonen 23, ledematen vrouwsperzoonen 38, gemeene christenen mans 250, gemeene christenen vrouwen 272, kinderen in de school 65, kinderen buyten de school 258, 906 coppen
Op *Lonthoir*: ledematen mansperzoonen 8, ledematen vrouwsperzoonen 16, gemeene christenen mans 68, gemeene christenen vrouwen 55, kinderen in de school 44, kinderen buyten de school 20, 211 coppen
Op *Ouriën*: gemeene christenen mans 11, gemeene christenen vrouwen 10, kinderen 8, 29 coppen
Op *Salamme*: gemeene christenen mans 24, gemeene christenen vrouwen 27, kinderen in de school 7, kinderen buyten de school 6, 64 coppen
Op *Rosegein*: gemeene christenen mans 30, gemeene christenen vrouwen 18, kinderen in de school 16, kinderen buyten de school 12, 76 coppen
Op *Poelo Ay*: ledematen mansperzoonen 6, ledematen vrouwsperzoonen 9, gemeene christenen mans 38, gemeene christenen vrouwen 57, kinderen in de school 23, kinderen buyten de school 17, 150 coppen

Op de Zuyd Wester Eylanden
Op *Wetter*: gemeene christenen mans 41, gemeente christenen vrouwen 26, kinderen in de school 21, kinderen buyten de school 23, 111 coppen
Op *Kisser*: gemeene christenen mans 102, gemeene christenen vrouwen 173, kinderen in de school 195, kinderen buyten de school 100, 570 coppen
Lethy op Serwaru: gemeene christenen mans 96 (hiervan 1 ongedoopt), gemeene christenen vrouwen 71, kinderen in de school 52, kinderen buyten de school 41, 260 coppen
Lethy op Seray: gemeene christenen mans 51, gemeene christenen vrouwen 50, kinderen in de school 59, kinderen buyten de school 38, 198 coppen
Op *Moa*: gemeene christenen mans 44, gemeene christenen vrouwen 38, kinderen in de school 51, kinderen buyten de school 35 (hiervan 9 ongedoopt), 168 coppen
Op *Babber*: gemeene christenen mans 57, gemeene christenen vrouwen 38, kinderen in de *school 66, kinderen buyten de school 6, 167 coppen*
Damme op Cain: gemeene christenen mans 140, gemeene christenen vrouwen 137, kinderen in de school 81, kinderen buyten de school 82, 440 coppen
Damme op Sallat: gemeene christenen mans 19, gemeene christenen vrouwen 19, kinderen in de school 20, kinderen buyten de school 17, 75 coppen

Op de Zuyt Ooster eylanden als
Maykoor: gemeene christenen mans 28, gemeene christenen vrouwen 23 (hieronder 19 ongedoopt), kinderen in de school 10, kinderen buyten de school 9, 70 coppen
Op *Wockom*: gemeene christenen mans 44, gemeene christenen vrouwen 44, kinderen in de school 17, kinderen buyten de school 12, 117 coppen
Op *Wammer*: gemeene christenen mans 40, gemeene christenen vrouwen 34, kinderen in de school 27, kinderen buyten de school 14, 115 coppen

In alles: 3729[1347] christenen.

[1347] Ten rechte 3727.

232. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE ZUIDWESTER-EILANDEN DOOR DS. GERARDUS VERBEET. Banda-Neira, 19 januari 1757.
G. Verbeet, *Memorie of getrouw Verhaal*, p. 19-22.[1348]

Kerkelijk visite-rapport van den toestand des Christendoms op de Zuid-Wester Eilanden van Timor. Overgegeeven in den Eerw. Kerkenraad tot Banda Neira, den 19 January 1757, door den Predikant Gerardus Verbeet.

Weleerwaarde Heeren Broederen, Leeden deeser Vergadering.

Op zondag den 19 september 1756 des voormiddags ten 11 uuren per de petjalling de Meeuw van deze reede vertrokken zijnde, in gezelschap van de gecommitteerdens Willem Fredrik Gronard[1349] en Samuel Barriël,[1350] zijn wij op woensdag den 22 dito namiddaags ten vier uuren aangekomen tot Hila, op 't eiland *Roma*, dar wij op donderdag den 23 dito per draagstoel aan 's E. Compagnies post, die hier wel drie uuren ver aflegt, gebragt zijnde door de aldaar zig bevindende christenen, zeer vriendelijk ontfangen wierden, met wien wij nog dien zelfden dag in de laag Malleidse taal (in 't Hollands is men hier en op al de overige eilanden voor de inlandse christenen absoluit onverstaanbaar) catechiseerde, gelijk wij ook op vrijdag den 24sten, na gehouden godsdienst, door den H. Doop de christenkerk inlijfden twee kinderen, en op belijdenis een bejaarde. Op zaturdag den 25 dito weeder godsdienst gehouden, en bij die gelegentheid nog een kind gedoopt en een paar in den huwelijken staat bevestigt.

't Welk verrigt zijnde, namen wij affscheid van die gemeinte, die thans beloopt een getal van 51, daaronder 26 kinderen bekwaam tot de school. De gemeinte betuigde hare begeerte om, gelijk andere Zuid-Wester Eilanden, meede van een schoolmeester te moogen voorzien worden.

Dien zelfden dag nog op Hila teruggekeert zijnde, zijn wij van daar op maandag den 27 dito onder zeil gegaan, en op dingsdag den 28sten des avonds om tien uuren gearriveert tot *Wetter*, daar wij op woensdag 29 de eerste maal in 't Malleids catechiseerde, gelijk wij ook nog twee agtereenvolgende dagen deeden; op zondag den 3 october na gehouden godsdienst gedoopt 3 kinderen en getrouwt 2 paaren, terwijl wij ook de voormiddaags-predicatie in de Malleidse taal reciteerde. Alhier is door ons geplaatst den op den 9 september des gepasseerden jaars daarvoor in onze vergadering aangestelden leermeester Johannes Hendriks.

De gemeinte, die op dit eiland een getal van 106 koppen bedraagt, gegroet hebbende, zijn wij vertrokken, en op maanden den 11 dito naarmiddag om drie uuren gearriveert op 't eiland *Kisser*, daar wij eenige reizen in 't Malleids catechiseerde, behalven dat wij op donderdag den 14 en op zondag den 17 voor de Europeszen die hier post vatten in 't Hollands gepreedikt hebbe, zijnde dien dag gedoopt 30 kinderen, nevens 1 bejaarde, en getrouwt zeeven paaren. 't Getal der christenen alhier beloopt 352.

Den ijver tot den godsdienst is hier (zoo bij de landsgrooten als het gemeen) niet sterk. Wanneer ik de predicatie van den 14 op vrijdag in 't Malleids dagt te reciteeren, en ten dien einde de klok tot drie maal toe deed luiden, verscheenen nog orang kaja nog orang toua in des Heeren voorhoven, maar alleen 10 à 12 gemeenen, waarom ik genoodzaakt was om dit voor hun zoo nodig werk te staaken, en des zondaags den 17 van den predikstoel in de Malleidse taal hen dit volgende voor te leezen:

[1348] Een handschrift van dit verslag niet aangetroffen. Op p. 22-27 is een relaas afgedrukt van de ongemakken die Verbeet tijdens deze visitatiereis leed.

[1349] Frederik Gronard, een aantal jaren werkzaam op Ambon, onder meer als secretaris van politie, hoofd van Hila; in 1751 wegens ongehoorzaamheid en onbetamelijk gedrag voor een jaar geschorst; in 1753 is hij hoofd van Pulau Ai.

[1350] Samuel Barriël, in 1757 bevorderd van boekhouder tot onderkoopman tevens resident van Wayer.

> Nadien ik gepasseerde vrijdag met smert gezien hebbe dat en de landsgrooten en het gemeen de middelen tot zaligheid dienende smadelijk verwerpen, maaken wij bekent dat wij met catechiseeren uitscheiden, alzoo wij geen paarlen begeeren te werpen voor de swijnen.

Eenigen wilden zich na gehouden godsdienst excuseren, onder voorwendzel van geen tijd gehad te hebben, waarop ik (van het tegendeel verzeekert) antwoordde 'dat ik reede had te vreezen dat God in hun land zou zenden een honger en dorst, niet naa brood, nog naa water, maar naa 't Woord van den leevendigen God, 'tgeen nu bij hun, die van goede heidenen quade christenen geworden waren, zoo ligt geagt wierd'.

Nadat wij op zondag den 24 dito nog eens gepredikt hadde, hebben wij, op verzoek van de regenten, den jongen koning, in name Philippus Bakker, oud 22 jaren, onder mijn opzigt van hier medegenomen, ten einde door ons onderweezen te worden in de gronden van onzen gezuiverden godsdienst, zijnde met denzelven op vrijdag den 29 dito van daar vertrokken en op zaturdag 30 october aangekomen te

Letie, op de negorij Seruwaru, daar zig thans bevind een getal van 263 christenen, waaraf eenige zig met heidense vrouwen vermengden, 'twelk hier in de gewoonte raakt, vermits de landsgrooten niet begeeren dat kwaat tegen te gaan, maar hetzelve eer met oogluiking permitteren, kunnende de schoolmeester, Frederik Pieters, die zig zijn ampt zeer beijvert, zoo veel niet verkrijgen dat de christenen door hunne orang-kajas genoodzaakt worden in een negorij of gehugt zamen te woonen, moetende met leetweezen toelaten dat dezelven midden onder de heidenen zig nederzetten, waardoor dan veroorzaakt word het maken van verbonden met ongelovigen, en het aannemen van hunne zeeden. Wij hebben hier gepredikt in 't Malleits, gecatechiseert, en gedoopt 11 kinderen.

Wat betreft de staat der kerk van Letie op de negorij Seray, 't getal der christenen beloopt 192 koppen, zijnde hier door ons gedoopt 16 kinderen en 5 bejaarden, en getrouwt 10 paaren; dog dezelve is niet beeter dan die van Seruwaru, niettegenstaande de schoolmeester aldaar, Dirk Evertsz (die door een oeffening van zijn ampt geduurende een tijd van 34 jaaren ten vollen ervaren, en van een stigtelijk gedrag is), meede alle vlijt aanwend om het groot verval tegen te gaan.

Verscheiden hebben zig ook hier aan dezelfde zonden als die op Seruwaru schuldig gemaakt, namentlijk door zig uit de heidenen wijven te neemen, en dat alles zonder hoop van redres zoo de Politike Magt door het statueeren van een lighamelijke straf deze boosheid niet tegengaat. Waarom dan de ondergeteekende gaarne zag dat deze Eerw. Vergadering een besluit nam de Ed. Agtb. Regeering alhier daarom te verzoeken, ten einde dit quaat, indien mogelijk, gestuit worde, 'tgeen dezelve te meer noodzakelijk meent te zijn alzoo hij op vrijdag den 12 dito gekomen zijnde op 't eiland *Moa*, niet zonder ontroering uit den mond van den leermeester aldaar, genaamt Louwrens Joost Philips, verstaan heeft dat onder zes die zig aldaar ook met heidinnen vermengden een gevonden wierd, in name Cain Evert, die twee heidense vrouwen had, hebbende bij de eene drie kinderen, en bij de andere een. Dezelve was bij ons aanweezen aldaar niet op 't eiland, waarom ik mij vergenoegen moest met de orang kajas ernstig te verzoeken dat zij dog door hun gezag die overgegeeven godloosheid wilden teegengaan. Dog een van hun, genaamt Melis Cornelisz, antwoordde mij dat het hun onmogelijk was mijn verzoek te voldoen, te meer alzoo hij oordeelde dit te moeten laaten geschieden, omdat aldus de heidenen te ligter konden tot het Christendom gebragt worden. Ik antwoordde dat Gods Woort leert dat, zoo iemant quaat doet opdat het goede daaruit voortkoome, zijn verdoemenis regtveerdig is.[1351] Dog deeze naam-christen bleef bij zijn gevoelen, waarom wij ons hier dan ook niet lang hebben opgehouden, maar

[1351] Zie Romeinen 3:8.

op zaturdag den 13, naa gehouden godsdienst, het doopen van 10 kinderen en 1 bejaarde, en het trouwen van 2 paaren, van de christenen, die een getal van 163 uitmaaken, affscheid genomen hebbende, nog dien zelven dag op Letie terugkeerden, van welk eiland wij op maandag den 22 dito onder zeil gingen, zijnde op woensdag den 24 dito aangekomen op 't eiland *Sarmatte*.

Hier bevind zig geen een christen, alzoo de Compagnie eerst over een jaar drie Europezen hier heeft doen postvatten. Egter kan ik berigten dat ik, waar ik ook onder inlanders gepredikt heb, noit geen aandagtiger hoorders heb gevonden als eeven hier; ik ben eens een ganschen dag bezig geweest met haar, zijnde een getal van meer als 200, den weg der zaligheid te verkondigen, en haar den Heere Christus in al zijn graveerselen af te maalen, gelijk ook met haar het den waren God onteerende dat 'er in het eeren van hunne afgodsbeelden, waarvan dit lant vol is, legt opgeslooten, onder 't oog te brengen; alsook hoe zij immers tevergeefs van een stuk hout (dat zij zelfs gefatzoeneert hadden en met welker spaanderen zij, gelijk zij ook met schaamte beleeden, hunne rijstpot gekookt hadden) hulp verwagten.[1352] 't Geen zij mij ook toestemden, biddende mij met gevouwe handen dat ik haar zoo lang ik nog hier zou zijn dog in de waare religie wilde onderwijzen, en zoo het de E. Compagnie wilde accoordeeren, haar dog van een schoolmeester voorzien, waartoe ik belooft heb alle acte van devoir te zullen aanwenden.

De heeren commissianten hunne affaires hier verrigt hebbende, zijn wij op maandag den 29 dito van daar gezeilt, en op dingsdag den laasten november gearriveert op *Babber*, daar wij ook het zoo genaamde Christendom, thans bedragende een getal van 208, in een zeer desolaten staat vonden, zijnde bij het houden van den godsdienst, niettegenstaande een groot getal toehoorders, niemant dan ik en den schoolmeester, Antony Eliza, die onder 't psalmgezang zig hooren lieten. Wel is waar dat het gebrek aan psalmboeken hier (gelijk ook op al de Zuidwester Eilanden) groot is; egter is de voornaamste oorzaak de onverschilligheid der landsgrooten, die, in plaats van de jeugd naar 't school en de kerk te drijven, inteegendeel door hun slegt voorbeeld en liefdeloos behandelen van den schoolmeester dezelven om hun werk te doen, zelfs op zondagen, bezig houden, en die nog al school koomen, als 't hun maar in den kop komt, er doen uit roepen. Hier heb ik gedoopt 12 kinderen, 2 bejaarde, en getrouwt 8 paaren. Op vrijdag den 3 december ons werk alhier verrigt hebbende, zijn wij onder zeil gegaan, en op maandag den 6 dito aangeland op 't eiland

Damme, daar wij al meede een gemeinte vonden, inzonderheid op Sollat, die de naam draagt dat ze leeft, schoon zij waarlijk dood is, zijnde de onkunde hier nog grooter als op andere plaatzen, uit geen andere oorzaak als omdat de landshoofden den schoolmeester, Hendrik Rijke, al meede niet maintineerden, maar ter contrarie onbeleeft behandelden, gelijk zij zig ook niet ontzagen te doen aan mij, weigerende eenige mondkost nog gratis, gelijk op al de Zuidwester Eilanden de gewoonte is, nog voor contant of goederen te bezorgen, waarom de ondergeteekende zig dan ook genootzaakt gevonden heeft den 14 dier maand, wanneer hij nog niet anders als een klein varken en dat met groote moeite gekregen had, bij de commissianten te klagen, met verzoek dat dezelve in hun rapport aan de E.Agtb. Regeering zijn beklag hierover wilden bekent stellen, 'tgeen zij ook aannamen te doen.

Niemant laat zig hier in de kerk of het school vinden, maar zijn veel liever bezig in het maaken van Loelies (zeker afgodis werk, waarin zij de leever van een geslagt dier bezien, en daaruit dan eenig geluk of ongeluk voorzeggen). Gelijk zij dat op zondag den 12 dito na 't eindigen van den godsdienst nog gedaan hebben, ten einde te weeten of hunne orang kaja uit handen van gecommitteerdens een brief en rotting van de E. Compagnie zoude erlangen. De schoolmeester gaf ons hier kennis van, waarop ik gedagte landsgroten, hen de schrikkelijkheid deezer zonden onder 't oog gebragt hebbende, aanzeide dat ik, vermits zij zig door

[1352] Vgl. Jesaja 44:9-20.

hunne godlooze leevenswijs den naam van christenen onwaardig maakten, hun schoolmeester met mij zou nemen. Hun Captain antwoordde hierop dat hunne negorij niet magtig was een leermeester te onderhouden, dat de overleeden orang kai 'er wel om een had verzogt, maar zij niet; uit welk antwoord, en de behandeling ons gedaan, genoegzaam blijkt dat zij veel liever met den hond willen wederkeeren tot hun uitbraakzel[1353] als zig door de wetten van de H. God Israëls te laten binden.

De ondergetekende geeft U.Eerw. in bedenking of 't niet noodzakelijk is de E.Agt. Regeering dit een en ander ter kennis te brengen, opdat hun WelEd. in staat gestelt worden, wanneer in 't vervolg van tijd door iemant uit hun weder een meester mogt verzogt werden, hun zulke wetten voor te schrijven als haar E.Agtb. naar hunne hooge wijsheid oordeelen zullen te behooren.

't Getal der christenen op dit eiland, zoo op de negorij Sollat als op Cayn, bedraagt zamen 469. Op laastgemelde negorij is door ons provisioneel als schoolmeester aangestelt den jongeling Abraham Jeremias, van welke aanstelling den gecommitteerdens te dier plaats kennis is gegeven.

Wij zijn op donderdag den 16 dito, naadat wij 17 kinderen gedoopt, en 2 paar getrouwt hadden, van hier onder zeil gegaan, en op maandag den 20 december jongstleden in een gezegenden welstand ter reede van Banda gearriveert.

Dit was het, WelEerwaarde Broederen, 'tgeen wij ons verpligt agten U.WelEerw. te moeten rapporteren, blijvende met hoogagting, t.t. G^{s} Verbeet.

Banda Neira, den 19 january anno 1757.

Volgt nu een schets van de kerk- en schoolvisitatie gedaan door D. Gerardus Verbeet op de Zuidwester-Eilanden van Banda in de drie laaste maanden van 't jaar 1756.

chr = 't Getal der christenen; schoolmrs = schoolmeesters; sk = schoolkinderen; gedk = gedoopte kinderen; belged = op belijdenis gedoopten; getr = getrouwden

eilanden	chr	schoolmrs	sk	gedk	belged	getr
Roma	51	geen school	26	3	1	1 paar
Wetter	106	Johannes Hendriksz	16	3	–	2 paar
Kisser	352	Enog Domingos	53	30	1	7 paar
Letie Seruwaru	263	Fredrik Pieters	28	11	–	10 paar
Letie Seray	192	Dirk Everts	20	16	5	
Moa	163	L. Joost Philips	16	10	1	2 paar
Babber	208	Antony Eliza	23	12	2	8 paar
Damme	469	Abraham Jeremias	64	17	–	2 paar
7 Eilanden	1804	7 leermeesters	246	102	10	32 paar

233. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 mei 1757.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 123-130.[1354]

WelEerwaarde Heeren, zeer geliefde medebroeders.

[1353] Vgl. Spreuken 26:11, Habakuk 2:16 en 2 Petrus 2:22.
[1354] Afgedrukt in Verbeet, *Memorie*, 101-103.

U.WelEerw. geëerde letteren van den 16 januarij a.c.[1355] zijn ons op haar tijd geworden. Het smerte ons wanneer wij daaruyt ontwaarde dat de oorzaak waarom wij dit jaar met geen tweede predikant voorzien zijn, geweest is het gebrek en de ziekte der predikanten in de inlandse taalen op Batavia.

Wij bidden den Algenoegzame dat het hem behaage zijn hand tot die kleyne te wenden, en een groot aantal herders te verwekken die onder hun met vrugt moogen arbeyden, opdat zoo de paalen van Jesu koninkrijk meer uytgebreyd moge werden, terwijl wij ook den God van alle genade smeeken dat hij zijne knegten die zig aldaar reets in de bediening gestelt zien, wil verleenen de nodige ziels- en lighaamskragten tot verrigting van hun swaarwigtig ampt, opdat wij in het aanstaande jaar met tenminste twee leeraars en 2 à 3 krankbezoekers moogen voorzien werden. Waartoe wij nogmaals U.WelEerw. gunstige intercessie bij de Ed. Hoog Indiasche Reegering verzoeken, want schoon 't wel waarheyd is dat scriba deeses (wel verre van in ijver te verflouwen) door Gods zeegen de gemeynte alhier in een bloeyende staat stelt door aanhoudent zes maal ter week te catechiseeren, is het eevenwel ook niet min waarheyd dat wij gedeurig in gevaar zijn (ingevalle denzelve iets menschelijks mogt overkoomen) onze godsdienstige vergaderingen te moeten staaken, waarvan het gevolg dan niet anders als een groot verval, zoo in leer als leeven, zijn kan. Kunnende de kerk- en schoolvisite om de Zuyd Ooster eylanden, daar in 24 jaar geen predikant geweest is, door gebrek van een tweede leeraar ook dit jaar niet gedaan worden.

Wat belangt het door U.WelEerw. tot ons overgemaakte gelt, zijnde provenue uyt zeeker fonds door wijlen eene Juffrouw Lucia Hofman ingerigt,[1356] en bedragende een zomma van eenhonderdzevenentwintig rijxd. en 10 stuyvers. Wij hebben de eer U.WelEerw. ter kennis te brengen dat wij hetzelve aan onzen geliefden leraar, alzoo denzelve zig hier maar alleen bevind, ook geheel hebben toegereykt. De quitantie voor den ontfangst dier penningen gaat in deeze tot U.WelEerw. over, met bijgevoegde dankzegging voor de moeyte hierin door U.WelEerw. aangewent, gelijk wij ook U.WelEerw. bedanken voor het toezenden van den kerkstaat van geheel Neerlands India, geevende ons de eer U.WelEerw. daarenteegen te doen toekoomen den kerkstaat van Banda.

Voor 't overige hebben wij 't geluk U.WelEerw. te communiceeren dat scriba deeses in de drie laaste maanden van 't gepasseerde jaar de visitetogt op de Zuyd Wester eylanden van Timor heeft gedaan,[1357] en wel in gezelschap van de ordinaire gecommitteerdens, zijnde dit de abzoluyte begeerte van haar HoogEdelens met bedreyging van deportement (zonder van hier dat jaar Batavia-waarts gezonden te moogen werden) ingevalle de Bandasche predikanten, dikwils niet zonder reede bevreest voor moeyelijkheeden, ja mishandelingen, de gemelde togt in dat gezelschap weygerde te doen, en een vaartuyg apart daartoe begeerde.

Denzelve heeft op de patjalling de Meeuw die gansche reys het grootste ongemak des weerelds geleeden, hebbende van Banda tot het eyland Roma voor de deur van de roef zijn leeger moeten spreyden, wijl het vaartuyg (dat niet groot is) zoo vol was dat zelfs de gangboorden niet gebruikt konde werden, en 'tgeen nog erger wierd wanneer wij een partij slaaven voor de E. Compagnie inscheepten.

[1355] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 49-50. Afgedrukt in Verbeet, *Memorie*, 98.

[1356] Lucia Hofman, overleden 1747 te Dordrecht, vermaakte haar gehele vermogen aan een fonds ten behoeve van predikanten in Indië, in het bijzonder in de Molukken. Uit de renten van dit kapitaal, oorspronkelijk beheerd door de classis Schieland, ontvingen deze predikanten jaarlijks een toelage. In de 19e eeuw werd het geld uitgekeerd aan het Ned. Zendelinggenootschap en de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Stukken betreffende dit fonds in Stadsarchief Rotterdam, toegang nr. 24.01, Archief Classis Schieland, inv.nr. 487-499.

[1357] G. Verbeet, 'Kerkelyk Visite-rapport van den toestand des Christendoms op de Zuid-Wester Eilanden van Timor' (met verzamelstaat), Banda-Neira, 19 januari 1757, gedrukt in Verbeet, *Memorie*, 19-22 (zie het hiervoorgaande document). Op p. 22-27 het relaas van al de ongemakken die ds. Verbeet tijdens deze reis leed.

Door al de geleede fatigues heeft scriba deeses bij zijn terugkomst (daar hij voor het aangaan dier reyze hier zelfs met geen hooftpijn geïncomodeert was geweest) een swaare ziekte gekreegen, waardoor hij naabij de dood geweest is, dog door 's Heeren goetheyd en de hulp van onzen oppermeester[1358] Nieuwmark zeer spoedig herstelt is. Aldaar zijn gedoopt 111 zoo kinderen als bejaarden, en getrouwt 31 paaren.

Wij houden ons verzeekert dat U.WelEerw. deelneemt in de welstand onzer kerk, en dat geeft ons vrijmoedigheyd onze regtmatige klagte in uwen schoot uyt te storten over de onzoete bejeegeningen die onze vergadering hier ontmoet bij den Agtb. Heer Gouverneur Jacques Barriël. Zijn E. Agtb. heeft niet alleen van scriba deeses gevergt om zijn Edele, alvoorens kerkenraad beleggen wil, hiervan kennis te geeven, maar ook neevens den Agtb. Raad van Politie goet gevonden te improbeeren[1359] de aanstelling van den oud-ouderling Floris Versteeg tot ouderling van Lonthoir in steede van Salomon Boreel,[1360] die haar Ed. Agtb. bij resolutie de dato 19 april jongstleden[1361] hebben begeert dat zal continueeren, teegen welk besluyt wij genootzaakt geweest zijn ons bij nader resolutie aan te kanten, waarin wij op volgende wijze reede van ons doen geeven, zeggende dat wij bij ons genoomen besluyt persisteeren.

1. Omdat broeder Boreel niet alleen reets vier jaaren ouderling geweest is en daarbij den ouderdom van diep in de zeeventig jaaren bereykt, maar nog daarenbooven door ziekte geheel en al buyten staat is te kunnen uytgaan of de vergaderingen bijwonen, zoodat zelfs den scriba geduurende zijn aanweezen alhier (schoon dikwils bij hem aangedient) hem nog noit heeft konnen te spreeken koomen als die, om gemelde oorzaak, geen mensche meer ontfangt. Welke lighaams swakheyd den kerkenraad zig verzeekert houd dat aan den Agtb. Raad van Politie niet onbekent is, waarom zij niet ontveynzen wil over dat besluyt verwondert te zijn, te meer daar
2. de persoon van Floris Versteeg, die zij tot opvolger verkooren heeft, een man is die niet alleen stigtelijk leeft, maar zelfs aan de Lontoirse kerk of gemeente meer dienst doet als oit andere voor hem gedaan hebbe, hebbende geduurende het aanweezen van scriba deeser niet alleen altoos de goetheyt gehad om zoo aan hem als zijn ouderling, wanneer dezelve zig daar bevonden tot verrigting van den godsdienst, het doen der huysbezoeking als aanneemen der ledemaaten, huysvesting te verleenen (daar zij anders in de E. Compagnies logie, die leedig staat, zig zoude moeten ophouden), maar ook hun zelfs door zijn slaaven en vaartuyg, 'tgeen tot dat eynde voor hun altoos gereet ligt, te laaten van hier haalen en terugbrengen, behalven dat zijn Ed. meenigmaalen de moeyte genoomen heeft de tafel bij 't houden van 't avondmaal in gereetheyd te brengen of zomtijds den meede te koomene Neirasen ouderling zig niet voor den dag van de bediening op Lontor konde laaten vinden etc.

Het is nu wel zoo, WelEerw. Heeren, dat gemelde Agtb. Heer (naardat alvoorens onze predikant had laaten roepen, begeerende dat zijn Eerw. eenige verandering in die resolutie zouw maaken, 'tgeen denzelve zeyde zonder kennis van zijn meedeleeden niet te moogen doen) onze nominatie in Politiquen Rade daarop geaprobeert heeft, dog eevenwel hebben wij niet konnen afzijn U.WelEerw. hiervan kennis te geeven, teneynde U.WelEerw. zoo in staat te stellen om desnoods, daar 't nodig zouw weezen, ons gedrag in deeze gehoude te konnen verdeedigen.

[1358] Opperchirurgijn.
[1359] Tegengestelde van approberen: zijn goedkeuring onthouden aan.
[1360] Perkenier.
[1361] Niet aangetroffen.

U.WelEerw. ziet uyt dit geval hoe de politiquen altijd juyst niet gelukkig zijn in 't verkiezen of verwerpen van perzoonen die tot dienst van Gods kerk door de ouderlingschap met unanime advyze verkooren waaren. Wij verzoeken van U.WelEerw. te moogen weeten in hoe verre wij gehouden zijn (zonder schending van het regt der kerk) ons aan het besluyt der overheyd in een geval als dit naar lands costume te gedraagen. Wijl wij, om openhertig te spreeken, meenen dat het regt van verkiezen, als een zaak enkel kerkelijk zijnde, ook bij den kerkenraad staat, en dat de Hooge Magt, willende disaprobeeren, daarvan voldoende reede behoort te geeven, of dat wij anders ons op zoo sufisante reede steunend besluyt noit behoorden te veranderen.

De afgaande diaconen hebben zig in onze vergadering beklaagt over de onvriendelijke bejeegeningen bij het doen van raporte nu en dan bij den heer gouverneur ontmoet, zoodat U.Eerw. uyt dit alles ligt kunt opmaaken hoe het met Gods kerk hier gestelt is.

De plaats tot het houden van den godsdienst geschikt, is zoo vervallen dat zij door swaare balken aan beyde zijden geschoort om niet omver te wayen. De planken die voor een halve muur dienen zijn vergaan. Over eenigen tijd bij 't houden van 't avondmaal storte op een reys zoo veel reegenwater door het adap dak (een zolder legt er niet) dat de helft van het tafelkleet slijknat was. Ingevalle het water maar een weynig verder gestort was, zouden wij genootzaakt geweest zijn de bediening te staaken, daar wij door het overdekken van een schootel het brood nog eeven droog behielden. Hoop tot verkrijgen van een nieuwe kerk kan ons de regeering niet geeven, alzoo 't haar HoogEdelens behaagt heeft het bouwen daarvan vooreerst nog uyt te stellen. Misschien zoo lang tot dat dezelve ('tgeen bij een swaare wind gemakkelijk gebeuren kan) op ons hooft stort, dat God verhoede! Van de zaal in 't Casteel zouden wij ons wel konnen bedienen, dog deeze kan de gemeynte niet omvangen.

Het is met het huys op Lontoir waarin den godsdienst gehouden word niet veel beeter. Scriba deezer moet er dienst doen voor een lessenaar staande, want een predikstoel kan er zoo 't schijnt niet af, en van de geweeze kerk staan er de muuren nog, dog ook niet meer. Dat de tijden slegt moeten zijn, kan men (deeze ruïnen ziende) ligt opmaaken.

Zeedert onse laaste van 17 mey anno passato totdat deeze geteekent is, zijn alhier gedoopt 20 kinderen en 14 bejaarden, tot leedematen aangenoomen 17 mans en 25 vrouwen, t'zaamen 42 perzoonen, en getrouwt 13 paaren. Onzen krankbezoeker, Engel de Leeuw, hebben wij vermits tijdsexpiratie en uyt aanmerking van zijn goet gedrag bij ons op zijn verzoek verlost, dezelve komt ook met de eerste bezending tot Ulieden over.

Dat was het, WelEer. Heeren, hetgeen wij geoordeelt hebben U.WelEerw. ter kennis te moeten brengen. Wij eyndige naar minzame groete en toewensing van heil over U.Wel Eerw., de uwe en het uwe – – – den kerkenraad van Banda Neira, en uyt aller naam en last Gerardus Verbeet praeses et epist. scriba, H. Nieumark ouderling.

Banda Neira, den 17 mey 1757.

P.S. Anna Christina Hendriksz, huysvrouw van den Capiteyn Von Leeben,[1362] heeft onze voorschrijving om haar kerkelijke attestatie (die zij zegt vergeeten te hebben) bij U.WelEerw. verzogt.

Staat der kerk en schoolen in 't gouvernement Banda met deszelfs onderhoorige eylanden opgenoomen 17 mey anno 1757

Op *Neira*: 32 mans leedematen, 69 vrouwen leedematen, 258 gemeene christenen mans, 311 gemeene christenen vrouwen, 70 schoolkinderen, 149 buyten, 889 coppen

[1362] In *GM* Van Leben gespeld, 1753 bevorderd van luitenant tot kapitein, in 1756 naar Banda gezonden (*GM* 12, 270; 13, 21).

Op *Lonthoir*: 13 mans leedematen, 20 vrouwen leedematen, 64 gemeene christenen mans, 48 gemeene christenen vrouwen, 39 kinderen in 't school, 17 kinderen buyten 't school, 201 coppen
Op *Ourien*: 13 gemeene christenen mans, 9 gemeene christenen vrouwen, 6 kinderen, 28 coppen
Op *Celamme*: 26 gemeene christenen mans, 19 gemeene christenen vrouwen, 9 kinderen in 't school, 9 kinderen buyten 't school, 63 coppen
Op *Rosegain*: 28 gemeene christenen mans, 20 gemeene christenen vrouwen, 12 kinderen in 't school, 15 kinderen buyten 't school, 75 coppen
Op 't *eyland Ay*: 8 mans leedematen. 14 vrouwen leedematen, 46 gemeene christenen mans, 55 gemeene christenen vrouwen, 18 kinderen in 't school, 11 kinderen buyten 't school, 152 coppen

Op de Zuyd Wester eylanden als:
Wetter: 't getal der christenen 106; *Roma* 51; *Kisser* 352; *Leti op Seray* 192; *Leti Seruwaru* 263; *Moa* 163; *Babber* 208 en op *Damme* 469; 1804 coppen

Op de Zuyd Ooster eylanden als:
Maykor: christen mans 49, christenvrouwen 20, kinderen 29, 98 coppen
Wokkom: christen mans 41, christenvrouwen 50, kinderen 52, 143 coppen
Wammer: christenen 68, kinderen 41, 109 coppen

Dus in de provintie geheel 3582 christenen[1363]

234. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 24 mei 1758.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 131-135.[1364]

WelEerwaarde Heeren en medebroeders.

Het was op den 18de der gepasseerde maand maart dat wij ons bij het arrivement van 't schip De Drie Heuvelen vereert zagen met U.Eerw. geëerde letteren gedateert 24 jan. a.c.,[1365] tot antwoord op den onzen van 17 may anno passado.[1366]

Gelijk het ons aan den eenen kant niet dan zeer aangenaam was dat U.Eerw. correspondentie gelieft te onderhouden, en ons bij dien missive te verzorgen den kerkstaat van geheel Nederlands India, zoo willen wij niet ontfeynsen dat het ons aan den anderen kant smerte te zien dat U.Eerw. gelieft te schrijven dat den oorspronk van alle verwijderingen tussen ons en de politique[1367] zouw gesprooten zijn uyt eene aan beyde kanten al te verregaande passie en menselijke swakheyd. Dat is ras gezegt, maar zoo gemakkelijk niet beweesen. Wij zijn van oordeel dat een kerkvergadering die het regt der kerk ongeschonden tragt te bewaaren, en daarom de politique stroom teegen krijgt, niet zoo ligtvaardig behoort beschuldigt te worden van passie, wijl al onze pogingen zijn daarop toe te leggen dat onze bescheydentheyt alle menschen bekent zij.[1368] Maar dat wij, om vreede te houden met menschen daar de religie, God beetert, niet te dik opzit, zeggen zoude: wat wilt gij mij geeven en ik zal hem

[1363] De optelling geeft 3562.
[1364] Zonder de kerkstaat afgedrukt, met kleine afwijkingen, in Verbeet, *Memorie*, 105-106.
[1365] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 56-58. Afgedrukt in Verbeet, *Memorie*, 104.
[1366] Het hiervoorgaande document.
[1367] Zie het hiervoorgaande document.
[1368] Filippenzen 4:5.

overleeveren?, daarvan heeft onze en zoo wij vertrouwen ook Ulieder ziel, een grouwel. Nu, Eerw. broederen, dus is 't hier gestelt, en bijgevolg, wij gelooven niet verdient te hebben dat men ons als passieus beschuldige omdat wij het regt der kerk zeedig hebben voorgestaan.

U.Eerw. zegt verder dat haar HoogEdelens al overlang, en zoo U.Eerw. meent in het jaar 1690 of omtrent dien tijd een hoogwijs besluyt genoomen, en order zoude gegeeven hebbe dat op alle oosterse comptoiren geen kerkelijke vergaderingen zullen gehouden werden zonder voorkennis van den gouverneur.

Of U.Eerw. in deese wel onderrigt zijn zullen wij niet betwisten, maar dit *weeten* wij, en bezitten daaraf een extract resolutie, dat namenlijk de E. heer Anthony Hurdt en zijn raad, de Ambonse kerkenordening zullende approbeeren, de vier predikanten zig in zijn Ed. tijd daar bevindende, en die de gezegde kerkenordening ontworpen hadde, heeft willen opleggen van het houden van vergaderingen prae-advertentie te doen en hun Ed. lecture te bezorgen zoo van de aankomende als afgaande brieven. Dog waarontrent de leeraaren verzogten dat ze niet schriftelijk mogten verbonden werde, wijl sij den heer gouverneur in het een en ander beleeftheydshalven wel zoude te wille zijn. Welk antwoord de resolutie dicteert, dat de politique zig hebben laaten welgevallen, zijnde die resolutie geslagen 4 april 1673.[1369]

Derhalven volgt dat geen leeraar om de groote Oost abzoluit verpligt is, ten minste zoo verre hieruyt blijkt, prae-advertentie te doen, inzonderheyd niet als een landvoogt daarop toelegt de kerkelijke in haar voorregten te beknibbelen. Wij willen zeer gaarne, gelijk U.Eerw. ons gelieft te raaden, den keyzer geeven dat des keysers is,[1370] dog gelooven niet dat ons daar belast word op een slaafsche wijs alles te laaten slippen wat men van ons begeert.

Nog zeggen U.Eerw. zonder de minste bepaling: 'De verkiesing van ouderlingen en diaconen komt allesins den kerkenraad toe, maar de ap- en improbatie competeert alleen de Hooge Regeering, die niet nodig heeft aan iemant reede daarvan te geeven'. Op wat fondament nu dit van U.Eerw. gezegt word, is ons onbekent. Nogtans neemen wij de vrijheyd te schrijven dat wij in dese van U.Eerw verschillen, en gelooven zoo te moogen, ja te moeten doen. Wijl er in den jaare 1701 op den 8 juny in onse kerkvergadering door den E. commissaris politiek is overgelegt een extract Bataviasche missive aan de regeering van Ternaten dato 25 febr. 1694 luydende aldus:

> In de jaarlijkse nomminatie van ouderlingen en diaconen zal voortaan geen dubbelt getal door den kerkenraad behoeven opgegeven te werden, als strijdende teegens de kerkelijke gewoontens, want de politique altijd de magt aan haar behouden om (N.B.) dees of geene ministers die tot een van die diensten niet wel kan vaceeren te doen veranderen, hetgeen egter altijd met discretie wort gepractiseert.[1371]

Uyt deese missive zien wij dat haar HoogEdelens, wel verre van de kerkelijke dit regt geheel uyt de hand te neemen en tot allerley perzoonen, zelfs burgers (gelijk ons geval is), uyt te strekken, hetzelve bepaalen tot deese of geene ministers die tot een van die diensten niet wel zouden kunnen vaceeren, waarontrent haar HoogEdelens willen dat van de zijde der politique discretie zal gebruykt werden.

Was nu broeder Versteeg een lid van politie geweest, wij hadden de improbatie ons laaten welgevallen. Maar zijn E. een burger perkenier zijnde, waaren wij tot die laffe toegeeving niet verpligt.

Dog 't gaat verder, veel geëerde broederen, wanneer U.Eerw. zegt:

[1369] Zie deel I (Ambon), doc. 179.
[1370] Marcus 12:17 en parallelle plaatsen.
[1371] Zie NA, VOC 923, fol. 107-128, nader fol. 113-117.

Een ouderling te ontslaan weegens hoogklimmende jaaren en swakheyd die met ouderdom gepaart gaat, is als hij zulks begeert wettig, maar iemant uyt zijn dienst te zetten teegens zijn wil is niet gehandelt naa den aard der liefde, en dit schijnt de reeden te zijn (zoo vervolgen U.Eerw.), waarom den geweesen broeder Boreel zig aan den Agtb. Raad van Politie geadresseert heeft om te verzoeken in zijn post te moogen blijven.

Hoe gaarne wij dit zeer onvriendelijk schrijven ongemerkt hadden willen passeeren, vinden wij ons onder U welneemen gedwongen tot bescherming van onze eer en goede naam het volgende daarop te dienen:

Het is onwaarheyt, geliefde broederen, dat den ouderling Boreel tegen zijn wil door ons uyt den dienst gezet zouw zijn. Zijn E., die nu al eenige jaaren aan een beroerte gezukkelt heeft, heeft zig even daarom uyt onse vergadering moeten houden al den tijd dat scriba deeser sig hier heeft bevonden. En daarom zijn wij wel genootzaakt geweest hem te ontslaan, temeer alzoo hij reets daarenbooven twee jaar over zijn tijd ouderling geweest was. Gelijk het ook geheel mis is dat gezegde broeder zig bij de Politie zou geadresseert hebben met verzoek te moogen continueeren. En aangezien U.Eerw. schrijft dat dit geschiet zij, gebruyken wij de vrijheyd te vraagen wie zoo onbeschaamt geweest is den Eerw. Bataviaschen kerkenraad die leugen op de mouw te spelden? Wij verwagten hierop vooral antwoord wijl wij er ons aan geleegen laaten liggen te weeten wie aanleyding gegeeven heeft dat U.Eerw. ons (Uwe mededienstknegten) hebt kunnen goetvinden zoo te slaan! en van liefdelooze mishandelinge ontrent broeder Boreel te beschuldigen. 't Geen wij van herten vergeeven, in verwagting dat ons de man genoemt werde die om de band van vriendschap tusschen U.Eerw. en ons te breeken zig van zoo een ongeoorlooft middel heeft bedient, wanneer wij aanneemen aan onzen kant alles te zullen toebrengen wat dienen kan tot onderhouding van een ongeveynsde vriendschap en nauwe correspondentie.

Het gelt door U.Eerw. uyt het legaat van Juffrouw L. Hofman overgemaakt en bedragende 64 Rds is bij ons ontfangen. Wij hebben hetzelve aan scriba deeser, als die alle de eylanden hier altoos waarneemt, ook geheel toegereykt. De quitantie voor den ontfangst dier penningen gaat in deese tot U.Eerw over,[1372] met bijgevoegde dankzegging van de moeyte door U.Eerw. daarontrent genoomen. De boeken zijn ons bezorgt.

De Neirasche kerk zijn wij genootzaakt geweest op den 27 january jongstleeden weegens ouderdom en bouwvalligheyd af te keuren, zijnde het huys 'tgeen tot het oeffenen van den godsdienst gehuurt en daartoe zeer bekwaam is, door den scriba deeser den 26^{e} febr. ingeweyd met een leerreede uyt 1 Koningen 8 vers 29, 'dat uwe oogen open zijn nagt en dag enzv.'

Zeedert ons laaste van 17 mei anno passato tot heede zijn alhier in de provintie gedoopt 42 kinderen en 9 bejaarden. Tot leedemaaten aangenoomen 38 perzoonen, en getrouwt 26 paaren. Uyt de hier aangehegte kerkstaat zal U.Eerw. zelf het getal van de hier zijnde christenen zien opgereekent

Voor tegenwoordig niets meer te schrijven hebbende – – – predikant en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Banda, en uyt aller naam en last G. Verbeet, praeses et epist scriba.[1373]

Banda Neira, 24 mei 1758.

[1372] Niet aangetroffen.

[1373] Eén naam onleesbaar. Verbeet, *Memorie*, 88, vermeldt voor augustus 1758 de volgende namen van ouderlingen: Leendert Leunisse (arr. 1731 als soldaat, in Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 117, luitenant, overleden 1750), Carolus van Zurker [Surker], Hermannus Nieuwmark, Jacobus Coenraad Weber, Floris Versteeg. Diakenen: Hendrik van Rijn, Pieter van Omene [Ommen], Philip Palm (arr. 1729 als matroos, wordt 1750 vrijburger), Jan Hugo van de Put (eerste klerk, in 1761 naar Ambon, zie daarover *GM 13*, 506v).

Staat der kerken en schoolen in 't gouvernement Banda met dies onderhorige eylanden, opgenoomen 24 mey anno 1758.

Op 't hooftcomptoir *Neira*: ledematen 140, gemeene christenen 648, schoolkinderen 78, buyten 't school 118, 984
Op *Lontoir*: ledematen 32, gemeene christenen 123, schoolkinderen 37, buyten 't school 16, zamen 278[1374]
Op *Ouriën*: gemeene christenen 25, kinderen 4, zamen 29
Op C*elamme*: gemene christenen 49, schoolkinderen 12, buyten 't school 8, zamen 69
Op 't *eyland Ay*: leedematen 19, gemeene christenen 93, schoolkinderen 15, buyten 't school 26, zamen 153
Op *Rosegain*: gemeene christenen 43, schoolkinderen 16, buyten 't school 8, 67

Op de Zuyd Wester eylanden als: op *Wetter* 't getal der christenen 102; op *Roma* 54; op *Kisser* 359; op *Letie op Seruwaru* 259; op *Letie op Seray* 181; op *Moa* 166; op *Babber* 173; op *Damme* 458
Zamen 1752

Op de Zuyd Ooster eylanden als: op *Maykoor* 96; op *Woccum*, 57 ongedoopt, 139; *Wammer* 106
Zamen 341

Dus het getal der christenen in dese provintie in het geheel 3673.[1375]

235. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE ZUIDOOSTER EN ZUIDWESTER-EILANDEN DOOR DS. GERARDUS VERBEET. [Banda-Neira], 2 juni 1759.
G. Verbeet, *Memorie of getrouw Verhaal*, p. 27-31.[1376]

Visite-rapport van kerken en schoolen op de Zuydwester- en Zuydooster-eilanden van Timor en Arou, gedaan en in de kerkvergadering tot Banda overgegeeven door den predikant Gerardus Verbeet op saturdag den 2 juny anno 1759.

Eerwaarde medebroederen.

't Was op maandag den 18 september des gepasseerden jaars dat ik mij van de werff aan boord deed zetten op de chialoup de Agatha Susanna, om in gezelschap van de commissianten Nicolaas Jacob Schuyler[1377] en Gerrit Winter[1378] een kerk- en schoolvisite te doen. En ziende dat in de schuyt nog kleet nog kussens gevonden wierden, vroeg ik, aan boord komende, den werf-baas of dat met met voordagt geschiet was? Daar hij zeer brutaal op ten antwoord gaf dat de Heer gouverneur de kussens in bewaaring had, daarbij voegende, 'wat bij jij tog? Predikant en ook meer niet'.

Schriba deezer geeft U.Eerw. in bedenking of zoodanig een bewijs van de uiterste kleynagting voor een bedienaar des Woords, en dat door een van een andere religie, zonder bij de Ed. Agtb. Regeering daarover maintenue te verzoeken, kan gepasseert werden?

[1374] Ten rechte 208.
[1375] Het totaal is correct, uitgaand van een totaal van 278 voor Lonthoir.
[1376] Een handschrift van dit verslag niet aangetroffen.
[1377] Nicolaas Jacob Schuyler, in 1758 op Banda bevorderd van boekhouder tot onderkoopman.
[1378] *GM* vermeldt een Gerrit Winter die in 1743 ontslag krijgt als baas van de wapenkamer te Batavia.

Des voormiddags om 11 uuren ligtten wij onze dreg, en kwamen op zondag den 24 dito op de reede aan 't eyland *Roma*. Alhier geen school nog meester zijnde, vroeg ik den aldaar post vattenden corporaal, Abraham Wouthuyzen, naar het getal der christenen, zig op dit eyland onthoudende, dog kreeg ten antwoord dat ik over twee jaar het getal immers had opgenomen, en dat hij er niets van wist. Dat deesen Sinjeur ernstig door de Regeering gelast wierd meer eerbied voor het leeraar-ampt te hebben, was onzes oordeels zeer nootzakelijk. Hier zijn door mij gedoopt vier kinderen.

Den eersten october gingen wij des avonds om 11 uuren van hier onder zeil, en arriveerden den 4 dito op *Wetter*, daar het getal der bejaarde christenen slegts beloopt 63, zijnde in het school 20 kinderen, en 12 daarbuiten.

De leermeester, Johannes Hendriksz, die hier ten minsten anderhalf jaar aan een borstquaal gelaboreert heeft, is door mij op zijn ootmoedig verzoek, daarin gesecondeert werdende door de landsgrooten, van hier verlost.

Den 8 october onze reize vervolgende, kwamen wij op zondag den 15 dito op *Kisser*, daar ik den jongen koning Philippus Bakker, dien ik over twee jaaren van hier onder mijn opzigt meede genoomen, en die al dien tijd bij mij gewoond had en door mij in de waarheeden onderweezen was, weder aan de landsgrooten, zijne voogden, overgaf, en die mij voor de genomen moeite eerbiedig dankten. Weegens ziekte heb ik hier niet voor den 5 november godsdienst kunnen houden, zijnde toen gedoopt 18 kinderen, 2 bejaarden, en getrouwt 2 paaren.

Den op dit eiland bescheiden luyen schoolmeester Enog Domingos is door mij om meer dan eene misdaat naar Wetter verplaast, en in deszelfs steede aangestelt den van daar geligten leermeester Johannes Hendriksz, die door de verandering der lugt merkelijke hoop tot wederkrijging van zijn gezontheid geeft, en van wiens naarstigheid en goed beleit in 't onderwijzen ik meer dan eens ooggetuige ben geweest. Zoodat het school alhier, daar bij meester Domingos op zijn hoogst boven 13 discipelen niet zijn verscheenen, in het kort tot omtrent 80 is aangegroeit. Gezegde Johannes Hendriks is als omlopend leermeester aangenomen den 2 juny anno 1753 op een verband van 5 jaaren, dog schoolmeester van Wetter geworden den 9 september 1756, wint hij nog niet meer als 3 rijxd. per maand, waarom hij onze voorspraak bij de E.Agtb. Regeering verzoekt, ten einde hem van den dag zijner aanstelling tot nu de door Haar HoogEdelens daartoe gestelde gagie mag werden te goet gedaan. Het getal der christenen alhier beloopt zaamen 351, waaronder 30 kinderen buiten 't school.

Den 27 november van hier vertrokken zijnde, kwamen wij op woensdag den 29 dito behouden tot Letie, van waar wij op maandag den 4 december per orembai overstaaken naar 't eyland *Moa*, alwaar zig thans een getal van 208 christenen bevind, waaronder 41 schoolkinderen en 50 daarbuiten. Den 10 dito zijn hier door mij gedoopt 33 kinderen, en op belijdenis 23 bejaarden; in den H. Egt verbonden 17 paaren. Affscheid genomen hebbende kwam ik den 11 dito terug op 't eyland

Letie, daar ik de gemeinte in de negorij Seray sterk bevond 161 christenen, waaronder 49 schoolkinderen en 17 'er buiten. Den 26 zijn hier door mij gedoopt 11 kinderen en 3 bejaarden, gecopuleert 4 paaren. Op zondag den laasten december is door mij op de negorij Seruwaru den godsdienst verrigt, en zijn aldaar door den H. Doop de kerk ingelijft 5 kinderen, en op belijdenis 7 bejaarden. 't Geheel getal der christenen beloopt hier te zamen 259, waaronder 55 schoolkinderen en 48 erbuiten.

De leermeester, in name Frederik Pieters, verzoekt onze voorspraak bij de Ed. Agtb. Regeering, ten einde bij de eerstkomende gelegentheid een springtogt naar herwaarts te mogen doen. Op vrijdag den 19 january a.c. van hier vertrokken zijnde, nadat wij drie maal

zeer zwaar in 't uitloopen aan den grond gestooten hadden, kwamen wij op zondag den 21 op 't eiland

Sarmatte, daar de opper orangkay en de verdere landsgroten weder zeer ootmoedig verzogten om een schoolmeester, ten einde hun in de christelijke religie (over welke ik haar nu weder onderhield) te onderwijzen, welk verzoek ter voordraging aan de E.Agtb. Regeering bij mij is aangenomen.

Op donderdag den 25 dito beslooten de commissianten met het vallen van den avond zig aan boord van ons transport-kieltje te begeeven, terwijl wij overeengekomen waren dat ik (alzoo mijn equipagie nog aan de wal had) hun des morgens zou volgen om alsdan, weer en wind dienende, onze reize voort te zetten. Op welke affspraak gerust zijnde, ik met verwondering verstond dat de op onzen transport-bodem gezag voerenden stuurman (zonder order van de gecommitteerdens, ja zelfs zonder haar eens te waarschuwen) de dreg had doen ligten en onder zeil ging. Waardoor ik mij genootzaakt zag, indien ik op geen eiland wilde blijven dat alleen door heidenen bewoond werd, in den donkeren avond tussen 8 en 9 uuren de chialoup tot in zee na te roeyen, terwijl het tot mijn geluk zeer stil weer was, waarom hij te minder nootzake had zoo subiet te vertrekken. Zodraa ik aan boord kwam vroeg ik wie hem belast had anker te ligten. Daar hij op antwoordde, 'ik heb dat uit mij zelve gedaan, terwijl ik de heeren (wijzende op de commissianten) aan boord hebbende niet verpligt ben naar iemand te wagten, en ik zal altoos zoo doen. Dat hij naderhand zijn woord van naar mij niet te zullen wagten, gehouden heeft, zal aanstonds, als ik van Arou spreeke, nader blijken. Intussen oordele U.Eerw. of niet op het allerernstigst overgenoemde stuurman (die 't met zijn werfbaas én in de religie én in de veragting van mijn perzoon en caracter zoo volkomen eens is) *nomine ministerii*[1379] behoort geklaagt en almeede maintenu verzogt te werden, opdat ons of een ander in 't vervolg niet diergelijks bejeegene.

Wij kwamen op zondag den 28 january op *Babber Wettang*[1380] voor anker, van waar ik den 30 dito per orembai overstak naar *Babber Jeyng*,[1381] daar ik op den middag aankwam. De gemeinte bevind zig hier thans in een zeer slegten staat, alzoo de Alfoereze agterlanders, zamenspannende met de heidens van Tenimber en die van Marselle,[1382] deeze kleine schaar, inzonderheid des nagts, zoo ter zee als van agter land, geduurig overvallen, steekende dan hier dan daar de negorijen of dorpen in brand, en moordende wat hun voorkomt. Om welk een en ander die gemeinte, daarin gesecondeert werdende niet alleen door hun meester Anthony Eliza (die wegens aanhoudende ziekte zijn verlossing verzoekt), maar ook door de landsgrooten en de ten deezen eilanden postvattende militairen, onze voorspraak bij de E.Agtb. Regeering op het allerernstigst hebben begeert, ten einde vrijheid te erlangen om zig op Wettang (daar zij in rust konnen leeven) te moogen nederzetten, waartoe zij haar zeggen te meer genootzaakt te zien alzoo de goede heidens, die onder haar woonen, uit vrees voor de Alphoereesen (dat menschen-eeters zijn) de negorij Jayng,[1383] inzonderheid des nagts, verlaaten en zig in het bosch verschuilen.

't Geheel getal der christenen beloopt op Babber Jayng niet meer dan 45, waaronder 10 schoolkinderen en 5 daarbuiten, hebbende de overige, ten getalle van 160, zig reets met'erwoon na Babber Wettang begeeven, uyt oorzaake bovengemelt.

Op den 2 february zijn hier door mij gedoopt 8 kinderen, en op belijdenis een gelijk getal bejaarde, en in den huwelijken staat bevestigt 10 paaren. Dus het werk verrigt zijnde, nam ik affscheid van die gemeinte, haar Gode en den woorden zijner genade beveelende, terwijl ik mij aan boord begaf en op den 9 dito de reis dagt voort te zetten naar Damme. Edog,

[1379] Uit naam van de kerkenraad.
[1380] Huidige naam Pulau Wetang.
[1381] Het huidige eiland Babar, grootste eiland van de Babar-groep.
[1382] Het eiland Marsela, ten zuiden van Babar.
[1383] Huidige naam niet aangetroffen.

hetzelve wegens contrarie wind (de mousson verlopen zijnde) niet kunnende bezeilen, zijn wij, nadat wij op den 14 dito te vergeefs gepoogt hadden Sermatte weder aan te doen, op den 15 weder voor Babber Wettang ten anker gekomen, hebbende in die zes etmalen meer dan eens in gevaar geweest om te blijven; door swaare lekkagie is doe al de rijst en veel andere goederen bedorven.

Op den 9 maart ondernamen wij voor de tweede maal van daar te vertrekken, dog moesten nolens volens den 14 dito op dezelve plaats weder ankeren. Op zaturdag den 17 gingen wij van daar voor de derde maal onder zeil, en alzoo de wint niet toeliet het eyland Damme aan te doen, vond de stuurman en het meerderdeel geraden om zoo hij konde naar herwaarts te steevenen. Dog zaagen ons genootzaakt, nadat wij Banda al 6 dagen in 't gezigt gehad hadden, op den 26 dito de cours te wenden naar *Arouw*, of de zoo genaamde Zuid-Ooster Eilanden, daar wij op den 29 dito in den agtermiddag het anker lieten vallen. Zoodat de Heere in zijne Voorzienigheid mij hierdoor gelegentheid beschikt heeft om de kerk- en schoolvisite ten deezen eilande, daar in 24 à 25 jaaren geen predikant geweest was, te konnen doen.

Ik ben dienzelven avond van Dobbe, daar de sloep ankert, per orembay vertrokken naar de negorij *Wokkam*, daar ik om 10 uuren aankwam, wordende van de christenen, die hier een getal van 146 uitmaaken, vriendelijk ontfangen. Den 30 dito in 't school gegaan zijnde, vond ik er slegs 15 kinderen, die alle zeer wel laazen, psalmen zongen, en tamelijk wel schreeven, zijnde hier buiten 't school nog 12 kleine kinderen. Op de negorij Maykoor bevinden zig 48 christenen, waaronder 16 kinderen in 't school en 7 daarbuiten. De negorij *Wammer* is onlangs genoegzaam geheel afgebrant, gelijk ook de kerk; het getal der christenen beloopt aldaar 93, zijnde in 't school 10 kinderen en 12 daarbuiten. Zoodat al de christenen op Arou thans uitmaken een getal van 287 zielen. Hier zijn den 15 april door mij gedoopt 48 bejaarde perzoonen en 32 kinderen.

Onze stuurman, zijn magt willende toonen, gelastede mij en de commissianten op den 2 april dat wij ons aan boord moesten begeeven, alzoo hij over een dag of twee, gelijk hij zeide, dagt te vertrekken. Daar ik op antwoordde dat ik nog niet gereet was, alzoo de meeste nog ongedoopte christenen zig met de Bandase burgers en hunne vaartuigen agter land op de paarlvisserij bevonden, en ik hen door den schoolmeester kennis had laaten geeven van mijn aanweezen alhier; dat ik dezelve nu moest afwagten. Hij repliceerde daarop dat naar niemant meende te wagten, en zeilen zou zoo ras de wind zulks toeliet.

Den 13 deed hij eenige seinschooten om mij aan boord te hebben, zoo dat U.Eerw. daaruit ziet hoe een predikant hier verpligt word naar de pijpen te danzen van een brutalen stuurman, die uit een haat tegen de Gereformeerde Religie desselfs dienaar (dien hij heeft te brengen ter plaatze daar zijn ampt hem roept) dus veragtelijk behandelt en dwingd zig naa zijn zin te schikken. Zoodanig een kleinagting voor ons ampt en werk nergens toe dienende dan om hetzelve bij den inlander (die dog op uyterlijkheeden ster-oogt) in de grootste veragting te brengen, zoo gelooft scriba dezer almede niet dat deeze vergadering dit ongemerkt zal willen laten passeren.

Gedagten stuurman is, mij agterlatende, van hier naar Banda vertrokken den 17 dito, en ik heb op den 19 dier maand, na gehouden godsdienst in 't Malleits, nog gedoopt op belijdenis 46 bejaarde perzoonen, die van agter land ten dien einde bevoorens eerst waren opgekomen, en gecopuleert 29 paaren. Welk een en ander zou hebben moeten ongedaan blijven bij zooverre ik met den zelven stuurman van hier vertrokken was.

Het werk nu hier verrigt zijnde, heb ik mij op den 2 mei aan boord begeeven op de hier zeilree leggende chialoup van de Bandase burger, de heer Carel Harder,[1384] en ben den 7 dito in een gezegenden welstand hier gearriveert.

[1384] In 1722 genoemd als Europees burger.

Dit het al zijnde, geëerde broederen, 'tgeen ik te rapporteeren had, zal ik eindigen in die verwagting dat U.Eerw. een besluit zult neemen, deeze vergadering betamelijk,[1385] opdat door Hoger Magt de ondeugd gefnuikt, en Gods Kerk het behoorlijk respect in haare Dienaren beweezen werde. In welke verwagting ik ben, WelEerwaarde heeren medebroederen, Uw Eerwaardens heilzoekende dienaar in Christo. G. Verbeet.

Schets van de kerk- en schoolvisite gedaan door den predikant Gerardus Verbeet op de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden van Banda, begonnen 18 september 1758 en geëindigt den 7 mei 1759.[1386]

chr = 't getal der christenen; schoolmrs = schoolmeesters; sk = schoolkinderen; gedk = gedoopte kinderen; belged = op belijdenis gedoopten; getr = getrouwden

eilanden	chr	schoolmrs	sk	gedk	belged	getr
Roma	51	geen school	26	4	–	–
Wetter	63	Enog Domingos	20	–	–	–
Kisser	351	Johannes Hendriksz	80	18	2	2
Letie Seruwaru	259	Fredrik Pieters	55	5	7	–
Letie Seray	161	Dirk Everts	49	11	3	4
Moa	208	L. Joost Philipsz	41	33	23	17
Babber	205	Antony Eliza	10	8	8	10
Wokkam	146	Johannes Andriesz	15			
Maykoor	48	Joh. Domin. Noessie	16	32	94	29
Wammer	93	Hendrik Rijke	10			
9 Eilanden	1585	9 leermeesters	322	111	137	62 paar

236. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, medio augustus 1759.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 136-140.[1387]

WelEerwaarde Heeren en Medebroederen in Christo.

[1385] In dit afschrift ontbreken hier enkele woorden.

[1386] In de *Memorie* volgt na de Schets nog de volgende toelichting: 'De naare toestand waar het zig te Banda met betrekking tot den Gouverneur Jaques Barriël (die nu al zeedert eenigen tijd onbequaam was geworden het roer der regeering langer in handen te houden) bevond, is oorzaak geweest dat den kerkenraad geen genoegdoende satisfactie wegens dien stuurman is gegeeven. Mijne zeer dierbare Egtgenoote was in mijn afweezen op gedagte visite-togt den 3 february des zelven jaars in Banda overleeden, en dus op die tijd wanneer ik mij ter verrigting van het H. dienstwerk had bevonden op het eyland Babber, omtrent 60 à 70 mijlen van huis geleegen. Mijn jongste zoontje vond ik zeer ziek onder opzigt van mijn gevolmagtigde de E. Casparus Greven, en het oudste, dat toen 9 jaar was, had die langdurige togt met mij gedaan, zijnde neffens mij redelijk welvarend.' Gouverneur Barriël was door ernstige psychische klachten buiten staat geraakt zijn ambt uit te oefenen. Casparus Greven, 1750 boekhouder op Banda, bevorderd tot secretaris Banda; 1759 nog steeds secr. Banda maar intussen bevorderd tot onderkoopman; wordt 1760 geschorst wegens vermeende deelname aan fraude; opgeroepen naar Batavia.

[1387] Afgedrukt in Verbeet, *Memorie*, 108-110.

Bij de terugkomst van scriba dezer uit de kerk- en school-visite, die over de 7 en een halve maand geduurt heeft, openden wij U.Eerw. geëerde letteren, gedateerd 10 jannuary a.c.,[1388] dienende tot antwoord op den onzen van 24 mey 1758.[1389]

Wij verwonderen ons zeer over dat wij ons in gedagte missive beschuldigt zien als hadden wij onzen laastvorigen doorzult met scherpe bittere verwijten, en nog meer dat men daarop onmiddelijk laat volgen.

Om geen geleegentheid tot verwijderinge te geeven, willen wij de hatelijke en aanstootelijke uitdrukkingen, in uw brief voorkomende, wel gaarne met stilzwijgen voorbijgaan, enz. Zoo dusdanig schrijven in ulieder oordeel het middel is om verwijderingen uit den weg te ruimen, dan weeten wij niet wat het zij, 't vuur van twist aan te blazen.

U.Eerw. noemt onze verdediging 'anstotelijke uitdrukkingen', die gij met stilswijgen voorbij wilt gaan. Zeeker, waarde broederen, dus te handelen is ook veel gemackelijker dan het zou zijn om die te wederleggen. Wat ons aanbelangt, het gelust ons na deeze niet langer ons regt te moeten betoogen voor zodanig een vierschaar daar men, in plaats van oneenzijdig te oordeelen, onzes eragtens al te veel overhelt naar de zijde van partije, en daar men uit dien hoofde onze wel gefondeerde verantwoording met allerlei hatelijke benamingen doorstrijkt, en dat het ergst is, dan nog wil doen geloven dat men geen oogmerk zou hebben om ons te beleedigen. Wij zullen ons derhalven vergenoegen met alleen op U.Eerw. missive aangaande één poinct onze gedachten te zeggen, en het van onzen kant dan daarbij laten berusten.

U.Eerw. zegt dat de Ed. Hoog Indiase Regeering uwe vergadering nooit geen reeden geeft waarom deeze of geene persoonen geïmprobeert worden, waarvan wij, dus vervolgen U.Eerw., verscheide voorbeelden hebben, zoo wel in 's Compagnies dienaaren als burgers. En hieruit willen U.Eerw. bewijzen dat wij al meede gehouden zouden zijn, wanneer ouderlingen of diakonen verkooren hadden, ons de disapprobatie te moeten laten welgevallen, dog dat volgt niet.

Zijn U.Eerw. zo toegeevent, bijna hadden wij gezeit zoo lafhartig, dat gijlieden een besluit, bij u in de vreeze des Heeren, met aanroeping van zijn Naam genoomen, laat met voeten treeden van een politicque regeering die, dus handelende, haar een regt aanmatigt dat Christus als Koning over zijne Kerk alleen toekomt, en welk regt hij zijne dienaaren, en geensints een wereltlijke magt in handen heeft gegeven, wij wenschen noit op zo eene wijs de ons toevertrouwde post te verlaten.

God heeft onder de dagen van het Nieuwe Testament christen-overheeden gegeeven, dog geensins opdat zijne Kerk, opdat zijne Dienaars die dezelve bestieren, door hun in haar regt gedwarsboomt zouden worden, maar integendeel opdat dezelven door haar gesag de kerkelijke besluiten (volgens Gods Woord genoomen) klem zouden doen hebben. Wij konnen ons niet onthouden van te zeggen dat wij ons schamen te moeten leezen dat zo een aansienelijke kerkvergadering als de uwe, uit zo veel wakkere mannen bestaande, daartoe komt om dus opentlijk te schrijven (even of er roem meede te behalen was): 'De Hooge Regeering geeft aan den kerkenraad geen reede waarom deeze of geene persoonen geïmprobeert werden'. Hebben haar HoogEdelens daar regt toe, dan was het beeter, eer men tot een verkiezing kwam, haar HoogEdelens af te vragen wie er ouderling of diaken worden moest, opdat men door een disapprobatie (beneevens den verkooren broeder) niet ten toon gestelt wierd voor de geheele gemeinte als had men zijn oog laten vallen op een onweerdig subject.

Wij weeten wel, veelgeliefde broederen, dat deeze magt den politicquen niet van gisteren of eergisteren is toegevallen. Wij houden daarom U.Eerw. in zo verre onschuldig, als die daartoe de eerste steen niet gelegt hebt. Maar wij bidden God dat hij u, zijne knegten, den

[1388] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 139-141; afgedrukt in Verbeet, *Memorie*, 107-108.
[1389] Hiervoor, doc. 234.

Geest der vrijmoedigheit schenke! en eensgesint doe zijn, om zulke ingekrope misbruiken liever te verbeeteren dan dat gij als het ware voor een eer zoud reekenen 'tgeen wij om goede reede verfoeien.

Wij verklaren voor Gods aangesigt dat wij geen oogmerk hebben om ulieden te verbitteren. Den ijver voor Gods zaak en huis doet ons die hartige taal spreeken. Ook hebben wij geen vermaak om de Heerlijkheeden te lasteren, dat zij verre! Gelijk het haar HoogEdelens ten uitersten onaangenaam zou zijn wanneer kerkelijke persoonen zig met haar doen bemoeiden, kunnen dezelven ons niet kwalijk duiden als wij ernstig voor ons regt spreeken, en dat op het kragtigst verdeedigen. Nu, dit willen wij alleen doen, latende voor het overige yder in zijn waarde.

_ _ _[1390]

Als aan onze broederen, meedegenoten in de verdrukkingen en in het Koninkrijk en in de lijdzaamheid Christi, moeten wij klagende schrijven dat het haar HoogEdelens behaagt heeft op zeker request (het voorleeden jaar door alle de leedematen alhier, ten getalle van een hondert veertig geteekent, ten einde men aan scriba dezer een ordentlijk bestaan wilde besorgen) te antwoorden dat de Hoge Regeering dat verzoek zo ongehoort en arrogant gevonden heeft dat zij den onderteekenaar in een boete van 25 rijxdaalders condemneert, en daar nog derft bijvoegen dat zij den predikant Verbeet 'serieus recommandeert om zig geschikter te gedragen en te vreede te zijn met de emolumenten die zijne collega's genieten'. Wat dunkt u, broederen, van dusdanig een handel? Is het een schelmstuk dat men zijne huisgenooten tragt te verzorgen? En wilde men al niets geeven, moest men dan zijne passie zo ver den teugel vieren dat men een leeraar die onbesproken leeft van ongeschiktheid in zijn gedrag beschuldigt? Onze gantsche gemeinte getuigt het contrarie in gedagte request, hetgeen zij aldus sluit: 'opdat wij niet berooft werden van een leeraar die door zijn onvermoeiden yver in het aanhoudent catechiseeren en toedienen van de genademiddelen, zowel in de Malleidse als Nederlandse taal, de gemeinte opbouwd in het geloove, stigtende met leer en leeven'.

Deeze laster is oorzaak dat scriba dezer, die door zulk een mishandeling zijn swaren dienst hier moet doen al zugtende, dit jaar zijn verlossing naar Nederland, al was 't met stilstand van gagie, verzoekt. God bewaar u, zijne knegten, voor diergelijke onvriendelijke behandelingen, en uw aanbetrouwde kudde voor zig berooft te moeten zien van getrouwe wagters omdat christen overheeden haar goede naam zoeken te verminderen.

Hiernevens bekomt U.Eerw. naar gewoonte onzen kerkstaat, uit welke blijkt dat het geheele aantal der christenen in deeze provincie beloopt 3451 zielen. Zeedert onze laaste van den 24 mey 1758 tot heeden zijn gedoopt:
Op de *Zuidwest*: 79 kinderen, 43 bejaarden
Op *Arouw*: 51 kinderen, 75 bejaarden, waaronder 1 Jood
Op *Banda*: 29 kinderen, 7 bejaarden en 2 Chineesen
Dus te zamen: 159 kinderen en 125 bejaarden.

Dit het al zijnde, veel geëerde broederen, dat wij te melden hebben, zullen wij deeze sluiten met toebidding van heil over uw geëerde persoonen, over de uwe en het uwe, terwijl wij met agting blijven – – – den kerkenraad van Banda Neira. En uit aller naam en last G. Verbeet praeses et epist. scriba. H Nieumark ouderling.

Banda Neira, medio Augustus anno 1759.[1391]

[1390] Hier een passage betreffende financiële aangelegenheden.
[1391] De kerkenraad van Batavia antwoordde op zeer verontwaardigde toon in zijn brief aan kkr Banda d.d. 20 december 1759 (ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 170-171).

Staat der kerken en scholen in 't gouvernement Banda met dies onderhorige eylanden medio augustus anno 1759.[1392]

Op 't hoofdcomptoir *Neira*: ledematen 144, gemeene christenen 560, schoolkinderen 27, buyten 't school 175, zamen 906
Op *Lonthoir*: ledematen 34, gemeene christenen 126, schoolkinderen 38, buyten 15, zamen 213
Op *Ourien* en *Celamme*: gemeene christenen 40, kinderen 8, zamen 48
Op *Rosegein*: gemeene christenen 35, kinderen 27, zamen 62
Op 't *eyland Ay*: ledematen 18, gemeene christenen 134, schoolkinderen 17, buyten 7, zamen 176

Op de Zuyd Wester eylanden als *Wetter* 't getal der christenen 63, op *Roma* 54, op *Kisser* 351, op *Lety* op Seruwaru 259, Lety op Seray 161, op *Moa* 208, op *Babber* 205, op *Damme* 458, zamen 1759, waaronder 498 schoolieren
Op de Zuyd Ooster eylanden als op *Maykoor* 48, op Wokkum *146*, op *Wammer* 93, zamen 287, waarvan 53 scholieren

Dus in alles 3441 christenen.[1393]

237. RESOLUTIE VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA BETREFFENDE HET ONTSLAG VAN DS. G. VERBEET. Banda-Neira, 21 mei 1760.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 149-151. Afschrift.

Copia kerkelijke resolutie gehouden tot Banda Neira op woensdag den 21[en] may 1760.[1394] Present H. Nieuwmark, C. van Surker, J.C. Weber, Floris Versteegh ouderlingen, Hendrik van Rijn en P. van Ommen diaconen, de verdere leeden en den E. Commissaris Politique d'E. heer Gerrit Aansorgh absent.

Na den gebeeden etc. leyde den voorsitter over een extract uyt den Ed. Agt. Raad van Politie deser provintie de dato 13[en] deser, luydende als:

> Extract uyt de resolutie genomen in Rade van Politie ten gouvernemente Banda op dingsdag den 13[en] may 1760.[1395]
> Ingekomen wesende een extract kerkelijke resolutie genomen op gisteren, dat van den volgenden inhoud was:
>
> Extract resolutie genomen in kerkenraad tot Banda Neira op maandag den 12[en] may 1760, present de predikant Gerardus Verbeet Synedrii Praeses, uyt de ouderlinge Nieuwmark en Versteegh, en uyt de diaconen Hendrik van Rijn, d'E. Commissaris Politique d'heer Gerrit Aansorgh[1396] absent.
> Na den gebeede, voorleese en tekenen der laatstvorige resolutie zegt D. Praeses de vergadering belegt te hebben teneynde dezelve kennis te geven dat van dit ogenblik af zijn

[1392] De cijfers betreffende de ZO- en ZW-eilanden wijken hier en daar af van die in het originele rapport (zie hierna).
[1393] De optelling van de vier deeltotalen geeft 3451.
[1394] Afgedrukt in Verbeet, *Memorie*, 94-94.
[1395] NA, VOC 2988, fol. 162-166.
[1396] Opperkoopman, arr. Batavia als onderkoopman 20 mei 1754, overleden 11 juni 1764.; zie *GM* 13.

dienst nederlegt, en met afgeschreven zoldij naar Batavia, en van daar naar Nederland begeert te vertrekken, om reede:
haar HoogEdelheedens (wien hij preces het voorleeden jaar om zijn verlossing al was 't met afgeschreven gagie had besolliciteert) hebben konnen goedvinden te antwoorden:
dat zij zijn request[1397] zoo oneerbiedig hebben bevonden dat zij oordeelen hetzelve een ernstige corrigerende dispositie verdient had, dog dat zij hetzelve voor deze rijse aan een zeyde wilde zetten, en hem laten bij een gemeente waarvan (gelijk d'E. Hooge Indiase Regering niet tot haar reputatie hier bijgevoegt) bemind wert, en dat zij hem nu toelegt de emolumenten die zijn gemeente voor hem in 't jaar 1758 verzogt heeft, en waarom dezelve te dier tijt, alsof zij een grote misdaat begaan had, in een geldboete van florijne sestig was gecondemneert, in verwagting dat hij preces in het vervolg zig voor alle stappen die misnoegen kunnen geven zorgvuldig te dragen.
Dit nu is een taal die den preces zegt dat hem te hoogsten beleedigt, alsoo er duydelijk genoeg in legt dat hij zig aan veele quade stappen zouw hebben schuldig gemaakt, dat onwaar is, terwijl hij (het zij Gode ter eere gezegt) gewandelt heeft zonder aanstoot te geven in eenig ding, hebbende althoos overvloediger g'arbeyt dan ooyt andere voor hem gedaan hebben, 'twelk door de vergadering volkomen toegestemt word, terwijl dezelve hem preces even daarom versoekt te willen blijven, uyt aanmerking van 't nadeel dat Gods kerk in dese plaats door 't missen van zijn dubbelen dienst, namentlijk in 't Malleyts en Nederduyts, zouw komen te leyden.
Waarop hij preces repliceert dat voornemens is om absolut te vertrekken, als kunnende nadat hem zoo veel smaat door haar HoogEdelheedens is aangedaan, hier niet van vrugt zijn, nog zijn dienst verder met lust blijven waarnemen.
Waarop met eenparige stemmen werd goedgevonden en verstaan, vermits dan zijn Eerw. absoluyt niet onder ons wil blijven, aan den E. Agtb. Raad van Politie alhier daarvan kennis te geven, met verzoek van transport voor zijn Eerw. naar Indiaas hooftplaats, zullende zijn Eerw. (van ons vertrekkende) vanweegen deze vergaderingh een loffelijk testimonium ter hand gesteld werden aangaande zijn stigtelijk en godvrugtig gedrag, gelijk ook van zijn meer dan gemeenen ijver in 't opbouwen van 's Heeren huys gedurende al den tijt van zijn verblijff onder ons aangewend. (Onder stont: accordeert, was getekent: G. Verbeet preces et scriba.)

Zoo is, daaruyt gesien wesende etc., eenpariglijk goedgevonden en verstaan ged. predikant Verbeet zijn gagie van heeden af te laten schrijven, en zodanig alhier te doen verblijven tot tijt en wijle men haar HoogEdelheedens veelgerespecteerde dispositie over zijn persoon zal hebben erlangt, alsoo men niet gequalificeert is tot het accordeeren van zulke ongereymde verzoeken, gelijk blijkt uyt haar HoogEdelens missive na herwaarts in dato 29 december 1758,[1398] en ook bij die van hoogdezelve na Ternaten van den 31 december 1750,[1399] mitsgaders teffens verder besloten door den voorleeser op de ordinaire kerkdagen in de kerk soo lange Gods heylig woort de gemeente te doen voorleesen, en hiervan per extract de Eerw. kerkenraad, voor zoo verre nodig is, de vereyste kennisse te geven.
Onder stond: accordeert, was getekent: B. Rijke, secretaris.

[1397] Zie hiervoor, doc. 236.
[1398] Brief HR aan PR Banda 29 dec. 1758, NA, 7638, folio 70-82, in het bijzonder fol. 77.
[1399] HR aan Gouverneur en Raden van Ternate d.d. 31 december 1750, NA, VOC 1004, fol. 136-211. Het einde was dat Verbeet bij resolutie HR d.d. 2 juli 1761 werd ontzet uit zijn ambt (!), voor altijd uit Indië verbannen, en naar Nederland verzonden. Maar ook daar werd hij door de VOC nog juridisch vervolgd. NA, VOC 791, fol. 596; *Memorie*, 115-116.

Na welkens opleesing de broeders Nieuwmark, Versteegh en Van Rijn betuygden haar daarmeede niet ten vollen te kunnen confirmeren, maar wel in dier voegen als hier vervolgens werd ter nedergesteld.

> Nadat den preces zijn klagten ingebragt hadde etc. ('tgeen voor zijn Eerw. reekening blijft), zoo heeft de vergadering vervolgens toegestemt dat zijn Eerw. althoos gewandelt heeft zonder aanstoot te geven, en overvloediger g'arbeyt dan ooyt andere vóór hem gedaan hebben.
> Voorts heeft de vergadering niet kunnen condescendeeren in 't nederleggen van zijn Eerw. dienst, maar ter contrarie wel ernstig verzogt en aangedrongen dat zijn Eerw. onder ons zoude blijven, uyt aanmerking van 't nadeel dat de gemeente en Gods kerk in deze plaatse door 't missen van zijn dubbelen dienst, namentlijk in 't Malayts en Nederduyts, daardoor zoude komen te lijden (en waaruyt ook zoude kunnen resulteeren dat men in lange geen predikant tegemoed zag).
> Waarop zijn Eerw. zig absoluyt verklaard heeft niet te willen of te zullen blijven etc.
> Waarna met eenparige stemmen is goedgevonden en verstaan (vermits zijn Eerw. absoluyt niet bij ons blijven wil) om daarvan aan den Ed. Agtb. Raad van Politie alhier per extract kennis te geven.
> Vervolgens is nog besloten om zijn Eerw. bij obtinering van zijn vertrek van ons, om zijn Eerw. alsdan een loffelijke testimonie te verleenen, als wesende op zijn dienst niet te zeggen.

Met welk voormeld genomene besluyt de thans present zijnde broeders haar confirmeeren, terwijl teffens goedgevonden en verstaan werd om van 't een en ander aan de Ed. Agtb. Regering per extract kennis te geven, met oodmoedig versoek dat zijn Eerw. uyt zijn arrest ontslagen en deesen jaare nog na Batavia ter dispositie van haar HoogEdelhedens mag gezonden werden, als kunnende dan het sacrament des H. Doop zoo lange waarneemen, 'twelk zijn Eerw. in laatstgehoudene vergadering ook aangenomen heeft zoo lang te bedienen als in deze provintie is (dog alles onder 't wijser oordeel van d'Ed. Agtb. Regering deser provintie), opdat men te spoediger met een ander leeraar voorzien mag werden. Waarmede deze vergadering in vreeden met den apostolisen zegen geschijden is.

(Was getekent) H. Nieuwmark, C. van Surker, J.C. Weber, F. Versteegh, H. van Rijn en P. van Ommen. Accordeert: F. Versteegh, scriba.

238. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 17 juni 1760.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 143-145. Afschrift.

WelEerwaarde, hooggeleerde heeren, en meedebroederen in Christo.

Wij vinden ons verpligt U.WelEerw. den droevigen staat van deze onse Bandase kerk zoo kort doenlijk ter kennisse te brengen, en met leetweesen melden dat zijn Eerw. onsen geweesen predikant Gerardus Verbeet op maandag den 12^{en} may even verweeken kerkevergadering heeft laten beleggen, die na de middag om 4 uuren gehouden is, wanneer zijn Eerw. na den gebeeden en 't tekenen der laatste resolutie zijn beklag over de Edele Hooge Regering gedaan heeft (dat wij voor zijn reekening laten) mitsgaders zijn dienst om die reeden nedergelegt, met absolute verklaring van niet langer onder ons te willen off te zullen blijven, zoodat wij genoodsaakt zijn geweest te besluyten om daarvan aan den Ed. Agtb. Raad van Politie per extract kennis te geven.

't Geen ook daags daaraan door zijn Eerw. bij den Ed. Agtb. Heer gebragt is (met welk extract wij ons ten vollen niet hebben kunnen confirmeeren, maar geloven dat zijn Eerw. zulx abusivelijk daarbij gesteld heeft), waarna de facto politicque vergadering gehouden, en besloten is om zijn Eerw. gagie af te schrijven, en hem intussen hier te houden tot daarover van Batavia zoude weesen gedisponeerd.

Voorts is zijn Eerw. op den 14^{en} dito, als hebbende woorden met de boode off afslager gehad, zonder verhoort te worden arrest in zijn huys aangesegt, zonder dat imand acces hebben mag.

Wijders is den coster door den secretaris van politie Barend Rijke geroepen, die hem een extract uyt Politiecquen Tade ter hand stelden, om hetzelve aan alle de broeders te laten leesen, met verdere belasting uyt ordre van den WelEd. Agtb. Heer gouverneur om kerkevergadering aan te zeggen, die op den 21^{en} der voornoemden maand ook effect gesorteert heeft, in zodaniger voegen als den geïncluseerde copia resolutie van even gecitteerde datum en 12^{en} bevorens komt te dicteeren.[1400]

Dit dan hetgeene wesende, voor zoo verre ons bekend, dat wij U.WelEerw. met smerte te bedeelen hadde. En dat het de gemeinte geen minder smerte toebrengt is ligt af te meeten doordien zijn Eerw. zoo veel, ja meer dan ooyt andere voorheen aan haar gedaan heeft, en om de waarheyt te zeggen, zijn Eerw. heeft altoos met een onvermoeyden vlijt g'arbeyt tot opbouwing van den dienst des Heeren.

Wij bidden U.WelEerw. of God door ons bade: verlaat dog onsen geweesenen predikant niet in deze zijne bekommerlijken staat, nevens zijn twee onmondige weesen, want wij zijn alle zondige menschen – waardoor een yder onder de tugtende hand en versoeking des Heeren kan komen, om ons regt te beproeven.

Weest dan ook zoo goed van desen onsen benarden leeraar in U.WelEerw dagelijkse gebeeden te bedenken, opdat de almagtige God van hemel en aarden, die harten en nieren kent, zijn saken na waarheyt doe te voorschijn komen.

Wij neemen verder nog de vrijheyd om U.WelEerw. adjude te versoeken teneynde dat wij met twee predikanten voor deze aansienlijke gemeente moge begunstigt werden, overmits het voor één leeraar al te swaar valt om den dienst zoo op Neira, Lonthoir als Poulo Ay mitsgaders de Zuyt Ooster en Zuyd Wester commissiën waar te neemen.

Met het naschip sullen wij de eer hebben U.WelEerw. den kerken- en schoolenstaat te bedeelen,[1401] terwijl wij deze fineeren, en intusschen en voorthaan van den Oppersten Herder zodanige zeegeningen over Uwe Eerwaardens persoonen afsmeeken als allessints sullen kunnen strekken tot verheerlijking van den dienst des Heeren.

Eyndelijk, U.Eerwaardens Gode en zijne woorde aanbevolen hebbende, blijven wij – – – de ouderlingen en diaconen F. Versteeg voorsitter en schriba, C. van Surker, H. Nieuwmark, J.C. Weber, Hendrik van Rijn, P. van Ommen.

Banda Neira ady 17^{en} juny 1760.

N.B. 't origineel dezes gaat aff onder 's Compagnies papieren vallen.

239. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 25 augustus 1760.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 147-148, 153-154.

WelEerwaarde, hooggeleerde heeren en medebroederen in Christo.

[1400] Zie het hiervoorgaande document.
[1401] Zie het hiernavolgende document.

Niet dubiterende off ons schrijvens van den 17[en] juny voorleeden,[1402] zoo origineel als duplicaat, zijn U.WelEerw. lang voor paresse[1403] dezes ter hand gesteld, aan welkers teneur wij ons alsnog gedragen, dus deze ten principale gerigt tot advertentie als dat onsen geweesene predikant den Eerw. Heer Gerardus Verbeet, nadat ons voormelde letteren gesloten en afgegeven waren, op den 22[en] daar in civiel huysarrest gesteld en op den 9[en] dezer door den E. Agtb. Raad van Politie Batavia-waarts verlost is, (na gedagten) om reeden haar Edelens gesien hebben den bal misgeslagen te zijn, uytwijsens positieve ordre van den 23[en] february 1694 en 31 jannuary 1709, door de HoogEdele Regering van Nederlands India aan de Ambonse ministers gestuurt,[1404]

mitsgaders ten geleyde van de inleggende kerk- en schoolenstaat als ook een quitantie wegens de overgeremitteerde gelde van wijle Juffr. Hofman, waarvoor wij de eer hebben U.WelEerw. hertgrondig te bedanken.

Inmiddens wij deze finerende en intussen en voorthaan van den oppersten Herder zodanige zeegeningen over U.WelEerw. persoonen afsmeeken – – – de ouderlingen en diaconen uytmakend den kerkenraad. F. Versteeg voorsitter et scriba, Leendert Leunissen, J.C. Weber, H. Nieuwmark, C. van Surker, H. van Rijn, P. van Ommen, B. Schare.

Banda Neira ady 25 augustus 1760.

Staat der kerken en scholen in 't gouvernement Banda, met dies onderhorige eylanden, opgenomen medio augustus 1760.

Op 't hooftcomptoir *Neira*: leedematen 133, gemeene christenen 492, kinderen in school 47, kinderen buyten school 172, christenen in 't geheel 844

Op *Lonthoir*: ledematen 34, gemeene christenen 90, kinderen in school 24, kinderen buyten school 20, christenen in 't geheel 168

Op *Poulo Ay* en *Run*: leedematen 18, gemeene christenen 131, kinderen in school 19, kinderen buyten school 7, christenen in 't geheel 175

Op *Ouriën*: leedematen 2, gemeene christenen 18, kinderen in en buyten de school 2, christenen in 't geheel 22

Op *Wayer*: leedematen 4, gemeene christenen 9, kinderen in en buyten school 4, christenen in 't geheel 17

Op *Celamme*: leedematen 7, gemeene christenen 45, kinderen in als buyten school 10, christenen in 't geheel 62

Op *Rosingain*: leedematen 3, gemeene christenen 32, kinderen als voren 21, christenen in 't geheel 56

Op de Zuid Wester eylanden[1405]

Wetter 63, *Roma* 54, *Kisser* 351, *Lethy* Serwaru 259, Lethy Seray 161, *Moa* 208, *Babber* 205, *Damme* 458, christenen in 't geheel 1759, waarvan schoolkinderen 498

[1402] Doc. 232.

[1403] Het verschijnen.

[1404] HR aan Gouverneur en Raden te Ambon, 23 februari 1694, NA, VOC 923, fol. 136-211. Op fol. 171 keurt de Hoge Regering het optreden van gouverneur Schaghen tegen ds. Gordon af; hij had diens zaak naar de Raad van Justitie moeten verwijzen (zie de betreffende stukken in deel I-2). Op fol. 180-181 stelt de HR dat, indien een predikant bij zijn vertrek aan zijn kerkenraad om een attestatie (getuigschrift) vraagt, de plaatselijke overheid zich daarin niet mag mengen, ook al zou de betrokken predikant tegen haar of anderen iets misdaan hebben. Een dag later zond de HR een soortgelijke missive naar Ternate, zie NA, VOC 923, fol. 107-128, nader fol. 113-117. De missive d.d. 31 januari 1709 niet aangetroffen in NA, VOC 950.

[1405] In de marge: 'Vide rapp. van anno 1759'. Zie hiervoor, doc. 236.

Op de Zuid Ooster eylanden[1406]
Maykor 48, *Wokkum* 146, *Wammer* 93, christenen in 't geheel 287, waarvan schoolkinderen 53

Christenen in 't geheel 3390.

Banda Neira, dato voorn. F. Versteegh scriba.

240. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1761.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 159-164.

WelEerwaarde, hooggeleerde heeren en meedebroederen in Christo.

U.WelEerw. missive sub dato 20 december anno passato[1407] is ons in de maand may even verweeken geworden, nevens den kerk- en scholenstaat van India, waarvoor wij U.WelEerw. hartelijk dank betuygen. Voorts was ons lief te ontwaaren dat U.WelEerw. ons schrijvens van den 17 juny en 25 augustus 1760[1408] voor gecommuniceert hebt gelieven te houden. Wijders betuyge wij ook onse dankbaarheyt voor den hertelijken wensch over ons en onse gemeynte gedaan.

Het heeft Jahova tot vreugde onser gantscher gemeynte behaagt, ons van Amboina een herder en leeraar op den 12[en] april jongstleeden toe te schikken door last van haar HoogEdelheedens tot Batavia, den Eerw. Heer Adriaan Pieterse Steutel, die in onse gehoudene kerkevergadering op den 16[en] daaraan met opene armen van liefde onder toewensingh van 's Heeren zeegen ontfangen is, hebbende zijn WelEerw. teffens meede een gepaste zeegen over deze onse vergadering en gemeynte uytgesprooken, en den eersten dag des Heeren daaraanvolgende heeft zijn Eerw. zijn intreepredicatie gedaan uyt 1 Corinthen 9 vers 16. De voorafspraak en inleyding was Psalm 71 vs 16 en Rom. 1 vs 16, waarmeede zijn Eerw. de gemeente en ons genoegen gegeven heeft.

Maar het heeft God na zijn eeuwig raadsbesluyt behaagt (tot ons overgroot leedweesen) dit zijn schijnend ligt weder van den kandelaar te weeren, vermits zijn Eerw. Steutel, na vijff of ses dagen bedlegerig geweest te zijn, op den 2[en] may daaraan het tijdelijke met het eeuwige verwisselt heeft. God, hoope wij, zal hem den loon eenes opregten dienaar Christi verleend hebben.

Dus zijn wij weder in een beklaaglijken staat, en oversulx hebben wij volgens ons besluyt van den 25 july laatstleeden per extract aan den Ed. Agtb. Raad van Politie alhier versogt dat zij van de goedheyt geliefde te zijn om van haar HoogEdelheedens tot Batavia te requireeren twee predikanten en drie bequame krankbesoekers, nevens zodanige boeken als inleggend notitie[1409] dicteert, waarontrend wij U.WelEerw. gunst almeede zijn afsmeekende, alsoo wij dezelve noodsaaklijk behoeftig zijn, want twee predikanten is nog gering genoeg voor deze provintie. Poulo Ay en Wayer zijn zonder krankbesoekers. Laatstgemelte is reeds voor lang overleeden, en eerstgemelde is door den Ed. Agtb. Raad van Politie gegageert,[1410] en die van Lonthoir, Johannes Schaavelaar,[1411] is een oud man, die meest afgeleeft is, en zijn verlossing wel hebben mogt. De twee overige, die op Neira zijn, kan het meede gedaan

[1406] In de marge: 'Ad idem'.
[1407] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia.
[1408] Doc. 238 en 239.
[1409] Zie het slot van dit document.
[1410] In dienst genomen.
[1411] Johannes Schravelaar, zie deel IV, Bijlage Krankbezoekers.

werden, dog als men beter had, men zoude beter kunne plaatsen. En wat de boeken aangaat, zijn geheel en al buyten staat, oversulx renoveere wij nogmaals ons versoek.

Voorts hebbe wij de eer hiernevens te voegen den kerk- en schoolenstaat van deze provintie.

Terwijl wij deze fineere, – – – den kerkenraad. F. Versteegh voorsitter et scriba, C. van Surker, J.C. Weber, H. van Rijn, H. van Schare, P. van Ommen.

Banda Neira, ady 20^{en} augustus 1761.

Staat der kerk en schoolen in 't gouvernement van Banda, opgenoomen medio augustus 1761, en laatste berigten der onderhoorige eylanden.

Op 't hooftcomptoir Neira: leedenmaten 125, gemeene christenen 418, kinderen in 44, wn dito buyten school 150, 737
Op *Lonthoir*: leedematen 31, christenen 92, kinderen in 25, en dito buyten school 19, 167
Op *Poulo Ay*: leedematen 21, christenen 130, kinderen in 21, en dito buyten school 7, 179
Op *Wayer* en *Dammer*: leedematen 6, christenen 10, kinderen in en buyten school 15, 31
Op *Ouriën*: leedematen 2, christenen 23, kinderen buiten de school 1, 26
Op *Celamme*: leedematen 6, christenen 41, kinderen in en buyten de school 17, 64
Op *Rosingain*: leedematen 3, christenen 34, kinderen in en buyten 't school 25, 62

Op de Zuid Wester eylanden, volgens berigt
van anno *1759* op *Wetter* 63
van anno *1759* op *Roma* 54
van anno *1759* op *Babber* 205
van anno *1760* op *Kisser* 306
van anno *1760* op *Lethy Seruwaru* 275
van anno 1760 op *Lethy Seray* 168
van anno *1760* op *Moa* 176
van anno *1759* op *Damme* 458
1705, waaronder ontrent de 500 kinderen zoo in als buyten school

Op de Zuid Ooster eylanden volgens berigt
van anno *1759* op *Maykor* 48
van anno *1760* op *Wockum* 140
van anno *1760* op *Wammer* 112
300, waaronder ontrent 100 kinderen zoo in als buyten school

Christenen in 't geheel 3271

Banda Neira, datum als boven, F. Versteegh (scriba).

Notitie van zodanige boeken als 'er bij den Ed. Agtb. Raad van Politie van Banda voor kerke en schoolen zijn versogt.

3 ps Hollandse bijbels in folio, als 1 voor predikant op de predikstoel, 1 voor den WelEd. Agtb. Heer gouverneur, en 1 voor de secunde
16 ps Holl. bijbels in quarto
30 ps Holl. psalmboeken in quarto
30 ps Holl. psalmboeken in octavo

5 ps Holl. predikatieboeken in quarto
5 ps Maleydse predikatieboeken in quarto
50 ps Storiën Davids in quarto
30 ps Spreuke Salomons in quarto
30 ps Trappen der Jeugt[1412] in quarto
30 ps Letterkunsten in quarto hollands
100 ps Cathechismussen
100 ps A.B. boekjes
100 ps A.B. borretjes enz.
200 ps Maleytse Kort begrypen

Banda Neira, ady 25 july 1761. F. Versteegh scriba.

241. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1762.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 39-46.

WelEerwaarde, godsalige, seer geleerden heeren en veelg'agte meedebroeders.

Het was op den 14e maart jongstleeden wanneer den eerstgeteekende alhier behouden ariveerde, en ons ter hand stelde U.WelEerw. hoogg'eerde letteren sub 22e january deeses jaars,[1413] streckende het de gantsche gemeynte tot eene groote vreugde dat dese kerk wederom mag pronken met een opsigter en leeraar die zijn uytterste vermoogen zal aanwenden om desen armen en zedert lange van een herder beroofde kudde tot de schaapskooy van den Heere Jesus toe te brengen.

Wij zeggen U.WelEerw. hertelijk dank voor het deel dat U.WelEerw. gelieven te neemen in de rampspoeden die zedert lange deese Bandase gemeynte getroffen hebben. Wij kunnen niet zeggen door wat oorzaak daar zoo bitter in zijn gedompelt geworden, alzo zulx voor onse tijd is geschied, maar wij verzekere U.WelEerw. dat gansch geen reeden vinden om over die arme menschen te klaagen. Ter contrarie moeten wij tot loff deser gemeente te zeggen dat veele hun honger toonen naa het Woord door het naarstig bijwoonen van 'tzelve, hebbende den eerste tekenaar onder het gehoor van een talrijke gemeynte den 2e mey jongstleeden zijn intree gedaan uyt Ezechiël 33 vs 11.

Den kerkenraad alhier op den 26e april geheel verandert zijnde, bestaat thans in de navolgende perzoonen. Ouderlinge: Jan Lodewic Marli Casimire,[1414] Jan Hugo van de Putt,[1415] Gedeon Dulez,[1416] Gijsbert Welman[1417] op Lonthoir. Diaconen: Nicolaas van Leyburg, Willem Anthony Camerling,[1418] Willem Nicolaas Bormeester, Jan Rensing, Paulus Meelis op Lonthoir.

Aan onse eysch van boeken is dit jaar voldaan geworden, zoodat wij U.WelEerw. verpligt zijn voor de adsistentie daaromtrent beweesen, met versoek om U.WelEerw. verdere

[1412] Boekjes die de leerstof van het gehele basisonderwijs bevatten.
[1413] ANRI, Archief Kkr Batavia 57, fol. 281-283.
[1414] In 1759 onderkoopman, bevorderd tot luitenant; in 1760 als kapitein-luitenant naar Banda.
[1415] In 1759 1e klerk op Banda; 1760 door de PR tot matroos gedegradeerd; door de HR in zijn functie hersteld en naar Ambon overgeplaatst.
[1416] Militair ingenieur, in 1759 op Ambon bevorderd van sergeant tot vaandrig, in 1760 naar Banda (*GM* heeft de spelling 'Duler'). Zie Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken*, 35, 71.
[1417] Vrijburger.
[1418] In 1760 koopman te Banda, koopt 1765 het perk Combir van F. Versteegh (Van de Wall, *De Nederlandsche Oudheden*, 54).

voorspraak ter obtinue van de ondervolgende schoolboekies, als 30 Trap der jeugts, 30 categismussen, 16 nagtmaalboekies,[1419] 20 kleene psalmboekies.

Alsmeede insteere wij U.WelEerw. hulp en adsistentie om met nog een predicant en twee bequame krankbesoekers te mogen werden voorsien, zijnde dese provintie zoo verre uytgebreyd, dat het werk onmogelijk door één leeraar kan werden verrigt, en de buytencomptoire zijn meest alle van krankbezoekers ontstoken,[1420] ook is hier op Neira niet meer als een, die de dienst nog zeer gebrekkelijk waarneemt.

Hiernevens bekomt U.WelEerw. de staat der kerk zoo nauwkeurig als mogelijk is geweest, nadien van de Zuydwester eylanden van nergens als Moa berigt ontfangen hebben, en van de Zuydooster eylanden in 't geheel niets, waarom wij bij de Agtb. Heer gouverneur versogt hebben dat voortaan door de jaarlijkse gecommitteerdens daarin mag werden voorzien, zoodat wij hoopen het aanstaande jaar U.WelEerw. een nette lijst daarvan over te zenden.

Nog gaat dese verseld van een quitantie groot 47 rds,[1421] zijnde hetgeen den eerstgeteekende ontfangen heeft weegens het Dortregtse legaat, met dankzegging aan U.WelEerw. voor dies besorging.

Thans niets anders U aandagt waardig te melden hebbende – – – U.WelEerw. gants gehoorsaame dienaars en meedebroeders in Christo, W.H. Tenckinck predikant in Banda Neira, J.L.M. Casimire, J.H. van de Putt, G. Dulez, G. Welman, N. van Leyburg, W.A. Camerling, Paulus Melis, W.N. Bormeester, J. Renseng.

Banda Neira, den 31 augustus 1762.

Staat der kerk en schoolen in 't gouvernement van Banda, opgenoomen medio augustus 1762, mitsgaders de laeste berigten van den staat der kerk op de onderhorige eylanden, te weeten:

Op 't hooftcomptoir *Neira*: leedematen 133, gemeene christenen 312, kinderen in de school 85, kinderen buyten de school 160, 690
Op *Lonthoir*: leedematen 30, gemeene christenen 70, kinderen in de school 18, kinderen buyten de school 12, 130
Op *Poulo Ay*: leedematen 20, gemeene christenen 66, kinderen in de school 11, kinderen buyten de school 30, 127
Op *Wayer* en *Dender*: leedematen 4, gemeene christenen 15, kinderen in de school 2, kinderen buyten de school 12, 43
Op *Ouriën*: leedematen 2, gemeene christenen 22, kinderen in de school 1, 25
Op *Celamme*: leedematen 4, gemeene christenen 44, kinderen in de school 4, kinderen buyten de school 5, 57
Op *Rosengain*: leedematen 3, gemeene christenen 32, kinderen in en buyten de school 31, 66

Op de Zuytwester eylanden
Volgens berigten van anno
1759 op Wetter is 't getal der christenen 63
1759 op Roma 54
1759 op Babber 205
1759 op Damme 458

[1419] Boekjes die meegenomen werden naar de avondmaalsviering.
[1420] Verstoken.
[1421] Niet aangetroffen.

1760 op Kisser 306
1760 op Lethy Seruwaroe 275
1760 op Lethy Seray 168
1761 op Moa 197
1726, waaronder omtrent 500 kinderen

Op de Zuydooster eylanden
Volgens berigten van anno
1759 op Maykoor is 't getal der christenen 48
1760 op Wockum 140
1760 op Wammer 112
300, waaronder omtrent 100 kinderen.

Christenen in 't geheel 3164[1422]

Banda Neira, datum ut supra. W.H. Tenckinck, predikant in Banda.

242. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 24 augustus 1763.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 71-74.

WelEerwaarde Heeren, veelgeliefde medebroederen in Christus.

Gelijk het ons tot een bijzonder vergenoegen verstrekte toen wij uyt U.WelEerw. missive sub dato 9 december 1762[1423] U.WelEerw. broederlijke liefde en genegentheit tot ons vernamen, zo hebben wij ook niet in gebrek blijven kunnen om ons hiermede verder in U.WelEerwaardens vriendschap te recommandeeren, onder verzeekeringe van onze zeyde alles te contribueeren wat tot onderhoudinge derzelve eenigzints bequaam zijn mochte.

Het was ons zeer aangenaam U.WelEerw. genegene wensch omtrent de perzoon van D. Eberhard Heineken als tweede leeraar bij zijne komste alhier in vervullinge gebracht te zien, overmits dezelve niet alleen door 's Heeren genaderijken segen gesont en wel den 22 februari h.a. alhier gearriveert is, maar ook tot nog toe door Gods bijstant in het werk des Heeren met lust en vergenoegen arbeidet, en nevens zijnen amtgenoot D. W.H. Tenking in alle liefde en broederlijke eensgezintheit de kudde van Christus, over welke de Heere dezelve tot opzienders gestelt heeft, weydet, onder inwachtinge en afsmekinge van Gods segen, dat ook in deese gemeinte daaglijks mogen worden toegedaan die geloven, tot uitbreidinge van Jesus Koningrijk en tot eer en heerlijkheit van den drie-eenigen God.

Edog, gelijk wij reedenen hebben om den Heere onzen God te danken dat hij in den weg van zijne aanbiddelijke voorzienigheid voor de predikinge des Woords en de bedieninge der H. verbondes segelen hier ter plaatse sorge gedragen heeft, zo kunnen wij egter niet afzijn om aan U.WelEerw. het gebrek te kennen te geeven dat wij nog hebben aan eenige krankbezoekers, en wij verzoeken daarom zeer vriendelijk aan U.WelEerw. om dit gebrek met toesendinge van drie bequame en godvruchtige krankbezoekers toch te willen vervullen en ons dus uyt deese verlegentheit te helpen. 't Is wel waar, U.WelEerw. hebben ons gelieven te raden om alhier na zodanige perzonen onder de mindere bediendens der E. Compagnie, gelijk matrozen, soldaten of ambachtslieden, om te zien welken wij oordeelden tot dit werk bequaam te zijn, maar wat moeite wij ons ook daaromtrent reeds gegeven hebben, wij

[1422] De optelling is correct, gebaseerd op het totaal van 43 voor Wayer en Dender.
[1423] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia.

hebben tot hiertoe onzen wensch nog niet voldoen kunnen, overmits er hier op Banda geenzints zodanige ambachtslieden, matrozen of soldaten te vinden zijn welke de vereyschte hoedanigheeden eenes krankbezoekers hebben en waardoor wij ons bij voorvallende vacature zelfe zouden kunnen gerieven.

Wat den krankbezoeker Johannes Sgravelaar betreft, die voorleeden jaar van den Raad van Politie alhier uyt zijnen dienst ontslagen en zonder kerkelijke attestatie naa Batavia is vertrokken, waaromtrent U.WelEerw. nadere elucidatie begeeren, zo hebben wij de eer U.WelEerw. te berichten alsdat het geenzins de schult van den kerkenraad alhier is dat hij zonder kerkelijke attestatie naa Batavia is overgegaan, maar eenig en alleen zijn eigen verzuym en sorgeloosheit. Want in de kerkelijke vergaderinge alhier om een behoorlijke attestatie verzocht hebbende is hem zulks niet alleen toegestaan, maar ook is na gewoonlijke proclamatie deze zijne attestatie verveerdigt en hem daarvan kennis gegeven. Edog is bovengenoemde krankbezoeker zonder zijne attestatie (gelijk behoorlijk is) te eyschen stilswijgent na Batavia vertrokken. Dus U.WelEerw. genoegzaam de redenen zien kunnen waarom in den kerkenlijken brief van voorleeden jaar geen het minste gewag van zijne perzoon gemaakt is, oordeelende de kerkenraad alhier dit onnoodig te zijn, overmids hem eene bijzondere attestatie zoude overhandigt worden en intusschen niet kunnende voorzien dat hij door een onvoorzichtig verzuym zonder behoorlijke attestatie vertrekken zoude.

Wij hebben alhier bij den Agtb. Heere gouverneur ten dienste van den opentlijken godsdienst en tot verdere onderrichtinge van de jeugd, zo hier op het hooftcomtoir als onderhorige eylanden, ter verkrijginge van volgende boeken een verzoek gedaan als 3 bijbels in folio, 25 dito in quart, 12 psalmboeken, 20 catechismussen, 20 Trap der jeugd, 10 Historie Davids, 10 Spreuken Salomons, 50 A.B.C. boekjes, 20 nagtmaalboekjes; en wij verzoeken hiermede ook zeer vriendelijk aan U.WelEerw. om door U.WelEerw. broederlijke voorsprak bij de Hooge Regeeringe ons hierin de behulpzame hant te willen bieden, dewijl de bijbels en psalmboeken ten dienste van den opentlijken godsdienst alhier niet alleen zeer onbruykbaar worden, maar ook in 't geheel niet toereikent zijn kunnen voor onze nieuwe kerke, welke door de ieverige sorge en waakzaamheit van onzen heere gouverneur alhier gebout is, terwijl wij daarenboven van de leermeesters alhier en onderhorige eylanden geduurig om boeken tot onderwijzinge der jeugd angezocht worden.

Voor het overzenden van het Dordrechtze legaat, bedragende de somma van 36 rijksdaalders, zijn wij U.WelEerw. ten hoogsten verplicht, en ten bewijse dat wij genoemde somma wel ontfangen hebben uyt 's E. Compagnies cassa nemen wij de vrijheyd om aan U.WelEerw. bijleggende quitantie toe te zenden, gelijk wij dan ook U.WelEerw. niet minder verplicht zijn voor de communicatie van den algemeenen staat der kerke van Indiën, zendende daarentegen wederom aan U.WelEerw. den kerkelijken staat van Banda en onderhorige eylanden.[1424]

Wij wenschen voor 't overige hertelijk dat de algenoegzame God uyt zijne volheit eene rijke mate van genadesegen en geest over U.WelEerw. perzonen en heilige bedieninge uytstorte, opdat hoe langer hoe meerder het Koningrijk van onzen Heere Jesus moge uitgebreidt en zijn heerlijke name onder de heydenen groot worden, terwijl wij intusschen na ons nogmaals in U.WelEerw. broederlijke vriendschap bevolen te hebben ons met alle achtinge noemen – – – de predikanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Banda, en uyt aller name en last, Eberhard Heineken V.D.M. p.t. coetus praeses, W.H. Tenckinck, J.L.M. Casimire, D. Wial, G. Dulez, J. Roeling, G. Welman.

Banda Neyra, den 24 Augustus 1763.

[1424] Niet aangetroffen. De algemene kerkstaat van Nederlands-Indië van 1763 geeft geen staat voor Banda (ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 4vv).

P.S. Wij zouden haast vergeten hebben om U.WelEerw. zeer vriendelijk te bedanken, gelijk wij hiermede doen, voor de toezendinge der boeken, die wij zeer wel ontfangen hebben. Ook verzoeken wij nog dat U.WelEerw. de goetheit gelieven te hebben om ons 50 gedrukte attestaties van ledematen toe te senden.

243. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 7 september 1763.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 75-77.

WelEerwaarde, hooggeleerde heeren, veelgeliefde medebroederen in onsen Heere Jesus Christus.

WelEerwaarde heeren. Naar onsen gewoonlijken kerkbrief an sijn HoogAgtbaren Heer gouverneur te hebben in des Compagnies cassa overgegeven, so heeft het de Almagtige Bestierder van 't geheelal, die van sijn doen niet antwoord, door de sterkte van sijn regterhant onse provintie en het overige resort van dien op den 1 deeser 's avonts bijna 5 uir met de roede sijner kastijdinge geslagen, door een vehemente en noyt gehoorde aardbevinge, waardoor het grootste gedeelte van Banda in een puinhoop is verandert, de overige nog staande gebleeven huizen sodanig gescheurt en gedemolieert, sodat wij als eertijds de vaders in hutjes op het open velt moesten logeeren. Hierom sijn wij genootsaakt onse deplorable toestant en besoekinge Godes an U.WelEerw. te communiceeren, met een ned'rig en niet min neergebogen en bedrukt gemoet (onder de nog slaande en gevoelende hant Godts) dat het U.WelEerw. behagen mag in onse benoutheit mede benoût te sijn en medelijden te hebben, van ons daarin te begunstigen en dat te bewerken uit ons aller naam bij sijn HoogEdelheit en de HoogEd. Regeeringe van Batavia, dat er een collect tot soulaas en opbeuringe van de huisgenoten onses geloofs de arme inwoonderen onses lants, wiens breuke anders onherstelbaar is, mag worden gedaan. Hoe sullen anders onse verslagene geesten opgebeurt worden?

De Heere leere ons hieruit onse zonden, als de enigste oorsaak, regt te kennen, met een boetveerdig herte in tranen als de tollenaar[1425] hem te belijden, van nu af de zonden af te breken en in nieuwigheit des leevens voor sijn aangesigte te wandelen, hopende inmiddels dat U.WelEerw. plaatse en personen hiervan moogt bevrijt sijn geweest, en bidden dat Godt U.WelEerw., ja gants Nederlants India en ons insonderheit verder wil bewaaren voor sulke of andere vreeslijke strafgerigten.

Blijven met hoogagting, WelEerw. broederen, U.WelEerw. dienstveerdige medebroeders, W. H. Tenckinck V.D.M., E. Heineken V.D.M., D. Wial ouderling, G. Dulez, J.L.M. Casimire, J. Roeling, G. Welman.

Banda Neira, den 7 september 1763.

P.S. Wij versoeken seer gedienstig dat de penningen van 't bewilligde collect (dat wij verhopen) ter spoedigsten an ons mag worden overgesonden, tot soulaas en herstel van ons arm volk. Al is het, WelEerw. broederen, nog niet geheel ingesamelt, laat het met de eerste sloep of schip een gedeelte sijn, en het overige met het laaste schip. Gedenk an Banda, hooggeëerde broederen, waardoor U.WelEerw. een eûwige verpligtinge op ons zult leggen, die wij noyt konnen vergeeten, maar sullen soeken liefde met liefde te beantwoorden.[1426] W. H. Tenckinck V.D.M. nomine ministerii.[1427]

[1425] Zie Lucas 18:13.
[1426] De brief kkr Batavia aan kkr Banda d.d. 19 december 1763 (ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 54-57) behelst het bericht dat met toestemming van de Hoge Regering te Batavia een collecte voor Banda gehouden is onder alle christen-ingezetenen.
[1427] Uit naam van de kerkenraad. Nomine: onzekere lezing.

244. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 11 september 1764.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 145-148, 171.

WelEerwaarde Heeren, veelgeliefde medebroeders.

So aangenaam het ons soude geweest sijn bijaldien wij de eer gehad hadden om van U.WelEerw. letteren profiteeren te kunnen, so seer betreuren wij tegenswoordig dat wij dit geluk voor dit jaar niet hebben genieten mogen.[1428] Vermoedelijk is zulks veroorzaakt door het rampspoedig agterblijven van het herwarts gedestineerde schip de Seelelie,[1429] gelijk wij hieraan niet anders dan met de uiterste droefheit denken kunnen, overmits wij daardoor van eenen tweeden leeraar, D. Grimmelius, ook berooft zijn, dienwelken wij als door haar HoogEdelhedens naa deze plaatze gesonden met veel liefde souden ontfangen hebben, gelijk wij hem met veel blijdschap te gemoet sagen.[1430] Edog, God, wiens wegen weyse, heilig en gerecht sijn, en wiens doen majesteyt is en heerlijkheit, heeft dese ramp in den weg van sijne anbiddelijke voorsienigheit over sijne kerke alhier komen laten, terwijl wij nogtans redenen hebben om sijne goedheit te danken dat het onz tot hiertoe nog vergunt wort om sijnen heiligen dienst en het gebruik der H. verbondessegelen te mogen oefenen door de bedieninge van den thans nog hier sijnden leeraar D. Eberhard Heineken, die in het werk des Heeren nog met veel lust en liefde arbeydet.

Wij versoeken egter seer vriendelijk van U.WelEerw. dat U.WelEerw. onz door uwe broederlijke voorspraak bij haar HoogEdelhedens gelieven behulpsaam te sijn, dat het haar HoogEdelhedens behagen moge om onz nog met eenen tweeden leeraar te begunstigen, aan welke gunst van haar HoogEdelhedens wij dies te minder twijfelen hoe meer wij van haar HoogEdelhedens vaderlijke voorsorge en ieverige werkzaamheit voor Gods kerke overtuigt sijn. Immers, de gemeinte alhier is te groot als dat sij door eenen leeraar gemakkelijk soude kunnen bedient worden, en om niet eenmaal te seggen dat bij het afsterven of bij eene opkomende siekte van eenen leeraar de verkondiginge des Evangeliums en de bedieninge der verbondessegelen hier aenstonds moet cesseeren, so kan darenboven het werk des Heeren op de onderhorige eylanden niet behoorlijk verricht worden, gelijk dan het gebrek van eenen tweeden leeraar ook oorsaak is dat de kerk- en schoolvisite op de Suidwester en Suidooster eylanden voor dit jaar niet heeft kunnen gedaan worden, hetwelke nogtans seer nodig soude geweest sijn, overmits er op dese eylanden volgens ingekomene briefen reeds een aansienlijk getal is aan welk het sacrament des H. doops soude moeten bedient worden, gelijk U.WelEerw. uit deze nevensgaande lijst van den staat der Bandaasche kerke soudet sien kunnen.

Ook wenschten wij nog twee bequaame krankbezoekers te hebben, dewijl hieraan geduurig alhier gebrek is, en de krankbesoeker Van der Hout, dienwelken U.WelEerw. onz voorleden jaar hebben toegesonden, kort naa sijne komste alhier overleden is.

Onze nieuwe kerke alhier, in welke nogtans sedert de ijsselijke aardbevinge waarmede God dese provintie op 1 september 1763 besocht heeft de opentlijke godsdienst gehouden is, is nu ten eenemaal voltooit, gelijk sij dan ook met dankzegginge tot God in eene bijsondere predicatie over Handelingen XVII, 24, 25 aan des Allerhoogsten genadenrijke bescherminge is anbevolen en des Heeren segen over dit sijn huis afgesmeekt.[1431] Wij hebben het naast God den prijswaardigen iever van den WelEdelen Achtb. Heere gouverneur alhier te

[1428] Brief kkr Batavia aan kkr Banda, ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 360-363.
[1429] De Zeelelie, op 14 februari 1764 bij Kupang vergaan.
[1430] Ds. Grimmelius arriveerde alsnog op Banda op 22 maart 1765; zie het hiernavolgende document.
[1431] Deze kerk liep schade op door de aardbevingen van 1816 en 1835, waarna zij in 1853 door een nieuwe aardbeving gedeeltelijk instortte; in 1875 werd te Neira een nieuwe kerk in gebruik genomen.

danken dat dit huis des Heeren niet alleen soo sterk, maar ook onder so menigvuldige besigheden soo spoedig gebouwt is.

Edog, schoon dit gebouw als seer sterk sijnde naa menschlijken vermoeden vele jaren staan kan sonder dat er het minste aan behoevt ten koste gelegt te worden, bijaldien de Heere onz voor buitengewone oordeelen en rampen genadelijk bewaart, hebben wij egter niet afsijn kunnen om U.WelEerw. broederlijken raad te versoeken of er niet een middel soude kunnen uitgevonden worden waardoor dese kerke tot een seker capitaal konde komen tot onderhoudinge of reparatie derselven. Want overmits wij hier aan menigvuldige aardbevingen onderhevig sijn, waardoor geduurig meer of min schade veroorsaakt wort, so soude sodanig een middel voor dese nieuwe kerke seer noodzaaklijk sijn, temeer omdat de inkomsten met de uitgaven der kerke naauwlijks kunnen evenaaren, en het geringe capitaal dat naa voltooinge der kerke nog overgeschoten is bovendien nog vier jaren renteloos moet blijven. Wij hebben nopens dit stuk onze gedagten reeds laten gaan om eenige collectengelden, hetsij op feest of op dagen wanneer het avontmaal des Heeren bedient wort of bij andere gelegentheden, ten behoeve der kerke af te sonderen. Maar dese gemeinte voor het grootste gedeelte uit armoedige menschen bestaande, welke darenboven van den door de schware aardbevinge des voorledenen jaars veroorsaakten schade nog niet wederom herstelt sijn, soude dit geensins kunnen toereyken, terwijl behalven dit ook de diacony merkelijk daardoor soude benadeelt worden. Wij twijfelen niet of U.WelEerw. sullen onz in een werk dat ten behoeve van den opentlijken godsdienst besteet wort broederlijke assisteeren.

Onz is alhier van den Achtb. Raad van Politie een extract toegesonden uit hetwelke blijkt dat haar HoogEdelhedens van onz begeeren te weten of wij in dese gewesten nog Maleytsche boeken souden kunnen employeeren, en uit dien hoofde nemen wij de vrijheit van U.WelEerw. wederom te versoeken om bij de Hooge Regeeringe te bewerken dat onz voor dit jaar de volgende boeken mogen toegesonden worden, als:

25 Maleytsche bijbels in quarto
10 idem Psalmboeken
10 idem octavo
100 idem catechismussen
50 vraagboekjes door François Caron
10 exemplaren van François Caron Tsjeremin acan pegang agamma
50 Nederduitsche catechismussen
20 Beginsels der leere Christi door Sibersma[1432]
50 A.B.C. boekjes

Edog gelieven U.WelEerw. de goedheit te hebben om so het mooglijk is dese boeken in de laage Maleytsche taal gedrukt onz toe te senden. Want (gelijk wij ook daarom gevraagt sijnde aan den Achtb. Raad van Politie per extract te kennen gegeven hebben) aan de bijbels, psalm- en schoolboeken in de laage Maleytsche taal gedrukt is hier een algemeen gebrek, kunnende de Hoog-Maleytsche taal van de meeste christenen deser provintie niet verstaan worden. Intusschen, bijaldien sodanige bijbels, psalm- en schoolboeken ook op Batavia niet mogten te verkrijgen sijn, dan versoeken wij nogtans dat U.WelEerw. onz dese boeken in de Hoog Maleytsche taal gedrukt gelieven toe te senden, als kunnende deselve tot bevorderinge van het christendom op de Suidwester en Suidooster eylanden employeert worden, op welke eylanden volgens berigt dese taal verstaan en gesproken wort.

De boeken welke U.WelEerw. onz dit jaar hebben toegesonden, hebben wij seer wel ontfangen, en wij bedanken U.WelEerw. hartelijk voor de daaromtrent genomene moeite, gelijk wij dan U.WelEerw. niet minder verplicht sijn voor het toegesondene Dordregts

[1432] Hero Sibersma (1644-1728), *Het beginsel der leere Christi*, z.p., z.j.

legaat bedragende de somma van 75 rds, hetwelke wij uit 's Compagnies cassa ontfangen hebben, dienende tot een beweys hiervan bijleggende quitancie.[1433]

Den staat der kerke van Banda en onderhorige eylanden, soals deselve volgens ingekomene briefen op het nauwkeurigste heeft kunnen opgemaakt worden, nemen wij de vrijheit om hiermede aan U.WelEerw. te communiceeren, en wenschen voor 't overige hertelijk dat de algenoegsame God uit sijne volheit eene rijke mate van genade, segen en geest over U.WelEerw. personen en heilige bedieninge uitstorte, opdat hoe langer hoe meer het koningrijk van onzen Heere Jesus uitgebreydet en sijn heerlijke name onder de heydenen groot gemaakt worde, terwijl wij intusschen na onz in Uwe broederlijke vriendschap en genegentheit bevolen te hebben, wij onz met alle agtinge noemen – – – den kerkenraad van Banda, en uit aller name en last Eberhard Heineken V.D.M., G. Dulez ouderling.

Banda Neira, den 11 september 1764.

P.S. Wij vinden onz nog ten uitersten verpligt U.WelEerw. op het hartelijkste dank te betuigen voor hetgene U.WelEerw. tot de collecte op Batavia ten behoeve der Bandaasche ingesetenen gecontribueert hebben.

Lijste der leedemaaten en gemeene christenen van Banda Neira en der onderhoorige eylanden anno 1764.[1434]

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongm - ongedoopte mans; ongv = ongedoopte vrouwen; ongk = ongedoopte kinderen; gedk = gedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongm	ongv	ongk	gedk	som
Neira	28	78	203	206	91	131	–	–	–	–	733
Lonthoir	9	15	52	38	17	9	–	–	–	–	140
Poulo Ay	6	8	33	50	15	30	2	3	5	–	152
Wayer	3	4	5	5	4	4	–	–	–	–	25
Oerien	3	–	12	13	5	–	–	–	–	–	33
Celamme	2	5	20	19	6	7	–	–	–	–	59
Rosageen	1	1	14	12	5	13	–	–	–	–	46
ZW-eilanden											
Wetter	–	–	29	30	–	–	–	–	6	45	110
Kisser	–	–	104	121	30	36	–	–	26	–	317
Lethy Saray	–	–	37	50	45	18	6	5	18	–	179
Lethy Serwaroe	–	–	109	74	–	–	2	5	24	56	270
Moa	–	–	54	53	41	19	3	2	30	–	202
Babber	–	–	47	48	30	30	1	2	15	–	173
Damme	–	–	72	100	44	–	1	3	23	–	243
Roma	–	–	7	7	–	–	–	–	9	20	43
Sermatten	–	–	6	–	–	–	–	–	–	–	6
Loeang	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1

[1433] Niet aangetroffen.
[1434] Deze lijst bevindt zich in een andere bundel dan de brief: ANRI, Archief Kkr Batavia 141, fol. 171.

ZO-eilanden											
Maykor	–	–	13	11	–	–	–	–	–	15	39
Wokkum	–	–	66	74	–	–	–	–	–	65	205
Wammer	–	–	60	52	–	–	–	–	–	33	145
Somma	48	111	944	963	333	297	15	20	156	234	3121

[1435]

245. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 20 augustus 1765.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 207-209.

WelEerwaarde, seergeleerde heeren, veelgeachte medebroederen!

Sonder dat wij voor dit jaar het geluk hebben mogen genieten om van U.WelEerw. geëerde antwoord op onse de dato 11 september 1764[1436] aan U.WelEerw. gesondene missive te kunnen profiteeren, is ons alleen door D. Grimmelius eene korte missive van U.WelEerw. gedateert den 4e december 1764 overgegeven, dienende eeniglijk ten geleyde van den Kerkstaat van gantsch Nederlands India.[1437] Wij bedanken U.WelEerw. ten hoogsten voor dese vriendelijke communicatie, en hebben teffens de eer U.WelEerw. hiermede te berigten als dat D. Grimmelius als tweede leeraar deser gemeente tot onse groote blijdschap den 22e maart h.a. alhier in goeden welstand gearriveert is, en tot hiertoe in het werk des Heeren met genoegen en liefde arbeydet, wenschende en biddende wij hertelijk dat de Heer het werk zijner handen segenen moge tot roem sijner vrijmagtigen genade, behoudenisse onsterf'lijker zielen en uytbrijdinge des koninkrijks van onsen grooten Messias.

D. Heyneken, die alsnog neffens D. Grimmelius de kudde des Heeren alhier weydet, heeft op den 18e augustus begonnen in de alhier verstaanbare Maleytsche taal te prediken, en hoopt onder inwagtinge van Gods genaderijken seegen in vervolg van tijd sowel in de Maleytsche als Nederlandsche taal sijnen dienst te doen. Hij staat in de maand september h.a. de kerk- en schoolvisitatie op de Zuydwester eylanden te doen, en wij zullen niet in gebrek blijven, bijaldien de Heer hem in eenen goeden welstand wederom bij ons doet arriveren, gelijk wij bidden en wenschen, U.WelEerw. in het aanstaande jaar van dese visitetogt nadere communicatie te geven.

Den krankbesoeker Juny, dienwelken U.WelEerw. ons van dit jaar hebben toegesonden, is hier wel gearriveert, en doet sijnen dienst ook onder ons met genoegen. Nogtans nemen wij de vrijheyd U.WelEerw. vriendelijk te versoeken om ons nog twee krankbesoekers, die bequaam zijn en een goed gedrag houden, bijaldien zij er zijn mogten, toe te senden, gelijk wij dan niet minder instantig verzoeken, en het ook van U.WelEerw. broederlijke liefde tot ons verwagten, dat U.WelEerw. ons het aanstaande jaar de volgende boeken gelieven te besorgen als: 50 Nederduytsche Psalmboeken, 10 Maleytsche bijbels, 10 Maleytsche Psalmboeken, 50 Catechismussen. Sijnde de kerk- en schoolboeken die vorleden jaar van Batavia tot ons gesonden zijn voor het derde gedeelte door het verongelukken van het schip Oosterbeek[1438] tot ons niet gekomen, en moetende deselve tegenswoordig op de Zuydwester eylanden geëmployeert worden.

[1435] N.B. Het eerste getal van de eerste rij is ten rechte 24.
[1436] Doc. 244.
[1437] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 112-113.
[1438] Vergaan 8 mei 1765 bij Oost-Java.

Voor het overige nemen wij de vrijheyd om U.WelEerw. hiernevens den kerkstaat van Banda en onderhoorige eylanden toe te senden.[1439] – – – De predikanten en ouderlingen uytmakende den kerkenraad van Banda, en uyt aller naam Eberhard Heineken V.D.M. p.t. coetus praeses, Johannes Bernardus Grimmelius V.D.M., G. Dulez ouderling, J. Roeling.

Banda Neyra, den 20[en] augustus 1765.

Lijste der leedemaaten en gemeene christenen van Banda Neira en der onderhoorigen eylanden anno 1765.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongm - ongedoopte mans; ongv = ongedoopte vrouwen; ongk = ongedoopte kinderen; gedk = gedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongm	ongv	ongk	gedk	som
Neira	32	84	213	178	89	110	–	–	–	–	706
Lonthoir	8	16	61	36	17	11	–	–	–	–	149
Poulo Ay	6	8	41	51	19	20	–	–	–	–	145
Wayer	3	4	8	10	2	2	–	–	–	–	29
Ourien	1	–	11	14	–	5	–	–	–	–	31
Celamme	3	5	26	24	5	3	–	–	–	–	66
Rosegijn	2	3	16	14	6	7	–	–	–	–	48
ZW-eilanden											
Wetter	–	–	30	31	–	–	–	–	12	51	124
Kisser	–	–	109	116	36	30	–	–	32	–	323
Leytie Saray	–	–	40	56	40	23	8	6	24	–	197
Leity Serwaroe	–	–	111	80	–	–	4	10	30	56	291
Moa	–	–	60	56	49	20	4	3	35	–	227
Babber	–	–	49	50	31	32	3	2	20	–	187
Damme	–	–	74	100	43	–	1	4	31	–	253
Romen	–	–	8	8	–	–	–	–	9	20	45
Sermatten	–	–	9	–	–	–	–	–	–	–	9
Loeang	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
ZO-eilanden											
Maykor	–	–	14	12	–	–	–	–	–	15	41
Wokkem	–	–	70	76	–	–	–	–	–	67	213
Wammer	–	–	62	54	–	–	–	–	–	38	154
Somma	55	120	1013	966	337	263	20	25	193	247	3239

246. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 25 augustus 1766.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 80, fol. 321-328.[1440]

[1439] In ANRI, Archief Kkr Batavia 141, fol. 175.

[1440] De auteur van de brief, ds. Grimmelius, was volgens Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, afkomstig uit Kopenhagen, zijn vader uit de Graafschap Bentheim.

WelEerwaarde, seergeleerde heren, hooggeagte medebroederen.

Het strekt ons weder ten besonderen blijke van U.WelEerw. aanhoudende liefde en genegenthijd, wanneer na een smertelijk verlangen ons op den 1 augustus anni currentis over Amboina behandigt wert U.WelEerw. altoos gerespecteerde schrijvens de dato 9 januari,[1441] verselt van den staat van kerk en school, waarvoor wij niet alleen onse verpligting betuigen, maar het was ons niet sonder een erkentelijke aandoening dat wij mogten ontwaren de broederlijke sugt en heilwens van U.WelEerw. over den persoon en dienst van onsen geagten leraar D. Grimmelius. Jehova vervulle deselve in genade tot verheerlijkinge van sijn grote naam en genoegen van U.WelEerw. En waarlijk, Gods genaderijke ondersteuning in het werk der bediening heeft sijn Eerw. nu in dubbel mate van noten, dewijl wij tans met een hert vol droefhijd U.WelEerw. moeten bedelen dat onsen seer geliefden en hooggeagten medebroeder de Eerw. Heer Eberhard Heyneken den 2 september a.p. na de Zuitwester eylanden tot het doen der kerkvisite vertrokken zijnde, en ten eylanden Wetter eenmaal gepredikt en 20 kinderen gedoopt hadde, het hem die de seven sterren in sijn regterhand heeft[1442] op den 14 october daaraan dese sijne getrouwe knegt op Kisser van sijnen post af te lossen en tot sig in sijn volsalige gemeenschap over te brengen. Een verlies, voor ons so smertelijk dat de herdenking daervan een ider op het nieuw de tranen uitperst, niet alleen om de liefelieke hoedanigheden van den nu saligen in sijn bedining en particulier ommegang, maar ook nu de gemeente sig van sijn Eerw. iver so veel stigtelijk in de Maleytse taal begon te beloven. Dog wij onderwerpen ons weder aan het aanbiddelijke albestier, ondertusschen dat wij den Opperherder Jesus Christus vuriglijk bidden dat sijne kudde in vervolg nog lange voor diergelijke hard verlies genadig mag bewaard blijven, en dat het hem behagen mag hetselve met een ander so getrouwe knegt of herder te herstellen.

Hierom is het, dat wij U.WelEerw. op het aldernadrukkelijkste versoeken daartoe gunstig te willen medewerken, en ten dien einde aan haar HoogEdelhedens de Edele Hoge Indiasche Regering te verwekken dat de gemeente alhier van een tweede leraar moge voorsien werden, doordien het voor één niet doenlijk is den last der bedining alleen te dragen, sal hij deselve na de uitgestrekthijd der gemeente behoorlijk en in alle sijne delen vervullen.

Het zij egter tot lof en prijs der onverdienden goethijd Gods gesegt dat onsen leraar Grimmelius tot heden met nodige vermogens na ziel en liggaam beschonken blijft om den H. dienst alleen waar te nemen, predikende eenmaal ter week, terwijl behalven de particuliere ook eenmaal openbare cathegisatie gehouden word. Dit werk van sijn Eerw. handen blijft ook niet sonder vrugt, terwijl er dagelijks tot de gemeente toegedaan werden, als zijnde sedert de maand september 59 bejaarde personen gedoopt. De overige gestelthijd van kerk en scholen hebben wij de eer U.WelEerw. nevens dese ter speculatie aan te bieden, en nog hierbij te voegen dat volgens berigt der leermeesters, als kunnende door het schielijk afsterven van onsen amptgenoot daarvan voor het tegenwoordige geen nader berigt gegeven worden, op de Zuitwester eylanden, buiten een aanmerkelijk getal bejaarde, over de hondert kinderen sig ongedoopt bevonden, waarom wij ons gemelt versoek om een tweede leraar met des te meerder nadruk mogen aandringen.

Met veel hertelijkhijd bedanken wij U.WelEerw. voor de besorging van den tot ons behouden en gesond overgekomen krankbesoeker Lambertus Weske, wiens gedrag in leer en leven ons in allen opsigten volkomen genoegen geeft. Maar dewijl door het overlijden van desselvs dienstgenoot Juny, wij weder ontrijft zijn geworden, so insteren wij op het vrindelijkste met twee à drie van die mindere kerkelijke bedienden, van enen stigtelijken wandel, soo het enigsins mogelijk is, voorsien te mogen worden.

[1441] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 159-160.
[1442] Vgl. Openbaring 1:16.

Voor de toesendinge der compleet bij ons ontvangene kerk- en schoolboeken betuigen wij mede ons verpligting, met versoek bij de eerste gelegenthijd van de volgende hoogbenodigde weder te mogen voorsien werden, als:

15 Bijbels in quarto
12 Psalmboeken in octavo
100 A.B.C. boeken
30 Trap der jeugd
20 Catechismussen
30 Catechiseerboeken Kort uittreksel van de leere der waarhijd die na de godsalighijd is, opnieuws gedrukt te Batavia
30 Catechiserboeken van F. Meijer[1443]
2 Predicaatjesboeken over de catechismus
20 Nagtmaalboekjes
6 Predicaatjesboeken Maleits
30 Catechismussen Maleits

Nog berigten wij dat ons sonder wisselverlies uit Compagnies kassa behoorlijk besorgt is ons aandeel uit d'intrestpenningen van het Dortsche legaat, waarvan de quitantie onder danksegging voor de daaromtrent genomene sorge en moeyte is versellende.[1444] Ook versoekt den eerstgetekende te mogen weten of hij een Luiteriaan, die van een stigtelijk gedrag is, tot 's Heren tavel mag toelaten.

Voor ditmaal – – – den predicant en ouderlingen uitmakende den kerkenraat van Banda Neira, en uit aller naam en last J.B. Grimmelius V.D.M., coetus praeses, N. van Leyburg, J. Renseng.

Banda Neira, d. 25 augustus 1766.

Lijste der leedemaaten en gemeene christenen van Banda Neira en der onderhoorige eylanden anno 1766.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongm - ongedoopte mans; ongv = ongedoopte vrouwen; ongk = ongedoopte kinderen; gedk = gedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongm	ongv	ongk	gedk	som
Neira	33	79	225	207	77	145	–	–	–	–	766
Lonthoir	11	17	55	42	16	8	–	–	–	–	149
Poulo Ay	7	12	35	37	10	22	2	1	2	–	128
Wayer	3	3	9	11	2	6	–	–	–	–	34
Ouring	–	–	12	12	–	3	–	–	–	–	27
Celamme	2	4	26	20	3	4	–	–	–	–	59
Rosegain	2	3	16	11	7	9	–	–	–	–	48
ZW-eilanden											
Wetter	1	–	29	31	19	–	–	–	–	19	99
Kisser	1	–	103	130	98	–	6	6	58	–	402

[1443] F. Meijer, catechiseermeester te Amsterdam, *Kort begrip der christelijke religie*, n.a. in de NCC; Van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, noemt een 5e druk, Amsterdam 1763.

[1444] De kwitantie, tot een bedrag van 144 rds en 8 stuivers, op fol. 325. De gehele uitkering uit het Dordtse legaat telde in 1766 rds 696:13/16, waarvan in dat jaar Ambon 263:5/16 ontving, Banda 144:1/6, Makassar 72:1/12, Malakka 72:1/12 en Ternate 144:1/16 (zie fol. 329).

Littie Saray	1	–	48	61	60	22	18	1	39	–	250
Leity Serwaroe	1	2	116	75	70	28	4	6	40	–	342
Moa	1	–	53	53	59	–	5	7	47	–	225
Babber	1	–	49	50	43	–	1	4	31	–	179
Damme	–	–	76	112	39	–	1	4	42	–	274
Romen	–	–	11	17	–	–	–	–	7	–	35
Sermatten	1	–	10	3	52	–	100	25	60	–	251
Loeang	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	2
ZO-eilanden											
Maykor	–	–	13	11	–	–	–	–	–	15	39
Wokkum	–	–	66	74	–	–	–	–	–	65	205
Wammer	–	–	60	52	–	–	–	–	–	33	145
Somma	65	120	1013	1010	555	247	137	54	326	132	3659

247. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 26 augustus 1768.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 89-93.

WelEerwaarde, zeer geleerde heeren! Hooggeagte medebroederen in Christo Jesu!

Door U.WelEerwaardens twe kerkelijke brieven ons vereerd, vindende de een van den 13 jan. 1767[1445] (die den 15 dec. ons is ter hand gesteld), de ander sub dato den 30 november e.a.[1446] strekkende tot een geleibrief van D. Stoever,[1447] hebben wij bij beantwoordinge derzelven door het bestier der aanbiddelijken Voorzienigheid tevens het bijzonder geluk U.WelEerw. van het behouden arrivement van D. van Sinderen op den 15 december a.p. en van den schrijver dezes op den 14 february a.c. kennis te geven, waardoor deze herderloose gemeente[1448] wederom met twe leeraaren begunstigd is, die door onderlingen iever zich opwekken om 's Heeren werk bij ons naarstiglijk en getrouwelijk te doen.

Uit U.WelEerw. missive sub dato des 13 jan. is ons gebleeken de gewenschte uitslag en effect van U.WelEerw. voorspraake bij haar HoogEdelhedens ter verkrijginge van de nodige kerk- en schoolboeken in opzigt der Maleischen taal, naardien ons een getal van 3014 enkeld Maleische boeken, waaronder zich maar 10 bijbels bevinden, is toegesonden.[1449] En wij betuigen U.WelEerw. wegens de hieromtrent genomene moeite onsen verpligtesten dank. Of de vijf boeken Moses en Josua tot de Chroniken met Arabische letteren, waarvan ons 700 stux bedeelt zijn, den Zuid-wester en Zuid-oosterlingen bruikbaar zijn, zal de schrijver deezes na zijne terugkomste van de kerk- en schoolvisite die hij na de Zuidwester eilanden van Timor staat te doen, de eere hebben U.WelEerw. naauwkeuriglijk aan te toonen, gelijk ook aangaande de verdeelinge der Maleischen boeken in dit gouvernement. Het algemeen en gantschelijk gebrek aan Nederduitsche kerk- en schoolboeken en Maleische bijbels met Latijnsche letteren alsook predikatieboeken van Caron (of een ander), dat zo groot is dat de schrijver op Lonthoir niet eens een enkelde bekwame Hollandsche bijbel gevonden heeft, noodzaakt ons U.WelEerw. voorspraake bij de Hooge Indische Regeering

[1445] ANRI, Archief Kkr Batavia 58, fol. 199-200.
[1446] Eiusdem anni (Lat.): van hetzelfde jaar.
[1447] Niet aangetroffen. De bundel uitgaande brieven kkr Batavia 1767-1774 is niet aanwezig in ANRI, Archief Kkr Batavia.
[1448] Ds. Grimmelius was in 1767 gerepatrieerd.
[1449] Zie hierna, bijlage bij deze brief.

opnieuws te verzoeken ter verkrijginge van onsen nieuwen eisch, waarvan het dubbelt deze onze letteren is verzellende,[1450] gelijk wij dan ook dit den WelEd. Agtb. Heer gouverneur Pelters voorgedraagen hebben om ons in dit allernedrigst verzoek bij haar HoogEdelhedens te adsisteeren.

Wij zijn U.WelEerw. ter hoogsten verpligt voor het ons dato 13 jan. a.p. toegesondene Dortsche legaat, en tot bewijs dat wij hetzelve, bedraagende ene somme van fl. 160, uit 's Compagnies cassa sonder wisselverlies wel ontvangen en onder de twe thans hier fungeerende predikanten verdeelt hebben, hebben wij de eere U.WelEerw. bijleggende kwitancie toe te senden.[1451]

U.WelEerw. advys noopende de toelatinge der broederen van de Augsburgische confessie[1452] die van een stigtelijke gedrag zijn tot het gemeenzaam genot des H. avondmaals, heeft ons zo veel te meêr ruimte gegeven den luitenant militair J.H. Bosschen en den juwelier J.F. Muller hun verzoek niet te weigeren, die wegens gebrek van kerkelijke attestatie in den grondleeren des geloofs ter zaligheid getoetsd zijnde, ons de vereischte voldoeninge gegeven hadden en hierop in onse vergadering als gasten tot de verbondstafel genoodigd zijn.

Met vele aandoeninge ontwarden wij het belang dat U.WelEerw. door die in beide brieven geuitede uitboezeminge betuigt te hebben bij den staat des Christendoms in deeze provintie, daar de verflaauwinge in en de onverschilligheid tegen den godsdienst mee een der nationaalgebrekken is. Zo heeft ons ook de heilbede die U.WelEerw. over den dienst onser leeraaren uitgestort hebben tot een kenmerk der broederlijken liefde die de herten van U.Wel Eerw. bezielt, verstrekt, gelijk daar ook hieruit het postscriptum van den tweden brief, dat den 3 dec. is bijgevoegd, voortgesprooten is, betreffende hetgene dat U.WelEerw. ten lasten van D. van Sinderen gelieven aan te merken. Dit is onsen geliefden broeder zo wel in het bijzonder als opentlijk in den kerkenraad bij produceering van U.WelEerw missive behoorlijk en met den noodigen klem geïnsinueert, D. van Sinderen aan den scriba declarerende zich bij particuliere letteren aan U.WelEerw. te zullen zuiveren van de geïnsemuleerde beschuldigingen des Ternataanschen kerkenraads in opzigt zijnes gedrags aldaar, warop wij ons dan betrekken.[1453] De scriba heeft zijne Eerw., op zijne belofte om met eerste gelegendheid zijne kerkelijke attestatie bij den kerkenraad op Ternaten op te eischen, het H. avondmaal den 3 july bij ene zielroerende aanspraake toegediend, gelijk hij hetzelve ook uit zijne handen ontving.

Thans ons vleyende U.WelEerwaardens twe brieven met de schuldige oplettendheid beantwoord te hebben, zullen wij U.WelEerw. de wetenswaardige veranderingen sedert de komste van D. Stoever ter kennis brengen.

De scriba dezes, die sijnen dienst op den 6 meert met ene redevoeringe over Philippenzen III, 14, 15 begonnen heeft, zich van zijne pligt gekweeten hebbende in de herstellinge onser kerkelijken papieren en annotatiën (zo veel hem doenlijk was) en om de schikkinge van Haar HoochEdelhedens – waardoor de constitutie van onsen kerkenraad U.WelEerwaardens is gelijkformig gemaakt ten opzigte der leden des ordinairen en gecombineerden kerkenraads – ten uitvoer te helpen brengen, heeft hij in de maant april den tusschentijd dien hem zijn gewoone dienst vergund tot de kerk- en schoolvisite op het nabuurige eiland Polo-Ay en Lonthoir besteed, daar hij op ieder plaats driemaal gepredikt hebbende door het verkondigen van het goddelijke Woord en bedieninge der hochweerdiger sacramenten de gemeentens gepoogd heeft een iever in te boezemen om zich te beneerstigen hare roepinge en verkiezinge vast te maaken, het geloof in Jesus, uit een rein en door den H. Geest verlicht herte, het enigste middel en anker der ziele zijnde, 'twelke zeker en vast is. Naar wiens terug-

[1450] Zie hierna, bijlage bij deze brief.
[1451] Niet aangetroffen.
[1452] Lutheranen.
[1453] Zie het hiernavolgende document.

komste volgens kerkelijke resolutie van den 3 may en bekendmakinge van den preêkstoel het onderwijs der gemeente en der jeugd in den heilswaarheden naar aanleidinge des Heidelbergschen Catechismus als een symbolisch boek[1454] onser Nederduitschen gereformeerden kerk sedert den 18 may wederom bij ons is ingevoerd, wordende alle woensdag avonds de gemeente bij repetitie der sondaagscher catechetischen preêk, die vraagswijse geschiet, en de jeugd op elken vrijdagavond van 5 tot 6 uuren tot onderzoek en kennis des naauwen wegs die tot het leven leyt, opgeleid.

Verder is D. scriba op den 29 july door den WelEd. Agtb. Heer gouverneur en Raad van Politie tot den visitetogt na de Zuidwester eilanden gedispicieert, hebbende bij het ondertekenen dezer letteren van onse vergaderinge afscheid genomen, welke togt des te noodzaakelijker schijnt te zijn naardien het thans 10 jaren geleden is dat 'er geen predikant derwaarts gekomen (want zijne Eerw. Heineken is in het begin sijner reise op Kisser 1765 14 october het tijdelijke met het eeuwige komen te verwisselen) en 'er behalven enige hondert ongedoopte zo wel bejaarde als kinderen op de gemelde eilanden, ene geheele gemeente op Sermatten in de christelijke kerk door den H. doop moet ingelijfd en geplant worden, tot welk werk wij met des te meer ruimte D. Stoever den goddelijken segen waren toewenschende, naardien hij verscheiden reisen ons zijne vuurige zielsbegeerte betuigd heeft om door het aanleeren der hooge en laage Maleischen taal, waarmede hij reeds in den maand april begonnen is, zijnen preekdienst in dese provintie des wijduitgestrekten gebieds der maatschappije zoo veel te stigtelijker en verstaanbaarder te maken.

De herstellinge der bij de ijslijke aardbevinge van den 1 september 1763 ingestorteden kerke op Poeloe Ay, die op den 16 april a.c. door den scriba met een aanspraake over Jesaja 1:10 ingewijd is; de opbouwing van 's Heeren huis op Lonthoir, die door de WelEd. Agtb. Heer gouverneur en Raad op den 25 april gerestoreert werd, gelijk ook tot goedmakinge der onkosten ene algemeene collecte uitgeschreven is, die door D. Stoever met een ouderling en diaken in de maand van may met een gewenschte succes geschiede, de kerke op Lonthoir sedert 1723 ten eenemaal een puinhoop zijnde, weshalve de preekdienst sedert dien tijt in 's Compagnies loge voor een lessenaar heeft moeten geschieden, waar de bedieninge der hochwaardige sacramenten de verspiedinge der muhammedaansche mooren geëxponeert was; wanneer nu U.WelEerw. hierbij voegen het opregten der kerk op het hoofdcomptoir, waarvan onse kerkelijke brief sub dato den 11 september 1764 gewag maakt, en des hospitaals aldaar, dat wegens zijne ruimte, duurzaamheid en gesonde situatie zoowel den zieken tot groote commoditeit en soulaas verstrekt als het een ornament van deze hoofdplaatze is – zo zal U.WelEerw. hieruit de werkzaame en prijswaardige ijver des WelEd. Agtb. Heer gouverneurs tot bevorderinge des opentlijken godsdienstes komen te blijken.

Wij konnen deze onse letteren niet eindigen sonder ook U.WelEerw. te adverteeren dat de vuurberg bij Neira sedert den 30 january a.c. opgehouden hebbe te woeden, door wiens uitbraakselen land en menschen door ene naare vreeze voor ene gantschelijke omwenteling geduurende 23 maanden zijn opgetogen gehouden en in de akelijkste omstandigheden ingewikkeld; naardien de inwoonders op het hoofdcomptoir zich bedreigd zagen met het lotgeval der drie den Vesuvius in het koningkrijk Neapolis eertijds nabuurige steden, Herculaneum, Pompeji en Stabia, die volgens de geschiedenissen der eersten eeuw (aerae Christianae) toen door de lava, dat is, uitstroominge des vuurs en het uitwerpen van gloeyende steenen overstroomd, onder hare ruïnen bedolven en verzonken zijn, welk gevreesd verderf van dit rijk wingewest thans heeft konnen door het bestier des Allerhoogsten veranderd worden in een nedrig geval der goddelijken langkmoedigheid en onser hoogsten afhangkelijkheid, alsook voornaamentlijk in een levendig gesigt onser hemeltergenden radeloosheid zonder bezef van het zieldoorstraalend oog des alommetegenwoordigen Gods.

[1454] Boek bevattende de symbolen (belijdenisgeschriften).

En om hiertoe de gemoederen der ingezetenen op te wekken heeft de WelEd. Agtb. Heer gouverneur nevens Raad van Politie een algemeenen dank- boete- en bededag uitgeschreven, die den 17 dezes door een dubbelen preêkdienst plegtiglijk en bij een zeer talrijke vergadering gevierd is; den schrijver Nahum 1:2-7, en deszelfs amptgenoot 's agtermiddags Psalm CXVIII, 5 tot voorwerp hunner redevoeringe verkoozen hebbende.

Sedert de komste van D. van Sinderen totdat deze getekend is, zijn op het hoofdcomptoir gedoopt 19 bejaarde en 34 egte en 19 onegte kinderen, in het huwelijk bevestigd 21 paaren, tot ledematen op belijdenis aangenomen 20 persoonen, en ene persoon op attestatie van Batavia door U.WelEerw. ons toegesonden.

Wij eindigen dan dezen brief, wiens uitgebreidheid uit hoofde van het zakelijke (gelijk wij hoopen) U.WelEerw. niet zal verveeld hebben, en die met den generalen kerkstaat dezes gouvernements verzeld gaat, naar minzaame groete en toewenschinge van heil en zegen over U.WelEerw. persoonen en heilig dienstwerk, – – – de predikanten en ouderlingen uitmakende den kerkenraad van Banda-Neira, en uyt aller naam en last U. van Sinderen h.t.p., H. Stoever epistolarum scriba V.D.M., H. Nieuwmark, J. Renseng.

Banda Neira 26 augustus 1768.

P.S. de capitein militair en hoofd der militie alhier, Louis de Monroy,[1455] die door D. Wijpkens[1456] in het jaar 1762 te Bantam tot ledemaat is aangenomen, heeft onse voorspraake bij U.WelEerw verzocht om met eerste gelegendheid ons te gelieven deszelfs kerkelijke attestatie te zenden.

Lijst van kerk- en schoolboeken die jongst na Banda gesonden zijn, als[1457]

3316	stux boeken in zoort waervan:
156	Nederduytse, te weeten:
15	bijbels in quarto
12	psalmboeken in octavo
25	a.b.c. boekjes
30	Trappen der Jeugd
20	klene cathegismussen
30	korte uyttreksels van de leere der waarheyd
2	predicatieboeken over de cathegismus
20	nagtmaelsboekjes
2	bijbels in folio
3160	stux Maleydse te weeten:
10	bijbels
150	psalmboeken in quarto
1500	dito in octavo
800	cathegismussen en vrageboekjes
400	met een Arabische letter gedrukte 5 boeken Moses
300	met een Arabische letter gedrukte boeken des oude Testaments van Josua tot de Chronyken

[1455] Louis de Monroy, arr. Batavia als militair 10 juni 1757, overleden 11 september 1772.
[1456] Ds. H. Wijpkens, arr. Batavia 1753, predikant te Batavia 1755-1767, overleden 1767.
[1457] Deze lijst in ANRI, Archief Kkr Batavia 80. fol. 335.

document 247 **26 augustus 1768**

Copy van een eisch van Nederduitsche en Maleische kerk- en schoolboeken tot dienst van Gods kerk in het gouvernement Banda met deszelfs onderhoorige eilanden, de WelEd. Agtb. regeering alhier overgegeven den 13 augustus a.c.[1458]

In de Hollandsche Taal

4 Bijbels in folio
50 Bijbels in quarto
50 Psalmboeken in quarto
50 Psalmboeken in octavo
12 Predikatiënboeken
56 Trap der Jeugd
56 Letterkonsten
50 Catechisatiën boeken van Borstius, d'Outrein, Hellenbroek of van anderen
50 A.B.C. boekjes
50 A.B.C. bortjes
50 Historiën Davids, gemeene Sendbrieven, Spreuken Salomons of andere schoolboeken
10 Van der Hagens over den Heidelbergschen Catechismus
10 Van der Hagens Verborgentheid der godzaligheid
50 Avondmaalboekjes

In de Maleische Taal

30 Maleische Bijbels
25 Predikatiën boeken van Caron
25 Nieuwe Testamenten, als het mogelijk is in het laege Maleisch

H. Stoever V.D.M. coetus scriba. Neira den 23 augustus 1768.

Kerkstaat der Hervormde kerken en schoolen in 't gouvernement van Banda anno 1768.[1459]

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; gedk = gedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	gedk	som
Neira	41	91	176	189	60	117	–	–	–	674
Lonthoir	10	14	46	35	14	10	–	–	–	129
P. Ay	8	14	35	38	5	31	–	–	–	131
Ouriën	–	–	13	12	3	4	–	–	–	32
Wayer-Dender	2	1	8	10	–	–	–	–	11	32
Celamme	2	3	26	19	6	5	–	–	–	61
Rosengain	1	1	13	9	–	–	–	–	13	37
ZW-eylanden										
Wetter	1	–	29	30	21	–	–	–	18	99
Kisser	1	–	101	155	–	–	–	80	98	435
Lethy Seray	1	–	44	62	31	–	5	46	16	205
Lethy Sarwaro	1	–	39	39	34	–	–	37	14	164

[1458] ANRI, Archief Kkr Batavia 81, fol. 81.
[1459] ANRI, Archief Kkr Batavia 81, fol. 86-87.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	gedk	som
Moa	1	–	59	52	65	–	15	65	–	257
Babber	1	–	49	50	43	–	5	31	–	179
Damme	–	–	82	110	64	–	48	43	–	347
Romen	–	–	11	17	–	–	–	7	–	35
Sermatten	1	–	10	3	52	–	125	60	–	251
Loeang	–	–	1	1	–	–	–	–	–	2
ZO eylanden										
Maykor	–	–	13	11	7	–	1	5	6	43
Wokkum	1	–	43	34	46	–	4	30	16	174
Wammer	1	1	41	35	–	–	19	19	13	129
Somma	73	125	839	911	451	167	222	423	205	3416

248. Brief van ds. U. van Sinderen aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1768.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 77-80.

WelEerwaarde en seer geleerde heeren en geachte meedebroederen in onsen Heere Jesus Christus.

Uit den kerkenbrief van Batavia gedagtekent den 30 november 1767[1460] tot mijn innerlijk leedwesen ontwaart hebbende het ongenoegen dat U.WelEerw. tegens mij opgevat hebben ter oorsaake dat ik sonder afscheidspredicatie mijn gemeente op Ternaten verlaten hebbende mij dus na mijn gedistineerde plaats Banda heb begeven, hetgeen seer gaarne bekenne dat seer schandelijk van mij soude gedaan sijn geweest indien geen voldoende reedenen wiste bij te brengen waarom hetselve heb moeten agterlaten en in dit stuk mij van mijn pligt niet hebbe kunnen quijten. De redenen sijn dan deese:

Vooreerst de onreedelijke behandelingen waarmeede de heere E.J. Wiltenaer[1461] mij ten allen tijde op Ternaten behandelt heeft, hetwelk niet alleen mij maar gantsch Ternaten ten vollen bekend is. Ja, sijn E. had al selfs een haat teegens mijn opgevat eer hij mij ooit gesien hadde, hebbende selfs aan scheepsboord al belast, indien ik hem quam af te halen, mij niet over te laten komen, nadien hij mij niet te reede wilde staan, gelijk naderhand selfs van de scheepsvrienden verstaan heb.

Eevenwel ben ik niet alleen de eerste, maar soo mij voorstaat de eenigste geweest welke sijn E. bij sijn arrivement op Ternaten verwelkomd hebbe, hem aan den WelEd. gestrengen heere Hendrik Breton, doen der tijd gouverneur en directeur der Moluccers, heb aangeboden, en voorts aan het huys van mijn collega Vedder en bij de andere vrienden gebragt, sonder in het minste voor mijn gedaane dienst niet alleen niet bedankt te worden, maar de heer Wiltenaer heeft sig selfs niet ontsien mij (sonder de minste reedenen daartoe gegeven te hebben) van stonden aan soo veel in sijn vermogen was mij allerhande moeyelijkheeden aan te doen, jaa selfs de insolentie gebruikt van niet alleen mij, maar selfs mijn vader[1462] in mijn teegenwoordigheid ten huyse van de heer Vedder schandelijk te calumnieeren (niettegenstaande sijn E. selfs van te voren bekent hadde dat aan het huys van mijn ouders veel

[1460] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia. Zie aantekening bij doc. 247.
[1461] E.J. Wiltenaar, 1766-1769 predikant te Ternate.
[1462] Ds. van Sinderens vader, Hotse van Sinderen (geb. 1702), was zilversmid te Dokkum. Zijn grootvader was, evenals hijzelf, predikant geweest te Beetsterzwaag; zijn oom Ulpianus van Sinderen was predikant te New York.

vermaak ende eere genoten had en selfs wel een week à twee als vriend gelogeert), over welke inpertinente bejeegeningen ik mij verpligt vond mij te wenden tot den WelEdelen gestrengen heere Hendrik Breton, om mij van sijn Eedelheids goeden raad en daad te bedienen. Hetwelk ook van dien gewenschten uitslag is geweest dat sijn WelEedele gestrenge den heere Wiltenaer heeft laten ontbieden, en hem alles voor oogen gehouden hebbende heeft den heere Wiltenaar selfs moeten bekennen dat hij mij grootelijks beleedigt had en verongelijkt. Dog niettegenstaande sijn WelEedele gestrenge den heere Wiltenaer heeft aangeraden sig ten mijnen huyse te vervoegen om alle moeyelijkheeden uit de weg te ruimen, soo heeft den heere Wiltenaer niet alleen geen de minste berouw getoont, maar daarenboven in sijn quaad voortgaande sig niet ontsien bij sijn intreepredicatie mij in het openbaar te affronteeren. Want hebbende den heere Vedder in het bijsonder aangesprooken, heeft mij moetwilliglijk alleen overgeslaagen, jaa heeft selfs mondelijk verklaart (naadat hij den dienst overgenomen hadde) dat hij wel op soude passen dat ik op Ternaten den preedikstoel meer soude betreeden en derhalven dat het niet nodig was dat ik sijn E. daar ooit om behoefde te versoeken, dat hij nu pastor loci sijnde alles naa sijne eigene sinnelijkheid soude bestieren, en dat niemant van de beyde leeraaren nu iets meer in te brengen hadden en derhalven hem ook de hoogerhand toe quam, en dat ook datelijk heeft betoond door op een onbeschaamde wijse des sondaags daaraanvolgende ten huyse van den WelEdelen gestrenge heere Breton de hoogerhand niet alleen van mij maar selfs ook van den heere Vedder te neemen. En dus heeft hij bij mijn aanweesen op Ternaten met een ieder gehandelt, soodat wel voorseeker wiste als ik mijn afscheydspreedik hadde willen doen (gelijk geerne hadde gewenscht en ook aan eenige van de gemeente belooft hadde) geen geleegentheid soude gevonden hebben om het te kunnen doen.

Sie daar, WelEerwaarde heeren broederen, de reedenen welke mij genootsaakt hebben sonder afscheidpredicatie mijn dierbaare gemeente op Ternaten hebbe moeten verlaten. Thans heeft mij de goddelijke voorsienigheid een beeter amptgenoot aan de heere Henricus Stoever toegeschikt, met dewelke tot nog toe in alle vreede, liefde en eensgesintheid leeve, tot nog toe een yeder sijn werk met blijdschap verrigtende, hetwelk van herten wensche dat Jehova met sijnen zeegen wil agtervolgen.

En derhalven hiermeede eindigende – – – U.WelEerwaardens dienstwillige dienaar en heylsoekende vriend, U. van Sinderen.

Banda Neira, den 31 augustus 1768.

249. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, z.d. [augustus 1769].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 195-201.

WelEerwaarde, seer geleerde heeren, hooggeagte meedebroeders in Christo Jesu.

Ten hoogsten aangenaam soude het ons geweest sijn, en met het grootste verlangen hebben wij dit jaar U.WelEerw. hoogst geëerde letteren tegemoet gesien, dog hebben het geluk niet moogen genieten van deselve tot nog toe te ontvangen, nadien het herwaarts gesonden schip Nieuw Nieuwerkerk waarop na alle gedagten U.WelEerw. hoogst geëerde sullen geweest zijn, tot nog toe tot ons niet is overgekoomen, soodat wij ons voor ditmaal van alles versteeken sien.[1463]

Wat het H. dienstwerk aangaat, wort thans weederom alleen door den ondergeteekende verrigt, nadien desselfs waarden amptgenoot D. Henricus Stoever op een seer onverwagte

[1463] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 247. De Nieuw Nieuwerkerk kwam behouden aan; het schip werd in 1772 opgelegd.

wijse op den 24 maart 1769 deeser waereld is overleeden. Sijn Eerw. op den 3 september anno passato ter visitatie van kerken en schoolen na de Zuid Wester eylanden vertrokken zijnde, is na deselve volbragt te hebben op den 26 december desselven jaars weederom alhier in een volmaakte welstand gearriveerd, neemende weederom opnieuw den 1 january 1769 sijn gewoonlijk dienstwerk waar. En hetwelk sijn Eerw. beurtelings als een getrouw leeraar met mij tot op saturdag den 11 maart desselven jaars verrigt heeft, wanneer zijn Eerw. ziek geworden en in ijlende koortzen vervallen zijnde op den 24 maart deeses jaars het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisselt.

Soude volgens pligt wel een lijkreeden over desselfs afsterven gedaan hebben, maar de omstandigheeden van D. Stoever zijn uiterste hebben het den ondergeteekende niet toegelaten, nadien D. Stoever (dog ijlhoofdig zijnde) sigselfs in zee geworpen heeft en verdronken.

De omstandigheeden van dit voor mij soo smertelijk verlies, soude U.WelEerw. wel in het breede mededeelen, maar nadien het ter zaake niet dient, en het herdenken van dit rampsalig ongeluk van mijn geweesen amptgenoot, met welke ik altoos wel heb konnen accordeeren en soo niet beeter weet in broederlijke lievde leevde, soo is het ten eenemaal voor mij onmogelijk hier alles te konnen ter neederstellen.

Voor sooveel wij uit desselfs aanteekeningen, ons (na desselfs overlijden) door den Wel-Ed. Agtb. Heere Jacob Pelters, gouverneur en directeur deeser geweesten, ter hand gestelt, hebben konnen opmaaken, sullen wij U.WelEerw. mededeelen, thans hier hierin bestaande.

gedm = gedoopte mans; gedvr = gedoopte vrouwen; gedk = gedoopte kinderen; somma = somma

eiland	gedm	gedvr	gedk	somma
Wetter	5	4	15	24
Kisser	20	21	110	151
Litty Serray	10	9	60	79
Litti Serwaro	12	9	66	87
Roman	18	21	8	47
Moa	13	10	60	83
Babber	5	4	30	39
Damme	20	15	50	85
Loeang	13	14	12	39
Sermatten	63	70	90	223
Somma	179	177	501	857

En in het geheel getrouwt 114 paaren.

Wat het Dordrechtse legaat betreft, de penningen daarvan ten bedrage van 89 Rijxd. en 33 st. sijn ons wel geworden, waarvan hierneevens de quitantie overgaat, alsmeede sijn de toegesondene boeken door de regeering deeser provincie ons behoorlijk ter hand gestelt, voor welke goede voorsorg (soo in het een als in het ander) wij U.WelEerw. hartgrondig dank betuigen.

Ons vorders in opregtheid op het needrigst in U.WelEerw. goede gedagten aanbeveelende, en meteen opnieuw versoekende dat U.WelEerw. bij haar HoogEdelheedens gelieven aan te houden dat (soo het kon geschieden) weederom een weerdig amptgenoot mag worden toegeschikt, hetwelk wel ter deeser plaatze ten hoogsten noodsaakelijk is. Want U.WelEerw. gelieven te concidereeren dat hier 3 groote christenen negorijen sijn: Neira, Lonthoir en het eyland Ay, en derhalven het H. dienstwerk onmogelijk door één leerraar na den eisch kan

verrigt worden. Daarbij koomt nog dat de visitetogt geschiedende, deese hoofdplaatzen geheel en al sonder leerraar souden moeten sitten, hetwelk indien kan worden voorgekoomen wel ten hoogsten noodsaakelijk is.

De krankbesoeker Hermanus Johannis Thilsma van Speene, ons door U.WelEerw. in eevengenoemde qualiteit toegesonden, is op den 11 december anno passato aan boord overleeden, soodat met approbatie van de E. Agtb. Heer gouverneur en Raad van Politie in desselfs plaatz is aangestelt Adrianus Johannis van Hees, geboortig van Utregt, welke sijnen dienst tot nog toe soo verrigt dat op deselve het minste niet te seggen valt, hetwelk wij hoopen en met grond vertrouwen dat niet verminderen maer eer toeneemen sal, als sijnde van een seer stigtelijk gedrag en wandel.

Voortz gaat hiermeede over de Bandase kerkstaat, beneevens een lijst van de benoodigde boeken, en soo het kan geschieden hoope deselve te erlangen, nadien niet meer versoeke als in waarheid ten hoogsten benoodigt ben, hoope deselve ook tot dat einde te gebruiken waartoe deselve ons van de Hooge Magten des lands toegesonden worden.

De kerkelijke attestatie van den capitein militair deeser plaatze, Loys de Monroy, in den voorgaanden jaare door Dominus Stoever van U.WelEerw. versogt sijnde, is ons tot nog toe niet geworden, denkelijk dat voornoemde attestatie in de kerkelijke papieren ingeslooten sijnde, ook met het voornoemde schip Nieuw Nieuwerkerk sal zijn agtergebleeven.

Versoeke derhalven op instantig versoek van eevengenoemden capitein desselfs kerkelijke attestatie te moogen erlangen, nadien volgens zijn Ed^{s} seggen in den jare 1762 tot Bantam door den Eerw. en thans zaligen heer H. Wijpkens als lidmaat der ware Gereformeerde Kerke is aangenoomen.

Waarmeede wij – – – U. van Sinderen preses en scriba, H. Nieuwmark ouderling.

Banda, [z.d.][1464]

Kerkstaat der Hervormde kerken en scholen in 't gouvernement van Banda anno 1769.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	42	103	163	167	91	48	–	–	614
Lonthoir	12	17	56	39	17	6	–	–	147
P. Ay	8	15	33	41	12	14	–	–	125
Wayer-Dender	2	1	7	10	4	5	–	–	29
Celamme	2	4	28	16	5	5	–	–	60
Ouriën	–	–	13	13	3	9	–	–	38
Rosengain	1	2	14	11	10	3	–	–	41
ZW-eylanden									
Wetter	1	–	35	36	27	–	–	–	99
Kisser	1	–	110	160	177	98	–	–	546
Litty Serray	1	–	50	62	76	16	–	–	205
Litty Sarwaro	1	–	39	39	48	37	–	–	164
Moa	1	–	64	62	65	65	–	–	257

[1464] In margine een aantekening van de Bataviase kerkenraad: 'Ontvangen op den 20 september 1769 en in de kerkstaat gebragt den 16 october 1769, beantwoord den 11 december'.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Babber	1	–	49	55	53	21	–	–	179
Damme	–	–	90	150	84	23	–	–	347
Roman	–	–	21	27	–	7	–	–	35
Sermatten	1	–	60	78	82	30	–	–	251
Loeang	–	–	11	11	10	–	–	–	32
ZO-eylanden									
Maykor	–	–	13	11	7	6	1	5	43
Wokkum	1	–	38	33	41	–	4	18	135
Wammer	1	1	38	36	11	–	24	20	131
Somma	76	143	932	1057	823	393	29	43	3498

[1465]

250. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 17 augustus 1770.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 323-329.

WelEerwaarde en seer geleerde heeren, hooggeagte meedebroederen in Christo Jesu.

Ter riciproque dient dat U.WelEerw. hoogstgeëerde letteren ook sonder dagtekening aan ons sijn overgesonden,[1466] welk kleyne fout wij thans over het hoofd siende, ons alleen maar tot de saake selfs sullen begeven.

Het smertelijk verlies van mijnen dierbaren en seer geagten amptgenoot en meedebroeder in Christus verstaan hebbende dat U.WelEerw. uyt mijn toegesonden letteren verstaan hadden, noopt mij thans aan U.WelEerw. goedgunstige voorspraake te doen aan de HoogEdele Indiasche Regeeringe op Batavia om benevens mij een arbeyder in des Heeren wijngaard alhier te mogen geplaats worden.

Hebbe voorts geen de minste reeden over mijn van God toevertrouwde gemeynte te klagen, maer bidde dag en nagt dat de Godheyd mij door sijn kragt ondersteunende hoe langs hoe meer in staat mag stellen dese Bandase christenen niet alleen in den christelijken godsdienst op te bouwen, maar selfs in het koninkrijke van den Heere Jesus te brengen.

Voorts weete ik niet anders bij mij selfs, of alles regeerd in den kerkstaat alhier naa Gods heylige wille, welke banden vereenigt sijnde ik niet twijfele of haat en nijdt sal vlieden, liefde, vreede en eensgesintheyd sal in onse paleysen woonen.

Voorts dient U.WelEerw. ter berigting dat alhier overleeden is den krankbesoeker Johannes Adrianus van Hees van Utrecht, in wiens plaatse daarop met goetkeuringe van den WelEdelen Agtbaren Heere Gouverneur en Directeur en Raad van Politie deser provintie is aangesteld Daniël van Vinkenberg van Amersfoort, welk laastgenoemde wederom op goetkeuring van den WelEedelen Agtbaren Raad van Politie op P. Ay geplaats zijnde, is op voordrag van den Eerwaarden kerkenraad aan de regeeringe deser provintie goedgevonden in den kerkdienst aan te stellen als krankbesoeker Hermanus Wagenaar van Breemen, welken wij U.WelEerw. derven versekeren een man te sijn, niet alleen van een goed gedrag en wandel, maar die ik tegenwoordig in deese naare omstandigheeden ten hoogsten van nooden hebbe.

[1465] Het totaal van de rij P. Ai ten rechte 123; het totaal van de rij Roman ten rechte 55; het totaal generaal is dan ten rechte 3496.

[1466] Niet aangetroffen; zie aantekening bij doc. 247. ‘Ook’: evenals de kerkbrief van Banda in 1769 ongedateerd was gebleven. Blijkbaar was Banda daarover door Batavia gekapitteld.

Voorts is in plaats van den verlosten krankbesoeker Jan Alstorphius op Lonthoir, verplaats van P. Ay op Lonthoir den krankbesoeker Paulus de Raadt.

Daarenboven gaat hier meede over den Bandasen kerkstaat, en een lijst van de begenoodigde boeken, en soo het kan geschieden hope deselve te erlangen (bijsonderlijk Carons), naardien niets meer versoeke als in waarheyd ten hoogsten van nooden hebbe, hope deselve ook tot dat eynde te gebruyken, waartoe se ons van de hooge magten des lands en door U.WelEerw. voorspraake sullen worden toegesonden.

Aangaande het Dortrechtse legaat (niet soo seer dat ik op penningen gestelt ben), hebben wij dit jaar nog niet ontfangen.

Dierhalven niets meer hebbende U.WelEerw. opmerkinge verdienende, als mij benevens U.WelEerw. en alle die deselve dierbaar sijn aan de Godheyd te hebben aanbevolen, mij met een suyver herte teykene – – – de predikant en ouderlingen uytmakende de kerkenraad van Banda, en uyt aller naam en last U. van Sinderen.

Banda Neira, den 17 augusty 1770.

Kerkstaat der Hervormde kerken en scholen in het gouvernement van Banda anno 1770, den 17 augusty.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	57	94	134	180	76	75	–	–	616
Lonthoir	11	19	48	40	17	18	–	–	153
P. Ay	10	18	37	41	15	12	–	–	133
Wayer-Dender	2	1	7	7	4	6	–	–	27
Celamme	2	3	30	17	15	4	–	–	71
Oeriën	2	1	13	13	4	6	–	–	39
Rosengain	3	5	12	7	7	6	–	–	40
ZW-eylanden									
Wetter	1	–	35	36	27	–	–	–	99
Kisser	1	–	110	160	177	98	–	–	546
Litti Serray	1	–	50	62	76	16	–	–	205
Litti Sarwaro	1	–	39	39	48	37	–	–	164
Moa	1	–	64	62	65	65	–	–	257
Babber	1	–	49	55	53	21	–	–	179
Damme	–	–	90	150	84	23	–	–	347
Roman	–	–	21	27	–	7	–	–	55
Sermatten	1	–	60	78	82	30	–	–	251
Loeang	–	–	11	11	10	–	–	–	32
ZO-eylanden									
Maykor	–	–	13	11	7	6	1	5	43
Wokkum	1	1	38	33	41	–	4	18	136
Wammer	1	1	38	36	11	–	24	20	131
Somma	96	143	899	1065	819	430	29	43	3524

251. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 12 augustus 1771.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 81, fol. 407-409, 411-413.

WelEerwaarde en seer geleerde heeren, hooggeagte meedebroeders in Christo.

U.WelEerwaarde hoogst geëerde van den 17 december anno passato[1467] sijn ons in een volmaakte welstand geworden, beneevens de daarneevensgaande kerkstaat van gantsch Neederlands India.

Wij hebben derhalven de eer, U.WelEerw. vriendschap hertelijk dankbetuyging te doen, en senden derhalven volgens onsen pligt en tot nadere onderhoudinge van onse vriendschap ook den algemeenen kerkstaat van deese gewesten volgens naast ondersoek tot wedervergeldinge aan U.WelEerw. over.

Het verlies hetwelke de kerke Gods op Batavia door de dood van den WelEerw. D. J.F. Hadorn[1468] geleeden, heeft, is ons van herten leed. Wij bidden thans den Almagtigen dat hij de bloejende gemeente van Indiaas hoofdplaats wederom genadelijk van een getrouw herder en leeraar wil voorsien, opdat sijn hooggedugte naam onder het opsigt van U.WelEerw. hoe langs hoe meer mag verheerlijkt worden.

De boeken welke U.WelEerw. ons hebben toegesonden, sijn ons geworden, alsmeede de penningen van het legaat van mejuffrouw Lucia Hofman.

Niets meer soude ik van U.WelEerw. konnen versoeken als mij op deese plaats een waardig amptgenoot toe te schikken, want waarlijk, voor één leeraar is het onmoogelijk alhier sijn ampt naa eysch te verrigten, nadien drie groote plaatsen tot mijn laste hebbe en derhalven onmogelijk een vesitetogt op de buyteneylanden kan ondernoomen werden.

Hiermeede – – – de kerkenraad van Banda, en uyt aller last en naam U. van Sinderen V.D.M., C.J. Harder, A^{m} Gort,[1469] P. Boudewijnsz.[1470]

Banda, den 12 augustus 1771.

P.S. Hetwelk bijna vergeeten soude hebben is, dat op den 12 october anno passato de kerk op Lonthoir door den ondergeteekende met de woorden van den 34 Psalm het 12de vers is ingewijdt.

Kerkstaat der Hervormde kerken en schoolen in het gouvernement van Banda anno 1771.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	48	92	148	168	93	53	–	–	602
Lonthoir	15	21	51	33	21	15	–	–	156
P. Ay	12	20	35	39	18	19	–	–	143
Wayer-Dender	3	3	6	4	3	2	–	–	21
Celamme	2	4	24	14	13	5	–	–	62
Ouriën	2	–	10	12	5	6	–	–	35

[1467] Niet aangetroffen, zie aantekening bij doc. 247.
[1468] Ds. J.F. Hadorn (1721-1770), arr. Batavia 1762, predikant aldaar 1763-1770.
[1469] Adam Gort, van Goes, in 1767 uitgekomen als oppermeester, overleden 7 okt. 1777.
[1470] Waarschijnlijk een lid van de perkeniersfamilie Boudewijns.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Rosengain	2	4	12	10	10	3	–	–	41
ZW-eylanden									
Wetter	1	–	29	34	39	–	2	4	109
Kisser	1	6	110	160	177	98	12	30	594
Litty Serray	1	–	70	80	59	4	–	9	223
Litty Sarwaro	1	–	39	39	38	37	4	6	164
Moa	1	–	87	64	67	34	5	11	269
Babber	1	–	49	55	53	21	2	8	189
Damme	1	1	90	150	84	23	–	6	355
Roman	1	1	21	27	7	–	–	10	67
Sermatten	1	–	64	78	83	30	8	12	276
Loeang	–	–	11	11	10 –	–	–	4	36
ZO-eylanden									
Maykor	–	–	13	11	7	6	1	7	45
Wokkum	1	1	38	33	41	–	4	26	144
Wammer	1	1	40	36	11	–	24	28	141
Somma	95	154	947	1058	839	356	62	161	3672

252. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 19 augustus 1772.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 183-189.

WelEerwaarde en zeer geleerde heeren.

U.WelEerwaardens seer g'eerde missive van den 9^{en} december anno passato[1471] met de daarnevens gaande kerkstaat van gansch Nederlandsch India wel ontfangen hebbende, waarvoor wij U.WelEerw. dank betuygen, niet sonder de uyterste aandoening U.WelEerw. moeten bedeelen dat het den Albestierder van het heelal behaagt heeft onsen herder en leeraar Ulphianus van Sinderen op den 7^{den} mey deses jaars van sijnen post af te lossen en tot sig in zijn volsalige gemeenschap over te brengen.

Edog, onderwerpen wij ons aan het aanbiddelijk Opperwesen. Dat de Opperherder zijne kudde zal hoeden en bewaaren tot het hem behagen zal zijne kudde met andere herders en leeraars te voorsien.

Hierin is het dat wij U.WElEerw. op het alderootmoedigste versoeke om een gunstige voorspraak bij haar HoogEdelhedens de Hooge Indiasche Regeering te willen medewerken dat dese thans herderloose gemeente van twee leeraars moge versien worden, want hier een uytgestrekte gemeente is, hoope alsdat U.WelEerw. vaderlijke voorsorge en vierige waaksaamheydt voor Gods kerke en sijne gemeente t'onswaars mag zijn en blijven over dese thans zoo herderloose gemeente.

Alsmede besollisiteeren wij aan U.WelEerwaardens om twee krankbesoekers van een stigtelijk gedrag en wandel, want den kerkdienst thans maar verrigt wort door één krankbesoeker.

Voor het ontfangen der kerk- en schoolboeken betuygen wij U.WelEerw. dank, in hoope van de hier nevensgaande eysch weder van U.WelEerw. te mogen g'asisteert worden.

[1471] Niet aangetroffen, zie aantekening bij doc. 247.

Hiernevens de vrijheydt gebruykende den staat der kerk en schoolen U.WelEerw. te laten toekomen zoo als deselve alhier jongst zijn bevonden.

Overigens zullen wij besluyten, na U.WelEerwaardens de genaderijken zegen des Alderhoogsten te hebben toegewenst, en ons alle in U.WelEerwaardens vaderlijke protextie aanbevelende, zoo neme de vrijheydt ons met waare hoogachting te noemen, WelEerwaarde en zeergeleerde Heeren, U.WelEerwaardens onderdaanigste, heyl toewenschende dienaaren, de ouderlingen uytmakende de kerkenraadt van Banda. Uyt aller naam en last, A^{m} Gort ouderling.

Banda Neyra, den 19 Augustus anno 1772.

Eysch van Neederduytsche en Maleytsche kerk- en schoolboeken ten dienst van Gods kerk in het gouvernement van Banda en desselfs onderhoorige eylanden

6 bijbels in folio
12 bijbels in quarto
12 psalmboeken in quarto
24 psalmboeken in octavo
6 predicatieboeken
50 Trap der Jeugds
25 letterkonsten
25 vraagboeken
25 catechismussen
50 A.B.C. boeken
12 Historiën Davids
12 Spreuken Salomons
24 Nagtmaalboekjes

Maleytsche Boeken
6 bijbels
12 psalmboeken
12 extisars[1472]
25 predicatieboeken van Caron

Banda Neira, den 19 augustus 1772. A^{m} Gort ouderling.

Kerkstaat der Hervormde kerken en schoolen in het gouvernement van Banda anno 1772.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	40	97	155	166	106	55	4	8	631
Lonthoir	12	22	60	45	15	26	–	2	182
P. Ay	7	14	28	14	20	17	2	6	108
Wayer-Dender	2	5	5	4	2	–	–	–	18
Celamme	2	3	13	23	13	8	2	11	75

[1472] Ichtitsaar, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Ouriën	2	–	9	13	5	2	–	2	33
Rosengain	2	4	10	8	10	7	–	4	43
ZW-eylanden									
Wetter	1	–	29	34	39	–	2	10	115
Kisser	1	6	110	160	177	98	12	30	594
Litty Serray	1	–	70	80	66	14	–	20	251
Litty Serwaro	1	–	39	39	38	37	4	6	164
Moa	1	–	87	64	67	34	5	20	278
Babber	1	–	49	55	53	21	2	8	189
Damme	1	1	90	150	84	23	–	6	355
Roman	1	1	21	27	7	–	–	10	67
Sermatten	1	–	64	78	83	30	8	22	286
Loeang	–	–	11	11	10	–	–	4	36
ZO-eylanden									
Maykor	–	–	13	11	7	6	1	7	45
Wokkum	1	1	38	33	41	–	4	26	144
Wammer	1	1	40	36	11	–	24	28	141
Somma	78	155	941	1051	854	378	70	230	3757

253. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, medio augustus 1774.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 195 (brief) en 198-199 (kerkstaat).

WelEerwaarde heeren, zeer geëerde broeders.

U.WelEerw. zeer geëerde van den 3 december 1771, met den bijgevoegden algemeenen kerkenstaat,[1473] is ons zeer wel geworden, waarover wij U.WelEerw. van ganschen harte dank betuigen, en van gelijken hiernevens den staat onzer gemeinte tot U.WelEerw. overzenden, in verwagtinge dat wij wederom door U.WelEerw. geëerde letteren en kerkenstaat zullen mogen vereert worden, waarin wij versoeken dat U.WelEerw. ons gelieft te communiceeren waarom onze kerkenraad zedert het jaar 1771 in de bedeeling van 't Dortsche legaat niet geparticipeert heeft.

Verders maaken wij U.WelEerw. bekent dat d'Eerw. heer Von Einburch,[1474] van Ambon hier na toe gecommitteert, tot ons genoegen in goeden welstand alhier is aangeland den 21 maart dezes, en binnen drie daagen van hier naar de Zuid-wester eylanden toe staat te vertrekken om aldaar onder Gods zegen de kerk- en schoolvisite te doen.

Wij hebben d'eere ons met waare hoogagting en broederlijke toegenegentheid te noemen WelEerwaarde Heeren en zeer geëerde Broederen, U.WelEerw. dienstvaardige dienaars en medebroederen, leden van den hervormden kerkenraad te Banda Neira. Uit aller name, J.D.L. Von Einburch syn. praes. et scriba, A^{m} Gort.

[1473] Niet aangetroffen; zie aantekening bij doc. 247.
[1474] Ds. J.D. van Einburg, arr. Indië 1772, na een dienstreis naar Bantam 1772-1775 predikant te Ambon. Overleden 8 maart 1775 tijdens een reis naar de Zuidwester-eilanden.

Kerkstaat van Banda concerneerende de ledematen en gemeene christenen so mans als vrouwen alsmeede de kinderen so binnen als buyten het school, beneevens d'ongedoopte bejaarde perzoonen en kinderen welke onder dato deeses in weesen zijn.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	30	80	146	160	117	60	10	–	603
Lonthoir	9	21	45	38	22	20	–	–	155
P. Ay	6	14	30	16	25	15	3	–	109
Wayer	2	2	5	7	2	1	–	–	19
Ouriën	3	1	9	14	8	6	–	–	41
Celamme	1	1	22	12	5	3	–	–	44
Rosengain	2	3	11	6	10	5	–	–	37
ZW-eylanden									
Kisser	3	9	108	159	175	98	12	55	619
Wetter	1	–	28	32	40	6	4	24	135
Lethy Serray	1	–	68	77	66	23	–	32	267
Lethy Serwaro	1	–	38	38	39	37	4	15	172
Moa	1	–	86	64	67	36	5	38	297
Babber	1	–	49	55	53	21	2	20	201
Damme	1	1	90	150	84	20	2	35	383
Roma	1	1	21	27	7	3	–	20	80
Surmatta	1	–	64	78	80	30	8	44	305
Loeang	–	–	11	11	10	2	–	9	43
ZO-eylanden									
Maykor	1	–	12	11	7	9	7	–	47
Wockum	1	1	26	31	39	–	5	26	129
Wammer	1	1	24	33	26	–	4	6	95
Summarium	67	135	893	1019	882	395	66	324	3781

Banda Neyra, ady medio augustus 1774. Von Einburch syn. pres. et scriba, A^{m} Gort, Renseng.

254. Brief van ds. Joh. Vos aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 juli 1779.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 203, 235-237.

WelEerwaarde Heeren!

Den 2 april jongstleden ben ik met mijn vrouw en vier kinderen op Banda gearriveerd. Het is alhier een schraalen hoek voor een predikant, dog onzen gouverneur den WelEd. en Agtb. heer doet vele weldadigheden aan ons, waardoor wij een sober bestaan genieten.

Zende hiernevens de staat der kerke gelijk geduurende mijn verblijf op Amboina door mij geschied is.

Het Dordsche legaat heeft de nieuw gezondene leeraar[1475] geheel ontfangen, verzoekke hieromtrend redress, teneinde mijne swaare huishouding voor schade te behoeden.

Ondertusschen ben met agting U.WelEerw. dienaar, Joh. Vos. Banda, den 31^{en} july 1779.

Staet der gemeentens so in de provintie Banda als op de eylanden die daeronder behoren.[1476]

In Banda

Op *Neira* sijn ledematen 87, christenen in 't gemeen so mans- als vrouwspersonen 480, kinder buiten de school 328, in de school 24.

Op *Lonthoir* ledematen 36, bejaerde christenen so mans- als vrouwspersonen 89, kinder buiten de school 83, in de school 28

Op *Poulo Ay* ledematen 32, bejaerde christenen 80, kinder buiten de school 33, in de school 20

Op *Celamme* ledematen 2, christenen in 't gemeen 25, kinder in de school 6

Op *Wayer* ledematen 6, bejaerde christenen in 't gemeen 20, kinder 12

Op *Ouriën* ledematen 1, bejaerde christen in 't gemeen 31, kinder buiten 't school 4, in 't school 5

Op *Rosagain* ledematen 1, christen in 't gemeen 43, kinder buiten de school 9, in de school 10

Provintie samengenomen bedraegt een somma van 1495

Buiten de provintie op de Zuidwester eylanden

Op *Wetter* sijn bejaerde christenen 71, kinder buiten de school 8, in de school 44, kinder waerover den H. doop versogt word 6

Op *Lethy* ter negorij Seray sijn bejaerde christenen 73, kinder buiten de school 5, in de school 24

Ter negorij Tutekay bejaerde christenen 77, kinder buiten de school 6, in de school 29, kinder waerover den H. doop versogt word 7, heydenen begerig het Christendom te omhelsen 47

Op *Moa* sijn bejaerde christenen 69, kinder in de school 26, buiten 't school 11, kinder waerover den H. doop versogt word 9, heydens genegen tot het Christendom over te gaan 3

Op *Damme* sijn bejaerde christenen 234, schoolkinder 73, kinder buiten de school 70, kinder bequaem om in de school te kunnen gaan 35, kinder waerover den H. doop versogt word 24, heydenen begerig om het Christendom ingelijfd te mogen worden 4

Dus dat christenen, so bejaerde als kinder, op de eylanden voornoemd sijn ten getalle van 875,[1477] kinder waerover den H. doop versogt word 46, heydenen begerig tot het Christendom over te gaan 54

Van de overige eylanden om de Suidwest, als Kisser, Babbar en Rome alsmede van Arouw om de Suidoost geen narigt van het getal der christenen aldaer voor handen sijnde, hebben wij U.Eerw. dienangaende tans niets kunnen communiceren, verhopende op aenstaende jaer in staed te sullen sijn ook daervan behoorlijk verslag te doen.

[1475] Het is niet duidelijk wie hier wordt bedoeld. Vos zelf was drie maanden voor hij dit schreef in Banda aangekomen, maar blijkens de context bedoelt hij niet zichzelf, terwijl ds. Rousselet pas in 1781 arriveert.

[1476] Folio 235-237. Het document is ongedateerd. Het handschrift (vermoedelijk dat van ds. Joh. Vos), de gelijke vouwen in het papier en de gelijke cijfers indiceren echter dat het als bijlage gold bij de brief van 31 juli 1779.

[1477] De optelling geeft 855.

255. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 31 juli 1780.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 207-211.

WelEerwaarde Heeren en broederen.

U.WelEerwaardens hoogst g'eerde van den 18[en] november anno passato[1478] zijn ons in een volmaakte welstand geworden, benevens de daarnevens gaande kerkstaad van gantsche Nederlands India.

Wij hebben dierhalven d'eere U.WelEerw. vrindschap hertelijk dankbetuygen te doen, en senden derhalven volgens onse pligt, en tot nader onderhouding van onse vrindschap, ook dien algemeenen kerkstaad van deese gemeente volgens naast ondersoek tot vergelding aan U.WelEerw over.

Het overlijden van onse leerraard, den WelEerw. Johannes Vos, is geweest op den 15 january j.l., dien dese tot comunicatie, en teffens 't verlies hetwelk de kerk Gods op Batavia door d'dood van den WelEerw. D. Gerardus Reinking[1479] geleeden heeft is ons van herten leed. Wij bidden thans den Almagtigen dat hij d'bloeiende gemeente van Indias hoofdplaats en ter deeser steede wederom genadelijk van een getrouwen herder en leeraard wil voorsien, opdat zijn hooggedugte naam onder het opzigt van U.WelEerw. hoe langer hoe meer mag verheerlijkt worden.

Betreffende dat U.WelEerw. gelieven te schrijven dat d'voorgaande onse kerkelijke papieren alleenigt door D. Vos was geteekend, gelieft U.WelEerw. ons te excuseeren, alsoo dien leeraard ter dier tijd heeft alleenigt soo begreepen, egter voortaan sal sulks niet meer geschieden. En d'gesondene Dordsche legaat zijn ons geworden, en volgens order van onse gebieder ten desen gouvernement afgegeven aen d'nagelaatene weduwe van D. Vos tot een rijstgeld[1480] na Bataviase hoofdplaats toegevoegt, alsoo dien gemelde weduwe per 't schip d'Pauw den 6 april jl. meede vertrokken zijn.

Hiermeede sal nu eyndigen, na U.WelEerw. het beste van Jehova's hemels zeegeningen soo na siel als licham te hebben toegewenscht, ons op het hoogste in U.WelEerw. dierbaare vrindschap aanbevoolen, soo noeme ons nogmaals, WelEerwaarde Heeren en broederen, U.WelEerwaarde medebroeders. Uyt naam en last des gereformeerden kerkenraad alhier C.T. Brouwer ouderling, W.A. Camerling ouderling, L. Cornelis ouderling.

Banda Neyra in onse kerkelijke vergadering den ultimo july 1780.

Bandase kerkstaat concerneerende de ledematen, gemeene christenen zo mans als vrouwen, benevens de kinderen, so in als buyten het school, item ongedoopte, bejaarde perzoonen en kinderen als er onder heydigen datum in waare weesen zijn.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	28	59	170	168	109	63	15	9	621
Lonthoir	6	16	38	29	25	12	–	2	128
't eyland Ay	3	12	28	26	21	4	7	1	102

[1478] ANRI, Archief Kkr Batavia 59, fol. 137.
[1479] Predikant in Nederland, arr. Batavia 1776, aldaar predikant en 1777 curator der scholen, overleden 14 juli 1779.
[1480] Reisgeld.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Wayer	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Ouriën	2	–	7	10	10	–	–	4	33
Celamme	1	–	16	15	–	3	–	–	35
Rosagain	1	4	6	8	3	2	–	3	27
ZW-eylanden									
Kisser	1	1	114	119	125	–	140	–	500
Roma	1	–	12	15	19	–	14	–	61
Wetter	–	–	18	23	25	–	28	–	94
Lethy	1	1	141	118	122	–	61	–	444
Moa	1	–	203	67	32	–	103	–	406
Lackor	–	–	7	–	–	–	19	–	26
Loeang	–	–	19	13	11	–	29	–	72
Sermaten	1	–	68	29	15	–	73	–	228
Babber	1	1	82	129	58	–	69	–	340
Damme	–	–	45	53	58	–	72	–	228
ZO-eylanden									
Maykor	1	1	7	18	–	–	7	16	50
Wokum	1	1	21	28	–	–	8	20	79
Wammer	–	–	25	34	17	15	20	21	132
Somma	49	96	1027	902	650	99	665	76	3564

Banda Neyra ady ultimo july 1780. C. Brouwer ouderling, W.A. Camerling ouderling.

256. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 26 juli 1781.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 215-218.

WelEerwaarde Heeren, veelgeliefde medebroederen!

Het was op den 19^{en} maart dat wij het genoegen hadden onzen waarden leeraar Johan Fredr. Rousselet door 's Heeren genaderijken zegen alhier behouden te zien aanlanden en hem met veel blijdschap te verwelkommen. Ook zijn ons door voornoemden leeraar U.WelEerw. zeer geëerde letteren gedagteekend den 16 january h.a. met de daarbij gevoegde kerkstaat van gansch Nederlandsch Indiën[1481] ter hand gestelt, waarvoor wij U.WelEerw. hartelijk dank betuigen, en ter onderhouding van onse vriendschap ook U.WelEerw. volgens onzen pligt den algemeenen kerkstaat van Banda en onderhoorige eilanden, zooals deselve op 't nauwkeurigste heeft kunnen opgemaakt worden, te communiceeren de vrijheid neemen.

Voorts hebben wij de eere om U.WelEerw. te berigten dat onse dierbaare leeraar op den 1 april zijn dienstwerk in dese gemeente begonnen heeft met een zeer gepaste leerreden over Handelingen 26:18, tot een voorafspraak neemende de woorden uit Jeremia cap. 1 vs 7, tweede lidt, 'want overal waarheenen' enz.[1482] Zekerlijk met veel genoegen en aandoening van de gemeente, die zich in dit licht verblijd, en van harten wenscht dat Jehovah God zijne

[1481] Niet aangetroffen.
[1482] 'Want overal waarhenen ik u zenden zal, zult gij gaan, en alles wat ik u gebieden zal, zult gij spreken' (Jeremia 1:7b).

pogingen verder zegenen, en de jaaren van zijn dienst onder dese kudde boven die van zijne voorzaaten verlengen mag.

Het overgezondene Dordregtsche legaat is ons insgelijks wel geworden, en ook afgegeeven aan onzen leeraar, gelijk uit bijleggende en van hem ondergeteekende quitantie[1483] blijkt. Ten dienste van den opentlijken godsdienst, zoo hier op 't hoofdcomptoir als der onderhoorige eilanden, hebben wij bij den Agtb. Heer gouverneur een verzoek gedaan ter verkrijging van navolgende boeken, als: 2 Nederduitsche bijbels in folio, 80 dito bijbels in quarto, 80 dito psalmboeken in quarto, 100 dito psalmboeken in octavo, 30 gedrukte ledematen attestaties.

Ook ten dezen opzichte verzoeken wij U.WelEerw. zeer vriendelijk om ons hierin behulpsaam te willen zijn, dewijl de bijbels en psalmboeken ten dienste van den opentlijken godsdienst niet alleen zeer onbruikbaar en defect, maar ook in 't geheel niet toerijkende zijn (doordien reets zedert veel jaaren geene nieuwe boeken naa herwaarts gezonden zijn), maar wij daarenboven van de leermeesters der onderhoorige eilanden en andere godvrugtige christenen gedurig om bijbels en psalmboeken worden aangezogt, waarmeede wij hen egter wegens gebrek aan dezelve niet konnen dienen.

Waarbij komt dat wij ook hier de nieuwe bereiminge der psalmen[1484] bij onsen opentlijken godsdienst, in plaatse van die van Dathen, die wij tot hiertoe nog moeten gebruiken, gaarne wilden invoeren, gelijk op alle buitencomptoiren reets overlang geschied is, en om welks mede te doen ons alleenlijk het gebrek aan de nieuw bereimde psalmboeken in den weg gestaan heeft.

Voorts noemen wij ons – – – de predikant en ouderlingen uitmaakende den kerkenraad van Banda, en uit aller naam en last, Joh. Fred. Rousselet praeses et scriba, L. Cornelis, D.W. d'Laar, S. Theodorus.

Banda Neira, den 26^{en} july 1781.

Lijste der ledemaaten en gemeene christenen van Banda Neira en der onderhoorige eilanden, anno 1781.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	30	54	218	213	152	70	–	–	737
Lonthoir	6	15	39	42	30	6	–	2	140
Poulo Ai	3	12	27	25	16	4	3	4	94
Wajer	1	–	3	3	2	–	–	–	9
Ourin	–	–	5	10	–	–	–	13	28
Celamme	–	–	12	3	–	–	–	4	19
Rosengain	1	4	5	10	3	5	–	–	28
Zuid Wester									
Kisser	1	1	114	119	125	–	100	40	500

[1483] Niet aangetroffen.

[1484] De (Nederlandse) psalmberijming van 1773. De daarvoor algemeen gebruikte berijming van de hand van Petrus Dathenus (1531-1588) was ontstaan in de jaren 1562-1566; daarin viel het woordaccent vaak niet gelijk met het muzikaal accent; ook taalkundig liet ze te wensen over. In Nederland stuitte de invoering van de nieuwe berijming op veel tegenstand; die van Datheen wordt nu (2014) op een klein aantal plaatsen nog gezongen.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Roma	1	–	12	15	19	–	10	4	61
Wetter	–	–	18	23	25	–	28	–	94
Lethy	1	1	141	118	122	–	61	–	444
Moa	1	–	203	67	32	–	103	–	406
Laikor	–	–	7	–	–	–	19	–	26
Louang	–	–	19	13	11	–	29	–	72
Sermaten	–	–	68	29	15	–	73	–	186
Baber	1	1	82	129	58	–	69	–	340
Damme	–	–	45	53	58	–	72	–	228
Zuid Ooster									
Maikor	1	1	7	18	–	–	7	16	50
Wokkum	1	1	21	28	–	–	8	20	79
Wammer	–	–	25	34	17	15	20	8	132
[Somma]	49	90	1071	952	685	100	602	111	3673

[1485]

257. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 31 augustus 1783.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 219-222.

WelEerwaarde heeren, veelgeliefde medebroederen!

Eindelijk hebben wij op den 13 der gepasseerde maand mey het genoegen moogen genieten van onsen leeraar, naa een afweesigheid van net twintig maanden, gezond en welvaarende tot ons te zien wederkeeren.

Een togt, die niet alleen op een nooit gehoorde wijse langduurend, verdrietig, en noodlottig, maar ook in zeeker opzigt, genoegsaam vergeefs geweest is, als hebbende zijn Eerw. aan het eigentlijke oogmerk zijner zendinge (hetwelk was, om de kerk- en schoolvisite, niet op Groot Timor, maar op Z.W. eilanden te doen), wijnig of niet kunnen beantwoorden, vermits deselve alleenlijk het eiland Kisser heeft kunnen berijken, alwaar hij ook geduurende een verblijf van 14 dagen een getal van 212, zoo bejaarde als insonderheit kinderen, door den heiligen doop in de kerke van Christus ingelijft en 8 paaren in den staat des huwelijks bevestigt heeft.

Dan wat op de Zuid West niet heeft kunnen geschieden, dat is volgens Gods wijs bestel door zijn Eerw. op de Zuid Ooster eilanden of Arouw ter uitvoer gebragt.

Want deselve op den 10^{en} jan. van Kisser vertrekkende om naa herwaarts te retourneeren, was dese onderneeming wegens de felle tegenwinden en tegenstroomen vrugteloos en de tot dien einde in 't werk gestelde pogingen volstrekt vergeefs, zoodat de schipper genoodzaakt was van Arouw of de Zuit Ooster eilanden op te soeken, waar zijn Eerw. ook op den 22^{en} februari is aangeland, wordende hem dus gelegenheid gegeven om op dese eilanden (waar zedert 25 jaaren geen uitdeelder der godlijke verborgentheden geweest is) aan 112 zoo volwassene als klijne kinderen het bondsegul des heiligen doops te bedienen, 12 paaren in den band des huwelijks te bevestigen en het exacte getal der christenen op te neemen.

Het werk aldaar verrigt zijnde, is zijn Eerw. met het doorkoomen der oostelijke winde den 9^{en} mey van daar vertrokken en, gelijk reets vermelt is, op den 13^{en} dito alhier behouden aangeland.

[1485] Totaal van de voorlaatste rij (Wammer) ten rechte 119, van de laatste rij 3660.

Wij betuigen U.WelEerw. den plegtigsten dank voor derzelver broederlijke voorsorge ten opzigt der versogte nieuw bereimde psalmboeken,[1486] die wij 60 in getal ontfangen en ook reets in onzen opentlijken godsdienst daarvan gebruik gemaakt hebben.

Wij beveelen ons in U.WelEerw. verdere gunstige aandenken, om ons op zijnen tijd, volgens vriendelijke belofte, niet alleen een goed aantal herdrukte Maleidsche bijbels toe te zenden, maar ook nog meer nieuw bereimde psalmboeken, welke blijken eener opregten vriendschap wij niet in gebreeke zullen blijven van met de schuldige dankerkentenisse te beantwoorden, neemende wij ten desen opzigte de vrijheid om U.WelEerw. den algemeenen kerkstaat van Banda en onderhoorige eilanden zooals dezelve op 't nauwkeurigste heeft kunnen opgemaakt worden, te praesenteeren.

Het Dordregtsche legaat van verleeden, maar nog niet dat van dit loopend jaar, hebben wij ontfangen en aan zijn Eerw. ter hand gesteld, luid medevolgende quitantie.

De zaake betreffende het misdrijf van een anno 1781 op Arouw geweest zijnde commissiant genaamt Constans, thans luitenant militair, zal U.WelEerw. volkoomen leeren kennen uit de nevensgaande extract resolutiën, alsook uit de daarbij gevoegde documenten op Arouw door zijn Eerw. geligt. Wij versoeken niets ernstiger dan dit, dat U.WelEerw. ons in desen de behulpsaame hand meugt bieden, opdat de regten der geschondene wet gehandhaaft en de moedwillige overtreeder derzelven (die op een gewaande verwantschap met den WelEedelen Agtb. Heer Breton dwaaselijk steunt) mag gestraft worden, ten afschrik van zooveel andere wreede bloedzuigers.[1487]

Voorts – – – Joh. Fred. Rousselet praeses et scriba, C. Brouwer, L. Cornelis.

Banda Neira, in onse kerkelijke vergaadering, den 31^{en} augustus 1783.

Lijste der ledematen en gemeene christenen van Banda Neira en der onderhoorige eilanden.

lmm = leedematen mans; lmv = leedematen vrouwen;gcm = gemeene christenen mnl; gcv = gemeene christenen vrouwen; sk = kinders in school; kbs = kinderen buyten school; ongb - ongedoopte bej; ongk = ongedoopte kinderen; som = somma

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Neira	30	60	200	231	169	96	–	–	759
Lonthoir	5	15	39	49	31	6	–	–	145
Poulo Ay	4	12	28	27	20	5	–	–	96
Wajer	1	–	3	3	2	–	–	–	9
Ourin	1	–	6	10	13	–	–	–	30
Celamme	–	–	16	11	4	5	–	–	36
Rosengain	1	3	3	8	4	4	–	–	23
Zuid Wester									
Kisser	2	2	142	164	26	–	–	–	336

[1486] De psalmberijming van 1773, zie aantekening bij doc. 256.

[1487] Zie de beide hiernavolgende documenten. De (toen nog) vaandrig Nicolaas Engelbertus Constansz (geb. ca. 1739 in Sergotha (Kroatië?), in 1775 in Indië gearriveerd als matroos) was in 1781 als commissiant op Aru geweest. Toen de predikant daar enkele jaren later op visitatiebezoek kwam, bereikten hem klachten over het gedrag van Constansz. Hij meldde die aan de PR van Banda, maar die verwierp ze, en suggereerde dat de aanklacht voortkwam uit intriges van een ontslagen schoolmeester, Alexander Wattimena, die de getuigen op Aru zou hebben beïnvloed of omgekocht. Daarop deelde de kerkenraad mee dat hij de op Aru verzamelde getuigenissen aan de Hoge Regering zou zenden. Zie NA, VOC 3756, resoluties Banda 1782-1783, folio 293-295, met extract uit een brief kkr Banda aan PR Banda, 22 juli 1783. Constansz was in 1791 nog steeds op Banda, als vaandrig.

plaats	lmm	lmv	gcm	gcv	sk	kbs	ongb	ongk	som
Roma	–	–	15	12	–	–	–	16	43
Wetter	–	–	18	23	25	–	8	20	94
Lethy	–	–	141	118	122	–	11	50	442
Moa	–	–	84	70	–	–	–	41	195
Laikor	–	–	7	–	–	–	19	–	26
Louang	–	–	19	13	11	–	–	29	72
Sermaten	–	–	68	29	–	15	–	73	185
Babber	–	–	82	129	58	–	–	69	338
Damme	–	–	99	126	–	–	–	136	361
Zuid Ooster									
Wokkum	–	–	26	32	19	6	–	–	83
Wammer	–	–	29	33	26	13	–	–	101
Maikor	–	–	10	25	10	8	–	–	53
[Somma]	44	92	1035	1113	540	267	38	434	3563

[1488]

258. BRIEF VAN DS. JOH. FR. ROUSSELET AAN DE KERKENRAAD VAN BANDA. Banda-Neira, 15 maart 1784.
NA, VOC 3764, fol. 76-78. Afschrift.

WelEerwaarde heeren en broederen.

De ondergeteekende, predikant deser provintie, evengelijk eertijds de heilige Johannes (die door den onchristelijken Roomschen keyser Domitianus op 't eyland Patmos gebannen was) binnen de muuren van zijne wooning beperkt zijnde, neemt de vrijheid om U.WelEerw. onder 't oog te brengen dat hij geensints, gelijk verkeerdelijk voorgewend word, volstrekt ongeneegen is om in Raad van Politie te verschijnen, maar dat hij dit alleenlijk onder drie billijken voorwaarden althoos te doen gereet is, welk hij proponeeren zal teneynde U.WelEerwaardens daarover oordeelen mag, en dezelve reedelijk vindende aan den Raad van Politie voor te dragen, of onbillijk bevonden wordende deselve te verwerpen.

I. De luytenand Constands, als de aanleydende oorsaak van alle deese moeylijkheeden, die zig behalven dat verstant en drif om den ondergeteekende te blammeeren, en als een allerbaatsugtigst en geweesen[1489] uyt te spreyden, dat hij hem twee slaaven hadde aangeboden om van zijn op Aroe gepleegd misdrijf te zwijgen, maar dat de predikant met dat aanbod niet tevreeden zijnde, vier stuks geeischt hadde, dat dit nu eene vuylen leugen is. Zo oordeeld de predikant het billijken dat die leugenagtige luytenand mag gedwongen worden om die twee stux slaven aan den predikant daadelijk te moeten geven.

Dat nu gemelde luytenand een predikant op gemelde wijse geblameert heeft, is hem door den fiscaal Paringauw[1490] tot twee malen toe, hoewel alleenlijk onder vier oogen, te kennen gegeven en verhaalt.

[1488] De optelling van zowel de eerste rij als de zesde kolom is niet correct. Daardoor kan het exacte totaal aantal zielen niet vastgesteld worden.

[1489] Vermoedelijk zijn hier enkele woorden uit het origineel weggevallen.

[1490] Jacobus Hendrik Paringauw, arr. Batavia 11 mei 1750 als konstabelsmaat, laatste vermelding 30 juni 1800. In 1778 onderkoopman te Batavia, 1784-1786 fiscaal te Banda. Auteur van een studie 'Over de bereiding van eene soort van katoen uit den pisangboom' (*Verhandelingen Bataviaasch Genootschap*, 1778, eerste deel, p. 57-59), en van een memorie over het belang van de Molukken (1792, vermeld in J.A. van der Chijs, *Inventaris van 's Lands Archief te Batavia*, p. 255).

Dat de predikant is gereet om dit voor den alwetende God met den plechtigsten eed te betuygen.

II. Oordeeld de predikant, dat de heer luytenand vergeseld van twee leeden uyt den Raad van Politie in den kerkenraad verschijnen en aldaar in presentie van alle aanwesende, onder een gepaste vermaanende aanspraak van den predikant, diende te belijden dat zijn uitstrooysel omtrent het aanbod der slaaven valsche en een vuyle lastering is, en dat inteegendeel alles wat tot zijnen nadeele door den predikant ingebragt is met de waarheid in alle deelen overeen stemt.

III. Dat de manhaften heer Constants eenige tijd lang in 't cachot diend worden opgeslooten in vergoeding van 't smaadelijk en hoon verwekkend huysarrest dat den predikant om zijnthalven is aangedaan, vermits hij de oorsaak van alle geschillen is, zullende zekerlijk alles in rust en vrede zijn bijaldien deeze heer de trompette van alarm niet het eerst geblaasen en houd tot het vuur gesuppediteerd hadde.

Met deese billijke voorwaarden, en ook alleenlijk met deselve, oordeeld de predikant dat hij ten beste der Bandaasche gemeente het weder zoude durven waagen om den predikstoel alhier te beklimmen, daar hij anders, in cas van een moogelijk wijgering, in zijn voorneemen blijft volherden van nooyt alhier eenige kerkelijke functie hoegenaamd te verrigten, en hij 't dan zeer wel lijden mag om als een ongehoorsaam subject opgesonden te werden.

Ik eyndige met de woorden van den grooten man Gods Luther, die, toen hij op de rijksvergaderinge te Worms hard aangedrongen wierde om teegen zijn geweeten aan zijne schriften te herroepen, en zig dus selven tot een leugenaar te maaken, dit volstrekt te doen weygerde, met daarbijvoeging van deese aanmerkelijke woorden, die ik ook tot de mijne maake, 'hier staa ik, anders kan ik niet, God helpe mij amen'.

Verblijve met alle agting en geneegentheid, (lager) WelEerwaarde heeren en broederen, U.WelEerwaarde dienstwillige dienaar (geteekend) Joh. Fred. Rousselet, V.D.M.

(Ter sijde stond) Neyra den 15 maart 1784.

259. APARTE[1491] RESOLUTIE VAN DE POLITIEKE RAAD VAN BANDA BETREFFENDE DE CONFLICTEN MET DS. JOH. FR. ROUSSELET. Banda-Neira, 9 juni 1784.
NA, VOC 3764, fol. 61-76. Afschrift.

Copia apparte resolutie genomen in Raade van Politie te Banda woensdag den 9[en] juny anno 1784 's voormiddags te negen uuren.[1492]

Na den gebede zegt den heer gouverneur dese vergadering voornamelijk belegt te hebben omme met aandagt te delibereeren over zeeker schriftuur door den heer predikant Rousselet de novo aan zijn Edele Achtb. door den voorleeser Blanks[1493] toegesonden, en over de daaromtrend gediende advysen van ider lid deeses raads appart, luydende het schriftuur of zogenaamd supplicq woordelijk dus:

> Aan den WelEdelen Achtb. heer Johan Libregt Seidelman, gouverneur en directeur deeser provintie, mitsgaders de verdere leeden des Acht. Raad van Politie alhier.
>
> WelEdele Achtb. heer en heeren.
>
> De ondergeteekende, reets overlang aan de ordres van hun HoogEdelheedens om in Raade van Politie te verschijnen ad litteram voldaan en dus het gepretendeerde obsta-

[1491] Zie het slot van dit document.
[1492] Volgt de presentielijst, met acht namen.
[1493] Adrianus Blanks, in 1791 (tevens) voorlezer in de kerk. Arr. Batavia 23 januari 1776 als soldaat, uit dienst (ontslagen) 19 februari 1795.

culum der non-obediëntie volkoomen uyt den weg geruimt hebbende waarom (volgens ontfangen schriftelijk antwoord op het door den supplicant, secunda vice[1494] ingediende request van den 13 maart h.a.[1495]) op zijne verzoeken geen reguard konde geslagen worden, wend zig uit dien hoofde, tertia vice, tot U.WelEd. Agtb. met de gereïtereerde petitie van hem nu te willen toestaan dat hij met 't laatste van hier na Batavia retourneerende E. Compagnies schip naar gerepte hoofdplaats mag vertrekken, om zig oretenus[1496] bij de vaderen des lands van den thans op hem leggende vuile blaam te zuyveren, slegts eenige hoe billijk ook geproponeerde genoegdoening met betrekking tot den eere- en gewissenloosen luytenand Constansz kan verkrijgen, en dus buyten staat gehouden blijfd van sijn weerdig ampt nog met lust en geneegenheid, nog veel min met nut en vrugt te kunnen waarneemen, en hij bij dus blijvende gesteldheid van zaaken ook niet willens is van eenige kerkelijke functie te oeffenen op eene plaatse gelijk deese is.

De teekenaar kan sig niet overreeden dat tot het toestaan van zulks een versoek aan een gequalificeerd perzoon een vooraffgaand consent van hun HoogEdelheedens nodig is, daar hij en elk inwoonder van Banda met hem weet dat twee fiscaalen zonder hetzelve van hier na Batavia gesonden sijn, welk gering voorregt de ondergeteekende dan wenscht dat ook aan hem mag beweesen worden, daar hij thans ook een voor deese provintie volstrekt onnut en onbruykbaar subject door de gemelde omstandigheeden geworden is. Dog bijaldien er bijzondere redenen zijn mogten die het toestaan van dit anders zeer billijk verzoek mogten ondoenlijk maaken, dan wenscht de tekenaar dat deselve hem niet mondelijks, maar gelijk 't behoord, schriftelijk moogen gecommuniceerd worden, om de verdere nodige maatregulen daarna te kunnen neemen.

(Onder stond) 'twelk doende etc. (was geteekend) J.F. Rousselet, V.D.M.

(Ter seide) Banda Neyra den 3 juni 1784. – – –[1497]

Advys van den ondergeteekende gouverneur.

Om voor des predikants zeer arrogante, absurde en alleszints ergerlijke expressiën, bij verscheide schriftuuren ter needer gesteld, te adviseeren, zal ik nopens het laast gepresenteerd zogenaamd supplicq eenlijk noteren:

1. Dat hij aan de ordre van hun HoogEdelheedens ad litteram geensints voldaan heeft dan vooraff veel tegensporelingen gemaakt te hebben, nogthans zijn dienst geweigert en geensints tot heeden toe gepresteerd heeft, waardoor reeds verscheide kinderen ongedoopt ten grave gerukt zijn.
2. Dat men des onaangezien zijn herhaald versoek om met affgeschreven gagie naar Batavia te vertrecken wel alsnog zoude kunnen weygeren, om
3. Dat hij geentsints eenige redenen heeft te doleeren dat hem satisfactie over geleden (egter nog onbeweesen) hoon geweygert, vermits hij hiermeede ter sessie van den … aan de Justitie overgeweesen is, also acties van injuriën, hoon of lasteringen daarbij en niet bij de politie behooren.
4. Dat men de twee fiskaals wel genoodzaakt is geweest als ongehoorzame en voor de provintie zeer schadelijke subjecten met affgeschreven gagie naar Batavia te verzenden, doch dat hij over alle zijne kromme sprongen wel meriteerde zelfs in arrest versonden te worden.
5. Temeer hij zig zeeker door alle zijne ergerlijke conduites den dienst van Gods kerk alhier heeft onwaardig gemaakt, en voor alle redelijke lieden maar tot ergernis strekt, niet alleen hierdoor, maar ook door zijn immermeer en meer toenemend debouchant gedrag.

[1494] In tweede instantie.

[1495] Voor de tweede maal. Zie fol. 73. In dit rekest verzocht ds. Rousselet voor de tweede maal om naar Batavia te mogen vertrekken; het eerste verzoek was op 12 maart.

[1496] Ore tenus (Lat.): mondeling.

[1497] Op fol. 63-69 volgen de adviezen van de afzonderlijke leden van de Politieke Raad.

6. Dat ik geensints oordeele nodig te zijn hem eenig ander schriftelijk antwoord te geven als alleen in korte termen van onse laast te neemen resolutie.

Moetende wijders met de uytterste verwondering betuygen hoe zig toch een man die zig voor een dienaar en navolger Christi durft uit te geven, zo aanhoudend onzinnig, trots, opgeblasen en ten eenemaalen liefteloos kan gedraagen, met een onvergeeflijke haat tegen zijn evennaasten in zijn binnenste te voeden, en dat alleen over een onbezonnen woord dat mogelijk imand uyt den mond is gevallen, 'twelk egter zo gezegt nog geenzints beweesen is.

De grote monarchen en cezars Theodosius, Arcadius en Honorius[1498] waren hieromtrend gantsch anders gezint, namelijk noopens het quaadspreeken, of zogenaamde hoon en lastering, zeggende onder andere hiervan: 'Indien iemand in zoverre all zedigheit en schaamte hebbe affgelegt dat hij op eene dertele en quaataardige wijse onsen goeden naam tragt te schenden, door dronkenschap aan 't hollen geraakt qualijk van onse regeering bestaat te spreeken, zo willen wij niet dat hij daarom eenige straf of harde behandelinge lijde, want wij oordeelen dat wij zulks, zo het uyt ligtvaardigheid zij geschiet, moeten verachten, indien uit gekheid, dat het aan ons medelijden waardig is, doch zo het is gedaan uyt quaataardigheid, zo menen wij dat wij best zullen doen van het te vergeven'.[1499]

Ik, als een gering landvoogdje en werelds man, tragte die loffelijke voorbeelden van zulke groote monarchen in allen opsigte op te volgen, temeer wijl toch meest alle zulke quaatspreekers op het laatst in haar eygen kuil vallen, en een eerlijk man ooit voor iet te vreesen heeft; hoeveel temeer nu diende dit betragt te worden bij een leeraar, bij een prediker, die ons alle met goede exempelen diende voor te gaan, mitsgaders in alle opzigten de verdraagzaamheid, de liefde, de vreede en eendracht te betragten. Maar neen, wijl zulks dien allezints kregeligen prediker volstrekt onmogelijk schijnt! en dewijl hij den predik- en andere heilige hem opgedragen dienst bij aanhoudendtheid verzuimt! wijl hierdoor de gemeente zeer lijd en g'ergert word, en dus derhalven in dit gouvernement ten eenemalen onnut geworden is, zoo denke dat het wel raadzaam en best zal zijn meergenoemden predikant Rousselet per het schip de Vriendschap met de reeds affgeschreven gagie ter verdere dispositie aan hun HoogEdelheedens naar Indiaas hoofdplaats te verzenden, om alsdan over denzelven na hoogderzelver goedvinden te kunnen disponeeren, hetzij tot weder emplooy elders of ter verzending naar Europa; gelijk onder anderen in den jaare 1733 zeeker predikant in naam Kraan, over zijn aanstotelijk gedrag met affgeschreven gagie van Macasser opgesonden zijnde, niet gepermitteerd is voet aan land op Batavia te zetten, maar direct naar het eiland Edam getransporteerd en in schipperskamer gelogeerd, mitsgaders voorts over Ceilon naar Neederland verzonden is,[1500] blijkende voorts ook bij extract patriase missive van den 17 aug. 1728 van wat sentiment de Heeren Mayores geweest zijn nopens den twistzieke prediker Looyal, woordelijk luydende – – –.[1501]

En om de gemeene resolutiën en brieven met alle zulke misselijke affaires niet vol te kladden, oordeele dat het best zal zijn hier van te maaken eene apparte resolutie, de respec-

[1498] Theodosius, Romeins keizer, regeerde 379-395 (tot 394 alleen over het Westen), zijn zonen Arcadius en Honorius resp. 395-408 (over het Oosten) en 395-423 (over het Westen van het rijk).

[1499] Corpus Iuris Civilis, Codex Theodosianus 9,4,1 alsmede in de Codex Justinianus 9,7,1, principium.

[1500] Petrus Craan, 1726-1733 predikant te Ambon, in 1733 'wegens sijn seer ergelijk en aanstootelijk leeven' (mishandeling van zijn vrouw, enz.) opgezonden naar Nederland. Zie deel I-2, doc. 358-360.

[1501] Missive van Bewindhebberen aan de HR te Batavia, 17 augustus 1728, NA, VOC 327 (ongefolieerd, sub Banda): Bewindhebberen vinden dat de Hoge Regering nog te welwillend voor hem is geweest: Loyal had afgezet en buiten kwaliteit en gage naar Nederland teruggezonden moeten worden. Zoe ook reeds missive Bewindhebberen-HR d.d. 28 augustus 1727, ibidem, ongefolieerd, sub Banda. J.W. Loyal was van 1724 tot 1727 predikant te Banda, zie hiervoor, doc. 196.

tive stucken door den predikant zoo aan deesen als kerkenraad gepresenteerd daar bij te - insereeren, en die onder een appart couvert hun HoogEdelheeden aan te bieden.[1502]

260. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN BANDA AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Banda-Neira, 23 augustus 1784.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 223-228.

WelEerwaarde heeren, geliefde medebroederen.

Of wij schoon de eere niet hebben mogen genieten om op onse in 't verleeden jaar aan U.WelEerw. gesondene gewigtige missiven met een antwoord verweerdigt te worden en wij dus zonder ons aan pligtversuym schuldig te maaken U.WelEerw. stilswijgen met een reciprooc silentium hadden kunnen en, om geen vergeefse moeyte te doen, ook waarschijnelijk hadden sullen beantwoorden, zo zien wij ons desnietteegenstaande in deese droevige gesteldheyd van zaaken genoopt om deese letteren aan U.WelEerw. af te vaardigen, waartoe wij ter betooning van onse vriendschappelijke gesinningen gewillig en berijd zijn, en met betrekking van onsen deese provintie verlaatende leeraar ons verbonden, gedrongen en verpligt zien.

Het heeft, WelEerw. broederen, hem die het opperste bewind over alles voerd, die 't goede werkt en 't kwaade toelaat, dien, seggen wij, heeft naar zijn ondoorgrondelijk raadsbesluyt goedgedunkt om toe te laaten dat onse geweezen leeraar de WelEerw. Heer Johan Fred. Rousselet in sulke verdrietelijkheeden en voor zijn persoon, zeedelijk karakter en kostelijke amt ten hoogsten nadelige omstandigheeden heeft moogen geraaken, die hem in die voor ons en deese gantsche gemeente so droevige noodsaakelijkheid gebragt hebben van zijn dienstwerk onder ons reets in de vervlootene maand maart h.a. neer te leggen, ons te verlaaten en zig naa Indiës hoofdplaatse te begeeven, teneinde om de booven sijn hoofd zwervende dikke wolken en den hem omringende stinkenden neevel eenes vuylen blaams als een rook te doen verdwijnen door zig in eygen persoon bij de vaderen des lands van allen verdagt te suyveren.[1503] Een stap welke te doen zijn WelEerw. volstrekt gedwongen is, vermits hij door de Hooge Regeering deeser landen veroordeeld, voor een wreevelig, twistsoekend en rustverstoorend mensch verklaard, en, geleyk 't scheynd, ook door U.WelEerw. daarvoor gehouden word, deweyl deselve op de door ons afgevaardigde papieren, de saake des geschils betreffende,[1504] geen letter, titel nog jota, tot antwoord gesonden hebben, waardoor wij tot die vermoedens gebragt sijn dat onse leerraar ook bij U.WelEerw. in verdenking staan moeste, en wel in dier voegen dat U.WelEerw. het niet noodsakelijk keurde om zig met de zaak van zijn Eerw. die ook eevenwel de onse is, zig te bekommeren.

En beeter, ja een veel beeter lot, WelEerw. Heeren, is deese thans van ons gaande dienstknegt van Christus waardig, als dien wij, naar den toets der strengste waarheyd en volgens onse consiëntie, dit waaragtig getuygenis geeven en geven moeten dat zijn WelEerw. geduurende zijn verblijf onder ons althoos gewandelt heeft gelijk het een leeraar betaamt, stigtelijk en onberispelijk, als een voorganger, als een ijverige dienstknegt van Christus den oppersten Leeraar, die 't woord van den leevendigen God tijdig en ontijdig, wars van een laage menschenvreese, aan onsterveleyke zielen verkondigt, de bijde bondzegelen des Nieuwen Testaments naar consiëntie bediend en alle middelen in 't werk gesteld heeft om 't kooningrijk

[1502] De Politieke Raad van Banda sloot zich aan bij dit standpunt van gouverneur Seidelman. Aan het eind van de resolutie (zie fol. 79) wordt de inlandse leermeester Abel Latumalea van Ambon bevorderd tot inlands voorlezer en in gage verhoogd.

[1503] De afloop was dat Rousselet naar Ternate werd verplaatst, waar hij in mei 1785 arriveerde. Zie resolutie HR d.d. 9 december 1784, in NA, VOC 814, fol. 480-481.

[1504] Zie de beide voorgaande documenten.

van Gods groote Soon ook in deese provintie uyt te brijden na zijn vermoogen, in dier voegen dat wij en de gantsche gemeente ons in zijn WelEerw. als een geschenk des Allerhoogsten verblijdeden en niets vuuriger wenschten dan dat die heylgesant een langen reeks van jaaren onder ons blijven, ons stigten, en wij uyt zijnen mond de woorden des leevens verder hooren mogten.

Dan helaas!, de glinsterende kroone is van ons hoofd gevallen, de flonkerende sterre verdweenen en aan Bandaas kerkheemel onttrokken, de helder brandende lampe uytgeblust, de wegwijser naar het pad des heemels weggenoomen, en de leraar is ten bleyke van Gods gevoeliege ongenoegen over deese provintie als met arendsvlerken van ons weggevloogen. De gantsche provintie van Banda is nu ontbloot van een uytdeelder der goddeleyke verborgentheeden, verstooken van een vermeerderaar der leeden van Christus duurgekogte kerke in dit Banda.

Ach! WelEerw. broederen! Wij bidden Ulieden, om het welsijn van Christus kerke in deese verwilderde provintie: ondersteunt dien leeraar en neemt sijne belangens waar. Wij smeeken Ul. om naar uw best vermoogen de regtvaardigheyd van zijne en onse zaaken te handhaven, opdat de Heere tot een regtvaardige wraake en zijne toorn niet zweeve, om den kandelaar sijnes helder scheynenden woords van sijne plaatse te weeren en ons van alle middelen der genaden te berooven. Wat ons betreft, wij hebben ons niet in staat bevonden om met vrugt voor sijn Eerw. te kunnen opkoomen en hem eenige satisfaktie te doen verkrijgen, maar wij hebben alles moeten laaten geschieden wat teegen hem ondernoomen is, hoe seer 't ook geschikt was om den lust en ijver, ter nuttigge waarneeming van het leeraarsamt zoo noodzaakelijk, ten eenemaal uyt te blussen. Bij welk alles gevoegd moet worden dat zijn WelEerw. geduurende twee agtereenvolgende jaaren, te weeten 83 en 84, niet eens het gewoonlijke Dordregtse legaat ontvangen heeft, hetgeen eevenwel jaarlijks moet toegesonden worden en een leeraar ook ten hoogsten benoodigt is op een plaats gelijk Banda, waar schraalheyd en daaruyt voortvloeyende buytenspoorige duurte aan de noodige leevensmiddelen van elk op een gevoelige wijse ondervonden worden.

Het zal verders U.WelEerw. niet moeten verwonderen dat wij geen kerkstaat meede oversenden, vermits dit van ons ondoenlijk is geweest, om reedenen dat de tot verveerdiging van een gantsch opstel volstrekt noodig zijnde enkelde papieren ons niet besorgt zijn, zijnde door de van Aroe retourneerende commissianten geen het minste, en door die van Klijn Timor terugkoomende slegts een gebrekkig berigt betreffende den staat der kerke aldaar medegebragt, zodat de kerkenraad onvermoogend is geweest om in deesen aan zijn pligt te kunnen voldoen, hoe gaarne deselve ook wilde. Welk laaste daaruyt blijkt, omdat sijn Eerw. met het opmaaken van den kerkstaat reets en aanvangelijk besig is geweest, maar weegens gebrek aan enkelde berigten dienaangaande dit werk heeft moeten staaken, omdat hij zig uyt dien hoofde niet in staat zag van een exacte lijste te formeeren, hetgeen evenwel van hun HoogEdelheedens belast word om jaarlijks te zullen doen, dus wij van de schuld in deesen bevrijd zijn.

Wij besluyten met die heylbeede, dat het den Opperseegenaar behaagen mag zijne dierbaarste soo geestelijke als lichaamelijke zeegeningen in een ruyme maate over U.WelEerw. uyt te storten, dat de Algenoegsaame U.WelEerw. de magtige invloeden van den Geest der wijsheyd, des raads ende der sterkte rijkelijk wil doen ondervinden, dat hij in 't strijdperk van dit kortstondig leeven uwe zonne en schild, en in de gewesten der onstervelijkheyd uwe loon zeer groot zijn wil. Met welken hartelijken wensch wij de vrijheyd neemen om ons met alle agting te noemen, WelEerwaarde Heeren en zeer g'eerde meedebroederen, U.WelEerw. heilwenschende en ootmoedige dienaaren C.T. Brouwer ouderling, L. Cornelis ouderling, J.W. Pietersz ouderling.

Banda Neira, den 23 augustus 1784.

261. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 13 augustus 1786.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. fol. 231-233.

WelEerwaarde en zeer geleerde heeren, hooggeachte medebroederen.

U.WelEerwaardens g'eerde missive de dato 8 december anno passato[1505] is ons wel geworden. Wij betuygen U.WelEerw. dank wegens de volsinnige heil- en zegenbeden die U.WelEerw. over dese ons toevertrouwde gemeinte daarin hebt gelieven uit te boesemen.

Ook hebben wij getracht, ter recompens van 't generale kerknieuws dat met welm. missive gepaart ging, bij een specifique opgave aan U.WelEerw. te depecheren den tegenwoordigen staat van ons verstroit Christendom. Maar wijl wij van de berichten die ten dien fine gerequireerd werden tot noch toe destitut bleven, zo geven wij eeniglijk te kennen dat wij dese presente gemeinte bevonden hebben te consteren uit ledematen 94, gemeene christenen 475, schoolkinderen 207, weeskinderen 10, gedoopten t'zedert den 4 februario passato 90, getrouwden t'zedert den 4 februario passato 22. Verzoekende broederlijk dat U.WelEerw. het manquerende gelieven te goed te houden tot nadere occasie.

Op den 4^{den} febr. passato is de scriba deses in een volmakten welstand alhier g'arriveerd, nemende t'zedert den 26ten daaraanvolgende zijn pastoraat vicissim in de Nederduitsche en Maleidsche taale met lust en genoegen waar. Wij wenschen dat d'almachtige God, die hem in desen nieuwen oogst gedispicieerd heeft, hem wil schenken de nodige gaven van zijn Geest, om bij continuatie te kunnen zijn een bekwaam en dienstig werktuig ter genezinge van de breuke die 't Zion Gods t'zedert eenige tijd herwaards door manquement van arbeideren alhier geleden heeft, en ter bevoorderinge van 't heil dergeenen die zalig en behouden zullen worden.

Onse instantie ter obtinue van een tweeden leeraar achten wij superflu, als ons volkomen verzekert houdende dat, zo er rijkelijk uit patria komen, U.WelEerw. wegens d'uitgestrektheid van dese en onse subalterne gemeintens niet minder daarom zult gelieven te gedenken als anno passato geschied is ter verligtinge van onse naburige medebroederen te Ternaten in Molucco.[1506] Maar vermits 't eyland Lonthoir, 'twelk na bewuste voorbeelden gewoon was met een Europeïschen krankenbezoeker voorzien te zijn, thans daarvan ontbloot is, zo verzoeken wij dat ons ten minsten één krankenbezoeker van een goed getuigenis, dien wij aldaar employeren kunnen, door uw voorsprak geworden mag.

Deels uit de smeekstemmen die ons successif ter ooren komen, deels uit overweginge van het heil-voedsel waarvan onse Zuyd-Westersche kerken en schoolen t'zedert veele jaren herwaards (want onse gewezen predecesseur d'Eerw. Rousselet is niet verder dan na Cupang gekomen) zijn destitut gebleven, g'oordeelt hebbende dat er eens eene derwaards te doene visite nodig zij, zo heeft de scriba deeses gepresenteerd met primo september aanstaand deselve te zullen ondernemen.

Dit is 'tgeene wij U.WelEerw. ter cultiveringe van onse correspondentie bedelen moesten – – – de predikant, ouderlingen en diaconen uitmakende den kerkenraad alhier, G.J. Huther praeses et scriba, ouderlingen L. Cornelis, J.W. Pietersz, Ad^{s} Blanks, diaconen L. Nieuwbuur,[1507] J.C. Haga,[1508] J.[1509] van Sellig.

Banda Neira, den 13 augustus 1786.

[1505] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 59, afgaande brieven kkr Batavia 1775-1800.
[1506] In 1785 arriveerde ds. J.R. Adam op Ternate.
[1507] Lambertus Jacobus Nieuwbuur, geb. Ambon, 1769 in dienst van de VOC als hoofloper, 1790 assistent en winkelier, 1783 tevens boekhouder.
[1508] Johan Carel Haga, geb. Amboina, in dienst van de VOC 1781, assistent, tevens boekhouder en eerste klerk van Politie.
[1509] Onzekere lezing.

262. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP DE ZUIDWESTER EILANDEN DOOR DS. G.J. HUTHER. Banda-Neira, 8 februari 1787.
NA, VOC 8031, fol. 243-250. Afschrift.

Rapport nopens den Timoresen kerk- en schoolstaat, door den ondergetekenden predikant opgesteld, in kerkenrade voorgelezen, en vervolgens gepresenteerd aan den WelEdelen Achtbaren Heere Lambertus Janszoon Haga,[1510] gezaghebber, benevens den verderen Raad van Politie dezer provintie.[1511]

WelEdele Achtbare Heer en Heeren!

Anno 1786 september. Sondag den 3^{en}. 's Morgens circa 8 uuren was 't, toen ik mij in den naame en onder 't geleid van den gezegenden God aan boord van 't chialoupje de Jonge Jan begaf, 'twelk special aangelegt was om 't g'eischte nodige voor den Timoreesen resident te transporten. Kort na mijn aanweesen liet ik 't anker ligten, met last van direct cours na Kisser, 't hoofd eiland op Klijn Timor, te houden, maar vond mij door opkomste van contraire wind en strom op dingsdag den 19^{en} wederom genoodzaakt desselfs werpplaats te zoeken aan de noordkant, of mijns dunkens gepaster (aan de Noord-kant) van 't Wetterese eiland.

's Dags daaraan vertrok ik van daar en kwam door 's hemels trouw geleid behouden eindelijk dingsdag den 26^{en} 's morgens vroeg ten anker op d'g'intendeerde rheede van *Kisser*.

Blijkens eener roll die de inlandsche leermeester Jacob Pattipilohy mij bij mijn arrive hadde ter gesteld, beliep zigh 't Christendom aldaar zamen: ledematen 7, gemeene christenen 290, scholieren 134, dooplingen 119, trouwparen of verloofde personen 20, coppen 570.

Uit het geringe getal van kerk- en schoolboeken dewelke ik hadden aangebragt, augmenteerde ik aldaar de exterende: Bijbel 1, Psalmboeken 2, vraegboeken 2, predikatieboeken 1, Pentateuchus met Arabische letter 7, summa 13, met nieuwe: Bijbel 2, Psalmboeken 12, vraegboeken 8, Nieuw Testament 1, a.b.c. boordjes 6, Spreuken Salomons 6, Historiën Davids 6, Epistelen[1512] 2, summa 2.

Na acht dagen door prediken, doopen, trouwen en andere godsdinstige exercitiën aldaar getransigeerd te hebben, ging ik op donderdag den 5^{en} october 's nademiddags circa 2 uuren wederom onder ziel en bereikte saturdag daaraan volgende 's morgens vroeg 't subalterne eiland 'twelk genaamd word *Letie*.

Onverrichter zake vertrok ik van daar, met voornemen om met roeyvaartuigen te stevenen na Lakor.

Dogh de onstuimigheyd der zee verijdelde mijn voornemen en necessiteerde mij van op donderdag den 12^{en} october te retiereren na 't voorbij gepasseerde *Moa*.

Mijn aldaar gedestineerd zijnde schooldienaar Jacob Lewakabesie kwam mij tegemoet met een gewone rol van volgende: ledematen 2, gemeene christenen 149, scholieren 67, dooplingen 134, trouwparen of verlofde personen 40, coppen 392.

Noch terzelver uure visiteerde ik de presente boeken, hebbende daarbij bevonden: Bijbel 1, vraegboeken 10, Psalmboeken 2, Spreuken Salomons 2, Letterkonsten 5, summa 20, en afgegeven: Psalmboeken 8, Spreuken Salomons 8, summa 16.

's Anderen dags nam ik 't werk onder handen 'twelk mij vorder te verrichten stond. Ik ging aanvangelijk in 't school, en bevond dies frequentanten examine instututo[1513] passable onderwezen. 's Na de middags zelde ik niet alleen de Moaneesen, maar ook hen die midler-

[1510] Lammert Jansz Haga, arr. Batavia 26 juni 1767 als konstabelsmaat, overleden 2 september 1803.
[1511] De visitatie wordt vermeld in § 157 van de Bandase Advisen van 1787; enkele er uit volgende besluiten in § 157 en 158 (NA, VOC 8031, fol. 173-174).
[1512] Brieven (van het Nieuwe Testament, afzonderlijk gedrukt).
[1513] En bevond deszelfs leerlingen, na gehouden examen, ...

tijd op mijn expres ontbod ten getal van 13 personen van Lakor waren opgedaagt door de toedieninge des H. doops en confermatie van 't egtverbond Gods volk bij en pogde dese beide gemeintens in 't algemeen t'animeren tot de volbrenginge van haar christelijke plichten en de laastgemelde in 't bijzonder met eene toezegginge van voorsprak ter obtinue van een leermeester te contenteren. Ter cause van den imminerenden avond absolveerde ik hier meede mijn commissie, en schoon ik saturdag 14^{en} october 's nademiddags circa 3 uuren mijn retour zo cito als doende was, deels met draeg-stoelen over 't gebergte, deels met roeyvaartuygen over zee, tereerde,[1514] zo naderde ik echter wegens de groote distantie 's anderen avonds omtrent 6 uuren eerst *Letie Saray*.

Een rust-plaats was bij mijne aanlandinge 't voorwerp mijner voornaamste omzigt.

Maandag 16^{en} october 's ogtends resumeerde ik d'inquisitie van den kerk- en schoolstaat, en denzelven conform eenen door mijn schoolmeester Johannes Constantijn gepresenteerde roll te consteren uit: ledematen 3, gemeene christenen 159, schoolkinderen 78, dooplingen 15, trouwparen of verlofde personen 26, coppen 281.

Hierop ging ik in 't school en annumereerde bij de presente boeken, welke aldaar exteerden: Bijbel 1, Psalmboeken 3, vraegboeken 1, summa 5, dese navolgende: Psalmboeken 6, vraegboeken 5, Spreuken Salomons 6, a.b. boordjes 4, summa 21.

De scholieren gaven op mijn ondersoek wel (gelijk doorgaans overall) blijken van eene leer- en weetzucht, maar wisten 't groot gebrek van boeken tot verschoninge van hunne middelmatige kennis zo aanneemelijk te maken, dat ik hen zonder notoire berispinge dingsdag daaraanvolgende in de kerk inveteerde,[1515] om nevens d'overige g'interesseerdens door den ontfangst van den H. doop de gemeinte van Christus g'insererd te worden. Den rest van dien dag consacreerde ik deels ten dienste der huwelijksgezinden, deels voor twee commissianten van *Luang* die op 't gerucht van mijn daar zijn verschenen en al zuchtende tot mij zeiden: kom tot ons over, en remigeerde woensdag den 18^{en} october over na 't aangeklonke eiland *Letie Serewaru*.

Aanstonds requireerde ik van den schoolmeester Jonathan Hendriksz de roll van 't Christendom, maar konde wegens derzelver ongereedheid niet voor den vrijdag daaraanvolgende tot kennis geraken dat er aldaar waren: ledematen 2, gemeene christenen 173, scholieren 37, dooplingen 76, trouwparen of verlofde personen 36, coppen 324.

Eene paratie[1516] aanneminge eener verbale correctie deet mij dese negligence wel conniveren, maar gemerkt Hendriksz volgens 't unanime getuigenis der landshoofden zo wel als der kerk-oudsten dagelijks dronken was, en deszelfs weet-nietige aanvertrouwelingen dese ondeugd op eene eclatante wijze sterkten, zo hebb' ik op approbatie van U.WelEd. Agtb. hem als inhabile ontslagen, nalatende tot zijn vervanger den omlopende leermeester Isaak Hoeway.

De boeken hebb' ik mede terzelver gelegendheid gerecognosseert, bevindende: Psalmboeken 7, vraegboeken 2, summa 9, en verstrekkende: vraegboeken 4, Historiën Davids 2, Spreuken Salomons 4, Sendbrieff 2, a.b.c. boordjes 8, summa 25.

Den tijd ter verrigtinge van mijn hoofdwerk bestemt hebb' ik ten faveur der Bandase vrijlieden welke met hunne vaartuygen aldaar ter rheede lagen gediffereerd tot sondag den 22^{en} october. Benevens 't doopen en trouwen, 'twelk op dien dag sub fine concionis[1517] geschiede, transigeerde ik den overrigen tijd van mijn verblijf aldaar door den goeden tot hetgeene beeter is op te wekken en hen die verkeerdelijk wandelden op 't spoor van rechtheid weder te brengen, en begaf mij ter eerste occasie van wind, welk zich op op woensdag den 25^{en} october 's nademiddags tegen 4 uuren opdeet, aan boord van mijn transportbodem,

[1514] Waarschijnlijk gevormd van het Latijnse *(se) teri*, zich vermoeien, aftobben.
[1515] Inviteerde, uitnodigde.
[1516] Bereidwillige.
[1517] Tegen het einde van de bijeenkomst (godsdienstoefening).

in meeningen om mijne heerderloose van Luang en Sermatte te bezoeken, maar wierde door eene onverwagte opkomst van contraire wind genoodprankt agterwaardts te keeren en mij op vrijdag 's avonds daaraanvolgende na de klijne kudde welke aangekweekt en gewied word te *Wetter*, en na luid eener roll die de schoolmeester Cornelis Pattipilohy mij hadde ingedient niet meer uytleverde als: ledematen 1, gemeene christenen 47, scholieren 13, dooplingen 13, trouwparen of verlofde personen 16, coppen 98.

't Gebrekkige 'twelk dit volkje aan zigh hadde was zo veelvuldig, dat ik geen sufficante kans zag om 'tzelve weg te ruymen, schoon ik den ganschen volgende vrijdag ten dien fine doorbragt, en bij de weinige en defecte boeken, welke onder hen waren berustende: Bijbel 1, Psalmboeken 6, vraegboeken 4, summa 11, adjungeerde dese nieuwe: Psalmboeken 8, vraegboeken 4, Spreuken Salomons 4, Historiën Davids 4, letterkonst 6, summa 26.

Dies ongeacht diende ik den op de roll bekent staande g'interesseerdens sondag daaraanvolgende de genademiddelen toe, vervolgde 's anderen 's ogtends al zukkelende mijne togt, en kwam vrijdag den 3[en] november te landen[1518] te *Roma*.

Ik transsumeerde[1519] dito de roll van mijn aldaar bescheiden zijnde schooldienaar Domingos Lekahenawakan, en telde daaropvolgende: ledematen 3, gemeene christenen 24, scholieren 31, dooplingen 59, trouwparen of verlofde personen 20, coppen 137.

Bij nader inspectie welke ik 's anderen daags naame van 't kerk- en schoolwezen aldaar, hebb' ik bevonden: Bijbel 1, Psalmboeken 5, vraegboeken 3, Pentatechus met Arabische letter 4, Caron 1, Historiën Davids 1, summa 15, en afgegeven: Psalmboeken 10, Kort Begryp 2, Spreuken Salomons 4, Epistelen 4, summa 20, en moet overzulks betuigen in 't eene en in 't andere zoodanigen genoegen geschept te hebben, dat ik met voorkennis aan U.WelEd. Agtb. gemelde schoolmeester aldaar Lekahenawakan op zijn instantie beloofde aanstaande jaar 1787 te zullen laten vervangen.

Het bondzegul des H. doops alsmeede de huwelijkspartijen bediende ik op sondag den 5en november aan 't einde van de leerreden, en vertrok hisce peractis,[1520] maar kwam eerst donderdag daaraanvolgende weder ten anker op meergemelde rheede van *Kisser*.

Aldaar dacht ik maar weinige dagen te blijven, maar wijl d'E. resident mij verzochte ter inwagtinge der schrifturen welke zijn E. met mijn bodem aan dese regeringe te depecheren hadde mijn verblijf te prolongeren, zo liet ik mij zulks wel gevallen, doch om aan 't einde van mijn daarzijn totaliter te b'antwoorden, resolveerde ik midlerwijl 's Heeren H. en hoogwaardig nachtmaal te celebreren. Ten dien fine deet ik de ledematen van de naburige eilanden nodigen en occupeerde mij daarbenevens met 't onderwijs der localen, die dat broederschap gaarne wenschten g'associeerd te worden.

Maar eilaes! Eene toenmals grasseerende en voor vreemdelingen bijna invitable ziekte die (menschelijkerwijze gedacht) niet minder mij als mijn geliefden swager en diacon (zaliger) Horonymus Setlig 't funeste en beklagelijke dootslot scheen toe te werpen, makte haast 't succes van mijn beraamde dienstwerk ijdel en te niet, doende daarenboven ter cause van hare onveranderlijke duursaamheid mij na niets vuuriger suspireren als na eene bekwame gelegenheid van wind, die zich op maandag den 11[en] november eindelijk opdient en mij na eenige tijd zukkelens op woensdag den 20[en] december daaraanvolgende in een deplorablen toestand ter plaatze bragt alwaar ik 't voor mijne plicht rekende uyt mijne aldaar dagelijks gemaakte notulen desen bericht van mijne kerk- en schoolvisite 't extraaheren, in kerkenrade voor te lezen, en zo vervolgens aan U.WelEd. Agtb. te presenteren, onder verzekering dat ik met verschuldigde eerbied ben (onder stond) WelEdele Agtb. heer en heeren (lager) U.WelEd. Achtbarens submisse dienaar (was getekend) GJ. Huther.

[1518] Het handschrift heeft hier 'laden'.
[1519] Ik nam over.
[1520] Na het verrichten van deze zaken.

(Terzijde) Banda Neira, den 8^{en} febr. anno 1787.

263. Brief van de kerkenraad van Banda aan de kerkenraad van Batavia. Banda-Neira, 31 augustus 1788.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 141, fol. 239-241.

WelEerwaarde en zeer geleerde Heeren, hoogg'achte medebroederen!

Wij kunnen niet in gebreeke blijven van U.WelEerwaardens mits dezen ter kennis te brengen dat scriba dezes door Gods goedheid weder hersteld is van zijne krankheid waarmeede hij op den 20ste december anno 1786 van zijne Zuyd-Westersche kerk- en schoolvisite geretourneerd is, nemende thans wederom als bevorens vicissim dan eens in de Nederduitsche, dan eens in de Maleidsche taal zijn heilige dienstwerk alhier waar. Wij twijfelen niet, of 'er zal een afschrift van het rapport der bovengemelde visite U.WelEerw. zijn ter hand gekomen.[1521]

Wijders rekenen wij het voor onsen plicht U.WelEerw. te bedelen dat wij na voorgaande visitatie der hoofdgemeinte van Banda Neira en die van de nabijleggende eylanden Lonthoir, Ay, Wayer en Rosengein, waarop scriba deses meermale in 't jaar tempestate serena[1522] dienst gaat doen, te samen bevonden hebben te consteren uit:

ledematen	98
gemeene christenen	622
scholieren	235
gedoopten t'zedert primo september a.p.	71
getrouwde paren	10

Zo talrijk is het Christendom waarover wij permanent den herderstaf swayen, in zo verre wij hetzelve sub ultimo dezes hebben kunnen opneemen. Als 'er bijgeteld worden d'uitgestrekte gemeintens op de Z.W. en Z.O. eylanden, welke alle jaar of ten minsten alle twee jaaren eens behoren gevisiteerd te worden, zo zullen U.WelEerw. ligt begrijpen dat de last dezer pastoraat voor één leeraar bijna ondragbaar is. Wij verzoeken derhalve U.WelEerw. van door U.WelEerw. voorsprak bij d'Hooge Indiasche Regeringe te willen effectueren dat een tweede leeraar, alsmeede twee Europeïsche krankenbezoekers, die een goed gedrag houden, ons mogen werden toegevoegd.

D'onlangs alhier g'arriveerde luitenant der arthillerye Joh. Corn. de Groot[1523] zegt het Bataviasche ledematenprotocolle g'ïnsereerd te zijn, verzoekt derhalve onse voorsprak bij U.WelEerwaardens om bij eerstkomende gelegenheid zijn kerkelijk attestatie te mogen erlangen.

Hier hebben wij voor deze keer niet meer bij te doen – – – de predikant, ouderlingen en diaconen uitmakende den kerkenraad alhier, G.J. Huther scriba, J.W. Pietersz, Ad^{s} Blanks, J.N. Surker,[1524] J.C. Haga, I. Harder.[1525]

Banda Nassauw ady ultimo augustus anno 1788.

[1521] Zie het hiervoorgaande document.
[1522] Bij rustig weer.
[1523] Arr. Batavia 10 juli 1785 als sergeant, overlijdt 10 maart 1789.
[1524] Johan Nicolaas van Surker, zoon van Carolus Surker, uit een Bandaas burgergeslacht, eigenaar van het perk Raning, 1786 ouderling van Neira.
[1525] Isaac Harder, uit een Bandaas burgergeslacht.

264. JAARREKENING VAN DE BANDASE DIACONIE OVER 1789-1790. Banda Neira, 28 februari 1790.[1526]
NA, VOC 8033, fol. 325-326. Afschrift.

Korte vertooning van den staad der Diacony Armen onder heedigen datum

Primo maart anno passsato was het capitaal der armen geset op het sluiten der voorige boeken					82704:34:–
aan casse contant			1847:46:5		
aan lijfeygenen			510:–:–		
aan diverse beleenings			77133:–:–		
aan diverse agterstallige renten			213:36:–		
't weeshuys			3000:–:–		
Teld te samen als boven			82704:34:–		
De inkomsten in twaalf maanden gereekent van primo maart anno passato tot dato deses:					
het gecollecteerde in beide gemeente			243:34:12		
het gecollecteerde in de kerk van P. Ay		31:46:12			
het gecollecteerde in de kerk van Celam		4:–:–			
het gecollecteerde in de kerk van Wayer		5:–:–			
het geligte uyt de armbus van Rosingain		4:24:–	45:22:12		
het afgegeve aen den WelEdele Agtbaere Heer Gouverneur en Directeur deeser provintie, als kerkmeester, het ingesamelde tot opbouwen en onderhouden der Neirase kerk	51:–:4				
gecollecteerd invoege als even in 12 maanden voor den gevangenen	81:32:–				
Teld te zamen	132:32:04				
Wegens verscheide testamentaire dispositie vermaakt als					
van Johanna Hendriks	10:–:–				
van de huisvrouw van Paulus Vink	1:32:–				
van de huisvrouw van Jan Hall	–:30:–				
van Hendrik Jansz	1:–:–				
van Susanna Nicolaas	1:42:–				
van Paulina Claasz	1:32:–				
van J.G. Pitsner	1:32:–				
van Engelbregt Strup	1:32:–	20:06:–			
den burger A.J. van Steenbergen weegens boete waar-in deelve door den Agtbaaren Raad van Justitie is gecondemneert		166:32:–			
van de secretaris van Justitie Pieter de Haan wegens emanciperen van een slavin genaamt Kanidasa van Timor, toebehoorende van den chirurgijn F. Hupers	25:–:–				

[1526] Zie voor een dergelijke jaarrekening deel I-1, doc. 198.

in zelver voegen, weegens emancipatie van een slavin genaamt Clara van Malacca, toebehoorende van den secretaris van Politie P.D.N. van der Aa[1527]	25:–:–	50:–:–			
de ingekomen renten op de uytgesette capitaalen van diverse zoo Compagniesdienaeren als burgers		640:35:8			
't afgelegde capitaal voor Om Tisefno, zijnde erfgenaam van de weduwe Biko, nevens 3/m: renten zo dat de inkomsten met den anderen hebben bedraegen		101:6:–	978:33:8	1267:43:–	
transporteere				1267:43:–	82704:34:5

Daarentegen vermindert 't capitaal door de gevallene lasten, die bedragen hebben als:

aan de g'alimenteerd werdende kinderen	365:–:–			
aan de weesmoeder voor opsigt op de dito	72:–:–			
aan de weesmoeder voor 't onderwijs aan dito	96:–:–			
tot het inkoopen van brandhout	36:–:–			
tot het inkoopen van rijst	90:4:–			
tot het inkoopen van clappusoly, spelden en naelden	24:–:–			
aan den schoolmeester voor 't schoolhouden	72:–:–			
voor het onderhoud van tafelgoed	24:–:–			
kostgelden voor de slaven	80:–:–			
schrijfgereedschappen van de kinderen	10:–:–			
begravenisonkosten van twee oude en zeer gebrekkige vrouwe personen in name Dorothea Pieters en Sophie Abrahams	20:–:–			
het inkoopen van waterbalies	2:24:–	891:28:–		
de ongelden buyten het huis, te weeten: alimentatie der buytenarmen in 12 maanden aan 4 oude behoeftige ledematen der gemeente		156:12:–		
aan gebrekkelijke christenpersoonen		134:5:8		
tot nieuwejaarsgeld aan de kinderen		8:–:–		
salaris in 12 maanden aan de volgende: aan den boekhouder en cassier tot het houden der boeken		60:–:–		
't inkoopen van schrijfgereedschappen		20:–:–		
tot den inkoop van schoenen en petten voor de kinderen		20:–:–		
voor 't formeeren der nieuwe boeken		10:–:–		
tot den inkoop van kleederagie etc. in 2 jaeren		342:–:–		

[1527] Waarschijnlijk Petrus Dorotheus Maria van der Aa, uit Haarlem, arr. Batavia 13 maart 1788 als onderkoopman, laatste vermelding 31 mei 1793.

aan de chirurgijn voor praktijk en geleverde medicamenten	25:–:–		
de geheele uytgaaf bedraagt		1667:1:12	
de meerdere uytgaaf van de mindere inkomsten ten gedateerd zijnde toont aan dat het boekjaar veragtert is met			399:6:12
blijkt dat 't capitaal groot is			82305:27:9
waarvan het restant in cassa	1143:7:1		
't weeshuys	3000:–:–		
lijfeygenen	510:–:–		
aan diverse beleenings	77027:–:–		
agterstallige renten	625:20:8		
sommeert	82305:27:9		
hiervan gedateert sijnde het successive van 't Eerw. collegie van weesmeesters deeser provintie uyt het door Hun HoogEdelens besluyt van den ... 1778 herwaards gesondene capitaal der onbekende weesen tot dagelijkse uytgave bij 't stilstaen der intressen bedragen in thien jaeren			22500:–:–
soo resteert voor het reële capitaal			59805:–:–

(Onder stond) Banda Neira in 't weeshuis, ady ult. february 1790. (Was geteekend) N.H. Welman, d: cassier. Accordeert: P.D.N. van der Aa, secretaris.

265. Rapport betreffende een Visitatievan kerken en scholen op de Zuidwester-eilanden en Timor-Kupang door ds. G.J. Huther. Banda-Neira, 31 juli 1790.

NA, VOC 8033, fol. 307-323. Afschrift.[1528]

Rapport nopens den Timoreschen kerk- en schoolstaat, door den ondergetekenden opgesteld, in kerkenraade voorgelezen, en zoo vervolgens gepresenteerd aan den WelEdelen Achtbaren Heere Lambertus Janszoon Haga, gouverneur en directeur, benevens den Raade van Politie dezer provintie.

WelEdele Achtbare Heer en Heeren!

Nadat ik 't pastoraal gezag, 'twelk ik reeds drie jaren en ruim acht maanden in dese provintie tot U.WelEd. Achtb. genoegen, gelijk ik hoope, gevoerd heb, onder toeboeseminge van gepaste heil- en zegebeden aan mijne broederen ouderlingen solemneel had getransporteerd, zoo vaarde ik, adnuente supremo numine,[1529] en onder U.WelEd. Achtb. parate welduidinge, per 's Compagnies pantjalling 't Gedult, op dingsdags de 8^{en} september 1789 's middags precies om twaalf uuren andermaal mijne reis weder aan om den subalterne Zuyd-Westersche kudden, welke t'zedert 't uiteinde van 't jaar 1786 herderloos dwaalden, 't noo-

[1528] Zie ook NA, VOC 8033, fol. 191-193, § 156-158 van de Bandase Advisen 1790.
[1529] Letterlijk: onder goedkeurend knikken van de hoogste godheid.

dige heilvoedsel toe te reiken, komende op den 9^{en} september voor de middags circa negen uuren in een volmakte welstand ten anker op de ge'intentioneerde rheede van *Kisser*.

d'Orangtuwa Pieter Joseph Norimarna, die in steede van den 's jaars te voren herwaards verloste leermeester Jacob Pattipilohy pro Deo aldaar fungeerde, gaf mij aanstonds over eene specificatie van: ledematen 5, gemeene christenen 360, scholiere 80, dooplingen 95, trouwparthijen of verloofde personen 62, coppen 602.

Mijne entree verkoos ik ten woonhuyse van den resident, houdende mij ter cause van zijne tot mijn convoy betoonde inclinatie zoo lang met mijn pastoraat g'occupeerd totdat zijn E. tot 't vertrek parat was.

Aanvangelijk ging ik 't school- en beyde godshuysen mitsgaders de daarbij berustende ornamenten visiteren, en vond'er eeniglijk noterenswaardig bij dat 't nieuw aangelegde godshuys noch zoo onvolmaakt en vol van manquementen is dat, zoo'er geen meerder werks van gemaakt word, in jaren noch geen dienst daarin kan verricht worden.

Daarna suppleerde ik uit 't geringe getal van boeken welke ik in cas van behoeftens aangebragt hadde de geproduceerde Bijbels 3, Psalmboeken 12, predikatieboeken 1, catechismussen 11, Spreuken Salomons 5, Historiën Davids 6, Epistolen 2, Pentatuichus met Arabische letter, somma 48, met volgende: Bijbels 3, N. Testament 1, Psalmboeken 6, catechismussen 4, Spreuken Salomons 4, Historiën Davids 4, somma 21.

Hisce peractis bedankte ik bovengemelde Norimarna voor zijne duslang gratis gedaane diensten, destinerende ter requisitie van de lands-regenten tot hunnen permanenten kerk- en schooldienaar aldaar den leermeester Abel Ilaumahoe.

De resterende dagen van mijn aanwezen passeerde ik ten saecke der g'interesseerden door concioneren,[1530] catechiseren, doopen en trouwen, en vertrok op dingsdag den 29^{en} september weederom van daar, bereikende na vier etmaalen zeilens den haven van 't west afgelegen eyland *Dam*.

Op 't gerucht van mijne mousons halve in den haven van Solat bepaalde ancrage kwamen de hoofden van dit eyland mij, onder toeboeseminge van een cordiaal welkom, dicteren dat hun christendom, gelijk voorheen dat der Kissereschen, zonder leermeester consteerde uit: ledematen 1, gemeene christenen 204, scholieren 79, doopelingen 143, trouwparthijen of verlofde personen 12, coppen 439.

Ter afwachtinge van occasie en favorabel weer bleef ik daar in 't zoogenaamde schippers huysje, 'twelk dichtbij stond en ter mijner acceptie geruimt wierde, onverrichter zake drie dagen remoreeren.

Daarna remigeerde ik onder convoy van gemelde hoofden na de 4 à 5 mijlen disterende hoofdplaatze. 't Verwelkom was bij mijn arrivée zoo veelvoudig en continueel, dat contrasaluten en dankzeggingen op dien dag 't onderwerp van mijne totale occupatie bleven. 's Donderdags daaraan deed ik d'ordinaire kerk- en schoolvisite, en bevond derzelver frequentanten wel genumereerd[1531] gelijk d'hoofden mij hadden gedicteerd, maar examine instituto door d'indifferentie van een pro interim locale paedagog zoo wijd van 't spoor der rechtheid gedeclineerd, dat ik ter reductie dienstig oordeelde tot hunnen permanenten voorganger aldaar te constitueren den leermeester Jacob Pattipilohy, en uit mijne aangebragte boeken t'augmenteren de exterende: Bijbel 1, Psalmboeken 3, predikatieboeken 1, vraagboeken 3, somma, 8, met nieuwe: Bijbels 3, Psalmboeken 5, Catechismussen 6, Spreuken Salomons 4, Historiën Davids 4, somma 22.

Met dese precautie doubleerde ik noch mijne catechisatie, de toedienin van 't eerste bondzegul[1532] en de confirmatie van den echten staat, en nam ten aspecte van eene veel bee-

[1530] Vergaderen, hier: godsdienstoefening houden.
[1531] Correct geteld.
[1532] De doop.

ter als bevorens na 't Christendom gelijkende gedaante op woensdag den 14^{en} october weder mijne retour aan na Solat, den plaatze mijner ancrage, menende illico[1533] onder zeil te gaan, maar na drie dagen boegserens gelukte 't mij eerst uit desen haven en op maandag 19^{en} 's nachts circa thien uuren over gevoelige klippen ten anker te geraaken op de rheede van *Lethy*.

's Anderen ogtends stapte ik ter aanvaardinge van mijne commissie wel aan de walle, maar aangezien de convocatie der g'interesseerden wegens mijne onverwachte daarkomste eenige procrastinatie[1534] vereischte, zoo vertrok ik op woensdag den 21^{en} wederom met eene prauw na 't nabuurige eyland *Moa*.

De aldaar residerende leermeester, Jacob Leawakabesie, kwam mij conform eene roll notificeeren dat er onder zijne opzicht waren: ledematen 2, gemeene christenen 200, scholieren 92, doopelingen 30, trouwparthijen of verloofde personen 10, coppen 334.

En omdat ik bij arrivée alles in gereedheid zag, zoo recognosceerde ik aanstonds 't kerk- en schoolwezen, hebbende daarbij genoteerd: Bijbel 1, Psalmboeken 9, predikatieboeken 1, vraagboeken 8, letterkonsten 4, Spreuken Salomons 10, somma 33, en verstrekt: Bijbel 1, Psalmboeken 3, letterkonsten 4, Historiën Davids 4, somma 12.

Daarna institueerde ik niet alleen mijne curas pastorales,[1535] de volwassene met vaste spijze en de swakke met melk voedende, maar zelde ook sub fine conciones[1536] de gesatureerde door den H. doop en 't band des huwelijks Gods volk bij, reverterende op maandag den 26^{en} october per die bodem waarmede ik g'arriveerd was na 't voorbij gepasseerde eyland *Lethy Seray*.

Tot winninge van tijd speculeerde ik illico de roll die de ibidem gecolloceerde leermeester Johannes Constantijn midlertijd hadde gecomponeerd, numererende daarop: ledematen 2, gemeene christenen 178, scholieren 41, doopelingen 47, trouwparthijen of verloofde personen 12, coppen 280.

's Ogtends daaraanvolgende resumeerde ik de kerk- en schooldocumenten, hebbende daarbij opgenomen: Bijbel 1, Psalmboeken 9, vraagboeken 5, somma 15, en gedistribueerd: Bijbel 2, Psalmboeken 2, predikatieboeken 1, letterkonsten 10, somma 15.

Daarna exploreerde ik d'omstanderen welke inmiddens zijn gecompareerd in 't algemeen, en hen die in mijn aanwezen een speciaal belang schepten in 't bijzonder institueren der zodanige theses en vragen als mij op d'aanstaande toedieninge des H. doops en huwelijks confirmatie applicabelst toeschenen, en vervolgde onder toebiddinge van 's Heeren kracht tot de volbrenginge van hunne gedaane promesses op woensdag den 28^{en} october over land mijne retour na de geconfineerde gemeinte te *Lethy Serewaru*.

Ter cause van den imminenten avond, en de fatiges welke ik op gemelde landreis uitgestaan hadde, was bij mijne aankomste een rust-steede 't eenigste voorwerp mijner circumspectie.

's Dags daaraan naam ik inspectie van den kerk- en schoolstaat, hebbende achtervolgens dictamen van den leermeester Isaak Hoeway genoteerd: ledematen 1, gemeene christenen 191, scholieren 54, doopelingen 50, trouwparthijen of verlofde personen 8, coppen 304.

En uit 't restant van boeken, die ik noch besat, bij de aldaar berustende: Bijbel 1, Psalmboeken 7, vraagboeken 4, Historiën Davids 2, Spreuken Salomons 3, somma 17, g'annumereerd: Bijbels 1, Psalmboeken 3, predikatieboeken 1, catechismussen 3, letterkonsten 3, somma 11.

Bij 't examen 'twelk ik bij dese gelegenheid institueerde ter experiëntie van de gesteldtenis en progressen der scholieren, was hunne leermeester Isaak Hoeway in persoon wel

[1533] Ilico (Lat.): dadelijk.
[1534] Uitstel.
[1535] Daarna onderwees ik niet alleen de aan mijn pastorale zorg toevertrouwden.
[1536] Sub fine concionis (Lat.): tegen het einde van de bijeenkomst.

present, maar in 't bescheid op 't gebrekkige 'twelk ik hem ter verantwoordinge aanwreef, zoo confus, onberaden en innocent, dat ik ter voorkominge van inconveniëntiën goedvond gemelde Isaak Hoeway van daar te dimoveren en in desselfs steede weder aan te stellen den vrijman Matheus Kaitjily, geboortig van Amboina, met de gagie daartoe staande ter inwagtinge van U.WelEd. Achtb. approbatie.

d'Overige twee dagen van mijn verblijf consacreerde ik ten dienste der doops- en huwelijksgesinden, vertrok op sondag den 4^{en} november 's morgens circa 8 uuren wederom, en arriveerde op maandag den 2^{en} november 's voordemiddags circa thien uuren in vreede en welstand andermaal op de rheede van *Kisser*.

Ik dacht sine mora[1537] weder 't anker te ligten, maar mits de resident, die mij in eene goede harmonie tot daar toe geconvoyeerd en in alles trouwelijk g'assisteerd hadde, zoo wel als de landshoofden repliceerden in mijn vertoef belang te hebben, zoo detourneerde ik van mijn voornemen en vertrok niet dan op dingsdag den 12^{den} october 's voor de middags ten thien uuren, in opinie van met 't krieken van den daaraan naderende ogtend ten eyland Wetter te wezen, en zoo directe over Roma herwaards te stevenen. Maar ik vond mij in mijne opinie gedupeerd, want toen ik 's ogtends kwaam uitkijken, zag ik een groote part van 't langwerpige Wetter zoo verre reeds om den oost gezeilt, dat 't geduurende deze oostmouson op vrijdag den 20^{en} november voor vergeefsche moeite gehouden wierde ergens anders ancrage te zoeken als ten comptoire *Coepang* op *Groot Timor*.

Of die error cursus[1538] niet met studie of door onvoorzigtigheid, dan wel door een irresistibele oppositie van wind en stroom geperpetreert, dat lat ik over aan de sententie van den discreten visitateur van 't journaal, door den gezaghebber van mijn transportbodem gehouden, en neeme ter obtinue van U.WelEd. Agtb. welduidinge eeniglijk maar de vrijheid van uit 'tgeene ik à costi verricht heb gestand te doen dat mijne casueele daarkomste niet alleen welkom, maar ook van een groote en langgewenschte dienst was.

Nadat mijn bodem behoorlijk gesecureerd en vertuyt lag, zoo begaf ik mij vergezeld van gecommitteerdens aan land, makende den Heer 't opperhoofd aldaar[1539] dien mis-cours bekent, onder betuiginge van bij de zich eerst opdoende occasie mijne retour te zullen hervatten, want ik wist niet anders of 't kerk- en schoolwezen was pas een jaar tevooren door een mijner Bataviasche collegas zoo gepolieerd en in ordre gebragt, dat mijn anders graag bijkomende dienst en coöperatie superflu was. Maar nauwlijks hadd' ik g'eindigt of welm. opperhoofd chargeerde mij voor zoo langen tijd als ik ter inwachtinge van mousons g'enteringe meende te remoreren met de pastorale zorge en toezigt over de gemeintens welke aan desselfs bestuur gesubordineerd zijn, en reeds neegen achtereenvolgende jaren herderloos dwaalden, onder zooveele termen van instantie en singuliere beleeftheid, dat ik equitabel vond in die charge te condescenderen, en mijne getermineerde commissie geduirende mijn verblijf op dit comptoir te extenderen.

Aanvangelijk gaf ik humanitatis causa[1540] eene circulaire huysvisite, achtervolgens de navolgbare costumen welke onze geduchte voorvaderen hebben g'introduceerd, om er dus in experiëntie en kennis van de g'aardheden der inhabitanten te geraken. Van deze occasie usurpeerde ik om de g'interesseerdens ter weeke zoo wel als op zon- en andere Gode gewijde dagen te inviteren onder 't gehoor van mijne Nederduitsche en Maleidsche leerreden.

[1537] Zonder dralen.

[1538] Vergissing inzake de koers.

[1539] Dat was van 1777 tot zijn dood in november 1789 Willem Adriaan van Este (zie hierna). Omdat Huther geen melding maakt van een overlijden tijdens zijn aanwezigheid, terwijl hij, indien aanwezig, zeker gevraagd zou zijn de rouwdienst te leiden, arriveerde hij misschien juist na de dood van Van Este. Op volger van Van Este was Timotheus Wanjon (arr. Batavia 2 juni 1776 als assistent, opperhoofd van Timor 1789-1797, overlijdt 1800).

[1540] Hier te lezen als: uit menselijke belangstelling.

Ik doopte gelijk doorgaans in hoc loco na tijd en gelegenheid der supplianten op dien oort zoo wel als in 't keiserrijk Amacono[1541] bejaarde personen en kinderen, tesamen coppen tweehondertenvijfenseventig; copuleerde op vertoninge van politicq consent en acte van ondertrouw diverse parthijen; augmenteerde na bevorens g'exploreerde geloofs-confessie 't ledematenschap tot vijfenveertig personen; celebreerde 't H. en hoogwaardige Avondmaal; en constitueerde ter cause van niet meer als twee onbevestigde diaconen een nieuwen kerkenraad, consterende uit drie zodanige ouderlingen en dito diaconen als mij best, geschikst, bekwaamst, onberispelijkst en in zaken van godsdienst ervarenst voorkwamen, gehonoreerd met den tweeden als commissaris politicus, en voorzien met een schriftelijk model van wetten en regulen,[1542] waarna zij alle zich in 't gemeen en elk in 't bijzonder na mijn disces[1543] te comporteren hadden. Dit is een korte memorie van 'tgeene ik à costi verricht heb. Van de verbastertheid sommiger christenen, en van de studie waarmede ik gepoogd heb dezelve te censureren, zoude ik wel gementioneerd hebben, maar heb, in 't besef dat soortgelijke renconters alleen aan mijne correctie gesubordineerd blijven, superflu en indecent g'oordeelt U.WelEd. Achtb. respective attentie daarmede t'incommoderen.

Tot wegneeminge van praejudiciën voege ik er alleenlijk noch bij dat ik lang delibereren zoude eer ik mij voor 't schijnwinstje 'twelk ik aldaar en tegelijk bij mijne Zuydwestersche gemeintens tesamen gesommeerd, als een blijk van hunne gratitude, genoten heb, ten derden maal aan de veelerhand levenspericulen en incommediteiten die ik daarbij geleden heb, wederom exponeerde, ten ware dat ik er door U.WelEd. Achtb. ratione officii[1544] toe gecommitteerd wierde onder vergunninge van dubbeld kostgeld en vijf pond kaarsen ter maand.

Doch waartoe dese declaratie! – tot het presente onderwerp specteerd eigentlijk dat ik mij te Ternaten een, en alhier twee keer nullo donorum respectu[1545] g'exponeerd heb, en dat, toen ik 't totale Christendom ibidem, excepto dat van Rottie en Savo, behoorlijk gereguleerd en ad viam rectitudinis gereduceerd[1546] hadde, ik op sondag den 1^{en} maart onder solemneele dankzeggingen voor genotene assistentie en maintenue afscheid naame, niet alleen in 't openbaar pro suggestu[1547] door middel van een ten dien fine g'appliceerde oratie van den heer 't opperhoofd, den tweeden en mijn nieuw opgerecht collegie,[1548] maar ook in 't bijzonder van de zeer genereuse, rechtg'aarte en menschlievende weduwe wijlen den opperkoopman en opperhoofd aldaar, den WelEd. heer Willem Adriaan van Este,[1549] hervattende op woensdag den 11^{en} maart mijne aanvangelijk betuigde retour, met studie om de voorbij gedrevene eylanden Wetter en Roma de novo aan te doen, maar 't ongeluk nu door stilte, dan door contraire wind het eerst g'intentioneerde eyland weder te transpasseren, rencontrerende onderwegen zodanige stormen en tempesten als ik nooit zonder verschrikkinge kan bedenken, zoodat ik enkel en alleen aan 's hemels bijzonder algeleid en trouwe hoede dank te wijten heb.

Op woendsdag den 28^{en} maart wel gesalveerd, maar helaas! onveilig g'ankert te komen aan de zuydkant van *Roma*.

[1541] J.A. Paravicini, opperkoopman, sloot in opdracht van de Hoge Regering op 9 juni 1756 een verdrag met een aantal vorsten uit Nusatenggara Timur; zie *Corpus Diplomaticum* 6, 87-107.
[1542] Niet aangetroffen.
[1543] Vertrek.
[1544] Van ambtswege.
[1545] Zonder daarvoor enige beloning te verwachten.
[1546] Op de rechte weg teruggebracht.
[1547] Suggestus (Lat.): spreekgestoelte, tribune.
[1548] Van de gezaghebber, de secunde [?], en de kerkenraad.
[1549] Geboren Ambon 1735 of 1736 als zoon van de chirurgijn Arnout of Arnoldus van Este uit Middelburg, die in 1742 opperchirurgijn is te Kupang; 1749 in Compagniesdienst getreden, 1777-1789 opperhoofd van Timor, overleden november 1789. Hij was sinds ongeveer 1757 gehuwd geweest met Sara Tielman, waarschijnlijk een dochter van de te Kupang geboren vrijburger Dirk Tielman.

Dan nauwlijks was ik gedescendeert, of ik hoorde eenige canons-seinen ter mijner advertentie gegeven dat mijn met drie per ankers gesecureerde transportbodem door de force van tomeloose en vehemente val-winden losgeraakt, en met mijn bagagie en verder armoedje 'twelk ik in meer dan één levenspericul hadde g'acquiseerd, over zee heenen gedreven was, zonder dat ik mij van dies cours en securiteit beraden konde.

In den beginne was ik er wel een weinig g'altereerd en angstvallig over, maar hij die machtig is om te behouden en te bederven, dacht ik ter mijner geruststellinge, heeft dit evenement veelligt ten mijnen beste geschikt, continueerde dieswegen in 't lauderen[1550] van zijn allerheiligste naam, occupeerde mij in zijne vreese met mijne g'injungeerde commissie, en bevond conform eener opgave van den scholiastes aldaar, Moses Latoemalea, en eigen revue 't kuddeke 'twelk op dit Pathmos geweid word niet hooger te monteren als tot: lidematen 2, gemeene christenen 37, scholieren 35, doopelingen 33, trouw-parthijen of verlofde personen 10, coppen 117.

Daarna recenseerde ik de boeken, willende zeer gaarne suppleren 't manquement der exterende: Bijbel 1, Psalmboeken 9, predikatieboeken 1, catechismussen 6, Spreuken Salomons 2, epistolen 2, Pentateuchus met Arabische letters 4, somma 25. Maar vond mij gedrongen en verpligt 't gebrek van resterende boeken tot een excus en mijne dagelijksche catechisatie en daaruit aanwassend heil-voedsel tot eene saturatie voor dit g'interesseerd en reihalzend kuddeke t'offereren. Mid'lertijd, daar[1551] ik om niets minder als om mijne verlossinge bezorgt was, gelukte 't, Gode dank! dat op maandag den 12^{en} april mijn transportbodem weder aan de noordkant ten anker kwaam.

Op de tijdinge absolveerde ik ijlings mijne commissie door de toereikinge der genademiddelen, ging 's anderen dages over 't gebergte scheep en op woensdag den 14^{en} april onder zeil, meenende binnenkort alhier te wezen. Maar wat cours er ook genomen wierde, een imminent gebrek en vreese voor verder sukkelen wierde 't eindelijke noodlot of causa impulsiva om op sondag den 18^{en} april Kisser ter obtinue van randsoenen en op donderdag den 22^{en} april Lethy ter insamelinge van andere vitualiën, water en brandhout noch eens ten derden maal aan te doen. Dese provisie wierde dan unanimiter opgedaan, en 't gevolg heeft bewaarheid dat ze onontbeerlijk was, want daar ik op sondag den 25^{en} april door middel van een favorabel schijnende zuyd-westen wind mijne retour accepteerde, en onder een constant genot van dien, temeer op 't geroep zelfs van den uytkijk 'Banda gezien!', ook ipso facto[1552] hoopte te volbrengen, zoo kwaam d'intempestive noord-oosten wind het proverbium 'accidit in puncto quod non speratur in anno'[1553] bewaarheden, spelende zoo dispotycq en meesterlijk zijne rolle op en in den oceaan, dat ik mij ter salvatie van leven genecessiteerd vond zoo lang te retireren totdat 't den Albestierder na zijne nooit volpresene providentie ten regard van mijne bede behaagde uit 't zuyd-oosten wederom eene zodanige omwentelinge te beschikken die op vrijdag den 7^{en} may mij eindelijk geleide ter dezer steede, alwaar ik 't voor mijne pligt rekende uit mijne onderwegen gehoudene notulen dit bericht van den Timoreschen kerk- en schoolstaat te componeren, den kerkenraade ter lecture, en zoo gradatim, more debito,[1554] U.WelEd. Achtb. ten censure en approbatie te presenteren, insterende dat ik met een competente eerbied permaneren mag, (onder stond), WelEdele, Achtbare heer en heeren! (lager) U.WelEd. Achtbarens submisse dienaar (geteekend) G.J. Huther.

(Terzeide) Banda ady ultimo july 1790.

Accordeert: P.D.N. van der Aa, secretaris.

[1550] Prijzen.
[1551] Terwijl.
[1552] Inderdaad.
[1553] Het spreekwoord 'in een moment voltrekt zich dat waarop men een jaar lang vergeefs wacht'.
[1554] Trapsgewijze, op de verschuldigde manier.

Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791

De Molukse eilanden Ambon, Ternate en Banda waren tijdens de VOC-tijd bestuurlijke en militaire centra en tevens de plaatsen, van waaruit door predikanten en kerkenraden leiding gegeven werd aan de christelijke gemeenten.

Een groot deel van de bijna duizend documenten in deze bronnenuitgave besteedt aandacht aan de relatie tussen het VOC-bestuur, dat wil zeggen de overheid, en de kerk, die samenwerkten bij de uitbreiding van het christendom en de bevordering van een christelijke levenswandel van zowel Nederlandse als inheemse onderdanen.

Omdat het toezicht op de scholen in de praktijk door de predikanten werd verzorgd, bevatten de bronnen ook gedetailleerde informatie over het onderwijs. Wat betreft het onderwijs valt op hoe vanaf het begin overheid en kerk zich inspanden om niet alleen jongens maar ook meisjes op school te krijgen; een streven waarin zij ook slaagden.

Deze kerkelijke documenten hebben vaak een minder ambtelijk, meer persoonlijk karakter dan overheidsstukken. Daardoor komt men bij lezing dicht bij de ervaringen en gevoelens van zowel de Nederlandse auteurs als de inheemse hoofden en onderdanen.

Sidestone Press
ISBN: 978-90-8890-661-9